

**ДІАЛЕКТИКА
НАЦІОНАЛЬНО-
ГРОМАДЯНСЬКОГО
І ЕТНІЧНОГО
В УКРАЇНСЬКОМУ
СОЦІУМІ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса**

**ДІАЛЕКТИКА НАЦІОНАЛЬНО-
ГРОМАДЯНСЬКОГО І ЕТНІЧНОГО
В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ**

Монографія

**Київ
2023**

УДК: 323.1:316.3 (477)

Д 44

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 6 від 22 грудня 2022 р.)*

Рецензенти:

Красівський О. Я. – доктор історичних наук, професор
Кресіна І. О. – доктор політичних наук, професор
Шайгородський Ю. Ж. – доктор політичних наук, професор

Авторський колектив:

Котигоренко В. О. (керівник, наук. ред.), **Дегтеренко А. М.**,
Калакура О. Я., **Кочан Н. І.**, **Ляшенко О. О.**, **Мазука Л. І.**,
Ніколаєць Ю. О., **Новородовський В. В.**

Д 44 **Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі**: монографія / авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник, наук. ред.), Дегтеренко А. М., Калакура О. Я., Кочан Н. І., Ляшенко О. О., Мазука Л. І., Ніколаєць Ю. О., Новородовський В. В. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2023. 640 с.

ISBN 978-617-14-0128-0

Монографія містить результати теоретичного та праксіологічного дослідження динаміки діалектичної взаємодії національно-громадянського і етнічного в розвитку ідентичності української нації, державному будівництві, соціальних і культурних процесах в Україні від часів її суверенізації наприкінці 1980-тих рр. та проголошення незалежності у 1991 р. до 2022 р. – першого року повномасштабної російської агресії проти України та її народу.

Може бути корисною для науковців, викладачів, студентів та політиків, які цікавляться процесами формування сучасної української нації та етнополітикою в Україні.

УДК: 323.1:316.3 (477)

ISBN 978-617-14-0128-0

DOI: 10.53317/978-617-14-0128-0

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023
© Колектив авторів, 2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

**THE DIALECTICS OF NATIONAL-CIVIC
AND ETHNIC IN UKRAINIAN SOCIETY**

Monograph

Kyiv
2023

UDC: 323.1:316.3 (477)

*Recommended for publication by the Academic Council of Kuras Institute
of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Report № 6, December 22, 2022)*

Reviewers:

Krasivskiy O. Y. – Doctor of Historical Sciences, Professor
Kresina I. O. – Doctor of Political Sciences, Professor
Shaihorodskiy Yu. Zh. – Doctor of Political Sciences, Professor

The author's team:

Kotygorenko V. O. (head, ed.), **Dehterenko A. M.**,
Kalakura O. Y., **Kochan N. I.**, **Liashenko O. O.**, **Mazuka L. I.**,
Nikolaiets Yu. O., **Novorodovskiy V. V.**

The Dialectics of the National-Civic and Ethnic in Ukrainian Society :
monograph / Author's team: V. Kotygorenko (head, ed.), A. Dehterenko, O. Kalakura,
N. Kochan, O. Liashenko, L. Mazuka, Yu. Nikolaiets, V. Novorodovskiy. Kyiv : Kuras
Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2023. 640 p.

ISBN 978-617-14-0128-0

The monograph presents theoretical and praxeological results of the study of the dynamics of the dialectical interaction of the national-civic and ethnic in the development of the identity of the Ukrainian nation, state construction, social and cultural processes in Ukraine starting its sovereignization time at the end of the 1980s and the declaration of independence in 1991 until 2022 – the first year of full-scale Russian aggression against Ukraine and its people.

It could be useful for scholars, teachers, students and politicians interested in the processes of formation of the modern Ukrainian nation and ethnic policy in Ukraine.

UDC: 323.1:316.3 (477)

ISBN 978-617-14-0128-0

DOI: 10.53317/978-617-14-0128-0

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, 2023

© The team of authors, 2023

З М І С Т

Передмова (*Віктор Котигоренко*).....7

**Частина 1. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ
ЯК ДІАЛЕКТИЧНА ЄДНІСТЬ
НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО І ЕТНІЧНОГО**

Розділ 1. Парадигми дослідження етнічного і національного
(*Віктор Котигоренко*) 11

Розділ 2. Динаміка ідентичності української нації
(*Віктор Котигоренко*)50

**Частина 2. ПРОСТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО І ЕТНІЧНОГО**

Розділ 3. Державний устрій (*Олексій Ляшенко*)..... 128

Розділ 4. Політична поведінка (*Олексій Ляшенко*) 205

Розділ 5. Поселенська та соціально-професійна структура
(*Анастасія Дегтеренко*) 276

Розділ 6. Культура та мовні практики (*Олег Калакура*) 308

Розділ 7. Церкви і релігія (*Наталія Кочан*)..... 351

Розділ 8. Історична пам'ять (*Юрій Ніколаєць*) 384

**Частина 3. ВІТЧИЗНЯНІ ТА ЗАРУБІЖНІ АКТОРИ ВПЛИВУ
НА ДИНАМІКУ НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО
І ЕТНІЧНОГО В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ**

Розділ 9. Українська держава та місцеве самоврядування
(*Анастасія Дегтеренко*) 420

Розділ 10. Вітчизняні громадські об'єднання
(*Валерій Новородовський*) 436

Розділ 11. Сфера медіа (*Юрій Ніколаєць*)..... 490

Розділ 12. Закордонні українці (*Людмила Мазука*) 558

Розділ 13. Міжнародні організації (*Анастасія Дегтеренко*) 590

Розділ 14. Російська Федерація: ідеологія та практика «русского міра»
(*Олег Калакура*) 608

Післямова (*Віктор Котигоренко*) 635

CONTENTS

Preface (<i>Viktor Kotygorenko</i>).....	7
 Part 1. CONTEMPORARY UKRAINIAN NATION: A DIALECTICAL UNITY OF THE NATIONAL-CIVIC AND ETHNIC	
Chapter 1. Paradigms of Ethnic and National Studies (<i>Viktor Kotygorenko</i>)	11
Chapter 2. The Dynamics of the Identity of the Ukrainian Nation (<i>Viktor Kotygorenko</i>).....	50
 Part 2. FIELDS OF SOCIAL INTERACTION BETWEEN NATIONAL-CIVIC AND ETHNIC	
Chapter 3. The Administrative and Territorial Structure of the State (<i>Oleksii Liashenko</i>)	128
Chapter 4. Political Behaviour (<i>Oleksii Liashenko</i>)	205
Chapter 5. Settlement and Socio-Professional Structure (<i>Anastasiia Dehterenko</i>).....	276
Chapter 6. Culture and Language Practices (<i>Oleg Kalakura</i>)	308
Chapter 7. Churches and Religion (<i>Natalia Kochan</i>)	351
Chapter 8. Historical Memory (<i>Yuriy Nikolaiets</i>)	384
 Part 3. DOMESTIC AND FOREIGN ACTORS OF INFLUENCE ON THE DYNAMICS OF NATIONAL-CIVIC AND ETHNIC IN UKRAINIAN SOCIETY	
Chapter 9. Ukrainian State and Local Self-Government (<i>Anastasiia Dehterenko</i>).....	420
Chapter 10. Domestic Non-Governmental Organization (<i>Valeriy Novorodovsky</i>).....	436
Chapter 11. The Media Sector (<i>Yuriy Nikolaiets</i>).....	490
Chapter 12. Ukrainians Abroad (<i>Lyudmyla Mazuka</i>)	558
Chapter 13. International Organizations (<i>Anastasiia Dehterenko</i>)	590
Chapter 14. Russian Federation: Ideology and Practice of «Russkiy Mir» («Russian World») (<i>Oleg Kalakura</i>).....	608
Afterword (<i>Viktor Kotygorenko</i>).....	635

ПЕРЕДМОВА

Уявити, про що ця книга, було б зовсім нескладно, якби першим в її назві не стояло слово «діалектика». Тоді національно-громадянське уявлялося б таким, що пов'язане з українською нацією як спільнотою, належність до якої визначається наявністю в її членів громадянства держави Україна та відповідною ідентифікацією себе з нею. Цей зв'язок виявляється взаємними правами та обов'язками громадянина і держави. Етнічне означало би те, що стосується походження як родоvodu – кровноспорідненого зв'язку поколінь та/або мови, культури, звичаїв, традицій, релігії та інших атрибутів спільноти, названої етносом.

Якби насправді існувала така ідеальна бінарність, не виникало би багато запитань, на які є ще більше версій відповідей.

Зокрема, чому в побутовому, науковому, політичному та законодавчому дискурсах словом «національне» означають і те, що стосується держави, і те, що стосується всього суспільства або держави та суспільства разом, і те, що трактують як етнічне?

Чому в усіх цих дискурсах націю визначають як спільноту або етнічну, або політичну, або громадянську, або таку, якій властиві ті чи інші поєднання етнічного, громадянського й політичного? Часом постулюють наявність в Україні двох українських націй і національних ідентичностей одночасно: етнічної та політичної/громадянської.

Чи справді етнічне та його ознаки успадковуються, чи вони набуваються і можуть втрачатися?

Чи можна визнавати етнічну ідентичність/належність (або національність у сенсі етнічності) особи, якщо ця особа не є носієм усіх чи якоїсь частини культурних, звичаєвих, мовних та інших традицій своєї спільноти, або особа є таким носієм, але ці традиції помітно відрізняються від традицій цієї самої етнічної спільноти (національності) з іншого регіону?

Чи можна визнавати громадянина або громадянку України членами української нації, якщо через ті чи інші причини він або вона не є носієм визначених законом етнічних ознак української національної ідентичності, поміж яких «етносоціальне походження, історична пам'ять, комплекс духовно-культурних цінностей, зокрема, українська мова і народні традиції»?

Чому словом «етнонаціональне» означають і те, що стосується нації як моноетнічної (монокультурної) спільноти, і те, що стосується внутрішньо-етнічних культурних, мовних, релігійних та інших відмінностей усередині такої нації, а також те, що засвідчує мультиетнічність і мультикультурність нації як громадянської спільноти?

Чому словом «українці» називають громадян/осіб, яким властиві етнічні ознаки українськості, а також громадян України іншої національності (в етнічному трактуванні), аніж українська?

Насправді в українському соціумі не існує бінарності національно-громадянського та етнічного. Ці феномени перебувають у мінливому й змінюваному діалектичному зв'язку єдності та боротьби протилежностей, динаміка якого формувала, сформувала й визначає розвиток сучасної української мультиетнічної та мультикультурної громадянської нації з етноукраїнським осердям, яка спроможна жити й перемагати. Ця книга – про результати дослідження такої динаміки у процесах соціальних змін і державного будівництва часів суверенізації України та після здобуття незалежності, включно з 2022 роком – першим роком повномасштабної збройної агресії Росії й росіян проти України та українців, проти української нації.

Діалектичний зв'язок нації та етносу, національного (національно-громадянського) і етнічного (національно-етнічного) є повсюдним або майже повсюдним – щонайменше, в європейських та інших цивілізаційно близьких до Європи країнах на інших континентах. Не виключено, з цим твердженням погодяться не всі дослідники. Чому? Про це у розділах частини 1 монографії.

У розділі 1 (*Віктор Котигоренко*) показано, що в українському та зарубіжних наукових дискурсах про етноси і нації етнічне та національне не має якоїсь однієї загально визнаної та універсальної концепції/парадигми дослідження й трактування цих феноменів. Водночас навряд чи можна віднайти переконливі підстави вважати якусь із таких концепцій/парадигм достовірною (науковою), а іншу хибною (ненауковою), якщо та й інша сформована у процесі дослідження певного історичного досвіду і не є логічно суперечливою.

У розділі 2 (*Віктор Котигоренко*) проаналізовано концептуальний/парадигмальний плюралізм, властивий науковим дослідженням і трактуванням діалектики національного (національно-громадянського) та етнічного саме в українському соціумі. Таку ситуацію можна вважати нормою і навіть позитивом пізнавального процесу. Не можна сказати те саме про плюралізм суперечливих дефініцій етнополітичних термінів у чинному законодавстві України. Він розмиває цілісність мети, цілей і завдань державної політики інтеграції та консолідації етнічно й культурно багатоскладового громадянського загалу України в спільноту-націю. Тим часом уявлення українських громадян про себе як націю та їх поведінка в кризових ситуаціях виявилися набагато одноріднішими й ціліснішими, аніж уявлення про них законодавців та політикуму. Зокрема, а можливо, й насамперед, саме ці уявлення та базована на них солідарна поведінка забезпечили спроможність української нації ефективно відповідати на внутрішні та зовнішні загрози своєму існуванню й розвитку.

Діалектична соціальна взаємодія національно-громадянського та етнічного відбувалася, відбувається та виявляється в різних сегментах держави і суспільного простору. Відповідну динаміку проаналізовано та описано у розділах частини 2 монографії.

У розділі 3 (*Олексій Ляшенко*) викладено результати дослідження такої взаємодії у процесі й результатах формування та особливостях функціонування державного (територіально-адміністративного) устрою України.

У розділі 4 (*Олексій Ляшенко*) проаналізовано динаміку взаємодії національно-громадянського і етнічного в електоральній та іншій політичній поведінці українських громадян.

У розділі 5 (*Анастасія Дегтеренко*) досліджено особливості політичної та соціально-професійної структури населення України в національно-громадянському та етнічному вимірах.

У розділі 6 (*Олег Калакура*) об'єктами вивчення та концептуалізації стали мультикультуралізм української громадянської нації й національної ідентичності та інтегративна модель державної етнополітики щодо культури та освіти.

У розділі 7 (*Наталія Кочан*) досліджено національно-громадянське і етнічне в контекстах суперечностей функціонування церковно-релігійної сфери та її відкритості до конструювання позарелігійних ідентичностей і певних елементів громадянської релігії як консенсусних цінностей.

У розділі 8 (*Юрій Ніколаєць*) проаналізовано зміни національно-громадянських і етнічних наративів, а також пріоритетів державної політики у просторі історичної пам'яті.

Взаємодія національно-громадянського та етнічного в суспільстві є результатом іманентних чинників, але не тільки. У розділах частини 3 монографії представлено результати дослідження впливів на цю взаємодію низки вітчизняних і зарубіжних соціальних акторів.

У розділі 9 (*Анастасія Дегтеренко*) – це система інституцій державної влади та місцевого самоврядування України.

У розділі 10 (*Валерій Новородовський*) – вітчизняні громадські об'єднання.

У розділі 11 (*Юрій Ніколаєць*) ідеться про особливості впливу медійної сфери на динаміку національно-громадянського і етнічного в українському соціумі.

У розділі 12 (*Людмила Мазука*) – про потенціал чинних об'єднань закордонних українців та важливість формування потужних українських громад і організацій для збереження й укріплення української національної ідентичності вихідців з України, особливо – утікачів від війни, незалежно від їхнього етнічного походження.

У розділі 13 (*Анастасія Дегтеренко*) увагу сфокусовано на міжнародних інституціях і розроблених ними стандартах захисту прав національних меншин і корінних народів та на вимогах адаптування українського законодавства до цих стандартів.

У розділі 14 (*Олег Калакура*) проаналізовано ідеологію і практики так званого «русского міра» (рашизму) та інших агентів російського впливу на ідентичність українців, які живуть у РФ, а також на українських громадян у самій Україні.

За результатами розроблення теми автори розділів окреслили проблематику наступних досліджень, а також аргументували висновки й пропозиції

інституціям державної влади до удосконалення державної політики національно-громадянської інтеграції та консолідації української етнічної та культурної багатоманітності, щоб спільно перемагати й успішно розвиватися¹.

У процесі виконання дослідження та підготовки тексту монографії до друку науково-допоміжні роботи виконував *Руслан Камінський*.

¹У низці випадків, коли автори аналізували та описували явища і події, так чи інакше пов'язані з етнічною ідентичністю та атрибутами етнічної ідентичності громадян України та громадян Росії, мовна традиція яких передбачає самоназву «руськіє», застосовувалося саме це слово та похідні від нього. Такий слововжиток видається адекватнішим, оскільки українськомовне «росіяни» означає і етнічну ідентичність, і громадянство Російської Федерації. Називати росіянами українських етнічних русскіх завжди було не уповні коректним як з позицій семантики, так і з позицій політико-правових. Повномасштабне російське вторгнення видається найпереконливішим аргументом за зміни в тезаурусі української мови, принаймні, у тезаурусі цього видання.

ЧАСТИНА 1

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА НАЦІЯ ЯК ДІАЛЕКТИЧНА ЄДНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО І ЕТНІЧНОГО

РОЗДІЛ 1

Парадигми дослідження етнічного і національного

Мета цього розділу – виявити, проаналізувати, систематизувати та практиологізувати використовувані дослідниками наукові підходи, поняття, терміни та інші пізнавальні конструкти, які мають парадигмальний потенціал, на предмет їх оптимальності для продуктивного дослідження діалектики етнічного та національного, етносів і націй як соціальних феноменів, у тому числі їх українського випадку.

Науковий пошук в означеному соціальному сегменті відповідає критеріям *нормальної науки*, до якої відносять дослідницькі практики, що базуються на *парадигмах* (від грец. «*παράδειγμα*» – «приклад», «взірець»). Виділені курсивом терміни в їх сучасному гносеологічному трактуванні набули поширення після опублікування американським філософом та істориком науки Т. Куном у 1962 році та перевидання з доповненнями у 1969 році книги «Структура наукових революцій» (Кун, 1970). Під «парадигмою» Т. Кун розумів «визнані всіма науковими досягнення, які впродовж певного часу дають науковій спільноті моделі постановки та розв'язання проблем». Таке розуміння дозволяло використовувати термін у двох сенсах. *Перший* – як означення «сукупності переконань, цінностей, технічних засобів і т. д., дотримання яких характерне для членів певної наукової спільноти». *Другий* – як означення «елементу цієї сукупності», що являв собою «конкретні розв'язки головоломок, котрі, в разі їх використання як моделей або прикладів, можуть замінити експліцитні правила як основу для розв'язання не розв'язаних головоломок нормальної науки» (Кун, 1977, с. 11, 228).

У цьому тексті словом «парадигми» означаються визнані концепції, теорії, поняття/дефініції, дослідницькі підходи та інші пізнавальні конструкти, що їх науковці та наукові спільноти застосовують упродовж певного часу як визнані в їх середовищі моделі (інструменти) постановки та виконання дослідницьких завдань. Зміна парадигм є ознакою наукової революції. В галузі соціальних, зокрема етнополітичних, досліджень такої революції досі не сталося. Натомість відбувається процес, який можна назвати еволюцією, дифузією і/або синтезом, інтеграцією і водночас конкуренцією парадигм (Котигоренко, 2011, с. 524–525).

Прикметно, що Т. Кун (1970) акцентував увагу на відмінностях ставлення до парадигм у спільнотах учених-природничників, серед яких він навчався й працював, та в спільнотах дослідників соціальних процесів. Він писав, що був

«вражений кількістю й ступенем відвертих незгод (розбіжностей) між соціологами з приводу правомірності постановки тих чи інших наукових проблем і способів їх розв'язання» (1977, с. 10).

Те, що вразило Т. Куна як філософа й історика в царині природничих наук, є нормою в суспільствознавстві, в тому числі серед дослідників етнополітичних явищ і процесів. Головна причина «наукових незгод (розбіжностей) між соціологами» полягає не тільки й не стільки у відмінностях особистісних уподобань і переваг дослідників або традицій різних наукових практик і шкіл, що, звісно, має місце. Така причина коріниться в специфіці соціуму і його складових як об'єктів вивчення. Адже будь-яка теорія є результатом з'ясування й осмислення сутнісних властивостей, ознак і зв'язків досліджуваних явищ і процесів. Коли йдеться про *етнічне та національне* – цими словами означають *вияви й атрибути соціальних феноменів, названих етносами і націями*. Поміж цих феноменів неможливо знайти двох однакових. Вони не тільки різняться між собою. Кожен з них безперестанно змінюється кількісно і якісно. Відповідно, теоретичні та методологічні узагальнення за результатами й на основі досвіду дослідження окремих етносів і націй також мінливі. Адекватні для одних випадків і періодів, такі узагальнення можуть бути некоректними або й хибними для інших. Насамперед цим зумовлені відмінності парадигм етнополітичної науки.

Парадигмальний плюралізм не означає несумісності різних пізнавальних моделей та відсутності в них подібних або й однакових складових. Науковцями з'ясовано та описано чимало спільного й повторюваного в розвиткові етносів і націй, що дає підстави визнавати наявність певних закономірностей такого розвитку. Однак ця спільність та повторюваність не означає тотожності. Як слушно зауважував А. Тойнбі (1934–1961) в своєму «Осягненні історії», «закон, “якому Бурбони і Стюарти підлягали”, не поширюється на Романових у Росії, османів у Туреччині, тимуридів в Індостані, маньчжурів у Китаї, сучасних ім сьогунів у Японії. Політична історія цих країн не може бути пояснена у прийнятих нами термінах» (1991 [1934–1961], с. 29). До «прийнятих нами термінів» А. Тойнбі відносив ті, з використанням яких досліджувалася й описувалася політична історія Франції, Англії та цивілізаційно споріднених з ними інших країн Західної Європи й Америки.

Логіка тойнбівської позиції дає підстави поширювати її також на дослідження політичної історії та сучасних політичних реалій (з етнополітичними включно) країн євроатлантичного цивілізаційного простору. Їхнє минуле й сучасне так само важко описати єдиним лексиконом. У кожній окремо взятій країні цього простору однакові терміни нерідко по-різному трактувалися й трактуються – тобто, наповнюються різним понятійним змістом як відображенням різного історичного досвіду.

Повною мірою це міркування стосується досліджень будь-якого етносу й будь-якої нації, а також різних виявів етнічного й національного. У кожному випадку таких досліджень серед наявних парадигм важливо обирати ті, що найбільше відповідають специфіці досліджуваного об'єкта та допускають корегування й адаптацію до такої специфіки.

Розуміння й трактування етнічного та національного є похідними від розуміння й трактування феноменів, означуваних термінами «етнос», «етнічність», «нація». Останні виокремлюють у гетерогенному й поліморфному соціальному просторі групи людей з певними ознаками, за якими їх вирізняють з-поміж інших груп. Змістовне наповнення відповідного слововжитку змінювалося від античних часів, коли він був започаткований, до теперішнього часу.

Аналіз парадигм етнічного і національного розкладено на два підрозділи.

У підрозділі 1.1. ідеться про українськомовні та англomовні терміни, а також про поняття і наукові підходи з парадигмальним потенціалом. Показано, що вони формувалися у процесі та за результатами дослідження різними галузями наукового знання різних або й тих самих випадків етносів/етнічності та етнічного, але зі специфічних для кожної такої галузі позицій. Відповідно, формувався масив знань, подібний мозаїчній панoramі, складеній з окремих частин – хай і з подібними ознаками, а проте унікальних. Вивчення кожної такої унікальності потребує застосування адекватного саме їй пізнавального інструментарію – нового або апробованого, але обов'язково адаптованого до специфіки об'єкта дослідження. Бо жоден науковий інструментарій не може претендувати на виняткову універсальність. І не тільки через зазначене. А й тому, що на його розроблення, особливості застосування та інтерпретацію результатів більший або менший вплив справляє часом незбіжна з наукою світоглядна позиція дослідника.

Подібні висновки зроблено також щодо проаналізованих у підрозділі 1.2. аспектів генезису й пізнавального потенціалу термінології та парадигм дослідження націй і національного у їх зв'язках з феноменами етнічного. Текст цього підрозділу розвиває систему аргументів дослідників, які заперечують коректність поділу націй на громадянські (політичні) та етнічні й доказують наявність і значущість етнічної компоненти у будь-якої спільноти з ознаками нації. До низки проаналізованих у розділі концепцій нації з пізнавальним потенціалом веберівських «ідеальних типів» включено також ті, спроби упровадження яких у соціальні практики впливали на динаміку націєтворчих процесів, зокрема, на просторі колишнього СРСР.

1.1. Феномени етносу/етнічності та етнічного: терміни, поняття, дослідницькі підходи

Витоки сучасної «етнічної термінології» сягають часів Гомера (IX ст. до Р.Х.) та Аристотеля (IV ст. до Р.Х.). Тоді грецьке слово «ἔθνος» (в українськомовному та англomовному написанні, відповідно, «етнос» і «ethnos») застосовували на означення різних спільнот (рід, плем'я, язичники, народ та ін.), які є «не ми», а «інші, відмінні від нас» – тобто, не греки. Себе греки називали γένος Ἑλλήνων (буквально: рід еллінів, *genos Hellenon*). У середні віки слово «етнос» вживалося (передовсім, у бібліях) у множині, в значенні «люди». Латинізація призвела до утворення прикметника «ethnicos» – «етнічний»; в екклезіастичних (богословських) текстах він використовувався зазвичай у розумінні «ідолопоклонницький», «язичницький». У власне науковий дискурс

пов'язана зі словом «етнос» термінологія ввійшла наприкінці XVIII ст. словосполученнями «етнографія» («ethnography») та «етнологія» («ethnology»). Ними означувалися вивчення та описання різних народів, їх походження, способу життя, культури і т. п. Однак ці народи тоді здебільшого називали «націями», «расами» або «племенами».

Тільки з другої половини XIX ст. термін «етнос» і похідні від нього почали вживатися в самостійному значенні, нерідко у різних смислах. Так, Л. Морган використовував словосполучення «етнічний період» («ethnic period») на означення стадій людського розвитку. У близькому до сучасного значенні термін «етнічний» почали використовувати антропологи, що вивчали відмінності між народами, – французький учений П. Топінар, німецький – А. Бастіан та ін. Наприкінці XIX ст. французький соціолог Ж. Ляпуж запропонував вживати термін «ethnie» («етні») для позначення (етно) культурної одиниці. Відомий швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр використовував тоді термін «ethnism» («етнізм») у сенсі етнічної (культурної) належності.

У подібних тлумаченнях етнічну термінологію все частіше стали використовувати вчені різних країн. Серед них російський етнограф С. Широкогородов – випускник філологічного факультету Сорбонни, який починав свою наукову і викладацьку діяльність на батьківщині та продовжив в еміграції, зокрема в Китаї, де в 1923 році видав книгу «Етнос. Дослідження основних принципів змінювання етнічних та етнографічних явищ». У 1930-х роках його праці друкувалися в Західній Європі англійською та німецькою мовами.

Історія формування понять етносу, етнічної групи та етнічності, а також теорії і методології наукового вивчення відповідних соціальних феноменів не випадає з поля зору дослідників (Бромлей, 1983; Tonkin, McDonald & Chapman, 1996, pp. 18–24; Котигоренко, Майборода, Нагорна & Шкляр, 2002, с. 13–84; Картунов, 2007, с. 14–50; Рафальський, Кармазіна & Майборода, 2016, т. 2, с. 541–635; Майборода, 2017, с. 9–26; Tzaneva, 2019, pp. 29–48).

Чимало науковців, серед них був і відомий британський соціолог Майкл Бантон (Michael Banton), стверджують, що основи сучасних соціологічних досліджень етнічних груп і міжетнічних відносин заклав Макс Вебер (Maximilian Carl Emil Weber) у 1906 – 1911 роках. Це твердження не спростовує заперечення Вебером продуктивності застосування поняття «етнічна група» («ethnic group») як теоретичної концепції (theoretical concept). Таку свою позицію соціолог пояснював слушними підставами, а саме – тим, що все, приписуване ознакам членства в етнічній групі, можна пояснити іншими факторами, включно з мовою, релігією, політикою та почуттями тяжіння (attraction) й відштовхування (repulsion), які генеруються вірою в кровні зв'язки (blood relationships).

Тому, писав Вебер, поняття етнічної групи, «розпадається, якщо ми точно визначаємо наші терміни». Водночас він вважав, що це поняття може бути корисним в інших контекстах, зокрема, адміністративному. Вебер був серед перших соціологів модерного часу, хто аргументував позицію, що етнічні та расові групи (тривалий час відповідні терміни вживалися як синоніми або такі,

що ними означають схожі за ознаками соціальні групи), можуть бути об'єктивною реальністю, але такими вони стають лише в разі, коли членів цих груп об'єднує суб'єктивне почуття, що «вони належать одне одному» (Banton, 2008, pp. 1267–1285). Етнічні групи, за Вебером, це «такі групи людей, які підтримують суб'єктивну віру в своє спільне походження внаслідок схожості фізичного типу або звичаїв, або і типу, і звичаїв; або ж унаслідок спогадів про колонізацію та міграцію» (цит за: Гібернау, 2012 [2009], с. 15). При цьому він стверджував, що не віра творила групу, а група формувала віру.

Після Вебера минуло чимало років, поки «етнічна термінологія» набула широкого поширення в науковому та політичному дискурсах західних країн. Уважається, що там це сталося після Другої світової війни. Тоді на різних континентах почастишали расові та етнічні конфлікти, потреба політичного врегулювання яких вимагала наукового осмислення їхньої природи.

У статті Оксфордського класичного словника, що пояснює зміст «Ethnicity», з посиланням на статтю О. Паттерсона (O. Patterson) (Glazer & Moynihan, 1975) навіть названо точний рік – 1953, коли цей термін було «винайдено» (coined). А далі зазначається, що цей термін застосовують для описання стану, за якого певні члени суспільства схильні підкреслювати як найбільш значиму основу своєї первинної позародинної ідентичності властиві їм культурні, народні (national) та фізичні (somatic) особливості. При цьому стверджується, що «етнічна ідентичність – це не “природний” стан, а скоріше самосвідоме твердження, яке використовує вибрані культурні риси як діакритичні маркери. ...етнічні групи відрізняються одна від одної (mutually exclusive) і зазвичай утворюються зв'язками кровноспорідненості (kinship), а не територіальності» (Morgan & Heather, 2015).

Вебстерівський словник (Merriam-Webster) подає подібне трактування терміна «ethnicity», який застосовують передовсім у розумінні відмітних якісних ознак, властивих етнічній групі, або як означення належності особи/осіб до такої групи. Але не тільки. Цим словом називають також «етнічну одиницю» – тобто власне етнічну групу. У подібних трактуваннях як синоніми терміна «ethnicity» часом вживають слова «nation», «nationality», «race».

Енциклопедія Britannica трактує термін «ethnicity» як такий, що стосується ідентифікації групи на основі усвідомлення її культурної своєрідності (distinctiveness), яка робить цю групу народом (people). Вважається, що ця своєрідність виявляється в мові, музиці, цінностях, мистецтві, стилях, літературі, сімейному житті, релігії, ритуалах, їжі, іменах, громадському житті та матеріальній культурі. Така культурна всеосяжність (comprehensiveness) становить унікальний набір культурних характеристик, що проявляється спільними для певного населення унікальними способами соціокультурного життя. Ethnicity є осердям (revolve around) не тільки населення (population) як чисельної сутності, а й народу (people) як абсолютно унікальної культурної сутності. Також наголошується, що поняття «ethnicity» контрастує з поняттям «race» (раса), яке застосовують для означення унікальних спільних фізичних і біогенетичних характеристик певної людської популяції (населення). За критеріями унікаль-

ності культурних або біогенетичних характеристик визначають, якою саме вважати групу – етнічною чи расовою (Varenne).

Однак таке розрізнення не є абсолютним. Залежно від того, які ознаки виокремлюють як головні у разі з'ясування та/або означення самотності (ідентичності) групи, такі групи називають етнокультурними (ethno-cultural), етномовними (ethno-linguistic), етнорелігійними (ethno-religious), етнорасовими (ethno-racial), етнорегіональними (ethno-regional) та ін.

На означення «етнічної одиниці» термін «ethnicity» вживається рідше, ніж деякі інші слова та словосполучення: німецькою мовою – «ethnische Gruppe»; передовсім французькою, іноді німецькою та частіше англійською – «ethnie»; англійською також «ethnic group», «ethnic community», «ethnic unit». Слово «ethnic» у словосполученнях використовують для акцентування етнічних ознак рас або інших великих груп людей, які мають спільні звичаї, культуру, релігію, походження тощо. Відповідно, окремі дії, явища та галузі, пов'язані з етнічністю, називають словосполученнями «ethnic studies» («етнічні дослідження»), «ethnic psychology», («етнічна психологія»), «ethnic origin» та «ethnogenesis» («етнічне походження»), «ethnic identity» («етнічна ідентичність»), ethnocentrism («етноцентризм» як означення етнічної зверхності/чванливості), «ethnic relations» («етнічні відносини») тощо. При цьому останній з наведених термінів є інтегральним для означення різновидів таких відносин – внутрішньоетнічних (intra-ethnic relations, intra-ethnic conflict etc.) і міжетнічних (inter-ethnic relations, inter-ethnic conflict etc.) (Warren & Troy, 2015).

Українські науковці підготували низку видань з «етнічної термінології», які використовуються в сучасних дослідженнях (Римаренко, 1996; Антонюк & Головатий, 2005; Євтух, 2009, 2012). Порівняння сучасних наукових дискурсів у країнах європейського Сходу (в тому числі пострадянського) та євро-атлантичного Заходу показує їх близькість у трактуванні етносу (ethnicity) як соціальної спільноти (етнічної одиниці), що втілює нерозривний зв'язок її об'єктивних і суб'єктивних атрибутів у веберівському трактуванні цього зв'язку.

Відомий «східний» (російський) історик – етнограф Ю. Бромлей визначав етнос, як:

а) «історично утворену на певній території стійку міжпоколінну сукупність людей з властивими їм спільними рисами та порівняно стабільними особливостями культури (включно з мовою) і психіки, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомістю), фіксацією чого є самоназва (етнонім)»;

б) спільноту – «результат спільної історичної практики низки поколінь людей, утілений у специфічних матеріальних і духовних атрибутах цієї спільноти і фіксований у свідомості її членів». Для існування етносу «надзвичайно важливими є міжпоколінні (діахронні) інформаційні зв'язки, а також самосвідомість людей, яка в тій чи іншій формі включає уявлення про спільність історичної долі їх предків. Своєрідність і одночасно єдність матеріальних і духовних властивостей власне етнічної спільноти забезпечує її членам необхідні культурно-психологічні умови для їх спільного існування» (Бромлей, 1983, с. 57–58, 383).

Подібні трактування можна зустріти і в українських авторів. Зокрема, О. Рафальський називає етнос особливою формою колективного існування спільноти людей, яка виникла і розвивається природно-історичним шляхом, незалежно від бажання її членів, і спроможна до багатоговікового існування за рахунок самовідтворення. Етносу властиві спільність походження, території, мови, специфіки матеріальної і духовної культури, особливості психічного складу (1999, с. 23).

Знаний «західний» дослідник етнічної тематики історик-соціолог Ентоні Д. Сміт (1991) виокремлював шість головних атрибутів етнічної спільноти (ethnie):

- групова власна назва;
- міф про спільних предків;
- спільна історична пам'ять;
- один або більше диференційованих елементів спільної культури;
- зв'язок із конкретним рідним краєм;
- чуття солідарності у значної частини населення.

Де є такий комплекс елементів, перед нами вочевидь постає спільнота з історичною культурою і чуттям спільної ідентичності, – стверджував Сміт та аргументував свою позицію екскурсом у давнє й недавнє історичне минуле (1994 [1991], с. 30).

Подібні або й аналогічні двом вищенаведеним прикладам «комплекси елементів», що дозволяють аналітично виокремити й виокремлюють етнос як соціальну спільноту (групу) з-поміж інших соціальних спільнот (груп), називають та аналізують багато дослідників, у тому числі українських (Нельга, 1997, с. 7–130; Нагорна, 2002, с. 30–43; Євтух, 2003, с. 32–34). Водночас їхні напрацювання можуть суттєво різнитися підходами до розуміння й трактування генезису етнічного. Найбільше прихильників у двох таких підходів: *примордіалістського та інструменталістського*.

Назва першого походить від англійського слова «*primordial*», яке українською можна перекласти як «*правічний*» або «*первісний*», «*споконвічний*». Цей термін 1957 року ввів у науковий дискурс американський соціолог Едвард Шілс (Edward Shils) як назву соціальних зв'язків давнього походження – кровно-споріднених, расових, релігійних, мовних, звичаєвих, культурних та ін., що надалі існують у модерному соціумі. Історія багатьох народів дає підстави для розмірковувань про їхню давність, як-от євреїв, єгиптян або греків, з чиєї прадавньої мови взяла початок сучасна етнічна термінологія.

На переконання американського соціолога Стенлі Бернарда Гринберга (Stanley Bernard Greenberg), ще до того, як індивід стає членом суспільства або нації, він чи вона вже має почуття спільного походження, культурної чи фізичної подібності або звичайної близькості зі своїми (Greenberg, 1980, р. 14). Таке почуття починає формуватися в родині, яка виховує дитину й, зрештою, готує її до членства в суспільстві згідно з традиціями групи, з якою батьки дитини себе ідентифікують.

Найрадикальнішою версією примордіального бачення генезису етносу/етнічності є соціобіологічна. Її прихильники вважають, що усвідомлення належ-

ності до етнічної групи закладне в генетичному коді людини. Зокрема, соціолог і антрополог П'єр Ван ден Берге (США) пояснював історичну тяглість етнічних зв'язків непотичними (родинними) репродуктивними чинниками, унаслідок чого етнічність виявляє себе як первісний інстинктивний імпульс. Він був переконаним прихильником взаємозалежності природного й соціального в людині. Вочевидь саме тому обрав першим з двох епіграфів до своєї багатократно перевиданої книги про феномен етнічного тезу з паризьких манускриптів К. Маркса, що «історія сама по собі є справжньою частиною природної історії – розвитку природного в людині. Природознавство з часом вбере в себе науку про людину, так само, як наука про людину включатиме в себе природничу науку: там буде одна наука» (Berghe, 1987 [1981]).

Пояснення природи етнічного соціобіологічними чинниками зазнало чи не найбільшої критики, зокрема через неспроможність доказати адекватність цих чинників у випадках чисельно великих етносів, міжетнічних і міжрасових шлюбів та ін.

«М'якші» примордіалістські версії об'єднує концепт давності формування й існування етносу/етнічності на культурних і символічних основах, параметри яких подібні тим, що їх окреслили Ю. Бромлей та Ентоні Д. Сміт. «Етнокультурним примордіалістам» закидають недооцінку динамізму етнічного, через що вони не можуть пояснити властивих йому інтеграційних та дезінтеграційних трансформацій унаслідок міграцій, колонізації, взаємопроникнення (дифузії) культур, реалізації асиміляційних стратегій, зміни членами певної спільноти своєї етнічної ідентичності на іншу тощо.

Результати антропологічних досліджень (в їх етнологічному сегменті) помітно скоротили кількість науковців, прихильних «чистій» примордіалістській парадигмі про етнос як історично сформовану сталу спільноту з властивими їй спільними рисами й «стабільними особливостями культури». При цьому більшість не припиняє дотримуватися позиції про існування етносу як об'єктивно існуючої спільноти. Водночас вони прийняли тезу, що етноси як групи (категорії, спільноти) існували в минулому й існують у теперішньому через взаємодію членів цих груп із собі подібними й інакшими. У процесі цієї взаємодії вони відчують і/або усвідомлюють свою групову належність як важливу частину самих себе й водночас відчують і/або усвідомлюють свою відмінність від інших етнічних груп.

Інструменталістська парадигма наукового вивчення етносу/етнічності (Posern-Zieliński, 1979) виходить із постулату, що етнічне є ситуаційним феноменом, а почуття й самоусвідомлення етнічної належності (ідентичності) нестійке й мінливе, може змінюватися й змінюється разом зі змінами соціального середовища й ситуацій, у яких людина живе й взаємодіє з іншими людьми та соціальними суб'єктами – економічними та політичними акторами включно з державою. У процесі такої взаємодії окремі особи й групи осіб можуть засвоювати й засвоюють елементи інших етнічних культур і, в підсумку, здатні змінювати свою первісну ідентичність на іншу або набувати подвійної чи більш гетерогенної ідентичності.

Інструменталістський дослідницький підхід містить певний пізнавальний потенціал для випадків етнічної належності, подібних етнічній мозаїчності населення США. Там, стверджує Е. Сміт, це стало помітним у 1960-х і 1970-х роках у перебігові дискусій про (білу) етнічну незмінність, котра, як вважалося, була тим ефективним «тиглем», у якому емігранти переплавлялися в єдину американську націю. Однак вивчення етнічної динаміки серед населення Нью-Йорка довело інше: різноманітні етнічні групи пристосувалися до американського способу життя, зберігши свої ідентичності. Це розпалило дискусії щодо того, якою мірою етнічні спільноти, що з часом втрачають свою культурну виразність і, в кращому разі, ставляться до неї як до чогось символічного й необов'язкового, є інструментом певних впливових кіл (етнічних лідерів та еліт) у боротьбі за владу та кошти (2004 [2001], с. 55–56).

Подібні дискусії показують, що *примордіалістська й інструменталістська парадигми етносу/етнічності в певних випадках не тільки суперечать одна одній. Вони можуть бути й взаємодоповнювальними в ситуаціях, коли якась одна з них не може дати переконливого пояснення.* Ще одним свідченням цього є трансформація первинної позиції історика й етнолога, багатолітнього директора Інституту етнології та антропології ім. Н. Н. Міклухо-Маклая РАН Валерія Тішкова. Його наукові погляди часом називають близькими до «модного на початку тисячоліття *етнічного нігілізму*» (на термінологічному рівні), який заперечує існування етносу як такого (Tzaneva, 2019, p. 33).

Така кваліфікація вочевидь є перебільшенням і не зовсім коректною інтерпретацією висловлювань і формулювань В. Тішкова. Він жодним чином не відкидає «етнічні терміни», уживає їх так само, як і багато інших серйозних дослідників. Зокрема, в його трактуванні такі поняття, як «етнічна група», «народ» (в етнокультурному сенсі), «етнічна спільнота» (етнос), є синонімами. У 1997 році їхній зміст він описував, а головне – інтерпретував цілком інструменталістськи, коли давав *«загальне визначення етнічної групи як спільноти на основі культурної самоідентифікації стосовно інших спільнот, з якими вона знаходиться в фундаментальних зв'язках»* (Тішков, 1997, с. 12). У 2003 році він повторив цю дефініцію та одночасно запропонував іще одну: *«етнічність – це форма соціальної організації культурних відмінностей. ...Під категорією народ у сенсі етнічної спільноти я розумію групу людей, члени якої мають спільну назву та елементи культури, володіють міфом (версією) про спільне походження, а також спільною історичною пам'яттю, асоціюють себе з особливою територією і мають почуття солідарності»* (2003, с. 60, 115). Це друге визначення суголосне, якщо не тотожне вже цитованому визначенню від Е. Сміта, якого в статті 1997 року В. Тішков назвав «свого роду західним варіантом академіка Ю В. Бромлея» та відніс до авторів, що «продовжують дотримуватися свого роду культурного варіанта примордіалізму» (1997, с. 17).

Сам же Е. Сміт у своїй книгах, а також у написаному спільно із Дж. Хатчінсоном (J. Hutchinson) вступі до книги «Ethnicity», виданій 1996 року в Нью-Йорку видавництвом Оксфордського університету, зараховує себе та свого співавтора до однієї з трьох традицій, альтернативних примордіалізму та

інструменталізму – «етносимволічної» (2006, pp. 218–219). Її відмітною ознакою він називає вивчення стійкості, мінливості та відродження етносів, ролі в цьому процесі міфів, пам'яті й символів, а також дослідження моделей, завдяки яким етноси перетворилися на модерні нації. До цієї традиції Е. Сміт також відносить Дж. А. Армстронга (John A. Armstrong), у фокусі дослідницької уваги якого перебувають питання етногенетичної ролі таких чинників, як ностальгія за минулим, релігійні цивілізації та об'єднання, імперська міфотворчість та мовні відмінності.

Другою альтернативою примордіалізму та інструменталізму в трактуванні природи етнічності Е. Сміт і Дж. Хатчінсон називають «трансакціоністський» підхід норвезького соціального антрополога Ф. Барта (Fredrik Barth).

Барт погоджувався з колегами, що кожна етнічна група має власні кордони (межі), які не обов'язково пов'язані з територією. Це кордони насамперед біологічні, а також культурні. Ознаками останніх є мова, одяг, особливості облаштування житла, загальний стиль життя, стандарти моралі та досконалості тощо. Водночас Ф. Барт наполягав, що ці кордони проникні, можуть змінюватися й змінюються в процесі міжкордонної взаємодії (transaction) одних етнічних груп з іншими. Саме завдяки такій взаємодії етнічні групи та їх члени усвідомлюють свою відмінність від інших (чужинців), а відтак прагнуть цю свою відмінність (етнічну ідентичність) зберегти й захистити. Таке трактування суперечило поглядам багатьох істориків та антропологів, які дотримувалися позиції, що етнічні групи здатні до самовизначення й збереження своєї ідентичності в процесі внутрішньогрупової життєдіяльності.

Започаткований Ф. Бартом дослідницький підхід формувався в перебігові та за результатами проведення ним прикладних етнографічних і соціально-антропологічних досліджень серед різних груп населення Іраку, Пакистану та Ірану. Системний виклад суті цього підходу, який прийняли чимало інших дослідників, Барт опублікував 1969 року в передмові до книги «Етнічні групи та кордони: соціальна організація культурних відмінностей» (Barth, 1998 [1969], pp. 9–38).

Третьою альтернативою примордіалізму та інструменталізму є «соціально-психологічний підхід» американського етноконфліктолога Дональда Л. Хоровіца (Donald L. Horowitz). До вивчення феноменів етнічності він застосував теорію групової психології британського соціального психолога польського походження Генрі Тайфела (Henri Tajfel) та його колеги Джона Тернера (John Turner). Згідно з цією теорією позитивне уявлення людини про себе узалежене з її усвідомленням та/або почуттям сильної емоційної прив'язаності до певної соціальної групи. Для самоповаги (self-esteem) та почуття власної гідності індивідам важливо, щоб «своя» група позитивно відрізнялася від «чужої» (Martiny & Rubin, 2016, pp. 19–22). Адже відносини різних груп та їхніх членів зазвичай є конкурентними.

З позицій цієї концепції Д. Хоровіц досліджував чинники консолідації та політичної мобілізації етнічних груп, а також міжетнічні конфлікти в низці країн Африки та Азії. Серед головних таких чинників він називав міжгрупову

заздрість на ґрунті змагальності за доступ етнічних груп та їхніх лідерів до економічних та інших ресурсів і здобуття можливості розпоряджатися такими ресурсами. При цьому лояльність усередині етнічних груп забезпечувалася актуалізацією міфів про родову (кровну) спорідненість (kinship) та почуттями внутрішньогрупової честі.

Також Д. Хоровіц звертався до виявів етнічності та етнічної поведінки в окремих країнах Близького Сходу, Карибського басейну, а також у Канаді, Бельгії та Північній Ірландії. Порівняльний аналіз ситуацій у різних регіонах дав йому підстави вважати, що значущість етнічного (ethnicity) в сучасному світі тільки посилюється й аж ніяк не слабне внаслідок модернізації та раціоналізації соціумів, на чому наполягають багато інших дослідників. За Хоровіцем (1985), релігійні, мовні чи культурні конфлікти також варто аналізувати саме як етнічні.

Вище викладене дозволяє дійти проміжного висновку, що становлення й розвиток описаних та інших наукових підходів (парадигм) відбувалося в процесі та за результатами дослідження різних феноменів етнічного на різних континентах і в різних регіонах з виразними цивілізаційними, економічними, соціальними та іншими відмінностями. Дослідження проводилися з позиції та зі застосуванням теоретико-методологічного інструментарію різних галузей наукового пізнання: історії, етнографії, соціальної антропології, політології, конфліктології, соціальної психології та інших. Робилися відповідні прикладні, а також ґносеологічні висновки та узагальнення.

Аналіз і синтез знань, здобутих у процесі розроблення та застосування різних дослідницьких парадигм до різних випадків етнічного, а також специфічний для кожної науки погляд на той чи інший досліджуваний нею феномен, формував масив знань про етноси й етнічне як мозаїчну панораму. Вивчення кожної окремої частини такої мозаїки потребує застосування адекватного їй пізнавального інструментарію – або нового, або апробованого, але обов'язково адаптованого до специфіки об'єкта дослідження.

Отже, жоден дослідницький підхід не може претендувати на універсальність. І не тільки через вищезазначене. Є й інші причини. Серед них та, що на розроблення та практичне застосування дослідницьких підходів (парадигм) більший або менший вплив справляє як власне наукова, так і часом далека від науки політична (світоглядна) позиція дослідника. Малоімовірно, що вже згадуваний В. Тішков – відомий дослідник і певний час впливовий російський високопосадовець у сфері етнополітики – не цікавився генезисом етноніму «українці». Він походить від історичної назви території – Україна, на якій формувався та яку формував український етнос, і яка давала назву державам і державним утворенням, що існували на цій території.

Історія топоніма «Україна» й пов'язаного з ним українського державотворення сягає витоків часів Русі князів Київських – Рюриковичів. Перший відомий випадок письмового вживання слова «Україна» датований 1187 роком, він стосувався сусіднього Київському Переяславського князівства. У давньоруських літописах XII – XIII століття цим топонімом означували також Галичину, Західну Волинь та інші території. Козацька старшина і козацькі маси

воліли називати й називали Україною державу, яка сформувалася з початком очоленого гетьманом Б. Хмельницьким повстання, та упродовж другої половини XVII й у перших десятиліттях XVIII століття офіційно йменувалася Військом Запорозьким. Тривалий час топонім Україна застосовували як взаємозамінний зі словом Русь або як взаємопояснювальний – такий, що акцентував тяглість і спадкоємність розвитку русько-українських земель та їх людності. Показовою в цьому сенсі є назва опублікованого 1898 року видатного наукового дослідження Михайла Грушевського – «Історія України-Руси».

Поступово топонім Україна закріпився як спільна назва земель, заселених і заселюваних (колонізованих) предками сучасних українців (Плохій, 2015 [2006], с. 333–388; Яковенко, 2012; Ясь, 2018, с. 15–16; Балушок, 2014, с. 252–257; Галушко, 2019, с. 827–835, Грицак, 2021, с. 21–39). Він дав назву Українській Народній Республіці, Українській Державі, Західноукраїнській Народній Республіці, Українській Соціалістичній Радянській Республіці (у 1937 році перейменована в Українську Радянську Соціалістичну Республіку), яка 1922 року увійшла до складу Союзу РСР, Карпатській Україні, що утворилася й кілька місяців 1938–1939 років проіснувала на частині території Закарпаття до часу її окупації Королівством Угорщина, утвореній 1944 року Закарпатській Україні, що 1946 року приєдналася до Української РСР, у кордонах якої 1991 року постала суверенна держава Україна.

Були часи, коли історичні українські землі контролювалися різними державами або входили до складу різних держав. Поміж них була і Російська імперія, на яку Московське царство перетворилося в першому двадцятилітті 1700-х років у процесі реформ, проведених царем Петром першим. Однак це не завадило В. Тішкову стверджувати, що найменування «українці» «походить від назви історичної території колишньої Російської імперії».

Так імперський світогляд ученого сформував імперську рамку його візії. Інший світогляд формує іншу наукову візію. Мав рацію американський дослідник Девід М. Поттер (David M. Potter), коли за результатами вивчення випадків «використання істориком націоналізму та навпаки» аргументував висновок, що науковці повинні прагнути писати об'єктивну історію, але насправді об'єктивна історія є міфом так само, як і заяви про те, що вона є цілковито громадянською (1962, pp. 924–950).

1.2. Феномени нації та національного: терміни, поняття та зв'язки з етнічним у фокусі дослідницьких парадигм

Попри описану багатоманітність підходів до вивчення й трактування феномену етнічного, спільним для них є визнання його прямого чи опосередкованого зв'язку з феноменом нації.

Етимологічна історія слова «нація» сягає часів давнього Риму. Ця історія відтоді й дотепер добре проаналізована та описана в науковій літературі (Greenfeld, 1992, pp. 4–9; Касьянов, 1999, с. 30–55; Картунов, 2007; Колодій, 2001; Степико, 2011). Ізраїльсько-американська дослідниця Лія Грінфелд

схематично описала основні етапи трансформації понятійного наповнення цього слова так: нація як *Група іноземців|чужинців (a grope of foreigners)*, що прибули до Риму з певного регіону – *Середньовічні університети (Medieval universities)*, в яких націями в них називали громади студентів, об'єднаних за місцем походження – *Спільнота зі спільними поглядами (a community of opinion)*, утворена в студентських громадах за подібністю поглядів і мети – *Церковні ради/собори (Church councils)* прихильників відмінних внутрішньоцерковних позицій і підходів – *Еліта (an elite)* – *Населення Англії (Population of England)* – *Суверенний народ (a sovereign people)* – *Інші країни і народи (Other countries and peoples)* – *Самобутній (унікальний) народ (a unique people)* (Greenfeld, 1992, pp. 4–9).

Одним зі свідчень зв'язку феноменів етносу/етнічності та нації і національного є збіжність наукових підходів до вивчення першого й другого. Цю збіжність аналізує Е. Сміт (2001), коли виокремлює та описує парадигми (підходи) дослідження й трактування природи націй та націоналізму: *модернізм, переніалізм, примордіалізм та етносимволізм* (2004 [2001], с. 46–61). Подібну аналітичну роботу, хоча й з дещо відмінною типологізацією, виконав також Г. Касьянов (1999, с. 80–119).

Етносимволічна парадигма Е. Сміта, за його власним твердженням, найбільш послідовно простежує соціальний зв'язок феноменів етнічності та нації завдяки застосуванню методу суспільно-історичного та культурного аналізу. Серед розробників цієї парадигми Е. Сміт називає себе, а також Дж. Армстронга (John Armstrong) та Дж. Хатчинсона, чії підходи хоча й дещо відмінні, але подібні в головному. Етносимволізм можна потрактувати як такий, що

а) не відкидає трактування сучасних націй як явища модерної доби. Але, на відміну від модерністського пояснення генезису цього явища насамперед (якщо не виключно) діями «еліти», показує їх взаємовідносини з масами народу, які, з одного боку, обмежують новації «еліт» певними традиційними культурними параметрами, а з другого – надають їм «мотиви та персонал для культурних проєктів і політичних цілей»;

б) досліджує взаємозв'язки між минулим, сучасним і майбутнім етносів і націй, простежує вплив давніх форм колективної культурної ідентичності на піднесення сучасних націй;

в) пропонує історичні та/або соціологічні пояснення тривалої вірності багатьох людей своїм етнічним спільнотам і націям, що допомагає, зокрема, поясненню сили й сутності етнічних конфліктів іншими причинами, аніж економічні та політичні, як це часто має місце.

Г. Касьянов називає цю парадигму (в його визначенні – підхід) етніцистською, яка дещо абсолютизує «прикладні можливості символів, міфів і способів комунікації» в трансформації етносів у нації. Водночас аналіз підходів Е. Сміта та Дж. Армстронга дав йому підстави відзначити надзвичайну їх корисність для вивчення процесів націєгенези.

Уже розглянуті «соціобіологічна» та «культурна» версії *примордіалістської парадигми* етнічності застосовують також щодо феномену нації. До прихильників першої версії відносять, зокрема, вже згадуваного П'єра ван ден

Берга, чие трактування етнічності поширюють також на феномен нації. Серед послідовників другої – «культурної» – візії правічності нації називають автора терміна «примордіалізм» Е. Шілса та американського антрополога Кліффорда Гіртца (Klifford Geertz).

Теоретичні узагальнення К. Гіртца (1973) базуються переважно на результатах прикладних етнографічних і культурологічних досліджень, проведених ним в Індонезії та Марокко. Він доказав, що в цих країнах у людей зберігаються надзвичайно сильні (споконвічні) почуття прив'язаності до своєї родини, раси, мови, традицій, релігії, території проживання тощо. Водночас там сформувалося потужне усвідомлення важливості громадянських зв'язків у межах держави, яка забезпечує необхідні для життя порядок і стабільність. У трактуванні К. Гіртца, *традиційні примордіальні почуття і національна свідомість в її сучасному розумінні формують спільноту з виразними ознаками сучасної нації.*

Згідно з парадигмою, яку означають словом «переніалізм» (від лат. *perennis* – вічний, багатолітній), нації вважаються соціальними явищами, що постали на давній етнічній основі в процесі історичного розвитку. Е. Сміт виділяє дві форми переніалізму. Першу називає «безперервним переніалізмом». Його прихильники наводять докази тяглості історії окремих націй від давніх часів, що є викликом модерністському трактуванню націй виключно як породженню сучасності.

Зокрема, британський історик і політолог Х'ю Сетон-Вотсон (Seton-Watson, 1977) наводить докази давньої історії окремих європейських націй (народів), які називає «старими», це: англійці, шотландці, французи, кастильці та португальці на Заході, данці та шведи на Півночі, угорці, поляки та руськіє на Сході. З його погляду, вони «набули національної ідентичності або самосвідомості ще до сформування доктрини націоналізму», «усі, окрім трьох, проживали в державах, якими правили особи своєї національності, а відтак не потребували національно-самостійницьких рухів». Шотландці, хоча і входили разом з англійцями та валлійцями до однієї держави, зберігали свої найважливіші управлінські інституції. Тим часом угорці та поляки, що мали власні держави та на певний час їх втратили, були розділені між іншими державами. Однак вони зберігали свою національну ідентичність. Стадії розвитку цих «старих» націй у нації в сучасному значенні «важко вирізнити», але такими вони стали, коли «значні групи населення піднялися вгору, до політичного життя, а усвідомлення належності до національної спільноти поширилося вниз, углиб народу. Цьому сприяли розвиток економіки, торгівлі, освіти, унормування мов завдяки піднесенню літератури, посилення комунікації, територія, релігія, державна влада. Відлік часу появи «нових націй» Сетон-Вотсон починає від Французької революції (Сетон-Вотсон, 2006, с. 290–300).

Г. Касьянов піддає сумніву віднесення Сетона-Вотсона до переніалістів, як це робить Е. Сміт, і називає основою його історіософських міркувань «етатистсько-генетичний» (гегелівський за суттю) принцип. Цей принцип передбачає визнання значного впливу держави на процес формування «старих» націй ще до виникнення націоналізму.

Ймовірно, обидва дослідники мають рацію. Відмінності в виборі критеріїв типологізації наукових парадигм (підходів), а відповідно, їх називання, тільки підтверджують вартісність результатів дослідження, що привернуло їхню увагу.

Другу форму переніалізму Е. Сміт називає «рекурентною» (від лат.: *recurrent* – той, що повертається). Її витoki він убачає в концепції Е. Ренана (Ernest Renan) про повсюдність, вічність, історичність і змінюваність у часі конкретних націй як категорій людського об'єднання, про універсальність ідеї нації як поняття, попри те, що окремі нації можуть приходити й відходити.

Серед сучасних дослідників нації та націоналізму близькою до Ренанової є концепція американського політолога Волкера Коннора. У його візії становлення нації – це початий у далекому минулому процес розвитку етнічного в етнонаціональне (*ethnonational*) через формування в етнічній спільноті/народу національної свідомості (*national consciousness*). За Коннором, феномени нації, національної ідентичності та націоналізму – є почуттям і відчуттям унікальності походження й становлення спільноти, є «матеріалом, з якого складаються мрії». Це, стверджує Коннор, допомагає пояснити як емоційну привабливість названих феноменів, так і їхню опірність раціональному вивченню (*rational inquiry*) (Connor, 1994, pp. 201–226).

Парадигма «інструменталізму» в трактуванні походження націй у головному мало відрізняється від інструменталістського трактування етногенетичних процесів. Згідно з цією парадигмою нації є «соціально створеним» сучасним (модерним) явищем – наслідком соціального «конструювання» в інтересах панівних класів («еліт»). Цю тезу обґрунтовує британський соціолог Ерік Хобсбаум. У вступі та 7-му розділі колективної монографії «Вигадування традицій» він стверджує, що «конструкторами» сучасних націй стали європейські літератори й культурологи. У перебігові та після революцій і повстань наприкінці XVIII – у XIX століттях вони почали «вигадувати» нові традиції (стяги, гімни, фестивалі, пам'ятники, спортивні змагання та ін.), «переробляти» давні символи, ритуали й міфи, пам'ять про історичні події на потребу мас людей, політизованих демократичними змінами та індустріалізацією. Так формувалися нації й супутні їм націоналізм, національна історія та національна держава (*nation state*) (Hobsbawm & Ranger, 1983, pp. 1–14, 263–308). Ця чи не найбільш радикальна інструменталістська версія походження сучасних європейських націй лише як виняток визнає мовний, релігійний чи якийсь інший культурний зв'язок новостворених спільнот з їхніми «протонаціональними» предтечами.

«М'якша» версія інструменталізму показує роль «еліт» у формуванні національних (у політико-державному сенсі) спільнот на ґрунті давньої етнічної ідентичності. Ця версія дає підстави вважати, що інструменталістська та примордіалістська парадигми можуть і не бути радикально несумісними. Вона простежується в американського політолога Пола Браса (Paul Brass), відомого своїми дослідженнями зв'язків етнічного та політичного на Індійському субконтиненті. Ці дослідження дали йому підстави стверджувати, що «нацією можна вважати особливий вид етнічної спільноти, а саме – політизовану етнічну спільноту, групові права якої визнано в межах певної політичної системи» (Brass, 1991, p. 20).

Так, П. Брас доказував, що Пакистан створили ісламські еліти, які маніпулювали традиційними мусульманськими символічними ресурсами для мобілізації ісламського загалу. Про це пише Е. Сміт і наводить альтернативну Брасовій позицію британського історика Френсіса Робінсона (Francis Robinson), що все відбувалося навпаки. За Робінсоном, наявні мусульманські традиції та ідеології переконали ісламські еліти в необхідності захисту мусульманської спільноти й культури шляхом надання більшої автономії мусульманам північно-західних об'єднаних провінцій та Бенгалії. Ця дискусія між двома авторитетними вченими розпочалася 1979 року. При цьому кожен з дискутантів не відкидав повністю аргументів опонента. Брас визнавав важливість традицій, особливо там, де наявна багата культурна спадщина та існує її інституційна структура (наприклад, релігійна). Робінсон же наголошував на раціональній політичній діяльності ісламської еліти (Сміт, 2004 [2001], с. 56). Цю полеміку та спільне й відмінне в позиціях дискутантів описує і сам П. Брас (Brass, 1991, pp. 18–20, 22–26; Брас, 2006, с. 234–235).

За багатьма ознаками інструменталізм можна кваліфікувати як різновид *модерністської парадигми*. До неї прихильні більшість тих, хто вивчає етноси й нації та їхню історію. Окремі спільноти, за результатами дослідження яких виявляють ознаки їх подібності зі сучасними націями, модерністи називають протонаціями або зараховують до винятків. При цьому береться до уваги той факт, що настання модерної епохи, або коротко – модерну (від англ. *modernity* – сучасність) – не було рівночасним у різних європейських країнах – від найперших до найсучасніших. Головними характеристиками модерну прийнято вважати настання «промислових революцій», індустріалізацію й перехід до капіталізму, урбанізацію, укріплення держав та усталення державних кордонів, зумовлену соціально-економічними, технологічними і політичними трансформаціями інтенсифікацію соціальних зв'язків (комунікацій), секуляризацію суспільних відносин і освіти, формування нових соціокультурних норм і практик, залучення загалу людей до політики тощо.

Символом започаткування модерного націєтворення багато дослідників називають Революцію 1789–1799 років у Франції. Тоді в цій країні було ліквідовано монархію, започатковано Першу французьку республіку та оголошено націю джерелом будь-якого суверенітету (верховної влади). Ключовою в модерністській парадигмі стала теза, що нація постає тільки тоді, коли народ (громадянин) здобуває можливість брати участь у політичному житті.

Тим часом Л. Грінфелд вважає, що національна ідея і нація в сучасному їх розумінні вперше заявили про себе у XVI столітті в Англії, спершу в елітному різновиді. А вже на початку XVII століття у цій країні об'єднувальне слово «нація», яким до того означували «еліту» (аристократію), поширили на все населення. Його почали застосовувати як синонім слова «народ» (англ. – *people*). Раніш так називали нижчі класи суспільства в зневажливому сенсі «чорні» або «плебсу».

Згодом термін «нація» в значенні «суверенного народу», який має певні вирізняльні політичні та територіальні ознаки і здобув свободу та право визначати спільну долю, поширився в континентальній Європі та поза нею.

У науковому та широкому суспільному дискурсах формувалося переконання, що в Англії, США та Франції, а, відповідно, й в англійській та французькій мовах, етнічний зміст терміна «нація» почав утрачати значущість. У цих трьох і низці інших країн слово «нація» стали ототожнювати з громадянством і державою. Така мовна практика закріпилися в назвах міждержавних об'єднань, утворених після Першої та Другої світових воєн – Ліги націй та Організації Об'єднаних Націй. У розумінні одного з найавторитетніших сучасних соціологів – британця Ентоні Гідденса (Anthony Giddens), приміром, нація існує лише тоді, коли держава має єдину адміністративну територію, на яку поширюється її суверенітет (1985, pp. 119–121).

Англійсько-французьку традицію трактування терміна «нація» пояснювали тим, що на територіях, де ці дві мови домінували, означувані словом «нація» спільноти начебто від в початку формувалися як демократичні та об'єднували все населення як «суверенний народ». Л. Грінфелд належить до знаних прихильників-розробників цієї концепції. Дослідниця стверджує, що кожен член «народу», витлумаченого як «нація», бере участь у його «вищій, елітарній якості» (*superior, elite quality*). Тому стратифіковане населення країни, де є така участь, сприймається як, по суті, однорідне (*essentially homogeneous*), а розмежувальні лінії статусу і класу видаються поверхневими (*superficial*). Тут націоналізм постає як індивідуалістськи-лібертаріанський, тотожний з громадянством – значить, «громадянський», але не етнічний; відповідно, національна ідентичність також є суто громадянською.

Л. Грінфелд стверджує, що в Англії та Франції народження від батьків англійців або французів та англійська й французька мови є такими ознаками «етнічності», які жодним чином не впливають на мотиви і дії людини, а коли етнічність і помічають, таке є чимось цілком випадковим. Також не має етнічних характеристик національна ідентичність народу (нації) США, населення яких не є етнічною спільнотою. Національність, коли вона тотожна громадянству, є, хоча би в принципі, відкритою і добровільною; її можна, а іноді потрібно – одержати. Натомість у випадку етнічного націоналізму національність (національна ідентичність) розглядається як природжена, її не можна отримати, змінити або домогтися, бо вона є «генетичною характеристикою». Хоча властиві (*inherent*) тій чи тій етнічній спільноті ідентифікаційні характеристики зовсім не обов'язково є унікальними, вони можуть бути й сконструйованими. Адже мову частини населення можна нав'язати іншій частині та проголосити її рідною для всього населення. «Споконвічна» (*ancestral*) територія може бути здобута завоюванням, «спільна» історія сфабрикована, традиції вигадані та спроектовані в минуле.

Але в будь-якому разі громадянський та етнічний націоналізми є докорінно відмінними. А це означає наявність докорінної відмінності двох форм національної ідентичності й свідомості та двох докорінно відмінних типів національних об'єднань – націй політичних/громадянських та націй етнічних.

На думку Л. Грінфелд, громадянський націоналізм нерозривний з демократією. Коли ж націоналізм почав поширюватися в інших, аніж в Англії та

Франції умовах, наголос у національній ідеї перемістився від суверенності народу до його унікальності. Так зникла тотожність між національною ідеєю та демократичними принципами. Сталося це тому, що демократію неможливо експортувати, бо вона може бути природною (*inherent predisposition*) для певних націй, але зовсім чужою для інших. Спроможність останніх прийняти й розвинути демократію, може вимагати від них зміни їхньої ідентичності (Greenfeld, 1992, p. 7).

Формування відмінних від «громадянських» – «етнічних» модерних націй і націоналізмів також пов'язують з історією народів Європи, але іншої їх частини – центральної та східної. На відміну від англійської та французької мов, у німецькій мові слово «nation» набуло етнізованого змісту через особливості формування німецької нації. Це слово визначало німців як спільноту за ознаками мови, культури, традицій тощо. У цієї спільноти слово і поняття «нація» аж ніяк не могло ототожнюватися зі словом і поняттям «державна» (*Staat*). А вже на початку модерну німецькомовний, німецькокультурний загал був «розпорошений» між багатьма німецькими і не тільки німецькими за етнічним складом населення державними утвореннями. Пруссія, приміром, на Віденському конгресі 1815 року була зареєстрована як «слов'янське королівство».

Через цю специфіку націєгенезису слово і поняття «нація» утвердилося в німецькій мові як тотожні слову й поняттю «народ» (*Volk*). Саме так трактували націю німецькі філософи Й. Г. Фіхте, Й. Г. Гердер від другої половини 1700-х років, у тому числі за часів Французької революції та наполеонівських воєн. Зокрема, Й. Г. Гердер у його «Ідеях до філософії історії людства» (1784 – 1792) стверджував, що добре облаштована держава повинна мати природні кордони, які збігаються з місцями, заселеними її нацією. «Найприродніша держава – це та, що складається з одного народу з єдиним національним характером» (цит за: Поппер, 1994 [1945], с. 61).

Наприкінці XVIII – початку XIX століття, стверджує Л. Грінфелд, саме Німеччина, а також Росія дали чіткий приклад етнічного націоналізму. У XIX – першій половині XX століття ідея етнічної (мовно-культурної) нації набула поширення серед тоді «бездержавних» і «розділених» народів Центральної та Східної Європи – чехів, поляків, українців та інших. Однак серед них процес етноцентричного націєтворення також не був аполітичним. Він супроводжувався політизацією – усвідомленням «елітами», а слідом за ними й масами людей важливості та необхідності набуття власних політичних ресурсів для забезпечення й захисту їхніх культурних цінностей та спільних інтересів, а відтак і практичними діями з реалізації цього усвідомлення.

Разом зі становленням європейських націй формувалися наукові теорії (концепції, моделі) цих соціальних феноменів та розроблялися їх визначення. Словосполучення «етнічна нація» та «політична нація» з'явилися в науковому дискурсі вже у 1907 році. Перше їх застосування знаходять у книзі німецького історика Фрідріха Майнеке (F. Meinecke) «Світове громадянство і національна держава». З цими термінами автор «не стільки пов'язував... різні визначення одного й того ж поняття (обсяг якого був би тим самим), скільки застосовував ці

вислови для позначення різних сукупностей явищ: належність до етнічної нації не залежить від державних кордонів, тим часом як належність до політичної нації обмежена ними» (Проценко & Лісовий, 2006, с. XXIV)

Відтоді розрізнення націй і націоналізмів як етнічних та політичних (громадянських) стало ледве не аксіоматичним, хоча й не обов'язково в аналогічних з Ф. Майнеке трактуваннях. Підставами для цієї бінарності стали окреслені вище відмінності становлення націй, як їх бачать багато дослідників. Однак беззастережне накладання бінарної матриці на реальні практики націєгенези не виглядає достатньо переконливим так само, як і дослідження цих практик через бінарну призму з наступним описанням результатів. І не тільки тому, що будь-яка етнічна (мовно-культурна) група, що усвідомлює та прагне підтримувати, гарантувати й розвивати свою самобутність, колись мусить вдаватися для цього до політичних механізмів – включно з тими, які пов'язують з феноменами суверенної держави або державного утворення з обмеженим суверенітетом. Так «етнічна нація» набуває політичних ознак. Тому бінарність, про яку йдеться, насправді є концептуальною ідеалізацією. Її втілення годі шукати й віднайти як у минулому, так і в сучасному. Хоча такі намагання робилися раніш і продовжуються дотепер.

Імовірно, найвідомішим випадком такої ідеалізації стали публікації авторитетного американського філософа й історика Ханса Кона (Hans Kohn). Насамперед це видана 1944 року його книга-дослідження витоків і передумов ідеї націоналізму. Відтоді вона перевидавалася десятки разів. Свідчення тому – ювілейне 60-те видання через 60 років після першого (2005 [1944]). Приблизно тоді ж вийшов друком фрагмент цієї книги в українськомовному перекладі (2006, с. 479–483). Разом з ним під обкладинкою українського антологічного збірника також було представлено витяги з публікацій дослідників, погляди яких збігаються з концепцією Х. Кона, або подібні до неї, це, зокрема, Л. Грінфелд, Дж. Пламенаца (J. P. Plamenatz), Е. Геллнера (E. Gellner) та інші.

На мій погляд, переконливішою є наукова позиція опонентів щойно названої групи вчених. Серед них британсько-канадський політолог українського походження Тарас Кузьо. У 2000 році як учасник Щорічного з'їзду Асоціації з вивчення Національностей, що відбувався на базі Колумбійського університету (США), він підготував і оприлюднив текст із красномовною назвою: «Національність і націоналізм. Міф про громадянську державу. Повернення до Ханса Кона: громадянські та етнічні держави в теорії та практиці». У цій публікації подано анотований виклад Конової концепції та наведено альтернативні їй теоретичні й емпіричні аргументи автора та його однодумців (Kuzio, 2000). Деякі з них варто тут нагадати й прокоментувати.

За Коном, пише Т. Кузьо, соціальну базу західного націоналізму становили громадянські інституції та буржуазія. Натомість на Сході таких не було. Тому там націоналізм був органічнішим і залежав від інтелектуалів, які формулювали й організовували національну ідею та міфологізовану національну свідомість. Західний і східний націоналізми різнилися таким:

– на Заході націоналізм був політичним феноменом і передував старту національного будівництва або збігався з ним;

- на Сході націоналізм виник пізніше, у конфлікті з існуючими державами та всередині культурної сфери (тобто, починався як етнічний);
- націоналізм у країнах Заходу не спирався на історичні міфи, тоді як на Сході було навпаки;
- націоналізм на Заході був пов'язаний з індивідуальною свободою та раціональним космополітизмом, тоді як на Сході все було навпаки.

До Заходу Х. Кон включав Великобританію, Францію, Нідерланди, Швейцарію та США. Він стверджував, що в цих країнах, окрім Сполучених Штатів, держава виникла до появи націоналізму, в США це сталося одночасно. Зростання західного націоналізму супроводжувалося розширенням політичних, громадянських та індивідуальних прав. Демократичні цінності стали частиною національних ідей. Французька революція синтезувала демократичні цінності зі зростаючою відданістю національній спільноті. Американська національна ідея «індивідуальної свободи» й «терпимості» наділила Америку унікальною силою добровільної асиміляції та створення духовної однорідності в той час, коли європейський континент, за винятком Швейцарії, слідував протилежній схемі».

Описаним ознакам не відповідало становлення націоналізму в Іспанії та Ірландії. Ймовірно через це Х. Кон не включив їх до Заходу. Адже подібно до Центральної та Східної Європи, в цих двох країнах націоналізм «зустрівся» зі слабким середнім класом, укоріненою аристократією та слабкими громадянськими інституціями. Культурні елементи там переважали «західні» громадянські/політичні елементи.

На Сході, згідно з концепцією Кона, націоналізм формувався в рамках «відсталого соціально-політичного розвитку». Межі держави та нації там рідко збігалися. Тому етнічні групи вимагали, щоб державні кордони були «перемальовані» на їхню користь. На Сході набагато ширше використовувалися історичні міфи та легенди, підкреслювалися споконвічні зв'язки. Націоналізм там не був пов'язаний з лібертаріанськими цінностями. Він був таким, що «розділяє», оскільки в ньому «індивідуальна свобода та конституційні гарантії підкорялися реалізації національних устремлінь». Щоразу, коли дві мети – націоналізму та демократії – суперечили одна одній, «націоналізм брав гору».

Німецький націоналізм, за Коном, не був західним, бо відкинув універсалістські переваги й ідеали індивідуалізму, раціоналізму та парламентської демократії й, натомість, зосередився на народній культурі, мові та етнічній належності, став шовіністичним. Тоді само, коли цю відмінність німецького націоналізму акцентував Х. Кон, йому вторив австрійсько-британський філософ і соціолог Карл Поппер, який писав: «Націоналізм звертається до наших племінних інстинктів, до пристрастей і забобонів, а також до ностальгічного бажання звільнитися від напруги особистої відповідальності, що її він намагається замінити на колективну чи групову відповідальність» (Поппер, 1994 [1945], с. 58).

У заданих Коном рамках західний націоналізм постає «хорошим» – демократичним і громадянським, а східний – «поганим», оскільки цей другий не був таким, як перший, та «зазіхав» на територіальну цілісність держав, що існували до його виникнення й вирізнялися мультиетнічним складом населення.

Таке протиставлення націоналізмів і націй далеке від реалій. Воно ідеалізує «західність» і демонструє самозвеличення та зверхне ставлення її адептів до східноєвропейців, і не тільки до них. Хоча, переконані далеко не поодинокі дослідники, трактування західних націй і націоналізмів як взірців громадянськості спростовується фактами.

Так, канадський політолог Ерік Петер Кауфман (Eric Peter Kaufmann) на основі джерельної інформації та праць інших учених доказує, що Сполучені Штати протягом майже всього свого існування були етнічною нацією, яку характеризували нонконформістський протестантизм і донорманська, англосаксонська генеалогія. Цей самоназваний «американський» етнос прагнув перетворити націю за власним образом і подобою та бачив її долю в пуританських тисячолітніх термінах. Зіткнувшись з великими потоками небританських іммігрантів, «американці» використовували методи англоконформізму, намагаючись перетворити новоприбулих на «WASP»ів (*аббревіатура, якою в США означають білошкірих англосаксонського походження, що належать до протестантської деномінації.* – Авт.). Серед таких методів були і практики обмеження імміграції аж до захисту кордонів від іммігрантів, особливо в 1920-х – 1960-х роках. Пізніше ці практики довелося згортати – на Заході почалася «ера ліберальної громадянської нації, в якій брали участь і США» (2000).

Глорифікація «західних» націоналізмів і націй бачиться щонайменше безпідставною на тлі історичних фактів. Серед таких фактів – імперіалістична колонізаторська політика «демократичних» Великобританії, Франції та Нідерландів у часи розвою їхніх націй. Ця політика базувалася на засадах расизму й етнокультурної «вищості» стосовно підкорюваних «примітивних», «варварських» і «нецивілізованих» народів (племен). Вона тривалий час влаштовувала «демократичні» західні «політичні нації – народи».

Концепція Х. Кона залишає поза увагою й низку інших за давних внутрішньополітичних та інших проблем Заходу, що виникли на ґрунті релігійних та етнокультурних відмінностей, зокрема – ірландську, валлійську та шотландську в Великобританії в часи та після її утворення як Об'єднаного Королівства. Внутрішньобританська політика й система освіти дуже довго визначала та насаджувала англійську літературу, культуру, мистецтво, родинні цінності й смаки як «вищі», порівняно з іншими. На Британських островах неухильно розширювалося поле застосування англійської мови; це збільшувало кількість її носіїв за рахунок рідних мов валлійців, ірландців та шотландців.

Потужна внутрішня етноасиміляційна динаміка відбувалася також у Франції. Вона результувала цілеспрямовану державну політику, яку підтримували й заохочували інтелектуальні кола країни. Серед відомих французьких учених, які ідеологічно обґрунтовували етнічно-расовий націоналізм, був, зокрема, один з найвідоміших теоретиків нації Ернест Ренан (Бірінбаум, 2015 [1993], с. 124–152).

Французька політична (громадянська) нація будувалася на етнокультурних засадах паризького регіону країни Іль-де-Франс (фр. Île-de-France), що перекладається як «Острів Франції». Поширення мовних і культурних практик і

традицій «острова» на весь «французький материк» супроводжувалося асиміляцією інших етнічно відмінних груп населення Республіки – бретонців, бургундців ельзасців, каталонців, нормандців, провансців, фламандців. Так, на початку ХХ століття один мільйон населення Франції послуговувався бретонською мовою, наприкінці ця кількість скоротилася вчетверо.

Франція завжди позиціонувала й досі позиціонує себе як велика франкомовна спільнота. Тезаурус французького правового поля досі не містить поняття «національні меншини». У цьому контексті напрошується аналогія з ідеологічними і політичними практиками Росії, яка декларує, що «вона всюди, де є російська мова». Але ця аналогія дуже й дуже умовна.

Адже постдеголлівська Франція залишила в минулому силові методи часів колоніалізму. Колишні французькі колонії після здобуття незалежності з власної волі об'єдналися з низкою інших держав у Міжнародну організацію співробітництва франкомовних країн світу (фр. L'Organisation internationale de la francophonie, OIF) або Міжнародну організацію франкофонії (МОФ). Її було створено у 1970 році (від початку і до 1998 року вона мала назву «Агентство культурного та технічного співробітництва»). Завдання організації – сприяння міждержавному співробітництву в питаннях розвитку французької мови, культурного і мовного розмаїття, демократії, захисту прав людини, запобігання виникненню конфліктів, зміцнення миру і безпеки, економічної та науково-технічної співпраці тощо (La Francophonie en bref).

Натомість сучасна Росія намагається доказувати «всюдність» «русского міра» силою або погрозами сили. Щоб надати видимість правової легітимності такого «доказування», російські законотворці декларують завдання захисту прав національних меншин, але уникають внесення до законодавства федерального рівня скільки-небудь предметної дефініції терміна «національні меншини», як він трактується в актах ООН та інших міжнародних організацій. Серед причин цього – небажання визнавати наявність громадянства держави-резидента як ознаки належності особи до національної меншини. Бо в разі такого визнання «Росія автоматично позбавляється права захищати тих співвітчизників, які не мають такого громадянства» (Скоробогатов, 2008, с. 83).

Вважати Швейцарію та її автохтонне населення найдавнішою позаетнічною громадянською нацією також немає підстав. У своєму сучасному вигляді Швейцарська Конфедерація утворилася лише 1848 року. А її становлення як держави-нації відбувалося на спільних для всього населення міфах про давню історію та воєнні звитяги Innenschweiz. Цим словом називають історичні території трьох німецькомовних кантонів – Урі, Швіц та Унтервальден, які 1291 року підписали Федеральну Хартію, на засадах якої постало державне об'єднання, яке вважають «колискою» теперішньої країни. Жителі швейцарських кантонів зберігають свою традиційну етнічну, в тому числі мовну ідентичність і тісні зв'язки з людьми такої самої ідентичності за межами своєї країни.

Як і в багатьох випадках державо- та націєбудівництва на Сході, насильство супроводжувало становлення громадянського націоналізму та громадянських націй на Заході. Серед показових свідчень цього – історія яacobінства у

Франції; рабство, громадянська війна та фізичне нищення й асиміляція автохтонного населення в Сполучених Штатах Америки; тривала в цій країні до кінця 1960-х років расова сегрегація, яку було інституціоналізовано ще в 1865 році 13 поправкою до Конституції США; способи формування Об'єднаного Королівства Великобританії та Північної Ірландії; громадянська війна 1847 року в Швейцарії тощо.

Усупереч твердженню Л. Грінфелд про «суверенний народ» як «громадянську націю» держав Заходу, такий народ-нація десятки, а подекуди й сотні років являв собою привілейовану групу, закриту для великої частини громадян (населення) цих держав. Свідчення тому – багатолітні обмеження в праві обирати й бути обраними за майновою, расовою, етнічною, гендерною та іншими ознаками. Так, лише 5% осіб «суверенної англійської нації» могли голосувати в часи американської революції (а це вже була друга половина XVIII століття!!!).

У політичному, зокрема, електоральному просторі США багато десятиліть не було місця корінним індіанцям, чорношкірим, людям іспанської чи французької культури, а також жінкам. Завоювання Нью-Мексико та анексія Техасу були проголошені тріумфом англо-саксонської цивілізації над католицьким світом та нижчими расами. Нью-Мексико не брали до союзу до 1912 року, бо він вважався «надто індіанським». США не були інклюзивною громадянською спільнотою в сучасному її розумінні аж до 1960-х років, оскільки не допускали в неї людей через колір їхньої шкіри й не тільки. Прорив до інклюзивності стався там майже через двісті років після заснування держави, коли було прийнято закони про громадянські права (1964 р.), виборчі права (1965 р.) та справедливе житлове забезпечення (1968 р.) (Kuzio, 2000).

Надовго розтягнувся процес надання «громадянським націями Заходу» права голосувати жінкам на тих самих умовах, що й чоловікам. У Норвегії це сталося 1913 року, Нідерландах – 1917/1918, у Великобританії – частково 1918 і повністю 1928, США (на федеральному рівні) – 1920, Франції – 1944, Швейцарії – 1971 (у кантоні Аппенцель-Іннерроден аж у 1990 на виконання рішення Федерального Верховного суду), Ліхтенштейні – 1984 року. Натомість на умовному європейському Сході жінки дістали право голосувати нарівно з чоловіками у Фінляндії в 1906 році, Росії (часів Тимчасового Уряду) – 1917, Німеччині – 1918 (у 1933 році пасивне виборче право для жінок було скасоване нацистами; його було відновлено лише 1948 року в Західній Німеччині, а в 1949 році – в підрадянській Німецькій Демократичній Республіці), у Польщі – в 1917, у Чехословаччині – 1920, в Угорщині – частково в 1918 і повністю в 1945 році.

Отже, будь-які нація та націоналізм не можуть бути ані «хорошими», ані «поганими». Історія кожної та кожного з них містить як позитивні конструктивні моменти, так і негативні деструктивні. При цьому як східні, так і західні держави проводили політику мовно-культурної гомогенізації населення часто далекими від лібералізму методами.

Майже всі, а ймовірно, й усі соціальні феномени, називані націями, поєднують у собі етнічне з політичним/громадянським. Усі, тому що навіть «суто етнічні» нації мусять політизуватися – вдаватися до політичних інструментів

захисту та забезпечення своїх етнокультурних/етномовних цінностей, інтересів і потреб у державах, де члени цих націй живуть. При цьому байдуже, мають чи не мають вони громадянство країни проживання. Результати бінарного розрізнення націй, про яке йдеться, залежать від критеріїв, за якими етнічну й політичну/громадянську складові та зв'язок між ними оцінюють і визначають.

Так, чесько-британський соціолог й історик Ярослав Крейчі та Вітезслав Велімський (Бельгія) запропонували критеріальну матрицю типологізації європейських етнічних і політичних націй. Спершу вони виділили 6 чинників, що можуть відігравати суттєву роль в ідентифікації групи як нації: 5 об'єктивних (територію, державу чи схожий з нею політичний статус, мову, культуру, історію), а також суб'єктивний – національну свідомість. Після того визначили форми існування (функціонування, виявлення) кожного з цих чинників та їх зв'язки. За результатами скомбінували 12 моделей (типів) спільнот з комплексом ознак нації, а відтак використали їх для прикладного дослідження (Krejčí & Velimsky, 1991; Крейчі & Велімський, 2006, с. 308–310). Висновки дослідження такі. Зі 73 етнічних груп у Європі 42 були обома одночасно – етнічними та політичними (ethnic and political) націями, коли етнічні та політичні елементи настільки тісно взаємопереплетені, що тільки доволно можна було б уважати один з них важливішим за другий. До суто політичних було віднесено 8 націй, основою яких є окрема політична одиниця (держава), значущість якої спирається або на історичну традицію, або на особливу (particular) суспільно-політичну систему. 23 нації було визначено як суто етнічні через те, що їхніми основами є мова та поєднана з нею культура, однак вони не мають власної держави чи державного утворення в складі федеративної держави. Ті нації, які було віднесено до етнічно-політичних, включали англійців, французів, ірландців, португальців, шотландців, іспанців, данців, фінів, ісландців, норвежців, шведів, фламандців, валлонів, голландців, мальтійців, німців, фризів. З цього переліку видно, що нації країн Конівського Заходу (США не були об'єктом цього дослідження) опинилися в етнічно-політичній групі (Крейчі & Велімський, 2006, с. 310; Kuzio, 2000).

Окрім описаних, існує багато інших типологізацій, зумовлених як парадигмальними підходами дослідників, цілями та завданнями дослідження, так і особливостями конкретних досліджуваних націй, а інколи ще й політичною чи іншою заангажованістю авторів. Нації поділяють на історичні та неісторичні, корінні (або титульні) та діаспорні, давні й нові, повномасштабні та недобудовані, державні й бездержавні, єдині та розділені, територіальні й нетериторіальні, революційні та контрреволюційні, капіталістичні й соціалістичні та ін. (Касьянов, 1999, С. 72–79).

Серед «загальних модерністських парадигм» нації Е. Сміт виокремлює такі:

1. *Соціально-економічна*. Вона пов'язана з іменами Тома Нейрна (Tom Nairn) та Майкла Гехтера (Michael Hechter). Націоналізм та нації, за цією парадигмою, беруть початок від таких нових економічних і соціальних чинників, як промисловий капіталізм, регіональна нерівність та класова боротьба.

2. *Соціокультурна* в трактуванні Ернста Гелнера (Ernest Gellner), відповідно до якого нації та націоналізм є соціологічно необхідним явищем сучасної індустріальної доби, що виник у період «модернізації». Нації є вираженням «високої культури», яка підтримується науковцями, а також масовою й обов'язковою та стандартизованою державною системою освіти, зокрема школами.

3. *Політична*. Серед розробників цієї парадигми Е. Сміт називає Джона Бруйлі (John Breuilly), Ентоні Гіденса (Anthony Giddens) та Майкла Манна (Michael Mann). В її параметрах нації та націоналізм формуються на професійній основі переважно через сучасну державу або прямо, або всупереч конкретним (імперським/колоніальним) державам. Сучасна держава є попередником націй та націоналізму, через зв'язок із суспільством вона формує модель реінтегративного націоналізму, який є супровідною обставиною державного суверенітету.

4. *Ідеологічна* від Елі Кедурі (Elie Kedourie) зосереджується на європейському походженні та сучасності націоналістичної ідеології, її квазі-релігійній силі та ролі в руйнуванні імперій і створенні націй там, де їх не було. Показує, як інтелігенція пристосувала до своїх рідних етнічних та релігійних традицій Просвітництво, кантівські ідеї самовизначення, християнські тисячолітні доктрини.

5. *Конструктивістська* парадигма є формою модернізму, яка хоча й припускає, ніби нації та націоналізм цілком сучасне явище, все ж підкреслює їхній соціально створений характер. Останній, за Еріком Хобсбаумом (Eric Hobsbawm), полягає в тому, що нації постали завдяки «вигаданим традиціям», які є продуктами соціотехніки та створені, щоб служити інтересам панівних еліт. Конструктивізм позиції Бенедикта Андерсона (Benedict Anderson) полягає в тому, що він вбачає в нації уявлену політичну спільноту, яка заповнює пустоту, що утворилася внаслідок згасання світових релігій та монархій, коли нові поняття «друкованого» капіталізму дали можливість уявленим націям рухатись у лінійному часі (Smith, 2001, с. 49–50, 62–82).

Типи модерністських теорій (парадигм) нації в трактуванні Е. Сміта та Г. Касьянова мають певні збіжності, хоча й називаються по-різному, відповідно: політична – етатистська, етносимволічна – етнологічна (етніцистська), конструктивістська – інструменталістська. В рамках модерністського підходу до вивчення націй Г. Касьянов виокремлює дві «інтелектуальні школи» – економічну, яка робить наголос на економічних передумовах виникнення націй, та другу, представники якої більше уваги приділяють політичним та ідеологічним аспектам націєгенези, ролі в ній еліт і етнокультурних чинників (1999, с. 56–79).

Застосувавши етносимволічну парадигму, Е. Сміт виокремив шість атрибутів нації як соціального феномену, що постає на етнічному ґрунті, але відрізняється від етносу з його також шістьма ознаками, про які йшлося попередю. Націю Сміт означає як спільноту, якій властиві:

- власна назва;
- спільні міфи;
- спільна історія (або спільна історична пам'ять);

- спільна національна культура (масова громадська культура);
- завойована територія (спільна історична територія);
- спільні права й обов'язки (однакові для всіх членів нації юридичні права та обов'язки);
- єдина економіка (спільна економіка) (1994 [1991], с. 51; 2004 [2001], с. 20).

Ця дефініція акцентує увагу на суб'єктивних елементах нації (пам'ять, міфи, символи) і водночас містить відомості про об'єктивні чинники та простори життєдіяльності нації – культуру, територію, економіку, політико-правову систему.

Таке або інше суб'єктивно-об'єктивне трактування нації не є чимось унікальним. Воно лежить в основі багатьох інших концептів і теорій (парадигм). Серед новітніх виокремлюють інформаційно-комунікативну, яка сформувалася в 1950-х роках у США. Її відмінною ознакою стало осмислення націегенетичних процесів з позицій сучасного знання про інформацію та комунікацію. Найвідоміший розробник цієї теорії – соціолог і політолог Карл Дойч (Karl Deutsch).

В «інформаційно-комунікаційному» поясненні К. Дойчем феномену нації (2006 [1953], с. 317–332) можна виокремити 7 головних операціональних понять-концептів:

1. Суспільство – група індивідів, взаємозалежних через поділ праці, виробництво та взаємообмін товарами і послугами.

2. Культура – загальний набір, конфігурація стабільних, узвичасних знань, цінностей, традиційних уподобань і пріоритетів уваги та поведінки великої групи людей, а також їхніх думок і почуттів.

3. Інформація – повідомлення про знання, цінності, традиції, новини, чутки, накази тощо.

4. Комунікація – передача інформації певними засобами, зокрема тими, що є елементами культури; серед останніх – стандартизована система символів, якою є мова, а також будь-яка кількість додаткових кодів, таких як абетки, системи письма, малярства, рахування тощо і б) матеріальні засоби збереження інформації, зокрема, бібліотеки, статуї, дороговкази тощо.

4. Спільнота – аспект комунікації великої групи людей з використанням засобів, які є елементами культури, властивої цій групі.

5. Народ – спільнота, велика група осіб, об'єднаних наявністю комплементарних звичок та засобів комунікації, які є елементами культури цієї групи. Тобто, наголошується комунікативно-гуртуюча роль «етнічної комплементарності» – взаємодоповнювальності – від англ. complementarity – слова, яке українською часто помилково пишуть як «компліментарність», що є неправильним (в українській мовній традиції слово «компліментарність» означає «хвалебність», «те, що стосується тільки позитивних аспектів і властивостей чого-небудь»). Застосування комплементарних комунікативних інструментів (передовсім, етнічних) зумовлює легше спілкування людей у межах тієї самої культури, аніж поза її межами, а спільна культура сприяє комунікації й об'єднує індивідів у спільноту. Народ як спільнота є соціально стратифікованим, він

формує соціальне, економічне та політичне розташування індивідів з різних соціальних класів та професій навколо центру та провідної групи, об'єднує своїх членів більш інтенсивною комунікацією, можливостями «соціального підйому від рангу до рангу».

6. Національність – народ, що змушений винаходити засоби ефективного контролю над поведінкою своїх членів через доповнення традиції добровільного дотримання поведінкових звичок засобами примусу з боку влади, що може здійснюватися шляхом неформальних соціальних установ, тиску колективної думки та престижу національних символів, а ще дієвіше – через формальні соціальні або політичні організації, через управління освітніми чи політичними установами або ж через урядовий апарат, зокрема, для посилення та розвитку тих соціальних каналів комунікації, поведінкових уподобань, політичних (а часом і економічних) прив'язаностей, які всі разом утворюють соціальну тканину національності.

7. Нація – національність, яка своїй поведінці на основі згуртованості та відданості груповим символам додає сили владного примусу (навіть до утворення своєї держави або після її втрати). Така національність починає вважати себе нацією, і такою її сприймають інші. Якщо члени національності отримують контроль хоч над якоюсь державою (і тоді, зокрема, коли стара або нова держава опиняється у їх розпорядженні), тоді нація стає суверенною і з'являється національна держава.

З наведеного «ланцюжка» понять-концептів видно, що наукова розробка К. Дойча, по суті, є інтегративною версією низки раніше описаних теорій і концепцій, в якій акцентовано специфіку інформаційного та комунікаційного аспектів буття нації в системі властивих їй як спільноті економічних, політичних, культурних, соціально-психологічних та інших зв'язків і властивостей (Котигоренко, 2010, с. 488–489); Панчук та ін., 2011, с. 28–29).

Сучасні дослідники якщо не розвивають наукову спадщину своїх попередників, то, щонайменше, звертаються до неї, коли розробляють власні теорії нації. Серед цих попередників – вже згадувані Й. Г. Фіхте, Й. Г. Гердер, а також М. Вебер. Значний внесок останнього в соціологію нації широко визнаний, про нього пишуть багато сучасних соціологів. Зокрема, Зенонас Норкус (Zenonas Norkus) характеризує цей внесок так: «Хоча Вебер висловлював сумніви щодо наукової цінності понять “етнос” і “нація”, в його творчості можна виявити обриси двох теорій нації. У політико-соціологічній теорії (викладеній в “Економіці та суспільстві”) нація розуміється як статусна група, об'єднана спільною історичною пам'яттю, яка бореться за престиж влади та культури з іншими націями. Крім того, у своїх ранніх роботах Вебер викладає політико-економічну (або “національно-економічну”) теорію нації, розуміючи націю як організаційну форму економічного об'єднання, яка є оптимальною в боротьбі за “простір для ліктя” в глобалізованому “мальтузіанському світі”, що описується класичною моделлю довгострокової економічної динаміки. Веберівська політико-економічна концепція націй і націоналізму експлікується використанням новітньої ідеї пошуку ренти і застосовується для висвітлення недоліків теорії націй і націоналізму Е. Гелнера, Е. Хобсбаума та Б. Андерсона» (2004, р. 389).

Серед концептуальних здобутків позаминулого століття, на який досі посилаються дослідники націй і націоналізмів, текст лекції «Що таке нація?» («*Qu'est-ce qu'une nation?*»). У березні 1882 року її виголосив у Сорбонні відомий французький соціолог, історик, релігієзнавець, семітолог і публіцист Ернест Ренан. У його розумінні, суголосному зі сучасними трактуваннями Е. Сміта, Б. Андерсона та багатьох інших учених, нація – «це душа, духовний принцип. З двох речей, які є, властиво, однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом... Нація... це результат довгих зусиль, жертв і самовідречення. Культ предків – найвідповідальніший з усіх; предки зробили нас такими, якими ми є тепер. Героїчне минуле, великі люди, слава (але справедлива) – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея. Мати спільну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх і в майбутньому – ось головні умови для того, щоб бути народом. ...Нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено й які є намір принести в майбутньому. ... Існування нації – це... щоденний племісцит, як існування особи – вічне ствердження життя» (Renan, 1882; Ренан, 2006 [1882], с. 253–263).

У низці сучасних парадигм нації також простежується спадкоємність із концептуальними напрацюваннями науковців і політиків, відомих як «австро-марксистів» О. Бауер (Otto Bauer) та К. Реннер (Karl Renner). Останній публікувався як під цим своїм прізвищем, так і під псевдонімом Рудольф Шпрігінгер (Палько, 2022). Серед перших, хто предметно проаналізував їхні трактування нації та націєбудівництва й одночасно обґрунтовував власне бачення цих феноменів, був видатний теоретик соціал-демократії, історик, економіст і філософ Карл Каутський (Karl Johann Kautsky). Сформована в параметрах німецької та східноєвропейської націологічної традиції, наукова спадщина цих трьох особистостей досі зберігає актуальність. Уявлення про неї можна скласти за працею К. Каутського за назвою «Національність та інтернаціональність», яка уперше вийшла друком у 1907–1908 роках. Посилатимуся на сучасний англomовний переклад цього тексту, виконаний Беном Льюїсом (Ben Lewis) і опублікований у 2009–2010 роках британським журналом соціалістичної теорії «Critique» (Kautsky, 1907/08 & Lewis, 2009; Kautsky, 1907/08 & Lewis, 2010).

Серед причин розбіжностей з О. Бауером і К. Реннером у поглядах на націю К. Каутський називає ту, що ці розбіжності стосуються соціального утворення, яке надзвичайно важко зрозуміти. «Національність – це постійно мінливий соціальний зв'язок, який означає щось зовсім інше в різних відносинах. Це своєрідний Протей, який завжди присутній серед нас і має на нас величезний вплив, але завжди вислизає від нас, коли ми намагаємося його вхопити».

Тут К. Каутський солідаризується з О. Бауером в його оцінках нації як соціального організму, який «не є чимось фіксованим, а процесом становлення», що «виникнення нації, а також унікальність кожної нації визначається способом, яким люди працюють, матеріалами, які вони використовують, продуктивними силами, якими вони володіють, виробничими відносинами, в які вони вступають».

Однак таке діалектично-економічне пояснення умов і чинників націєтворення не було реалізоване О. Бауером в його дефініції нації як «спільноти культури й спільноти характеру, що виникає зі спільності долі». Таке визначення, на думку К. Каутського, настільки розпливчате, що чітко не відрізняє одну націю від іншої, а також не показує, чим і чому нація відрізняється від будь-якої іншої соціальної формації. Бо кожне соціальне утворення – це спільність долі; кожне суспільство має власну спільну долю і традиції: рід, громада, держава, гільдія, каста, класова партія тощо. Багато з цих утворень також є культурними спільнотами, побудованими на спільній культурі своїх членів, яким передають цю культуру.

З іншого боку, як економіст, О. Бауер акцентує увагу на класових відмінностях у суспільстві. Тому, пише К. Каутський, він доходить парадоксального висновку, що лише ті частини нації, які беруть участь у культурному житті, формують націю, а це поки що лише панівні та експлуатуючі класи; нація стане «повною» тільки після скасування класів, коли настане соціалізм. За Бауером, «у суспільстві, заснованому на приватній власності на засоби виробництва, панівні класи – раніше лицарі, а тепер освічені класи – утворюють націю як сукупність усіх тих, хто розвинув спорідненість характерів завдяки однаково вихованню, сформованому історією нації та опосередкованому єдиною мовою і національною освітою. Однак широкі народні маси не утворюють націю».

Тому О. Бауер не погоджувався К. Реннером, коли той стверджував, що головним «хранителем національності» (the preserver of nationality) є селянин. Він показував, що через освітні та інші особливості життєдіяльності міст їх населення може змінювати свою національну належність. У XIX столітті так сталося в Австрії (з Угорщиною включно), зокрема, у Відні, який «увібрав у себе величезний приплив людей інших національностей і таким чином долучив їх до німецької нації. У сільській місцевості, однак, мовні кордони залишилися майже повністю незмінними».

Звісно, проти бауерівського зарахування до складу нації лише «освічених класів» можна знайти чимало інших заперечень, окрім Реннерових. Важче спростувати не тільки давнішню, а й дотеперішню наявність часом величезного розриву всередині нації між «високою» культурою та її носіями, з одного боку, та культурою широкого загалу і самим цим загалом. Такий розрив зберігається попри масовізацію освіти, розвиток інформаційних та інших комунікативних ресурсів etc. Його наявність усередині нації в другій чверті XX століття показала гітлерівська Німеччина. У першій чверті XXI століття такий розрив демонструє путінська Росія.

Про російський випадок говорить актор театру й кіно Артур Смольянінов. Хоча він завжди вважав і вважає себе «частиною рускої культури і русского міра», все ж мусив полишити Росію, коли та пішла війною в Україну. Бо поведінка руских у цих умовах наочно показала, чим «реально є путінський електорат, якого по-справжньому дуже багато». «У своєму загалі рівень інфантілізму цих людей такий, що на їхньому тлі громадянин Путін і справді бачиться великим інтелектуалом і знавцем усього на світі. Для них він буквально деміург і рятівник Росії, тієї самої «великої» Росії з телевізора, якої в реальності вони навколо себе ніколи не бачили. І ще я зрозумів, – каже Смолья-

нінов, – що я, міський житель та працівник розумово-культурної праці, із цим народом глибинним практично не перетинаюся, ми не знаємо один одного. Ми один з одним, за великим рахунком, незнайомі. ...Вся наша нескінченна інтелігентська рефлексія та демагогія з приводу того, як нам лікувати та рятувати рускій народ, – це все повна нісенітниця. Русському народу, його різним верствам і частинам, спершу добре було б одне з одним познайомитися посправжньому. Подивитись один одному в очі безпосередньо» (2022).

Таке бачення стану сучасної рускої/російської нації має підстави. Вони унаочнені перебігом війни й поведінкою окупантів на українській території стосовно українських громадян різного етнічного походження, в тому числі руского. Заклик А. Смольянінова до зближення й порозуміння між різними прошарками рускої спільноти всередині Росії також можна було би підтримати. Але з одним посутнім застереженням. Величезна частка тих, кого в усьому світі досі називають «класиками великої рускої літератури та культури», і тих, хто належить до сучасного руского «висококультурного» простору, були і є носіями та пропагандистами ідей і практик агресивного імперіалізму як одного з визначальних атрибутів руского «національного характеру», незалежно від того, до якого соціального стану належать його носії.

У цьому контексті варто детальніше проаналізувати феномен і концепцію національного характеру, як їх пояснює К. Каутський, коли розмірковує з приводу трактувань нації та національності О. Бауером і К. Реннером. Тим паче, що словосполучення «національний характер» уживалося й часом уживається дотепер у сенсі, близькому до сучасного трактування терміна «національна ідентичність». Тексти К. Каутського дають підстави вважати його одним з перших, якщо не першим, хто описав у феноменові нації зв'язки, які тільки через півстоліття стали називати словами «примордіалізм» та «інструменталізм».

Поняття національного характеру, на думку К. Каутського, просуває розуміння нації не далі, аніж її розуміння як культурної спільноти. Спільні риси характеру група людей може успадковувати, розвивати й передавати, якщо її члени протягом поколінь живуть в одних умовах. В інших умовах вони можуть зберігати ці риси тільки деякий час. Кожна конкретна форма боротьби за існування вимагає певних фізичних та інтелектуальних якостей. Ті, хто володіє цими якостями, найімовірніше, будуть утверджувати та відтворювати себе доти, доки існує ця специфічна форма.

Там, де цілий народ живе в однакових умовах, у нього формується національний характер. Цей характер буде тим менш розвинений, чим різноманітніші соціальні умови, в яких живуть ці співвітчизники. Чим неоднорідніші географічні умови – низовина і високі гори, внутрішні райони та узбережжя, чим більш розвинений поділ праці та класові відмінності, чим більш різноманітні темпи соціального розвитку між сільським господарством і промисловістю, містом і селом, освіченими і неосвіченими, тим більшими будуть відмінності.

Далі К. Каутський наводить приклади подібності національного характеру у випадках однакових умов проживання членів різних європейських націй по різні боки міждержавного кордону. Тим часом наявність спільного національ-

ного характеру членів великих націй, різні групи яких живуть у різних географічних, кліматичних, економічних та інших умовах, видається проблематичним і нематеріальним явищем. Може бути й так, коли члени однакових соціальних класів (social classes) у складі різних націй мають у своєму характері спільного більше, аніж із членами своєї нації, які належать до інших класів.

Тому, за Каутським, найпотужнішою з ниток, що об'єднує націю, є мова усна й писемна, оскільки вона є засобом усіх видів соціальної взаємодії, в тому числі економічної (розвиток капіталізму), політичної (діяльність державних і самоврядних інституцій), військової (функціонування армії) та інших.

У місцях, де соціальна взаємодія об'єднує численні народи, люди можуть вивчати кілька мов і володіти ними. Але там, де в найтіснішій і найтривалішій соціальній взаємодії перебувають два народи, двомовна ситуація, яка з цього випливає, буде лише перехідною. Або одна з них з якихось причин стане переважною, наприклад, тому, що це мова багатших і могутніших людей, або тому, що вона має повнішу літературу, якої бракує іншим народам. Або з двох мов може утворитися нова змішана мова.

Практичне втілення сформованого економічними, політичними, військовими та іншими потребами запиту на спільну мову у багатонаціональних державах призводить до зростання націоналізму й вимог націй до відокремлення. До цього самого веде й розвиток парламентської демократії. У цьому зв'язку в теоретичних підходах до питань формування й розвитку націй і національних меншин у концепціях О. Бауера, К. Реннера та К. Каутського велику увагу приділено питанням форми державного устрою та особливостям державної політики.

Кожен з них звертався до досвіду Швейцарії. Вона багато століть існує як багатонаціональна держава без значних внутрішніх національних протиріч саме тому, що вона не є сучасною унітарною державою зі стандартизованою адміністрацією. К. Реннер волів би перетворити Австрію на «монархічну Швейцарію» – федеративну республіку з Францом Йосифом на чолі. Тому запропонував підтриманий Бауером план поділу Австрії на округи, які самі себе адмініструватимуть. Кожен з цих округів, де це можливо, об'єднуватиме райони, які охоплюватимуть жителів лише однієї національності. Тобто, йшлося про формування й самоуправління націй за територіальним принципом.

Однак нації в Австрії в багатьох випадках жили поруч одна з одною, що унеможливлювало їх суворе територіальне розмежування. Для таких випадків було запропоновано «принцип національності». Цей принцип вимагає від кожного жителя певної території (області) персонального самовизначення в питанні, до якої саме нації він належить, і це має фіксуватися у відповідних «національних кадастрах». Відтак нації повинні конституюватися як особливі органи, що самостійно вирішують питання збереження й розвитку своєї національної культури та розвитку шкільної освіти національною мовою. Для реалізації цього принципу не має значення, скільки членів нації живуть серед інших національностей. Важливо, щоб ядро нації постійно проживало на одній і тій самій території. В такому трактуванні, зміст «принципу національності» найкраще розкриває усталений нині термін «культурно-національна автономія».

К. Каутський позитивно оцінив конструктивність такої пропозиції й водночас застеріг про її системні недоліки, які варто брати до уваги у разі розроблення та реалізації сучасних проєктів «культурно-національної автономії». Серед цих недоліків – поділ населення (Австрії) на дуже багаті й дуже бідні нації. Останні нездатні самотужки забезпечувати свій розвиток, а це не дозволить запобігти міжнаціональним протиріччям та протиріччям між націями і державою. Окрім того, міжнаціональна та міждержавна економічна динаміка зумовлює інтернаціоналізацію національних культур і утворення міжнародних культурних спільнот, оволодіння спершу освіченими класами, а потім і масами людей кількома мовами – передовсім якоюсь світовою мовою: англійською, французькою, німецькою чи іншою.

Окрім того, державний устрій за національною ознакою, на думку К. Каутського, входить у суперечність із потребами торгівлі та «економічної комерції». Забезпеченню цих потреб територіальні кордони між націями всередині країни заважатимуть. Тим паче, що такі потреби почали виходити за межі традиційних державних утворень і вимагають створення федерації національних держав Європи (чим не прообраз сучасного Європейського Союзу? – *Авт.*)

Однак, на думку К. Каутського, всі національні питання Австрії та Європи неможливо вирішити в умовах капіталізму, їх можна буде вирішити тільки в разі перемоги пролетаріату. Остання теза – одна з небагатьох у системі оцінок, висновків і пропозицій від О. Бауера, К. Реннера та К. Каутського, що втратила актуальність. Підходи й полеміка цих трьох авторів довкола феномену нації справили помітний вплив не тільки на розвиток теоретичних поглядів на націю, а й на практики націєгенезису та форм організації «національного життя».

Ще в 1913 році Й. Сталін опублікував статтю «Марксизм і національне питання» (1946 [1913]). У ній він піддав критиці описані вище «австромарксистські» трактування нації, а в підсумку синтезував їх у власній дефініції: «Нація є стійкою спільністю людей, яка історично склалася на базі спільності мови, території, економічного життя та психічного складу, що проявляється в спільності культури» (*терміни «психічний склад» і «національний характер» трактувалися як синоніми – Авт.*). Жодна із зазначених ознак, взята окремо, недостатня для визначення нації, – стверджується в статті. Достатньо відсутності бодай однієї з цих ознак, щоб нація перестала бути нацією. Як і будь-яке історичне явище, нація підлягає закону зміни, має історію, початок і кінець (1946 [1913], с. 296–297).

За Сталіним, національна (національно-культурна) автономія в трактуванні О. Бауера, Р. Шпрингера (К. Реннера – *авт.*) та їх прихильників «створює сприятливу атмосферу для безмежного федералізму, що переходить у повний розрив, у сепаратизм». Для Росії «єдине правильне рішення – обласна автономія, автономія таких одиниць, що визначилися, як Польща, Литва, Україна, Кавказ і т. п.».

Перевага обласної автономії полягає насамперед у тому, що при ній доводиться мати справу не з фікцією без території, а з певним населенням, яке живе на певній території. Така «автономія не межує людей за націями, вона не зміцнює національних перегородок, – навпаки, вона ламає ці перегородки та об'єднує населення для того, щоб відкрити дорогу для межування іншого роду,

межування за класами. Нарешті, вона дає можливість якнайкраще використати природні багатства області та розвинути продуктивні сили, не чекаючи рішень загального центру, – функції, яка не властива культурно-національній автономії».

«Єдиний засіб проти розмежування за національностями – організація на засадах інтернаціональності. Згуртування на місцях робітників усіх національностей Росії в єдині і цілісні колективи, згуртування таких колективів на єдину партію – таке завдання» (1946 [1913]), с. 361–367).

Історія втілення та краху цієї сталінської концепції – є історією України та інших республік у складі комної імперії Союзу РСР у 1922–1991 роках.

Прагнучи захопити владу й установити диктатуру своєї партії на теренах напівфеодальної імперської Росії, яка розвалювалася, комуністи-більшовики мусили рахуватися з тогочасним піднесенням національних рухів. Вони робили все, щоб ці рухи приборкати будь-яким чином, включно з воєнними та каральними операціями. Але більш ефективними виявилися заходи, що поєднували силові методи, соціально-класову демагогію та намагання привернути на свій бік населення, чутливе до «національного питання». Для цього зробили своїми попутниками й кадровим ресурсом національно свідому частину революційного руху, учасників якого в Україні називали націонал-комуністами, та які пізніше, коли режим набрав сили, стали його жертвами (Лисяк-Рудницький, 1994; Мейс & Панчук, 1997; Шаповал, 2017).

Утворені в процесі збройної боротьби з невідконтрольними більшовикам національними рухами, «соціалістичні радянські республіки», серед яких була й Українська, у 1922 році утворили союз. У цьому об'єднанні – формально федеративному – «національні» республіки де-факто отримали обмежену «обласну автономію». Управління цією квазі-федерацією здійснювалося як жорстко централізована диктатура однієї партії – комуністичної (Кульчицький, 1996).

Режим захолював масові переселення в «національні» республіки та інші автономні утворення інонаціонального (іноетнічного) населення (щоб «автономія не межувала людей за націями»). Він репресував (аж до розстрілів) національну інтелігенцію в республіках (щоб не створювала «сприятливу атмосферу для безмежного федералізму»). Запроваджував єдину спільну для всієї «союзної» держави русську мову («русській язык»). А згодом взявся за формування «нової» стійкої історичної спільності людей – радянського народу. Вона створювалася «на базі спільності» мови (русської), території (Союзу РСР), економічного життя (єдиного народно-господарського комплексу) та психічного складу («комуністичного характеру» – світогляду), що проявляється в спільності культури (русської та русифікованої «національної за формою й соціалістичної за змістом»).

Так за «сталінським рецептом» формувалася, й небезуспішно, своєрідна русскоцентрична наднація – «радянський народ». Однак, коли через низку внутрішніх і зовнішніх умов і чинників комуністична диктатура почала слабнути, національні рухи стали набирати силу, а питання націй та їх самовизначення знову вийшло на авансцену суспільного життя.

ВИСНОВКИ

Усі розглянуті в цьому тексті наукові парадигми, зміст яких становлять наукові підходи, концепції, теорії та поняття/дефініції, що стосуються вивчення етносів і націй, етнічного і національного, трактування їхньої природи, сутності, зв'язків і тенденцій та історії розвитку, мають певний гносеологічний потенціал. Величина цього потенціалу залежить від того, наскільки парадигма логічно цілісна, на основі вивчення якого саме історичного досвіду та феномену й зі застосуванням якого методологічного інструментарію розроблена, до пізнання яких саме об'єктів чи об'єкта застосовувалася та може бути застосована.

Чи можна серед проаналізованих у цьому тексті та інших парадигм виокремити якусь одну чи кілька з найбільшimi можливостями її/їх використання як універсального дослідницького інструментарію? Навряд чи. І не тільки через те, що слово «нація» означає різні речі для різних народів і в різних мовах, як це ще в 1939 році відзначала спеціальна комісія Британської Академії наук, очолювана видатним вченим Е. Карром (Edward Carr) (Картунов, 2007, с. 52). А передовсім тому, що кожна спільнота, яку науковці й не тільки вони називають етносом або нацією, у своїх якісних і кількісних параметрах є своєрідною, унікальною, а до того ще й такою, що постійно змінюється. Відповідно, її вивчення потребує особливої пізнавальної парадигми, яка б відповідала специфіці досліджуваного об'єкта та його просторовим і часовим параметрам. Це зовсім не означає, що така парадигма також має бути унікальною в тому розумінні, що не може мати збіжностей чи подібності з іншими парадигмами. Адже як і будь-якому масовому соціальному явищу, динаміці становлення й розвитку етносів і націй, етнічного і національного (національно-громадянського) властиві певні спільні закономірності як вияви повторюваності певних ознак і трансформацій, хай би якими вони були особливими й відмінними за змістом і формою, порівняно з ознаками й трансформаціями інших подібних феноменів.

У разі, коли науковець обґрунтовує й пропонує універсальну чи прикладну (тобто таку, що стосується якогось конкретного об'єкта дослідження) парадигму, він робить це в процесі та за результатами вивчення й концептуалізації якогось одного, кількох або й багатьох випадків етно- і націєгенези. Така парадигма завжди буде ідеалізацією. Їй завжди можна віднайти винятки й альтернативи.

Проте це зовсім не означає, що ідеалізації не мають конструктивного гносеологічного потенціалу. Скоріш, навпаки. Ще на початку 1900-х років М. Вебер розробив концепт «ідеального типу» як інструмент соціологічного дослідження. За Вебером, дослідження, в процесі якого аналізуються та порівнюються емпіричні соціальні факти, серед результатів матиме формування уявлень про ідеальний тип досліджуваних явищ – соціальних інституцій, дій і взаємодій, економічних та інших відносин та їх суб'єктів, явищ культури тощо. «Ідеальний тип утворюється однобічним акцентуванням однієї чи кількох точок зору та синтезом великої кількості дифузних, дискретних, більш-менш

присутніх, а часом і відсутніх конкретних індивідуальних явищ, які розташовані відповідно до цих односторонньо підкреслених точок зору в єдину аналітичну конструкцію...» (Weber, 1949, p. 90). Ідеальний тип – це свідоме спрощення та ідеалізація багатоскладовості й багатосторонності об'єктів, які вивчаються; це межове поняття, з яким порівнюють соціальну реальність. Незбіг ідеального типу з такою реальністю спонукає з'ясувати чинники виявлених відмінностей, допомагає пізнавати причинно-наслідкові зв'язки, сутнісні властивості досліджуваних явищ.

Розглянуті в цьому тексті парадигми – це і є веберівські ідеальні типи. Усі вони варті того, щоб їх застосовувати для дослідження тих чи інших конкретних випадків зв'язку етнічного і національного, в тому числі сучасної української нації та її національно-громадянської й етнічної компонент.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Антонюк, О. В., & Головатий, М. Ф. (Ред.). (2005). *Малий політологічний словник*. МАУП.

Балушок, В. (2014). Як русини стали українцями (трансформація української етнічності в XIX–XX століттях). *Матеріали до української етнології*, 13, 52–57.

Бірнбаум, П. (2015 [1993]). *Франція для французів. Історія проявів націоналістичної ненависті*. Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”.

Брас, П. Р. (2006). Етнічні групи і формування етнічної ідентичності. В О. Проценко & В. Лісовий (Упоряд.). *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія*. (2-ге видання, перероблене і доповнене, с. 225–234). Смолоскип.

Броджі, Д. (2022 [1996–2006]). *Культурний поліморфізм українського світу*. Дух і літера.

Бромлей, Ю. В. (1983). *Очерки теории этноса*. Наука.

Галушко, К. Ю. (2019). Українці. В В. А. Смолій (Голова редкол.). *Енциклопедія історії України. Том Україна – українці*. (Книга 2, с. 827–835). Видавництво «Наукова думка».

Гатчінсон, Д., & Сміт, Е. Д. (2006). Що таке етнічність. В О. Проценко & В. Лісовий (Упоряд.). *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія*. (2-ге видання, перероблене і доповнене, с. 213–219). Смолоскип.

Гібернау, М. (2012 [2009]). *Ідентичність націй*. Темпора.

Грицак, Я. (2021). *Подолати минуле: глобальна історія України*. Портал.

Грінфелд, Л. (2006). Типи націоналізму. В О. Проценко & В. Лісовий (Упоряд.). *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія*. (2-ге видання, перероблене і доповнене, с. 525–536). Смолоскип.

Дойч, К. (2006 [1953]). Народи, нація та комунікація. В О. Проценко & В. Лісовий (Упоряд.). *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія*. (2-ге видання, перероблене і доповнене, с. 317–332). Смолоскип.

Євтух, В. Б. (2003). Етнос. В В. Євтух, В. Трошинський & К. Галушко. *Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник*. Фенікс.

Євтух, В. Б. (2009). *Етнічність: глосарій*. Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова.

Євтух, В. Б. (2012). *Етнічність: енциклопедичний довідник*. Фенікс.

Картунов, О. (2007). *Західні теорії етнічності, нації та націоналізму*. Університет економіки та права “КРОК”.

Касьянов, Г. (1999). *Теорії нації та націоналізму. Монографія*. Либідь.

Колодій, А. (2001). Проблеми націй і націоналізму в сучасній західній науковій літературі. *Народознавчі зошити*, 2, 199–211.

Кон, Г. (2006 [1944]). Західний і Східний націоналізм. В О. Проценко & В. Лісовий (Упоряд.). *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія*. (2-ге видання, перероблене і доповнене, с. 479–483). Смолоскип.

Котигоренко, В., Майборода, О., Нагорна, Л., & Шкляр, Л. (2002). Українська етнополітологія: становлення, теоретико-методологічні засади. В І. Курас & Ю. Левенець (Ред.). *Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник*. (с. 13–84). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Котигоренко, В. О. (2010). Лексика науки як засіб досягнення етнополітичної практики. *Гілея*, 42, 481–493.

Котигоренко, В. О. (2011). Про наукові підходи і методи етнополітичних досліджень. *Гілея*, 44(2), 524–541.

Крейчі, Я., & Веліський, В. (2006). Етнічні та політичні нації в Європі. В О. Проценко & В. Лісовий (Упоряд.). *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія*. (2-ге видання, перероблене і доповнене, с. 308–310). Смолоскип.

Кульчицький, С. (1996). *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). Основи*.

Кун, Т. (1977). *Структура наукових революцій*. (С ввідної статтею і доповненнями 1969 г.). Прогресс.

Лисяк-Рудницький, І. (1994). Український комуністичний маніфест. В І. Лисяк-Рудницький *Історичні есе*. (Т. 2, с. 113–120). Основи.

Майборода, О. М. (2017). *Етнічність у міжнародній системі*. (Вид. 2-е, випр. і допов.). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Мейс, Д., & Панчук, М. (1997). *Український національний комунізм. Трагічні ілюзії*. ІНВіП.

Нагорна, Л. (2002). *Національна ідентичність в Україні*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень.

Нельга, О. В. (1997). *Теорія етносу. Курс лекцій: Навчальний посібник*. Тандем.

Палько, О. (2022). *Національне питання в теоріях австромарксизму*. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Панчук, М., Євтух, В., Войналович, В., Котигоренко, В., Калакура, О., Кочан, Н., Макаренко, Н., Горбань, Т., Ляшенко, О., & Ковач, Л. (2011). *Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Плохій, С. (2015 [2006]). *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі*. Критика.

Поппер, К. (1994 [1945]). *Відкрите суспільство та його вороги*. Том 2. *Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники*. Перекл. з англ. О. Буценка. Основи.

Проценко, О., & Лісовий, В. (Упоряд.). (2006). *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія*. (2-ге видання, перероблене і доповнене). Смолоскип.

Рафальський, О. (1999). Поняття «національна меншина» в етнополітичному дослідженні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*, 8, 178–179.

Рафальський, О., Кармазіна, М., & Майборода, О. (Ред.). (2016). *Політична наука в Україні. 1991 – 2016: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень*. НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Парламентське видавництво.

Ренан, Е. (2006 [1882]). Що таке нація? В О. Проценко & В. Лісовий (Упоряд.). *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія*. (2-ге видання, перероблене і доповнене, с. 253–263). Смолоскип.

Римаренко, Ю. І. (Відп. ред.). (1996). *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Довіра. Генеза.

Сетон-Вотсон, Г. (2006). Старі й нові нації. В О. Проценко & В. Лісовий (Упоряд.). *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія*. (2-ге видання, перероблене і доповнене, с. 290–294). Смолоскип.

Скоробогатов, А. В. (2008). Понятие «национальное меньшинство» в российском законодательстве. *Актуальные проблемы экономики и права*, 3, 82–85.

Сміт, Е. Д. (1994 [1991]). *Національна ідентичність. Основи*.

Сміт, Е. Д. (2004 [2001]). *Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія*. К.І.С.

Смольянинов, А. (2022, Октябрь 13). «Что с нами не так? Почему мы не можем просто жить по-человечески?». Медуза. <https://meduza.io/feature/2022/10/13/chto-s-nami-ne-tak-pochemu-my-ne-mozhem-prosto-zhit-po-chelovecheski>

Сталин, И. В. (1946 [1913]). Марксизм и национальный вопрос. В И. В. Сталин. *Сочинения*. (Т. 2., с. 290–367). ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы.

Степико, М. Т. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування. Монографія*. Національний інститут стратегічних досліджень.

Тишков, В. А. (1997). О Феномене этничности. *Этнографическое обозрение*, 3, 3–21.

Тишков, В. А. (2003). *Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии*. Наука.

Тойнби, А. Дж. (1991 [1934–1961]). *Постижение истории*. Прогресс.

Шаповал, Ю. (2017). *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Широкогоров, С. М. (1923). *Этнос: Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений*. Сибпресс.

Яковенко, Н. (2012). *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. Laugus.

Ясь, О. В. (2018). Україна, назва. В В. А. Смолій (Голова редкол.). *Енциклопедія історії України. Том Україна – українці*. (Книга 1, с. 15–17). Видавництво “Наукова думка”.

Banton, M. (2008). The sociology of ethnic relations. *Ethnic and Racial Studies*, 31(7), 1267–1285. <https://doi.org/10.1080/01419870701710922>

Barth, F. (Ed.). (1998 [1969]). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Waveland Press.

- Berghe, P. L. van den (1987 [1981]). *The Ethnic Phenomenon*. Praeger.
- Brass, P. (1991). *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. Sage Publications.
- Connor, W. (1994). *Ethnonationalism: The quest for Understanding*. Princeton University Press.
- Geertz, K. (1973). *The Interpretation of Cultures*. Basic Books.
- Giddens, A. (1985). *Contemporary Critique of Historical Materialism*. Volume II: *The Nation-State and Violence*. Polity Press.
- Glazer, N., & Moynihan, P. (Eds.). (1975). *Ethnicity*. Harvard University Press.
- Greenberg, S. B. (1980). *Race and State in Capitalist Development: Comparative Perspective. Studies on South Africa, Alabama, Northern Ireland and Israel*. Yale University Press.
- Greenfeld, L. (1992). *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Harvard University Press.
- Guibernau, M. (2009). *The Identity of Nations*. Cambridge Polity Press.
- Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Eds.). (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
- Horowitz, D. L. (1985). *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press.
- Hutchinson, J., & Smith, A. D. (1996). *Ethnicity*. Oxford University Press.
- Kaufmann, E. P. (2000). Ethnic or Civic Nation?: Theorizing the American Case. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 27(1/2), 133–155.
<https://www.researchgate.net/publication/253394225>
- Kautsky, K. (1907/08) & Lewis, B. (2009). Nationality and Internationality. *Critique*, 37(3), 371–389. <https://doi.org/10.1080/03017600902989799>
- Kautsky, K. (1907/08) & Lewis, B. (2010). Nationality and Internationality. Part 2. Translated by Ben Lewis. *Critique*, 38(1), 143–163.
<https://doi.org/10.1080/03017600903454439>
- Kohn, H. (2005 [1944]). *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. Macmillan. Routledge.
- Krejči, Y. & Velimsky, V. (1991). *Ethnic and Political Nations. Ethnicity and Nationalism*. Sage Publications.
- Kun, T. S. (1970). *The structure of scientific Revolutions*. (2nd ed.). The University of Chicago Press.
- Kuzio, T. (2000). The Myth of the Civic State. *Hans Kohn Revisited: Civic and Ethnic States in Theory and Practice. Annual Convention of the Association for the Study of Nationalities, Columbia University, 13-15 April*.
https://tamilnation.org/selfdetermination/nation/civic_ethno/civstate.pdf
- La Francophonie en bref*. (n.d.). Organisation internationale de la Francophonie.
<https://www.francophonie.org/la-francophonie-en-bref-754>
- Martiny, S. E. & Rubin, M. (2016). Towards a Cleaner Understanding of Social Identity Theory's Self-Esteem Hypothesis. In S. McKeown, R. Haji & N. Ferguson (Eds.). *Understanding Peace and Conflict through social identity Theory: Contemporary global perspectives*. (pp. 19–22). Springer.
- Merriam-Webster. (n.d.). Ethnicity. In *Merriam-Webster.com dictionary*.
<https://www.merriam-webster.com/dictionary/ethnicity>
- Morgan, C. A. & Heather, P. (2015). Ethnicity. In *Oxford Classical Dictionary*.
<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.2505>
- Norkus, Z. (2004). Max Weber on Nations and Nationalism: Political Economy before Political Sociology. *The Canadian Journal of Sociology / Cahiers canadiens de sociologie*, 29(3), 389–418. <https://www.doi.org/10.2307/3654673>

Posern-Zieliński, A. (1979). Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych. *Lud. Organ polskiego towarzystwa ludoznawczego I Komitetu nauk etnologicznych PAN*, 63, 3–21.

Potter, D. M. (1962). The Historian's Use of Nationalism and Vice Versa. *American Historical Review*, 67(4), 924–950.

Renan, E. (1882). "Qu'est-ce qu'une nation?" (Conférence prononcée le 11 mars 1882 à la Sorbonne). Texte de la conférence publiée, en texte intégral, dans l'ouvrage sous la direction de Philippe Forest, Qu'est-ce qu'une nation? Littérature et identité nationale de 1871 à 1914. Texte intégral de Ernest Renan. (Textes de Barrès, Daudet, R. de Gourmont, Céline), chapitre 2, pp. 12–48. Pierre Bordas et fils, Éditeur, 1991. Collection: Littérature vivante. <http://dx.doi.org/doi:10.1522/030155027>

Seton-Watson, H. (1977). *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Westview Press.

Shils, E. (1957). Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties. *British Journal of Sociology*, 7, 1–14.

Smith, A. D. (1991). *National identity*. Penguin Books.

Smith, A. D. (2001). *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Polity Press.

Tonkin, E., McDonald, M., & Chapman, M. (1996). History and Ethnicity. In J. Hutchinson & A. D. Smith (Eds.). *Ethnicity*. (pp. 18–24). Oxford University Press.

Tzaneva, E. (2019). Ethno-cultural Symbolism and Group Identity. In S. Ratuva (Ed.). *The Palgrave Handbook of Ethnicity*. (pp. 29–48). Palgrave Macmillan.

Varenne, H. (n.d.). The study of ethnicity, minority groups, and identity. In *Britannica*. <https://www.britannica.com/science/anthropology/The-anthropological-study-of-education#ref839804>

Warren, T. C., & Troy, K. K. (2015). Explaining Violent Intra-Ethnic Conflict: Group Fragmentation in the Shadow of State Power. *Journal of Conflict Resolution*, 59(3), 484–509. <https://www.doi.org/10.1177/0022002713515400>

Weber, M. (1949). *The methodology of the social sciences*. The Free Press.

РОЗДІЛ 2

Динаміка ідентичності української нації

Російська Федерація почала «гібридну» війну проти України в 2014 році, а потім ескалувала її на рівень повномасштабного збройного вторгнення не останньою мірою через те, що її правлячий клас і суспільний загал були переконані, що українці нездатні згуртуватися й дати відсіч агресії, а більшість з них, принаймні на Сході та Півдні країни, тільки й чекають на «старших братів», щоб ті їх «денацифікували» та повернули в лоно «русского міра». У бажання й спроможність України та українців захищатися й перемагати у війні проти набагато потужнішої країни-агресорки не вірили і в істеблішменті та інтелектуальних елітах євроатлантичного простору, Китаю та інших.

Причин тому багато. Серед них не останньою було хибне уявлення про розколотість і дезінтегрованість українського соціуму та, відповідно, про розколотість, несформованість або недосформованість української нації. Свідчення цього – публічна позиція хорватсько-австрійсько-німецького філософа й культуролога Бориса Будена. Він став визнаним знавцем геополітичних трансформацій, пов'язаних з розпадом СРСР, Югославії й усього так званого «соціалістичного табору», після публікації книги «Зона переходу: від кінця посткомунізму» (Buden, 2009). У квітні 2022 року в одному зі своїх інтерв'ю Б. Буден сказав таке: «Подивіться на Україну перед війною, процес формування української нації був далекий від завершення. І саме російське втручання завершує цей процес, об'єднує націю, піднімає її над різномірністю. Путін виступає як найкращий український патріот, тому що кров українців стає тією амальгамою, яка заліковує всі тріщини в усій нації» (Buden, 2022).

Під цими словами могли би підписатися багато відомих на Заході людей, у тому числі науковців. Подібна позиція – не рідкість і в Україні. Вона ґрунтується на далекому від реалій стереотипному трактуванні нації як соціального феномену, який має відповідати якимось уявленим ідеальним та універсальним для всіх випадків ознакам. Коли ті чи інші випадки в «прокрустове ложе» стереотипу не вкладаються, їм шукають прості пояснення. Так продукуються твердження на кшталт вирішальної ролі російської агресії та її ініціатора в процесах українського націєтворення.

Неадекватність таких тверджень засвідчила феноменальна, неочікувана для багатьох життєздатність України у протиборстві з однією з найбільших і найпотужніших у світі держав. 24 лютого 2022 року, коли Російська Федерація почала проти України повномасштабну війну, на захист своєї країни й самої себе піднялася українська нація, яка на той час уже відбулася. Коли саме це сталося? Які події та процеси її формували й сформували? Якою вона є і що саме дає їй силу?

Пошук відповідей на ці запитання змушує повернутися до стереотипів у трактуванні націй. Хай би якими були такі стереотипи, вони жодним чином не можуть спростувати, що навіть власні уявлення членів будь-якої нації про самих

себе (автостереотипи) різняться. Уявлення ж про них поміж людності інших націй (гетеростереотипи) будуть ще більш відмінними. Як образно, а тому дуже зрозуміло пише Монтсеррат Гібернау (Montserrat Guibernau), «французи люблять сир і горді Просвітництвом та змінами, які породила їхня революція. Англійці полюбляють крикет, чай і сільські краєвиди. Крім того, тішаться своєю давньою демократичною спадщиною. Американські громадяни пишаються засновниками своєї країни, люблять біфштекси і великі автомобілі. Іспанці цінують добре вино та паелью і задоволені, що Колумб відкрив Америку за підтримки Кастилії.

Та чи всі громадяни кожної з цих країн мають такі риси? Безперечно ні, а ті, хто має, виявляють їх із різною інтенсивністю і зосереджуються у кожній ситуації на різних конкретних рисах. Чи є вони в такому разі “менш” французькими, англійськими, іспанськими або американськими громадянами? Відповідь залежить від цінності, якої ми надаємо національній стереотипізації». Така стереотипізація «полягає в доборі, а часто й гіперболізації деяких характерних рис» членів певної нації (Гібернау, 2012 [2007], с. 20). Сучасна українська нація не становить винятку.

Дослідження уявлень про сучасну українську націю та їх порівняння з динамікою якісних і кількісних атрибутів її ідентичності виконано за чотирма підрозділами.

У підрозділі 2.1. проаналізовано та проблематизовано концепції й концепти наукового дискурсу. За результатами окреслено параметри авторського трактування сучасної української нації.

Завданням підрозділу 2.2. було вивчення процесу інституціоналізації термінів і дефініцій сучасного законодавства про українську націю, а також відмінностей трактування цих термінів і дефініцій. Зроблено висновок про необхідність узгодження правових регуляторів та політики українського націєтворення з європейськими демократичними стандартами, сформульованими Парламентською Асамблеєю Ради Європи (ПАРЄ).

Виконаний у підрозділі 2.3. аналіз динаміки уявлень громадян України про себе як націю підтвердив висновок попереднього підрозділу. Ці уявлення виявилися суголосними з рекомендаціями ПАРЄ.

Фактологічною основою підготовки підрозділу 2.4. стали результати якісних і кількісних опитувань громадян України, що виконувалися впродовж тридцяти років після проголошення її незалежності. З'ясована та описана на цій основі динаміка відповідей унаочнює й доказує трансформацію української етнічної нації у сучасну мультиетнічну та мультикультурну спільноту з етноукраїнським осердям, об'єднану спільними національно-громадянськими цінностями.

Розділ завершують винесені на обговорення дослідницькі та політико-правові висновки і пропозиції.

2.1. Сучасна українська нація у фокусі наукових досліджень

Відмінності стереотипів щодо самих себе властиві як тим, кого називають «пересічними» українцями, так і тим, хто належить до правлячого класу країни, ухвалює закони й розробляє та реалізує державну політику. У просторі

науки стереотипізація також не виняток. Тут вона виконує важливу пізнавальну й описову функцію: формує та відображає уявлення (концепти та концепції) дослідників про націю як соціальний феномен з властивими йому певними атрибутами. Серед вітчизняних та зарубіжних науковців і публіцистів, що досліджують та/або описують сучасну українську націю, переважають уявлення про неї як спільноту а) (моно)етнічну культурну; б) (моно)етнічну політичну (етнополітичну); в) поліетнічну політичну та/або громадянську; г) двоскладову (бінарну) – (моно)етнічну (етнокультурну та/або етнополітичну) й одночасно поліетнічну політичну та/або громадянську. Причини цих відмінностей – в історії формування, способах та історії дослідження нації, її витоків, умов і чинників становлення та розвитку.

На переконання Г. Касьянова (1999), у поглядах на генезу української нації сформувалися «два основні табори, які загалом відповідають поділові, що склався у світовому суспільствознавстві» (с. 264–283). Перший – примордіалісти. Основу їхньої концепції становить система «етнос – народ – нація», де перше виступає родовим і здебільшого ототожнюється з другим і навіть третім (Дашкевич, 1995; Залізняк, 1994; Ісаєвич, 1995; Пономарьов, 1996 та ін.). Другий табір – модерністи (Кравченко, 1996 [1983]; Смолій & Гуржій, 1998; Szporluk, 1997 та ін.).

Серед тих, хто поєднав примордіалістські та модерністські підходи в осмисленні української націєгенези, Г. Касьянов називає І. Лисяка-Рудницького (1994). Разом з іншими до цієї групи дослідників можна віднести також Я. Грицака (1996, 2021) та С. Плохія (2015 [2006]). Застосувавши етносимволічну парадигму Е. Сміта й оригінальні власні дослідницькі підходи до вивчення витоків та історії українського націєтворення, вони показали й доказали спадкоємність низки ідентифікаційних атрибутів сучасної української нації з домодерними й модерними етнічними міфами, символами, культурними та іншими традиціями й цінностями, аргументували хронологічний і просторовий зв'язок української націєтворчої динаміки з аналогічними процесами на європейському континенті.

Концепти та концепції сучасної української нації періодично стають об'єктом порівняльного аналізу (Поліщук, 2013; Ляшенко, 2020; Рудакевич, 2021, с. 11–39). Їх типологізація – непросте, але важливе завдання. Його вирішення актуальне і для науки, і для політичної практики, попри те, що може дати лише умовний результат, подібно до запропонованого Ф. Майнеке ще 1907 року (Проценко & Лісовий, 2006, с. XXIV) й уже «класичного», але все одно умовного поділу націй на етнічні та політичні.

На думку багатьох дослідників, усі нації «є, по суті, політичними». Тому пропонують їх типологізувати «шляхом поділу... за етнокультурним принципом. Відповідно, серед націй фактично можна виділити два типи – моноетнічні і поліетнічні. Такій типологізації не суперечать і ті випадки, коли етнічна та культурна ідентичність усередині нації не збігаються». До випадків націй полікультурного типу О. Майборода відносить, зокрема, сучасних етнічних українців, чия ідентичність не збігається з якоюсь однією мовно-культурною орієнтацією. Обґрунтовуючи цю тезу, її автор застерігає проти консервування

суто етнічного розуміння української нації, особливо в очах неукраїнських етнічних груп, та звертає увагу на перспективи становлення єдиної української нації (також політичної) на основі багатьох етнічних складників – як поліетнічної. Її члени, з одного боку, можуть зберігати компоненти своєї етногрупової ідентичності, а з другого – мати національну ідентичність, спільну для них усіх (Майборода, 2004, с. 17, 21–22). Повніший виклад цієї концепції був опублікований 2012 року (Майборода, 2012b).

Вище описане бачення поліетнічної перспективи української політичної нації має не тільки прихильників. В одному з опозиційних цьому баченню трактувань українська нація кваліфікується (моно)етнічним і політичним феноменом одночасно. Стверджується, що вона «відродилась як нація етнополітична і саме на етнічній (посилений політичними чинниками) основі має відбуватися її подальший розвиток. Якщо на формування політичної нації впливає політична воля, цілеспрямований рух до поставленої мети, то етнополітична нація розвивається завдяки єдності духу (взаємопов'язаного ментального життя), спільного вільного вибору, політичної рівності та етнокультурної гетерогенності, що унеможливує формування політичних субкультур. Поле діяльності етнополітичної нації пов'язане, насамперед, з відродженням національної свідомості тих українців, які втратили свої етнічні корені...». Водночас «українська нація і держава мають всебічно сприяти культурному розвитку всіх етнічних груп (етнофорів) та етнічних меншин, що проживають на території України (Кафарський, 2006, с. 53–54).

У соціальних науках, зокрема, в історичній, доволі поширений погляд на сучасний український соціум як такий, що інтегрує в собі дві українські нації – етнічну та політичну. Історики в складі етнічної української нації виокремлюють традиційний етнічний масив, окреслений етнічними кордонами; етнічні групи (діаспору), що проживають за межами основного етнічного масиву; субетнічні групи, які складаються з етнорегіональних та етнографічних угруповань. Політичну (громадянську) націю визначають як сукупність громадян України, незалежно від етнічного походження чи конфесійної належності, а правовим відповідником політичної української нації називають «Український народ» як його визначено в преамбулі Конституції України (Галушко, 2010).

Дещо інакше концептуалізує політичну та етнічну українські нації С. Кульчицький. Описуючи формування в Україні політичної нації, яку в Конституції 1996 року названо «Українським народом», дослідник наголошує, що «визначальним чинником» цього процесу «є здатність етнічних українців відчутти себе титульною нацією в європейському розумінні цього слова. Вони мають об'єктивні підстави бути лідерами в утворенні своєї політичної нації, оскільки становлять більшість населення України». «Мабуть, головною умовою згуртування громадян України в єдину політичну націю є визнання ними необхідності мати одну державну мову. Визнання російської мови рідною половиною населення – це результат асиміляторської політики російської і радянської імперій. Наявність однієї державної мови не означає заборони користуватися рідною мовою. Одна державна мова не викличе будь-яких утруднень у

повсякденному житті» (Кульчицький, 2015, с. 45, 52). На переконання автора цієї концепції, динаміка сучасного українського націєтворення узгоджується зі сформульованим ним теоретичним засновком, відповідно до якого «політична нація складається з: а) етнічної нації, яка є більшістю населення в країні; б) націй або етнічних груп, які є аборигенними на території, що входить до цієї країни; в) меншин, що належать до нації, яка утворює більшість населення в іншій країні» (Кульчицький, 2015, с. 28, 46).

Подібне й водночас відмінне бачення обґрунтовує О. Рудакевич: «По-перше, українська етнічна нація – це об’єктивна реальність, яка має право на наукове осмислення та означення відповідним поняттям у Конституції та інших політико-правових документах. Ця нація вижила впродовж століть підневільного існування і нині консолідує навколо себе національні меншини, які проживають на її споконвічній території. Так звана “політична нація України” може зазнати дезінтеграції, якщо українці втратять свій суверенітет, оскільки головна умова формування та існування громадянської нації – наявність власної держави... По-друге, успішне формування української громадянської нації можливе лише за умови відродження та всебічного розвитку української етнічної нації. Вона має стати соціальною, культурною та політичною основою консолідованого на демократичних засадах соціуму... По-третє, українська етнічна та політична нації, як об’єктивно існуючі соціальні системи, перебувають у діалектичній єдності та значною мірою соціально, культурно й політично перекривають одна іншу... По-четверте, продуктивною є ідея “внутрішньої нації” або “нації-еліти”, без формування якої не може успішно формуватися загально-соціумна нація. Реалізація цієї ідеї в незалежній Україні є вельми актуальною, оскільки саме фрагментарність української еліти – одна з головних перешкод на шляху відродження української етнічної нації та формування громадянської спільноти» (2021, с. 35–36).

Власну концепцію бінарності української нації обґрунтовує А. Колодій. Оцінюючи сутність і перспективи політичної (громадянської) нації в Україні, дослідниця підкреслює важливість спільної для всієї спільноти культури. Слідом за знаним канадським дослідником В. Кимлічкою вона називає таку культуру «соціетальною», що співіснує в соціумі з різними побутовими культурами етнічних груп і національних меншин. Така культура зосереджена навколо спільної мови, що вживається в широкому колі соціальних інституцій, суспільному та приватному житті, охоплюючи всі сфери людської життєдіяльності (за винятком сімейних традицій, особистого стилю життя, вірувань окремих релігійних груп тощо). Окрім мови, до соціетальної культури входять спільні соціальні цінності, відбиті у правових і соціальних нормах, а також уявлення про історичну традицію (національні міфи), державна символіка тощо (Колодій, 2004). «Соціетальна культура забезпечує консолідацію громадянської (політичної) нації, створюючи простір для достатньо інтенсивного спілкування етнокультурних груп...». Таке розуміння «має бути взяте до уваги при виробленні концептуальних засад етнонаціональної політики української держави. Чи може така політика зашкодити інтересам заголовної нації етнічних українців?» – ставить авторка зовсім не

риторичне запитання, на яке дає власну відповідь: «Аж ніяк. У процесі розвитку соціетального шару української національної культури відбуватиметься (також і насамперед) консолідація української етнонації як ядра і суб'єкта цього багаторівневого процесу» (Колодій, 2013).

Альтернативну позицію обґрунтовує І. Кресіна. На її переконання, спроба поєднати головні пріоритети етнічної та політичної концепцій нації та відповідних моделей не має продуктивної основи. «Адже одна справа – сума ознак у теоретичному визначенні нації і зовсім інша – концепція нації, що має стати основою етнополітики держави, низки законодавчих актів, документів теоретичного і практичного характеру». Реалізація концепції, формула якої «народ = українська нація + національні меншини», веде до того, що можемо час від часу спостерігати відновлювані гасла «Україна для українців». Натомість дослідниця пропонує формулу «українська нація = всі етнічні спільноти», що проживають на території України і вважають її своєю батьківщиною. Тоді визначальними чинниками і головною ознакою національної ідентичності буде не кров, а самосвідомість і політична воля (Кресіна, 1998, с. 344).

Другу формулу І. Кресіна спільно з Л. Лойко та В. Явір конкретизувала такою дефініцією: «Українська нація – всі громадяни України, незалежно від етнічного походження, об'єднані єдиним громадянством, спільністю території, політичних інтересів, юридичних обов'язків, історичної долі, культурних традицій, усвідомленням єдиної національної ідентичності та майбутнього Батьківщини як демократичної, соціальної, правової Української держави» (2010, с. 66).

У процесі та за результатами дослідження самоорганізаційних засад становлення української політичної нації Г. Нестеренко (2007) розглядала її «як утворену на основі етнічних груп соціальну систему, якісну специфіку якої визначають такі сутнісні риси, як певний рівень національної самосвідомості та воля до політичної самоорганізації, що обумовлює формування держави з демократичним ладом правління і націленістю на спільне майбутнє. Спільна мета і воля до сумісного політичного майбуття виступають основними інтегративними системотворчими факторами політичної нації, яка постає тотожною громадянському суспільству.

За елементним складом така спільнота складається з політично свідомих, активних особистостей, взаємодія яких утворює громадянське суспільство і державу як дві основні підсистеми політичної нації. При цьому суперечність між ними виступає одним з головних джерел самоорганізації політичної нації. Під іншими кутами зору, такими джерелами постають суперечності національного і етнічного, раціонального – ірраціонального, а також суперечність між спільністю цілей і різноманітністю структури нації» (2007, с. 331).

Подібні й водночас відмінні трактування процесу становлення і сутності сучасної української нації як політичної спільноти обґрунтовують також інші дослідники.

На погляд М. Степика, «за умов нашого внутрішнього різноманіття» безальтернативним є «формування в Україні єдиного культурного простору, в якому різні етнокультурні ідентичності не самоізолюються, не виштовхують

одна одну на периферію, а беруть безпосередню участь у націєтворенні». «Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечують внутрішню єдність нації, захищають її від фрагментації та дезінтеграції» (2011, с. 96).

Попри відмінності різних версій концептуалізації української нації як політичної (громадянської) поліетнічної спільноти, їх об'єднує наголос на вирішальній ролі українського етносу в інтеграції сучасної української етнічної та етнокультурної багатоманітності як нації. Відповідна динаміка розглядається як вітчизняний випадок закономірності, теоретичне осмислення якої найчастіше пов'язують з дослідженнями та висновками Е. Сміта про «етнічне ядро», яке «часто визначає характер і кордони нації» та на основі якого формуються поліетнічні нації й постають національні держави (1994 [1991], с. 28–52).

Своєрідне трактування націєтворчої динаміки в Україні запропонував у 2005 році американський політолог Альфред Степан. Його знають як автора порівняльно-політичних досліджень військових і державних інституцій, демократизації та демократії. Серед результатів його дослідницької роботи – розроблення (спільно з Хуаном Лінцем та Йогундрою Ядавом) концепції «держави-нації» (*state-nation*) як альтернативи усталеній концепції «нації-держави» або «національної держави» (*nation-state*).

Концепцію «держави-нації» було обґрунтовано за результатами дослідження суспільства й державного устрою Іспанії, Бельгії, Канади та Індії. Автори дійшли висновку, що в цих країнах реалізовувалася політика й модель суспільної організації, яка визнавала та інституційно підтримувала більше, аніж одну культурну ідентичність. Національна культура там формувалася як множинна. Відповідно, усередині цих держав розвивалися й розвиваються множинні та взаємодоповнювальні ідентичності (*multiple and complementary identities*). Робилося це шляхом узгодження складної низки механізмів і стимулів, таких як федералізм, часто асиметричний, консоціативні практики, більше однієї державної мови, допущення автономістських партій до урядування в певних регіонах, а іноді як членів правлячих коаліцій у центрі. Мета полягала у створенні мережі стимулів, які заохочували б різні «культурні нації» в державі ідентифікувати себе з цією державою та бути лояльними до неї на інституційних та політичних підставах, незважаючи на те, що між політичним полісом та різними культурними демосами не спостерігалось збіжності (єдність у різноманітті).

У написаній одразу після Помаранчевої революції статті «Україна: неймовірна демократична “нація-держава”, але можлива демократична “державанація”?» А. Степан включив названі вище «механізми й стимули» до переліку атрибутів ідеальної моделі «держави-нації».

Серед ознак альтернативної ідеальної моделі – «нації-держави» – він виокремив такі: прихильність до однієї головної культурної традиції (ідентичності), яка відповідає існуючим державним кордонам за незначними винятками; невизнання множинності культур і гомогенізуючі спроби розвивати одну основну культурну ідентичність; унітарна держава або можлива мононаціональна федерація; незалучення автономістських партій до участі у владі (*autonomist parties are normally not «coalitionable»*); позаконність або маргіналізація

сепаратистських партій демократичною електоральною політикою; єдина ідентичність як громадян держави і, в переважній більшості, як членів нації.

Проаналізувавши українську ситуацію на відповідність двом названим ідеальним моделям, А. Степан означив Україну багатонаціональним (у сенсі мультиетнічності) суспільством, а державний устрій і державну політику такими, що більше відповідають ознакам національних, а не багатонаціональних держав, які, зазвичай, є федераціями. На погляд автора, тільки український Крим міг би мати певні федеративні ознаки, зокрема, з огляду на проживання там кримських татар. Але й у такому разі Україна мала би зберігати унітарність за прикладом Данії та Фінляндії. Ці дві держави побудували міцні квазіфедеративні демократичні відносини з Гренландією та Аландськими островами на засадах автономії, передавши місцевим урядам велику кількість повноважень центральної влади.

Однак у разі, якби в Україні після здобуття незалежності будувалася «нація-держава», яка провадила б агресивну національно-державну політику (*aggressive nation-state policies*), тоді, скоріш за все, висновував А. Степан, руські (*Russians*) стали б політично сильною спільнотою, схильною до конфліктності та сепаратизму на етнічному ґрунті. Так не сталося насамперед тому, що українська національно-державна політика провадилася ліберально-демократичними способами, зокрема, в частині запровадження єдиної державної мови в «компромісному варіанті» – з одночасним наданням гарантій розвитку, використання та захисту руської та інших мов національних меншин.

Окрім того, у низці випадків українська політика «нації-держави» більше відповідала політиці «держави-нації». Це, зокрема, так званий «нульовий варіант» громадянства, яке автоматично надавалося майже всім, хто проживав в Україні на момент прийняття закону 1991 року; формування держави на територіальному та громадянському принципах без «будь-яких привілеїв для титульної української групи» та ін.

А. Степан застерігав, що Україні було б нерозсудливо (*not have been prudent*) федералізуватися, зважаючи на спільний кордон з Росією, з боку якої існувала потенційна іредентистська загроза. Тому пропонував розвивати демократичні засади урядування та властиву нації-державі унітарність у напрямі управлінської, економічної, бюджетної, культурної та іншої децентралізації, а також реалізації спільних центрально-регіональних проєктів. У цьому контексті він розглядав «теоретичну можливість» одночасного поглиблення ідентичностей та лояльностей «національно-державних» і «державно-національних» (*On the possibility of simultaneously deepening «nation-state» and «state-nation» identities and loyalties*). Таку можливість відкривало проведення політики, яка може видаватися «національно-державною», але має бути м'якою та демократичною. Лише за такої умови вона сприятиме формуванню множинних і взаємодоповнювальних ідентичностей (*the multiple and complementary identities*). Це критично важливо і для багатонаціональних держав, і для демократій у багатонаціональних (в етнічному розумінні) суспільствах націй-держав, подібних з Україною.

Наведені та інші спостереження, висновки й оцінки А. Степана багато в чому збігалися з результатами українознавчих студій Домініка Ареля (Arel, 1995), Романа Солчаника (Solchanyk, 1998) та ін.

Потенційну успішність демократичної національно-державної політики А. Степан убачав у результатах соціологічних досліджень, які показували, що в Україні існує набагато більше сприятливих умов для формування неполярних ідентичностей, аніж про це свідчить «величезна література про дві України» (Stepan, 2005).

Що саме спричинило таку «величезність»? – знайти беззаперечне пояснення важко, якщо взагалі можливо. Не виключено, що в науковому та публіцистичному дискурсах вона сформувалася під впливом статті (Huntington, 1993), а потім книги Семюеля Гантінгтона (2006 [1996]) про зіткнення цивілізацій. У цих публікаціях було представлено концепцію, відповідно до якої після завершення «холодної війни» світові слід очікувати воєн та інших конфліктів, джерелом яких стануть відмінності культурної та релігійної ідентичності людей. Україну автор відніс до розділених за цими ознаками країн, де існують такі ризики.

Що видається беззаперечним – це зв'язок часу опублікування названих праць С. Гантінгтона з появою перших і наступних публікацій про «дві України» та дихотомію української національної ідентичності. До винятків цього зв'язку можна віднести хіба що першу статтю М. Рябчука (Riabchuk, 1992) на цю тему. Втім, її зміст був дещо іншим, порівняно з наступними його статтями й книгами, довкола змісту яких не вщухає наукова та публіцистична полеміка і які багато в чому збігаються з гантінгтонівським трактуванням «культурницьких» чинників та ознак української «роздвоєності».

Системний виклад оновленої позиції дослідника представлено в книзі про амбівалентність української нації (Рябчук, 2019). На думку автора, українська національна ідентичність, усупереч поширеним твердженням, не є слабкою, проте вона є внутрішньо суперечливою, розщепленою. Етнокультурна версія цієї ідентичності «більше орієнтована на Захід як головного “Свого” й відштовхування від Росії як головного іншого, значно краще корелює з європейськими цінностями та орієнтаціями». Альтернативна їй ідентичність, пост- чи неорадянська, «підтримується донині потужним квазіісторичним міфом про спільне українсько-російсько-білоруське походження та про засадничу несумісність русько-православної цивілізації, до якої українці начебто примордіально належать, із цивілізацією західною».

Така «розщепленість» має негативні наслідки, які проявляються в неспроможності української національної ідентичності належно виконувати «зовнішні» та «внутрішні» функції, серед яких консолідація та мобілізація для відбиття зовнішньої загрози чи подолання внутрішньої кризи, здійснення соціально-економічних реформ тощо. Успішна модернізація України потребує посилення саме проєвропейського варіанта національної ідентичності, тобто подолання ідентичнісної дихотомії та акомодатії альтернативної ідентичності в рамках патріотичного консенсусу, уможливленого Євромайданом, спільним захистом України від російської агресії та реалістичною програмою європеїзації» (Рябчук, 2019, с. 130, 227–229).

У контекстах обґрунтування власної позиції М. Рябчук презентував результати проведеної ним аналітичної роботи щодо трактувань української національної ідентичності іншими авторами. У його викладі, зокрема, слідом з Є. Маланюком дехто іменує дві українські ідентичності як «українську» та «малоросійську» (1959). В. Гриньов пише про «етнічну» та «громадянську» українські ідентичності (1995). Е. Вілсон означає частини діалектичної пари українських ідентичностей як «націоналістичну» та «антинаціоналістичну» (Wilson, 1997). В. Кулик – розрізняє «примордiальну» (в етно-мовно-культурному сенсі) та «інституційну» українську національну (1999), С. Шульман – «етнічну українську» та «східнослов'янську» (Shulman, 2005), Дж.-П. Химка – «центральноєвропейську» та «пострадянську» (Himka, 2006). Основу ідентифікаційної типологізації Ю. Гнаткевича становлять відмінності мовних переваг людей; відповідно, одних пропонується називати «українцями», других – «українцями» (2009). Т. Кузьо «національній українській» ідентичності протиставляє «національну русофільську» (Kuzio, 2013). С. Грабовський бачить в українській ідентичності «аборигенну» та «креольську» (2011).

Очевидно, що деякі парні терміни, якими означають два типи (види) української національної ідентичності, близькі до оціночних конотацій, згідно з якими один тип (вид) цієї ідентичності видається «правильним» або «правильнішим», а другий – «неправильним» або «недостатньо правильним». М. Рябчук оцінив їх як такі, що не позбавлені «пейоративності» (2019, с. 12). Ймовірно, що вжити це малопоширене у вітчизняному дискурсі слово його спонукало намагання уникнути застосування українськомовного «гіршості» (латинське *pejor* – гірший).

Автори таких «не позбавлених гіршості» та деяких інших означень вважають, що відповідний цим означенням різновид української національної ідентичності більше поширений серед жителів Сходу та Півдня України. А «правильніші» українці живуть переважно на Заході, трохи менше їх у Центрі. Пейоративність очевидна і в трактуванні самим М. Рябчуком однієї з двох компонент дихотомної (амбівалентної) української національної ідентичності, як її бачить дослідник.

У рамках дихотомічного підходу сформувалися також концепти поділу української національної ідентичності на «східноукраїнську» та «західноукраїнську». Існують різні трактування такої розділеності. А. Колодій (2006), зіпершись на названі в її статті публікації М. Рябчука та С. Грабовського, зважилася так описати її найрадикальніший варіант:

східноукраїнська ідентичність – це: креольство в культурі (російська мова, включеність в інформаційний і маскультурний простір Росії) + компрадорський капітал в економіці (пов'язані з Росією олігархічні клани) + інтеріоризація колишнього комуністичного режиму (советизація свідомості) + панування історичних міфів про «Русь – колыску трьох народів» та про «возз'єднання» України з Росією як акт історичної справедливості + сучасні міфи про те, що Донбас найуспішніше розвивається і «усіх годує», а також про праворадикальний націоналізм як сутність західноукраїнської ідентичності (советський міф

про бандерівщину) + зовнішньополітична орієнтація на Росію, що для чверті населення краю переходить у бажання жити в спільній державі (втім, переважно, разом з рештою України, а не відокремлено);

західноукраїнська ідентичність – це: вірність національній мові та традиції + паростки національного (але значною мірою також тіньового) капіталу, який ніяк не розвинеться, + неприйняття колишнього комуністичного режиму і сучасних лівих + панування міфу про споконвічну окремішність та боротьбу за національну незалежність України + ставлення до Донбасу та інших південно-східних областей як до української, але зрусифікованої території, якій «треба допомогти», а до Галичини як до опори українства в Україні + зовнішньополітична орієнтація на Європу.

Наведені типологізації, як і будь-які інші, узалежені від аналізованих науковцями джерел інформації та застосовуваних ними теоретичних парадигм, пізнавальних методів і методик, ґрунтуються на їх особистому дослідницькому досвіді та світоглядних позиціях. Вони суб'єктивовані цим досвідом і позиціями, а також авторським вибором предмета, мети і завдань дослідження та критеріїв, за якими виокремлюється й трактується та чи інша ідентичнісна дихотомність/амбівалентність сучасної української нації та української національної ідентичності.

Дослідники, які вважають двоскладову матрицю такою, що не відповідає вітчизняним реаліям, доказують набагато структурованішу й при цьому менш конфронтаційну плюралістичність (регіональну, етнічну, етнокультурну, мовну, релігійну та ін.) сучасної української національної ідентичності з переважанням у ній інтеграційної громадянської компоненти (Barrington & Faranda, 2009; Hrytsak, 2000; Черниш, 2002, 2018; Грицак, 2011a [2000], 2011b [2006]; Маланчук, Черниш & Сусак, 2016; Котигоренко, 2006, 2016, 2021).

Достовірність парадигм про Україну як «розщеплену» навпіл країну («cleft» country) спростовується також новітніми дослідженнями ставлення українських громадян до європейських цінностей (включаючи гендерну рівність, особисту свободу та ліберальну демократію). Порівняльний аналіз результатів проведеного у 2017–2021 роках Європейського дослідження цінностей (EVC) та Світового дослідження цінностей (WVC) виявив, що в Україні регіональні варіації ставлення до цих цінностей є мінімальними, особливо серед молодших вікових когорт. Також знайдено докази того, що західні українці, і особливо українськомовні, більше виступають проти цінностей ЄС, аніж їхні західно-південні та російськомовні співгромадяни. Хоча ці відмінності були незначними, вони варті уважного спостереження. Дослідники пояснювали їх соціально-демографічними та мовними й релігійними відмінностями, зумовленими тим, що Західна Україна, як правило, менш економічно розвинена, більш сільська, більш релігійна та українськомовна. Якщо перші два чинники є справжніми причинами відмінностей, то це говорить на користь теорій модернізації та людського розвитку (Akaliyski & Reeskens, 2023).

Проблематизація ідентичності сучасної української нації

Відмінності дослідницьких уявлень про українську націю та її ідентичність засвідчують підставовість тези Б. Андерсона (Anderson, 1983, pp. 5–7) про націю як уявлену спільноту (*imagined community*). При тому вона є фактом-феноменом соціальної дійсності (*social reality*). Проте уявлення про неї люди формують на основі набутого знання й особистого життєвого досвіду. Якщо оцінювати ці уявлення за андерсонівською логікою, українська нація є уявленою, бо кожна людина з-серед цієї спільноти ніколи не знатиме більшості інших людей, які до неї належать, не зустрінатиметься з ними і навіть не чутиме нічого про них. І при тому в уяві кожної з цих людей житиме образ їх спільноти, попри нерівність і експлуатацію, які всередині цієї спільноти існують. Нація уявляється суверенною й прагне свободи, символом якої стає суверенна держава. Вона сприймається як єдність і солідарне братерство, заради якого люди готові не лише вбивати, а й іти на смерть, віддавати своє життя. Метафорично сформульовані Б. Андерсоном, ці ознаки – універсальні. Хай і різною мірою, вони властиві якщо не всім, то дуже багатьом націям. Водночас кожній з них властива тільки її унікальність, а точніш – самобутність (англійською, *identity* – ідентичність), що вирізняє її з-поміж інших націй. Щоб з'ясувати унікальність ідентичності сучасної української нації, варто ще раз пошукати відповіді на запитання, на які в науковому дискурсі вже є варіанти відповідей.

1. *Чи відповідає дійсності уявлення про дихотомність української національної ідентичності, зокрема, мовно-культурної?* Сумніви щодо такої відповідності формує погляд на генезис цієї ідентичності соціальних істориків і культурологів – насамперед тих, хто переконаний, що культурним осердям/ядром цієї ідентичності була, є й має бути культура українського етносу. Більшість з них солідарні в розумінні, що становленню української нації як унікальної у своїй окремішності спільноти передувала тристадійна динаміка, близька до тієї, яку описав чеський історик і політолог Мірослав Грох (M. Hroch). Він зробив це за результатами порівняльних досліджень історії європейських народів, що перебували в підлеглому становищі щодо домінуючих етносів (націй) у державах з різноетнічним складом населення. Зміст перших двох стадій безпосередньо стосувався відродження й поширення культури як основи, передумови та рушія поступу до третьої стадії – масового руху за самовизначення (Hroch, 1985, pp. 25–30).

У цьому поступі культура українського етносу ніколи не була одно-рідною, дихотомною також. Саме це мала на увазі Н. Яковенко, коли інтелектуальною підтримкою своєї наукової праці назвала позицію італійки Джованни Броджі (Brogi Vergoff G.), збірка статей якої нещодавно вийшла друком у перекладі українською (Броджі, 2022 [1996–2006]). Ця авторитетна дослідниця переконливо доказала «поліморфізм» українського культурного простору XVI–XVII століть – його багатозаровість, багатомовність, мінливість та піддатливість на асиміляційні впливи ззовні. Броджі пояснювала цю еластичність «культурного коду» як «іманентну» від києво-руських часів схильність до

синтезування різнобіжних традицій і як «відповідь на загрозу дезінтеграції не вповні сформованої культурної спільноти» (Яковенко, 2012, с. 10). Поліморфізм і гетерогенність досі не полишають «ойкумену» України (Верменич, 2017).

Таке бачення видається переконливішим за дихотомне. Водночас воно спонукає до уточнювального запитання, на яке нема очевидної відповіді: *Чи стане культура «ойкумена» української нації однорідною в осяжній перспективі? Скоріш за все – ні.* Зокрема, через неминучість і наслідки трудової та іншої імміграції в Україну вихідців з інших країн і навіть континентів, етнічна, культурна, мовна релігійна та інша ідентичність яких дуже відмінна від української (Малиновська, 2023).

Окрім того, теперішня «модернізація» соціальних відносин і поширення освітніми та іншими державними й недержавними інституціями «соцієтальної культури» потужно впливає на формування спільної української національної ідентичності, але не розмиває й не вимиває остаточно локальні етнокультурні особливості. Виконуючи інтеграційну, націєтворчу функцію, «соцієтальна культура» розвивається в просторі, серед відмітних ознак якого є відродження інтересу до традиційних у минулому побутових та інших культурних практик і традицій – українсько-етнографічних (буковинських, волинських, галицьких, сіверських, слобожанських etc.) та іноетнічних (болгарських, єврейських, кримськотатарських, румунських, угорських etc.).

Навряд чи «долання» цього поліморфізму (етноукраїнського) та гетерогенності (мультиетнічності, кожен зі складників якої також поліморфічний) сприятиме соціальній згуртованості громадян країни. Кращою альтернативою буде політика «єдності в розмаїтті». Проект концепції такої політики підготувала Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (2023) на виконання рекомендацій Європейської Комісії від 17 червня 2022 року завершити реформу правової бази для національних меншин.

Проект розроблено з урахуванням контексту воєнної агресії Росії проти України та необхідності подолання наслідків багатосотлітніх російських асиміляційних політик щодо різних етнічних і релігійних спільнот України, сприяння міжкультурній компетентності, взаємодії та порозумінню, підтримці культури аргументованого доброзичливого діалогу та об'єднавчих наративів поряд із визнанням плюральності поглядів.

Такий підхід визнає цінність багатоскладовості сучасної української культури, а тому не передбачає витіснення його іноетнічних та іншомовних сегментів, включно з русскомовним. На українських теренах створюється «величезний російськомовний шар культури, музики, літератури, театру і кіно. І це роблять громадяни України. Коли говорять, що патріот може бути тільки україномовним, це звучить доволі цинічно... Ми свідомо відкидаємо величезний пласт культурного надбання лише тому, що сформувався стереотип: українська література та культура можуть бути тільки україномовними. Ми самі себе обділяємо, при цьому даючи величезний козир росіянам. Чому ми маємо від цього всього відмовлятися, якщо це створювалося тут людьми, які люблять цю землю, які лишилися тут жити, які за неї воюють, за неї вмирають?» (Жадан, 2016).

Прочитовані слова знаного українського письменника, поета й громадського діяча були мовлені до повномасштабного російського вторгнення. Остаточні впливи війни на динаміку повоєнного культурного простору України будуть зрозумілі нескоро. Проте вже зараз очевидно, що слід очікувати зменшення його рускомовної частки. Але навряд чи з нього випадуть вірш Анастасії Дмитрук «Нікогда мы не будем братьями», поезії Олександра Кабанова, творчі здобутки багатьох інших українських рускомовних митців.

Окрім того, в українськомовній, перекладеній рускою, а також в української руско- та іншомовної поезії, літературі й не тільки попереду велика місія – власний внесок у дешовінізацію та деїмперіалізацію ментальності населення країни-агресорки, демістифікацію його уявлень про українську націю та українську національну ідентичність.

Імовірно, що урізноманітненню мовного та культурного простору України як чинників і атрибутів ідентичності української нації сприятиме втілення пропозицій розширити сферу застосування англійської мови та створення сприятливих умов опанування нею громадянами. Підстави так уважати дають результати дослідження впливу спілкування англійською на національну ідентичність громадян Швейцарії (Demont-Heinrich, 2005).

Поліморфізм і гетерогенність властиві також ознакам української нації, які Е. Сміт назвав «спільними міфами та історичною пам'яттю» (1994 [1991], с. 51). Вірогідно, теперішня війна Росії й росіян проти України та українців матиме наслідком наповнення цих ознак новим інтегративним змістом і спричинить їхню трансформацію до більшої спільності, але навряд чи до однорідності.

2. *Чи коректно називати українську націю політичною спільнотою всіх етнічних українців або всіх громадян України, незалежно від їхньої національності (етнічності)?* Гадаю, що ні. І ось чому.

По-перше. Якщо прикметник «політична» означає наявність власної держави у нації, незалежно від того, уявляється така нація моноетнічною чи мультиетнічною, – тоді так. Але держава і нація – то різні соціальні феномени. Названий першим є системою інституцій (установ, організацій і зв'язків), які виконують функції влади, включно з монополією на насильство – над членами нації також. Названий другим є людською спільнотою. Нерідко її певна і навіть більша частина вкрай негативно оцінює державні інституції та їх діяльність і не схильна ототожнювати себе з ними (на відміну від держави як батьківщини, країни, – але про це буде далі).

В Україні довіра людей до таких інституцій зазвичай є критично низкою (Ворона & Шульга, 2021, с. 642–646). Високий рівень довіри до окремих з них в умовах війни, головню, після 24 лютого 2022 року, не є доказом формування сталої політичної єдності громадян з цими інституціями, а тим більш тотожності нації як спільноти та держави як управлінської системи. Теперішня ситуація є українським випадком давно відомого й добре вивченого феномену «гуртування навколо прапора» (the rally-round-the-flag phenomenon) у кризових ситуаціях (Mueller, 1970). Тільки-но криза слабне, громадянська підтримка

державних інституцій і довіра до них знижується до «нормального» рівня (Johansson, Normann & Shehata, 2021).

По-друге. Українська нація не є і, ймовірно, не може бути політично єдиною сталою спільнотою. Вона була, є й, вочевидь, буде диференційованою за партійними, ідеологічними, власне політичними та іншими пов'язаними з політикою уподобаннями, перевагами, орієнтаціями тощо. Бути політично різномірною – це нормальний стан нації не тільки в Україні, а будь-де в демократичному світі. Політичний плюралізм – наявність і змагальність політичних поглядів, позицій, інтересів і цінностей – є іманентним атрибутом кожної демократичної нації.

Українська політична різномірність набагато структурованіша за двоскладову. Реальні й позірні ознаки політичної дихотомії/амбівалентності української ідентичності актуалізувалися переважно під час виборів і за результатами виборів (Ляшенко, 2022), коли групи економічних та інших інтересів використовували етнокультурні й етномовні відмінності населення контрольованих ними регіонів для формування соціальної бази на свою підтримку в протиборстві за доступ до ресурсів державної влади (Якименко & Литвиненко, 2006; Котигоренко, 2008а).

По-третє. Як показує історичний досвід, політично єдиною/згуртованою спільнотою українська нація ставала тільки в кризових ситуаціях, коли виникала загроза її існуванню та цілісності країни. Перший такий випадок в історії сучасної націєгенези мав місце на початку 1990-х років. Відповідями на виклики кризи в жовтні 1990 року стали «Студентська революція на граніті» – 1-й Майдан – студентський, шахтарські та інші масові виступи; у серпні 1991 року площа Жовтневої Революції стала Майданом Незалежності; заради суверенності держави об'єдналися націоналісти та комуністи: Верховна Рада проголосила Україну незалежною; 1 грудня 1991 року на запитання референдуму «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» – «Так» відповіла більшість громадян в усіх регіонах республіки.

Відтак через різні соціально-економічні та інші причини політична єдність і згуртованість слабнули. Під час наступних криз вони посилювалися («два кроки вперед»), а після – слабнули знову («один крок назад»). То була криза кінця 2004 – початку 2005 року та відповіді на неї: 2-й Майдан і Помаранчева революція й оновлення влади; криза листопада 2013 – початку 2014 року: через Євромайдан до Революції гідності; від лютого 2014 до 23 лютого 2022 року: війна Росії проти України у формі «гібридної агресії», яка продукувала соціальну напругу й водночас ілюзію відносної стабільності та надії на переговорне врегулювання; ескалація конфлікту 24 лютого 2022 року – повномасштабне російське збройне вторгнення, відповіддю на яке стали політична згуртованість і мобілізація нації на захист себе та держави. Чи повториться по війні політична динаміка, подібна до тієї, що мала місце після попередніх криз? Ймовірно, так. І до цього треба бути готовими.

Викладені міркування, на мій погляд, дають підстави стверджувати, що українську націю (а ймовірно, будь-яку іншу також) *точніше означувати як політизовану, а не політичну спільноту*. Це можуть заперечити прихильники

концепції, згідно з якою однією з чільних ознак нації є «політико-юридична рівність»/«єдині юридичні права та обов'язки» її членів (Сміт, 1994 [1991], с. 20, 23). Але в такому разі йтиметься вже не про націю, а саме про *правовий (політико-правовий) зв'язок між державою та її громадянами*.

На моє переконання, *ознакою нації та національної ідентичності її членів є не сам цей зв'язок, а те, як ставляться (емоційно, чуттєво, усвідомлено) до нього громадяни та наскільки вони єдині у своєму ставленні*. А таке ставлення може бути різним – як сприятливим, так і несприятливим для нації як згуртованої соціальної одиниці, а також та єдності нації та державних інституцій. Звідси наступне проблемне запитання.

3. *Чи є сучасна українська нація спільнотою, що об'єднує всіх без винятку громадян України, незалежно від їхньої національності (етнічної ідентичності)?*

Прихильники ідеї і концепції української громадянської нації зазвичай дають ствердну відповідь. Частина з них, подібно до колег, які означають українську націю як політичну спільноту, структурують її за етногруповою ознакою: етнічні українці (українська етнічна нація), корінні народи і національні меншини України, іноетнічні групи. Інші включають до складу української громадянської/політичної нації кожного й кожну, хто має українське громадянство, незалежно від (етно)національності.

На моє переконання, *членство в нації не може бути ані груповим (етногруповим), ані масовим (усе населення країни або увесь громадянський загал). Воно може бути тільки індивідуальним (персональним), а ідентичність членів нації має корелювати з уявленнями про себе самої нації – точніш, її більшості*.

Війна вкотре показала, що існування нації – це щоденний плебісцит (Е. Ренан), коли кожен особисто визначається, за що він і проти чого, за кого і проти кого. Українська нація формувалася, безперестанно формується і змінюється в єдності та боротьбі протилежностей, через актуалізацію, посилення або гармонізацію іманентних протиріч, через вияви, загострення, розв'язання або «заморожування» штучно сконструйованих чи спровокованих суперечностей, змінами у відповідь на зовнішні загрози її цілісності та існуванню. В основі цієї динаміки лежать відмінності людських особистісних і групових інтересів, світогляду та цінностей і пов'язаних з ними ідентичностей – етнічних, культурних, мовних, релігійних, політичних і геополітичних, регіональних, соціальних, вікових та інших.

«Щоденний плебісцит» у ситуації війни показав, що не можуть вважатися членами нації етнічні українці та іноетнічні громадяни, українськомовні, русско- та іншомовні, хто став зрадником і колаборантом, служить ворогам або в «батальйоні Монако», корупцією та крадієм багатіє на життях і крові своїх співгромадян.

Тим часом переважна більшість етнічних українців, українськомовних і неукраїнськомовних білорусів, євреїв, кримських татар, молдаван, поляків, румунів, руських, угорців і громадян іншої (етно)національності повелися й поведуться як члени нації, що згуртувалася для захисту себе та своєї країни.

Така очевидність спонукає до постановки ще одного запитання.

4. *Що саме робить солідарною, згуртованою спільнотою-нацією окремих громадян України, які різняться етнічною та локальною самоідентифікацією, культурою, рідною мовою та мовою переважного спілкування, релігією і конфесійною належністю, соціальним статусом, політичними, ідеологічними та іншими перевагами й орієнтаціями тощо?*

На моє переконання, це спільні цінності (Котигоренко, 2021). Які саме? Адже в науковому, соціальному та політико-правовому дискурсах цінності розуміють і трактують по-різному. Зокрема, як важливі для особистості та суспільства предмети, явища, події тощо (Р. Перрі, М. Хайдеггер, М. Каган, Н. Журавльова, А. Ручка, Л. Титаренко, М. Михальченко, П. Сліпець та інші); як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити певні потреби (А. Маслоу та інші); ідеал, до якого прагне людина (Е. Фромм, Г. Лотце, Ю. Шрейдер та інші); як норма, якої варто дотримуватися (О. Краєва, М. Михальченко, Л. Орбан-Лембрик та інші) тощо. Виокремлюють цінності об'єктивні (природні явища, матеріальні предмети, суспільні відносини) та суб'єктивні (настанови, ідеали, оцінки, орієнтації), загальнолюдські, суспільні, політичні, особистісні, внутрішні (екзистенціальні) та зовнішні (Шайгородський, 2019, с. 275–276). Цей перелік можна продовжувати й продовжувати, насамперед тому, що феномен цінностей відображає фактичну невичерпність людських зв'язків, ставлення до них та їх оцінювання. Можливо, через це термін «цінності» досі так і не набув загальноприйнятого трактування. Чи не єдиний аспект, де позиції збігаються, є визнанням того, що для людей і людських відносин цінністю є все значуще, значиме, вартісне.

Спільне та відмінне в ціннісних індивідуальних і групових перевагах спричиняють різновекторність людської поведінки, а відповідно, і соціальної динаміки: інтеграцію та дезінтеграцію, консолідацію та роз'єднання. Адже вартісне для одних не є таким і навіть може бути неприйнятним для інших. Ставлення до цінностей та їх пріоритетності також мінливе. Воно узалежене з динамікою суспільних подій та умов життєдіяльності людей, змінами їх політичних, світоглядних та інших орієнтацій тощо.

Інститут соціології НАН України вивчає український випадок такої динаміки починаючи від 1991 року (Ручка, 2021). Аналогічні або подібні дослідження виконують також інші соціологічні організації та установи. Поряд з іншим у фокусі їхньої уваги перебувають цінності, які я називаю «національно-громадянськими», щоб уникнути полісемантичності слова «національні». Останнє в українському науковому, політико-правовому та широкому суспільному дискурсі застосовується в трійстому трактуванні, стосовно цінностей, зокрема. *Перше* – етнічне, похідне від сприйняття (уявлення) нації/національності як етнічного феномену на певному етапі його розвитку. Цьому випадку більше пасувало б словосполучення «національно-етнічне». *Друге* – похідне від уявлення про націю як про політичну та/або громадянську спільноту, що об'єднує різноетнічний (різнокультурний, різномовний тощо) загал зі сумісними або схожими цінностями та інтересами. *Третє* – інтегральне щодо нації як спільноти та держави як інституції.

Тому словосполученням-терміном «національно-громадянські цінності» означують ті, що, на мій погляд, вирізняють членів сучасної української нації серед загалу громадян країни.

Національно-громадянські цінності є тим, що формує, згуртовує і атрибує націю як самобутню поліморфну й гетерогенну спільноту та наділяє її спроможністю розв'язувати внутрішні суперечності, інтегрувати та гармонізувати іманентні відмінності й протиріччя, відкладати «до кращих часів» та/або забезпечувати безконфліктне вирішення питань, що роз'єднують, об'єднуються для досягнення спільних цілей і реалізації спільних завдань. Для українських громадян як нації такими об'єднувальними атрибутивними цінностями є державна незалежність України; українське громадянство як пріоритетна соціальна самоідентифікація, порівняно з етнічною, локальною, геополітичною та ін.; гордість за належність до спільноти громадян України (як громадянської нації); патріотизм, у тому числі готовність захищати Батьківщину; прихильність/повага до української мови як рідної та державної; прихильність/повага до української культурної традиції (незалежно від рідної/переважної мови спілкування, етнічної, етнокультурної, релігійної та іншої ідентичності тощо).

З'ясування динаміки кількісних показників цих цінностей дасть уявлення про присутні тенденції, темпи становлення та стан сформованості сучасної української нації. Про цю динаміку та методологію її вивчення йтиметься в підрозділі 2.4. Його текст є апробацією запропонованої концепції – однієї в низці розглянутих.

Тим часом ідентичність нації є результатом дії іманентних їй закономірностей та зовнішніх впливів – передовсім політики держави. Звідси наступні два запитання в одному.

5. Як уявляє українську націю український законодавець, до компетенції якого належить визначення мети, цілей, завдань і правових регуляторів державної політики націєбудівництва? Наскільки ці уявлення відповідають уявленням членів нації про себе як про спільноту?

2.2. Законодавство України про українську націю та її ідентичність

Розмаїття наукових концептуалізацій сучасної української нації та її ідентичності є позитивним явищем, оскільки сприяє формуванню повнішого знання про досліджуваний феномен, властиві йому закономірності та особливості вияву цих закономірностей у різний час і в різних умовах.

Тим часом упровадження в простір законодавства відмінних і таких, що суперечать одне одному трактувань нації та її ідентичності, неприпустиме. Це розмиває цілепокладання й цілісність державної політики, послаблює її спроможності забезпечувати інтегративну динаміку соціальних відносин, єдність і згуртованість нації.

У 2019 року парламент інституціоналізував наявність у державі двох націй: етнічної *«української нації, яка історично сформувалась і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі»*, а

також «української громадянської нації», базовим системним складником якої є етнічна українська нація. Така бінарність стала імперативом до розроблення й реалізації державної етнополітики від моменту набрання чинності (через два місяці після опублікування) закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (Верховна Рада України, 2019, Квітень 25, преамбула).

Понад три роки потому народні депутати затвердили ще одну політико-правову бінарність, зберігши чинність попередньої. Зроблено це було законом, який «визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (Верховна Рада України, 2022, Грудень 13). Цим актом парламент зобов'язав виконавчу владу та зорієнтував громадянське суспільство до розроблення та реалізації двоєдиної й водночас розділеної політики – *однієї*, яка має розвивати українську етнічну націю й утверджувати відповідну національну ідентичність, і *другої* – спрямованої на утвердження громадянської ідентичності. Метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності визначено «досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина».

Згідно з цим законом інституції держави та громадянського суспільства мають опікуватися «формуванням і збереженням» ідентичності не двох українських націй (як у законі 2019 року), а однієї – *етнічної* – «як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема, українською мовою і народними традиціями». Одночасно має забезпечуватися утвердження *громадянської ідентичності* як «стійкого усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством»).

На некоректність та ризики запровадженої 2019 року законодавчої інституціоналізації «формули» про дві українські нації в Україні звертали увагу в аналітичних текстах задовго до, а також після ухвалення відповідного закону. Зазначалося, зокрема, що можна шукати й віднаходити аргументи на підтримку тверджень, що українська «титильна етнічна нація» сформувалася і в незмінному вигляді проживає на одній і тій самій території упродовж століть: наприклад, від часів Гетьманщини (Війська Запорозького) і раніше, за Української революції та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., Української РСР, сучасної України. Так само можна віднайти ще переконливіші аргументи, які доводитимуть сумнівну достовірність першого твердження.

Наголошувалося, що, ухвалюючи відповідний закон, народні депутати не надто переймалися питаннями вірогідності загострення світоглядних, політичних та інших суперечностей в українському соціумі у процесі реалізації державної політики, орієнтованої на розвиток у вітчизняному соціумі двох українських націй одночасно – української моноетнічної та української громадянської етнічно й культурно багатоскладової.

Також стверджувалося, що законодавча легітимація версії про наявність у вітчизняному соціумі двох українських націй хибує на алогічність і порушує такі стандарти законотворення, як термінологічна конкретність і чіткість змісту. Це формує ґрунт для виникнення юридичних колізій, зокрема, в частині вже реалізованої вимоги закону 2019 року про нову редакцію абзацу третього частини третьої статті 15 Закону України «Про кінематографію». В цій редакції серед мотивів відмови у видачі державного посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів визначено «наявність у фільмі матеріалів (висловлювань, дій тощо)», спрямованих на «приниження нації». У разі оскарження відмови в судовому порядку юристам центральних органів виконавчої влади, що реалізують державну політику в сфері кінематографії, а також прокурору і суддям доведеться з'ясовувати, випадок припинення якої саме нації (етнічної чи громадянської) має місце і чи саме на цей випадок поширюється відповідна стаття Закону (Котигоренко & Панчук, 2020).

Подібно до закону України 2019 року, закон 2022 року також виокремлює у вітчизняному соціумі українську етнічну націю – у цьому випадку одну, а не дві, але вже в іншому трактуванні.

Тобто, парламент затвердив правові норми та політичні імперативи націєбудівництва, які не узгоджуються між собою. Спільним у цих нормах та імперативах є фракціонування українського соціуму за етнічними ознаками. Законодавець поділив українське суспільство на дві великі групи. *Перша* – спільнота етнічних українців (у далеких від адекватності означеннях їх як нації обома законами): до складу української етнічної нації було занесено всіх, хто себе вважає етнічним українцем та є носієм певних ознак, описи яких у цих законах ризняться. *Друга група* – всі інші громадяни, які не є етнічними українцями.

Закон 2019 року до другої групи лояльніший – разом з етнічними українцями відносить їх до української громадянської нації.

Закон 2022 року розмежовує національну ідентичність і громадянську. Таке розмежування має юридичний сенс у разі, коли трактування кожної відповідає її специфіці. *Перша* є феноменом соціально-психологічним, стосується індивідуального та групового почуття/усвідомлення належності до української нації (згідно з законом – етнічної). *Друга* – громадянська ідентичність – виявляється в усвідомленні громадянином і закордонним українцем їх політико-правового зв'язку з Україною як державою. Адже саме держава надає особі статусу громадянина або закордонного українця. Вона має щодо цих осіб певні права та обов'язки, а вони мають певні права та обов'язки щодо держави. Цей зв'язок визначається законами.

Але чи коректно у випадку громадянської ідентичності визначати її як усвідомлення громадянином України і закордонним українцем їх політико-правового зв'язку не тільки з державою, а й з українським народом та громадянським суспільством? – відповідь на це запитання за юристами. Особливо з огляду на те, що закон було ухвалено без урахування критичного висновку на проєкт, підготовленого Головним науково-експертним управлінням Верховної Ради України.

З позицій етнополітології, на мій погляд, розмежування національної та громадянської ідентичностей недоречно й некоректно, оскільки ці соціальні феномени є дифузними, взаємопроникними. Про це йтиметься далі. Тут же зверну увагу на тексти про українську націю в Конституції України. Ці тексти прямо не визначають, яким саме ознакам має відповідати українська нація як спільнота. Ось ці тексти:

«Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення... приймає цю Конституцію – Основний Закон України» (преамбула);

«Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» (стаття 11).

Науковці, а разом з ними або під їхнім впливом і законодавці трактують цитовані тексти у версіях, що узгоджуються з їхніми уявленнями. Одні вважають, що в цих текстах ідеться про українську націю як про політичну спільноту етнічних українців. Інші – як про політичну (громадянську) спільноту, що об'єднує всіх громадян, незалежно від їхньої етнічної належності/ідентичності. Вибір залежить від того, яку модель державної етнополітики вважати ефективнішою – етноцентричну чи орієнтовану на громадянську інтеграцію етнічної різноманітності.

Прихильники концепції, згідно з якою українська нація є спільнотою етнічних українців, які на певному історичному етапі стали політичною (громадянською) спільнотою, посилаються як на аргумент (Рудакевич, 2020, с. 86) на витяг з рішення Конституційного Суду України (КС України) про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України. А саме: «Конституцією України статус державної мови надано українській мові (частина перша статті 10). Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає (*українською слід було писати «становить» – авт.*) абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі» (Конституційний Суд України, 1999а).

Мені вже доводилося спростовувати таку аргументацію. Спонукою стала робота в складі робочої групи Міністерства юстиції України з опрацювання проблем етнонаціональної політики в Україні (2006). Тоді на розгляд групи було подано проект закону про концепцію такої політики. Він видався мені потенційно етноконфліктогенним. Тому підготував, подав та опублікував альтернативний проект закону «Про Основи державної етнонаціональної політики» разом з проектом Пояснювальної записки до нього (Котигоренко, 2006). Пізніше виписану в цих текстах концепцію розвинув у проекті закону «Стратегія державної етнонаціональної політики» (Котигоренко, 2008b, 2008c).

У публікації 2006 року та інших стверджував, що, *по-перше*, тлумачення терміна «українська нація» є прерогативою Верховної Ради України. Тлумачення Конституційним Судом виходить за межі його повноважень: малося на увазі, що формулювання дефініції цього та будь-якого іншого терміна законодавства належить до виключних повноважень законодавчої гілки влади. Подібне стверджувалося і в окремій думці одного зі суддів КСУ України, який не погодився з позицією колег (Конституційний Суд України, 1999b). *По-друге*, тлумачення КС України терміна «українська нація» не відповідає історичним реаліям і науковим фактам. Не етнонім «українці» дав назву державі, а топонім «Україна» став одним із чинників утвердження й поширення в ХІХ – на початку ХХ століття етноніма «українці» як самоназви найбільшого автохтонного етносу (народу) земель, що здавна називалися Україною. Саме географічна назва була покладена в основу назви українських державних утворень – і теперішнього, і тих, що йому передували: зокрема, Війська Запорозького (цю державу старшина і козацькі маси неофіційно йменували Україною (Плохій, 2015 [2006], с. 333–388), а також тих, що відбулися на початку ХХ століття, коли етнонім «українці» тільки ставав масовим. Він замінював різні попередні самоназви та назви народу і його локальних груп або ставав спільним чи «парасольковим», інтеграційним щодо них – це, зокрема, руські, малороси, черкаси, лемки, бойки, русини, верховинці та ін. (Наулко, 2000, с. 7). До 1921 року «більшість українців, здається, ще не усвідомлювали своєї належності до окремої національної спільноти» (Takach, 1996, p. 657).

Тут додаю, *по-третє*: у преамбулі Конституції України немає слів про українську націю, на які посилається КС України у своєму рішенні. Пошук же пояснення, чому саме шановані члени поважної судової інституції аргументували свою позицію не оригінальним текстом преамбули Основного закону, а його довільною інтерпретацією, поза межами цього дослідження.

На мою й не тільки мою думку, Конституція не етнізує термін «українська нація». Якщо точніше, вона допускає подвійне його трактування (Котигоренко, 2006, 2008b; Котигоренко & Панчук, 2020). Перше – української нації в етнічному сенсі як спільноти осіб – «українців за національністю». Друге – української нації як громадян країни всіх національностей, об'єднаних певними цінностями та інтересами в спільноту, всередині якої зберігаються індивідуальні та групові ідентифікаційні відмінності: етнічні, культурні, мовні, релігійні, регіональні, політичні тощо. У такому разі застосовані в Основному законі терміни-словосполучення «українська нація» та «Український народ» можна й доцільно трактувати як терміни-синоніми. Обґрунтування такої доцільності буде подано далі. А зараз – у цьому контексті про те, що передувало появі в чинній Конституції України двох названих термінів. Це були події 1990–1991 років та ухвалені в їх перебігові політичні й нормативно-правові акти.

Тоді почалася й відбулася інституціоналізація України як суверенної посткомуністичної держави. Сталося це завдяки високій політичній активності українського суспільства та як компроміс між комуністичною більшістю і національно-демократичною опозицією в тогочасному складі Верховної Ради Україн-

ської РСР (Головко & Якубова, 2021, с. 7–53). Але не тільки. Важливим чинником стала також наявність серед депутатів, зокрема, в комісії з питань законодавства і законності фахових юристів, які розуміли важливість незалежнення України в точній відповідності з чинним на той час загальносоюзним і республіканським, а також міжнародним законодавством.

Українська РСР мала міжнародно визнані кордони, власне законодавство, інституції державної влади та інші атрибути суверенітету, стала однією зі засновниць Організації Об'єднаних Націй тощо. Де-факто ж вона була україно обмеженою в своїй суверенності частиною «союзної» держави. Для випадків такої підпорядкованості в західному науковому дискурсі використовують слово «sub-state» – субдержавна. Нації таких державних утворень означають терміном «sub-state nation» – субдержавна нація (Tierney, 2020). Це словосполучення якнайкраще описує реальний «статус» етнічної української нації у 1922–1991 роках.

У складі СРСР Україна перебувала як союзна республіка «титульної» етнічної української нації. «Щоб показати себе прибічниками найбільш радикального розв'язання національного питання, вожді більшовиків оголосили титульними націями всі етноси, які становили більшість населення в кожній адміністративно-територіальній одиниці». «Утворилася ієрархія етносів, визначена адміністративно-територіальними поділом. На чолі ієрархії, але неофіційно, знаходилися росіяни (руськіє – *авт.*) – титульна нація союзного масштабу. Титульні нації другого порядку утворили союзні республіки, третього – автономні республіки, четвертого – національні округи, п'ятого – національні райони». «Концепт титульної нації передбачав здійснення кампанії коренізації, яка надавала кожній кількісно переважаючій спільноті можливість розвиватися в межах її власної адміністративно-територіальної одиниці². Слід визнати, що кампанія коренізації сприяла розвитку культури титульних націй, хоча держава насамперед розраховувала на укорінення своєї влади. Цей розрахунок виправдався». В Україні такому «укоріненню» сприяла політика українізації 1920-х років (Кульчицький, 2015, с. 38; 2017), а відтак і разом з нею тоталітарна політика, виявами та наслідками якої стали «розстріляне відродження», Голодомор, примусові переселення (депортації) та інші масові репресії, боротьба з

² Правила майже завжди мають винятки. Зокрема, назва утвореної у складі РРФСР у жовтні 1921 року Автономної Кримської Соціалістичної Радянської Республіки не містила у своєму «титулі» етнічної компоненти. Проте офіційно республіка утворювалася для «закріплення максимуму автономних прав та ініціатив для широких трудових мас корінного населення у справі їхнього культурного та економічного відродження». Корінними визнавалися кримські татари та караїми. Державними мовами автономії стали татарська (кримськотатарська) та русская. Національному відродженню кримських татар, караїмів, а також інших етнічних груп півострова в межах території їх компактного проживання мало сприяти утворення національних районів і сільрад. Однак тривало це недовго. Після звільнення автономії з-під німецької окупації комуністично-радянська влада оголосила весь кримськотатарський народ зрадником. 18 травня 1944 року почалася та три доби тривала насильницька депортація кримських татар з їхньої історичної батьківщини «на спецпоселення». У червні з території півострова депортували вірмен, болгар, греків, а також німців, яких не виселили у 1941 році. Автономну республіку перетворили на Кримську область. Майно депортованих конфіскували. Топоніми та інші свідчення-ознаки національної історії кримськотатарського народу «зачищалися» (Панчук та ін., 2005; Кульчицький & Якубова, 2018)

«українським буржуазним націоналізмом» тощо. Водночас «радянська історія» «титовської» української етнічної нації, до означення якої тоді застосовувався ще й прикметник «соціалістична», була історією становлення сучасної держави України та сучасної української мультиетнічної нації (Якубова та ін., 2012).

У СРСР на означення належності громадянина до певної етнічної нації застосовували слово «національність». Національність кожного/кожної записувалася в паспорті та інших документах, що посвідчували особу. Визначалася вона «за народженням» – тобто, за національністю батьків або когось одного з них, якщо вони різнилися за цією ознакою. У другому випадку громадянин мав право обрати національність батька або матері в 16 років, коли отримував перший паспорт. Ця практика спрощувала державі як політику «підтримки» осіб певної етнічної належності, передовсім руської, так і дискримінацію за національною ознакою в реалізації громадянами права на вищу освіту, професію та професійну кар'єру, місце роботи, вільний вибір місця проживання аж до репресій щодо цілих етнічних спільнот (кримських татар, німців, греків та ін.).

Національно-територіальний устрій СРСР фіксувався в загальносоюзній та республіканських конституціях як утілення проголошеного В. Леніним «права націй на самовизначення». У формально федеративній, а фактично гіперцентралізованій державі з потужним апаратом насильства та масованої ідеологічної обробки населення, така фіксація не створювала скільки-небудь серйозних загроз, як з'ясувалося, тільки до певного часу. Коли цей час настав, проголошення суверенітету Українською та іншими республіками і вихід зі складу СРСР відповідали чинному тоді законодавству.

У статті 70 «союзної» Конституції (1977 р.) стверджувалося, що СРСР є «багатонаціональною державою», утвореною внаслідок «вільного самовизначення націй». Стаття 72 зберігала за кожною союзною республікою «право вільного виходу з СРСР». Українська РСР зберігала це право також на підставі статті 69 своєї Конституції (1978 р.). Отже, текст «Декларації про державний суверенітет України», яким Українська РСР проголошувалася «суверенною національною державою... в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення», акцентував **законність – правову легітимність її руху до незалежності**.

Коли прихильники трактування в сучасній українській нації саме як етнічної спільноти аргументують свою позицію посиланням на цей текст (Козловець, 2020, с. 13), вони залишають поза увагою тексти наступні. А саме: що Республіка «здійснює захист і охорону **національної державності українського народу**» (!!! – виділено *авт.*); «Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України», який «є єдиним джерелом державної влади в Республіці»; громадянам забезпечується «рівність перед законом» «незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин» (Верховна Рада України, 1990, Липень, 16). Цей самий імператив містить і чинна Конституція України (стаття 24 та ін.).

Відповідно, коли в червні 1992 року парламент затверджував положення про паспорт громадянина України, було вирішено не записувати в цьому документі національність особи, як це робилося в паспортах громадян СРСР. А згідно з жовтневим 2000 року наказом Міністерство юстиції України припинили фіксувати національність батька і матері в актовому записі та свідоцтві про народження дитини. В Україні громадяни вирішують питання своєї національності (як етнічної належності) виключно на підставі особистого бажання та самовизначення.

У процесі суверенізації та розвитку сучасної України не знайшла підтримки концепція, згідно з якою територія держави є «історичною власністю українського етносу», а етнічні українці – «єдиним повномасштабним суб'єктом національно-державного самовизначення, ні з ким не повинні ділити свободу свого державного і культурного існування» (Бадзьо, 1997). Державність суверенної України від початку формувалася як національна державність усього українського народу – громадян країни усіх національностей. Проте «проблема еволюції української нації від етнічної до громадянської сутності» і досі «звертає до себе увагу з тієї точки зору, що перша модель націєтворення зазвичай асоціюється з етнократією, домінуванням титульного етносу й асиміляційними зазіханнями з його боку, а друга – зі створенням умов для утвердження мультикультурності, забезпечення рівності усіх етнічних сегментів суспільства, гарантуванням прав національних меншин» (Майборода, 2012а).

Отже, хоча «Декларація про державний суверенітет України» і не мала сили закону, вона «відіграла важливу роль в утвердженні реального суверенітету України, у розбудові української держави» (Погорілко & Шемшученко, 1999). Серед нормативно-правових документів, які суверенітет утверджували, був документ № 1427-ХІІ від 24 серпня 1991 року. Він об'єднав Постанову «Про проголошення незалежності України» та «Акт проголошення незалежності України». Було проголошено «створення самостійної української держави – **України**» (Верховна Рада України, 1991, Серпень 24). На цей Акт посилається преамбула чинної Конституції держави, чим засвідчує спадкоємність розвитку правових засад українського державо- та націєбудівництва. Серед підстав усамостійнення України в Акті виокремлено «право на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародними документами».

Відсутність у цитованому тексті перед словом «самовизначення» слова «нація» не є ані випадковістю, ані опіскою, ані помилкою. Суверенна держава Україна стала правонаступницею Української РСР (Верховна Рада України, 1991, Вересень 12). Як суб'єкт міжнародного права вона зобов'язана була цього права дотримуватися. А міжнародні правові акти, в тому числі й передовсім Статут ООН, серед базових принципів відносин між державами (nations) називають «самовизначення народів» (self-determination of peoples), а не самовизначення націй (United Nations, 1945, UN Charter, Article 1).

Наведені факти, на мій погляд, пояснюють, чому в Конституції України словосполучення-терміни «українська нація» та «Український народ» вжито одне за одним і розділено лише комою. *По-перше*, щоб засвідчити та наголосити наступність, безперервність і відповідність внутрішньому та міжнародному

законодавству становлення України як суверенної національної держави української нації, Українського народу. *По-друге*, показати наступність розвитку української нації від спільноти етнічної до спільноти поліетнічної громадянської.

Така інтерпретація термінів преамбули Основного закону України важлива для інституціоналізації *базового принципу державної політики націєтворення, імперативом якої буде інтеграція* в складі єдиної нації-народу громадян усіх національностей (етнічних ідентичностей) довкола та на ґрунті спільних державницьких цінностей, початки формування й утілення яких є частиною історії й сьогоденням українського етносу. *Альтернатива цьому принципу – розщеплення-поділ* українського соціуму на націю етнічних українців та всіх інших. Політична реалізація такої альтернативи може актуалізувати загрози соціальної стабільності та національній безпеці на етнічному ґрунті.

Інтегрувати своїх громадян у єдину націю, незалежно від їхнього етнокультурного походження, рекомендує Парламентська Асамблея Ради Європи (Котигоренко, 2008b; 2008c). У тексті прийнятої нею Рекомендації зазначається, що термін «нація» глибоко вкорінений у культурі та історії і тісно пов'язаний з політичними ідеологіями, які його експлуатували та переробляли його первісний зміст. У деяких державах-членах Ради Європи поняття «нація» використовується для позначення громадянства, яке є правовим зв'язком (відношенням) між державою та особою, незалежно від етнокультурного походження останньої. В інших державах-членах той самий термін використовують для позначення органічної спільноти, яка говорить певною мовою і характеризується набором схожих культурних та історичних традицій, подібними уявленнями про своє минуле, схожістю ставлення до сучасності й подібними баченнями майбутнього. У частини країн-членів обидва розуміння використовуються одночасно для позначення, відповідно, громадянства та національного (етнокультурного) походження. З цією метою термін «нація» іноді використовують з подвійним значенням, а в іншому випадку – для вираження кожного з цих значень застосовують два різних слова. Однак загальна тенденція еволюції національної держави полягає в її трансформації, залежно від конкретного випадку, із суто етнічної або етноцентричної держави в громадянську державу і з суто громадянської держави в мультикультурну державу.

Через особливості формування національних держав у XIX – першій половині XX ст. та зміни їхніх кордонів наприкінці Другої світової й «холодної» воєн на територіях майже всіх держав-членів Ради Європи живуть різні групи людей, які одночасно є громадянами однієї держави та складовою громадянської нації, але які належать і є частиною різних «культурних націй». Порівнянню з найбільшою групою громадян, що мають однакове етнокультурне походження, ті групи, які не такі чисельні, є національними меншинами та називаються такими. Вони є складовою частиною суб'єкта – співзасновника національної держави, є громадянами такої держави та користуються своїми правами, щоб зберігати, виражати та підтримувати свою національну ідентичність.

З огляду на ці та інші обставини, державам-членам Ради Європи запропоновано «узгодити свої конституції із сучасними демократичними євро-

пейськими стандартами, які закликають кожна державу інтегрувати всіх своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у громадянський багатокультурний організм (entity) і припинити визначати та організовувати себе виключно етнічними або виключно громадянськими державами» (Parliamentary Assembly, 2006).

Якщо трактувати сучасну динаміку української нації як поступ від моноетнічної до поліетнічної громадянської спільноти й уважати таку динаміку оптимальною моделлю націєтворення, потрібно шукати відповідь щонайменше на два запитання. *Перше*: чи узгоджується таке трактування з уявленнями самих українських громадян про себе як націю, а якщо так, то якою мірою? *Друге*: якою саме є ідентичність української нації або, інакше, які ознаки характеризують сучасну українську націю, порівняно з іншими соціальними спільнотами – територіальними, класовими, цивілізаційними, культурними, мовними та іншими.

2.3. Ідентичність української нації в уявленнях українців

Сформувані знання про те, як українці уявляють спільноту, до якої себе відносять і з якою себе ототожнюють, можливо тільки опитавши їх самих, передовсім у процесі та за результатами переписів населення, а також якісних і кількісних соціологічних обстежень. Для цього важливо брати до уваги інформаційні можливості та обмеження джерел інформації:

1) дані переписів і соціологічних опитувань дають достовірні відповіді на всі анкетні запитання: як на сформульовані коректно, так і ті, коректність яких видається сумнівною;

2) у разі відмінностей формулювання запитань на ту саму тему в багатьох випадках слід очікувати різних відповідей; порівняння цих відповідей має сенс і є необхідним переважно тоді, коли треба здійснити «перехресний допит фактів» для їх додаткової верифікації та точнішої інтерпретації й формулювання адекватних висновків;

3) залежно від змін суспільної ситуації в період від опитування до опитування, а також внаслідок інформаційних, комунікаційних, політичних та інших впливів на респондентів відповіді на ті самі або подібні запитання можуть змінюватися, часом кардинально і на порівняно нетривалих відтинках часу;

4) порівняння відповідей на поставлене багатократно впродовж тривалого часу те саме запитання дає інформацію, що дозволяє інтерпретувати зведені факти-відповіді не як ілюстрацію або приклад чогось поодинокого/випадкового, а як повторюваність випадку (тенденцію, тренд, закономірність – бай-дуже, яке з цих трьох слів позначатиме здобуте знання).

5) міра достовірності цього знання прямо узалежнена від коректності вибірки опитування, відбору та інтерпретації порівнюваних показників, а також від адекватності застосовуваних дослідницьких методів і методик.

В означених контекстах випадок дослідження ідентичності української нації вимагає великої обережності в частині трактування результатів опитувань, особливо в разі спроб робити узагальнення й висновки, порівнюючи відомості, отримані в умовах миру та в ситуації війни.

Авторитетні українські соціологи Є. Головаха, С. Дембіцький, С. Макеєв, В. Паніотто та інші пояснюють, що навіть у довоєнні роки достовірна оцінка параметрів генеральної сукупності, коли йшлося про загал населення країни, була проблематичною через постійне відкладання перепису населення. «Захоплення агресором територій, міграція мільйонів громадян за кордон, масштабна мобілізація до лав збройних сил чоловіків і жінок, руйнування цілих галузей виробництва, масове безробіття змінили адміністративно-поселенський поділ країни, професійну, освітню, статеву структури населення». «...Війна вводить розрізнення, які по-новому сегментують населення, помітно зменшуючи значення традиційних ознак, що диференціюють і стратифікують громадян. Очевидно різними, практично не зіставними, є життєві й побутові ситуації тих, хто залишився на окупованих територіях (а); перебуває в зоні бойових дій (б); проживає на територіях, які війна майже не зачіпає (в); став біженцем у межах України (г); виїхав за кордон (д). Важко уявити навіть можливість побудови вибірки, в якій би такий поділ став першим кроком у відборі респондентів». Отже, унеможлиблюється побудова репрезентативної вибірки за правилами, що діють у межах конституційно визнаних кордонів держави.

Про збирання даних за допомогою техніки «обличчям до обличчя» не йдеться, хоча в окремих регіонах це й можливо робити. Залишилася опція дистанційного отримання даних за допомогою телефонних та онлайн-опитувань. Випадкова вибірка номерів мобільних телефонів береться за репрезентативну, хоча її вірогідність складно обґрунтувати. Такі обмеження існують і для опитувань у мережі. У цій ситуації «соціологічна спільнота прийняла прагматичне та, ймовірно, єдине конструктивне рішення – спиратися на ідеальну модель генеральної сукупності, що відповідає параметрам, які використовувалися до 24 лютого 2022 р. Тому під час опитування респонденти відповідають не лише на запитання, де вони проживають зараз, а й на запитання про те, де вони постійно проживали до початку вторгнення РФ (мігранти, які виїхали за межі України, зазвичай виключаються з опитувань взагалі)». Такі опитування дають правдиву інформацію щодо стану й динаміки суспільних настроїв, оцінок, установок саме на даному етапі, оскільки за однакового повторення систематичних похибок найбільш загальні тренди проявляться з достатньою очевидністю.

При цьому соціологові доводиться зважати, що у воєнний час достовірність суджень і констатацій перебуває під сумнівом через високу динаміку ситуації екстраординарності. Адже «зовнішня агресія активізує опцію дуального сприйняття людьми подій і процесів: свої – чужі, біле – чорне, добро – зло, правда – кривда, об'єктивний – спотворений, справедливий – незаконний. ...Зменшується діапазон можливих реакцій. Найявнішими обставинами жорсткіше вимагається набуття “правильного” ставлення, обмежується свобода вибору особистісної позиції. Це означає, що багато традиційних запитань в анкетах кількісного опитування переводяться у розряд “чутливих”, на які зростає ймовірність нещирих відповідей». Тож зрозуміло, чому дослідницькі практики в умовах повномасштабної війни назвали «соціологією надзвичайності» (Головаха, Дембіцький & Макеєв, 2022).

Ця кваліфікація застерігає від поспішних узагальнень і висновків, а тим паче прогнозів, за результатами опитувань у воєнний час. З іншого ракурсу, такі опитування видаються важливими для адекватного розуміння й оцінювання довоєнних трансформацій в українському соціумі, які формували його здатність давати ефективні відповіді на виклики «надзвичайності».

Так, опитування³ мирного часу та восьми років російсько-українського конфлікту низької інтенсивності показали, що громадяни країни, незалежно від місця проживання й світоглядних переваг, дедалі більше зближувалися в уявленнях, якою є і має бути українська нація. Це зближення відбувалося довкола усвідомлення («уявляння»), донедавна найвладнішого жителям незахідних регіонів держави. Свідченням цього – динаміка показників прихильності до визначення, що «Українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей». Такий тренд засвідчують проведені в різні роки соціологами Центру Разумкова масові опитування (табл. 2.1)⁴.

Серед його чинників на Півдні та Сході України – більша етнічна строкатість населення, порівняно з Центром і Заходом. Цей чинник аналогічно діє всюди, де поселенська структура не тяжіє до етнічної однорідності. Так, у західній Закарпатській області станом на 2015 рік громадянське визначення української нації обрали 62% опитаних. Це більше, аніж у південних і східних областях, а тим паче в сусідніх областях Заходу, де частка неетноукраїнського населення є малою, зокрема, у Львівській (44%). Це дає підстави припустити, що жителям України, які не є етнічними українцями, важливо почуватися українцями за національно-громадянською ознакою.

³ Українські соціологічні служби, зокрема ті, результати роботи яких використано в цьому тексті, реалізуючи дослідницькі проекти, групують адміністративно-територіальні одиниці України в такі макрорегіони: Центр – м. Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська та Чернігівська області; Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області; Південь – Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим; Схід – Донецька, Луганська та Харківська області. Останніми роками зі Східного регіону в низці випадків виокремлюють дві області Донбасу, а в них території, де зберігається можливість проводити опитування. У тимчасово окупованій Росією АР Крим і на тимчасово непідконтрольних Уряду України територіях Донецької та Луганської областей опитування майже не проводяться через неможливість робити це на належному рівні й отримувати достовірні результати.

⁴ Сформована за результатами репрезентативних для всього населення України масових опитувань, проведених Центром Разумкова 20 квітня – 12 травня 2006 р. (11 216 респондентів), 31 травня – 18 червня 2007 р. (10 956 респондентів), 11–23 грудня 2015 р. (10 071 респондент). Теоретична похибка вибірки кожного опитування – 1%. Дослідження 2015 р. проведено в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних уряду України територій Донецької та Луганської областей. Результати опитування на підконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей виокремлено зі Східного макрорегіону і подано в графі Донбас. Запропоновані респондентам варіанти відповідей формувалися за результатами фокус-групових дискусій.

Таблиця 2.1

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Яке з наведених визначень української нації
с для Вас найбільш прийнятним?», %***

Розподіл	Дата опитування (місяць, рік)	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей	04–05.2006 р.	43,1	34,3	42,4	44,4	48,1	–
	05–06.2007 р.	38,8	37,4	37,7	43,6	38,5	–
	12.2015 р.	55,7	49,7	59,8	58,6	51,5	57,7
Це громадяни України, які є етнічними українцями за походженням (мають українців серед своїх предків)	04–05.2006 р.	19,8	15,0	21,5	21,4	20,2	–
	05–06.2007 р.	23,1	15,5	23,2	23,2	27,1	–
	12.2015 р.	11,2	7,8	10,2	13,9	17,4	8,8
Це громадяни України (незалежно від етнічної належності), які спілкуються українською мовою, дотримуються українських національних традицій, виховують за ними своїх дітей	04–05.2006 р.	15,1	27,6	14,5	13,8	8,9	–
	05–06.2007 р.	14,9	24,4	17,3	12,5	8,3	–
	12.2015 р.	17,0	27,9	15,6	9,9	16,9	10,6
Це всі етнічні українці за походженням (мають українців серед своїх предків), незалежно від місця їх проживання та громадянства	04–05.2006 р.	14,2	15,4	16,5	9,7	13,4	–
	05–06.2007 р.	17,4	16,7	17,9	13,5	19,0	–
	12.2015 р.	7,7	8,4	8,0	6,3	7,0	8,2
Важко відповісти	04–05.2006 р.	7,8	7,6	5,1	10,7	9,4	–
	05–06.2007 р.	5,8	6,0	3,9	7,2	7,1	–
	02.2015 р.	8,3	6,2	6,4	11,2	7,3	14,7

* Дослідження 2015 р. проведено в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованих територій АР Крим і тимчасово непідконтрольних уряду України територій Донецької та Луганської областей.

Джерело: сформовано за даними: Центр Разумкова (2006а, 2006б, 2007, 2016а, 2016б).

Як унаочнюють дані табл. 2.1, щоразу, коли соціологи вивчали позиції людей в Україні та її регіонах, саме національно-громадянське уявлення нації переважало уявлення власне етнічне та етнокультурне. Певне скорочення соціальної бази першого в 2007 році, порівняно з 2006 роком, сталося через тогочасні особливості ситуації в країні. Опитування проводилися у період між

черговими та позачерговими виборами до Верховної Ради України. Тоді конкурентні групи правлячого в Україні класу вчергове свідомо «етнізували» перебіг виборчої кампанії задля укріплення, розширення та мобілізації «свого електорату», насамперед в областях, населення яких різнилося пов'язаними з етнічністю мовними перевагами, культурними традиціями тощо.

Станом на 2015 рік ситуація змінилася кардинально. Лише на Заході частка людей, які уявляли українську націю насамперед як громадянську спільноту, виявилася дещо меншою за середньоукраїнський показник. Проте вона впритул наблизилася до 50% і помітно перевищила сумарну частку інших трьох уявлень (44,1%), сформованих довкола пріоритетів етноукраїнського походження та українських етнокультурних ідентитетів. Тим часом у Центрі країни частка прихильників громадянського концепту сучасної української нації сягнула майже 60%, в областях Півдня перевищила 58%, а на Сході включно з підконтрольними уряду України територіями Донецької та Луганської областей тяжіє до середньоукраїнського рівня.

Помітно вищий у 2015 році, порівняно з попередніми роками, рівень прихильності до національно-громадянського усвідомлення й трактування української нації серед населення всіх регіонів країни найімовірніше є відображенням і наслідком солідаризації різнорідного суспільного загалу перед викликами, які поставали перед Україною впродовж 9 років від часу першого опитування, а найперше – перед викликом російської агресії. Проте у цьому й усіх інших випадках порівняння й трактування результатів опитувань, що проводилися після 2014 року, важливо робити поправку на обмежені можливості дослідницької роботи на тимчасово окупованих територіях АР Крим, м. Севастополя та окремих районів Донецької й Луганської областей. В інакшому разі показники різнилися б, оскільки на свідомість, почуття та поведінку підкупаційного населення потужний вплив справляють російська – антиукраїнська за суттю – пропаганда, масова роздача російських паспортів, інші життєві реалії. Серед них – природний «інстинкт виживання». Ще його називають соціальною мімікрією – пристосуванням до ситуації – у цьому разі як намагання уникнути репресій з боку окупаційного режиму.

Водночас слід брати до уваги, що жителі південних і східних областей, з Донецькою і Луганською включно, і до російської агресії, і в теперішній ситуації прихильні насамперед до громадянського бачення української нації. Довоєнні настрої населення цих регіонів і АР Крим, хоча й були суперечливими, назагал не формували великої загрози іредентизму (Котигоренко, 2016; Котигоренко та ін., 2014, с. 547–549). Це дає підстави припустити, що відмінності «націєуявлень» на підконтрольних уряду України та тимчасово йому непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей були би не надто значними в разі відновлення повноти суверенітету України на всій території регіону. Таке припущення стосується також АР Крим і м. Севастополя, якщо його не поширювати на тисячі новоприбулих туди з різних регіонів Росії від початку тимчасової окупації.

Після 2015 року в Україні в цілому та її регіонах висхідна динаміка уявлення української нації як етнічно й культурно багатоскладової громадянської спільноти збереглася. Підстави так уважати дають результати досліджень у рамках проєкту впровадження в Україні показників соціальної згуртованості та примирення (The Social Cohesion and Reconciliation Index) – SCORE.

Проєкт має багатолітній досвід упровадження в різних країнах на різних континентах. Він розроблений і реалізується для формування бази знань, важливих для розроблення та реалізації політик і програм, орієнтованих на зміцнення соціальної згуртованості та миру в мультиетнічних суспільствах, а також для оцінювання ефективності таких політик і програм. В Україні від 2015 року цей проєкт виконує Центр сталого миру та демократичного розвитку (The Centre for Sustainable Peace and Democratic Development – SeeD) у співпраці з українськими дослідниками. Фінансується він Агентством США з міжнародного розвитку (USAID), Програмою розвитку ООН (ПРООН), а також Європейським Союзом (ЄС).

SCORE охоплює різні аспекти, важливі для забезпечення соціальної згуртованості та миру. Розробники-виконавці використовують сотні апробованих показників, які калібрують відповідно до різних контекстів і завдань. Основним інструментом збирання даних для обрахування SCORE є кількісне дослідження якісних ознак певних соціальних явищ. Результати обробляються передовими методами аналізу та інтерпретації. Для кожного показника розраховується бал. Оцінки варіюються від 0 до 10 балів, де 0 означає, що вимірюване явище взагалі не спостерігається, а 10 – що воно спостерігається максимально сильно. Статистично значущими вважаються лише відмінності понад 0,5 бала (SeeD Methodology).

Серед вимірюваних в Україні показників – *плюралістична українська ідентичність*, а також *почуття громадянами своєї належності до країни, регіону та місця проживання*.

Дефініція плюралістичної української ідентичності від SeeD змістовно близька громадянському визначенню нації в анкетах опитувань, проведених Центром Разумкова (див. табл. 2.1). У січні 2018 року «плюралістична українська ідентичність» досліджувалася як «віра в те, що кожен, незалежно від етнічного та культурного походження, хто називає Україну своїм домом, є невід’ємною частиною суспільства», у січні–квітні 2021 року – як «ступінь віри в те, що кожен, незважаючи на етнічне та культурне походження, хто живе в Україні, є невід’ємною частиною українського суспільства», наприкінці вересня – початку листопада 2022 року – як «ступінь віри в те, що кожен, хто живе в Україні, незважаючи на етнічне чи релігійне походження, є однаково українцем, і що ті, хто живе в Україні, завжди були одним народом, незважаючи на всі конфлікти та історичні поділи». Попри певні відмінності наведених означень, зумовлені особливостями ситуації на час опитування, в кожному випадку йшлося про уявлення українців про себе як спільноту, до якої вони належать, з якою самоототожнюються (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Динаміка показників соціальної згуртованості громадян України, у балах*
(2018 р., 2021 р., 2022 р.)⁵

Україна та регіони	Області та міста	Плюралістична українська ідентичність			Почуття належності до країни			Почуття належності до регіону			Почуття належності до поселення		
		2018	2021	2022	2018	2021	2022	2018	2021	2022	2018	2021	2022
Україна		6,8	7,3	8,2	–	7,9	9,5	–	7,6	8,2	–	7,7	8,3
Захід	Волинська	5,4	7,4	7,7	–	7,3	9,5	–	7,3	8,2	–	7,4	8,6
	Закарпатська	4,9	7,2	8,3	–	6,8	9,1	–	7,2	8,0	–	7,4	8,2
	Івано-Франківська	5,6	6,4	7,6	–	8,3	9,5	–	8,3	8,1	–	8,2	8,2
	Львівська	6,1	7,6	7,8	–	9,5	9,6	–	9,3	8,5	–	9,1	8,5
	Рівненська	6,7	7,5	8,1	–	8,7	9,7	–	8,4	7,6	–	8,6	8,1
	Тернопільська	7,4	8,0	7,6	–	8,3	9,3	–	7,8	7,9	–	7,7	8,2
	Чернівецька	5,7	7,3	8,3	–	8,2	9,3	–	7,5	7,8	–	7,5	8,0
	Середній бал	6,0	7,3	7,9	–	8,4	9,4	–	8,0	8,0	–	8,0	8,3
Південь	АР Крим	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	м. Севастополь	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Миколаївська	8,2	7,9	8,3	–	8,1	9,5	–	7,8	8,3	–	7,8	8,5
	Одеська	7,0	7,5	8,2	–	8,1	9,4	–	7,9	8,1	–	8,1	8,3
	Херсонська	8,8	7,7	–	–	7,7	–	–	7,4	–	–	7,6	–
Середній бал	8,0	7,7	8,3	–	8,0	9,5	–	7,7	8,2	–	7,8	8,4	
Схід	Дніпропетровська	7,0	7,3	8,4	–	7,5	9,7	–	7,2	8,1	–	7,1	8,1
	Донецька	7,2	6,9	–	–	7,1	–	–	6,9	–	–	6,9	–
	Запорізька	6,5	6,9	8,3	–	7,5	9,3	–	7,2	8,2	–	7,2	8,4
	Луганська	6,6	7,3	–	–	7,9	–	–	7,6	–	–	7,7	–
	Харківська	6,7	6,5	8,2	–	7,7	9,6	–	8,0	8,8	–	7,9	8,7
	Середній бал	6,8	7,0	8,3	–	7,5	9,5	–	7,4	8,4	–	7,4	8,4
Центр	м. Київ	7,5	7,3	8,3	–	7,9	9,5	–	7,6	8,0	–	7,9	8,3
	Київська	7,4	6,9	8,2	–	7,5	9,6	–	7,1	7,8	–	7,3	7,1
	Вінницька	7,0	8,2	8,1	–	7,5	9,5	–	7,4	8,0	–	7,4	8,1
	Житомирська	5,6	8,0	8,2	–	8,0	9,7	–	7,8	7,9	–	7,7	8,2
	Кіровоградська	6,7	7,4	8,4	–	6,4	9,7	–	5,5	8,3	–	5,6	8,5
	Полтавська	6,9	7,7	8,5	–	8,3	9,8	–	8,0	8,3	–	8,2	8,4
	Сумська	6,6	7,7	8,5	–	7,1	9,7	–	6,9	8,3	–	7,2	8,5
	Хмельницька	6,6	7,0	8,1	–	8,0	9,6	–	7,8	7,7	–	7,8	7,7
	Черкаська	6,5	8,1	8,3	–	8,6	9,5	–	8,1	8,2	–	8,2	8,3
	Чернігівська	6,5	7,5	8,2	–	7,9	9,6	–	7,6	8,5	–	7,7	8,7
	Середній бал	6,7	7,6	8,3	–	7,7	9,6	–	7,4	8,1	–	7,5	8,2

*Статистично значущими вважаються лише відмінності понад 0,5 бала.

Джерело: сформовано за даними: Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD) (2018, 2021, 2022).

⁵ Дослідження виконувалося на всій території України, за винятком тимчасово окупованого Криму та невідконтрольних уряду територій східних і південних (у 2022 р.) областей. На початку 2018 року було проведено 9018 особистих опитувань домогосподарств, обраних шляхом стратифікованої випадкової вибірки. У січні–травні 2021 року – 12 482 особистих інтерв'ю. У вересні–листопаді 2022 року дані для аналізу були зібрані за допомогою структурованого та кількісного комп'ютерного телефонного інтерв'ю (CATI) 495 респондентів, обраних шляхом цілеспрямованої панельної вибірки, та 4327 респондентів – загальнонаціональної випадкової вибірки.

Від 2019 до 2021 року показник плюралістичної української ідентичності у країні в цілому виріс не набагато – 0,5 бала. Він зберігав відносну сталість високого рівня на Півдні та Сході, але помітно збільшився на етнічно однорідніших Заході (на 1,3 бала) та в Центрі (на 0,7 бала).

При цьому помітніша динаміка спостерігалася всередині цих чотирьох макрорегіонів. Тенденція прискореного зростання в 2006–2015 роках показника національно-громадянської ідентичності в мультиетнічному за складом населення Закарпатті, що її раніше виявило дослідження Центру Разумкова, збереглася тут щодо плюралістичної української ідентичності (плюс 2,3 бала), а також в етнічно неоднорідних Чернівецькій (плюс 1,6 бала) та Одеській (плюс 0,7 бала) областях, у яких є території компактного проживання національних меншин. Прикметно, що помітне зростання відбулося також в інших західних областях, де частка неукраїнськоетнічних жителів найменша й розселені вони дисперсно.

На Сході помітніше зростання плюралістичної української ідентичності спостерігалася в Луганській області (плюс 0,7 бала). Але найбільш виразним прагнення ототожнювати себе з українською спільнотою виявили жителі населених пунктів так званої «лінії розмежування»: на Луганщині – 8,4 бала, порівняно зі 7,3 в області; на Донеччині – 7,5 бала, порівняно з обласним показником 6,9 бала.

Імовірно, що ці відмінності засвідчували усвідомлення людьми загроз з боку російських окупантів та підросійських маріонеткових режимів «ЛНР – ДНР», а також надію на спільний з усім громадянським загалом України захист від цих загроз. До такого висновку спонукають ідентифікаційні зміни після повномасштабного російського вторгнення. Екзистенціальна загроза стала додатковим драйвером і каталізатором згуртування різноманітності української нації як соціальної цілності. Порівняно з 2021 роком, станом на осінь 2022 року макрорегіональні та обласні показники плюралістичної української ідентичності збільшилися повсюдно й практично вирівнялися, а їх відхилення від загальноукраїнського (8,2 бала) стали мінімальними. Ситуація в Донецькій, Луганській та Херсонській областях не вивчалася через ведення там бойових дій та тимчасову окупацію великої частини їхніх територій.

2.4. Динаміка громадянських цінностей як атрибутів сучасної української нації

У підрозділі 2.2 уже зазначалося, що Верховна Рада України розділяє українську національну ідентичність, яку описує виключно етнічними характеристиками, та українську громадянську ідентичність. Таке розділення стало імперативом для державної політики попри те, що не сприяє згуртованості вітчизняного соціуму та суперечить уявленням самих етнічних українців про українську націю та її ідентичність, а також позбавляє іноетнічних громадян країни вважати себе членами цієї нації. Тим часом, як свідчать дослідницькі результати вже описані та ті, про які йтиметься далі, сучасна українська нація сформувалася як етнічно гетерогенна й внутрішньоетнічно поліморфна громадянська спільнота. Драйверами й атрибутами її становлення та розвитку стали спільні національно-громадянські цінності.

Національно-громадянська цінність державної незалежності України

Серед перших свідчень цього – результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. із запитанням у бюлетені: «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Тоді понад 90% політично активного дорослого населення України всіх національностей відповіли «Так». Регіональні відхилення від загальноукраїнського показника давали проукраїнськи орієнтованій частині посадовців, політикуму й громадянського суспільства, а також їх опонентам достовірне знання про загальні та територіальні кількісні параметри державно-політичних переваг і національно-громадянського самоусвідомлення людей. То були параметри, характерні саме для часу підготовки та проведення референдуму як способу розв’язання тодішньої біфуркаційної кризи існування-розпаду СРСР. Вони не могли бути сталими, оскільки мотиваційні очікування в різних соціальних групах українського населення були різними, і далеко не всі вони й аж ніяк не повною мірою виправдалися (Котигоренко, 2015, с. 306–309).

Постреферендумне ставлення громадян до державницького самовизначення української нації–народу змінювалося хвилеподібно та регіонально нерівномірно. Відповідну динаміку вивчають від 1992 року. Це робить, зокрема, Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). У 1992–1993 рр. КМІС опитував респондентів за репрезентативною для всього дорослого населення вибіркою, як би вони проголосували у разі проведення референдуму в день дослідження. Надалі (від 1994 р.) ставлення до державної незалежності України з’ясовувалося за результатами розподілу відповідей на запитання, «Якими Ви бажали б бачити взаємовідносини з Росією?» з трьома варіантами відповіді: «Україна і Росія мають об’єднатися в одну державу», «Вони мають бути як з іншими державами: із закритими кордонами, візами, митницями», «Україна і Росія мають бути незалежними, але дружніми державами: з відкритими кордонами, без віз та митниць». Такі варіанти відповіді давали можливість висловитися за незалежність України як тим, хто бажає щонайповнішого відмежування України від Росії, так і прихильникам збереження з нею близьких відносин.

Зміни частки прихильників державної незалежності за роками опитування, проведеного КМІС, показано на рис. 2.1. Водночас вивчався зв’язок динаміки ставлення українських громадян до державної незалежності зі змінами економічної ситуації та з випадками агресивної політики та войовничих акцій кремлівської влади. Уявлення про останній аспект можна скласти за інформацією на рис. 2.2.

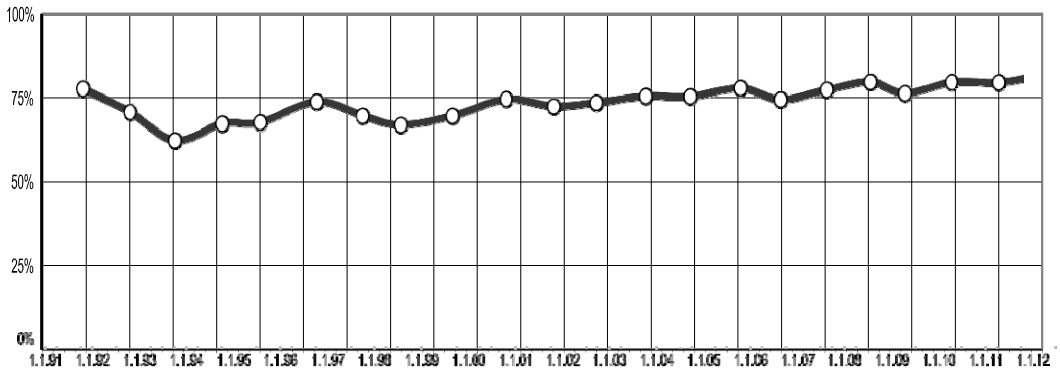

Рис. 2.1. Динаміка середньорічної чисельності прихильників незалежності України з грудня 1991 р. до кінця 2013 р., %

Джерело: за даними КМІС (Хмелько, 2014).

За результатами дослідження дійшли таких висновків:

1. Переважною тенденцією у перших десятиліттях незалежності є зростання національної цінності державного суверенітету завдяки поширенню прихильності до нього населення та укріплення стабільності цього процесу через зменшення його мінливості.

2. На зміни в часі підтримки населенням державного суверенітету України протягом перших двох десятиліть незалежності значною мірою впливали зміни доходів найбільшого квантиля населення та (принаймні протягом другого десятиліття) зміни чисельності сімей середнього рівня споживчих спроможностей, а обернено впливали зміни чисельності сімей найнижчого рівня споживчих спроможностей.

3. Певний внесок у поступове зростання підтримки державного суверенітету час від часу надавали не вмотивовані економічно короткострокові стрімкі зростання його підтримки, що відбувалися під час воєнничих акцій з боку Росії (Хмелько, 2014).

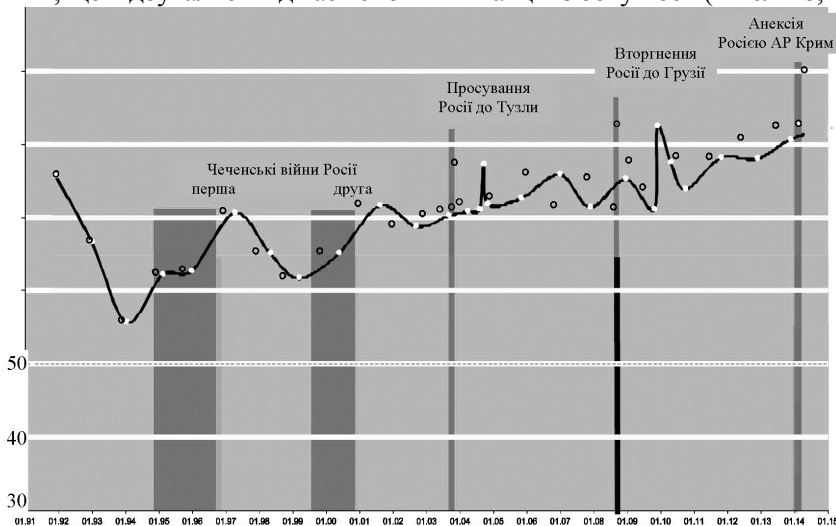

Рис. 2.2. Динаміка підтримки незалежності України у 2003, 2008 та на початку 2014 р. на фоні динаміки її середньорічної підтримки у 1992–2013 рр., %

Джерело: за даними КМІС (Хмелько, 2014).

У травні 2015 року частка громадян, які заявили про підтримку державної незалежності України, становила 91% (Київський міжнародний інститут соціології, 2015). Цей та інші результати проведеного КМІС опитування 2022 респондентів були репрезентативні щодо всієї країни, крім непідконтрольних територій Луганської області та АР Крим, де опитування не проводилося. Якщо порівняти відповіді на ті самі запитання у травні 2013 року (за державну незалежність України тоді висловилися 80% респондентів з опитаних 2030), то цей показник збільшився на 10%. Ще показовішою стала зміна співвідношення його складових – ставлення українців до того, якими мають бути відносини незалежної України і РФ (рис. 2.3). У травні 2013 року 11% опитаних підтримали закритість кордонів, візовий режим і митниці в українсько-російських відносинах; 69% були прихильниками відкритості міждержавного кордону без віз і митниць. Через два роки – у травні 2015 року – відповідні показники становили 45% і 46% (рис. 2.3).

Отже, після тимчасової окупації Росією АР Крим та збройної агресії щодо Донбасу за відносини України з РФ зі закритими кордонами, візами і митницями висловилися на 34% більше українців, аніж у 2013 році. А кількість прихильників державної незалежності, які воліють дружніх відносин з РФ з відкритими кордонами без віз та митниць, стала на 23% меншою.

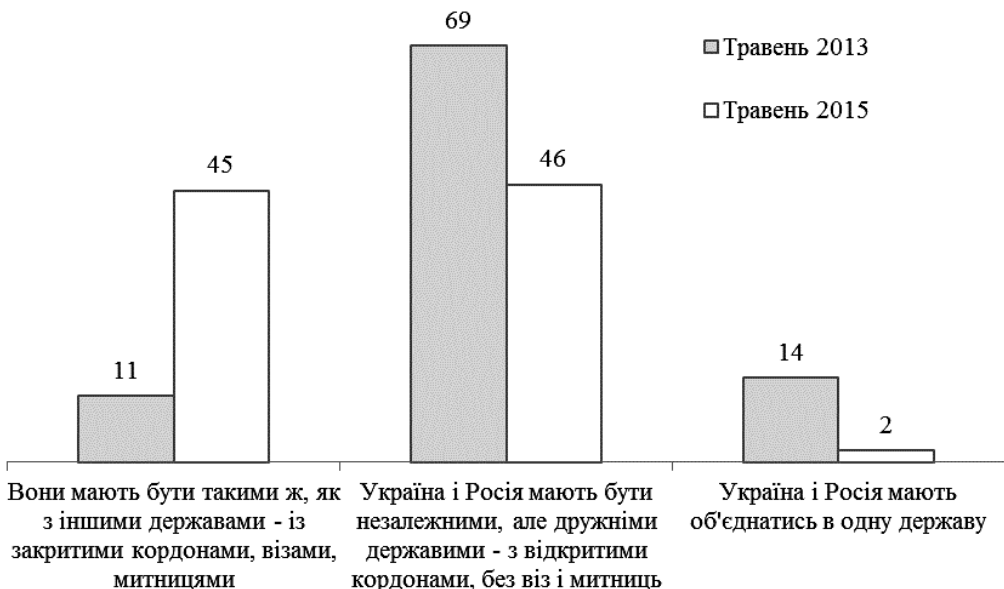

Рис. 2.3. Відповіді респондентів на запитання: «Якими Ви хотіли б бачити відносини України з Росією?», %*

Примітка: Омнібус КМІС, травень 2013 р., F2F, вся Україна, n=2030. Омнібус КМІС, травень 2015 р., F2F, вся Україна (крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей, n = 2022).

Джерело: Київський міжнародний інститут соціології (2015, с. 38).

У травні 2015 року, порівняно з травнем 2013 року, різко зменшилася частка прихильників об'єднання України й Росії в одну державу як у країні в цілому, так і в її регіонах: у Центрі – від 8% до 1%, на Заході – від 3% до 1%, на Півдні – від 20% до 2%, на Сході – від 28% до 6% (не опитували жителів тимчасово непідконтрольних уряду України територій Луганської області). Зі зрозумілих причин 2015 р. КМІС не вивчав бачення жителями АР Крим перспективи українсько-російських відносин. Проте важливо мати на увазі той факт, що в травні 2013 року – менше ніж за рік до кримського псевдо-референдуму (в травні 2013 р.) – тільки 24% опитаних кримчан дали ствердну відповідь на запитання про бажаність об'єднання України та Росії в одну державу (Київський міжнародний інститут соціології, 2015).

Попри багатолітнє культивування на Донбасі проросійсько-сепаратистських настроїв, їх соціальна база в регіоні також була обмеженою. Підстави так стверджувати дає опитування, проведене КМІС вже після фактичної окупації Росією АР Крим та під час розгортання російської агресії на Донбасі⁶ – у квітні 2014 року (Ведернікова, Мостова & Рахманін, 2014). Тоді об'єднання України з Росією підтримали б у Донецькій області 27,5% опитаних (з них: 11,9% – безумовно, 15,6% – скоріше); в Луганській області – 30,3% (з них 13,2% – безумовно та 17,1% – скоріше).

Також вивчалися параметри прихильності відокремленню Донецької та Луганської областей від України. З'ясувалося, що серед орієнтованих на Росію переважали малоактивні симпатички і було зовсім небагато осіб, які потенційно могли стати терористами: 3,5% жителів Донецької області і 2,5% жителів Луганської області висловлювали готовність приєднатися до російської армії в разі її вторгнення в Україну. Якщо порівняти ці показники з відомостями про 5–7 мільйонів людей, які на той час через різні причини залишилися на непідконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей, та інформацію про 20–30 тисяч осіб з-серед місцевого населення, які пішли служити до збройних формувань «ДНР» і «ЛНР», можна впевнено констатувати, що насправді агресор отримав помітно меншу підтримку, ніж міг очікувати. Надто, коли брати до уваги, що немалу частку бойовиків з-серед місцевих становили примусово мобілізовані, а також ті, хто втратив роботу і взяв до рук зброю заради заробітку. Більшість жителів Донбасу не підтримувала сепаратистів, хоча і не зважилася виступити проти них, вирішивши перечекати «смутні часи».

Дослідження українськими соціологами настроїв тамтешнього населення в наступні роки ускладнювалося або й унеможлиблювалося. Проте соціологам Львівського національного університету імені Івана Франка у співпраці з Університетом штату Мічиган (США) у 2015 році вдалося продовжити започатковане 1994 року щоп'ятилітнє порівняльне дослідження ідентифікаційних процесів серед жителів Донецька та Львова. Було з'ясовано, що в умовах триваючої російської агресії, посилення сепаратизму, утворення «ДНР» та

⁶ Дослідження проведено 10–15 квітня 2014 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення газети «Дзеркало тижня». Опитано 3233 жителів Півдня і Сходу континентальної України (похибка вибірки не перевищує 0,95%).

«ЛНР» у цих двох містах спостерігалася еволюція консервативного типу, але різноспрямована. Львів ставав більш проукраїнським, тоді як Донецьк повільно дрейфував у бік «руського міра». У Львові було зафіксовано усталений порядок ідентичностей на чолі з українською та громадянською, а в окупованому Донецьку спостерігалася повернення до локальної та загальної регіональної ідентичностей (Маланчук, Черниш & Сусак, 2016).

Тим часом в усій Україні, крім окупованих територій, відбувалися й відбулися позитивні для державної незалежності зміни. Попри неоднозначні відповіді на запитання соціологів, чого було більше за 30 років від Дня проголошення Незалежності України – позитивного чи негативного, 17,8% від загалу опитаних зазначили, що більше позитивного, 29,1% – більше негативного, 46,3% – скільки позитивного, стільки й негативного. Тільки в Західному регіоні позитивні оцінки перевищили негативні. Останні становили 28,6% та 16,1%, відповідно. Співвідношення позитивних і негативних оцінок в інших регіонах виявилось таким: Центр – 17,1% і 26,8%, Південь – 6,2% і 38,6%, Схід – 14,6% і 39,8%. Водночас плюс/мінус половина опитаних на Заході, в Центрі та на Півдні обрали відповідь «Скільки позитивного, стільки й негативного» (виявлені міжрегіональні відмінності були в межах похибки). На Сході цій відповіді віддали перевагу 37,3% респондентів (Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва & Центр Разумкова, 2021).

Одночасно з цим опитуванням Соціологічна група «Рейтинг» (далі: «Рейтинг») телефонно-комп'ютерним інструментарієм проводила власне дослідження⁷. Серед отриманих результатів (табл. 2.3, 2.4) – обласний розподіл відповіді на запитання «Чи підтримали б Ви сьогодні проголошення незалежності України, якби стояв такий вибір?» «Так» відповіли 80%, «Ні» – 15% респондентів. Підтримали б проголошення незалежності понад 80% в усіх західних областях (від 83% у Чернівецькій до 95% у Львівській). У Центрі помітним було б перевищення загальноукраїнського показника в Києві, Житомирській та Черкаській областях, в інших перевищення становило б 1–2%. На Півдні тільки Миколаївська область дала б результат 81%, дві інші значно менше. На Сході голосували б «За» у діапазоні від 66% у Луганській області до 75% у Дніпропетровській. Водночас показник опитаних, які не підтримали б проголошення незалежності, у південних і східних областях (крім Миколаївської та Херсонської області) значно перевищив загальноукраїнські 15%. Попри виявлені відмінності, у разі проведення референдуму в 2021 році вибір на користь державної незалежності зробили б українські громадяни в усіх без винятку областях.

Це саме дослідження «Рейтингу» дало відомості, які змінюють дещо спрощене уявлення про зовнішньополітичні орієнтації всередині українського соціуму (табл. 2.4). Було отримано кількісно великий показник прихильників рівновіддаленості від Росії та Європи в усіх без винятку макрорегіонах, областях

⁷ Дослідження проведено 20 липня – 9 серпня 2021 р. методом телефонного інтерв'ю. Опитано 20 тис. респондентів віком від 16 років в усіх областях, крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних уряду України територій Донецької та Луганської областей. Помилка репрезентативності дослідження в Україні в цілому – не більше ніж 1,0%, в областях – не більше ніж 4%.

і в столиці. А в областях Сходу і Півдня вибір рівновіддаленості в рази перевищив проросійський. Якщо після війни цей феномен збережеться, хай і в зменшеному вигляді, він потребуватиме спеціального вивчення й осмислення його природи та причин. Дані табл. 2.4 дають підстави для гіпотези, що станом на час опитування «гібридна» агресія Росії відштовхнула від неї велику частку колишніх прихильників у південних і східних областях України, включно з Донецькою та Луганською. Хоча у двох останніх прихильників «російського вектора» залишалося чимало: від 22% у першій до 30% у другій. Не виключено, цю прихильність формувало переживання за долі рідних і близьких на окупованих територіях, відновлення українського суверенітету щодо яких видавалося у 2021 році малоімовірним.

Таблиця 2.3

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Чи підтримали б Ви сьогодні проголошення незалежності України,
якби стояв такий вибір?» у 2021 р., %**

Розподіл	Області та міста	Так	Ні	Важко відповісти
Україна		80	15	5
Захід	Волинська	91	5	4
	Закарпатська	87	9	4
	Івано-Франківська	92	6	3
	Львівська	95	4	1
	Рівненська	88	9	3
	Тернопільська	93	4	3
Південь	Чернівецька	83	13	4
	АР Крим	–	–	–
	м. Севастополь	–	–	–
	Миколаївська	81	14	5
	Одеська	69	23	8
Схід	Херсонська	76	17	7
	Дніпропетровська	75	20	5
	Донецька	66	26	9
	Запорізька	68	27	5
	Луганська	62	30	8
Центр	Харківська	70	24	6
	м. Київ	86	10	4
	Київська	82	12	6
	Вінницька	81	14	4
	Житомирська	84	13	4
	Кіровоградська	82	11	6
	Полтавська	79	17	4
	Сумська	79	17	4
	Хмельницька	82	13	6
Черкаська	83	14	3	
Чернігівська	80	18	2	

Джерело: сформовано за даними: Соціологічна група «Рейтинг» (2021, с. 9).

Щодо описаних контекстів соціологи зазначали, що за 30 років незалежності в Україні зросло покоління людей, яке за своїми поглядами, ідеями, цінностями та мріями помітно вирізняється серед інших демографічних груп. Регіональні світоглядні відмінності стали менш вагомими, поступившись віковому фактору. Молодь, яка народилась і зростала в умовах глобального світу та не знала бар'єрів радянського часу, стала задавати нові тренди життя, ламати стереотипи, традиції, формувати нові запити. Молоде покоління продемонструвало найвищий рівень підтримки незалежності України – 87%.

Таблиця 2.4

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Який зовнішньополітичний вектор є оптимальним для України?» у 2021 р., %

Розподіл	Області та міста	У бік Європи	У бік Росії	Рівновіддаленість від Росії та Європи	Важко відповісти
Україна		50	9	35	6
Захід	Волинська	64	3	29	4
	Закарпатська	58	6	32	5
	Івано-Франківська	71	2	22	5
	Львівська	73	2	23	3
	Рівненська	65	2	28	5
	Тернопільська	73	0	24	3
	Чернівецька	60	3	34	3
Південь	АР Крим	–	–	–	–
	м. Севастополь	–	–	–	–
	Миколаївська	34	16	46	4
	Одеська	33	19	40	8
	Херсонська	44	13	36	7
Схід	Дніпропетровська	40	12	40	7
	Донецька	26	22	44	9
	Запорізька	39	14	40	7
	Луганська	24	30	37	9
	Харківська	31	20	41	8
Центр	м. Київ	60	5	32	4
	Київська	57	4	34	6
	Вінницька	58	4	34	4
	Житомирська	55	5	35	6
	Кіровоградська	47	9	34	9
	Полтавська	44	7	45	4
	Сумська	44	10	37	9
	Хмельницька	58	3	34	6
	Черкаська	57	7	32	4
Чернігівська	49	10	34	6	

Джерело: сформовано за даними: Соціологічна група «Рейтинг» (2021, с. 75).

Найбільше тих, хто підтримує європейське майбутнє України, виявилось серед наймолодших (16–24 роки). Поміж них 66% були за вступ у НАТО, 75% за вступ до ЄС.

Відповіді на запитання щодо вступу до Євросоюзу, мали регіональні відмінності (показник підтримки зменшувався у напрямі із Заходу на Схід), але не так критично «розділяли» суспільство, як питання вступу до НАТО. У цілому серед наймолодших (віком 16–24 роки), на відміну від старших, простежувалася тенденція до консолідації навколо проєвропейської ідеї України. Навіть на Сході, де більшість була проти вступу до ЄС, 58% молодих українців висловилися за євросоюзівське майбутнє своєї країни (Соціологічна група «Рейтинг», 2021).

Війна кардинально змінила ситуацію. Майже 97 відсотків українців підтримали б проголошення незалежності України (86% однозначно так, 11% скоріше так), якби стояв такий вибір (Соціологічна група «Рейтинг», 2022)⁸. Стало більше одностайності в геополітичних орієнтаціях людей. Для української нації та держави принципово інших вимірів, аніж до війни, набули перспективи національної безпеки, зокрема, вступу до НАТО, а також євроінтеграції. Відповідно змінилися постановка запитань та відповіді на запитання про ставлення до цих перспектив (Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва & Центр Разумкова, 2022с)⁹.

Цінність українського громадянства

Її засвідчує динаміка ставлення людей до громадянства України. Пікові показники цієї динаміки припадали на час урегулювання двох біфуркаційних криз у сучасній історії України: 1990–1991 років (коли політичні та соціально-економічні зміни зумовили потребу і результат проведення Всеукраїнського референдуму з питання бути чи не бути Україні незалежною державою; 2004–2005 рр., а також третьої кризи, яку Україна долає від кінця 2013 р. та піком якої стала повномасштабна війна Росії проти України.

Згідно з даними понад тридцятилітніх моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, а також опитувань, які проводять інші авторитетні вітчизняні соціологічні інституції, громадянство належить до найважливіших цінностей-ідентитетів української нації, а динаміка його пріоритетності має висхідний тренд на загальнодержавному і регіональних рівнях (див. рис. 2.4 з показниками відповідей на запитання: «Ким Ви себе перш за все вважаєте?»).

⁸ 17–18 серпня 2022 р. «Рейтинг» опитав 1000 респондентів у всіх областях України, окрім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний зв'язок. Метод опитування: CATI (Computer Assisted Telephone Interviewing – телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Помилка репрезентативності дослідження з довірчою імовірністю 0,95: не більше 3,1%.

⁹ 13–21 грудня 2022 р. опитали методом face-to-face за стратифікованою багатоступеневою вибіркою із застосуванням випадкового відбору на перших етапах формування вибірки та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі (коли здійснювався відбір респондентів за статево-віковими квотами). Опитано 2018 респондентів. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

Адекватно оцінити інтеграційну значущість цього тренду можна тільки на основі відповідей на запитання про ідентифікаційні пріоритети. Адже цілком природно для окремих людей та їх груп мати множинну ідентичність, зокрема, однаково або майже однаково сильно відчувати та цінувати свою належність до певної етнічної (Центр Разумкова, 2017, с. 25), професійної чи іншої соціальної спільноти, а також країни, регіону, місця проживання тощо (див. табл. 2.2).

У 2004–2005 роках прискорена висхідна динаміка пріоритетності громадянської ідентичності проявилася повсюдно в країні, незважаючи на масове застосування електоральних стратегій фракціонування та розколу соціуму акцентуванням і протиставленням властивих населенню різних регіонів відмінностей рідної мови та мови спілкування, політичних уподобань і локального патріотизму тощо: Захід – Схід, Майдан – Антимайдан, українська мова – російська мова, просвіропейський – проросійський геополітичний вибір та ін.

Ініціативу виявили та найбільшу активність на цьому векторі боротьби за голоси виборців продемонстрували штаби В. Януковича – Партії регіонів. У такій ситуації можна було очікувати, що більш прихильні до цих суб'єктів виборчого процесу жителі Півдня та Сходу країни надаватимуть перевагу регіональній самоідентифікації, на противагу громадянській. Насправді ж сталося протилежне. Це аргументувала І. Бекешкіна (2016) даними опитувань, опублікованими в статті про становлення загальнонаціональної єдності населення України (табл. 2.5).

Відмінності наведених у табл. 6 показників засвідчують, що з другої в історії незалежної України біфуркаційної кризи (2004–2005 років) українська нація вийшла, збільшивши свій національно-громадянський потенціал в усіх регіонах: Західному – на 16,0%, Центральному – 10,1%, Південному – 9,3%, Східному – 7,7%.

Цей потенціал був реалізований і примножений через 10 років потому, коли Майдан кінця 2013 – початку 2014 років, спершу названий Євромайданом, переріс у справжню Революцію гідності. Так її учасники й сучасники назвали радикалізацію суспільної свідомості та масові протести проти свавілля й безчинств влади та неправомірного застосування нею сили проти протестувальників. Загинули сотні людей. В. Янукович неконституційним способом самоусунувся від виконання президентських повноважень і втік до Росії. Частина наблизених до нього очільників владних інституцій чинила так само, тим паче, як з'ясувалося, окремі з них мали російське громадянство. За цієї ситуації наступність влади і конституційного ладу забезпечила обрана у 2012 р. Верховна Рада України. Народні депутати призначили позачергові вибори Президента України. До обрання нового глави держави виконання його обов'язків було покладено на новообраного Голову Верховної Ради України О. Турчинова. Оновлювалося керівництво вертикалі виконавчої влади.

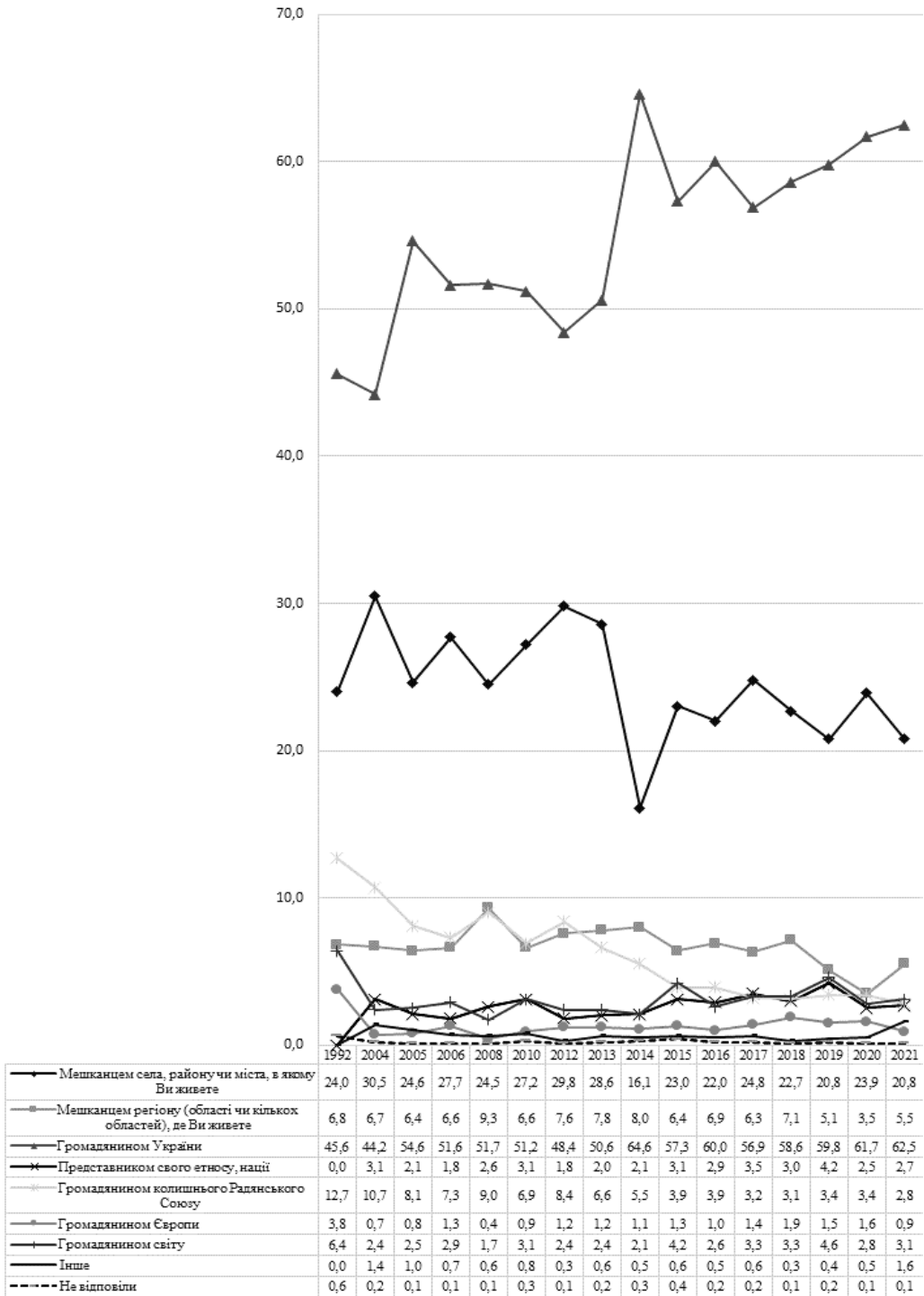

Рис. 2.4. Динаміка відповідей на запитання: «Ким Ви себе перш за все вважаєте?», %

Джерело: сформовано за даними Інституту соціології НАН України (Ворона & Шульга, 2020, с. 487; 2021, с. 658).

Тим часом Росія вчинила акт агресії щодо України: окупувала АР Крим, стала безпосереднім учасником, провокатором і організатором збройного конфлікту на Донбасі. У цій ситуації патріотичне піднесення, добровольчі батальйони, активізація громадянського суспільства, у тому числі масовий волонтерський рух, самообілізація цивільного населення, відновлення й оновлення Збройних сил України за безпосередньої участі суспільства стали чинниками й виявом зростання громадянського самоусвідомлення українців усіх національностей й усіх соціальних верств та їх консолідації як нації. У 2014 році ідентифікували себе передусім громадянами України понад 64% людей.

Таблиця 2.5

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання
«Ким Ви себе перш за все вважаєте?» у 2004–2005 рр., %***

Розподіл	Захід		Центр		Південь		Схід		Україна	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Жителем села, району або міста, в якому Ви проживаєте	30,6	21,2	36,2	27,8	27,6	24,3	27,6	22,3	30,6	24,6
Жителем регіону (області або кількох областей), де Ви проживаєте	7,9	5,5	3,7	4,1	7,8	7,0	7,8	9,7	6,7	6,4
Громадянином України	49,6	65,6	47,1	57,2	39,5	48,8	41,0	48,7	44,3	54,6
Представником свого етносу, нації	5,5	1,2	2,9	2,9	3,0	2,1	2,0	1,5	3,1	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	2,6	1,8	6,2	4,9	16,8	12,0	16,3	13,1	10,7	8,1
Громадянином Європи	1,5	0,9	0,6	1,2	0,7	0,6	0,5	0,2	0,7	0,8
Громадянином світу	1,8	2,1	2,6	1,2	3,7	4,4	1,3	2,5	2,4	2,5
Інше	1,4	1,5	1,9	0,7	1,6	0,8	0,8	1,2	1,4	1,0

*За результатами опитувань Інституту соціології НАН України. Респондент мав можливість дати лише одну відповідь.

Джерело: Бекешкіна (2016, с. 28).

Моніторинги соціологічних змін, виконані Інститутом соціології НАН України до 2014 р., охоплювали всю Україну і були репрезентативними щодо всіх її макрорегіонів. Те саме стосується результатів роботи інших дослідницьких установ, чії результати використано в цьому тексті. Тимчасова окупація Росією АР Крим і окремих територій Донецької та Луганської областей змінила ситуацію. Проводити опитування й отримувати на окупованих територіях достовірні відомості, які формували б репрезентативний для всього суверенного простору України інформаційний масив, що уможлилював би коректні порівняння з показниками попередніх років про досліджувані явища і процеси,

стало неможливим. Описану обставину важливо враховувати в усіх випадках, коли зіставляються дані опитувань, виконаних до і після початку російської агресії. Цю обставину було не тільки враховано, але й обраховано за масивом заповнених анкет, а результати перерахунку представлено в згаданій статті І. Бекешкіної, звідки запозичено табл. 2.5, 2.6 і 2.7 та деякі коментарі до них.

Таблиця 2.6

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Ким Ви себе перш за все вважаєте?» у 2013–2014 рр., %**

Розподіл	Захід		Центр		Південь*		Схід		Донбас*		Україна*	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Жителем села, району або міста, в якому Ви проживаєте	27,7	14,5	27,9	14,4	32,0	25,1	33,6	13,8	28,6	16,0	28,7	16,1
Жителем регіону (області або кількох областей), де Ви проживаєте	6,6	6,7	5,6	2,7	2,1	5,1	7,4	5,1	14,8	22,6	7,9	8,0
Громадянином України	55,9	70,1	56,3	75,7	41,4	59,5	48,1	66,7	41,7	37,0	50,7	64,6
Представником свого етносу, нації	3,2	3,2	2,4	1,9	3,9	1,0	0,9	3,2	0,3	0,0	2,0	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,4	0,3	3,7	2,7	10,5	5,6	6,8	8,6	11,7	19,3	6,6	5,5
Громадянином Європи	2,3	3,2	1,2	0,5	1,1	0,5	1,2	0,8	0,3	1,1	1,2	1,1
Громадянином світу	2,6	1,4	2,1	1,1	2,8	3,1	1,8	1,7	1,8	3,3	2,4	2,1
Інше	0,3	0,5	0,9	1,0	1,1	0,0	0,0	0,0	0,7	0,5	0,6	0,5

* Без урахування відповідей, отриманих за результатами опитування у пізніше тимчасово окупованих АР Крим та м. Севастополь, а також на непідконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей.

Джерело: Бекешкіна (2016, с. 29).

За даними табл. 2.8, від 2013 до 2014 року в Україні різко зменшилася (на понад 12%) локальна самоідентифікація людей¹⁰. Відповідний показник на Сході став меншим на 22,1%, на Півдні – на 3,9%. Натомість поміж всеукраїнського загалу на 14% поширенішою стала національно-громадянська самоідентифікація. Особливо помітними ці зміни були в південних областях (збільшення на 18,1%), де українська влада спромоглася відвернути загрози так званої «російської весни», та в східних (збільшення на 18,6%) – найбільш наближених до територій, де «російська весна» спричинила руйнацію основ життєдіяльності й загибель людей. Жителі регіону спостерігали й усвідомлювали це краще за осіб, які проживали далі від місць збройного конфлікту.

¹⁰Словосполученнями «локальна самоідентифікація/ідентифікація/ідентичність», «локальне самовизначення» тут і далі позначується місцева/поселенська ідентифікація разом з регіональною/обласною.

Виняток становив Донбас, представлений в опитуванні Донецькою областю. Там зменшилася частка осіб, які визначали себе найперше громадянином України (на 4,7%). Менше стало й тих, хто вважав себе насамперед жителем певної території: регіону і поселення (таких виявилось на 4,7% менше). Натомість помітно більше людей назвалися громадянами СРСР. Серед імовірних причин описаної динаміки є те, що опитування проводилося в липні 2014 року, коли в регіоні відбувалися інтенсивні бої. Тоді й пізніш багато жителів Донецької та Луганської областей вважали й досі вважають, що українська влада нічого не зробила або зробила надто мало, щоб запобігти загрозам російської агресії та проросійського сепаратизму й установленню російсько-терористичного режиму в окремих донбаських районах (Рафальський, Котигоренко & Панчук, 2015, с. 235). Імовірно, саме тому жителі Донбасу стали менше цінувати українське громадянство й належність до своєї локальної спільноти та більше самоотожнювалися з Радянським Союзом. Частіше таке мало місце серед людей середнього віку (30–35 років – 17%) і, особливо, старшого (понад 56 років – 32%), які пам'ятали мирне життя радянських часів, коли не було війни і прямих загроз їхньому життю.

У 2015–2016 рр. ситуація на підконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей дещо стабілізувалася. Держава реалізувала там низку соціально-економічних, інфраструктурних, гуманітарних та інших програм, наслідком чого стали позитивні зміни в житті людей. Показник українського громадянського самовизначення жителів Донбасу збільшився майже на 7% і впритул наблизився до показника їх локального самовизначення, а ідентифікація з Радянським Союзом зменшилася (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Ким Ви себе перш за все вважаєте?» у 2015–2016 рр., %***

Розподіл	Захід		Центр		Південь		Схід		Донбас		Україна	
	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016
Жителем села, району або міста, в якому Ви проживаєте	19,2	23,3	20,0	17,5	36,8	34,7	23,9	19,5	24,7	28,9	23,0	22,1
Жителем регіону (області або кількох областей), де Ви проживаєте	3,7	5,0	3,7	6,7	5,7	4,7	7,9	5,4	20,5	18,1	6,4	6,9
Громадянином України	65,1	64,2	63,9	62,8	45,1	45,6	53,8	64,9	38,5	45,2	57,5	60,1
Представником свого етносу, нації	3,2	3,2	3,5	4,1	2,1	2,6	3,0	2,0	2,4	0,0	3,1	2,9
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,1	0,5	3,2	4,1	5,7	6,7	6,2	5,2	5,4	4,8	3,9	3,9
Громадянином Європи	2,1	0,5	1,4	1,4	0,5	0,5	1,2	1,5	0,6	0,0	1,3	1,0
Громадянином світу	4,3	2,9	3,7	3,0	4,1	4,1	3,9	1,0	7,2	2,4	4,2	2,6
Інше	1,3	0,3	0,7	0,5	0,0	1,0	0,0	0,5	0,6	0,6	0,6	0,5

*За результатами опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України на всій території країни, крім тимчасово окупованих територій Криму і окремих районів Донецької та Луганської областей. Респондент мав можливість дати лише одну відповідь.

Джерело: Бекешкіна (2016, с. 30).

У 2015–2016 роках зменшився показник локальної ідентичності жителів південних областей (на 3,1%) і східних (на 6,9%). При цьому громадянська самоідентифікація південців майже не зазнала змін. Тим часом серед жителів Сходу вона збільшилася на 11,1% – найімовірніше, унаслідок тих самих причин, що й у попередньому річному проміжку.

Варто також звернути увагу на маловідомі в Україні результати опитувань на тему ідентичності, виконаних наприкінці 2016 року Центром східноєвропейських та міжнародних досліджень (Centre for East European and International Studies – ZOiS). Опитували чотири групи респондентів: населення підконтрольних Україні територій Донецької та Луганської областей, жителів самопроголошених «ДНР – ЛНР», внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з цих областей Донбасу в інші регіони в Україні, а також тих, хто через війну втік на територію Росії. Висновки дослідження такі.

Громадянська ідентичність збереглася в усіх чотирьох групах, а в деяких випадках зміцнилася.

З'ясувалося, що українське громадянство є й було найпоширенішою ідентичністю людей на контрольованих Україною територіях Донецької та Луганської областей, а також серед ВПО.

Поміж переміщених до Росії осіб українське громадянство становило до кризи 2014 року більш значущу категорію ідентичності (приблизно для третини опитаних у цій категорії воно було найважливішою ідентичністю), аніж можна було очікувати у світлі попередніх досліджень, що висували на перший план конфліктну етнічну належність, мовні або регіональні категорії ідентичності. Однак у цій групі та серед мешканців так званих «ДНР/ЛНР» українське громадянство як ідентичність значно ослабила війна.

Опитування показало, що на підконтрольній уряду частині українського Донбасу рідна мова (і певною мірою мовна практика) – українськомовна чи русськомовна – мала значення щодо вибору респондентами «громадянина України» як основної ідентичності. Як і русськомовність, належність до православної церкви Московського патріархату також знижувала шанси вибору українського громадянства як основної ідентичності. Під час опитування в «ДНР/ЛНР» та Росії не було можливості з'ясувати цей зв'язок (Sasse & Lackner, 2018).

Тим часом українські соціологи подібний зв'язок між громадянською ідентичністю та мовними перевагами й конфесійною належністю людей, а також з їх етнічною самоідентифікацією (українці – руськіє) простежували повсюдно в Україні (Центр Разумкова, 2017, с. 30).

Напередодні святкування 30-ліття незалежності України Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова провели опитування, яке підтвердило певну стабілізацію показника поширеності громадянської самоідентифікації у вітчизняному соціумі навколо середньої величини 60% (після підняття до 64,6% у 2014 році та зниження до 56,9% у 2017 році). Дослідження також показало відносну сталість загальноукраїнських показників пріоритетності локальної та інших

самоідентифікацій. При цьому регіональний розподіл досліджуваних ідентифікаційних переваг показав помітне збільшення громадянської самоідентифікації в західних і, особливо, південних областях за рахунок локальної. Табличні дані показують зменшення пріоритетності громадянства на Сході. Однак у цьому випадку порівняння не буде коректним, оскільки в опитуваннях 2015–2016 років донбаська частина регіону досліджувалася окремо від інших східних областей. Коректним таке порівняння може стати тільки в разі перерахунку масиву даних про ситуацію на Сході разом з результатами опитування на території Донбасу (порівн. дані таблиць 2.7 і 2.8¹¹).

Таблиця 2.8

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Ким Ви себе передусім вважаєте?» у 2021 та 2022 рр., %***

Розподіл	Захід		Центр		Південь		Схід		Україна	
	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022
Жителем села, району або міста, в якому Ви проживаєте	14,6	12,3	19,3	12,7	19,0	12,3	21,6	11,8	18,8	12,4
Жителем регіону (області або кількох областей), де Ви проживаєте	7,7	6,6	7,6	4,3	15,3	8,8	16,9	6,3	11,0	5,8
Громадянином України	70,9	71,0	62,2	76,4	55,0	74,0	45,0	63,9	59,0	72,1
Представником свого етносу, нації	2,7	5,0	1,8	1,3	1,7	1,0	2,3	2,6	2,1	2,5
Громадянином колишнього Радянського Союзу	0,0	0,2	3,0	1,2	2,5	1,5	7,7	3,4	3,5	1,4
Громадянином Європи	0,8	1,5	2,1	2,6	2,1	0,5	2,4	4,8	1,9	2,5
Громадянином світу	1,3	2,0	2,5	1,3	2,9	1,5	1,1	5,5	1,8	2,4
Інше	0,4	0,7	0,3	0,0	0,4	0,0	0,4	0,0	0,4	0,2
Важко відповісти	1,5	0,7	1,3	0,3	1,2	,5	2,6	1,7	1,6	0,7

* Респондент мав можливість дати лише одну відповідь.

Джерело: сформовано за даними: Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва & Центр Разумкова (2021, 2022a¹²).

¹¹ Дослідження проведено 29 липня – 4 серпня 2021 р. в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей. Методом face-to-face опитано 2019 осіб. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

¹² 5–12 серпня 2022 р. методом face-to-face опитали 2024 громадян на всій контрольованій урядом території України, де на час опитування не велися бойові дії (у 57 міських та 55 сільських населених пунктах) за стратифікованою багатоступеневою вибіркою із застосуванням випадкового відбору на перших етапах формування вибірки та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі, коли здійснювався відбір респондентів за статеві-віковими квотами. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Додаткові систематичні відхилення вибірки могли бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

2021 рік завершив період порівняно сталої динаміки соціальної кризи, спричиненої в 2014 році російською агресією, а відповідно, й певної сталості ідентифікаційної матриці. Розпочата в лютому 2022 року повномасштабна війна Росії проти України кризу ескалувала та спричинила стрімке посилення національно-громадянської єдності й згуртованості людей. Відмітні ціннісні атрибути українців як нації набули нового виміру. Зокрема, в Україні в цілому станом на серпень 2022 року, порівняно зі серпнем 2021, показник пріоритетності громадянської ідентичності збільшився на 13,1%, у Центрі – на 14,2, на Півдні – на 19,0, на Сході – на 18,9%. На Заході він не змінився. Водночас тут від 2,7 до 5,0% виросла значущість етнічної належності. Для України та трьох інших макрорегіонів пріоритет етнічної ідентичності залишився як і раніш на низькому рівні. Ця динаміка представлена таблицею 10, дані якої за 2022 рік отримані тими самими дослідницькими інституціями з такою самою похибкою вибірки, що й рік до того. Додаткові систематичні відхилення вибірки могли бути зумовлені вимушеною евакуацією мільйонів громадян та іншими наслідками російської агресії. Зокрема, у Запорізькій, Миколаївській та Харківській областях опитували респондентів тільки на територіях, де не велися бойові дії, а в Донецькій і Луганській областях опитування взагалі не проводилося¹³. Двомірний розподіл відповідей на запитання «Ким Ви себе передусім вважаєте» показав більшу пріоритетність громадянської ідентичності серед тих, хто вдома спілкується українською мовою, порівняно з тими, хто надає перевагу російськомовному спілкуванню, відповідно, 74,9 та 66,3%.

Згідно з даними КМІС, станом на липень 2022 року громадянство стало пріоритетною ідентичністю для 84,6% українського загалу, зокрема, для 85,6% на Заході, 84,1 у Центрі, 86,3 на Півдні, 80,7% на Сході. При цьому значні відмінності серед різних вікових, регіональних, гендерних поселенських та мовних груп не спостерігалися. Зокрема, перевагу громадянській ідентичності віддали 86,0% українськомовних українців, 87,1 українців-білінгвів, 81,2 російськомовних українців, 77,7% русськомовних русскіх (Київський міжнародний інститут соціології, 2022b)¹⁴.

Збережуться, збільшаться чи зменшаться ці та інші 2022 року кількісні показники поширеності національно-громадянських цінностей як атрибутів сучасної української нації? Відповідь залежатиме від перебігу подій – змін ситуації на фронті, всередині країни й не тільки. Найвірогідніше, повториться вже описана динаміка, характерна для минулих криз і посткризових перемін: **«два кроки вперед, один крок назад»**.

¹³ 5–12 серпня у 112 населених пунктах (57 міських та 55 сільських) за стратифікованою багатоступеневою вибіркою із застосуванням випадкового відбору на перших етапах формування вибірки та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі (коли здійснювався відбір респондентів за статево-віковими квотами) опитали 2024 респондентів віком від 18 років.

¹⁴ 6–20 липня 2022 року КМІС проводив опитування методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (computer-assisted telephone interviews, CATI) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів (з випадковою генерацією телефонних номерів та подальшим статистичним зважуванням). Опитано 2000 респондентів у віці 18 років і старше, які на час опитування проживали в усіх регіонах країни на територіях, контрольованих українською владою до 24 лютого 2022 року. До вибірки не заносилися громадяни, що виїхали закордон після 24 лютого 2022 року. Статистична похибка вибірки вища від розрахованої для звичайних обставин.

Аналізуючи відповіді на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?», важливо звернути увагу на діалектику зв'язку громадянської та етнічної ідентичності. Наведені в таблиці 2.6 і наступних таблицях результати масових опитувань дають підстави стверджувати, *по-перше*, що для етнічних українців, принаймні для переважної більшості таких, їхнє українське етнічне та національно-громадянське самоусвідомлення збігаються. А кожен, хто визначає сучасну українську націю як спільноту, утворену насамперед або виключно за етнічними ознаками, мимоволі й усупереч власним переконанням обмежує її чисельність край невеликою частиною громадян. Імовірно, навіть меншою, ніж 1,8–4,2%, адже відбір респондентів відбувається з урахуванням поліетнічності населення країни. *По-друге*, громадянська (національно-громадянська) самоідентифікація стала пріоритетною щодо самоідентифікації етнічної також для більшості жителів країни, які не є етнічними українцями. Достатньо порівняти дані опитувань про пріоритети самовизначення з результатами перепису населення України 2001 року, згідно з якими особи іншої етнічної належності, аніж власне українська, становили 22,2% людського загалу; або зіставити їх з результатами соціологічних досліджень, які показують утричі меншу, порівняно з даними перепису, частку осіб, які визначають свою національність (в етнічному сенсі) іншою, аніж власне українська. Їхнє національно-громадянське самоусвідомлення реалізується через протиріччя з самоусвідомленням етнічним різними способами, зокрема, через конфлікт, зняття або гармонізацію особами іншої, аніж українська, етнічної належності внутрішнього протиріччя між їх, з одного боку, самоототожненням зі «своєю» етнічною групою, що має власну самоназву, та, з другого боку, з визнанням своєї належності до українців як спільноти громадян держави (Котигоренко & Панчук, 2020).

Пріоритетність громадянської самоідентифікації у країні в цілому та окремих її регіонах не означає однаковості розумінь, уявлень і почуттів, які спонукають людей до такого вибору. Восени 2016 року Центр Разумкова проводив дослідження, анкета якого містила запитання: «Що для Вас особисто означає бути громадянином України?», на яке пропонувалося обрати 3 варіанти відповіді (табл. 2.9)¹⁵. Найчастішою з них майже в усіх регіонах, крім Сходу, було нейтральне: «Мати українське громадянство, український паспорт».

Респонденти східних областей (39,1%), зокрема, Донецької та Луганської (40,5%) рідше пов'язували громадянство з емоційно забарвленим його зв'язком із життям на своїй Батьківщині, де рідний дім, рідня, рідна земля, природа. Це помітно вирізняло Схід поміж інших регіонів, де такій відповіді надала перевагу найбільша частка опитаних: приблизно 51% на Півдні й Заході та понад 44% у Центрі. Ще більшими були регіональні відмінності в частоті обрання відповіді «Відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій»: 18 і 25% на Сході і Донбасі, 31% і 33% на Півдні й у Центрі, 43% на

¹⁵ Дослідження проведено 18–23 листопада 2016 р. в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованих територій АР Крим, м. Севастополь та окремих районів Донецької та Луганської областей. Опитано 2015 осіб. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Заході. Водночас 53% жителів Сходу, 27% – Донбасу, понад 40% – Півдня і Центру та більше ніж 32% – Заходу зробили патерналістський вибір: «Можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії». Менші регіональні відмінності показала частота вибору такого показника значущості громадянства як можливість брати участь у виборах і референдумах та пишатися досягненнями своєї країни та її людей, а також упевненості бути захищеним у разі потрапляння в скрутну ситуацію за кордоном.

Таблиця 2.9

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Що для Вас особисто означає бути громадянином України?»
у 2016 р., %***

Розподіл	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Мати українське громадянство, український паспорт	47,3	51,9	45,8	40,2	50,5	47,9
Жити на своїй Батьківщині, де рідний дім, рідня, рідна земля, природа	50,8	44,2	51,2	39,1	40,5	44,8
Можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії	32,2	43,3	46,8	52,8	26,9	40,6
Відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій	43,0	32,8	30,6	17,8	25,3	30,7
Мати можливість обирати Президента країни, Верховну Раду, місцеві ради, брати участь у референдумах	29,1	29,3	20,9	33,2	30,3	29,2
Можливість пишатися досягненнями своєї країни та її представників у різних сферах – економіці, науці, мистецтві, спорті	28,4	25,4	27,9	23,7	25,3	26,0
Упевненість, що українська влада захистить свого громадянина, якщо він потрапить у скрутну ситуацію за кордоном	22,2	24,4	26,5	20,5	23,4	23,3
Відчувати свою відмінність від представників інших держав	4,7	3,6	6,0	4,9	3,8	4,3
Інше	0,9	0,9	0,0	0,8	0,0	0,6
Я не громадянин України	0,0	0,1	0,9	0,0	0,0	0,2
Я хоч і громадянин України, але не хочу ним бути	0,5	0,3	0,5	1,3	3,2	1,0
Важко відповісти	1,4	1,2	0,9	2,2	6,3	2,1

* Респондентам пропонувалося зазначити три прийнятні варіанти відповіді.

Джерело: сформовано за даними: Центр Разумкова (2016b, с. 25).

Поза сумнівом, події 2022 року внесли суттєві корективи в співвідношення кількісних характеристик розподілу відповідей таблиці 9, а ймовірно, сформували нові уявлення й почуття людей, пов'язані з їхнім українським громадянством. Відповідні зміни важливо вивчати й враховувати для оптимізації державної етнополітики.

Почуття гордості за належність до спільноти громадян України – ціннісний атрибут ідентичності української нації

Про його динаміку дають уявлення результати опитувань, чи пишаються (або не пишаються) люди і якою мірою тим, що є громадянами України. Ці результати показано в табл. 2.10 та виконаному за її даними рис. 5¹⁶. Зміни величини показника в часі схожі зі змінами пріоритетності громадянства та інших цінностей, про які йтиметься далі та які інтегрують багатоскладову українську спільноту як націю.

Таблиця 2.10

Динаміка почуття гордості за належність до спільноти громадян України у 2004–2020 рр., %

Розподіл	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Зовсім не пишаюся	8,9	5,2	7,1	7,5	7,2	7,9	9,3	5,1	5,0	4,9	6,0	5,9	4,4	2,9
Скоріше, не пишаюся	15,8	9,7	12,5	11,4	11,9	14,1	15,5	6,0	8,5	10,7	10,7	9,4	8,3	5,5
Скоріше, пишаюся	30,0	38,4	33,2	36,6	38,4	35,0	38,1	36,8	50,2	24,3	20,9	25,8	17,1	22,7
Дуже пишаюся	7,7	15,3	11,9	13,9	11,1	7,7	9,6	23,9	17,1	42,0	43,6	43,9	49,2	46,8
Важко відповісти	37,7	31,4	35,2	30,5	31,4	35,3	27,5	28,2	19,2	17,9	18,8	14,9	21,0	22,1

Джерело: сформовано за даними: Ворона & Шульга (2020, с. 530).

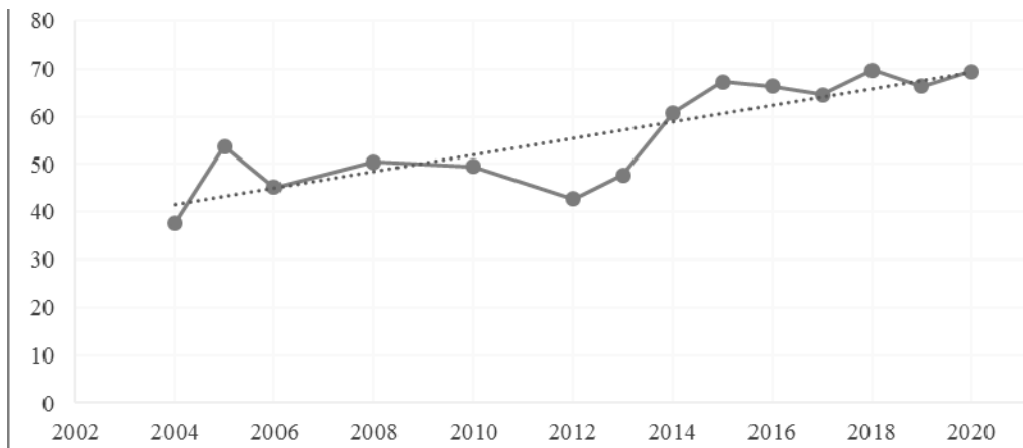

Рис. 2.5. Динаміка чисельності осіб серед дорослого населення, яке дуже пишається і, скоріше, пишається тим, що є громадянами України, %

Джерело: сформовано за даними: Ворона & Шульга (2020, с. 530).

¹⁶ Сформовано за результатами моніторингових опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України.

Висхідний тренд очевидний. Так само очевидною є його синусоїдоподібність. Вона подібна динаміці показників довіри/недовіри до інституцій влади й позитивних/негативних оцінок ситуації в країні та змін, що відбуваються та пов'язуються з обраним курсом і практичними діями чи бездіяльністю владних структур (Балакірева & Дмитрук, 2021). Попри таку кореляцію й навіть усупереч їй, особливо у випадках, коли дії влади не тільки посилюють недовіру до неї, але й спричиняють більш або менш масові виступи проти неї (як-от, 2004–2005, 2013–2014 роки), спільні національні інтеграційно-консолідаційні цінності набирають помітно більшої ваги, порівняно з порівняно спокійними часами. Причини такої оберненої залежності було описано в коментарях до динаміки громадянської ідентичності. Ці причини з'ясували й інші дослідники (Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва & Центр Разумкова, 2021; Балакірева & Дмитрук, 2021; Степаненко, 2017).

Важливо, що почуття гордості за належність до спільноти громадян України (почуття громадянської гордості) посилюється в усіх регіонах, Південь і Схід не становлять винятку. Це засвідчує порівняння показників станом на першу половину 2017 року та на другу половину 2021 року. У першому випадку були дані, отримані Інститутом соціології НАН України. У другому – здобуті за результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці з Центром Разумкова (Інститут соціології НАН України у 2021 році не вимірював почуття національної гордості українських громадян).

У 2017 році 62,4% респондентів в Україні в цілому визначилися, що вони дуже і, скоріше, пишаються своїм українським громадянством. У 2021 році таких стало 87,9%. Тогочасні регіональні показники змінилися так: Схід – 51,3% та 54,8%; Південь – 45,6% та 73,3%, Центр – 66,5% та 75,4%, Захід – 81,1% та 87,9% (Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва & Центр Разумкова, 2021; Степаненко, 2017). Отже, за поширеністю почуттів громадянської гордості першість зберіг західний регіон. Жителі Півдня показали найвище зростання серед свого загалу частки осіб, які пишаються громадянством України – за чотири роки на 25,7%. Установити причини та міру сталості цієї динаміки, а також відмінності за роками поки неможливо через відсутність доступу до джерел порівнюваної інформації, якщо такі є. Саме порівнюваної, оскільки відмінності величини вибірки та інших обставин, зокрема, як сформульовано запитання, можуть давати різні, часом суперечливі, результати.

Проте у всіх випадках порівняння макрорегіональних показників ціннісних та інших світоглядних характеристик слід усвідомлювати, що вони не дають уявлення про специфіку окремих областей. Останню важливо досліджувати для адекватнішого оцінювання ситуації й розуміння того, якими мають бути обласні та місцеві особливості державної національно-інтеграційної політики та відповідної роботи інституцій місцевого самоврядування. Отримання необхідних для цього відомостей потребує чималих організаційних і фінансових затрат, а тому нечасто можливе. У 2018 році це спромоглася зробити Соціологічна група «Рейтинг». Виконане нею дослідження показало, що до

загальноукраїнського показника почуття громадянської гордості (69%) найближчою на Сході була Дніпропетровська область (67%), віддаленішою – Запорізька (61%) і далекою – Луганська (55%), Донецька (53%) та Харківська (52%). На Півдні відповідні показники були такими: Херсонська область – 68%, Одеська – 60%, Миколаївська – 58% (табл. 2.11)¹⁷.

Таблиця 2.11

**Регіонально-обласний розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Чи відчувате Ви гордість за те, що Ви громадянин України?», 2018 р., %**

Розподіл	Області та міста	Скоріше, так	Скоріше, ні	Важко відповісти
Україна		69	22	10
Захід	Волинська	87	2	10
	Закарпатська	70	12	18
	Івано-Франківська	86	6	8
	Львівська	84	7	9
	Рівненська	84	5	11
	Тернопільська	78	8	14
	Чернівецька	81	8	11
Південь	АР Крим	–	–	–
	м. Севастополь	–	–	–
	Миколаївська	57	19	24
	Одеська	60	12	28
	Херсонська	68	8	24
Схід	Дніпропетровська	67	9	24
	Донецька	53	18	29
	Запорізька	61	11	29
	Луганська	55	10	35
	Харківська	52	7	41
Центр	м. Київ	70	12	18
	Київська	74	10	16
	Вінницька	77	7	16
	Житомирська	72	5	23
	Кіровоградська	69	10	21
	Полтавська	59	6	35
	Сумська	71	11	18
	Хмельницька	75	7	19
	Черкаська	73	8	19
	Чернігівська	73	13	14

Джерело: сформовано за даними: Соціологічна група «Рейтинг» (2018, с. 95–96).

¹⁷ Спеціальний проект Соціологічної групи «Рейтинг» «"Портрети регіонів": Україна 2018». З 16 листопада по 10 грудня 2018 р. опитано 40 000 респондентів в усіх областях України та м. Києві (по 1600 респондентів у кожній області), крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово невідконтрольних уряду України територій Донецької та Луганської областей. Похибка на рівні кожної області становить не більше ніж 2,4%, на рівні України – не більше ніж 0,5%.

Причини таких міжобласних відмінностей потребують спеціального вивчення, зокрема, в частині перевірки гіпотези про зв'язок економічної специфіки областей з особливостями світоглядних характеристик їх населення. Почуття громадянства і громадянської гордості менш поширене в найбільш індустріалізованих областях, підприємства яких за радянських і пострадянських часів мали тісні зв'язки з Росією та іншими колишніми республіками Радянського Союзу. Після розпаду останнього, а потому під час готування Росією агресії проти України та в її перебігові ці зв'язки були ослаблені або й розірвані. Підприємства втрачали замовлення й ринки, їх працівники – роботу та заробітки, зменшувалися доходи обласних і місцевих бюджетів. Монопольними власниками багатьох таких підприємств, переважно сировинних, металургійних та ін., що виробляли продукцію низької доданої вартості, ставали так звані «олігархи», для яких інвестиції в умови життєдіяльності людей є дуже далекими від пріоритетних. Усе це впливало на рівень громадянської самоідентифікації, почуття української громадянської гордості та патріотичних почуттів. Для їх істотного посилення недостатньо декомунізації, цілеспрямованого освітнього та виховного процесу, інформаційної та іншої гуманітарної політики. Необхідні демонополізація (деолігархізація) економіки та державне сприяння розвитку її потенціалу, створення сприятливих умов для розвитку внутрішньоукраїнської економічної конкуренції та для конкурентоздатного виходу підприємств на світові ринки з одночасним розвитком їх взаємовигідних зв'язків із суб'єктами господарювання в інших областях країни, водночас – створення нових добре оплачуваних робочих місць, розвиток комунальної інфраструктури та соціальної сфери міст і сіл тощо.

Імовірно, що після війни, а скоріш, і до її завершення ця та всі інші гіпотези, що стосуються попередніх років, утратять актуальність. Війна змінює все, у тому числі економіку, чисельність, структуру та розміщення населення, світогляд, ідентичності, психологічний стан, поведінку людей та багато чого іще.

Попри спричинені війною втрати, болі й інші негаразди, коли в серпні 2022 року соціологи Фонду «Демократичних ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Центру Разумкова запитали респондентів, чи пишаються вони своїм громадянством, 90,4% відповіли ствердно (54,5% дуже пишаються, 35,9% – скоріше пишаються). То був найвищий показник за весь час соціологічного моніторингу. Макрорегіональний розподіл виявився таким: Захід – 91,8% (61,1% дуже пишаються, 28,7% скоріше пишаються); Центр – 91,5% (51,7% дуже пишаються, 39,8% скоріше пишаються); Південь – 93,1% (43,1% дуже пишаються, 50,0% скоріше пишаються); Схід – 85,5% (54,9% дуже пишаються, 30,6% скоріше пишаються).

Серед тих, хто вдома спілкується українською, пишаються українським громадянством 93,0% (58,8% дуже пишаються, 34,2% скоріше пишаються), російською – 84,5% (44,7% дуже пишаються, 39,8% скоріше пишаються). (Фонд «Демократичні ініціативи», 2022а).

Патріотизм як національно-громадянська цінність

Громадянська самоідентифікація і громадянська гордість щонайтісніше пов'язані з патріотизмом – почуттям, яке належить до найдієвіших чинників і ознак єднання людей у націю. Події 2013–2014 років помітно посилили його роль у консолідації українців. Соціологи Центру Разумкова доказали це згадуваним листопадним 2016 року дослідженням, репрезентативним щодо всього дорослого населення країни (крім тимчасово окупованих територій). За самооцінками респондентів, найбільший вплив на посилення їхніх патріотичних почуттів мали героїзм і самовідданість українських військових, добровольців і волонтерів у боротьбі проти російської агресії та сепаратизму. Це зазначили понад 70% опитаних, з них 60% на Донбасі, понад 52% в інших областях Сходу, 78% у Центрі, 90% на Заході. Для 55% респондентів чинником посилення їхнього патріотизму стали російська агресія в АР Крим і на Донбасі та спричинені нею втрати. У переліку цих чинників третє місце за значущістю посів Майдан – 49,5%, цю позицію означили, зокрема, 26% жителів Півдня, 41% Донбасу та 28% інших східних областей; четверте – конфлікт на Донбасі та його наслідки. Найбільше міжрегіональне порозуміння в оцінюванні подій, які посилили патріотичні почуття, перебувало в площині міжнародної підтримки України у протидії російській агресії. Найменший вплив, за оцінками опитаних, особливо на Півдні та Сході, справили дії влади з реалізації реформ у 2014–2016 роках (табл. 2.12)¹⁸.

Ставлення людей до влади та її дій і до України як незалежної суверенної держави, громадянами і патріотами якої вони себе вважають, дуже різняться. Усі соціологічні служби без винятку констатують високий рівень недовіри до владних інституцій, який украй рідко й на нетривалий проміжок часу може змінюватися до більшої або меншої величини з позитивним знаком. Зазвичай це трапляється одразу після виборів і триває, доки сподівання людей на новообраних владущих чи владущого не зміняться розчаруванням. Проте навіть за найнижчих показників довіри до інституцій влади та її високопосадовців, держава і патріотичні почуття залишаються для людей дуже важливими.

Як із сумною іронією написав один з найшанованіших українських соціологів Є. Головаха: «Нація – це народ, який відчуває нерозділену любов до своєї держави». Така любов українців та їхні патріотичні почуття наразі випробовуються на міцність війною (Головаха, Є., б.д.).

¹⁸ Дослідження проведене 18–23 листопада 2016 р. в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованих територій АР Крим, м. Севастополя і окремих районів Донецької та Луганської областей. Опитано 2015 респондентів. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Таблиця 2.12

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання про події,
які посилили почуття патріотизму у 2016 р., %**

Розподіл	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Героїзм, самовідданість українських військових, добровольців, волонтерів у боротьбі проти російської агресії та сепаратизму	90,1	77,9	60,9	52,4	59,2	71,0
Російська агресія проти України: анексія АР Крим, підтримка Росією сепаратистів, що принесли значні людські та економічні втрати	76,1	64,2	39,2	30,9	44,3	54,8
Майдан	76,8	55,8	25,9	27,8	41,5	49,5
Конфлікт на Донбасі та його наслідки	65,0	53,3	37,0	34,5	44,3	49,2
Міжнародна підтримка України у протидії російській агресії	39,2	34,5	23,7	20,7	28,6	30,9
Дії влади з реалізації реформ у 2014 – 2016 р	12,9	18,7	13,8	4,7	7,0	15,8

Примітка: Респондентам пропонувалося зазначити три прийнятні варіанти відповіді.

Джерело: сформовано за Центр Разумкова, (2016b, с. 26).

Напередодні російського вторгнення у рамках «Омнібусу» КМІС¹⁹ вивчав відповіді на запитання: «У разі здійснення збройної інтервенції з боку Росії у Ваше місто чи село чи вдалися б Ви до якихось дій, і якщо “так”, то яких саме?». Опитування показало, що українці чинитимуть опір. Ескалація ситуації на кордоні та попередження західних партнерів про неминучість нападу готовність людей до захисту країни тільки посилювали. Чинити збройний опір у грудні 2021 року мали намір 33,3% людей, на початку лютого 2022 року – 37,3%. Від 21,7% до 25% зросла готовність опиратися шляхом участі в акціях громадянського спротиву. Загалом, одним або іншим способом чинити опір були готові 57,5% українців проти 50,2% у грудні. Серед інших опцій – виїхали б у більш безпечний регіон – 12,4%, виїхали б за кордон – 7,5%, нічого б не робили – 17,9%. Ще 7,6% не визначилися із відповіддю, а 1,2% відмовилися

¹⁹ Опитування проводилося 5–13 лютого 2022 року методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (САТІ) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів (з випадковою генерацією телефонних номерів та подальшим статистичним зважуванням). Опитано 2004 респонденти. До вибірки не включалися території, які тимчасово не контролюються владою України – АР Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей. Статистична похибка вибірки (з імовірністю 0,95 і з врахуванням дизайн-ефекту 1,1) не перевищує: 2,4% – для показників, близьких до 50%, 2,1% – для показників, близьких до 25%, 1,5% – для показників, близьких до 10%, 1,1% – для показників, близьких до 5%.

відповісти на запитання. У регіональному вимірі готовність чинити опір варіювала від 72,2% на Заході до 30,5% на Сході, зокрема, збройний опір – від 44,8% на Заході до 17,8% на Сході. Порівняно з груднем 2021 року на Заході і в Центрі готовність чинити опір зросла, на Півдні також (у межах похибки, але з тенденцією до деякого зростання). На Сході, як і на Півдні, різниця також була в межах похибки, але з тенденцією до нижчої готовності чинити опір (Київський міжнародний інститут соціології, 2022а).

Причини меншої готовності жителів східних областей до збройного опору не вивчалися. Не можна виключити, що серед цих причин був і травматичний досвід 2014 та наступних років.

У лютому 2022 року Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології також з'ясовували готовність українців боронити країну. Ставилось запитання: «Росія зосереджує свої збройні сили на кордонах України і демонструє готовність здійснити нове вторгнення. Якщо це станеться, якою буде Ваша реакція?». 14,3% відповіли, що доєднаються до добровольчих сил для боротьби з агресором на фронті й у тилу. Ще 8,2% заявили про готовність воювати в лавах Збройних сил України. 25,1% – надавати посильну невійськову допомогу (грошима, роботою, як донори крові та ін.). Таким чином, майже половина (48%) громадян України виявили готовність воювати або надавати допомогу збройним силам. Лише 17,6% повідомили, що намагатимуться вижити, 3% – виїхати за кордон (Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва & Центр політичної соціології, 2022)²⁰.

Виконаний О. Резніком регресійний аналіз отриманих результатів «виявив чітку диференціацію щодо готовності до певного виду боротьби. Зокрема, вибір варіанта приєднання до ЗСУ був зумовлений належністю до тих, хто підтримує вступ України до НАТО; до чоловічої статі; зниженням віку та збільшенням рівня освіти. Варіант приєднання до добровольчих сил у відповідях респондентів був зумовлений також орієнтацією на Північноатлантичний блок, зазначенням української мови як рідної, належністю до чоловічої статі; зниженням віку та збільшенням рівня матеріального становища. Натомість підтримка варіанта невійськової допомоги була детермінована належністю до жіночої статі, проживанням у Південному регіоні, зростанням рівня освіти та матеріального становища сім'ї, зазначенням української мови як рідної та орієнтацією на ЄС і НАТО».

Тож очільники РФ дуже помилилися в розрахунку, що через низький довіри до центральної влади українці не чинитимуть опору, будуть «розгубленими та дезорієнтованими» або й «зустрічатимуть із квітами» ворожі війська. Однак саме «традиційна відстороненість українців від влади якраз дала змогу в перші дні війни як військовим, так і цивільним не очікувати вказівок влади, а діяти самим» (Резнік, 2022, с. 266).

²⁰ 1–12 лютого 2022 р. методом інтерв'ю «обличчям до обличчя» за місцем проживання опитали 2001 респондента за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком тимчасово окупованих територій). Максимальна теоретична похибка вибірки не перевищувала 2,2%.

Також не виправдався розрахунок агресора на слабкість Української держави та її інституцій. Вони швидко мобілізувалися та продемонстрували неочікувану дієздатність. Це стрімко змінило ставлення до них громадян. Порівняно зі серпнем 2021 року, в серпні 2022 найбільше зріс баланс довіри до Президента України (+92%); на понад 50% – до ключових державних органів, які опікуються захистом держави: МВС (+65%), Національної гвардії (+64%), РНБО (+56%), Національної поліції (+54%), ДБР (+53%), Прикордонної служби (+53%), добровольчих загонів (+52%) та ДСНС (+50%). Найбільший позитивний баланс довіри мали в серпні 2022 року ЗСУ (91%), ДСНС (82%), Національна гвардія (81%), волонтерські організації (77%), Прикордонна служба (74%), добровольчі загони (73%) та Президент України (71%) (Фонд «Демократичні ініціативи» & Центр Разумкова, 2022а).

Наведені показники засвідчили вияв в Україні відомої закономірності єднання народу та влади в ситуації екзистенціальної загрози. Наскільки сталим і тривалим він буде – залежить від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників.

Прихильність і повага до етноукраїнської культурної традиції та мови як рідної й державної – ціннісний атрибут української громадянської нації

У підрозділі 2.1. було показано, що населення України та її регіонів найбільше тяжіє до громадянського трактування сучасної української нації як етнічно та етнокультурно плюралістичної (множинної) спільноти. Таке трактування жодним чином не відкидає, а визнає й акцентує інтегративну доцентрову значущість (цінність) для громадян етноукраїнської культури та української мови (див. табл. 2.13, 2.14, 2.15, 2.16²¹). Про це свідчить, зокрема, регіональний 2016 року розподіл відповідей на запитання: «Який підхід є найефективнішим для забезпечення суспільно-політичної єдності України»

Отримані Центром Разумкова дані цього розподілу показали (табл. 2.13), що етнічно майже однорідний український Захід (у складі якого тільки Закарпатська і Чернівецька області вирізняються етнічною багатоскладовістю) виявив найбільшу прихильність до збереження культурних традицій і заохочення використання національних мов спільнотами громадян країни різної національності – понад 51% опитаних. Це значно більше, аніж Центр і Південь країни, і ще більше, аніж Схід без Донбасу та власне Донбас. Водночас майже 52% респондентів зі східних областей, 21 – з південних і понад 29% з Донецької та Луганської областей віддали перевагу поступовому зближенню культурних традицій громадян різних національностей з культурою українського етносу, заохочення їх до використання української мови та вироблення на цій основі сучасної української культури.

²¹ Табл. 2.13, 2.14, 2.15 сформовано за результатами дослідження, проведеного Центром Разумкова 18–23 листопада 2016 р. на всій території України, крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово невідконтрольних уряду України територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2015 респондентів. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Табл. 2.16 – за результатами опитування, проведеного 3–9 березня 2017 р. в усіх регіонах України, крім тимчасово окупованих територій АР Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей. Опитано 2016 респондентів. Теоретична похибка вибірки також не перевищує 2,3%.

Таблиця 2.13

**Регіональний розподіл відповідей на запитання:
«Який підхід є найефективнішим для забезпечення
суспільно-політичної єдності України?», 2016 р., %**

Розподіл	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Збереження культурних традицій, заохочення використання своїх національних мов спільнотами громадян України різних національностей	51,5	42,9	43,7	27,2	37,5	41,1
Поступове зближення культурних традицій спільнот громадян України різних національностей з культурою українського етносу, заохочення їх до поширення використання української мови, вироблення на цій основі сучасної української культури	35,2	36,4	20,9	51,8	29,3	36,2
Жоден з цих підходів не є правильним	3,8	6,5	8,8	11,9	18,9	9,1
Інше	0,5	0,6	0,0	0,0	0,6	0,4
Важко відповісти	9,0	13,6	26,5	9,2	13,6	13,2

Джерело: сформовано за даними: Центр Разумкова (2016б, с. 49).

Про інтегративну для громадян різних національностей значущість етноукраїнських цінностей також свідчить емоційне ставлення до української мови як державної (табл. 2.14). Майже 74% респондентів погодилися з твердженням, що спілкування державною українською мовою є виявом поваги до себе як до громадянина України та до своєї держави. В областях Півдня, Сходу і Донбасу таких виявилось, відповідно, майже 57%, понад 63,7 та 58%.

Таблиця 2.14

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання:
«Чи згодні Ви з твердженням, що спілкування державною українською
мовою – це вияв поваги до себе як до громадянина України
та до своєї держави – України?», 2016 р., %**

Розподіл	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Так	94,6	78,4	56,9	64,7	58,0	73,9
Ні	1,9	10,6	16,2	20,2	19,6	12,5
Важко відповісти	3,5	11,0	26,9	15,1	22,4	13,6

Джерело: сформовано за (Центр Разумкова, 2016б, с. 46).

Показовими щодо ставлення громадян України всіх національностей в усіх регіонах країни до української мови як до особистої цінності є відповіді на запитання: «Яку мову Ви вважаєте рідною?». Повсюдно, а надто в південних і східних областях (включно з Донецькою та Луганською) оцінювання української мови як рідної набагато (на Донбасі – в 3,6 раза) перевищувало частку людей, які через різні причини не послугуються нею в родинному колі (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Регіональний розподіл відповідей на запитання: «Яку мову Ви вважаєте рідною?» та «Якою мовою Ви переважно розмовляєте вдома?» у 2016 р., %

Розподіл		Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Яку мову Ви вважаєте рідною?	Українську	96,7	86,4	62,8	42,7	27,8	68,8
	Російську	2,6	9,1	30,7	52,4	66,1	27,0
	Іншу	0,5	0,6	1,4	3,5	3,8	1,7
	Важко відповісти	0,2	3,9	5,1	1,3	2,2	2,5
Якою мовою Ви переважно розмовляєте вдома?	Українською	95,0	74,4	33,5	28,8	7,6	55,4
	Російською	3,8	21,8	60,5	67,2	90,5	41,3
	Іншою	0,7	0,7	1,4	3,5	1,3	1,4
	Важко відповісти	0,5	3,1	4,7	0,5	0,6	1,9

Джерело: сформовано за даними: Центр Разумкова (2016b, с. 41).

Водночас слід визнати, що запитання, відповіді на які наведено в табл. 2.15, демонструють дещо спрощений підхід до вивчення ціннісного статусу української мови та практик її застосування. В опитуванні 2017 року соціологи взяли до уваги поширеність серед українського загалу не тільки білінгвізму, але й бінарної рідномовності та відповідно скоригували запитання. Результати обрахунку відповідей подано в Таблиці 2.16.

Таблиця 2.16

Регіональний розподіл відповідей на запитання: «Яка мова для Вас є рідною?» та «Якою мовою Ви розмовляєте вдома?», 2017 р., %

Розподіл		Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Яка мова для Вас є рідною?	Українська	92,8	83,8	41,5	36,1	27,4	67,7
	І українська, і російська рівною мірою	3,4	10,1	26,6	38,3	29,1	17,4
	Російська	1,9	5,8	30,7	24,3	41,9	13,8
	Інша мова	1,7	0,1	0,8	0,2	1,7	0,7
	Важко відповісти	0,2	0,1	0,8	1,0	0,0	0,4
Якою мовою Ви розмовляєте вдома?	Українською	91,3	63,2	26,4	14,2	5,1	52,0
	Переважно українською	1,1	4,4	6,6	3,6	0,9	3,5
	Іноді українською, іноді російською	4,0	19,1	15,7	43,4	24,8	20,5
	Переважно російською	0,2	8,4	28,5	21,0	32,5	12,9
	Російською	1,5	4,5	21,5	17,3	35,9	10,3
	Іншою мовою	1,3	0,0	0,0	0,2	0,9	0,4
Важко відповісти	0,6	0,3	1,2	0,2	0,0	0,5	

Джерело: сформовано за даними: Центр Разумкова (2017, с. 26).

Отримані показники рідномовності, порівняні з результатами попереднього опитування, кардинально змінили знання про вияви цього феномену насамперед в областях Півдня і Сходу. З'ясувалося, що там цінність української мови як рідної має набагато більше поширення, оскільки велика частка жителів цих областей вважає її рідною так само, як і російську.

У західних і центральних областях частка населення, для якого рідною мовою є українська, майже не змінилася (скоротилася на 3,9% та 2,6%, відповідно), частка населення, для якого рідною мовою є російська, також не зазнала скільки-небудь значних змін (зменшилася на 0,7% і 3,3%, відповідно). Водночас 3,4% жителів Заходу та 10,1% Центру України назвали українську й російську мови для себе однаково рідними.

В областях Півдня відсоток населення, для якого рідною мовою є російська, залишився таким, як і був, водночас на 21,3% виявилось менше опитаних, які називали українську мову рідною; натомість 26,6% респондентів визначилися, що українська і російська мови є для них рідними однаковою мірою.

У східних областях на 6,6% респондентів менше заявили про рідну мову українську і на 28,1% менше про російську. При цьому 38,3% віднесли себе до тих, для кого однаково рідними є українська та російська мови.

На Донбасі картина рідної мови також змінилася на користь української. Її показник як рідної залишився практично таким, як і був (зменшився на 0,4%). При цьому на 24,2% виявилось менше респондентів, які визначали російську як рідну. Натомість 29,1% віднесли себе до тих, для кого українська та російська мови є рідними однаковою мірою.

Наведені в табл. 2.16 дані про білінгвізм домашніх розмовних практик також є позитивними для української мови.

Отже, є підстави стверджувати, що в усіх без винятку регіонах наявна хоча й різновелика, але широка соціальна база розвитку української нації як багатоскладової громадянської спільноти з доцентровим етноукраїнським мовним і культурним осердям. Ще одним аргументом на користь цього твердження є показник самоототожнення громадян країни з українською культурною традицією та тенденція його змін у 2006–2021 роках (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

**Динаміка відповідей респондентів на запитання:
«До якої культурної традиції Ви себе, насамперед, відносите?»**

Розподіл	Травень 2006 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2015 р.	Грудень 2017 р.	Червень 2021 р.
Української	56,3	67,7	65,5	68,9	72,9
Загальноєвропейської	6,6	7,5	10,0	13,1	9,8
Радянської	16,4	12,5	13,8	9,9	9,8
Російської	11,3	6,2	4,2	2,0	3,3
Важко відповісти	7,9	4,4	4,2	5,1	3,4

Джерело: сформовано за даними: Якименко та ін. (2021, с. 357).

Дані цієї таблиці мали б дещо заспокоїти алармістів, надміру стривожених липневими 2021 року відповідями на запитання Соціологічної групи «Рейтинг», чи згодні респонденти із заявою президента Росії В. Путіна, що «росіяни та українці – один народ, який належить до одного історичного та духовного простору». На Сході тоді позитивно відповіли 65% опитаних, на Півдні – 56, у Центрі – 36%, на Заході – 22%, в Україні в цілому – 41%.

Фактично респондентам пропонувалося дати одну відповідь на два запитання: про росіян і українців як начебто один народ і про те, чи належать росіяни та українці до одного історичного та духовного простору. Годі було очікувати іншого результату навіть через російську гібридну агресію. Відповідальність за неї українські громадяни покладають насамперед на кремлівську владу. Більшість, на Сході та Півдні, до 2022 року не готові були ототожнювати владу РФ та її народ, з яким багато років жили у спільній державі й насправду в багато чому спільному духовному просторі, у тому числі релігійно-конфесійному. Також не можна зневажувати родинними зв'язками та імміграційним чинником. Зокрема, станом на час перепису населення 2001 року (Державний комітет статистики України, 2003–2004) у східних областях проживали понад 14% людей, народжених в інших республіках колишнього СРСР, в тому числі майже 12% – у РРФСР. У південних областях ситуація була приблизно така сама. Відповідні показники щодо АР Крим і м. Севастополя становили майже 32% та понад 20%²². Частка людей, народжених не в Україні, досі залишається значною в південних і східних областях. Вона постійно збільшується в тимчасово окупованому Криму через організовану російською владою та стихійну імміграцію на півострів.

Проведене майже одночасно зі згаданим опитуванням Соціологічної групи «Рейтинг» опитування Центру Разумкова містило запитання на ту саму тему, але інакше сформульоване: «Нещодавно президент Росії Володимир Путін опублікував статтю “Про історичну єдність росіян та українців”, у якій, зокрема, написав, що жодної історичної основи для уявлень про окремих від російського український народ не було і не могло бути, а виокремлення українців і білорусів як окремих народів було результатом радянської національної політики» (Центр Разумкова, 2021). З цією тезою погодилися лише 12,5% українських громадян, не погодилися 70%, 17% не визначилися. Про незгоду заявили більшість жителів усіх регіонів України. 52% опитаних на Сході країни відкинули путінську тезу, погодилися з нею 22%. На Півдні відповідні показники становили 59% і 19%, у Центральному регіоні – 74% і 12%, у Західному – 90% і 0,4%. Частка осіб, які згодні з нею, була дещо вищою серед осіб найстаршої (60 років і більше) вікової групи (серед них згодні 16%, тоді як серед опитаних віком менше 40 років – 10%). При цьому незгода істотно переважала в усіх вікових групах (від 66% у найстаршій групі до 75% серед респондентів віком 30–39 років). Частка згодних із заявою В. Путіна виявилася вищою серед етнічних росієць, порівняно з

²² Розраховано за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

етнічними українцями (30% і 11%, відповідно). Проте й серед етнічних росіян незгодних з нею було понад 49%. Поміж етнічних українців про незгоду заявили 72,5%²³.

Війна Російської Федерації й росіян проти України та українців ще більше посилила всередині української громадянської спільноти важливість етноукраїнських культурних цінностей, включно з українською мовою. Ці зміни відображає порівняння результатів опитувань, які в грудні 2021 та грудні 2022 року проводили Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, і яке було опубліковане за результатами другого, а також дані, отримані цими самими дослідницькими установами під час серпневого 2022 року опитування (Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва & Центр Разумкова, 2022d, 2022b)²⁴.

Окрім іншого, таке посилення зумовлене бажанням українців згуртуватися навколо Свого й відсторонитися від російського, особливо російського руского як Чужого. Адже величезна кількість громадян РФ рускої та інших національностей підтримали й підтримують війну проти України та українців. Залежно від подій на фронті та в самій Росії («військова мобілізація» та ін.) рівень цієї підтримки змінювався, але ніколи не був нижче 72% загалу населення країни. На запитання «Ви особисто підтримуєте чи ні дії російських збройних сил в Україні?» у березні 2022 року ствердно відповіли 80% росіян (52% – безумовно так, 28% – скоріше так), у вересні 2022 року – 72% (44% – безумовно так, 28% – скоріше так) (Левада-Центр, 2022)²⁵.

ВИСНОВКИ ДО ОБГОВОРЕННЯ

Окремі наукові концепти й концепції української нації та їх упродовження у вітчизняний політико-правовий дискурс не завжди узгоджуються з динамікою уявлень більшості громадян України про націю як спільноту, з якою вони себе ототожнюють і до якої належать. Сучасна українська нація сформувалася як етнічно та культурно гетерогенна і поліморфна громадянська спільнота. Цю особливість можна означувати також словом «плюралістична».

²³ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова 29 липня – 4 серпня 2021 р. методом інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем проживання респондентів. Опитано 2019 осіб у всіх регіонах, крім тимчасово окупованої АР Крим і тимчасово непідконтрольних Уряду України територій Донецької та Луганської областей. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

²⁴ Вибіркова сукупність серпневого та грудневого 2022 р. опитування відтворювала структуру дорослого населення усіх областей України, окрім Донецької та Луганської. Позиція громадян, які через війну мусили виїхати за межі країни, не вивчалася.

²⁵ 22–28 вересня 2022 р. за репрезентативною всеросійською вибіркою опитали 1632 осіб у 137 населених пунктах, 50 суб'єктах РФ. Дослідження проводилося вдома у респондента шляхом особистого інтерв'ю. Статистична похибка при вибірці 1600 осіб (з імовірністю 0,95) не перевищує 3,4% для показників, близьких до 50%. 24 – 30 березня 2022 р. тим самим способом було опитано 1632 особи. Статистична похибка аналогічна.

У процесі суверенізації України різноманітність загалу її громадян інтегрували й згуртовували в націю спільні цінності – національно-громадянські. Ідеться про державну незалежність України; українське громадянство як пріоритетну соціальну самоідентифікацію, порівняно з етнічною, локальною, геополітичною та ін.; гордість за належність до спільноти громадян України (як громадянської нації); патріотизм, у тому числі готовність захищати Батьківщину; прихильність/повагу до української культурної традиції (незалежно від рідної/переважної мови спілкування, етнічної, культурної, релігійної та іншої ідентичності тощо), а також до української мови як рідної та державної.

Кількісні показники поширення й значущості цих цінностей постійно змінювалися. Вони збільшувалися під час політичних та інших криз, зменшувалися та/або стабілізувалися за умов порівняно сталої соціальної динаміки. Ці зміни унаочнюють особливості трансформації української нації як етнічної спільноти часів УРСР у сучасну громадянську мультиетнічну та мультикультурну спільноту з етноукраїнським осердям.

Нація є живим соціальним організмом. Вона безперестанно змінюється. Війна зробила очевидним те, що до неї для багатьох таким не було: націю не можна ототожнювати ані з усім населенням країни, ані з усім її громадянським загалом, ані з будь-якою етнічною групою, хай би якою чисельною і впливовою вона була. Членство в нації може бути тільки індивідуальним (персональним), а ідентичність тих, хто до неї належить, має відповідати уявленням про себе самої нації – точніш, її більшості. Війна стала черговим «плебісцитом», який показав, що сучасна українська нація сформувалася як громадянська спільнота етнічних українців, українськомовних і неукраїнськомовних білорусів, євреїв, кримських татар, молдаван, поляків, румунів, руських, угорців та громадян інших національностей. Це стало одним з головних чинників спроможності нації дати відсіч ворогу, захистити й зберегти себе та Україну. Ця спільнота не визнає Своїм будь-кого, незалежно від його етнічної чи громадянської ідентичності, місця проживання, мови, віросповідання, соціального статусу, віку, статі, статку та ін., хто став запродавцем, пішов служити ворогові, у «батальйон Монако» або багатіє на крові співгромадян.

Треба відмовитися від запровадженого в український політико-правовий простір поділу українського громадянського загалу на націю етнічних українців, які мають відповідати визначеному законом переліку етнічних ознак, і на тих, хто цим ознакам не відповідає. Таким поділом законодавець зорієнтував політику державних інституцій на формування замість єдиної та спільної для всіх громадян національно-громадянської ідентичності двох окремих: української національної як етнічної та української громадянської (Верховна Рада України, 2022, Грудень 13). Відповідне цілепокладання стримуватиме укріплення соціальної згуртованості вітчизняного соціуму в ситуації чинних і вірогідних внутрішньо- та зовнішньополітичних викликів і загроз.

Згідно з буквою та логікою ухваленого в грудні 2022 року закону до української етнічної нації можуть належати навіть ті етнічні українці, хто став колаборантом, зрадником. Водночас громадян, національна (в етнічному

розумінні) ідентичність яких відмінна від етноукраїнської, позбавлено права визначати свою належність до української громадянської нації. Це стосується й тих, хто зі зброєю в руках боронить Україну на фронті, працює на перемогу в тилу, чесно й ефективно діє на відповідальних посадах в органах державної влади та місцевого самоврядування усіх рівнів, як волонтер допомагає Силам Оборони, цивільному населенню та ін.

Необхідно узгодити українське законодавство та державну політику з реаліями і сучасними демократичними європейським стандартами, які закликають кожну державу інтегрувати всіх своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у громадянський багатокультурний організм і припинити визначати та організовувати себе виключно етнічними або виключно громадянськими державами (Parliamentary Assembly, 2006).

Щоб політика розвитку та консолідації української нації була ефективною, важливо на постійній основі вивчати спричинювані війною зміни й прогнозувати імовірні повоєнні. Сучасні соціологічні дослідження з'ясовують ознаки та параметри цих змін переважно на території, контрольованій українською владою, де не ведуться бойові дії. Міра достовірності та повноти цих досліджень відповідає умовам війни. Тим часом моделювати майбутнє треба на основі якнайповнішого знання про реалії.

Багатьох українців війна змусила змінити місце проживання всередині країни. Частина з них не матиме можливості повернутися в зруйновані міста і села та потребуватиме допомоги, щоб адаптуватися в новому середовищі, яке в багатьох аспектах, у тому числі культурному, мовному та іншому, може бути суттєво відмінним від звичного.

Мільйони людей стали утікачами від війни та знайшли прихисток у країнах Європи або далі. Важливо вивчати їхні настрої та потреби, а також працювати з ними, щоб розуміти, що саме, де і як слід робити, аби більшість повернулася на Батьківщину. Але повернуться вони в громади з іншим соціальним досвідом. Тож їхнє ставлення до змін, що відбулися вдома, також буде іншим. Інакше, аніж до війни, їх самих (особливо, чоловіків призовного віку) сприйматимуть українці, які воювали та які в тилу допомагали фронту й разом переживали спільні втрати та негаразди. Завдання інституцій держави, місцевого самоврядування та громадянського суспільства – сприяти інтеграції й толеруванню сформованих в умовах війни відмінностей, а також збереженню та посиленню соціальної згуртованості громадянського загалу.

Необхідно розробляти програми світоглядної, соціокультурної, мовної та іншої реінтеграції в український соціум громадян, які опинилися на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України у 2014–2015 роках, і які перебували та перебувають в окупації після 24 лютого 2022 року. Така потреба постане також щодо тих, хто не з власної волі мусив тікати з місць ведення бойових дій на територію країни-агресорки, а відтак став об'єктом прямого впливу ворожої пропаганди та антиукраїнськи налаштованого російського населення.

На часі конкретизація правових регуляторів диференційованої політики щодо осіб, які співпрацювали з окупаційними адміністраціями, залежно від форм, видів і мотивів такої співпраці.

Війна – це загибелі й поранення мирних людей і набагато більші втрати на фронті. Тестом на зрілість української громадянської нації та чинником її згуртованості й розвитку є і буде ставлення людей і державних інституцій та службовців до учасників і учасниць бойових дій, зокрема, тих, хто зазнав важких поранень, до розв'язання питань соціального захисту їхніх родин, а також родин, які не дочекалися рідних з війни.

Повоєнне відновлення вимагатиме поповнення людського капіталу за рахунок трудової імміграції з-за кордону. Найвірогідніше, це буде пострадянський простір, а також країни зі зовсім іншою культурою та цивілізаційною специфікою. Розселення іммігрантів потрібно планувати й організовувати так, щоб запобігти їх геттоїзації та сприяти відновленню й модернізації виробництва і сфери послуг, а також вирівнюванню економічного потенціалу регіонів і громад.

Для максимально безконфліктної інтеграції іммігрантів в український соціальний простір важливо разом із забезпеченням їм рівноправності з автохтонним населенням у сфері зайнятості передбачити необхідні зміни до порядку надання українського громадянства. Такі зміни мають визначити термін проживання прибулих, достатній для визначеного законом рівня опанування державною українською мовою, знання політичної історії, історії культури та законодавства України. Ця необхідність має братися до уваги в процесі розроблення та реалізації політики сприяння соціальній згуртованості громадянського загалу.

Не виключено, що імміграційний виклик не тільки урізноманітнить українське суспільство. Він може сформувавши запит на потужнішу інтеграцію й захист теперішньої гетерогенності та поліморфності як відповіді на загрозу руйнування звичного натиском інакшого. Щоб максимізувати позитиви трудової імміграції та мінімізувати її негативи, важливо вивчити та імплементувати успішний досвід інших країн.

Вивчення іноземного етнополітичного і правового досвіду також необхідне для якнайскорішого позитивного вирішення питання про вступ України до Євросоюзу. Відповідне знання важливе, щоб окреслити нормативно-правові параметри компромісу з учасниками цього об'єднання. Такий компроміс має належним чином захищати права національних меншин (спільнот) України, які етнічно споріднені з «титульними» етносами держав – членів ЄС, і одночасно забезпечувати формування та укріплення їхньої української національно-громадянської ідентичності.

Українських громадян різних регіонів, етнічної належності, мовно-культурних, політичних та інших переваг зближує вимога подолання корупції та притягнення корупціонерів до відповідальності, важливість приходу до влади чесних і професійних службовців, зменшення розриву між статками багатих і бідних, збільшення участі громадян у вирішенні питань розвитку країни.

Національно-громадянська інтеграція і консолідація вітчизняного загалу потребує системної цільової роботи з розроблення, постійного вдосконалення та реалізації державних, регіональних і місцевих програм патріотичного, в тому

числі військово-патріотичного виховання, політики історичної пам'яті, інформаційної політики та політики інформаційної безпеки.

Пріоритетним має стати утвердження стандартів етнонаціональної толерантності у професійній поведінці працівників ЗМІ, установ освіти, управління тощо.

Необхідні розроблення та реалізація всеукраїнських, регіональних і місцевих програм розвитку міжкультурного діалогу та просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання й освіти, засобами масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію і традиції населення різних регіонів країни для їх взаємопізнання та порозуміння, для формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною своєрідністю.

Виконання цих та інших завдань має здійснюватися на чітких правових засадах з неухильним дотриманням демократичних принципів, щоб забезпечити інтеграційно-консолідаційну соціальну динаміку та мінімізувати загрози конфліктності на ґрунті та з приводу світоглядних етнічних, культурних, мовних, релігійних, регіональних та інших відмінностей і переваг та орієнтацій людей.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бадзьо, Ю. (1997). Історичні небезпеки на нашому шляху до громадянського суспільства. У *Демократія і державність в Україні: проблеми гармонізації: Всеукраїнська наук.-практ. конф., Київ, 6–7 лютого 1997 р.* (с. 45–46). НАН України. Інститут національних відносин і політології.

Балакірева, О. М., & Дмитрук, Д. А. (2021). Динаміка рівня довіри до органів влади та соціальних інституцій. *Український соціум*, 76(1), 102–113. <https://doi.org/10.15407/socium2021.01.102>

Балушок, В. (2014). Як русини стали українцями (трансформація української етнічності в XIX–XX століттях). *Матеріали до української етнології*, 13, 52–57.

Бекешкіна, І. (2016). 25 років незалежної України: шлях єднання чи роз'єднання? В В. М. Ворона & М. О. Шульга (Ред.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 3 (17). (с. 24–35). Інститут соціології НАН України.

Броджі, Д. (2022 [1996–2006]). *Культурний поліморфізм українського світу*. Дух і Літера.

Ведернікова, І., Мостова, Ю., & Рахманін, С. (2014, Квітень 18). Південний Схід: гілка дерева нашого. *Дзеркало тижня*. <https://zn.ua/ukr/internal/pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo-.html>

Верменич, Я. (2017). Національна ідентичність як соціокультурний конструкт: погляд із початку XXI століття на проблеми ХХ. В В. Смолій & Я. Верменич (Ред.). *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Вип. 11. (с. 9–42). Інститут історії України НАН України.

Верховна Рада України. (1990, Липень 16). *Декларація про державний суверенітет України*. (№ 55-ХІІ). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

Верховна Рада України. (1991, Серпень 24). *Про проголошення незалежності*

України: Постанова Верховної Ради Української РСР. Акт проголошення незалежності України. (№ 1427-XII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

Верховна Рада України. (1991, Вересень 12). *Про правонаступництво України: Закон України*. (№ 1543-XII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text>

Верховна Рада України. (1996, Червень 28). *Конституція України*. (№ 254к/96-ВР). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

Верховна Рада України. (2019, Квітень 25). *Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України*. (№ 2704-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

Верховна Рада України. (2022, Грудень 13). *Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України*. (№ 2834-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

Ворона, В. М., & Шульга, М. О. (Ред.). (2020). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 7 (21). Інститут соціології НАН України.

Ворона, В. М., & Шульга, М. О. (Ред.). (2021). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років Незалежності*. Випуск 8 (22). Інститут соціології НАН України.

Галушко, К. Ю. (2010). Нація українська. В В. А. Смолій (Голова редкол.). *Енциклопедія історії України*. Том 7, Мл–О. (с. 349). Видавництво «Наукова думка».

Галушко, К. Ю. (2019). Українці. В В. А. Смолій (Голова редкол.). *Енциклопедія історії України*. Том «Україна – українці». (Книга 2, с. 827–835). Видавництво «Наукова думка».

Гантінгтон, С. П. (2006 [1996]). *Протистояння цивілізації та зміна світового порядку*. Кальварія.

Гібернау, М. (2012 [2007]). *Ідентичність націй*. Темпора.

Головаха, Є. (б.д.). *Альтернативний соціологічний словарь*. Інститут соціології НАН України. https://i-soc.com.ua/assets/files/library/soc_slovar.pdf

Головаха, Є., Дембіцький, С., & Макеев, С. (2022). Вступ. Соціологія надзвичайності. В Є. Головаха & С. Макеев (Ред.). *Українське суспільство в умовах війни. 2022*. (с. 15–24). Інститут соціології НАН України.

Гнаткевич, Ю. (2009, Лютий 20). *Про кризу національної ідентичності в незалежній Україні*. Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/02/20/3749939/>

Головко, В., & Якубова, Л. (2021). *Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019)*. Інститут історії України НАН України. Академперіодика. <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.442.592>

Грабовський, С. (2011, Січень 12). *Україна між «там» і «тут»: креольська альтернатива*. Українська правда. <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/01/12/5773660/>

Гриньов, В. (1995). *Нова Україна: якою я її бачу*. Абрис

Грицак, Я. (1996). *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.* Генеза.

Грицак, Я. (2011а [2000]). Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах. В Я. Грицак *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї*. (с. 33–52). Видавництво «Часопис “Критика”».

Грицак, Я. (2011б [2006]). Неєвклідова Україна. В Я. Грицак *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї*. (с. 167–194). Видавництво «Часопис “Критика”».

Грицак, Я. (2021). *Подолати минуле: глобальна історія України*. Портал.

Дашкевич, Я. (1995). Нація і утворення Київської Русі. В *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів – Брюховичі, 27 серпня 1993 р.)*. (с. 8–15). [Б/в].

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. (2023). *Концепція Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2032 року*. <https://dessa.gov.ua/unity-in-diversity-program-concept-public-discussion/>

Державний комітет статистики України. (2003–2004). *Всеукраїнський перепис населення 2001 року*. <https://2001.ukrcensus.gov.ua/>

Жадан, С. (2016, Березень 27). *Я вилітав з донецького аеропорту 3 травня. Літак на Київ був забитий журналістами та бізнесменами, які тікали*. Детектор медіа. <https://detector.media/withoutsection/article/113851/2016-03-27-sergiy-zhadan-ya-vylitav-z-donetskogo-aeroporту-3-travnya-litak-na-kyiv-buv-zabytyy-zhurnalistamy-ta-biznesmenamy-yaki-tikaly/>

Залізняк, Л. (1994). *Нариси стародавньої історії України*. Абрис.

Ісаєвич, Я. (1995). Етнічне коріння української нації. В *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів – Брюховичі, 27 серпня 1993 р.)*. (с. 17–22). [Б/в].

Картунов, О. (2007). *Західні теорії етнічності, нації та націоналізму*. Університет економіки та права «КРОК».

Касьянов, Г. (1999). *Теорії нації та націоналізму. Монографія*. Либідь.

Кафарський, В. (2006). Українська політична чи етнополітична нація? *Політичний менеджмент*, 4, 44–54. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kafarskyi_ukrainska.pdf

Київський міжнародний інститут соціології. (2015). *Українське суспільство (травень 2015)*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529>

Київський міжнародний інститут соціології. (2022a). *В Україні зростає готовність чинити опір російським інтервентам: результати телефонного опитування, проведеного 5–13 лютого 2022 року*. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1099&page=1&y=2022&m=2>

Київський міжнародний інститут соціології. (2022b). *Показники національно-громадянської української ідентичності*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=4&y=2022>

Козловець, М. А. (2020). Наукова творчість, присвячена розбудові нації. В О. М. Рудакевич. *Націологічні засади модернізації українського суспільства*. (с. 9–16). Політія.

Колодій, А. (2004). До питання про сутність, шляхи і стадії формування в Україні громадянської нації в Україні. *Народознавчі зошити*, 5–6, 12–25.

Колодій, А. (2006). Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості. *Агора*, 3, 69–91. https://political-studies.com/wp-content/uploads/2006/03/Agora3_Kolodii.pdf

Колодій, А. (2013). Соціетальна культура як чинник національної консолідації. В *Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти. Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2013 р., ЛНУ ім. Івана Франка*. (с. 40–54). Видавництво Львівського університету.

Конституційний Суд України (1999а, Грудень 14). *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого*

самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). (Справа № 1-6/99). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text>

Конституційний Суд України (1999b, Грудень 14). *Окрема думка судді Конституційного Суду України Мироненка О.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na10d710-99#n2>

Котигоренко, В., Майборода, О., Нагорна, Л., & Шкляр, Л. (2002). Українська етнополітологія: становлення, теоретико-методологічні засади. В І. Курас & Ю. Левенець (Ред.). *Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник*. (с. 13–84). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Котигоренко, В. (2006). До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України. *Політичний менеджмент*, 4, 20–43. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/PM_19_24.pdf

Котигоренко, В. (2008a). Бути чи не бути етнічних конфліктам в Україні. *Політичний менеджмент*, 5, 85–103. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kotyhorenko_buty.pdf

Котигоренко, В. (2008b). Етнополітика в Україні: варіант стратегії для держави. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 37, 6–28. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kotygorenko_etnopolityka.pdf

Котигоренко, В. О. (2008c). Щодо стратегії державної етнонаціональної політики. *Стратегічні пріоритети*, 6(1), 40–52.

Котигоренко, В. (2011). Лексика науки як засіб осягнення етнополітичної практики. *Гілея*, 43(1), 454–469. <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=59>

Котигоренко, В. (2012). Нація як діалектична лексема. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Спеціальний випуск*, 111–129. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/kotygorenko_natsia.pdf

Котигоренко, В., Калакура, О., Ковач, Л., Коцур, В., Кочан, Н., Макаренко, Н., Ніколасць, Ю., Панчук, М., & Рафальський, О. (2014). *Донбас в етнополітичному вимірі*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/donbas-v-etnopolitychnomu-vymiri/>

Котигоренко, В. О. (2015). Сучасна українська нація: черезкризовий розвиток. *Гілея*, 103(12), 304–315. <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=125>

Котигоренко, В. О. (2016). Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 83–84(3–4), 153–174. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kotyhorenko_natsiotvorchiy.pdf

Котигоренко, В. О., & Панчук, М. І. (2020). Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум*, 72(1), 9–40. <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.009>

Котигоренко, В. (2021). Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті. *Український соціум*, 79(4), 111–153. <https://doi.org/10.15407/socium2021.04.111>

Кравченко, Б. (1997 [1983]). *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття*. Основи.

Кресіна І. (1998). *Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз)*. Вища школа.

Кресіна, І., Лойко, Л., Явір, В. (2010). Концепція державної етнонаціональної політики України (Проект). *Політичний менеджмент*, 2, 65–72. https://ipriend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/kresina_kontsepsiia.pdf

Кулик, В. (1999). *Український націоналізм у незалежній Україні*. Центр досліджень національної безпеки при НаУКМА.

Кульчицький, С. (2015). Закономірності формування української політичної нації. В *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. Вип. 23. (с. 22–68). Інститут історії України НАН України.

Кульчицький, С. (2017, Серпень 17). «П'ята графа». Якою насправді була національна політика в СРСР. *Тиждень*, 509(33). <https://tyzhden.ua/p-iata-hrafa-iakoiu-naspravdi-bula-natsionalna-polityka-v-srsr/>

Кульчицький, С., & Якубова, Л. (2018). *Кримський вузол*. Видавництво «КЛІО».

Левада-Центр. (2022). *Конфликт с Украиной: сентябрь 2022 года*. <https://www.levada.ru/2022/09/29/konflikt-s-ukrainoj-sentyabr-2022-goda/>

Лисяк-Рудницький, І. (1994). Формування українського народу й нації (методологічні завваги). В І. Лисяк-Рудницький. *Історичні есе*. (Т. 1, с. 11–40). Основи.

Ляшенко, О. (2020). Формування української політичної нації: етнополітичний контекст державотворення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 6, 60–70.

Ляшенко, О. (2022). Електоральна історія незалежної України. В О. М. Майборода, Т. А. Бевз, В. А. Войналович, М. В. Горбатюк, Г. І. Зеленько, О. Я. Калакура, М. С. Кармазіна, О. Ю. Кондратенко, В. В. Коцур, Л. О. Кочубей, О. О. Ляшенко, Ю. О. Ніколаєць, В. В. Новородовський, О. О. Рафальський, М. Ю. Рябчук, З. Ф. Самчук, Ю. Ж. Шайгородський & Ю. І. Шаповал. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми: монографія*. (Вид. 2-ге, с. 330–382). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipriend.gov.ua/publication/politychnyj-protses-u-nezalezhnij-ukraini-pidsumky-i-problemy-2/>

Майборода, А. Н. (1993). *Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования*. Наукова думка.

Майборода, О. (2004). Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення. *Політичний менеджмент*, 5, 15–22. https://ipriend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/maiboroda_natsii.pdf

Майборода, О. М. (2012а). Етнополітика України в контексті євроінтеграції. В Л. Д. Якубова, О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, Т. В. Вронська, В. І. Головченко, Г. Г. Єфіменко, В. О. Котигоренко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко, О. М. Майборода, І. Г. Патер, Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов, В. П. Щетніков & І. Я. Щупак. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси*. (с. 548–561). Інститут історії України НАН України. Видавництво «Ніка-Центр». <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-617-9/978-966-521-617-9.pdf>

Майборода, О. М. (2012б). Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні. В М. М. Розумний, М. Т. Степико & В. М. Яблонський (Ред.). *Українська політична нація: проблеми становлення: Збірник наукових статей*. (с. 14–22). Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/publikacii/materiali-kruglikh-stoliv-konferenciy/ukrainska-politichna-naciya-problemi-stanovlennya>

Маланчук, О., Черниш, Н., & Сусак, В. (2016). Форсований вибір: ідентичності та постави до і після Майдану. *Український соціум*, 59(4), 8–20. <https://doi.org/10.15407/socium2016.04.008>

Маланюк, Є. (1959). *Малоросійство*. Видання Вісника ООЧСУ. <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/malanyuk-ye-malorosijstvo/>

Малиновська, О. (2023). Етнополітика та міграційна політика: до питання взаємозв'язку і взаємовпливу. *Політичні дослідження*, 1(5), 178–198. <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/280401>

Мотиль, О. (2000). Реконцептуалізація націй. *Критика*, 36(10), 4–12.

Наулко, В. І. (2000). Сучасний етнонаціональний розвиток України. *Етноси України: Альманах*, 5–8.

Нестеренко, Г. О. (2007). *Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення*. Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова.

Панчук, М., Бекірова, Г., Ганкевич, В., Галенко, О., Горбань, Т., Войналович, В., Калакура, О., Котигоренко, В., Ляшенко, О., Макаренко, Н., Омельчук, Д., Поліщук, Ю., Рафальський, О., & Хаялі, Р. (2005). *Крим в етнополітичному вимірі*. Світогляд.

Погорілко, В. Ф., & Шемшученко, Ю. С. (1999). Декларація про державний суверенітет України 1990. В Ю. С. Шемшученко (Голова редкол.). *Юридична енциклопедія*. Том 2, Д–Й, (с. 37–38). Видавництво «Українська енциклопедія».

Плохій, С. (2015 [2006]). *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі*. Видавництво «Критика».

Поліщук Ю. (2013). Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2, 197–213.

Пономарьов, А. (1996). *Етнічність та етнічна історія України*. Львів.

Проценко, О., & Лісовий, В. (Упоряд.). (2006). *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера*. Антологія. (2-ге видання, перероблене і доповнене). Смолоскип.

Рафальський, О., Кармазіна, М., & Майборода, О. (Ред.). (2016). *Політична наука в Україні. 1991 – 2016: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень*. НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Парламентське видавництво.

Рафальський, О. О., Котигоренко, В. О., & Панчук, М. І. (Ред.). (2015). *Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/politychni-aspekty-kryzy-na-donbasi-diahnostyka-stanu-ta-napriamy-vrehulivannia-analitychna-dopovid/>

Резнік, О. (2022). Воля українців до боротьби у війні в контексті формування політичної нації. В Є. Головаха & С. Макеев (Ред). *Українське суспільство в умовах війни. 2022*. (с. 264–273). Інститут соціології НАН України.

Рудакевич, О. М. (2020). *Націологічні засади модернізації українського суспільства*. Полігія.

Рудакевич, О. М. (Ред.). (2021). *Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації: монографія*. Західноукраїнський національний університет.

Ручка, А. (2021). Цінності та ціннісні зміни в новітній історії України. В В. М. Ворона & М. О. Шульга (Ред.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років Незалежності*. (Випуск 8 (22), с. 486–497). Інститут соціології НАН України.

Рябчук, М. (2000а). *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення*. Критика.

Рябчук, М. (2000б). *Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і «розбудова держави»*. Критика.

Рябчук, М. (2019). *Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/riabchuk-m-dolannia-ambivalentnosti-dykhotomiia-ukrainskoi-natsionalnoi-identychnosti-istorychni-prychyny-ta-politychni-naslidky/>

Сміт, Е. Д. (1994 [1991]). *Національна ідентичність*. Основи.

Смолій, В., & Степанков, В. (1997). *Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації*. Альтернативи.

Соціологічна група «Рейтинг». (2018). *“Портрети регіонів”: Підсумки. Зведені дані, порівняльний аналіз між областями*.

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/portrety_regionov_itogi_svodnye_dannye_sravnitelnyu_analiz_mezhdu_oblastyami.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2021, Липень–серпень). *Покоління Незалежності: цінності та мотивації (20 липня – 9 серпня 2021)*. https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_generation_of_independence_082021.pdf

Соціологічна група «Рейтинг». (2022, Серпень). *Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022)*. https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_xvii_press.pdf

Степаненко, В. (2017). Українська громадянська гордість: динаміка й особливості. В В. М. Ворона & М. О. Шульга (Ред.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 4 (17). (с. 28–34). Інститут соціології НАН України.

Степико, М. Т. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія*. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-09/Ident-62307.pdf>

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, & Центр Разумкова. (2021). *30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому (липень – серпень 2021 р.)*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/30-rokiv-nezalezhnosti-iaki-zdobutky-i-problemy-zrostannia-bachat-ukraintsiv-i-na-shcho-spodivaiutsia-u-maibutnomu>

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, & Центр політичної соціології. (2022). *Ні – агресії Росії: громадська думка українців у лютому 2022 р.* <https://dif.org.ua/article/ni-agresii-rosii-gromadska-dumka-ukraintsiv-u-lyutomu-2022-r>

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, & Центр Разумкова. (2022а). *Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги*. <https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi>

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, & Центр Разумкова. (2022б). *Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією*. <https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu>

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, & Центр Разумкова. (2022с). *Підсумки-2022: Під синьо-жовтим прапором свободи!* <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2022-pid-sino-zhovtim-praporom-svobodi>

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, & Центр Разумкова. (2022д). *Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року*

війни. <https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni>

Хмелько, В. Є. (2014). Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки). *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 161, 3–9.

Центр Разумкова. (2006а). Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. *Національна безпека та оборона*, 79(7), 2–38. https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD79_2006_ukr.pdf

Центр Разумкова. (2006б). Громадська думка про ситуацію в країні, владу, політиків і політичні процеси, стан дотримання прав людини. *Національна безпека та оборона*, 83(11), 2–26. https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD83_2006_ukr.pdf

Центр Разумкова. (2007). Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека та оборона*, 93(9), 2–31. https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD93_2007_ukr.pdf

Центр Разумкова. (2016а). Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості (Інформаційно-аналітичні матеріали за результатами першого етапу проекту Центру Разумкова “Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності”). *Національна безпека та оборона*, 161–162(3–4), 2–117. https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf

Центр Разумкова. (2016б). Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи (Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова). *Національна безпека та оборона*, 165–166(7–8), 2–86. https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD165-166_2016_ukr.pdf

Центр Разумкова. (2017). Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України (Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова). *Національна безпека та оборона*, 169–170(1–2), 2–61. https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf

Центр Разумкова. (2021). *Оцінка громадянами України головних тез статті В.Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» (липень – серпень 2021 р.)*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnykh-tez-statti-v-putina-pro-istorychnu-iednist-rosiian-ta-ukraintsiv>

Черниш, Н. (2002). Одна, дві чи двадцять дві України: соціологічний аналіз соціальних ідентичностей представників трьох поколінь мешканців Львова і Донецька. *Дух і літера*, 11–12, 6–20. <https://core.ac.uk/download/pdf/149245608.pdf>

Черниш, Н. (2018). Загрожені ідентичності. *Український соціум*, 66(3), 21–32. <https://doi.org/10.15407/socium2018.03.021>

Шайгородський, Ю. (2019). Ціннісно-сміслові основи реформування українського суспільства. В О. Рафальський & О. Майборода (Ред.). *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць*. (с. 271–300). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/demokratyzatsiia-politychnykh-instytutiv-i-suspilnyj-rozvytok-v-ukraini-zbirnyk-naukovykh-prats/>

Якименко, Ю., Биченко, А., Замятін, В., Маркевич, К., Мельник, О., Міщенко, М., Омельченко, В., Пашков, М., Пинзеник, П., Пищуліна, О., Розумний, О., Стецьків, А., Стецюк, П., Сунгуровський, М., Чекунова, С., Шангіна, Л., & Юрчишин, В. (2021). *Україна: 30 років на європейському шляху*. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Видавництво «Заповіт». <https://razumkov.org.ua/uploads/2021-nezalezhnist-30.pdf>

Якименко, Ю., & Литвиненко, О. (2006). Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006. *Національна безпека і оборона*, 1, 2–18.

Яковенко, Н. (2012). *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. Laugus.

Якубова, Л. Д., Аркуша, О. Г., Верстюк, В. Ф., Віднянський, С. В., Вронська, Т. В., Головченко, В. І., Єфіменко, Г. Г., Котигоренко, В. О., Кульчицький, С. В., Лисенко, О. Є., Майборода, О. М., Патер, І. Г., Пиріг, Р. Я., Рубльов, О. С., Щетніков, В. П., & Щупак І. Я. (2012). *Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси*. Інститут історії України НАН України. Видавництво «Ніка-Центр». <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-617-9/978-966-521-617-9.pdf>

Ясь, О. В. (2018). Україна, назва. У В. А. Смолій (Голова редкол.). *Енциклопедія історії України*. Том «Україна – українці». (Книга 1, с. 15-17). Видавництво «Наукова думка».

Akaliyski, P., & Reeskens, T. (2023). Ukrainian values: between the Slavic-Orthodox legacy and Europe's allure, *European Societies*. <https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2206901>

Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. Verso.

Arel, D. (1995). Ukraine: The Temptation of the Nationalizing State. In V. Tismaneanu (Ed.). *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*. M. E. Sharpe.

Barrington, L., & Faranda, R. (2009). Reexamining Region, Ethnicity, and Language in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 25(3), 232–256. <https://doi.org/10.2747/1060-586X.24.3.232>

Buden, B. (2009). *Zone des Übergangs: Vom Ende des Postkommunismus*. (Edition suhrkamp). Suhrkamp Verlag.

Buden, B. (2022, April 07). *Putin jako užitečný idiot Západu. Rozhovor s filosofem Borisem Budenem*. (The interview was conducted by Petr Agha). Novinky.cz. <https://www.novinky.cz/clanek/kultura-salon-putin-jako-uzitecny-idiot-zapadu-rozhovor-s-filosofem-borisem-budenem-40392302>

Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD). (n.d.). *Methodology*. <https://app.scoreforpeace.org/en/methodology>

Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD). (2018). *Ukraine. General Population SCORE*. <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>

Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD). (2021). *Ukraine. General Population SCORE*. <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>

Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD). (2022). *Ukraine. General Population SHARP*. <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>

Demont-Heinrich, C. (2005). Language and national identity in the era of globalization: The case of English in Switzerland. *The Journal of Communication Inquiry*, 29(1), 66–84. <https://doi.org/10.1177/0196859904270001>

Himka, J.-P. (2006). The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies*, 28(1–4), 483–500.

Hroch, M. (1985). *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge University Press.

Hrytsak, Ya. (2000). National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk. In Z. Gitelman, L. Hajda, J.-P. Himka and R. Solchanyk (Eds.) *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk*, *Harvard Ukrainian Studies*, 22. Harvard University Press.

Huntington, Samuel P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72(3), 22–49. <https://doi.org/10.2307/20045621>

Johansson, B., Hopmann, D. N., & Shehata, A. (2021). When the rallyaround-the-flag Effect Disappears Or: When the COVID-19 Pandemic Becomes «Normalized». *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 31(1), 321–334. <https://doi.org/10.1080/17457289.2021.1924742>

Kuzio, T. (2013). Competing National Identities and Democratization in Ukraine: The Fifth and Sixth Cycles in Post-Soviet Ukrainian History. *Acta Slavica Iaponica*, 33, 27–46. <http://hdl.handle.net/2115/56928>

Mueller, J. E. (1970). Presidential Popularity from Truman to Johnson. *The American Political Science*, 64(1): 18–34. <https://doi.org/10.2307/1955610>

Parliamentary Assembly. (2006). Recommendation 1735. The concept of «nation». <https://pace.coe.int/en/files/17407>

Riabchuk, M. (1992). Two Ukraines? *East European Reporter*, 5(4).

Sasse, G., & Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine, *Post-Soviet Affairs*, 34(2–3), 139–157. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1452209>

Seton-Watson, H. (1977). *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Westview Press.

Shulman, S. (2005). National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine. *Slavic Review*, 64(1), 59–87. <https://doi.org/10.2307/3650067>

Solchanyk, R. (1998). The Post-Soviet Transition in Ukraine: Prospects for Stability. In T. Kuzio (Ed.) *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation*. M. E. Sharpe.

Stepan, A. (2005). Ukraine: Improbable Democratic «Nation-State», But Possible Democratic «State-Nation»? *Post-Soviet Affairs*, 21(4), 279–308. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2005.12049783>

Szporluk, R. (1997). Ukraine From an Imperial Periphery to a Sovereign State. *Daedalus*, 126(3), 85–119. <https://www.amacad.org/publication/ukraine-imperial-periphery-sovereign-state>

Takach, A. (1996). In Search of Ukrainian National Identity: 1840–1921. *Ethnic and Racial Studies*, 19(3), 640–659. <https://doi.org/10.1080/01419870.1996.9993928>

Tierney, S. (2012). Sub-State Nations and the Constitutional State: Embedding Normative Principles within a Plurinational Constitution. In A. Welikala (Ed.) *The Sri Lankan Republic at 40: Reflections on Constitutional History, Theory and Practice*. (pp. 507–530). Centre for Policy Alternatives (CPA). <http://constitutionalreforms.org/wp-content/uploads/2020/03/Sub-State-Nations-and-the-Constitutional-State.pdf>

United Nations. (1945). *UN Charter*. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>

Wilson, A. (1997). *Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith*. Cambridge University Press.

ЧАСТИНА 2**ПРОСТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО І ЕТНІЧНОГО****РОЗДІЛ 3
Державний устрій**

Держава, як особлива територіально-політична організація, є основним суб'єктом просторових політичних відносин, який покликаний гарантувати безпеку і єдність суспільства та репрезентувати загальносуспільні інтереси. Етнонаціональний чинник, що інтегрує етнічне і національно-громадянське в соціумі, виявляється як у процесі формування території держави та її зовнішніх кордонів, так і у внутрішній територіальній організації державної влади та місцевого самоврядування, тобто – державного устрою. У другому випадку значення етнонаціонального чинника проявляється чи не найбільшою мірою, адже він впливає на кожен складову державного устрою і його конфігурацію.

Державний устрій визначає принцип адміністративно-територіального поділу держави, способи територіальної організації населення, ступінь врахування інтересів етнічної більшості та національних меншин (зокрема, надання повноважень стосовно їхнього територіального самоврядування), наявність/відсутність ознак політичної самостійності та державності у складових держави та регулює взаємовідносини між рівнями державних органів влади.

Етнонаціональна ідентичність виконує важливі функції, пов'язані як з колом питань життєдіяльності (самозбереження, самовідтворення), так і з регулюванням соціальних стосунків (Дністрянський, 2006, с. 40). Разом з тим, етнічність у політизованій формі може бути руйнівником існуючої держави і, навпаки, основою нового державного утворення. Держава, у свою чергу, може бути як конструктором та охоронцем етнічності, так і її руйнівником-асимілятором (Майборода, 2015, с. 354).

Таким чином, з одного боку, державний устрій виступає як один із просторів соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного (або етнонаціонального), а з іншого – етнічність виступає як один із ключових чинників вибору моделі і формування державного устрою.

Історично так склалося, що держави є різними з точки зору етнонаціонального складу населення. Зазвичай у етнологічних і політологічних дослідженнях за основу виділення різних типів етнонаціональної структури держав переважно беруться загальні кількісні співвідношення етнонаціональних спільнот. Разом з тим, вибір і далі формування моделі державного устрою навіть більшою мірою, ніж кількісним співвідношенням, визначається етно-

політичною системою: органічною і генетичною єдністю етнонаціональних і політичних компонентів.

У політичних і правових дослідженнях етнополітичні відносини і їхній характер зазвичай пов'язують із формою державного устрою – унітарні та федеративні (різновидом яких на сучасному етапі можна вважати конфедерації), інколи окремо виділяють обласні (регіоналістичні). Згідно з іншими підходами окремими типами етнополітичних систем визначаються «національна держава» (та, що утворена в результаті здійснення права на самовизначення певною нацією, яка компактно проживає на певній території) та «держава імперського типу» (та, що об'єднує декілька підпорядкованих центру держав та/або етнічних груп, примусово чи напівпримусово включених у єдину систему політичних, соціальних, культурних, економічних зв'язків) (Римаренко, 1996, с. 539).

Коли в суспільстві етнонаціональна та політична сфери втрачають відповідність одна одній та/або вступають у протиріччя, виникає соціально-політична напруженість, що виливається у низку етнополітичних проблем і навіть конфліктів. Протистояння може виникати між різними суб'єктами етнополітичних відносин: етнічними спільнотами і групами, етнонаціональною автономією і державою загалом, суб'єктами федерації, політичними інституціями, які репрезентують інтереси різних етнонаціональних груп та ін. Разом з тим, конфлікти політичних інституцій не є неминучим або закономірним результатом політизації етнічності. При цьому слід розрізняти такі поняття, як «етнічний конфлікт або протиріччя» та «етнополітичний конфлікт або протиріччя».

Оскільки феномен етнічності присутній майже в усіх сферах суспільного життя, до етнічних конфліктів часто відносять багато суперечностей, що виникають на рівні особистісного і групового статусу, добробуту, психологічної комфортності. Насправді, етнічний конфлікт як багатовимірне явище найбільше відомий своїми політичними проявами. Тому частина дослідників дотримується позиції, що конфлікти, які, з першого погляду, здаються суто етнічними чи національними, за своєю сутністю є етнополітичними, тобто водночас і етнічними, і політичними, а будь-який етнонаціональний конфлікт згодом перетворюється на етнополітичний і, навпаки, в поліетнічній державі багато власне політичних конфліктів можуть бути трансформовані в етнополітичні. З такого розуміння витікає твердження, що суто етнічних конфліктів майже не існує і що більшість конфліктів на етнічній основі слід класифікувати як етнополітичні (Маруховська, 1998, с. 12).

Етнополітичний конфлікт виникає як наслідок неврегульованості або ігнорування територіально-політичних проблем, чи загострення ситуації, що може відбутися й унаслідок втручання ззовні. Досить часто це буває пов'язано із висуненням задалегідь неприйнятних конфліктогенних вимог або із провокаційними діями.

У сенсі взаємодії території та етнополітичних суб'єктів (держава, державоформуючий етнос, етнонаціональні меншини) етнополітичні конфлікти

можуть виникати внаслідок різних обставин, але їх завершення зазвичай супроводжується суттєвими територіально-політичними перетвореннями.

Історія України до, під час та, особливо, після здобуття незалежності містить приклади таких типів етнополітичних конфліктів у сферах, пов'язаних із державним устроєм: протистояння зі «союзним центром» у боротьбі за власну державну незалежність; автономістські й сепаратистські рухи в окремих регіонах з особливим етнонаціональним складом, а також пов'язані з ними спроби федералізації; російсько-українська війна, однією з причин якої є претензії країни-агресора на територію українського Сходу і Півдня, начебто, серед іншого, обумовлені власним уявленням керівництва РФ про особливий етнонаціональний склад цих регіонів України.

Одночасно з реалізацією права на державне самовизначення Україна зіткнулася з дезінтеграційними процесами всередині, які, слід звернути увагу, містили досить подібні організаційні риси. І ці процеси мали виразне етнополітичне забарвлення. У період від прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) до ухвалення Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) відбулася найбільш істотна зміна адміністративно-територіального устрою УРСР після змін 1954–1959 рр. – перетворення Кримської області на Кримську АРСР. Цей процес безумовно був інспірований центральною владою та за участі КДБ СРСР з метою унеможливити або максимально ускладнити реалізацію Україною свого права на державне самовизначення. Цілком припустимо, що автономізація Кримської області мала й більш далекосяжні цілі з етнополітичної дезінтеграції України у майбутньому самопроголошеним «правонаступником» СРСР – Російською Федерацією. Та були й інші дуже подібні, щоправда, менш результативні спроби змінити державний устрій України: на Закарпатті, а також у південних та східних областях.

Державний устрій і автономізація регіонів України. Крим

Перетворення області на автономію

Процес перетворення Кримської області на автономну республіку мав чітке (хоча й не виключне) етнополітичне підґрунтя, оскільки ця область була єдиною у складі УРСР, більшість населення якої у 1989 р. становили не українці, а етнічні росіяни (тут і далі задля уникнення перетинання у визначенні росіяно-громадян РФ різної етнічної належності та власне етнічних росіян для позначення останніх вживається термін «етнічні росіяни» – *Авт.*). Отже, точкою відліку, яка змінила адміністративно-територіальний устрій УРСР та вплинула на формування державного устрою України після проголошення незалежності, є 20 січня 1991 р. Саме цього дня у Кримській області відбувся референдум, у ході якого більшість жителів півострова висловилися за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР і учасника Союзного договору. Отже, на початку 1991 р. Кримська область набула статусу адміністративно-територіальної автономії в

складі України²⁶. Однак чисельне й інше домінування (етнічних) росіян і російськомовних громадян серед населення автономного утворення надавало протистоянню ознак етнотериторіальності (Котигоренко, 2005, с. 152).

На думку В. Сергійчука, Москва, розуміючи, що доля СРСР багато в чому залежить саме від позиції України, вдалася до провокування регіональних сепаратистських настроїв у деяких регіонах України. На відторгнення Криму було зроблено особливу ставку (Сергійчук, 2001, с. 267). Керівництво КПРС, усвідомлюючи невідворотність процесу українського національного відродження та краху Союзу в разі виходу з нього України, організувало особливий спротив. Саме в надрах Кримського обкому партії в 1988 р. визріла ідея утворення автономії, схвалена згодом обласною партконференцією. У такий спосіб планувалося відгородитися від національно-визвольних процесів в Україні. До цього проєкту долучилося й центральне партійне керівництво. На засіданні секретаріату ЦК КПУ від 22 жовтня 1990 р. «комуністам – керівникам Верховної Ради УРСР було запропоновано винести на розгляд сесії Верховної Ради республіки питання про державний статус Криму, а Кримському обкому партії виступити з ініціативою щодо прийняття Декларації про статус Криму» (Сергійчук, 2001, с. 268). Партійна конференція Кримської області прийняла рішення вважати найбільш прийнятним варіантом відтворення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР, що фактично означало вихід Криму зі складу України (Архів ВР України, ф.1, оп.22, спр.2278. арк.141). Таким чином, Кримська обласна партійна організація стала головним провайдером руху за «відновлення Кримської АРСР». До нього долучилися також різноманітні проросійськи зорієнтовані структури, котрі у відновленні автономії вбачали можливість повернення Криму до складу Росії.

Натомість у частини лідерів переважно проросійськи налаштованих новоутворених кримських організацій сформувалася ідея проголошення Криму самостійною республікою поза національних пріоритетів (на територіальній основі – *Авт.*). Так, у програмі створеного на початку 1989 р. членами регіонального відділення опозиційного «Демократичного союзу» комітету «Крим» ішлося про необхідність домагатися самоврядування Криму та підпорядкування його безпосередньо Москві. Висувалася вимога надати Кримському обласному парламенту право анулювати будь-які рішення центральної влади. У разі ж «відмови центру» кримські «демократи» мали намір реалізувати ідею мирного, шляхом референдуму, виходу Криму зі складу СРСР і створення незалежної Кримської

²⁶ Кримська автономія у складі України в різні періоди мала різні офіційні назви: у лютому 1991 – лютому 1992 рр. – *Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка* (відповідно до Закону «Про відновлення Кримської АРСР» від 12 лютого 1991 р.); з лютого 1992 р. по вересень 1994 р. – *Республіка Крим* (відповідно до Закону Кримської АРСР «Про Республіку Крим як офіційну назву демократичної держави Крим» від 26 лютого 1992 р.), ця назва використовувалася також у офіційних документах органів влади України; з вересня 1994 р. в документах органів влади України єдиною офіційною назвою кримської автономії є *Автономна Республіка Крим* (відповідно до Закону України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України» від 21 вересня 1994 р. та Закону України «Про Автономну Республіку Крим» від 17 березня 1995 р.). Після початку тимчасової окупації АР Крим і м. Севастополя російська окупаційна влада вживає щодо АР Крим словосполучення «Республіка Крим» та вважає її суб'єктом федерації. Отже, неправильно вживати щодо АР Крим словосполучення «Республіка Крим» застосовно до подій після лютого 2014 р., адже це назва, якою відтоді Крим позначає держава-окупант.

демократичної республіки або ж відновлення Радянської республіки Тавриди, що існувала в 1918 р., й надання їй статусу суб'єкта радянської федерації (Мальгин, 2000, с. 63; Что такое «ДС», 1989; Вперед к республике, 1989).

Так чи інакше, але саме республіканська ідея на той час об'єднувала М. Багрова з проросійським політиком Ю. Мешковим. Останній на засіданні другої сесії обласної ради на початку червня 1990 р. пропонував проголосити відновлення республіки на з'їзді народних депутатів усіх рівнів. Другий секретар обкому КПРС Л. Грач вніс пропозицію зібрати «з'їзд народів Криму», на якому й прийняти відповідні рішення. Низка депутатів відстоювала необхідність проведення референдуму з питання відновлення республіканського статусу Криму (Панчук та ін., 2005, с. 390–391).

З іншого боку, важливою була позиція з цього питання кримськотатарських організацій. Вона ж полягала в ідеї відновлення Кримської АРСР, яку вони розглядали як форму національної державності кримських татар. Гасло «Відновлення Кримської АРСР» було невід'ємною вимогою політичних акцій кримських татар і слідувало за вимогами організованого повернення народу і його політичної реабілітації (Губогло & Червонная, 1992а, с. 157–158).

У відповідь на ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет керівництво Кримської обласної ради пішло шляхом оголошення регіонального референдуму. 12 листопада 1990 р. на позачерговій сесії облради було прийнято Декларацію про державний і правовий статус Криму та затверджено тимчасове положення про проведення місцевого референдуму 20 січня 1991 р. До речі, цей референдум став першим на теренах колишнього СРСР.

Участь у голосуванні 20 січня 1991 р. взяли 81,37% кримчан. З них 93,26% висловилися за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу і учасника Союзного договору (Крымский комсомолец, 1991).

У своїх діях усупереч державній владі і законам України кримська політична еліта апелювала до етнічних почуттів російської (етнічної) більшості півострова. Це надавало загалом політико-правовому протистоянню між Києвом і Сімферополем ознак етнічного конфлікту. Принаймні в разі дальшого загострення цього протистояння конфлікт міг перерости із власне політичного в етнополітичний (Котигоренко, 2005, с. 152).

Усвідомлюючи усю складність і неоднозначність невирішеності питання статусу Криму в складі УРСР, зокрема, загрозу загострення сепаратистських настроїв на півострові, 12 лютого 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про відновлення Кримської АРСР» (Верховна Рада Української РСР, 12 лютого 1991), відповідно до якого у складі УРСР з'явилася автономія. У червні 1991 р. відповідні зміни було внесено до Конституції УРСР, до якої було включено главу 7-1 «Кримська АРСР» та внесено зміни до глави 8 «Адміністративно-територіальний устрій Української РСР» (Верховна Рада Української РСР, 19 червня 1991). Від цього часу кримська автономія стала чи не головним джерелом постійної етнополітичної напруги в Україні.

Невдовзі після ухвалення Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України проросійські об'єднання півострова об'єдналися у Республіканський рух Криму (РПК), проголосивши своєю головною метою боротьбу за

«зовнішнє самовизначення» Криму. Республіканський рух Криму, очолюваний Ю. Мешковим, «Рух 20 січня» (лідер В. Сагатовський), «Демократична Таврида», Російська громада Криму згодом об'єднались у один блок «народної опозиції» і домагалися проведення напередодні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. ще одного місцевого опитування про статус Криму (Панчук та ін., 2005, с. 394). Цього вдалося уникнути, але результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. у Криму стали певним розчаруванням для комуністичного керівництва автономії та проросійських сил. Пізніше М. Багров пояснював, що рішення виборців Криму слід насамперед шукати у тлумаченні «незалежності», яке, на думку кримського комуніста, було суто побутовим (Багров, б.г., с. 205). Утім, вочевидь переважно такими самими побутовими міркуваннями та надією покращити своє життя визначалися й результати референдуму щодо автономії або вимоги повернути Крим Росії.

Результат Всеукраїнського референдуму в Криму суттєво зміцнив позиції Української держави у питанні належності Криму. Так, 29 квітня 1992 р. Верховна Рада України Закон «Про статус автономної Республіки Крим» (Верховна Рада України, 29 квітня 1992). Зокрема, ст. 2 Закону чітко вказувала, що територію Республіки Крим не може бути змінено чи передано до складу іншої держави. Також Закон розмежовував повноваження держави і автономії.

Уже в умовах незалежності кримські керманічі здійснили цілу низку спроб порушити державний устрій України: 5 травня 1992 р. Верховна Рада Республіки Крим ухвалила Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим та призначила на 2 серпня референдум щодо його підтвердження. 6 травня Верховна Рада Республіки Крим прийняла «конституцію», яка у багатьох положеннях грубо порушувала Конституцію і законодавство України. Попри внесення до цього документа за ініціативи М. Багрова тези про те, що «Республіка Крим входить до держави Україна й визначає з нею свої відносини на підставі договору та угод», фактично робилася спроба створення підґрунтя для виходу Криму зі складу України. Неприйнятними з точки зору українського законодавства були положення щодо запровадження громадянства Криму, проведення Кримом власної зовнішньої політики та деякі інші статті (Панчук та ін., 2005, с. 395). Якщо, насамперед, виходити з того, що державний устрій визначав Україну не федеративною, а унітарною державою, ці документи можна було трактувати не інакше, як акт самопроголошення незалежності Криму.

Так розпочалися політичне протистояння й «війна повноважень» між владою Української держави та її кримської автономії. Фактично розв'язання проблеми автономії було переведено у формат переговорного процесу, предметом якого стало узгодження положень Закону «Про розмежування повноважень між органами влади України і Криму», нової конституції автономії, яка не містила суперечливих положень, але передбачала посаду президента автономії (Пирожков, 1994). На проведення референдуму було запроваджено мораторій.

«Війна повноважень»

У жовтні 1993 р. Верховна Рада Республіки Крим реалізувала норму республіканської конституції і ухвалила Закон «Про Президента Республіки Крим»

(Верховный Совет Республики Крым, 14 октября 1993), таким чином легалізувавши запровадження відповідної посади і призначивши вибори на січень 1994 р.

Обрання президентом автономії Ю. Мешкова, який позиціонувався як найбільш проросійський кандидат і також обіцяв «єднання» Криму із Росією, викликало неабияку радість у Російській Федерації. При цьому в Росії визнавали, що запевнення російських офіційних осіб про те, що вибори президента Криму – внутрішня справа України, стало лише тактичною хитрістю. Багато депутатів Держдуми були схильні до того, щоб скоріше закріпити перемогу русофілів у Криму. Нарешті, співвідношення голосів, поданих за Ю. Мешкова і М. Багрова, приблизно відповідало співвідношенню (етнічного) російського та українського населення Криму (Медведев, 1994).

Згодом перемогу на виборах до парламенту автономії здобув очолюваний Ю. Мешковим блок «Росія». Нове керівництво Криму перейшло до прямого ігнорування українського законодавства. Ю. Мешков відверто заявив про наміри відновити Конституцію Республіки Крим від 6 травня 1992 р., вибудувати відносини Криму з Україною на двосторонній основі та висловив незгоду з перебуванням республіки у складі Української держави (Ю. Мешков м'яко стелить, 1994). Керівництво автономії перейшло до конкретних дій, спрямованих на зміну правового статусу автономії. Особливе занепокоєння викликали спроби запровадити громадянство Криму та утворити власні збройні формування.

У той же час влада України намагалася вирішувати питання виключно правовим способом та в межах наявного правового поля. З цією метою у лютому 1994 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про статус Автономної Республіки Крим відповідно до діючої Конституції та законодавства України» (Верховна Рада України, 24 лютого 1994), у якій вказувалося, що Республіка Крим не є носієм державного суверенітету, відповідно до законодавства України вищі органи державної влади Республіки Крим не можуть самостійно вирішувати питання, що належать до виключного відання державних органів України. Тодішній Президент України Л. Кравчук звернувся до парламенту автономії з відповідним попередженням, що порушення цього принципу може призвести до непередбачуваних наслідків (Президент України, 21 травня 1994).

Після того, як парламент автономії все ж відновив «конституцію» від 6 травня 1992 р., Верховна Рада України у відповідь прийняла постанову «Про зупинення дії Закону Республіки Крим “Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим”», якою запропонувала у десятиденний строк узгодити Конституцію Республіки Крим з нормами українського законодавства (Верховна Рада України, 20 травня 1994).

Ситуація особливо загострилася після перепідпорядкування Служби Безпеки Криму, МВС Криму і органів юстиції відповідним структурам України. Як наслідок, відбувся розкол силових структур у Криму, що ледве не призвело до застосування зброї між кримською міліцією і підрозділами Національної гвардії України (В Криму милицейское, 1994; ГУ СБУ в Криму, 1994; Заявление председателя Службы, 1994). Як зазначав тодішній представник Президента

України в Криму В. Горбатов, застосування зброї вдалось уникнути завдяки випадку (Лишь по счастливой, 1994).

Уникнувши збройного протистояння, сторони знизили напругу й прийняли рішення створити спільну робочу групу щодо узгодження Конституції Республіки Крим з українським законодавством та повернення автономії у правове поле країни (Итоговый документ заседания, 1994). У вересні 1994 р. Верховна Рада України внесла зміни до Конституції України. Вони, зокрема, давали парламенту держави змогу без звернення до Конституційного Суду України самому скасовувати ухвалені законодавчим органом автономії акти, що суперечили українському законодавству (а не лише зупиняти їх дію). Верховна Рада України вимагала їх зміни упродовж місяця. Коли вимогу не було виконано, у листопаді 1994 р. український парламент в односторонньому порядку скасував близько 40 кримських законів і постанов, починаючи з Декларації про державний суверенітет Криму від вересня 1991 р. та Акта про державну самостійність Республіки Крим від травня 1992 р. (Панчук та ін., 2005, с. 400).

Протистояння держави і автономії кардинально змінилося після дострокових президентських виборів в Україні влітку 1994 р. Перемога на них умовно «проросійського» кандидата Л. Кучми, з одного боку, позбавила кримську владу такого об'єднавчого чинника, як протистояння «націоналістичному курсу Л. Кравчука», що певною мірою послабило конфронтацію.

У цей же час посилювалися внутрішні суперечності між гілками влади автономії. Особливо вони проявилися у вересні 1994 р. під час конфлікту між Ю. Мешковим і Верховною Радою Республіки Крим. Результатом цього протистояння стала відставка «московського» уряду автономії, а її президента було позбавлено останніх владних повноважень.

Новий уряд автономії демонстрував лояльність до Києва, а Верховна Рада автономії увійшла в затяжну смугу внутрішніх протистоянь, зумовлених прагненням опозиції, очолюваної фракцією кримських татар, усунути сепаратистів від керівництва. Але, разом з тим, кримський парламент і надалі зводив із узгодженням конституції автономії з нормами українського законодавства, ухваливши при цьому низку інших неприйнятних для центру рішень. Останнім з них стала спроба усунути від керівництва урядом Криму «прокиївського» прем'єра А. Франчука (Панчук та ін., 2005, с. 400–401). Загалом депутати Верховної Ради Республіки Крим намагалися реалізувати цікавий сценарій, переконуючи своїх колег з Верховної Ради України в тому, що ситуація на півострові є моделлю майбутнього розвитку подій і в масштабах України. Однак спроба протиставити Президента та Верховну Раду України не вдалася. У тій ситуації вони діяли злагоджено й конструктивно. Повною мірою це стосувалося й тодішніх керівників силових структур України (Копиленко, 2012, с. 158).

У вересні 1994 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим», (Верховна Рада України, 22 вересня 1994). Документ містив звернення до Президента України вжити заходів щодо узгодження актів органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим з нормами Конституції і законів України, зокрема, «указів

Президента Криму про призупинення діяльності Верховної Ради Криму та місцевих Рад усіх рівнів, що ведуть до ліквідації народовладдя в Автономії», а також доручення «Верховній Раді Автономної Республіки Крим до 1 листопада привести Конституцію та закони АР Крим у відповідність з Конституцією і законодавством України».

Однак процес адаптації законодавства автономії до стандартів законодавства держави майже не просувався. Кримські політики наполягали на формулюванні «узгодження законодавчих актів України і Криму», що ніяк не влаштувало Верховну Раду України, яка вже 17 листопада 1994 р. своєю постановою скасувала низку правових актів автономії, які не відповідали законодавству й Конституції держави та виступали основою сепаратистської діяльності, зокрема, Декларацію про державний суверенітет Криму, Акт проголошення незалежності Республіки Крим, постанову «Про додержання конституційних основ державності Республіки Крим» (Верховна Рада України, 17 листопада 1994).

На законодавчому рівні питання було вирішене 17 березня 1995 р., коли згідно з Законом України «Про скасування Конституції і деяких законів Автономної Республіки Крим» (Верховна Рада України, 17 березня 1995b) була ліквідована посада президента автономії, а також Конституційний Суд Республіки Крим. Одночасно парламент держави ухвалив новий Закон «Про Автономну Республіку Крим» (Верховна Рада України, 17 березня 1995a), який вказував, що Автономна Республіка Крим є *адміністративно-територіальною* автономією у складі України, а Конституція Автономної Республіки Крим є органічною частиною законодавства України і не може суперечити Конституції України. Також за автономією закріплювалося право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України.

Таким чином, фактично влада держави в односторонньому порядку окреслила права автономії, причому не гарантуючи їхнє збереження у майбутньому. Особливо показовим стало запровадження нової процедури уведення в дію Конституції АР Крим: після ухвалення її Верховною Радою АР Крим повинно відбутися затвердження Верховною Радою України. Уряду України до ухвалення нової Конституції АР Крим було підпорядковано кримський уряд.

По мірі затухання «війни законів» влада держави поступово вибудовувала вертикаль виконавчої влади. В рамках цього процесу у березні 1994 р. в Криму було призначено Представника Президента в автономії. Паралельно в автономії утворювалися державні районні адміністрації, підпорядковані уряду Криму, Кабінету Міністрів України та Президенту України. Такий устрій фактично включав Крим до уніфікованої системи влади в Україні загалом (Панчук та ін., 2005, с. 401–402).

Так почався наступний етап у процесі розв'язання кримського питання. Ініціативою заволоділа центральна влада держави, хоча «оборонний» потенціал у лідерів автономії залишався досить високим. Тоді ж українські фахівці нарешті звернулися до фундаментальних проблем, зіткнувшись з нагальною проблемою з'ясування самої природи кримської автономії. Виявилось, що навіть терміни (чи правомірно, наприклад, вживати означення «органи державної влади Автономної Республіки Крим»), доцільність і зміст кримського гро-

мадянства) потребували певного осмислення й аргументації. Висловлювалися також сумніви, чи доцільно взагалі включати до Конституції АР Крим розділи «громадянське суспільство», «права і свободи людини і громадянина», забезпечити які вона не мала жодних можливостей. Найбільш прийнятною за тих обставин видавалася дещо спрощена структура, яка відповідала б її автономній природі: загальні положення, де визначалися б основні засади статусу АР Крим як складової частини України; предмети відання й компетенції; нарешті, організація влади в Автономній Республіці Крим (Копиленко, 2012, с. 160).

Зміна відверто сепаратистського проросійського керівництва Верховної Ради АР Крим на «центристське» на чолі з Є. Супрунком мало вплинула на позицію кримської влади у обстоюванні прав автономії. Ухвалена у вересні 1995 р. у першому читанні Конституція автономії, хоча й містила окремим розділом Закон «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим», не вписувалася у загальнодержавне законодавство. Згідно з експертним аналізом проєкту Конституції, здійсненим Міністерством юстиції України, він був фактично спрямований на створення незалежної держави. Зокрема, назва «Республіка Крим» є типовою саме для незалежних держав. Віднесення Республікою Крим до власної юрисдикції не лише території, а й надр, повітряного простору, природних ресурсів і континентального шельфу є характерною ознакою виключно незалежних держав. Положення про громадянство Криму суперечило ст. 31 Конституції України. Такі пункти, як повноваження автономії у відносинах з іншими державами, проведення власної зовнішньоекономічної політики, наділення Голови Верховної Ради АР Крим правом вести переговори з офіційними представниками інших країн – фактично перетворювали автономію на суб'єкт міжнародного права. Повноваження у військовій сфері, по суті, прирівнювали військові формування у Криму до статусу іноземних військ. Визначення офіційною мовою діловодства російської мови вводило до обігу абсолютно юридично не визначений термін («офіційна мова діловодства») і фактично ставило російську мову у привілейоване становище (Архів ВР України: ф.1, оп.22, спр.2309, арк. 33–40.). На рівні сутнісних повноважень кримський парламент прагнув підпорядкувати собі Міністерство внутрішніх справ і Міністерство юстиції, на основі двосторонньої угоди визначати бюджетні відносини із центром, без згоди державної влади призначати прем'єра, ухвалювати Конституцію АР Крим без наступного її затвердження Верховною Радою України (Крымские известия, 1995). Фактично у такому вигляді цей проєкт був схвалений парламентом автономії 1 листопада 1995 р. у другому читанні. Слід зазначити, що фракція кримських татар у парламенті автономії була єдиною, яка послідовно виступала проти ухвалення такої редакції Конституції і голосувала проти.

У відповідь Верховна Рада України 4 квітня 1996 р. ухвалила постанову «Про порядок введення в дію Закону України “Про Конституцію Автономної Республіки Крим”» (Верховна Рада України, 4 квітня 1996), якою затверджувалися лише ті статті Конституції автономії, які не викликали заперечення держави. Натомість незатвердженими лишалися положення, що стосувалися назв «Громадянин (громадяни) Республіки Крим», «Народ Криму», «Республіка Крим» тощо.

Конституційний процес

Дальше вирішення питання кримської автономії у складі України й її вписування в державний устрій відбувалося у рамках процесу розробки нової Конституції України. Перший варіант, поданий на розгляд Конституційної комісії у листопаді 1995 р., базувався на Законі «Про Автономну Республіку Крим» від 17 березня 1995 р. У лютому 1996 р. на розгляд Конституційної комісії надійшов доопрацьований проєкт нової Конституції України (Конституційна комісія, 1996), який містив багато відмінностей, порівняно із попереднім, принциповими були термінологічні: «автономія», замість «Автономна Республіка», «статут автономії», замість «конституції» (Голос України, 1996). Звичайно ж, кримських політиків це не могло задовольнити. У відповідь кримський парламент 10 березня ухвалив постанову, що доводила невідповідність зазначеного проєкту волі кримчан і міжнародним зобов'язанням України. Кримські депутати радили Верховній Раді України надати чинності Конституції АР Крим до кінця березня, погрожуючи у противному разі затвердити її шляхом референдуму (Крымская правда, 1996).

Кримське питання було й однією з складових частин суперечок під час ухвалення нової Конституції між Президентом України Л. Кучмою та його прихильниками, з одного боку, й лівими фракціями українського парламенту, з іншого. Щоправда, на тлі проблем розподілу повноважень між гілками влади воно не набуло істотного значення. На останньому етапі конституційного процесу все-таки було вирішено повернути назву «Автономна Республіка Крим», чітко окреслено предмети компетенції й коло повноважень автономії у здійсненні нею нормативного регулювання. Серед іншого, парламент автономії – Верховна Рада Автономної Республіки Крим – визначався як «представницький орган», який у межах своїх повноважень ухвалює не закони, а *рішення та постанови* (Тимчасова спеціальна комісія, 1996). Загалом цей проєкт став певним компромісом між тими, хто взагалі вважав, що в складі України може бути лише Кримська область, та тими, хто не заперечував проти делегування автономії якнайширших повноважень.

Парламент автономії спробував продовжити дискусію про деякі положення стосовно визначення статусу Криму. Так, 6 червня 1996 р. ним було ухвалено постанову «Про законодавчу ініціативу Верховної Ради Криму стосовно проєкту Конституції України» (Верховная Рада Автономной Республики Крым, 6 июня 1996), у якій містилися як загальні пропозиції (про дві державні мови, «народ України», замість «український народ» тощо), так і ті, що стосувалися автономії. Крім того, кримські парламентарі в разі ігнорування їхніх пропозицій пригрозили провести референдум щодо основних положень Конституції України і АР Крим. Власне, так би й сталося, коли б не тиск, учинений на Верховну Раду України президентом з метою якнайшвидшого прийняття Конституції України. Ухвалений Верховною Радою України Закон «Про Конституцію Автономної Республіки Крим» (Верховна Рада України, 4 квітня 1996), який містив перелік статей, котрі суперечили українському законодавству, встановлював, що Конституція автономії є органічною частиною законодавства

України і діє на всій її території, встановлювалася чинність зазначеного Закону у тій частині, яка не суперечила затвердженим статтям Конституції АР Крим і його дію нарівні з нею. Зафіксований таким чином обсяг повноважень автономії був вужчий, ніж він визначався у Законі «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим» та Конституції АР Крим від 1 листопада 1995 р. Проте він все одно надавав Криму суттєву автономію, що й спонукало кримське керівництво визнати Конституцію України (Панчук та ін., 2005, с. 404).

Нову Конституцію України було ухвалено під час «конституційної ночі» з 27 на 28 червня 1996 р. Що стосується обговорення кримського блоку, то найбільш дискусійними були питання назви Конституції автономії («конституція» чи «основний закон», «основний закон (конституція)» чи «конституція (статут)») та порядку її затвердження, права парламенту автономії видавати закони тощо (Верховна Рада України, 26 червня 2020). Розділ X Конституції України (Верховна Рада України, 28 червня 1996), присвячений правовому статусу АР Крим, був проголосований окремо. Таким чином, визначено як правові, так і політичні параметри, в рамках яких ця проблема має вирішуватися (Копиленко, 2012, с. 170).

Логічним завершенням формального оформлення діючого державного устрою України стали перипетії довкола прийняття Конституції АР Крим. При цьому навіть після ухвалення Конституції України кримські політики не полишали спроб «обійти» її норми і підвищити «державний статус» півострова.

Попри всі політичні колізії після обрання нового складу Верховної Ради АР Крим 21 жовтня 1998 р. парламент автономії, більшість у якому тепер становили комуністи на чолі з Л. Грачем, ухвалив її нову Конституцію (Верховна Рада України, 23 грудня 1998). Від попередніх цей варіант мав три принципові відмінності. По-перше, це концептуальна зміна статусу Криму з формально суверенної держави (як у попередніх проєктах) на автономію, яка має самостійність у визначених межах, але не має атрибутів державного суверенітету. По-друге, аналогічно формалізовано статус органів влади автономії як органів влади автономії, а не «державних». По-третє, так само змінено статус Конституції АР Крим – вона більше не містила атрибутів конституції суверенної держави (насамперед розділів про права і свободи людини і громадянина та громадянське суспільство, а також положення про окреме кримське громадянство, притаманних виключно незалежним державам) (Голос України, 1998). Утім, цей варіант Конституції автономії так і не позбувся остаточно вже «традиційного» намагання формалізувати договірний характер відносин автономії з державою або норми, які надавали парламенту автономії право «визначати порядок укладення і затвердження договорів і угод від імені АР Крим з питань, віднесених до відання АР Крим, затвердження договорів і угод». Також за межі Конституції України виходила запропонована у Конституції АР Крим модель взаємодії між Верховною Радою АР Крим і органами місцевого самоврядування, оскільки вона була спробою надати Верховній Раді АР Крим «подвійну» роль – парламенту, що представляв інтереси громадян, та обласної ради – виразника інтересів територіальних громад (Копиленко, 2012, с. 190).

Верховна Рада України розгляд Конституції АР Крим почала 15 грудня 1998 р. Обговорення і консультації тривали понад тиждень, і 23 грудня 1998 р. Верховна Рада України таки затвердила Конституцію АР Крим. Згідно з Законом України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» (Верховна Рада України, 23 грудня 1998) Конституція Автономної Республіки Крим набирала чинності одночасно з набранням чинності цим Законом. У такому правовому форматі адміністративно-територіальної автономії було зафіксовано правовий статус Криму та його місце в державному устрої України.

Отже, головним досягненням держави в процесі правового розв'язання кримського питання у формуванні державного устрою України слід вважати те, що держава зберегла свою унітарність, а автономія попри особливості етнічного складу населення і політичні обставини набула виключно адміністративно-територіального статусу, без ознак суверенності чи етнічності/етнополітичності.

Кримськотатарський чинник

Особливе коло етнополітичних питань, пов'язаних із кримським аспектом формування державного устрою України, стосується кримськотатарського національного руху. Разом з Кримською областю у 1954 р. тодішня УРСР отримала у спадок велику і складну проблему депортованих з Криму народів, насамперед кримських татар.

У роки «перебудови» однією із головних вимог кримськотатарського національного руху, поряд із повною моральною та юридичною реабілітацією, поверненням і облаштуванням на історичній батьківщині, стало забезпечення кримським татарам права на самовизначення, яке трактувалося лідерами кримських татар як право на відновлення національної державності кримськотатарського народу на території півострова. Проблема полягала у тому, що провідні кримськотатарські організації того часу (Національний рух кримських татар (НРКТ), який мав основним ідеологічним принципом марксизм-ленінізм, і прозахідна та антикомуністична Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР)) розглядали автономію як національно-територіальне автономне державне утворення виключно кримськотатарського народу – корінного народу Криму. Натомість, тогочасна комуністична влада Криму трактувала автономію як регіональне утворення всього населення півострова.

На II Курултайі кримськотатарського народу, що відбувся 26–30 червня 1991 р. (I Курултай кримськотатарського народу відбувся 25 березня 1917 р. у Сімферополі), було висунуто перелік основних цілей кримськотатарського національного руху. Також Курултай утворив Меджліс як вищий повноважний представницький орган кримськотатарського народу, фактично вибудувавши у його середовищі систему, альтернативну кримській владі.

Делегати Курултаю висловилися категорично проти визнання відновленої на референдумі 20 січня 1991 р. автономії та її державних органів. Зокрема, у Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу вказувалось: «Кримська АРСР, відновлена не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депор-

тації... і не визнається Курултаєм у такому вигляді» (Губогло, Червонная, 1992а, с. 110–111). Щоправда, до складу комісії з організації референдуму увійшов представник НРКТ Ю. Османов. Натомість ОКНР на чолі з М. Джемільєвим виступила категорично проти самої ідеї проведення референдуму, заявивши 8 листопада 1990 р., що референдум російськомовного населення, яке було переселене до Криму після депортації кримських татар, буде грубою зневагою прав кримськотатарського народу і не матиме юридичної сили (Авдет, 1990). А після проведення референдуму Центральна рада ОКНР виступила зі зверненням до Міжнародного Гельсінського комітету з прав людини, у якому наголосила, що утворення на національній території кримських татар ще однієї російськомовної республіки є порушенням прав кримськотатарського народу (Авдет, 1991).

Згодом усвідомлення лідерами кримських татар необхідності запобігання конфліктам з місцевою та центральною владою спонукало їх до орієнтації на менш радикальні завдання трансформації кримської автономії з адміністративно-територіальної в кримськотатарську національно-територіальну із забезпеченням рівних прав громадян усіх національностей.

Рішення Курултаю викликали негативну реакцію серед кримських властей та проросійськи зорієнтованих громадських об'єднань Криму. Як зазначає С. Червонная, найстрашніше у політиці насильства, яку реалізовувала кримська влада, – це провокаційні (і досить не безуспішні) спроби втягнути місцеве (етнічне) російське і українське населення у розгром кримськотатарських самобудів, а фактично – в громадянську війну проти кримських татар, розпалювання міжетнічного конфлікту, зрощування владних структур з «громадянською ініціативою» з боку шовіністичних сил, що рекрутують з не татарського населення Криму загони «дружинників», «добровольців», погромників і мародерів, упевнених в безкарності своїх дій (Червонная, 1994, с. 7).

Отже, зростання конфліктності спричинялося в багатьох випадках політичними діями не стільки центральної української влади, скільки інших суб'єктів етнополітики – місцевих владно-управлінських структур, політичних партій, національних російських, кримськотатарських, українських та інших організацій, регіональних лідерів, еліти та загалу етнічних груп. Державні органи України часто були вимушені займати жорстку безкомпромісну позицію, особливо коли до цього спонукала необхідність захисту конституційних засад державного устрою (Котигоренко, 2005, с. 150).

Розходження між владою Криму й кримськими татарами поглибилися після того, як Меджліс фактично заявив про себе як союзника офіційного Києва у дискусії щодо статусу Криму в уже незалежній Україні. Так, рішення влади автономії від 5 травня 1991 р. про проголошення «державної самостійності Республіки Крим» викликало негативну реакцію не лише з боку державної влади України, а й з боку кримськотатарської спільноти, зокрема, її представницького органу – Меджлісу. У ході спеціального засідання Меджлісу 9–10 травня 1992 р. було засуджено Акт про державну самостійність Республіки Крим та сформульовано вимогу до Президента України та Верховної Ради України

зупинити незаконні дії влади автономії. Від цього часу Меджліс, по суті, став союзником держави, хоча й мав розходження з нею у розумінні цілей і шляхів вирішення проблеми: Київ прагнув підпорядкувати автономію законам України, а для кримських татар пріоритетним було здобуття і закріплення за своїм народом права на національне самовизначення. Саме тому державна влада України піддавалася критиці з боку Меджлісу за визнання кримської автономії у тому форматі, в якому вона постала внаслідок проведення референдуму 20 січня 1991 р., за кон'юнктурне ставлення щодо кримських татар під час загострень ситуації та за небажання офіційно визнавати Меджліс представницьким органом кримських татар (Говорит Мустафа Джемілев, 2001, с. 57–62). Та попри цю критику Меджліс і надалі послідовно підтримував державу в її протистоянні з керівництвом автономії, навіть, що важливо, демонструючи готовність до рішучих дій у разі переростання правового протистояння на силовий конфлікт.

У час найбільшого загострення відносин держави й автономії, перебуваючи в опозиції до парламентської більшості блоку «Росія», фракція «Курултай» зайняла чітку антимешковську позицію. Під час кризи у березні 1995 р. вона твердо підтримала рішення про скасування Конституції Республіки Крим і перепідпорядкування уряду автономії Києву, виступила одним з ініціаторів створення «нової» Верховної Ради АРК. Після відставки С. Цекова з посади голови кримського парламенту посаду заступника нового спікера Є. Супрунюка обійняв Р. Чубаров.

Однак, на жаль, попри підтримку центральної влади у її протистоянні із владою автономії у питанні статусу півострова кримські татари постраждали у питанні гарантованого представництва у виборних інституціях унаслідок скасування в березні 1995 р. цілої низки законів, що суперечили українському законодавству, у тому числі й закону про вибори депутатів місцевих рад, оскільки скасовувалися додаткові округи для репатріантів. У відповідь кримські татари вдалися до масових акцій протесту, які дійшли до безпосереднього зіткнення із загонами міліції (Коробова, 1998). Втім, врахувати інтереси кримських татар у новому виборчому законодавстві так і не вдалося.

Таким чином, після виборів 1998 р. різко зменшилися можливості впливу кримськотатарської спільноти й на процес узгодження та ухвалення Конституції автономії. Нова Конституція АР Крим дістала з боку лідерів кримських татар негативну оцінку. Багато в чому вона відбивала й невдоволення кримських татар ставленням влади до їхнього представництва у владі. Оцінюючи Конституцію АР Крим від 1998 р., М. Джемілев охарактеризував її як «виключно російський плацдарм на території України» (Авдет, 1998). А вже ухвалена у 1998 р. Конституція АР Крим також не передбачала жодного гарантованого представництва репатріантів, і кримських татар зокрема, у парламенті автономії.

При цьому слід зазначити, що ще в грудні 1991 р., у розвиток Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу, Меджліс розробив власний проект «Конституції Кримської Республіки». Попри загальний демократичний і гуманістичний характер низка його положень засвідчила прихильність розробників до моделі утворення в Криму суверенної етнократичної

держави, яка на основі Договору з Україною входить до складу останньої. Громадяни Кримської республіки: кримські татари, кримчаки і караїми – оголошувалися корінним народом, по суті – «більш рівним» у правах, ніж «громадяни інших національностей, для яких через історичні обставини Крим став батьківщиною». Ця «більша рівність» визначалася положеннями, що, поперше, корінний народ визнавався виключним володарем права на самовизначення. По-друге, рішення з усіх питань державного й громадського життя, винесених на обговорення народу (референдум), вважалися прийнятими, коли за них проголосувала понад половина громадян, що володіють виборчим правом, у тому числі більше половини виборців з-поміж корінного населення. По-третє, парламент Республіки мав складатися з двох рівноправних палат, перша з яких (Рада народних представників) мала обиратися на основі рівного прямого виборчого права від територіальних виборчих округів, а друга (Меджліс) – обиралася Курултаєм і представляла корінне населення. При цьому, всі рішення, включно з тими, що стосувалися структур виконавчої влади, вважалися ухваленими, якщо за них проголосувала понад половина депутатів кожної з палат. По-четверте, Президентом Республіки міг стати лише кандидат, який отримав понад половину голосів усіх виборців, що голосували, в тому числі понад половину голосів виборців з-поміж корінного населення. Віце-Президент Республіки мав обиратися Курултаєм з кандидатів запропонованих за узгодженням із Президентом. Згідно з запропонованою системою представницьких органів в адміністративно-територіальних одиницях республіки, в їх структурі виокремлювалися ради різного рівня, а в місцях компактного проживання корінного населення – відповідні меджліси (Котигоренко, 2005, с. 183; Меджліс, 29 грудня 1991; Губогло & Червонная, 1992b, с. 144–172). Подібну систему «представницько-виконавчих органів» кримськотатарського народу варто розглядати як першу, але дуже важливу сходинку до їх дальшого «одержавлення» (Копиленко, 2012, с. 299). Зрозуміло, що всерйоз про реалізацію такого проекту не могло бути й мови насамперед унаслідок того, що він абсолютно не відображав реальний стан речей, зокрема, етнодемографічні та етнополітичні реалії. З точки зору державного устрою, проект не відповідав уже прийнятим принципам державного будівництва.

Ідея перетворення кримської автономії на національно-територіальну не полишала кримськотатарських лідерів і пізніше, після ухвалення Конституції України та Конституції АР Крим. Так, у січні 2001 р. четверта сесія Курултаю визначила завдання «перетворення статусу АР Крим в національно-територіальну автономію в складі незалежної демократичної України». При цьому керівництво Меджлісу наполягало на національній автономії у межах всього Криму та рішуче заперечувало варіант реалізації автономії в місцях компактного проживання кримських татар (Котигоренко, 2005, с. 184). Вочевидь, такий підхід також іде в розріз із визначеним державним устроєм України як унітарної держави. Конституційно закріплена адміністративно-територіальна автономія Криму не ставить під сумнів унітарність України, оскільки не суверенізує автономію, а лише надає їй більшої, порівняно з іншими територіями, самостійності в окремих питаннях управління.

Та попри все за весь час існування сучасної Української держави кримськотатарська спільнота та її найбільш впливові структури (Курултай і Меджліс) залишалися опорою державної влади, яка, іноді навіть ціною власних інтересів, допомагала їй протистояти сепаратистським проросійським рухам. Державна влада також хоч і повільно, але вирішувала питання залучення кримських татар до державного будівництва. Зокрема, в травні 1999 р. при Президентові України було утворено консультативно-дорадчий орган – Раду представників кримськотатарського народу. До її складу увійшли всі члени Меджлісу. Згодом аналогічна Рада була створена при Раді Міністрів АР Крим. Відповідні рішення є прикладом компромісу, якого можна досягти, не порушуючи чинного законодавства, навіть за умов правової неврегульованості питання про статус Меджлісу як представницького органу кримських татар (пропозиції легалізувати Меджліс шляхом реєстрації його як громадської організації або політичної партії ним не відхиляються як такі, що понижують його фактичний статус) (Котигоренко, 2005, с. 157).

Проблема статусу Севастополя

Питання статусу Севастополя, на відміну від кримського питання, було від початку не опосередковано, а напряму пов'язано з територіальною претензією Росії й містило виразний етнополітичний контекст. Не дивно, що саме Севастополь став головною ареною російського втручання в українські справи, адже місто було головною базою Чорноморського флоту РФ.

У липні 1993 р. Верховна Рада Російської Федерації ухвалила постанову «Про статус міста Севастополь» (Верховный Совет РФ, 9 июня 1993), якою підтвердила російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 р., та пропонувала підготувати законопроект про закріплення в Конституції РФ федерального статусу міста Севастополя. Основний серйозний аргумент російських депутатів (якщо не зважати на усі наведені ними «історико-правові аспекти») зводився до наступного: 29 жовтня 1948 р. Севастополь було виділено в самостійний адміністративно-господарський центр зі своїм бюджетом і внесено до переліку міст республіканського підпорядкування у складі РРФСР і він «не міг бути включений до складу УРСР» у 1954 р. (Фёдоров, 1999, с. 32–34). Але при цьому якимось замовчувалося, що статус міста республіканського (чи обласного, чи будь-якого іншого) підпорядкування не означав його «екстериторіальності» – йшлося лише про вдосконалення управління ним з боку республіканських органів (Копиленко, 2012, с. 332). І саме в статусі окремої адміністративно-господарської одиниці в складі Криму Севастополь був переданий у 1954 р. УРСР (Сергійчук, 2001, с. 225).

Перманентний обмін заявами та постановами стосовно статусу Севастополя тривав декілька років, доки це питання не було розв'язане у рамках підписаного 31 травня 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (Верховна Рада України, 14 січня 1998), стаття 3 якого зафіксувала, що сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної

цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальновизнаних норм міжнародного права.

Що стосується внутрішньоукраїнського врегулювання правового статусу м. Севастополя, то воно відповідно до Конституції України мало відбутися з прийняттям окремого закону, який остаточно так і не був ухвалений. Вважається, що головною причиною неприйняття закону про статус Севастополя було розміщення на його території бази ЧФ Російської Федерації.

Загалом було напрацьовано близько двадцяти відповідних законопроектів, сімнадцять з них вносилися на розгляд Верховної Ради України, а один у 2005 р. був проголосований у першому читанні, але тричі ветувався президентом В. Ющенком, доки не був відкликаний. По-перше, президент В. Ющенко заперечував проти того, щоб однією з підстав визначення Севастополя містом загальнодержавного значення зі спеціальним статусом визнавалося базування в ньому Чорноморського флоту Російської Федерації. По-друге, заперечення викликало збереження системи адміністративно-територіальних одиниць і місцевого самоврядування (Копиленко, 2012, с. 345). Крім того, Законом передбачалося, що Севастопольська міськрада має бути не тільки представницьким органом територіальної громади, а й одночасно органом місцевого самоврядування, що представляє спільні інтереси територіальних громад сіл, селища, міста, які входять до складу міста Севастополя, а такий статус міськради не узгоджувався з Конституцією України та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (Павлович, 2008).

Отже, відсутність закону про статус міста Севастополя залишила остаточно не врегульованим питання його місця в державному устрої України: з одного боку, Конституція України у ст. 133 закріпила спеціальний статус Севастополя, але, з іншого, не реалізованим так і залишилося положення тієї самої статті Конституції про ухвалення відповідного закону. Одним з негативних наслідків цього стало й те, що окремо виділилася проблема відносин Севастополя та АР Крим. Адже частина друга статті 7 Конституції АР Крим допускала можливість утворення представництва Севастополя при Верховній Раді АР Крим. Це дозволило останній свідомо порушувати ст. 133 Конституції України, фактично перебравши на себе формування цього представництва (Копиленко, 2012, с. 347).

АР Крим і Севастополь напередодні й в умовах російської агресії

Отже, такий стан речей, який супроводжувався спробами змінити або скорегувати у власних інтересах статус кримської автономії тривав до вторгнення у 2014 р. Росії на територію України й окупації частини її території, починаючи саме з м. Севастополя і АР Крим. Звісно, увесь цей період супроводжувався перманентними спробами кримських політиків «розширити» чи «відродити» повноваження автономії та її органів влади, зафіксувати її правову «міжнародну ідентичність» або

навіть спроба знов повернути на півострів «московський час» (запровадити на території автономії третій часовий пояс) тощо.

Востаннє перед окупацією Криму Росією до питання розширення прав і компетенцій автономії повернулися у 2012 р.. Відповідний процес активізувався після призначення на посаду Голови Ради міністрів АР Крим А. Могильова, який, вважаючи, що Конституція АР Крим від 1998 р. відповідає демократичним стандартам, дотримувався думки, що в ній є що вдосконалювати (Могильов розповів навіщо, 2012). При Верховній Раді АРК було створено робочу групу, до якої увійшли депутати, експерти, науковці та економісти. Планувалося розробити проєкт змін до Конституції України, який мав спочатку розглянути А. Могильов, як голова уряду автономії, потім Верховна Рада АР Крим і, нарешті, – Конституційна асамблея за головування першого Президента України Л. Кравчука. Запропоновані зміни переважно стосувалися розширення економічних повноважень Криму. Також влада півострова знов хотіла отримати право самостійної законодавчої ініціативи для того, щоб Верховна Рада АР Крим могла сама розробляти й затверджувати інвестиційні проєкти, а також виділяти кошти на їх реалізацію. Отже, законопроєкт про розширення прав автономії мав шанси на появу, але шанси на його втілення були непевними, зважаючи на те, що в новообраній у 2012 р. Верховній Раді України опозиційні сили отримали 40% місць. Вони не лише не підтримували ініціативи щодо розширення повноважень АР Крим, але й, як представники ВО «Свобода», пропонували скасувати автономію взагалі шляхом переведення півострова до статусу звичайної української області. Не виключався й варіант, за якого питання розширення повноважень автономії півострова чинна на той час влада знов планувала використати під час чергової виборної кампанії (Тарасенко, 2012). Найближчими з них були чергові вибори Президента України та органів місцевого самоврядування у 2015 р.

Але всі ці сценарії у лютому 2014 р. перекреслила російська окупація АР Крим і м. Севастополь та початок російсько-української війни. Чи не єдиним вагомим українським форпостом на півострові у цей час залишилася кримсько-татарська спільнота. Але в умовах окупації кримські татари опинилися у вкрай складному становищі. Як зазначив лідер Меджлісу Р. Чубаров, відразу після незаконного псевдореферендуму в Криму серед кримських татар, у разі переходу Криму під контроль Росії, запанував страх щодо нової депортації (Чубаров: кримські татари, 2014). Інший кримськотатарський лідер – М. Джемілев 11 березня 2014 р. відвідав Москву де зустрівся з В. Путіним. За словами М. Джемілева, під час цієї зустрічі він заявив російському лідеру, що вважає найважливішим питання про територіальну цілісність України відповідно до домовленості, підписаної країнами-гарантами – США, Великою Британією і Росією в 1994 році (Джемілев розповів про, 2014).

29 березня 2014 р. у Бахчисараї відбулася позачергова сесія Курултаю кримськотатарського народу. У ній також взяли участь громадяни Росії (президент Республіки Татарстан Р. Мінніханов, голова Ради муфтіїв Росії Р. Гайнутдін), а також віце спікер Верховної Ради АР Крим Г. Іюффе. За

результатами сесії було ухвалено постанову про початок створення в Криму національно-територіальної автономії кримських татар. Як сказано у документі, «Курултай кримськотатарського народу постановив проголосити про початок політичних і правових процедур зі створення національно-територіальної автономії кримськотатарського народу на його історичній території – в Криму». Крім того Р. Чубаров, заявив журналістам, що цей документ не визнає «анексію» (окупацію) Криму й втрату Україною території півострова, а кримські татари можуть провести національний референдум, щоб підтвердити своє прагнення мати автономію. Курултай також доручив Меджлісу налагодити відносини з міжнародними організаціями, такими як ООН, Рада Європи, ЄС, ОБСЄ та ін. і урядами держав. Курултай закликав ці організації та уряди підтримати право кримськотатарського народу на самовизначення (Кримські татари оголосили, 2014).

Під час Курултаю присутній на сесії Г. Іюффе повідомив про плани розроблення нової (окупаційної) «конституції» Криму та що вона, ймовірно, не міститиме норми про квоти для кримських татар. Процес її підготовки був закритим, без широкого обговорення. Тим не менш, Меджліс висловив низку положень, які ця «конституція» мала б містити. Частина з них, за словами Р. Чубарова, була включена у постанову Верховної Ради АР Крим від 11 березня 2014 р. «Про гарантії відновлення прав кримськотатарського народу і його інтеграції до кримської спільноти», але у підсумку вони були проігноровані. Тому Р. Чубаров висловив переконання, що проєкт (окупаційної) «конституції» «Республіки Крим» є неприйнятним для кримських татар (Новая «Конституция» Крыма, 2014). Таким чином, досить швидко завершилися спроби хоч якимось визначити місце кримськотатарської спільноти в умовах російської окупації.

Вважається, що вперше з часу російської окупації півострова питання про зміну статусу кримської автономії кримські татари актуалізували на траурному мітингу до пам'яті 70-річчя депортації кримськотатарського народу 18 травня 2014 року. У резолюції мітингу кримські татари апелювали до російського окупаційного режиму, вимагаючи права на самовизначення кримськотатарського народу шляхом надання «Республіці Крим» статусу національно-територіальної автономії (Тищенко та ін., 2017, с. 18).

Але ще раніше, на самому початку окупації Кримського півострова у березні 2014 року, ідея самовизначення кримськотатарського народу була сформульована у Верховній Раді України в постанові «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави» (Верховна Рада України, 20 березня 2014). Нею Верховна Рада України зафіксувала такі ключові позиції: по-перше, «Україна гарантує захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української Держави», а по-друге, «Україна визнає Меджліс кримськотатарського народу, виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу, та Курултай як вищий представницький орган кримськотатарського народу». Крім того, постановою доручалося Кабінету Міністрів подати проєкти законів України, нормативно-правових актів України, які визначають та закріплюють статус кримськотатарського народу як

корінного народу України, розробка яких повинна відбуватися шляхом консультацій з Меджлісом кримськотатарського народу, у тісній співпраці з Організацією Об'єднаних Націй, Організацією з безпеки і співробітництва в Європі, Радою Європи відповідно до міжнародного права і стандартів забезпечення прав людини, корінних народів та національних меншин.

16 липня 2015 р. під час оприлюднення у Верховній Раді України проекту конституційних змін стосовно децентралізації влади президентом П. Порошенком було зроблено заяву про необхідність самовизначення кримських татар у формі національно-територіальної автономії, а також висловлено побажання до Конституційної комісії дослухатися до лідерів кримськотатарського народу (Тищенко та ін., 2017, с. 18; Порошенко просить змінити, 2015).

Упродовж 2016 р. Президент П. Порошенко ще декілька разів актуалізував тему кримськотатарської автономії на території АР Крим. Але якщо відштовхуватися від законопроекту про децентралізацію, то управлінська модель взаємовідносин держави і автономії залишалася подібною до запровадженій у 1996 р.

У травні 2017 р. Конституційна комісія як спеціальний допоміжний орган при Президентові України на своєму засіданні ухвалила рішення «про створення робочої групи з напрацювання пропозицій змін та доповнень до Конституції України щодо Автономної Республіки Крим (розділ X Основного Закону). До її складу увійшов Р. Чубаров. Уже в листопаді 2017 р. він оголосив про завершення процесу підготовки тексту змін. У їх основі були такі положення: джерелом спеціального статусу автономії стає право кримськотатарського народу як корінного народу України на самовизначення; кримськотатарська мова використовується поряд із державною в усіх сферах суспільного життя, крім випадків, визначених законом; у представницькому органі автономії закріплюється мінімальне гарантоване представництво кримськотатарського народу; Курултай (національні збори кримських татар) і сформований ним Меджліс закріплюються в Основному законі України як представницькі органи кримськотатарського народу, що беруть участь в ухваленні низки рішень органами влади в Криму (Аулін, 2018).

Інший варіант Кримськотатарської Автономної Республіки України був запропонований представниками громадського сектору, зокрема, Фондом «Майдан закордонних справ» та Інститутом Чорноморських Стратегічних Досліджень (Смелянський, 2017). Автором проекту є Ю. Смелянський, експерт з питань тимчасово окупованих територій, голова правління БО «Інститут чорноморських стратегічних досліджень». Ключовою новелою цього проекту було утворення Курултаю як представницького органу автономії з передбаченим квотуванням представництва кримськотатарського народу.

Нарешті, ще один варіант реалізації автономії кримських татар до деокупації Криму передбачав долучення до неї території Генічеського району Херсонської області. На думку Р. Чубарова, для реалізації стратегії повернення Криму необхідно мати вибудовану систему управління всією цією діяльністю. Передбачалося, що це має бути, скажімо, відновлення роботи Ради Міністрів

Автономної Республіки Крим, адже в Конституції зберігся цей орган, Прокуратури, МВС, СБУ. І тому йшлося про спеціальний статус деяких районів, які прилягають до Криму. Простіше кажучи, межі адміністративного утворення «Автономна Республіка Крим» розширюються на кілька районів до того моменту, поки вирішується питання деокупації Криму (Чубаров звернувся до Конституційної, 2015). Слід зазначити, що на цю ініціативу негативно відреагувала окупаційна «влада» Криму. Натомість в Україні політики не дали належної оцінки цій ініціативі, але можна прогнозувати, що вона може бути неоднозначною, оскільки існує загрозливий досвід українського Придністров'я: цей регіон у 1924 р. було приєднано до молдавської автономії (АМСРР) у складі УСРР, а після отримання Молдавією статусу союзної республіки у 1940 р. Придністров'я опинилося поза межами України (Тищенко та ін., 2017, с. 24).

Також слід зазначити, що ініціативи створення кримськотатарської автономії стосувалися лише АР Крим, але не м. Севастополя. А в цьому питанні підходи Президента України і Верховної Ради різнилися. Так, у президентському законопроекті «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» (Верховна Рада України, 1 липня 2015) статус міста Севастополя, як і в чинній редакції Конституції, мав визначитися окремим законом, але, разом з тим, пропонувалося уніфікувати систему управління Севастополя зі системою державного управління в областях і районах (шляхом запровадження посади префектів). Натомість, відповідно до рекомендацій парламентських слухань, схвалених постановою Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи”» (Верховна Рада України, 22 вересня 2016), місто Севастополь мало бути позбавлене в Основному Законі України спеціального статусу, включно з його віднесенням до окремо визначених адміністративно-територіальних одиниць.

Таким чином, окупація АР Крим і м. Севастополя загострили й вивели на інший рівень дискусію стосовно кримської автономії в складі України. Втім, консолідоване бачення майбутнього Криму після деокупації наразі так і не сформоване. Голова Ради Українського незалежного центру політичних досліджень Ю. Тищенко виокремлює три умовні підходи щодо вирішення питання кримської автономії після деокупації. Перший – «залишити все як є». Така позиція не виключає можливості розв'язувати проблему статусу півострова після деокупації, не заважає частині фігурантів розвивати законодавчі гарантії для розвитку мови та культури кримськотатарського народу. Адепти цієї точки зору вказують на те, що зміни статусу автономії може негативно оцінити (етнічна) більшість мешканців Криму, вони з пересторогою дивляться на майбутнє автономії в контексті трансформації, подекуди натякаючи на «сепаратизм кримських татар». Ці позиції ґрунтуються на складності процедур конституційної реформи, посиленні на твердження, що це насамперед юридичне, але не політичне питання.

Другий підхід передбачає повернення Криму статусу області. Основа цієї позиції – зміни до Конституції потрібні, але без будь-яких спеціальних

державних інституцій на кшталт «Верховної Ради Криму» чи навіть спеціальної кримської «конституції», йдеться про скасування автономного статусу – «звідки всі проблеми». При цьому прихильники таких перетворень не заперечують гарантії та розвиток соціокультурних прав кримських татар, у такій формі також можуть бути гарантії на розвиток кримськотатарської мови та культури, розвиток культурної автономії кримських татар, чи «національно-персональної автономії». Сьогодні про «національну культурну автономію кримських татар» активно говорить країна-агресор.

Третій підхід передбачає створення Кримськотатарської національно-територіальної автономії в складі України. Прихильники цього бачення базують свою позицію на реалізації права на самовизначення кримських татар, що зможе гарантувати розвиток мови, культури, політичне представництво кримськотатарського народу, комплексні права інших національних груп у Криму. Та, як зазначає Ю. Тищенко, існує ще й четверта, негласна, група думок – «можемо ухвалити що завгодно, все одно Крим сьогодні не повернути». Уголос про це майже не говорять, але така «політкоректність» стратегічно передбачає сценарій «Failed state», такий популярний у Росії стосовно України, – це сигнал про готовність легко втрачати громадян та території (Тищенко, 2017).

За будь-яких обставин до 24 лютого 2022 р. майже всі варіанти деокупації Криму і Севастополя передбачали її політико-дипломатичний характер. Це було пріоритетом для України. При цьому українська влада не розглядала жодних «компромісних» варіантів, які б передбачали територіальні поступки Росії. Але тут крилися й небезпечні моменти, пов'язані з можливим ухваленням рішень щодо зміни адміністративно-територіального статусу Криму. Річ у тім, що «анексувала» (окупувала) Росія АР Крим, відповідно, й повертати Україна має АР Крим. Переростання російської агресії проти України на повномасштабну війну все змінило й фактично відкрило ширші за політико-дипломатичні можливості щодо способу деокупації Криму. Після 24 лютого 2022 р. в інформаційному полі України дедалі частіше лунають заклики до повернення окупованих територій військовим шляхом, адже згідно з міжнародним правом Україні ніхто не забороняє таким способом відвойовувати територію, й немає різниці, коли вона була окупована – до 24 лютого 2022 р. чи після. Як зазначила постійна представниця Президента України в АР Крим Т. Ташева, «те, що відбувається після 24 лютого, – ми побачили ті звірства, які відбувалися в Маріуполі, на Київщині, в Ірпені та Бучі, – дає нам абсолютне право (хоч воно і до того було) стояти на чіткій позиції – жодних компромісів, жодних переговорів щодо поступок [агресору], особливо територіальних» (Оліярник, 2022). При цьому для України є абсолютно неприйнятним варіант із проведенням на території окупованого Криму ще одного референдуму з «дотриманням усіх норм міжнародного права та законодавства як України, так і Росії», оскільки, за різними оцінками, до Криму було переселено 500-700 тис. ново-прибулих російських громадян, які, з позиції українського законодавства, мешкають у Криму незаконно.

Державний устрій і автономізація регіонів України. Закарпаття*Спроба автономізації Закарпатської області через референдум*

Закарпатська область стала в Україні другою після Кримської, де було проведено місцевий референдум щодо спеціального статусу в складі держави. Такий референдум на Закарпатті відбувся одночасно із Всеукраїнським референдумом про підтвердження Акту проголошення державної незалежності України 1 грудня 1991 р. Слід зауважити, що автономного статусу в області домагалися відразу дві етнополітичні спільноти: так звані «русини» та угорці Закарпаття.

У практичній площині русинський рух має два виміри: культурно-освітній та політичний, який дістав назву «політичного русинства». Саме другий напрям, названий «політичним русинством», «русинізмом», «неорусинізмом», прихильники якого віддають перевагу висуванню перед місцевими, загальнодержавними властями, міжнародними організаціями різнопланових, іноді неревальних вимог, має деструктивний, а подекуди й агресивний характер (Ляшенко, 2008, с. 211). Таким чином, питання автономії всього Закарпаття на межі 1980–1990 років було невідривно пов'язане з питанням політичного русинства. Як стверджує О. Гаврош, «це не тільки два чоботи – пара, але і творіння рук одного й того ж, як тепер кажуть, політтехнолога» (Гаврош, 2001).

Як і в Криму, фактично «піонерами» у справі автономізації Закарпаття на межі 1980–1990 рр. стали місцеві комуністи та проросійськи налаштовані або російськомовні переселенці, тим чи іншим чином скеровувані радянськими спецслужбами. На думку С. Адамовича, партноменклатурні кола сподівалися використати русинство як протидію діяльності українських національно-демократичних організацій і таким чином зберегти свій вплив у краї. Відіграли свою роль і загальносоюзні владні органи, які, на противагу державницьким тенденціям, розпалювали регіональні сепаратистські рухи в Україні (Адамович, 2009а, с. 27). О. Гаврош вказує, що обласна радянсько-компартійна влада ініціювала питання автономії Закарпаття та політичного русинства задля збереження власних владних позицій, а Товариство карпатських русинів «приймало на себе весь удар критики і водночас проводило мотивацію, чому Закарпаттю потрібен “особливий” статус» (Гаврош, 2001). Підтверджує цю думку Ю. Балега, який вважає, що обком Компартії разом з КДБ, «роздмухуючи» українофобію і політичне русинство, – робили це через підставних осіб (Балега, 2003, с. 23). На рушійну роль російськомовних переселенців у справі політичного русинства звертає увагу О. Малець. Зокрема, він стверджує, що це російськомовні переселенці, нащадки інтелігентів-русифілів, які після Другої світової війни відстоювали ідею приєднання Закарпаття до СРСР у складі РРФСР (Малець, 2001, с. 16).

Подібно до того, як у Криму комуністична й проросійська влада налаштовувала населення півострова проти кримських татар, так на Закарпатті комуністи залякували жителів області «галицькими емісарами». Компартійні засоби масової інформації не могли приховати прагнення партноменклатури зупинити розвиток національної самосвідомості закарпатських українців, роздмухувати напруження і ворожнечу між Закарпаттям та Галичиною (Довгей,

1991). Очевидно, що центр координування подібної діяльності був за межами не лише Закарпаття, а й України. Так, С. Адамович на основі аналізу архівних даних доводить причетність на цьому етапі до русинського руху саме КПРС, а не КПУ, посилаючись на виступ М. Волощука на засіданні Політбюро ЦК Компартії України 19 жовтня 1990 р., де він наголосив про свої попередні консультації з ЦК КПРС із цього питання (Адамович, 2009а, с. 21).

Очолюване М. Волощуком керівництво області не чинило перепон у проведенні 17 лютого 1990 р. в Ужгороді установчого зібрання національно-культурного Товариства карпатських русинів. Першим головою Товариства став М. Томчаній. Уже 19 лютого Товариство карпатських русинів було зареєстровано. Для прикладу – з реєстрацією обласної організації Руху місцева влада зволікала півроку. Активні учасники русинського руху і прихильники автономності Закарпаття брати Годьмаші не приховували сприяння обласної влади у реєстрації Товариства, а також вказували, що «Україна самостійно, без вказівки Москви, не вирішить проблему русинської нації і її автономної республіки» (Годьмаш П. & Годьмаш С., 2003, с. 316).

У зв'язку з перипетіями довкола добудови Пістрялівської РЛС М. Волощук часто відвідував Москву. За спостереженнями впливового на той час у області журналіста М. Бабидорича, після чергового повернення М. Волощука з Москви відбувався новий спалах політичного русинства у області (Гаврош, 2001). Ще однією знаковою подією у політичному житті Закарпаття став пленум обкому, який відбувся 12 травня 1990 р. На ньому секретарем обкому було обрано І. Миговича, а завідувачем ідеологічного відділу – М. Макару. Згодом вони стали активними учасниками й апологетами політичного русинства. Таким чином на Закарпатті утворився певний союз комуністів і русинів, орієнтований на максимальне перешкоджання українському національно-демократичному руху.

Активна підтримка ідеї автономізації області її комуністичним керівництвом – не єдине, що уподібнює Закарпаття та Крим. Ще один «збіг» стосується спроб обґрунтувати «неправомірність» і «незаконність» включення Закарпаття до складу УРСР та утворення Закарпатської області. Особливо активізувалася робота в цьому напрямі після прийняття Декларації про державний суверенітет України. 29 вересня 1990 р. ТКР ухвалило Декларацію Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки (Товариство карпатських русинів, 1990, с. 1–2). Декларація містила тези про «незаконність» віднесення русинів до української нації, а також про необхідність врахування бажання корінного русинського населення Закарпаття щодо відродження своєї національності й статусу автономної республіки.

Задля цього ТКР звернулося до Президента СРСР М. Горбачова, Президії Верховної Ради СРСР та Верховної Ради СРСР з проханням скасувати Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. про ухвалення Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про утворення Закарпатської області в складі Української РСР» (Верховна Рада Української РСР, 22 січня 1946) (у баченні авторів Декларації – перетворення республіки Закарпатська Україна на

Закарпатську область) як таку, що суперечить міжнародному праву і Конституції СРСР. Натомість пропонувалося ухвалити новий указ про перетворення її на автономну республіку Підкарпатська Русь у складі УРСР. У січні 1991 р. П. Годьмаш звернувся з листом на ім'я секретаря ЦК КПРС (а також куратора КДБ і МЗС СРСР) О. Дзасохова, у якому обґрунтував вимоги Декларації про скасування рішень про створення Закарпатської області УРСР, а також зазначив, що їх виконання автоматично призведе до відновлення суверенної Закарпатської України та *стане підставою для перетворення унітарної Радянської України на федеративну Українську РСР*. За місяць надійшла відповідь О. Дзасохова, у якій повідомлялося про позитивне рішення щодо підготовки проекту указу про скасування утворення Закарпатської області УРСР. Розгляд проекту цього указу Президією Верховної Ради СРСР було заплановано на третій квартал 1991 р. (Годьмаш П. & Годьмаш С., 2008; Ляшенко 2006, с. 261).

Імовірно, справжні причини появи декларації крилися у спробі керівництва СРСР зберегти надійне «вікно у Європу». Зважаючи на географічне пооложення, ним могла виступити Закарпатська область. Однак таким планам могло завадити існування незалежної України. Саме тому й було розроблено план виведення Закарпаття із підпорядкування України й приєднання на правах автономії до складу Росії (Мишанич, 1994, с. 44). Самі ж русинські діячі неодноразово наголошували на тому, що в них на меті зовсім не було від'єднання від України, а питання про Підкарпатську Русь ставилося тільки як питання історичних традицій існування на цій території автономного утворення, а не відокремлення від України (Болдижар, 2003, с. 15).

Окрім «московського центру» (та підпорядкованого йому Закарпатського обкому КПУ), зацікавленість у політичному русинстві виявили й інші сили. Це були реваншисти Угорщини (що мріяли про відновлення «Великої Угорщини»), Чехословаччини (до її розпаду), а також організації англomовних нащадків трудової еміграції XIX – початку XX ст. із Закарпаття, Пряшівщини та польської Лемківщини у США, у яких виникло прагнення «віднайти» свою батьківщину (Піпаш, 2012).

Існує навіть версія про те, що напередодні розвалу СРСР радянське керівництво розглядало Закарпаття як «розмінну монету» заради збереження СРСР. Так, у листопаді 1991 р. чеська газета «Політика» повідомила, що за кілька днів до оприлюднення Декларації у Женеві відбулася таємна нарада радянських та німецьких експертів стосовно геополітичних проблем у Центральній Європі, на якій, серед іншого, було ухвалено рішення, що «СРСР не буде забороняти відірванню Закарпатської України, на випадок дестабілізуючої діяльності українських націоналістів, та її включення до Угорської республіки» (Адамович 2009а, с. 22; Мишанич 1999, с. 22). До речі, саме напередодні подій, що ознаменували початок краху СРСР, 14 липня 1991 р., обласне Товариство угорської культури також ухвалило власну Декларацію про автономний статус Закарпаття. (Знаючи обережність закарпатських угорців, можна твердити, що без консультацій з владою тут не обійшлося) (Гаврош, 2001).

Але планам з автономізації Закарпаття шляхом «законодавчого» скасування рішень про утворення Закарпатської області УРСР не судилося

здійснитися внаслідок серпневих подій 1991 р.: невдалого путчу ДКНС (ГКЧП) 19–21 серпня у Москві та проголошення Верховною Радою УРСР незалежності України 24 серпня. Як лідери «політичного русинства», так і комуністична обласна влада були змушені шукати нових шляхів для реалізації своїх планів.

Так, 27 серпня 1991 р. сесія Мукачівської міської ради звернулася до Закарпатської облради прийняти рішення про проголошення області Закарпатським автономним краєм України, а 29 серпня 1991 р. сесія Мукачівської районної ради звернулася до облради з проханням клопотати перед Верховною Радою України щодо «надання Закарпатській області статусу автономної республіки». Аналогічне рішення ухвалила й сесія Берегівської районної ради, за це ж підписалося 32 депутати Ужгородської міської та 26 депутатів Свалявської районної рад. Щоб ці вимоги місцевих рад мали вигляд «вимог народу», 1 вересня 1991 р. у Мукачеві через ТКР організувався мітинг, який пройшов під українофобськими гаслами та звинуваченнями у «насильницькій українізації русинів». На ньому, на відміну від народних зібрань, організованих Рухом, які вимагали розпуску обласної та місцевих рад, приймалися заяви з вимогами автономії та проведення з цього питання обласного референдуму. Подібну вимогу 15 вересня 1991 р. висунуло і ТУКЗ (Піпаш, 2011).

Також русинські організації повторили спроби оскаржити правомірність включення Закарпаття до складу УРСР (Жирош, 1991), у тому числі апелюючи до міжнародних установ. Зокрема, з такою заявою у вересні 1991 р. на конференції з людського виміру НБСЄ виступив очільник мукачівського осередку ТКР М. Попович (Міжнародна конференція, 1991).

1 жовтня 1991 р., під час обговорення питання автономії, під тиском пікетувальників формулювання відповідного пункту порядку денного змінили так: «Про статус Закарпаття у складі незалежної України». Обговорення супроводжувалося запеклими суперечками: комуністична більшість наполягала на необхідності автономії й проведенні з цього приводу обласного референдуму, тоді як демократична меншість це категорично відкидала. Зрештою, дійшло до того, що постало питання про порушення територіальної цілісності вже самої Закарпатської області. На засіданні сесії було оприлюднено телеграму закарпатських гуцулів, у якій вони висловлювали рішучий протест проти проголошення автономії «Пудкарпатської Русі» та погрожували у разі її утворення провести референдум про відокремлення Закарпатської Гуцульщини від Закарпатської області та приєднання її до Івано-Франківської (Телеграма, 1991). Проміжне компромісне рішення у питанні автономії полягало у створенні комісії, яка мала до 30 грудня 1991 р. вивчити й опублікувати свої висновки стосовно суті «статусу» Закарпаття в складі незалежної України. Лише після цього, вже у 1992 р., облрада планувала повернутися до розгляду питання вже «статусу Закарпаття» із врахуванням висновків комісії (Закарпатська обласна рада, 1991а; Діба & Комарницький, 1991).

Однак свої корективи в ці плани внесли загальнодержавні політичні процеси, а саме – підготовка до проведення 1 грудня 1991 р., виборів Президента України та Всеукраїнського референдуму щодо незалежності України.

Відповідну постанову і звернення до народу Верховна Рада України ухвалила 11 жовтня 1991 р. (Верховна Рада України, 11 жовтня 1991). А 31 жовтня 1991 р. було скликано позачергове засідання VII сесії обласної ради. Приводом до цього стало звернення ряду депутатів з вимогою необхідності ухвалення рішення про проведення 1 грудня 1991 р. обласного референдуму із питанням про *автономний статус* Закарпаття (Піпаш, 2011). Тобто, вже не йшлося про раніше ухвалені рішення, про висновки відповідної комісії, а відбулося форсування вирішення питання саме автономного статусу області. Відповідно, можна припустити, що й робота комісії була лише прикриттям справжніх намірів тогочасної номенклатурної більшості в обласній раді.

Таким чином, більшістю в 65 голосів обласна рада ухвалила рішення «Про проведення обласного референдуму» (Закарпатська обласна рада, 1991с). Учасникам голосування на Закарпатті пропонувалося відповісти на запитання «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території, як суб'єкта у складі незалежної України, і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?». Про коректність самого формулювання запитання влучно висловився О. Мишанич, який назвав його текст «по-сзуїтському складеним», оскільки до купи було зведено відразу три запитання, на які потрібно було дати одну відповідь (Мишанич, 1991).

Крім цієї «троїстості», викликають запитання й використані визначення та що під ними слід розуміти з погляду того, як вони могли відобразитися на державному устрої України. Насамперед це стосується визначення «статус автономної території» – ця територія передбачає статус області, республіки, краю чи ще щось? Наступне – що передбачає визначення «у якості суб'єкта у складі незалежної України» – суб'єктами у складі України на той час були визначені області та Кримська АРСР, як виняток. І, нарешті, визначення «не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення». Із другого «підзапитання» логічно припустити, що мається на увазі у складі України. Та оскільки кожному з трьох частин запитання, винесеного на референдум, можна згодом трактувати по-своєму, або поза контекстом (а це, як свідчить досвід Криму, практикувалося постійно), на майбутнє відкривалися перспективи будь-яких маніпуляцій, у тому числі й щодо територіальної належності до України.

Наполягання на проведенні референдуму одночасно з президентськими виборами і Всеукраїнським референдумом, а не пізніше, теж, очевидно, мало значення. Адже результати Всеукраїнського референдуму (а вони вже були досить передбачуваними) могли ще більше підірвати популярність ідеї автономії на Закарпатті, а відповідно, й політичні перспективи її прихильників.

Тим часом представники опозиційної «Демократичної платформи» звернулися до Голови Верховної Ради України І. Плюща й акцентували увагу на протиставлення обласного референдуму Всеукраїнському, маніпуляції населенням області та ймовірні у зв'язку з цим ризики міжнаціонального протистояння (Зан, 2002, с. 131–132). І відповідь Верховної Ради України була така: 6 листопада 1991 р. Президія Верховної Ради України ухвалила постанову «Про рішення Закарпатської обласної Ради народних депутатів від 31 жовтня 1991

року щодо проведення місцевого референдуму в питанні надання області статусу автономної території» (Верховна Рада України, 6 листопада 1991). Цією постановою парламент держави вказав, що рішення Закарпатської обласної ради «Про проведення обласного референдуму» суперечить Конституції України й Закону Української РСР «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» та має бути скасовано.

20 листопада 1991 р. Закарпаття відвідав Голова Верховної Ради і кандидат у Президенти України Л. Кравчук. Він заявив, що не проти проведення обласного референдуму, якщо у тексті бюлетеня обласного референдуму замінити слова «автономія» на «особлива самоврядна територія» (Комарницький, 1991). Цього ж дня на позачерговій сесії облради було ухвалено відповідне рішення (Закарпатська обласна рада, 1991b). У новій редакції запитання звучало так: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної адміністративної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?». Таким чином, це формулювання зводило нанівець референдум, оскільки втрачався його автономістський сенс, адже Закарпаття вже й так було самоврядним адміністративно-територіальним утворенням, і це утворення у вигляді Закарпатської області вже було закріплено в Конституції. Це розуміли й лідери русинів. На майбутнє вони дотримувалися позиції, що розпущена облрада незаконно внесла зміни до тексту бюлетеня, і жителі області голосували за розагітований попередній варіант (Годьмаш, 2003, с. 332–334).

1 грудня 1991 р. на Закарпатті одночасно з Всеукраїнським референдумом відбувся обласний референдум. У голосуванні на обласному референдумі взяли участь 82,7% виборців (у голосуванні Всеукраїнського референдуму і виборів Президента України – 82,9%). За самоврядність Закарпаття проголосували 78% виборців, що взяли участь у голосуванні (за незалежність України – 94,8%). У розрізі районів найбільший відсоток «за» самоврядність Закарпаття дали Ужгородський (89,7%) і Берегівський (88,9%) райони, а найнижчий – Рахівський (54,1%), Міжгірський (59,4%), Тячівський (61,2%) і Хустський (70,4%) райони. Вищий за середній по області відсоток підтримки самоврядності був зафіксований також у Великоберезнянському, Виноградівському, Воловецькому, Іршавському, Мукачівському, Перечинському, Свалявському районах та містах Ужгород і Мукачеве (Відомості про кількість, 1991).

У період між проголошенням Незалежності України та проведенням Всеукраїнського референдуму про незалежність на Закарпатті відбувалося гуртування автономістськи налаштованих сил, помітну участь у якому взяли й організації національних меншин. А на початку 1992 р. було створено Демократичну лігу національностей Закарпаття. До її складу увійшли ТУКЗ, Словацьке національно-культурне товариство ім. Л. Штура, Товариство німців краю «Відродження», Товариство євреїв області «Менора», «Русский Дом», «Рома» та Товариство підкарпатських русинів (Зан, 2010, с. 38). Також було засновано менш масову Асоціацію нерадикальних демократів (АНД). 16 листопада 1991 р. вони виступили зі спільним зверненням до закарпатців, у якому розкритикували

національно-демократичні сили, порівняли їх з неомарксистами, якими, «замість рушійного класу пролетарів», нав'язується ідея «рушійної сили інтелігенції» (Асоціація нерадикальних демократів & Демократична ліга національностей Закарпаття, 1991). Як зазначив О. Мишанич, блокування політичного русинства з зайшлим «русскоязычним населением» області промовляє само за себе. Орієнтація на Москву, російщення області, розігрування тут «кримської карти», загравання з кримськими, донецькими, придністровськими сепаратистами – усе це підтверджує, що в політичного русинства надійні союзники і диригенти, яким не байдужий ласий шматок прикордонної української території. Інтернаціоналізація Закарпаття має дуже конкретне завдання – підкорення цієї землі колишньому імперському центру (Мишанич, 1999, с. 24). Таким чином, українському національно-демократичному руху, який рішуче протидіє будь-яким проявам сепаратизму чи автономізації, протиставлялися інші етнополітичні спільноти області, які гуртувалися саме під гаслами окремішності або автономії краю.

У березні 1992 р. русинофільський рух оформився політично у вигляді Підкарпатської республіканської партії, що серед цілей мала: 1) утворити незалежну нейтральну Республіку Підкарпатську Русь за типом Швейцарії; 2) дістати повну політичну та економічну незалежність. Голова партії В. Заяць своїми виступами у пресі підтвердив, що стратегія і тактика руху за «Карпатську республіку» визначатимуться ситуативними розрахунками – геополітичними змінами, орієнтацією на панславизм і координацію дій із проросійськими і великодержавними силами в країнах СНД, апеляцією до міжнародного правозахисного руху та до іноземних урядів (Майборода, 1999, с. 10). У 1992 р. представники радикальних русинських організацій змогли донести свої вимоги до Конгресу США та З'їзду народних депутатів Росії. Російських парламентарів вдалося переконати у необхідності створення у Верховній Раді Росії депутатської групи для вивчення обставин ліквідації у 1946 р. автономії Закарпаття (Ляшенко, 2008, с. 222).

Тим часом Закарпатська облрада на початку 1992 р. ухвалила низку рішень, які були покликані тим чи іншим способом якимось чином «розвинути» результати референдуму та хоч якось зафіксувати «особливість» Закарпаття у державному устрої України. Так, 24 січня 1991 р. обласна рада ухвалила звернення до Верховної Ради України «Про внесення змін і доповнень до Конституції України» (Закарпатська обласна рада, 1992d), у якому, апелюючи до результатів обласного референдуму, «у порядку законодавчої ініціативи» пропонувала змінити ст. 77 Конституції України доповненням «В Україні є спеціальна самоврядна територія Закарпаття», а також доповнити Конституцію України окремою главою «Спеціальна самоврядна адміністративна територія Закарпаття».

Також обласна рада взялася за розробку проекту Закону України «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття». Загалом на реалізацію результатів референдуму було розроблено декілька варіантів проекту Закону. Перший з них був підготований робочою групою під керівництвом заступника голови облвиконкому С. Устича (Устич, Семерак, & Ємець, 1992). Відповідно до нього спеціальна адміністративна територія Закарпаття

визначалася «особливим суб'єктом адміністративно-територіального устрою України». Конституційно-правовий статус Закарпаття мав визначатися Конституцією України, (цим) Законом, Статутом та іншими нормативними актами Закарпаття. Серед іншого, проектом Закону передбачалися такі «принципи спеціального адміністративного самоврядування»: недоторканність і неподільність території Закарпаття як невід'ємної складової частини України, невходження Закарпаття до будь-яких інших адміністративно-територіальних утворень, *національно-територіального* та культурного самоврядування та розмежування компетенції загальнодержавних органів та органів влади спеціальної самоврядної адміністративної території, що визначається цим Законом, і *відсутності прямої дії актів виконавчо-розпорядчих органів влади держави на території Закарпаття*. У законопроекті містилася окрема стаття про адміністративно-територіальний устрій Закарпаття, відповідно до якої його визначення належало до компетенції влади Закарпаття, а в місцях компактного проживання національних груп з волевиявлення більшості громадян цієї місцевості утворюються відповідні *національні адміністративно-територіальні одиниці*.

У відповідь на цей законопроект з'явився альтернативний, розробниками якого були представники національно-демократичного табору, зокрема, В. Зілгалов, Ф. Мишанич, П. Чучка та інші (Зілгалов, Мешко & Мишанич, 1992). Відповідно до цього законопроекту статус Закарпаття визначався на основі Конституції України, Законом України про місцеві Ради народних депутатів і місцеве самоврядування, (цим) Законом, нормативними актами України і Закарпаття. Принципи самоврядування Закарпаття мали базуватися на особливостях його природно-географічного положення, адміністративно-територіального статусу і економічної спеціалізації в складі України. Як і у попередньому законопроекті, до альтернативного також були внесені принципи збереження неподільності території Закарпаття як невід'ємної складової частини України, невходження Закарпаття до складу будь-яких інших адміністративно-територіальних утворень. Водночас було виключено положення про відсутність прямої дії актів виконавчо-розпорядчих органів влади держави на території Закарпаття. Цікавою новелою стало положення про «демлітаризацію Закарпаття» як один з принципів самоврядності. Альтернативний законопроект також містив статтю про адміністративно-територіальний устрій Закарпаття, у якому було сказано, що функціонування адміністративно-територіального самоврядування Закарпаття здійснюється на основі законів України й найширшого розвитку *культурно-національної автономії національних груп*.

Ще один проєкт закону був розроблений Асоціацією нерадикальних демократів (АНД) і затверджений на її розширеній раді 17 лютого 1992 р. Він мав назву «Про статус спеціальної самоврядної території Підкарпатської Республіки як суб'єкта у складі незалежної України. Про Конституцію Підкарпатської Республіки» (Асоціація нерадикальних демократів, 1992). Як видно із самої назви законопроекту (де йдеться не про Закарпаття, а про «Підкарпатську Республіку»), він насправді більш відповідав Акту проголошення

незалежної держави й був суголосним із найбільш радикальними цілями політичного русинства, а не стосувався визначення статусу краю в складі України. Адже вже у преамбулі законопроекту знов ставилася під сумнів законність включення Закарпаття до складу УРСР: «Враховуючи, що договір про приєднання нашої суверенної держави Закарпатської України не підписав до цих пір ніхто, хто мав на це повноваження народу, а був підписаний під сталінську диктовку чужими державами: Чехословаччиною та нині не існуючим СРСР, договір про насильне включення нашої держави слід вважати недійсним, а Указ Президії Верховної Ради від 22.01.1946 року про перейменування суверенної держави Закарпатської України в Закарпатську область вважати зразком беззаконня та протилюдського нехтування всіляких міжнародних норм та правил». Там же висловлювалося бажання «добитися максимального самоврядування, незалежності, автономності у складі незалежної України». Далі – більше. «Підкарпатська Республіка», за задумом розробників законопроекту, визначалася як «федеративна парламентська республіка, що складається з кантонів (національно-територіальних федеральних одиниць) чи округів: русинського, мадярського, румунського, словацького, німецького, інших змішаних. Кожен кантон має свою конституцію, парламент, уряд, проте права кантонів обмежені в їх спільних інтересах федеральною конституцією». Законопроектом передбачено, що «Підкарпатська Республіка» має свої *державні символи і столицю, президента, громадянство*, а також «самостійно вступає у відносини з іншими державами та організаціями, укладає з ними договори та угоди». Про Україну, суб'єктом якої відповідно до назви законопроекту мала бути «Підкарпатська Республіка», у його тексті не містилося жодного згадування. Очевидно, що таке «утворення» не мало жодних підстав бути зафіксованим в унітарному державному устрої України.

Крім законопроектів, було також розроблено «Статут Закарпаття як спеціальної самоврядної адміністративної території України» (Кривський & Рушак, 1992). Він був покликаний визначити зміст спеціального статусу Закарпаття як невід'ємної складової частини України. Статут базувався переважно на законопроекті, розробленому групою С. Устича. Серед іншого, в ньому повторювалася норма про особливості адміністративно-територіального устрою, зокрема, про можливість утворення *національних адміністративно-територіальних одиниць*. У Статуті містився розділ про поділ компетенції загальнодержавної і самоврядної влад у різних сферах. Також Статутом передбачалося, що органами влади Закарпаття є Народна Рада та її Президія, уряд, уряди районів (округів), адміністрації населених пунктів.

За результатами обговорення законопроектів на другому засіданні ІХ сесії обласної ради 6 березня 1992 р. переважною більшістю голосів був прийнятий законопроект, розроблений робочою комісією облвиконкому. Після постатейного обговорення та внесення поправок він був схвалений у цілому. Обласна рада ухвалила рішення «Про проект Закону України “Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття”» (Закарпатська обласна рада, 1992b) та «Про організацію виконання рішення обласної Ради від 06.03.92

Про проєкт Закону України «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття»» (Закарпатська обласна рада, 1992а), а також проєкт постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття»» (Закарпатська обласна рада, 1992с) та відповідне звернення до Верховної Ради України, у якому просила ухвалити Закон про спеціальну адміністративну територію Закарпаття та визнати національність «русин» (Адамович, 2004, с. 13).

Втім, Верховна Рада України це проігнорувала. По мірі включення закарпатської владної еліти до загальнодержавних процесів ідея адміністративно-територіальної автономії керівництвом області декларувалася все рідше. Суспільна думка на Закарпатті також охолонула в питанні особливого, спеціального чи автономного статусу. Так, згідно з результатами соціологічного опитування жителів Закарпаття, проведеного у 1995 р. регіональним відділенням Інституту соціології НАН України, найоптимальнішим розвиток Закарпаття у складі незалежної України вважали 42% опитаних. Автономію області в складі України підтримали 13%, у складі іншої держави – 5,5% та майже 5% висловилися за самостійне державне утворення (Горват, 1995).

Головними провідниками автономістських ідей залишилися дедалі менш впливові русинські організації. Зміщення акцентів у бік політичних вимог серед русинських лідерів спричинило до відсіву деяких його прихильників. Водночас серед інших русинофілів посилювалися радикальні погляди. У травні 1993 р. активісти Товариства карпатських русинів і Підкарпатської республіканської партії сформували Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі (ТУПР). Його створення було неоднозначно сприйняте більшістю облради. Навіть русинські активісти В. Сарканич та І. Талабішка вважали, що створення ТУПР відбулося завдяки діяльності спецслужб з метою дискредитації русинства (Адамович, 2004, с. 14).

У грудні 1994 р. «міністр закордонних справ Республіки Підкарпатська Русь (РПР)» Т. Ондик звернувся до президента Росії Б. Єльцина із закликом скасувати договір 1945 р. між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну. Ціною підтримки Б. Єльцина міг би стати вступ РПР до СНД. Паралельно «прем'єр-міністр» І. Туряниця звернувся до президентів США та Угорщини з меморандумом «Волю і демократію Закарпаттю», у якому звинуватив український уряд у політиці асиміляції і нищення русинів і угорців (Літературна Україна, 1997).

Русинські організації наполегливо домагалися втілення результатів референдуму й від української влади. У 1994 р. через Організацію непередставлених націй і народів вони зверталися до президента Л. Кучми з пропозицією відновити статус Підкарпатської Русі як автономної республіки в складі України. Наступного року ТУПР оприлюднив заяву на адресу Президента України Л. Кучми, в якій вимагав кодифікувати національність «русин» і русинської мови, визнання результатів референдуму (щодо надання автономії). Насамкінець, заява містила досить зухвалу вимогу визначити час переговорів між урядом України і ТУПР для розробки договору про розмежування повноважень і функцій державних і республіканських органів влади (Майборода, 1999, с. 12).

Спалахи активізації діяльності русинських організацій також збігалися у часі з певними загальнонаціональними політичними процесами. Як, наприклад, із розробкою та ухваленням нової Конституції України. Так, 26 січня 1996 р. група русинських активістів (І. Туряниця, Ю. Думнич, П. Годьмаш) звернулася з позовною заявою до Верховного Суду України. Позовні вимоги зводилися до необхідності врахування у Конституції факту юридичного існування Закарпатської Автономної Республіки і визнання недійсним указу Президії Верховної Ради УРСР «Про утворення Закарпатської області у складі Української РСР» від 22 січня 1946 р. (Годьмаш & Туряниця, 1996, с. 18; Ляшенко, 2008, с. 223).

На подібну активність державна влада України відреагувала таким чином: Державний комітет України у справах національностей та міграції підготував директиву «План заходів щодо розв'язання проблем українців-русинів», яким, зокрема, перед МЗС, Міністерством юстиції та НАН України ставилося завдання своїми засобами впливу чітко «окреслити і задекларувати безперспективність ідей відокремлення чи автономізації Закарпаття на будь-якій основі», а Закарпатській ОДА було віддано розпорядження запобігти проведенню локальних референдумів з метою виявлення «самоідентифікації» українців Закарпаття (русини чи українці) (Державний комітет України у справах національностей та міграції, 10 жовтня 1996; Адамович, 2004, с. 15).

У 2003 р. приводом до активізації русинства стало святкування 200-річчя з дня народження О. Духновича. Та справжні причини активізації політичного русинства у 2003 р. полягали в тому, що саме в цей час у владних коридорах активно обговорювалася ідея утворення в Україні 7 макрорегіонів на основі територіально-виробничої доцільності. У русинських організацій відродилися страхи, що створення Карпатського регіону у межах Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької та Закарпатської областей означатиме ліквідацію окремого Закарпаття. Незгоду з подібними планами 17 серпня 2003 р. висловив Сойм карпатських русинів. Він спільно з кількома організаціями опозиційних тодішній владі партій прийняв звернення до голови облради М. Андруся, Президента України, Верховної Ради та Кабінету Міністрів. У документі містилося застереження від спроб ліквідації Закарпатської області й приєднання її до умовної Карпатської області, а також вимога під час розгляду адміністративно-територіальної реформи визначити Закарпатську область як окрему адміністративно-територіальну одиницю, враховуючи волю виборців на референдумі 1 грудня 1991 р. (Закарпатська обласна рада, 2003, с. 81–82).

Під час президентської кампанії 2004 р. команда кандидата В. Януковича для мобілізації свого електорату вдалася до закликів федералізації України. Автономісти Закарпаття у цьому побачили чергову нагоду домогтися реалізації своїх вимог. Та цього разу попри надзвичайне загострення суспільно-політичної ситуації у краї голоси різних русинських організацій розділилися майже діаметрально. Радикально налаштовані опинилися у меншості. Тон і зміст документів, ухвалених наприкінці 2004 р., дозволяє умовно розділити їхніх авторів на поміркованих і радикалів. До перших належать члени Ужгородського і Великоберезнянського товариств карпатських русинів, Ужгородського

товариства ім. О. Духновича, товариства русинської інтелігенції Закарпаття. У їхній спільній заяві, прийнятій 8 грудня 2004 р., наголос робився на підтримці тоді опозиційного кандидата В. Ющенка. Кількома днями раніше із документом, який свідчив про підтримку провладного В. Януковича, виступили лідери «радикалів» (Общества Кирила і Мефодія, Союму підкарпатських русинів, організації «Підкарпатська Русь України», товариства ім. О. Духновича). Їхню заяву планувалось озвучити на сумнозвісному з'їзді у Северодонецьку. «Помірквані» засудили заяву «радикалів», водночас не відмовляючись від розгляду питання про надання області автономного статусу (Бездір, 2004). До цього питання вони пропонували повернутися після обрання легітимного президента і подолання політичної кризи.

Зверталися представники русинських організацій і до Президента України В. Ющенко у 2005 р. Так, В. Сарканич, голова Свальявського товариства підкарпатських русинів, звернувся до Президента України, а також до керівництва Європейського Союзу з листом, у якому вкотре наголосив на тому, що українською владою нехтуються результати обласного референдуму 1991 р.. Це звернення здебільшого повторювало безліч інших, але мало й певні нові моменти: «Якщо Ви вважаєте, що ми, русини, неправі – *дозвольте провести референдум (як у Чорногорії)*, то побачите, чи бажає корінний народ Закарпаття жити в Україні без права на визнання своєї національності, мови та автономії, але під контролем Євросоюзу!» (Ляшенко, 2008, с. 224). Таку заяву можна розцінювати як спробу вивести русинське питання на міжнародний рівень ціною порушення територіальної цілісності України.

Політична нестабільність другої половини 2000-х років і розбалансованість системи державної влади створили сприятливі умови для нової актуалізації питання автономії Закарпаття. В умовах загальноукраїнської політичної кризи, коли в державі відбувалося так зване «перетягування повноважень» між різними гілками влади, русинським ідеологам таки вдалося реалізувати одну зі своїх цілей: 7 березня 2007 р. сесією Закарпатської обласної ради було ухвалено рішення про внесення національності «русин» до переліку національностей Закарпатської області. 71 депутат облради із 75 проголосував за це рішення (Ляшенко, 2008, с. 224). О. Майборода назвав ініціативу закарпатських русинів політичною спекуляцією, оскільки «в українській народності є так звані субетноси, такі як лемки, бойки, гуцули. Русини – це теж субетнос, але вони намагаються довести, що вони окрема нація. Адже якщо виділити жителів Закарпаття в окремий етнос, то можна вимагати особливі привілеї і статус для області» (Ляшенко, 2008, с. 225).

Спроби реалізації угорської автономії (УАТО)

Іншим джерелом автономістських прагнень на Закарпатті була угорська етноспільнота. Угорці Закарпаття активно підтримали обласний референдум 1 грудня 1991 р.. З метою практичної реалізації його результатів керівництво Берегівського району (у якому проживала більшість закарпатських угорців) та залучені фахівці розробили проєкт Закону України «Про Угорський автономний територіальний округ» (Бабинець & Остапеч, 2006, с. 59). Він визначав

Угорський автономний територіальний округ (УАТО) як адміністративно-територіальне утворення у складі Закарпатської області України, яке має особливий правовий статус, що ґрунтується на принципах: 1) національно-територіального та культурного самоврядування; 2) господарсько-економічної самостійності та права вибору її реалізації, самофінансування; 3) розмежування компетенції загальнодержавних органів та органів УАТО. Відповідно до законопроекту УАТО визначався як форма територіального самоврядування в адміністративних межах Берегівського району, в якій населення області здійснює свої права та обов'язки відповідно до Конституції України та чинних законів. Стаття 7 проєкту передбачала використання угорської мови на рівні з державною мовою в роботі державних, громадських органів, підприємств, установ і організацій Округу. Органами місцевого самоврядування визначалися: Народна Рада Округу, народні ради у місті, селищі та селах УАТО. Спеціальна норма проєкту була присвячена гарантованому представництву Округу у Верховній Раді України та у Закарпатській обласній раді. Проєкт Закону був схвалений районною радою (Берегівська районна рада, 1992). Однак наприкінці 1992 р. сесія обласної ради відхилила питання утворення автономного округу як таке, що недостатньо підготовлене. Депутати-угорці демонстративно залишили зал засідань. Ради наступних скликань Берегівського району до розгляду цього питання також не поверталися.

Правління ТУКЗ обрало нові методи боротьби за створення автономного округу: почало діяти через керівні кола Угорської Республіки. Саме тому в українсько-угорських відносинах незмінно поставало питання про становище угорців Закарпаття та опосередковано й про їх вимогу автономного округу.

У наступні роки на Закарпатті відбулися суттєві зрушення у задоволенні потреб національних меншин, унаслідок чого вимоги щодо утворення Угорського автономного територіального округу стали звучати не так часто.

Після ухвалення у 1997 р. нової редакції Закону України «Про вибори народних депутатів України», який встановлював нову пропорційно-мажоритарну виборчу систему, був утворений виборчий округ № 72 з центром у м. Берегове, який включав місця компактного проживання угорців у інших районах області, що підвищило рівень політичної активності угорських територіальних громад. Однак центральна влада Української держави твердо стояла на позиціях неприпустимості утворення автономних територіальних одиниць.

Починаючи з 2000 р. у ЗМІ набула розголосу ідея створення Притисянського району, що була висловлена у листі народного депутата України М. Ковача до Президента України Л. Кучми, радника Президента України В. Литвина, голови обласної ради І. Іванчо. У ньому йшлося про те, що громадяни України угорської національної меншини представлені в місцевих органах виконавчої влади та на держслужбі у значно меншій кількості, аніж це мало б впливати з їх частки у складі населення Закарпатської області. Це значно погіршує шанси на існування цієї національної меншини. Більш повна реалізація прав та зберегання традиційного національного середовища громадян України угорської національності стануть можливими лише за умов створення у складі

Закарпатської області окремої адміністративно-територіальної одиниці – Притисянського району. Утворення нової адміністративно-територіальної одиниці мало відбутися за рахунок включення до її складу населених пунктів Берегівського району, який припинив би своє існування, і сіл з угорським населенням, розташованих на прилеглих територіях Ужгородського, Мукачівського та Виноградівського районів. Центром мало стати м. Берегове. Кількість населення становила б близько 155 тис., з них 112 тис. угорської національності (75 %). До району були б віднесені 58 сільрад, 94 населені пункти. Пропозиція М. Ковача неоднозначно була сприйнята як населенням краю, так і органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями. Ряд керівників адміністрацій та органів місцевого самоврядування угорської меншини були обурені тим, що М. Ковач, не порадившись з ними, виніс зазначену пропозицію на розгляд громадськості та вищих органів виконавчої влади в Україні (Відкритий лист Президенту, 2002).

Слід зауважити, що створення такого району активно підтримувалося політичними партіями та урядом Угорської Республіки. На X засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (3–4 квітня 2001 р.) угорська сторона запропонувала записати в протоколі засідання, що «Українська сторона в рамках адміністративної реформи повинна підтримати пропозицію Товариства угорської культури Закарпаття щодо створення Притисянського району». Питання створення угорського округу досить бурхливо обговорювалося і в угорському парламенті, зокрема, звучали непоодинокі претензії до президента А. Гьонца та міністра зовнішніх справ Угорщини Ж. Немета у зв'язку з тим, що вони недостатньо активно на державному рівні підтримують пропозицію ТУКЗ (Берені, 2007, с. 91–92).

Контраргументи української сторони були такі: по-перше, нова адміністративно-територіальна одиниця не володіє достатнім промисловим потенціалом і може функціонувати лише за рахунок державних дотацій. По-друге, ускладнилося б оперативне управління 98 селами та 58 сільрадами із центру в м. Берегове. По-третє, не всі угорці схвально сприймають ініціативу голови ТУКЗ, народного депутата України М. Ковача. По-четверте, така адміністративна реформа призведе до територіальних змін і в інших районах області. По-п'яте, створення такої одиниці потенційно може спричинити загострення міжетнічних стосунків між українцями та угорцями (Панчук, 2008, с. 588).

Але питання автономії як Закарпаття загалом, так і районів компактного проживання угорців не зникло зовсім у наступні роки, час від часу спливаючи переважно у період виборчих кампаній різних рівнів. У черговий раз питання угорської автономії помітно актуалізувалося під час реформи з укрупнення районів, проведеної у 2020 р. Рішення про утворення та ліквідацію районів було ухвалене постановою Верховної Ради України 17 липня 2020 р. (Верховна Рада України, 17 липня 2020). Очевидно, що така реформа розглядалася лідерами закарпатських угорців як ще одна можливість досягнення своїх цілей. Цього разу не йшлося про автономне утворення, але розглядалася можливість створення фактично «угорського району» в Закарпатській області.

Слід відзначити, що реформа з укрупнення районів викликала гострі дискусії (головним чином щодо їхніх меж і центрів) мабуть у кожній області. Специфікою Закарпаття став етнополітичний чинник, особливо зважаючи на чергове загострення українсько-угорських відносин після прийняття в Україні «мовного» і «освітнього» законодавства. В Україні навіть розгорілася дискусія про чергову «зраду» внаслідок створення начебто угорського району, чи про здачу національних інтересів та навіть цілих територій. По суті ж, питання полягало у наступному: відповідно до проєкту Міністерства розвитку громад та територій України передбачалося створення укрупненого Берегівського району шляхом приєднання до вже існуючого району з такою назвою сусіднього Виноградівського, а також до них додали два угорських села з Мукачівського району, Серне та Баркасово, оскільки вони ще раніше приєдналися до Батівської ОТГ Берегівського району (Колесников, Калашнікова & Баласаян, 2019, с. 15; Тужанський, 2020). За переписом населення 2001 р. «старий» Берегівський район був єдиним у області, де більшість населення (76%) становили угорці, а українців було 19%. Натомість у Виноградівському районі ситуація була «дзеркальною»: більшість (71,4%) становили українці, а угорці – 26,2%. Одним із аргументів загрозовості об'єднання цих районів вважалося, що тепер один з українських районів підпаде під керівництво угорців. Дійсно, у «старому» Берегівському районі більшість посад тривалий час обіймали угорці. Але тут слід також зауважити, що відповідно до результатів перепису населення 2001 р. та даних станом на 2011 р. Виноградівський район за кількістю населення переважав Берегівський більш ніж удвічі (Панчук та ін., 2008, с. 654). Тобто, у новому «укрупненому» районі частка угорців скоротилася б з 76% до 43%. З критикою такого об'єднання відразу виступила КМКС, яка у своїй заяві вказала, що підтримує створення району з центром в Береговому, але вважає «важливим з точки зору закарпатських угорців, щоб при формуванні нового адміністративного поділу невеликі регіони в історичному ареалі розселення угорців були об'єднані в один район із центром Берегаш (Берегове)» (КМКС, 2020).

Насправді уявний «угорський район» має інші обриси: межі Притисянського району, або колишнього ТВО №72, який діяв у 1998–2002 рр. Зусилля з його відновлення тривали з 2012 р. за підтримки Угорщини, коли тодішній Надзвичайний і Повноважний Посол Угорської Республіки в Україні М. Баєр підтвердив, що така ідея обговорювалася на засіданні угорсько-української міждержавної комісії із забезпечення прав нацменшин за ініціативи однієї з угорських партій Закарпаття (На Закарпатті можуть, 2012). У 2013 р. депутат угорської партії «Йоббік» Б. Ковач на форумі у Береговому заявив, що створення Притисянського округу на Закарпатті з включенням до нього населених пунктів з більшістю угорськомовного населення є однією з умов, за яких Україна може розраховувати на підтримку в підписанні асоціації з ЄС (Бейла Ковач заявляє, 2013).

Особливо активна інформаційна кампанія стосовно питання угорського виборчого округу припала на час президентської передвиборчої кампанії 2019 р. в Україні. У березні 2019 р. народний депутат України та голова Товариства

угорської культури Закарпаття (КМКС/КМКСЗ) В. Брензович подав судовий позов проти Центральної виборчої комісії України за відмову в створенні так званого Притисянського виборчого округу. Йшлося про визначення окремого виборчого округу на території 4 районів Закарпаття вздовж річки Тиса, де компактно проживають етнічні угорці, нібито з метою обрання нацменшиною свого представника у Верховній Раді. А 17 травня 2019 р. на черговій сесії Берегівської міськради голова найбільшої фракції Демократичної партії угорців України (ДПУУ) К. Дорчі планувала зачитати звернення депутатів до ЦВК щодо створення Притисянського угорського виборчого округу на Закарпатті. Однак за відсутності кворуму сесія міськради так і не відбулася. Вже на той час існувало припущення, що створення окремого угорського виборчого округу – це, по суті, початковий етап проєкту створення Притисянської угорської автономії на території Закарпаття з центром у місті Берегове. Були й суто політичні застереження щодо такої ініціативи. Зокрема, стосовно імовірних маніпуляцій. За останні 5–10 років зі 151,5 тис. зафіксованих переписом 2001 р. угорців тисячі емігрували до більш розвинених країн, де угорський паспорт дозволяє їм офіційно працювати чи навчатися. Тому нині ця цифра навряд чи відповідає дійсності й, скоріш за все, є меншою. Згідно з чинним законодавством України, для створення окремого виборчого округу, яких на Закарпатті було шість, потрібно мінімум 155-160 тис. осіб дорослого віку, які мали б право голосу. Тому до ідеї створення подібного «угорського» округу й постали запитання: Як підрахувати кількість угорців на Закарпатті без перепису? Хто з них має право голосу? Хто володіє подвійним громадянством? (Кубіна, 2019). За «даними документів» йдеться про 57398 угорських громадян лише на території Берегівської територіальної громади, а сукупно кількість осіб, які вважаються резидентами Угорщини в цьому районі, може становити 118,5 тис. осіб (Андрашко, 2017).

Утім, принаймні у рамках реформи децентралізації й укрупнення районів ці ідеї не було реалізовано. Найбільш імовірними причинами цього є вже згадане реальне скорочення чисельності угорської етноспільноти (його точні масштаби можна з'ясувати у рамках перепису населення), а також російська агресія в Україні. До речі, до 2013 р. ключовою темою російських інформаційних кампаній про Закарпаття був русинський сепаратизм. З 2014 р. наратив змінився: у центрі зусиль російської пропаганди опинилися угорці. Російські федеральні ЗМІ розповідали про життя угорців у найзахіднішому регіоні України та їхні прагнення до автономії та відокремлення. Мовляв, подивіться, Закарпаття йде слідом Криму та Донбасу, а Україна – це failed state, яка за крок до розпаду, і врятувати її може лише федералізація (Гужанський, 2020). Таким чином, «укрупнений» Берегівський район Закарпатської області, зрештою, був визначений у межах Берегівського і Виноградівського районів (плюс два вже згадані угорських села з Мукачівського району).

Отже, успіх автономізації Криму і неуспіх такої спроби зміни державного устрою України на Закарпатті має декілька аспектів. По-перше, у Криму більшість населення становили (етнічні) росіяни та зросійщені (а не просто російськомовні) українці. На Закарпатті ж, незважаючи на строкатість етнічного

складу області, переважну більшість її населення становили українці, які навіть попри тривалий час існування поза межами України у своєму загалі не втратили української самоідентифікації і, що важливо, не дали себе переконати в протилежному ідеологам політичного русинства. По-друге, автономізація Криму відбувалася ще за існування Радянського Союзу, а Севастополь був головною базою Чорноморського флоту СРСР, тобто надзвичайно мілітаризованим регіоном. Натомість спроба повторити кримський досвід на Закарпатті відбулася в принципово інших політичних умовах та без присутності на території потужного військового угруповання, невідконтрольної українській владі. Нарешті, по-третє, державна влада України, навчена досвідом автономізації Криму та користуючись більш сприятливими внутрішніми і зовнішніми умовами, зробила слушні висновки і політично «переграла» автономістів Закарпаття, не допустивши ще однієї зміни в державному устрої.

Автономістські рухи на Півдні та Сході України

Проект «Новоросія»

Перехідний період, пов'язаний із виходом республіканських органів влади з-під союзної опіки, супроводжувався елементами суспільно-політичної дестабілізації. У багатьох союзних республіках мала місце втрата керованості соціально-економічними процесами, загострилися конфлікти на міжнаціональному та міжконфесійному ґрунті, а в окремих випадках дійшло навіть до збройного протистояння (Нагірний Карабах, Абхазія, Придністров'я та ін.). В Україні (на той час) вдалося уникнути найбільш небезпечних ризиків, пов'язаних з трансформацією системи організації влади. Поряд із цим мали місце окремі місцеві ініціативи, які можна класифікувати як спроби виходу з-під контролю республіканської влади (Кресіна та ін., 2009, с. 215). В майбутньому ці спроби оформилися в сепаратистські рухи та стали складовою ідеологічного обґрунтування російської агресії.

У серпні 1990 р. в Одесі було створено організацію за назвою «Демократичний союз Новоросії і Бессарабії», у якій в нову міжпартійну організацію об'єдналася група одеських науковців. Їхньою метою було побудувати на Півдні України незалежну Демократичну Республіку Новоросії. Так, у вересневому номері відновленої газети «Новоросійський телеграф» вийшла стаття «Держава духа», у якій йшлося про «Новоросію як обособлене географічне і соціально-економічне явище». Згодом з опублікованого «Новоросійським телеграфом» проекту статуту майбутніх засновників «Новоросії» та карти їх держави стало відомо, що йдеться про частково або повністю територію 8 областей України: Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кримської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Донецької та Запорізької. Ідеологи «Новоросії» навіть «сконструювали» народ, який би «прагнув самовизначення» – «новоросійський етнос», вирішальний вплив на виникнення якого, на їхню думку, справили народи Росії та України (Аксанюк, 1991). Активним популяризатором ідеї створення «Новоросії» був лідер «Демократичного союзу Новоросії і Бессарабії» й натхненник проголошення Придністровської Молдавської Республіки (ПМР) доктор

юридичних наук О. Сурілов (між іншим, автор понад 90 наукових праць з питань теорії та історії держави і права та 6 художніх історичних романів).

«Новороси» (так само як і «русини») користувалися підтримкою КПУ. Втім, організація так і не була зареєстрована офіційно, а ідеї О. Сурілова на той час не дістала широкої суспільної підтримки не лише в Одесі, а й у сусідніх областях, що мали б увійти спочатку до «союзу Новоросії й Бессарабії», а пізніше – до «союзу Новоросії й Придністровської Молдавської Республіки». Згодом О. Сурілов взагалі відмовився від «Новоросії» й переключився на російсько-культурницьку діяльність.

Між іншим, імовірно, в тому числі й для реалізації ідеї «союзу Новоросії й Придністровської Республіки» наприкінці літа 1991 р. президент ПМР І. Смірнов привіз до Києва звернення парламенту Придністров'я про включення цієї території до складу України (Лупиніс, 2004, с. 121; Шурхало, 2022).

Згодом, у жовтні 1991 р., ідея створення автономного утворення на Півдні України була актуалізована вже посадовими особами – тодішніми керівниками Одеської, Миколаївської, Херсонської областей та Кримської АРСР під час їхньої зустрічі у Херсоні. Сама ця зустріч відбулася задля координації дій обласних рад Півдня України щодо протидії націоналізму, подолання економічної кризи, проведення спільних політичних акцій. Також учасники зустрічі оприлюднили плани проведення подібної наради у ширшому форматі: за участю представників рад усіх рівнів та розширенням географії за рахунок Запорізької й Дніпропетровської областей (Новоросійська асамблея, 1991). Втім, уже в перші роки незалежності ідея «новоросійства» ще більше маргіналізувалася, а керівники південних областей теми, пов'язаної з утворенням автономії чи зміни державного устрою, не актуалізували.

Ситуація змінилася у 2004 р. під час Помаранчевої революції. Тоді в умовах гострої політичної кризи табір кандидата у президенти В. Януковича та найбільш замішані у фальсифікаціях представники місцевих влад південних і східних областей, аби уникнути відповідальності, зробили ставку на шантаж сепаратизмом. На Півдні України це вилилося у спробу створення «Новоросійського краю». Очолив цей процес тодішній мер Одеси Р. Боделан. За його ініціативи 26 листопада 2004 р. від імені міської громади Одеси було прийнято резолюцію, у якій, серед іншого, говорилося: «Якщо в Україні переможуть антидемократичні націоналістичні сили, то ми вимагатимемо оголосити Одесу і всю Одеську область вільною самоврядною територією, на якій діють розпорядження органів місцевого самоврядування». Того ж дня відбулися збори депутатів усіх місцевих рад Одеської області, на яких головував губернатор Одещини С. Гриневецький. У результаті депутати прийняли рішення, що на випадок захоплення влади антиконституційним шляхом набирає чинності рішення про створення на базі Одеської області територіального утворення, яке керуватиметься Конституцією та законами України (Перстньова, 2004). А згодом Р. Боделан і С. Гриневецький були присутніми на сумнозвісному з'їзді народних депутатів та депутатів місцевих рад 17 регіонів у Северодонецьку, де обговорювалася ідея створення «Південно-східної української автономної республіки».

Але вже 30 листопада 2004 р. СБУ за підсумками з'їзду в Сєвєродонецьку порушила карну справу за статтею 110 Кримінального кодексу України (посягання на територіальну цілісність і недоторканність України), а Генеральна Прокуратура порушила кримінальне провадження за фактом спроби захоплення державної влади. Таким чином, автономістський запал офіційних осіб щодо створення «Новоросійського краю» поступово зник. А після перемоги Помаранчевої революції і обрання Президентом України В. Ющенка Р. Боделан утік з України до Росії.

Чергова спроба створення «Новоросії» відбулася під час Революції гідності у 2014 р. Цього разу за прямої й неприхованої участі Росії. З початком бойових дій на Донбасі у 2014 р. слово «Новоросія» з'явилося у лексиконі російського лідера В. Путіна. Під час однієї з «прямих ліній з народом» у квітні 2014 р. він виклав своє бачення історичних подій, унаслідок яких землі «Новоросії» стали частиною України: Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса, на думку В. Путіна, не входили до складу України у царські часи, а були передані радянським урядом (Матюхіна & Бугоркова, 2015; Пять громких заявлений, 2014).

У 2014 р. створення «Новоросії» дозволяло Росії уникнути відкритого масштабного військового вторгнення в Україну, що викликало б спротив українців і масштабну міжнародну ізоляцію. Водночас, формування маріонеткової республіки відкривало б необхідний для російської експансії сухопутний коридор до Криму й завдавало б серйозного удару соціально-економічному потенціалу України. Ідею «Новоросії» активно підтримали діячі в Україні, які вже не приховували своїх сепаратистських намірів за вимогами федералізації тощо. Так, 24 травня 2014 р. сепаратисти з Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси, Луганська, Миколаєва, Харкова, Херсона з'їхалися до Донецька, щоб урочисто відкрити так званий «Народний фронт Новоросії». Також був створений Об'єднаний парламент Новоросії, а його спікером став народний депутат України О. Царьов, який відкрито перейшов на бік сепаратистів. 26 червня 2014 р. на території окупованих Росією районів Луганської та Донецької областей України було проголошено так званий «Союз народних республік – Новоросія» (Адамович, 2016, с. 177).

З боку Росії була здійснена спроба легалізувати це сепаратистське утворення. Так, 25 вересня 2014 р. російське МЗС вперше офіційно вжило назву «Новоросія» стосовно так званих «Донецької і Луганської Народних Республік» (Полулях, 2021). Однак на Півдні України проєкт «Новоросія» зазнав поразки. Визначальним у цьому був спротив суспільства ідеям «руського міра». Остаточно його поразка стала очевидною після трагічних подій 2 травня 2014 р., коли жителі Одеси фактично зупинили сепаратистів у своєму місті. Аналогічно «руській мір» і створення сепаратистських «народних республік» зупинили й жителі інших обласних центрів південних і східних областей, крім Донецької й Луганської та окупованих Криму і м. Севастополя.

Після підписання у вересні 2014 р. перших «мінських угод» та проведення у листопаді незаконних «виборів» у окупованих районах Донецької й

Луганської областей Росія була змушена закрити проєкт «Новоросія». Як заявив у травні 2015 р. О. Царьов «діяльність структур Новоросії заморожена, оскільки не вписується в план мирного врегулювання, підписаний у присутності країн «нормандської четвірки» (Колесников, 2015). Але, як показали події 2022 р., Росія не відмовилася від ідеї відторгнення Півдня України.

Від «Донецько-Криворізької республіки» до «ПіСУАР»

Як видно, проєкт «Новоросія» зразка 2014 р. на початковому етапі «пов'язав» південні та східні області України. Але від часу проголошення незалежності в східних областях були й власні спроби утворити автономію або й зовсім відокремитися від України. Так само, як у Криму, на Закарпатті чи Причорномор'ї процеси національно-державного самовизначення України на початку 1990-х рр. спонукали місцеві комуністичні влади вживати заходів спочатку для стримування розпаду СРСР, а згодом – для збереження своєї влади на місцях.

Слід зазначити, що Схід України і Донбас, зокрема, завжди був регіоном з дуже виразною регіональною і «пострадянською» ідентичністю населення. Донбас становить особливий регіон, який сформувався відповідно до історичних тенденцій та закономірностей розвитку, характерних для пограниччя/фронтиру з його сприйняттям, ставленням та інтерпретацією таких понять, як «кордон», «сусід», «свій/інший», «свій/чужий» (Кривицька, 2017, с. 299). Означені чинники постійно виступали досить поживним ґрунтом для поширення ідей утворення якихось автономних державних утворень на території регіону та навіть його відокремлення від України.

Додатковим підживлювачем пропагування окремішності регіону стали слов'янофільські й панслов'янські ідеї. На противагу українському національному проєкту пропонувався виразно етнічний проєкт створення «руського міра». На тлі пропаганди східнослов'янської єдності ця ідея стала наднаціональною й для тих етносів, які не належали до (етнічних) росіян (Кривицька, 2015, с. 135–136).

Лише у період між проголошенням Акту про державну незалежність України і Всеукраїнським референдумом на його підтримку на Донбасі одночасно ставилися питання і про створення автономії, і про федералізацію України, і про створення свого державного утворення. Деяко раніше, 20 липня 1991 р., у газеті «Комсомолец Донбасса» було надруковано статтю члена Соціал-демократичної партії України В. Чередніченка, у якій він запропонував провести обласний референдум для з'ясування майбутнього статусу Донецької області або в складі України, або у складі Росії (у якості області чи автономії), або стати самостійною Донецькою Республікою (Чередніченко, 1991). До речі, у Луганській області настрої приєднання до Росії підживлювалися ще й «аргументами» про те, що східна частина Луганщини населена донськими козаками, у Станично-Луганському районі навіть було створено їхнє товариство, а під час громадянської війни 1917–1921 рр. значна частина Луганщини входила до складу «Області Війська Донського» (Чепурнов, 1991). Згодом у цій самій газеті з'явилися й інші подібні публікації, де пропонувалося виділити ряд південно-східних областей у територіальне автономне утворення (область,

республіку) у складі УРСР та говорилося, що рішення про створення «Донецько-Криворізької республіки» повинно ухвалюватися на референдумі (Болбат, 2005; Чего хочет В. Гончаров, 1991; Бойко, 1991).

Виразниками подібних ідей виступили численні організації, що утворювалися в регіоні на початку 1990-х рр. Ці утворення в основному апелювали до таких чинників: а) переважна російськомовність населення областей, що мали увійти до «Донецько-Криворізької республіки»; б) значний рівень урбанізації цієї території; в) значний економічний потенціал; г) підвищена етнічна строкастість регіону (Адамович, 2009б, с. 618).

Восени 1990 р. у Донецьку зародився так званий «Інтеррух Донбасу». Подібні організації мали місце й у деяких інших республіках СРСР, зокрема, у Прибалтиці. По суті, вони спиралися на (етнічне) російське населення, яке протиставлялося місцевому. Представники таких «інтеррухів» зазвичай боролися з «ревізійою історії», виступали за збереження СРСР, а після його розвалу – за зміцнення зв'язків з Російською Федерацією. Своїх опонентів, особливо прихильників незалежності союзних республік, «інтернаціоналісти» звинувачували у «фашизмі». Показово, що ці «інтеррухи» не були самостійними, а виникли, як стверджував колишній генерал КДБ О. Калугін, під керівництвом КДБ як протипага національним рухам. Попри заяви про інтернаціоналізм ідеологія «інтеррухів більшою мірою відповідала російському («русскому») великодержавному шовінізму (Сизов, 2015).

«Інтеррух Донбасу» виник як відповідь на створення Народного Руху України. «Інтеррух Донбасу» виступав проти виходу України зі складу СРСР, його учасники вже тоді почали обговорення можливості відокремлення Донбасу за прецедентом «Донецько-Криворізької республіки» (1918–1919 рр.). Ідеологія «Інтерруху Донбасу» базувалася на засадах тези більшовика С. Васильченка про пріоритет економічних обставин при формуванні самодостатнього етносу радянських республік над історичними та культурними (Криськов, 2020, с. 253). 28 серпня 1991 р. Центральна Рада «Інтерруху Донбасу» ухвалила заяву, у якій висловлювалася тривога в зв'язку з тим, що регіон може стати ареною зіткнення різних політичних сил, а тому ще до проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. тут слід провести референдум про надання Донецькій області статусу автономії у складі УРСР (Заявление Центрального Совета, 1991).

У Луганську в 1990 р. було створено аналогічну структуру за назвою «Народний Рух Луганщини». Ця організація пропагувала автономію Луганської області. Її лідер, В. Чекер, заявляв, що область залишиться у складі України лише у разі укладення нового союзного договору; якщо ж Україна відмовиться від «нового союзу», то область має стати частиною Росії) (Криськов, 2020, с. 253). У 1991 р. за ініціативи «Народного Руху Луганщини», Луганського історико-культурного товариства «Відродження» та кадетських організацій було засновано Рух «Демократичний Донбас» (Болбат, 2005). У вересні 1991 р. один з його лідерів, Г. Литвак, звернувся з закликом до депутатів усіх рівнів провести «Донецьку Асамблею» і ухвалити рішення про утворення республіки «Малоросія» у складі Донецької і Луганської областей з перспективою її виходу зі

складу України в разі виходу її зі складу СРСР (Криськов, 2020, с. 253; Болбат, 2005). Утім, ця пропозиція не набула підтримки установчих зборів Руху «Демократичний Донбас». Натомість, у підсумкових програмних документах його завданням було визначено закріплення у новій Конституції України федеративного державного устрою та проведення референдумів з надання «Донецько-Криворізькому краю» статусу автономії (самоврядної території) у її складі (Движение «Демократический Донбасс», 1991).

26 жовтня 1991 р. у Донецьку відбувся з'їзд/нарада депутатів рад усіх рівнів південно-східних областей. Темою стало обговорення федеративного устрою України. До його учасників із закликом підтримати ідею федералізму звернулися делегати установчої конференції Демократичного Руху Донбасу «Братство». На їхнє переконання, це дало б можливість «зберегти історичну, економічну, національно-культурну самобутність регіонів» (Демократическое Движение Донбасса «Братство», 1991). У підсумкових документах заходу (Зверненні до народу і Заяві Верховній Раді України) знайшли відображення рішення внести положення про федеративно-земельний устрій України до концепції й проекту Конституції України, а також упродовж листопада 1991 р. обговорити проєкт нової Конституції й винести його на всенародне обговорення (Болбат, 2005; Рышков, 1991; Позднышев, 1991).

За кілька днів до Всеукраїнського референдуму, 24 листопада 1991 р., в Донецьку було започатковано черговий регіональний рух – «Рух відродження Донбасу», який очолив О. Базилук (у 1995–1998 рр. був членом Ради співвітчизників при Держдумі РФ). У травні 1992 р. він же ініціював Громадянський конгресс України, який об'єднав, по-суті, антиукраїнські сили (головував на ньому М. Азаров). Ця організація заявила про вихід на всеукраїнський рівень. Її очолили О. Базилук, Д. Корнілов та отаман донських козаків Луганська В. Карабулін. Пізніше, у 1998 р., Громадянський конгресс України був перейменований на Слов'янську партію, метою якої було проголошено об'єднання України, Білорусі й Росії в одну державу. Одним із її пріоритетних завдань було визначено федералізацію України, а в 1999 р. до цього завдання було додано необхідність, крім федералізації, створити автономії «на всіх землях, завойованих Росією. До них відносяться Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, Луганська, Донецька області. Необхідно останні дві об'єднати в автономну республіку Донбас» (Криськов, 2020, с. 254).

У політичному протистоянні між президентом і прем'єр-міністром в 1993–1994 рр. взяли активну участь донецькі регіональні еліти, які використали протестні настрої місцевого населення для розширення прав Донбасу. Для отримання ширшої автономії Донецька і Луганська облради ухвалили рішення провести одночасно з першим туром парламентських виборів так зване «консультативне опитування». На нього було винесено відразу чотири питання: «Чи згодні ви з тим, щоб Конституція України закріпила федеративно-земельний устрій України?»; «Чи згодні ви з тим, щоб Конституція України закріпила функціонування російської мови у якості державної мови України поряд з державною українською мовою?»; «Чи згодні ви з тим, щоб на території

Донецької/Луганської області мовою роботи, діловодства і документації, а також освіти і науки була російська мова поряд з українською?»; «Ви за підписання Статуту СНД, повноправну участь України в економічному союзі, в міжпарламентській асамблеї держав СНД?». Участь у голосуванні взяли 72% виборців Донецької і 75% виборців Луганської області. На всі запитання переважна (від 80% і вище) їхня більшість дала ствердну відповідь (щоправда, даних щодо питання федеративного устрою у Луганській області встановити не вдалося). Втім, показово, що принаймні у Донецькій області питання федералізації отримало найменшу підтримку з усіх винесених на голосування – 79,69% (Победоносцев, 2014; Донбасс, 1994; Жизнь Луганска, 1991).

Правомірністю проведення цього опитування зацікавилася Генеральна Прокуратура. Справа дійшла до суду, який вирішив, що підсумки місцевого референдуму на мають правового значення. Разом з тим області висловили свою позицію, і це було подано як пропозиції до проекту Конституції (Пехотин, 2005).

Чергова спроба автономізації Донецької і Луганської областей відбулася за 10 років під час президентських виборів 2004 р. і Помаранчевої революції. Ця спроба була пов'язана з уже згадуваним першим Всеукраїнським з'їздом народних депутатів та депутатів місцевих рад у Северодонецьку, який пройшов 28 листопада 2004 р. Одним з головних результатів цих зборів стали рішення про створення міжрегіонального союзу органів місцевого самоврядування України з власною координаційною радою і виконкомом. Координаційній раді було доручено здійснити юридичне оформлення міжрегіонального союзу, підготувавши для цього проекти статуту й установчого договору. Також учасники з'їзду заявили про те, що «за найгіршого кризового варіанта розвитку суспільно-політичної ситуації у країні» вони будуть «єдиними і рішучими в захисті волевиявлення народу України аж до проведення референдуму з питання можливої зміни адміністративно-територіального устрою України» (Старцев, 2004). Серед підсумків з'їзду у Северодонецьку також було рішення про можливість проведення 12 грудня 2004 р. референдуму, «на якому розглянути питання статусу територій» (Акція громадської непокори, 2004).

Двома днями раніше, 26 листопада 2004 р., рішення про створення Автономної Південно-Східної Української Республіки ухвалила сесія Луганської облради (Влада у Луганську і Харкові, 2004). Депутати заявили про закриття зовнішніх кордонів і звернулися по допомогу до президента РФ Володимира Путіна. У той же день на мітингу в Донецьку лідер Слов'янської партії, що не пройшов у другий тур виборів, кандидат у президенти О. Базилук запропонував провести в Донецькій області референдум про відділення і створення автономії, висловивши впевненість у тому, що цей крок підтримають Херсон, Одеса, Дніпропетровськ та Автономна Республіка Крим (Никоноров, 2015). Після того, як стало відомо про засідання Луганської облради, прес-служба Міністерства юстиції України розіслала прес-реліз, в якому говорилося, що рішення Луганської облради про створення Автономної Південно-Східної Української Республіки лежить поза правовим полем (Міністерство юстиції України, 26 листопада 2004). Як уже згадувалося, аналогічною була реакція правоохоронних органів і

на рішення з'їзду у Сєверодонецьку. Плани зі створення автономії у південно-східних областях після обрання Президентом України В. Ющенко не були реалізовані. Але ідея залишилася. У наступні роки її акценти остаточно змістилися у бік федералізації України.

Донецька і Луганська області в умовах російсько-української війни

Після 2004 р. тема окремішності Донбасу знов повторилася у 2014 р. Але цього разу у трагічному форматі. На окупованих Росією частинах Донецької і Луганської областей утворилися так звані «народні республіки» – «ДНР» і «ЛНР». В Україні вони були визнані терористичними організаціями (Верховна Рада визнала, 2015), а в українському законодавстві контрольовані ними території набули офіційного статусу «тимчасово окупованих територій» та назву «Окремі райони Донецької й Луганської областей» (скорочено – ОРДЛО), тимчасово окупована територія України визначалася як невід'ємна частина України, а окупація її Росією, незалежно від її тривалості, – незаконна (Верховна Рада України, 15 квітня 2014; Верховна Рада України, 16 вересня 2014; Верховна Рада України, 6 жовтня 2017; Верховна Рада України, 18 січня 2018; Верховна Рада України, 21 квітня 2021).

Таким чином, Україна не визнавала жодних маріонеткових квазідержавних утворень на фактично окупованих Росією територіях Донецької і Луганської областей та чітко задекларувала мету їхньої повної деокупації і відновлення на них українського суверенітету. Разом з тим, в умовах жорстоких боїв у 2014 – початку 2015 рр. українська влада була змушена стати стороною так званого «мінського процесу» й підписати першу «мінську угоду», яка називалася «Мінський протокол» і була підписана 5 вересня 2014 р. (Протокол по итогам консультацій, 2014). Документ містив 12 пунктів. Серед них пунктом третім значилося здійснити децентралізацію влади, зокрема, через ухвалення Закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» (закон про *особливий* статус). Відповідний Закон було ухвалено, але після проведення на території ОРДЛО фейкових виборів 2 листопада 2014 р. та на тлі масштабного наступу бойовиків у районі Дебальцеве на початку 2015 р. процес було остаточно зірвано.

Другу «мінську угоду», або «Комплекс заходів щодо виконання Мінських домовленостей» (Комплекс мер по выполнению, 2015) було підписано 12 лютого 2015 р. Прикметно, що в цьому документі окуповані території чітко називалися «окремі райони Донецької і Луганської області *України*». Також у документі йшлося про місцеві вибори за *українським* законодавством та містилася вимога у 30-денний строк після підписання цього документа прийняти постанову Верховної Ради України про визначення території, на яку поширюється «особливий режим».

Утім, і друга «мінська угода» не виконувалася фактично від моменту її підписання. За російської допомоги і кураторства (а фактично безпосередньо Росією) на території ОРДЛО формувалися, озброювалися, укомплектовувалися людьми і навчалися власні «армії», формувалися квазідержавні цивільні інститути. Неоднозначний й суперечливий вигляд мали зобов'язання та результати

певних дій у політичній і правовій сферах, які влада України вже вчинила або мала вчинити відповідно до підписаних у Мінську документів. Серед проблемних аспектів «мінського процесу» – його правовий статус і формулювання в текстах угод. За договірною суттю – це декларації намірів, за формулюваннями – імперативні вимоги. Окремі з цих вимог суперечать одна одній, вирізняються недбалістю і неточністю, нечіткістю та багатозначністю, що дає сторонам підстави тлумачити їх відповідно до власних інтересів і цілей та ставить під сумнів можливість і правомірність їх реалізації (Котигоренко, 2016).

Від самого підписання «мінських угод» точилися дискусії щодо їхньої користі або шкоди для України. Попри певне зниження активності бойових дій «мінські угоди» містили суттєві пастки для України та її майбутнього. Найперше – це зміни до Конституції, які мають враховувати «особливості окремих районів» Донбасу та ще й узгодити їх із представниками цих районів. Треба також розуміти: попри всі внутрішні складнощі ухвалення змін до Конституції, західні партнери вважають їх зобов'язанням та відповідальністю України (Єрмоленко, 2016).

Отже, імплементація «мінських угод» у частині зміни державного устрою була важливою проблемою. У цій ситуації на Україну міг чекати так званий «боснійський варіант» – перетворення на країну, де не врегульовано жодне з ключових питань, населення регіонів перебуває у стані взаємної ненависті та недовіри. Є слабкий центр, і фактична влада належить зовнішнім силам. Але насправді йшлося навіть не про «боснійський сценарій» у його первісному вигляді, адже це вже відпрацьована модель, а про нову досі невідому форму державного устрою з децентралізацією регіонів. Саме на цьому наполягала Росія, до цього насправді схилив Україну Захід, хоча представники західних держав і намагалися це всіляко спростовувати (Смирнова, 2016, с. 351). Показовий приклад – скандальновідома «формула «Штайнмаєра» – метод імплементації «Комплексу заходів щодо виконання Мінського протоколу», запропонований у 2015 р. тодішнім міністром закордонних справ, а згодом Президентом ФРН Ф.-В. Штайнмаєром. *«Формула Штайнмаєра» передбачала варіант врегулювання конфлікту на Донбасі шляхом надання спочатку тимчасового особливого статусу окремим територіям Донбасу, а потім – після доповіді представників ОБСЄ за підсумками виборів на непідконтрольній Україні території – надання постійного особливого статусу цим територіям (Петровець, 2018).* Таким чином, з точки зору державного устрою України, головна небезпека «мінських угод» полягала у перетворенні їх на інструмент фактичного «вживлення» в унітарну державу практично не підконтрольних і некерованих державою територій, який імовірно привів би не до реінтеграції цих територій, а до дальшої дезінтеграції усєї держави.

Так, у січні 2021 р. була оприлюднена доктрина «Русській Донбасс», відповідно до якої Донбас оголошувався «форпостом русского міра», а «ДНР» і «ЛНР» у кордонах Донецької і Луганської областей – «продовжувачами російської державності» (Мельникова, 2021). На думку вченого-релігієзнавця та в'язня російських окупантів І. Козловського, створення цього документа було черговим

етапом гібридної агресії Росії, головним завданням якого є зміна свідомості місцевого населення з метою продовження гібридної війни (Горбатенко, 2020).

Але все докорінно змінилося 22–24 лютого 2022 р., коли Росія офіційно визнала так звані «ДНР» і «ЛНР» у межах Донецької і Луганської областей України (Путін: Росія визнала, 2022) та почала повномасштабне військове вторгнення. Саме у лютому 2022 р. стало остаточно зрозуміло, що усі проекти автономізації, федералізації, *особливих* статусів – це лише ширма, за якою 30 років прикривалися справжні наміри Росії: зупинити процес національно-державного самовизначення України, використовуючи як один з методів провокування етнополітичних конфліктів. На шостому місяці повномасштабної війни російське керівництво вже не приховувало своїх намірів з включення усіх окупованих нею у 2022 р. територій України до складу Росії за допомогою фейкових референдумів, що орієнтовно були призначені на осінь 2022 р.

«Галицька асамблея» та її роль у процесі національно-державного самовизначення України

Утім, як би це парадоксально не звучало, на початку 1990-х рр. ідеологи автономізації та федералізації південно-східних областей виправдовували свої ідеї прикладом Галичини – регіону, що тоді став рушієм відновлення української державності. Понад те, на думку деяких дослідників, ідея федеративного устрою держави була «привнесена на Донбас із Західної України і знайшла своїх прихильників, які бачили у федералізмі необхідну умову збереження економічної, національно-культурної самобутності регіонів, а також соціального і міжнародного миру» (Болбат, 2005). Як конкретний приклад для наслідування ними називалася «Галицька асамблея».

Наприкінці 1980-х рр. Галичина разом із Прибалтійськими республіками СРСР стала одним із локомотивів суверенізації на теренах конаючого СРСР. 4 березня 1990 р. в УРСР відбулися вибори до Верховної Ради та місцевих рад. У радах трьох областей: Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської на виборах перемогли позапартійні депутати, налаштовані опозиційно до КПУ. Вперше в своїй історії комуністи опинилися в опозиції, але поки що на місцевому рівні (Михайленко 2015). Це дозволило новій місцевій владі розпочати впровадження національної символіки, релігійних та національних свят; провести зміни у питаннях власності і земельних відносин; відновити права Греко-католицької церкви; створити демократичні ЗМІ; розширити партійну багатоманітність і деідеологізувати життя; ввести місцевий час; визнати вояків УПА ветеранами; розгорнути активну національно-просвітню працю в східних та південних областях України (Адамович, 2007).

Звісно, такі новації не залишилися поза увагою республіканської та союзної влади. Партійно-державні структури відразу почали інформаційну кампанію з метою дискредитувати облради Галичини, основним лейтмотивом якої був етнополітичний посыл про те, що на теренах Західної України – ненависники інших національностей (Адамович, 2007; Іваничук, 1991).

Тим часом, на рівні республіканського керівництва поглибилися внутрішні протиріччя по лінії взаємин між Верховною Радою та ЦК Компартії

України, а в самій Раді – між прихильниками Голови Ради Л. Кравчука (суверен-комуністами) та консерваторами (ортодоксами) лінії С. Гуренка. Останні намагалися зупинити демократичні процеси, підігруючи, в тому числі, сепаратистські настрої. Національно-демократичні сили в цій ситуації могли стати союзником Л. Кравчука в рамках протистояння з партійною республіканською владою та відстоювання суверенності республіки перед союзним центром, особливо після ініціативи М. Горбачова провести 17 березня 1991 р. референдум щодо перспектив збереження СРСР. Тож саме в контексті цих тенденцій суспільно-політичного розвитку слід розглядати скликання «Галицької асамблеї» (Кобута, 2011, с. 23).

Питання, що виносилося на Всесоюзний референдум, було сформульовано таким чином: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуються права та свободи людини будь-якої національності?» (Хаврук, 2011, с. 42; Верховный Совет СССР, 19 января 1991). Про маніпулятивність такого формулювання запитання вже сказано й написано чимало. Основна критика зводиться до того, що, по суті, в одному запитанні поєднувалося три, а вибір все одно був без вибору – за союз (оновлений), чи за союз (відповідно, неоновлений).

Рішення про організацію референдуму в республіках покладалося на республіканські органи влади. Питання про Всесоюзний референдум стало предметом жвавих дискусій у Верховній Раді УРСР. Завдяки об'єднанню голосів опозиції та «суверен-комуністів» 27 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила компромісне рішення провести одночасно з загальносоюзним референдумом 17 березня 1991 р. республіканське опитування. Додаткове республіканське запитання було сформульоване так: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік на засадах Декларації про державний суверенітет України?» (Верховна Рада Української РСР, 27 лютого 1991).

Тим часом, позиція стосовно референдуму облрад трьох областей Галичини була набагато чіткішою й критичнішою. На першій сесії «Галицької асамблеї» 16 лютого 1991 р. було обговорено два питання: «Загальна концепція економічної співпраці в регіоні» та «Про політичну ситуацію в регіоні і Всесоюзний референдум» (Адамович, 2007; Шляхтич, 1991; Львівська обласна рада, 1991). Слід зазначити, що керівники трьох областей особливий наголос зробили на принципі територіальної недоторканності України. Так, голова Львівського облвиконкому С. Давимука відзначив «чи не найпотужніше на Україні, майже генетичне прагнення населення до повнокровної української державності» (Кобута, 2011, с. 25; Петричук, 1991; Семків, 2014). Але певні автономістські чи федералістські нотки все ж прозвучали. Зокрема, В. Чорновіл у своєму виступі заявив, що «якщо буде обрано курс націонал-державницький, то відпаде і окремішність Галичини, і певна особність її політичної лінії – залишиться географічний термін та ще, може, назва федеративної землі при можливому майбутньому федеративному устрої незалежної Української держави... Галичина – не сама за себе, Галичина – не сама по собі, Галичина сьогодні –

остання фортеця української нації, здавати яку ми не маємо права й не будемо цього робити» (Адамович, 2007; Чорновіл, 1991). Тому слід наголосити, що основний засадничий принцип «Галицької асамблеї» – єдність держави і нації – був діаметрально протилежним тим ідеям «окремішності», «особливості», «унікальності» і «неповторності» (які так чи інакше вели до «російськості»), що згодом проголошували у південно-східних областях та на Закарпатті.

Учасники першої сесії «Галицької асамблеї» загалом схвально поставилися до ідеї винесення на референдум 17 березня 1991 р. республіканського запитання, яке спиралося б на Декларацію про державний суверенітет України. Водночас було ухвалене рішення «Про проведення 17 березня 1991 р. обласних референдумів», у якому пропонувалося винести на голосування таке запитання: «Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянина незалежно від національної та релігійної приналежності»? (Адамович, 2007).

Хоча рішення «Галицької асамблеї» мали більше політико-декларативний характер, практичні наслідки цього зібрання полягали в зростанні авторитету та впливу органів демократичної влади не тільки на місцеве населення, але й певний політичний та інформаційний прорив на всеукраїнському рівні.

17 березня 1991 р. жителі галицьких областей голосували за трьома бюлетенями: всесоюзним, республіканським і обласним. Результати опитування в Україні були такими: на запитання загальносоюзного бюлетеня по республіці загалом схвальну відповідь «Так» дали 70,2% учасників голосування, а «Ні» – 28%, що, з точки зору підтримки, було найгіршим результатом з усіх дев'яти республік, у яких відбувся референдум (Центральна комісія референдуму ССРСР, 1991). Серед українських регіонів майже в усіх понад половина учасників голосування дали схвальну відповідь на запитання Всесоюзного референдуму. Виняток становили м. Київ (44,6%) та три області Галичини: Тернопільська (19,3%), Івано-Франківська (18,2%), Львівська (16,4%). Запитання Республіканського референдуму на Галичині також підтримали менше, ніж у решті регіонів. Лише в Івано-Франківській області на його запитання схвальну відповідь «Так» дали 52,1% опитаних (очевидно, такому результату на Прикарпатті посприяло те, що напередодні самого голосування Івано-Франківська крайова організація Руху закликала підтримати «лінію Кравчука» (Кобута, 2011, с.28)), тоді як у Тернопільській – 35,2%, а у Львівській – 30,1%. Натомість на запитання обласних референдумів переважна більшість учасників голосування дали схвальну відповідь «Так»: у Івано-Франківській області – 90%, у Львівській – 89,6%, у Тернопільській – 85,3%, сукупно по трьох областях – 89,3% (Рест, 2021). Таким чином, волевиявлення щодо третього, галицького бюлетеня, стали своєрідною репетицією перед майбутнім голосування за Незалежність 1 грудня 1991 року. Адже на підсвідомому рівні закладалося розуміння голосувати «за», а не «проти», тобто протестні настрої скеровувалися в позитивне, конструктивне русло підтримки альтернативи старому. І у цьому теж була заслуга «Галицької асамблеї» (Кобута, 2011, с. 28).

Отже, підсумки референдумів на Галичині засвідчили: 1) неприйняття збереження СРСР; 2) відповідно, прохолодне ставлення до участі у новому союзі України навіть на засадах Декларації про державний суверенітет; 3) абсолютна підтримка повної незалежності України.

Тим часом улітку 1991 р. активізувався процес підготовки й підписання нового союзного договору – так званий «Новоогарьовський процес». 18 червня 1991 р. Координаційна рада облрад галицьких областей ухвалила звернення до Верховної Ради УРСР. У ньому говорилося, що Верховна Рада України не має правових основ для підписання будь-якого союзного договору, адже такими основами не можна вважати ні результати союзного референдуму, ні республіканського опитування, бо воно не було альтернативним союзному, а тільки його варіантом. Некоректність формулювання винесеного на референдум питання і монопартійний диктат у більшості областей під час проведення референдуму «не дають підстав говорити про об'єктивний характер його результатів». Натомість результат референдуму у трьох галицьких областях підтверджує, що за незалежність проголосувала б більшість населення України, якби їм поставили аналогічне чітке запитання. Тому, не поставивши перед всією Україною питання «союз чи незалежність», на яке однозначно відповіло населення трьох областей, Верховна Рада України «не має ніяких правових підстав покликатися на волю українського народу» (Координаційна рада обласних Рад, 1991).

18 серпня 1991 р. у газеті «Московские новости» було опубліковано нібито узгоджений 23 липня 1991 р. проєкт Договору про Союз Суверенних Держав (Договор о Союзе, 1991), підписання якого було намічено на 20 серпня. Фактично це означало б перехід до федеративної держави та усунення частини старих державних структур разом з їхніми бюрократичними апаратами, які в нових умовах ставали зайвими. Це несло серйозні загрози «консервативному табору». Його спроба перейти до активних дій, силою взяти соціальний реванш знайшла своє втілення у здійсненні 19–21 серпня 1991 р. державного перевороту (Бойко, 2021, с. 337). Він отримав назву «путч ДКНС».

Провал «путчу» зумовив ухвалення 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України, який був підтверджений на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Прикметно, що припущення, висловлене у зверненні Координаційної ради облрад галицьких областей справдилося: за 259 дні після березневого референдуму на референдумі у грудні в Україні загалом за незалежність проголосували майже стільки виборців, скільки за неї проголосували у березні на Галицькому референдумі: відповідно, 90,3% та 89,3%.

За кілька днів після проголошення незалежності України, 5 вересня 1991 р. у Тернополі відбулася друга сесія «Галицької асамблеї». На ній розглядали питання реорганізації влади, стабілізації економіки. В. Чорновіл у своєму виступі відзначив роль і місію Галичини: «...вважаю, справа нашої честі зберегти роль Галичини як флага демократичних процесів в Україні, саме тут повинні бути сформовані концепція побудови Української держави, сформульовані основні принципи по магістральним напрямкам її побудови. Постійний політичний тиск Галичини повинен бути каталізатором діяльності

республіканських органів влади, повинен спрямовувати їх на шлях будівництва Української держави» (Кобута, 2011, с. 29). Втім, на цьому діяльність «Галицької асамблеї» як міжрегіонального об'єднання фактично припинилася. Причиною цього стало, насамперед, залучення В. Чорновола і Л. Лук'яненка в загальноукраїнський політичний процес і, зокрема, у президентську виборчу кампанію.

Отже, «Галицька асамблея», безумовно відіграла значну роль не як прикриття відособлення від України, як це було з Кримом, Закарпаттям, Новоросією та Донбасом, а як одну з головних рушійних сил національно-державного самовизначення України. У перспективі вона могла стати прототипом розв'язання проблем розвитку регіонів держави, моделлю демократичних перетворень суспільства з акцентом на національний зміст.

У наступні роки в Україні час від часу згадували досвід «Галицької асамблеї» та лунали пропозиції навіть її відродження у тій чи іншій формі. Щоправда, часто такі пропозиції були до певної міри спекулятивними. Подібні ідеї «галицької окремішності» час від часу проявляються переважно у експертно-медійному форматі і не мають нічого спільного із «Галицькою асамблеєю» зразка 1991 р. Втім, слід також додати, що цю організацію у регіоні часто пов'язують із іншою – очолюваним В. Медведчуком «Українським вибором».

Федерація чи унітарна держава?

Федералізм В. Чорновола: еволюція ідеї

Вище вже згадувалося про те, як намагання запровадити в Україні федеративний устрій відбувалися паралельно з намаганнями автономізувати окремі регіони. При цьому майже всі адепти федеративного державного устрою (а надто ті, хто у 2014–2022 р. стали зрадниками та колаборантами) апелювали до того, що ідею федеративної України вперше озвучив саме один із, без перебільшення, творців сучасної української державності – В. Чорновіл.

Так, в умовах політичного протистояння, що супроводжувало президентські вибори 2004 р., творці окремих сепаратистських проєктів активно апелювали до прихильності В. Чорновола ідеї федеративного устрою та до діяльності «Галицької асамблеї», що розцінювалося як намагання автономізувати один з регіонів (Андрощук, 2010, с. 23). Згодом, у 2010 р., у такому дусі висловився тодішній віцепрем'єр-міністр з питань регіональної політики В. Тихонов (Вицепрем'єр України виступив, 2010), який після 2014 р. виїхав на постійне місце проживання до окупованого Криму.

Як свідчить син В. Чорновола Т. Чорновіл, уперше ідею федеративної України його батько озвучив у 1987 р. на засіданні Львівського дискусійного клубу. Але вона, за твердженням Т. Чорновола, відрізнялася тим, що передбачала максимальну економічну самостійність регіонів, але водночас й якомога жорсткішу унітарність у впровадженні державницької ідеології, у розбудові освітньо-культурної сфери. Тобто це мала бути національна держава, в якій регіони мали б максимальну економічну незалежність (Стецишин, 2003). За два роки по тому, в жовтневому номері часопису «Політика» було опубліковано політичну програму кандидата в народні депутати В. Чорновола. Серед іншого в

ній ішлося й про майбутній державний устрій України, яким його уявляв В. Чорновіл: федеративна держава – союз земель, які склалися історично й несуть на собі природно-кліматичні, культурно-етнографічні, мовно-діалектні, побутово-господарчі та інші відмінності. Називалася б держава Українська Народна Федеративна Республіка й складалася б із 12 федеральних земель: Київщини, Поділля, Волині, Галичини, Буковини, Закарпаття, Гетьманщини, Слобожанщини, Запоріжжя, Донеччини, Таврії (Чорноморії) та Криму як автономії в союзі з Україною або незалежного сусіда. Передбачалося, що кожна земля врядуватиметься своїми парламентом і урядом, а двопалатна Центральна Рада України, очолювана всенародно обраним Головою, відатиме загальнореспубліканськими справами. Таке своє бачення державного устрою В. Чорновіл пропонував оформити шляхом ухвалення законів про державний устрій, про статус української мови як єдиної державної (що дав би урядам найбільш етнічно неоднорідних земель вводити на тривалий період дво- чи тримовність), про національні меншості (що окремим пунктом передбачав утворення Кримської автономної республіки у складі України та культурно-національну або національно територіальну (у випадках «суцільного замешкання») автономію неукраїнським меншостям) (Чорновіл, 1989, с. 2–3).

Приклади Криму, Закарпаття, проєктів «Новоросії» та «Донецько-Криворізької республіки» на початку 1990-х рр. в Україні продемонстрували сплеск саме сепаратистських явищ, прихованих чи відвертих. Це змусило В. Чорновола переглянути й скоригувати свої погляди: «Мусувати ідею автономізації Закарпаття чи створення так званих «Новоросії», «Криворізько-Донецької республіки» – це абсурд. Нам ніхто не давав права розвалювати Україну на якісь держави! Моя ж ідея федеративного устрою нічого спільного з цим не має. Вона полягає лише в ширшому місцевому самоврядуванні з підпорядкуванням центру, центральному уряду» (Семків, 2014). На думку О. Андрощука, остаточний відхід В. Чорновола від федеративного проєкту для України стався після 1992 р. і був прискорений загостренням проблеми автономістських і сепаратистських рухів, особливо розвитком подій у Криму (Андрощук, 2010, с. 30). У 1994 р. він вже скептично висловився щодо федералізації України: «Ви знаєте, я не належу до прихильників надмірної унітарності. Мені навіть часом закидають, що я от свого часу говорив про федералізм. Сьогодні інший час, і про федералізм в Україні говорити не можна, бо в умовах нашої нестабільності економічне самоврядування неминуче буде супроводжуватися політичним самоврядуванням. А до чого це призводить, ми бачимо на прикладі Криму, і будемо сміятися, коли такий самий Крим будемо мати в Закарпатті, в Донеччині, в Галичині, наприклад, чи на Буковині». У лютому 1998 р. В. Чорновіл розкритикував політиків, які під гаслами про децентралізацію намагаються запровадити «кланову федерацію» (Семків, 2014).

Отже, позиція В. Чорновола стосовно федеративного устрою за понад десятиліття у політиці трансформувалася від ідеї Української Народної Федеративної Республіки 12 земель до відстоювання децентралізації влади і забезпечення дієвого місцевого самоврядування в унітарній державі.

Етапи й виміри вибору між федерацією та унітарною державою

Отже, ідея федералізму/федералізації, сповідувана низкою політичних сил, зрештою стала на заваді процесу національної інтеграції. Хронологічно цей процес має три історичні етапи, позначені знаковими історичними подіями. Перший охоплював кінець 1980-х рр. (розпад СРСР) – 2004 р. (до президентських виборів 2004 р.) та характеризувався пошуком кращої моделі державного устрою для держави. Другий тривав від грудня 2004 р. (Помаранчева революція) до лютого 2014 рр. (Революція гідності) й характеризувався масштабним перенесенням теми федералізації на рівень суспільної дискусії та її використанням з метою політичної мобілізації електорату. Третій етап тривав від 2014 р. (початок локалізованої російсько-української війни) до 24 лютого 2022 р. (початок широкомасштабного російського вторгнення) й характеризувався маргіналізацією ідеї зміни державного устрою з унітарного на федеративний.

Насправді питання вибору форми державного устрою є проблемою складною й багатогранною. На наш погляд, стосовно України його слід розглядати принаймні у трьох вимірах/площинах, які на певних історичних етапах між собою перетинаються: науково-теоретичній, суспільно-політичній і практичній (конституційній). Перша стосується наукових ідей і теорій про оптимальні форми державного устрою для держав різних типів і України, зокрема. Друга проявляється у переважно кон'юнктурному використанні теми вибору або зміни державного устрою у політичній практиці, зокрема й як гасло політичної мобілізації. Третя охоплює процеси синтезу й практичної реалізації як науково-теоретичних напрацювань, так і політичних компромісів, зокрема, під час конституційного процесу та ухвалення Конституції.

У теоретичному вимірі в Україні було реалізовано цілу низку фундаментальних наукових досліджень, присвячених проблемам адміністративно-територіального устрою України. Більшість дослідників з цієї проблематики критично оцінювали отриману у спадок від УРСР адміністративно-територіальну структуру, вважаючи її застарілою, безперспективною, штучною, невідповідною і неефективною та такою, що є нездоланим бар'єром на шляху демократичних перетворень (Друзюк, 1991, с. 88; Паламарчук М. & Паламарчук О., 1996, с. 11; Долішній, Паламарчук & Шевчук, 1997, с. 9; Кисельов, 2000, с. 20; Заєць, 2005, с. 16; Олуйко, 2004, с. 23). Втім, унаслідок відмінності в підходах та відсутності системного бачення їхні напрацювання здебільшого так і не втілилися у практичній площині.

Отже, в Україні постала дилема вибору між унітарним і федеративним державним устроєм. Уже на початку 1990-х рр. сформувалося декілька основних підходів реформування територіальної структури й вибору форми державного устрою, які насправді представляли дві стратегії формування державності й перспектив її розвитку: частина з них виходила з необхідності збереження унітарності України, частина – передбачала формування нового устрою на основі федералізму.

Зазвичай аргументи прихильників федеративного устрою України ґрунтуються на тезах про суттєві соціально-економічні, світоглядні та етнокультурні

відмінності українських регіонів. Відповідно, вони вважають, що федерація створюється там і тоді, де і коли існують значні відмінності в етнічному складі населення, історичні, культурні й територіальні особливості. Характерно, що ідею федералізації регіонального управління Україною просували переважно фахівці з економіки. Так, В. Поповкін вважав, що це дасть змогу погасити можливі регіональні конфлікти, демократизувати адміністративно-територіальний поділ, а Україна від цього тільки виграє (Кресіна та ін, 2009, с. 270–271; Поповкін, 1993, с. 101). Т. Голікова вважала, що є хибною теза про те, що федералізація України спричинить до сепаратизму (Голікова, 1998, с. 145). Інші дослідники у сфері економіки В. Геєць, Б. Кваснюк, М. Зверяков також декларували необхідність удосконалення адміністративно-територіального поділу України з орієнтацією на такі принципи регіонального управління, за яких регіонам (укрупненим областям) надається статус, що існує при федерально-земельному устрої (Кресіна та ін., 2009, с. 409; Геєць, Кваснюк & Зверяков, 1999). Науково обґрунтовував переваги федеративного устрою для України політик, доктор технічних наук В. Гриньов (Гриньов, 1995, с. 91, 99).

Ідею федералізму в Україні піддавали критиці частіше фахівці з історії, філософії, політології, права тощо, які наголошували на тому, що сучасна українська державність охоплює українські етнічні землі, а тому федерація не є прийнятною. Так, М. Бортун наголошував, що відродження Україною її державності відбувається на етнічних землях української нації, що виключає умови для національно-державної федерації (Бортун, 1993, с. 112). Аналогічні аргументи неприйнятності для України федеративного устрою наводив Л. Залізняк, який наголошував, що землі України є етнічною територією одного народу – українців. Півний виняток становить лише Крим, який є батьківщиною кримських татар (Залізняк, 2014, с. 69). М. Дністрянський вважав, що, з огляду на відсутність в Україні історичного досвіду та етнополітичних передумов федеративної організації, в Україні доцільно зберегти конституційно закладений принцип унітаризму (Дністрянський, 2006, с. 288). А на переконання історика Я. Дашкевича, поширення ідей федералізації-регіоналізації України може призвести до знищення ідеї соборності України, припинення остаточної інтеграції української нації. Отже, ці ідеї є або бездумною провиною у важкий для України час, або демагогією, або провокацією, скерованою на розвал Української держави (Дашкевич, 2010, с. 55–56).

Свій погляд на означені проблеми мали й фахівці з етнополітології. Так, І. Курас констатував, що прибічники ідеї федералізації України виходять з факту її поліетнічності, регіональної строкатості й вважають, що саме земельний устрій здатний створити оптимальний баланс між загальнонаціональними й регіональними інтересами, забезпечити політичну стабільність. Їхні опоненти акцентують на тому, що орієнтація на місцеві інтереси може призвести до посилення регіонального егоїзму, політичного сепаратизму, а в підсумку – до дезінтеграції України як єдиного цілого. Як вихід, на думку І. Кураса, найбільш прийнятною уявляється унітарно-децентралізована модель територіальної організації України (Курас, 1999, с. 30–40). У свою чергу, М. Панчук і

В. Котигоренко вважали, що регіони унітарної держави можуть мати більше прав і повноважень, ніж регіони федеративної держави. А реальна проблема полягає не у суперечках про ефективність і доцільність унітаризму чи федералізму, а у оптимальному розподілі функцій і відповідальності між управлінськими структурами (Панчук, 2012, с. 101).

На погляди науковців стосовно форми державного устрою України після 2014 р. суттєво вплинула російсько-українська війна. Поняття «федералізація» і «сепаратизм» для декого з них стали частково тотожними. Так, як технологію сепаратизму в Україні федералізацію розглядає В. Явір, яка зазначає, що федералізацію в Україні як форму територіального устрою, що враховує регіональні, культурні, історичні відмінності, було повністю дискредитовано протягом 2014–2015 років. Федералізм став синонімом сепаратизму та дезінтеграції України (Явір, 2015). Автори аналітичної доповіді «Державне політичне правління і національна єдність», підготованої у Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України у 2016 р., вважають, що практика українського державотворення свідчить, що конституційно закріплена унітарність державного устрою України в контексті сучасних суспільно-політичних змін потребує, з одного боку, її безумовного збереження й посилення, а з другого – конкретизації й розвитку цієї форми державного устрою, визначення оптимальних шляхів його вдосконалення. Актуалізують зазначену проблему процеси, пов'язані з реалізацією політики децентралізації, подолання проявів сепаратизму в окремих регіонах, налагодження й гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин (Майборода, 2017, с. 24).

У суспільно-політичній площині тема федералізації України майже завжди використовувалася політиками й політичними силами зазвичай задля політичної мобілізації свого електорату та у власних політичних цілях. Слід зазначити, що під час більшості політичних криз в Україні поставали питання, що несли загрозу її територіальній цілісності. Одним з основних таких питань була зміна державного устрою з метою перерозподілу повноважень між центром і регіонами на користь останніх.

На тлі конфліктності регіональних ідентифікаційних практик, особливостей соціально-економічного розвитку регіонів вельми вагомим залишався вибір моделей державного устрою України. Тривожною ознакою стало введення в 2004–2009 рр. у політичний обіг поняття «регіонального сепаратизму» внаслідок вияву тенденції федералізації виконавчої влади на місцях та незбігу ціннісно-ідеологічних орієнтацій у соціумі. Сценарій федералізації країни протягом кількох років пропонувався політичними акторами як шлях до розв'язання проблеми регіональної поляризації (Кривицька, 2015, с. 193). Ідея федералізації України фактично зі сфери державного будівництва і державного устрою остаточно звелася до рівня політичних гасел на виборах.

Якщо говорити про зміну територіального устрою, а саме – трансформацію держави у федерацію, це питання порушувалося під впливом саме політичних процесів тричі за сучасну історію України (Рябінін, 2020, с. 26). Перший етап ідей федералізації збігся в часі з періодом розпаду СРСР та вже

згаданою активізацією в Україні різних автономістських рухів («Новоросії», «Донецько-Криворізької республіки», «Підкарпатської Русі», «Галицької асамблеї» та ін.) та практичної автономізації Криму. Його хронологічні межі охоплюють кінець 1980-х – 2004 рр. Він характеризувався пошуком найкращої моделі для держави. Вибір саме унітарного територіального устрою обумовлювався спробою об'єднати населення в межах однієї держави та знизити попит на автономістські устремління, які за кризових умов, могли б перетворитися у сепаратистські. Економічне зростання держави, яке спостерігалось у першій половині 2000-х років, звело нанівець ідею федералізації країни як серед населення держави, так і політичної еліти (Рябінін, 2020, с. 28).

Другий сплеск ідей федералізації України почався під час президентських виборів 2004 р. і Помаранчевої революції та тривав до подій Революції гідності. Цього разу до того досить розпорошені прихильники федералізації згуртувалися навколо В. Януковича й очолюваної ним Партії регіонів. При цьому офіційно в програмі кандидата в президенти В. Януковича про федералізацію не було жодного слова (Янукович, 2004).

Після повернення В. Януковича та його політичних соратників з Партії регіонів у владу в 2006 р., а особливо після його обрання Президентом України у 2010 р. тема федералізації у суспільно-політичному процесі дещо втратила свою гостроту. Але не зменшилася кількість політичних сил, які підтримували гасла федералізації України. Зокрема, до їх числа на цьому етапі долучилася КПУ й її лідер П. Симоненко (Рябінін, 2020, с. 31).

Саме у 2005–2013 рр. питання державного устрою активно нав'язувалося для обговорення в суспільстві. Втім, ставлення населення до можливої зміни державного устрою на другому етапі її актуалізації продемонструвало очевидну невизначеність суспільства у ставленні до цього. На наш погляд, це відбулося значною мірою, по-перше, завдячуючи винесенню політиками питання державного устрою з вузької сфери фахівців і експертів у загальний інформаційний простір та маніпуляціям у ЗМІ, а по-друге, завдяки технічному прогресу засобів масової комунікації та збільшенню їхньої доступності населенню.

Отже, на другому етапі питання автономізації, децентралізації, федералізації більш спрацьовували саме як гасла політичної мобілізації. Обговорення питань зміни державного устрою в цей період було порівняно гострішим на його початку, а згодом, після повернення у владні ешелони В. Януковича та його соратників ідея й гасла федералізації отримали альтернативний, м'якший, варіант у вигляді ідеї децентралізації місцевого управління. Можливо, шлях децентралізації набув би дальшого розвитку, а питання федералізації зникло б з політичного і суспільного порядку денного, але на заваді стали події кінця 2013 – початку 2014 рр..

Під час Євромайдану та Революції гідності почався третій етап активізації питання федералізації України шляхом чергового його нав'язування українському суспільству. Він став найбільш радикальним, бо ці ідеї тепер йшли не згори, а, в переважній більшості, знизу. З іншого боку, такий сценарій нав'язувався Росією, яка потім стала висувати цю ідею як механізм

врегулювання української політичної кризи на дипломатичному рівні та під час підписання «мінських угод» (Рябінін, 2020, с. 31).

Після 2014 р. головним і чи не єдиним рупором федералізації України лишилися близький до російського лідера В. Медведчук і його політичні соратники та підконтрольні їм ЗМІ. Ідеї федералізації України В. Медведчук почав просувати в маси ще у 2011 р., а в 2012 р. до цієї справи долучився створений В. Медведчуком «Український вибір». Головним аргументом на користь федералізації В. Медведчук вважав як тези В. Чорновола, так і профедералістських сил зразка 2004 р. На його переконання, Україна в межах сьогодення – це територія, яку було штучно створено колись. Аргументуючи свою думку, він заявив, що на території України в різні роки діяло «7–8 різних державних утворень, кожне з іншими державними принципами». Україна, за визначенням В. Медведчука, складна країна, і не лише за етнічним складом, а й за процесами її формування у сьогоденні вигляді й «не розумів» такого небажання деяких політичних сил в Україні навіть слухати про можливість федералізації» (Семенова, 2022). Справжню вартість таких «аргументів» В. Медведчука показало повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2014 р.

Таким чином, після 2014 р. питання федералізації, окрім В. Медведчука, практично ніхто з українських політиків не торкався. Воно зійшло на периферію суспільного й політичного дискурсів. Натомість на порядок денний було винесено питання децентралізації влади, яким зміна державного устрою не передбачалася.

На початку 1990-х рр. і у перші роки незалежності Україна ідейно та політично максимально наблизилася до вибору федеративного державного устрою та його конституційного (практичного) закріплення. Першу Конституційну комісію Верховної Ради УРСР було створено ще у жовтні 1990 р. Проблема розробки проекту Конституції в цей час була тісно пов'язана з визначенням долі Союзу та розробкою нового союзного договору. Ставлення Компартії України до визначення в Конституції України федеративного державного устрою проявилось під час обговорення Концепції Конституції на Політбюро ЦК Компартії України 23 січня 1991 р. Зокрема, доповідач Г. Крючков, який виступав від імені групи науковців-розробників компартійного варіанта Конституції, зазначив, що більшість товаришів пропозицію федералізації України не підтримали. Він це пояснював тим, що «це навряд чи сприятиме поліпшенню управління зараз» і «може викликати сепаратистські настрої, дуже небажані сьогодні» (Адамович, 2009b, с. 161).

Попри те, що на той час прихильником федеративного устрою України був В. Чорновіл, інші представники національно-демократичних сил, зокрема М. Поровський, дотримувалися думки, що федеративно-земельний поділ є шкідливим для соборності України, оскільки внаслідок неоднакової етнічної ситуації неминуче виникли б сепаратистські тенденції, які породжуватимуть міжетнічні непорозуміння у суспільстві. Щоб уникнути міжнаціональної напруженості, вони пропонували ввести до Конституції гарантовані права національних меншин (Поровський, 1991).

Свій проєкт Конституції до Конституційної комісії передав представник Партії Слов'янського Відродження Ю. Чемерис. Цей проєкт був розроблений повністю на засадах федеративного устрою України, що мало відбиватися навіть у назві держави – Слов'янський Федеративний Гетьманат Київська Русь – Україна (Копиленко, Бершеда & Журавський, 2014, с. 55–106).

Слід зазначити, що у період 1991–1993 рр. загалом було розроблено тринадцять проєктів Конституції. З них шість були напрацьовані в рамках Конституційної комісії, два – партіями, чотири – окремими авторами, громадськими організаціями тощо. Ще один був надісланий Хмельницькою обласною радою.

Виступаючи на засіданні Конституційної комісії у лютому 1991 р., її голова Л. Юзьков серед найбільш дискусійних питань, що вимагали дальшого пошуку, назвав проблему форми державного устрою республіки (Вікторова, 1991). 3 липня 1991 р. було оприлюднено Концепцію нової Конституції України (Концепція нової Конституції, 1992). У Концепції було чітко зафіксовано, що форма державного устрою України – унітарна держава, до якої входить Кримська АРСР.

У червні 1992 р. Конституційна комісія завершила роботу над варіантом проєкту Конституції й 30 червня 1992 р. у Верховній Раді відбулося його обговорення. У проєкті вказувалося, що Україна є унітарною державою, а її територіальний устрій ґрунтується на засадах єдності, неподільності, недоторканності й цілісності державної території, комплексності економічного розвитку і керованості окремих її частин з урахуванням загальнодержавних і регіональних інтересів, національних і культурних традицій, географічних і демографічних особливостей, природних і кліматичних умов (ст. 104). Разом з тим, ст. 107 визначала як адміністративно-територіальну одиницю область (землю). Окремий розділ стосувався Республіки Крим, яку було визначено як «державно-територіальну організацію влади і самоврядування населення Криму» (Верховна Рада України, 1 липня 1992). Втім, на думку О. Андрощука, статті 228 і 229 проєкту з розділу про місцеве самоврядування все ж містили виразний натяк на федералізацію державного устрою (Андрощук, 2010, с. 29). У ст. 228 йшлося про те, що регіональне самоврядування здійснюється населенням у межах областей (земель) і районів безпосередньо шляхом регіональних референдумів, а у ст. 229 – про те, що обласні (земельні) і районні ради здійснюють нормотворчу, виконавчу, контрольну, координаційну та іншу діяльність у сферах і межах, визначених Конституційним законом (Верховна Рада України, 1 липня 1992).

Після всенародного обговорення доопрацьований за його результатами проєкт у редакції від 28 січня 1993 р. було винесено на розгляд Верховної Ради 27 травня 1993 р. У питанні державного устрою доопрацьований проєкт Конституції відрізнявся тим, що в ньому Україна визначалася єдиною, соборною державою, але було відсутнє формулювання «унітарна держава» (Копиленко, Бершеда & Журавський, 2014, с. 353–421).

Не містилося його й у наступних проєктах Конституції – натомість згадувалися, наприклад, «засади єдності і цілісності державної території» «з

урахуванням економічних, історичних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» (Копиленко, Бершеда & Журавський, 2014, с. 488–537).

Унаслідок політичної кризи з жовтня 1993 р. реальний конституційний процес в Україні було призупинено. Питання про підготовку Конституції жодного разу не вносилося до порядку денного пленарних засідань Верховної Ради України чи навіть постійних комісій. Достроковий розпуск Верховної Ради України припинив діяльність Конституційної комісії (Адамович, 2009b, с. 179).

Після дострокових парламентських і президентських виборів 1994 р. було сформовано другу Конституційну комісію, яку очолили новообраний Президент України Л. Кучма та новий Голова Верховної Ради О. Мороз. Нова Конституційна комісія за основу взяла проєкт Конституції у редакції від 26 жовтня 1996 р.. Л. Кучма не погоджувався з думкою, що ухвалення Конституції справа малореальна через протистояння в суспільстві та мав сподівання на швидке ухвалення нової Конституції України, оскільки вважав, що даліше зволікання буде політичною помилкою. Інакше, на думку Л. Кучми, Україні загрожував розпад. О. Мороз, який хоч і погоджувався, що ухвалювати Конституцію слід якнайшвидше, вважав за доцільне ретельно проаналізувати всі наявні проєкти й максимально врахувати пропозиції всенародного обговорення (Конституційний процес відновлено, 1994).

Згодом почався період політичного протистояння Президента України й Верховної Ради, очолюваної О. Морозом. Питання ухвалення Конституції стало в певному сенсі заручником цього протистояння. Ключовим питанням у цей період конституційного процесу був розподіл владних повноважень.

Упродовж 1994–1996 рр. загалом було представлено дванадцять проєктів Конституції України. З них п'ять були напрацьовані тимчасовими депутатськими комісіями, три – другою Конституційною комісією, чотири – політичними партіями.

Проєкти Конституційної комісії як і раніше не містили поняття «унітарна держава», але вказували, що територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, оптимального поєднання децентралізації й централізації в здійсненні державної влади, з урахуванням економічних, історичних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій (Копиленко, Бершеда & Журавський, 2014, с. 663–702, 703–738, 783–832).

Проєкти Конституції, розроблені політичними партіями, також не містили жодного натяку на федеративний державний устрій України. При цьому, проєкти Конгресу Українських Націоналістів та Української Республіканської партії містили чітке визначення України як унітарної держави (Копиленко, Бершеда & Журавський, 2014, с. 583–624, 625–634). Не містилося чіткого визначення державного устрою України у проєкті, поданому ХДПУ (Копиленко, Бершеда & Журавський, 2014, с. 833–871). У проєкті, поданому СПУ, не визначався державний устрій, але вказувалося, що питання національно-державного устрою може вирішуватися шляхом всенародного

опитування (Копиленко, Бершеда & Журавський, 2014, с. 635–662). Проект фракції КПУ містив главу про адміністративно-територіальний поділ України, який здійснюється з урахуванням національно-культурних, історичних та інших чинників, але так само не містив чіткого визначення державного устрою (Копиленко, Бершеда & Журавський, 2014, 739–782).

У травні 1996 р. було створено Тимчасову депутатську комісію з доопрацювання проекту Конституції України. Три варіанти проекту Конституції України, які були нею напрацьовані, містили чітке визначення державного устрою України як «унітарної держави» (Копиленко, Бершеда & Журавський, 2014, с. 872–916, 917–962, 1015–1059), а один, альтернативний, підготовлений членами Тимчасової комісії від КПУ, не мав чіткого визначення державного устрою, але у розділі щодо територіального устрою містив положення про поєднання централізації в здійсненні державної влади й максимальної автономії регіонів у вирішенні місцевих справ, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їхніх історичних, економічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій (Копиленко, Бершеда & Журавський, 2014, с. 963–1014).

На цьому часовому відрізку конституційного процесу в Україні питання державного устрою розглядалося розробниками проектів Конституції або виключно в напрямі унітаризму, або в форматі децентралізації. Про можливий федеративний устрій України вже не йшлося. При цьому національно-демократичні сили все ж вбачали елементи федералізації України в конституційному закріпленні автономного статусу Криму (Ратушний, 1995).

Таким чином, якщо на початку конституційного процесу ще велися дискусії стосовно вибору між унітарною й федеративною моделлю, то на момент його завершення ідея федерації була практично відкинута, а йшлося максимум про унітарну децентралізовану державу. В результаті, через тогочасні групові інтереси депутатського корпусу, загрозу дезінтеграції держави внаслідок посилення регіонів та низки інших чинників Україна за Конституцією 1996 р. була проголошена унітарною державою з адміністративно-територіальною автономією у своєму складі.

ВИСНОВКИ

Етнонаціональний чинник поряд із економічними та соціальними залишається важливим як на стадії формування держави, так і в процесі її дальшого функціонування. При цьому певні складові етнополітичних рухів часто мають конфліктогенний характер. У сенсі взаємодії території й етнополітичних суб'єктів такі конфлікти зазвичай супроводжуються суттєвими територіально-політичними перетвореннями.

З конфліктопродукуючими діями окремих етнополітичних суб'єктів Україна зіткнулася ще до здобуття нею суверенного статусу, а надто – у процесі його утвердження. Вони мали виразне етнополітичне забарвлення та проявлялися в спробах зміни державного устрою, а територіально мали місце майже в усіх макрорегіонах держави, за винятком Центральної України.

Реальним наслідком таких процесів, який відбився на державному устрої України, стало перетворення Кримської області на автономну республіку. Основними суб'єктами цього процесу були Українська держава, регіональна влада АР Крим, (етнічна) російська, українська та кримськотатарська етнospільноти. Головним досягненням держави в процесі правового розв'язання кримського питання слід вважати те, що Україна зберегла свою унітарність, а автономія, попри особливості етнічного складу населення й політичні обставини, набула виключно адміністративно-територіального статусу, без ознак суверенності чи етнічності/етнополітичності.

Разом з тим, окупація АР Крим Росією у 2014 р. по-новому актуалізувала питання створення саме кримськотатарської автономії після (або у процесі) деокупації території півострова. Сьогодні єдиної думки з цього приводу не існує. Нині є принаймні три підходи розв'язання питання: залишити все, як було до окупації; повернення Криму статусу області; створення Кримськотатарської національно-територіальної автономії у складі Української держави.

Окремим аспектом «кримського питання» було врегулювання статусу м. Севастополя. Втім, на відміну від ситуації з АР Крим, відсутність закону про статус міста Севастополя на момент його окупації Росією лишила остаточно не врегульованим питання його місця в державному устрої України.

Іншим регіоном України, де відбулася реальна (шляхом проведення референдуму) спроба змінити статус на автономію, була Закарпатська область. Русійними силами автономізації чи навіть незалежності Закарпаття на початку 1990-х рр. були тодішня комуністична влада області та ідеологи й лідери «політичного русинства». Втім, на відміну від Криму, зміна статусу області внаслідок їхніх зусиль не увінчалася успіхом. Зокрема й через принципово іншу етнополітичну ситуацію: на відміну від Криму з переважаючою російською етнospільнотою та зросійщеними українцями, на Закарпатті переважну більшість населення становили українці, які навіть попри тривалий час існування поза межами України не втратили української самоідентифікації й не дали себе переконати в протилежному ідеологам «політичного русинства». Тож, державна влада України, навчена досвідом автономізації Криму та користуючись більш сприятливими внутрішніми й зовнішніми умовами, дійшла правильних висновків і політично «переграла» автономістів Закарпаття, не допустивши чергової зміни в державному устрої.

Ще одним вагомим етнополітичним чинником автономістських рухів на Закарпатті була угорська етнospільнота. Вона претендувала на створення національного автономного району або округу на базі Берегівського району на засадах національно-територіального самоврядування. Ці претензії користувалися підтримкою з боку політичних кіл сусідньої Угорщини. Втім, унаслідок реформи децентралізації в новоствореному Берегівському районі частка угорського населення лише зменшилася.

Інші випадки спроб так чи інакше автономізувати ті чи інші регіони України мали переважно спорадичний характер. Ідеться про спроби інституалізації так званих «Донецько-Криворізької республіки» і «Новоросії». Ці проєкти

також значною мірою зародилися у середовищі місцевих комуністичних керівників, з одного боку, та проросійських і панслов'янських пропагандистів, з іншого. Російський етнополітичний чинник був одним з ідеологічних рушіїв цих проєктів, автори яких намагалися вигадати особливий народ – «новоросів». Для цих проєктів була притаманною заміна та/або поєднання на певному етапі утворення автономії окремих регіонів на федералізацію усієї держави. У 2014 р. ідея «Новоросії» набула продовження у відверто сепаратистському виконанні за безпосереднього втручання Росії та обмежено реалізувалася вже на теренах ОРДЛО (терористичних угруповань «ДНР» і «ЛНР»).

У контексті автономізації регіону або федералізації України також інколи розглядають «Галицьку асамблею». Особливо часто до таких аналогій вдавалися й вдаються явні та приховані сепаратисти. Насправді, хоч за формою «Галицька асамблея», мабуть, була подібною до автономістських проєктів на теренах південно-східних областей зразка початку 1990-х рр., по духу й за метою – кардинально відрізнялася. Адже вона відіграла значну роль не як прикриття відособлення від України, як це було з Кримом, Закарпаттям, «Новоросією» та Донбасом, а як одна з головних рушійних сил національно-державного самовизначення України.

Паралельно з намірами автономізувати окремі регіони України здійснювалися й спроби запровадити федеративний устрій для всієї України. Одним з перших про це заявив В. Чорновіл. Утім, згодом, побачивши, чим насправді Україні загрожує федералізація, він від цієї ідеї відмовився. Загалом, ідея зміни унітарного державного устрою України на федеративний відбувалася у трьох площинах, які на певних історичних етапах між собою перетиналися: науково-теоретичній, суспільно-політичній і практичній (конституційній).

Прихильники федеративного устрою як аргументи наводили приклади успішних федеративних держав, а також акцентували на специфіці й відмінностях регіонів України, зокрема, й етнополітичних. Їхні опоненти, які відстоювали збереження унітарності державного устрою України, вбачали у федералізмі (особливо враховуючи набутий Україною негативний досвід) одну з інспірованих Росією технологій сепаратизму й загрозу дальшого відчуження українських територій. Прийнятним варіантом державного устрою України прихильники унітаризму вважають унітарну децентралізовану державу. При цьому питання, пов'язані із задоволенням інтересів етноспільнот, доцільно вирішувати у форматі екстериторіальної національної автономії.

Як свідчить досвід формування державного устрою України під час проголошення/відновлення незалежності та в наступні роки, практично всі здійснені спроби його зміни мали на меті або створення у складі унітарної держави адміністративно-територіальних одиниць зі спеціальним статусом (упровадження елементів федералізму), або повного перетворення України на федеративну державу. Саме такий державний устрій, за справжніми задумами більшості авторів подібних проєктів, повинен був максимально послабити стійкість України. Саме так і відбулося: найпершими окупованими Росією українськими територіями у 2014 р. стали кримська автономія – АР Крим та Севасто-

поль – місто зі спеціальним статусом, а з 2022 р. під окупацією Росії перебувають майже увесь Донбас та значні частини Запорізької та Херсонської областей, тобто майже та «Новоросія», якою її окупанти уявляли в 2014 р.

Рекомендації та пропозиції

Зважаючи на сказане, після завершення російсько-української війни і повернення всіх окупованих територій питання державного устрою України повинне бути актуалізоване знову. Мається на увазі переосмислення і перегляд доцільності існування у складі унітарної держави адміністративно-територіальних утворень зі спеціальним статусом. Насамперед йдеться про АР Крим. Натомість пропонується завершити реформу децентралізації на рівні адміністративно-територіальних одиниць першого рівня (областей). Головним результатом такої реформи має стати, з одного боку, делегування областям ширших повноважень, а з іншого, уникнення фіксації у державному устрої утворень з особливим від решти областей статусом (республіки, краю, округу тощо). В цілому, за приклад такої реорганізації державного устрою України доречно взяти сучасну модель територіальної організації континентальної Франції, яка є оптимальною з точки зору балансу між децентралізованими функціями держави та місцевим самоврядуванням, дозволяє реалізувати принцип стримування й противаг, субсидіарності та більш чіткого розподілу сфер відповідальності. Головним очікуваним результатом такої реорганізації державного устрою України є збереження та зміцнення її унітарності, запобігання будь-яким спробам федералізації, а відповідно, підвищення стійкості держави перед зовнішніми загрозами.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Авдет. (1990). Ноябрь 15.

Авдет. (1991). Март 15.

Авдет. (1998). Ноябрь 24.

Адамович, С. (2004). Проблема автономії Закарпаття та політичне русинство у незалежній Україні. *Людина і політика*, 4, 10–19.

Адамович, С. (2007). Галицька асамблея 1991 р. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*, 13, 71–78 <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/7176/1/%D0%93%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D1%8F%201991%20%D1%80.pdf>

Адамович, С. (2009а). Роль Комуністичної партії України в процесі становлення політичного русинства на Закарпатті. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, 16, 17–28.

Адамович, С. (2009б). *Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України*. Місто НВ.

Адамович, С. (2016). Російський слід у формуванні «новоросійства» з метою дезінтеграції Півдня і Сходу України (1990 – 2016 рр.). *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. МП Леся. 168–181.

- Аксанюк, М. (1991, Травень 21). «Новоросія»: привид повернувся в обком. За Вільну Україну. <https://ounuis.info/publications/475/novorosiia-pryvud-povernuvsia-v-obkom.html>
- Акція громадської непокори. Хроніка подій (24-25-26-27-28-29-30 листопада). (2004, Грудень 2). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/923320.html>
- Андрашко, А. (2017, Березень 12). Угорщина має намір легально відібрати Закарпаття. *Інфографіка*. Волинські новини. <https://www.volynnews.com/news/policy/uhorshchyna-planuye-lehalno-vidibraty-zakarpattia-infohrafika/>
- Андрошук, О. (2010). В. Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів. *Український історичний журнал*, 1, 22–34.
- Архів ВР України: ф.1, оп.22, спр.2278, арк.141,
- Архів ВР України: ф.1, оп.22, спр.2309, арк. 33–40.
- Асоціація нерадикальних демократів & Демократична ліга національностей Закарпаття. (1991, Листопад 16). Звернення до інтелігенції, робітників, селян, віруючих, духовенства Закарпаття. *Новини Закарпаття*.
- Асоціація нерадикальних демократів. (1992, Березень 5). Про статус спеціальної самоврядної території Підкарпатської Республіки як суб'єкта у складі незалежної України. Про Конституцію Підкарпатської Республіки : Закон України (альтернативний проект). *Новини Закарпаття*.
- Аулін, О. (2018). Державна політика щодо Криму і конституційні зміни. *Національна Юридична Бібліотека НБУВ*. Отримано Липня 1, 2022 з http://nbuvip.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4435:derzhavna-politika-shchodo-krimu-i-konstitutsijni-zmini&catid=71&Itemid=382_
- Бабинець, І. & Останець Ю. (2006). Суспільно-політичний та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпаття (1991–2004 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 30(1), 56–68.
- Багров, Н. В. (б.д.). *Крым. Время надежд и тревог*. Б.м. : [б.и.].
- Балега, Ю. (2003). *Політичне русинство і будівництво Української держави*. Гран.
- Бедзір, В. (2004, Грудень 18–24). Автономізація відкладається. *Україна і світ сьогодні*.
- Бейла Ковач заявляє, що Україна не буде в ЄС без Притисянського округу на Закарпатті. (2013, Жовтень 19). [Mukachevo.net](https://www.mukachevo.net/ua/news/view/81604) <https://www.mukachevo.net/ua/news/view/81604>
- Берегівська районна Рада. (1992, Травень 7) Рішення XXIII сесії XXI скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 28 квітня 1992 р. «Про проект Закону України «Про угорський автономний округ». *Вісник Берегівщини*.
- Берегівська районна рада. (1992, Травень 7). Про проект Закону України «Про Угорський автономний округ» : Рішення XXIII сесії XXI скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 28 квітня 1992 р. *Вісник Берегівщини*.
- Берені, А. (2007). *Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.)*. [Дисертація кандидата історичних наук, Ужгородський національний університет].
- Бойко, А. (1991, Сентябрь 4). Я придерживаюсь социалистической идеи. *Комсомолец Донбасса*.
- Бойко, О. (2021). *30 років незалежності України : у 2-х т. Т.1. До 18 серпня 1991 року*. Фоліо.
- Болбат, Т. (2005). *Проблема государственного устройства Украины в деятельности общественных организаций Донбасса в начале 1990-х гг.* ДонИАИ. http://www.iai.dn.ua/_u/iai/dtp/CONF/1_2005/articles/stat22.html

Болдижар, М. (Ред.). (2003). Про «закарпатський сепаратизм», «політичне русинство» та їх основателів. *Руснацький світ: науково-популярний збірник. Т.3.* Видавництво В. Падяка.

Бортун, М. (1993). Регіони без Федерації. *Віче*, 7, 112–113.

В Криму милицейское троєвластие, все желают нам спокойствия. (1994, Май 26). *Крымские известия*.

Верховна Рада визнала Росію країною-агресором. (2015, Січень 27). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/26815784.html>

Верховна Рада України. (1991, Жовтень 11). *Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради України.* (№ 1660-ХІІ). *Відомості Верховної Ради України.* №48. Ст. 663. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1660-12#Text>

Верховна Рада України. (1991, Листопад 6). *Про рішення Закарпатської обласної Ради народних депутатів від 31 жовтня 1991 року щодо проведення місцевого референдуму в питанні надання області статусу автономної території: Постанова Президії Верховної Ради України.* (№ 1800-ХІІ). *Відомості Верховної Ради України.* №4. Ст. 18. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1800-12#Text>

Верховна Рада України. (1992, Квітень 29). *Про статус автономної Республіки Крим : Закон України.* (№ 2299-ХІІ). *Відомості Верховної Ради України.* № 30. С. 419. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2299-12#Text>

Верховна Рада України. (1992, Липень 1). *Конституція України. Проект. Винесений Верховною Радою України на всенародне обговорення. Відомості Верховної Ради.* №37, Ст.550. <https://static.rada.gov.ua/site/const/post/2525.html#g1>

Верховна Рада України. (1994, Вересень 22). *Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим : Постанова Верховної Ради України.* (№ 180/94-ВР). *Відомості Верховної Ради України.* № 40. Ст. 372. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/180/94-%D0%B2%D1%80#Text>

Верховна Рада України. (1994, Листопад 17). *Стенограма пленарного засідання. Бюлетень №33.* <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3574.html>

Верховна Рада України. (1994, Лютий 24). *Про статус Автономної Республіки Крим відповідно до діючої Конституції та законодавства України : Постанова Верховної Ради України.* (№ 4006-ХІІ). *Відомості Верховної Ради України.* № 22. Ст. 148. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4006-12#Text>

Верховна Рада України. (1994, Травень 20). *Про зупинення дії закону Республіки Крим «Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим : Постанова Верховної Ради України.* (№ 15/94-ВР). *Відомості Верховної Ради України.* № 20. Ст.128. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15/94-%D0%B2%D1%80#Text>

Верховна Рада України. (1995a, Березень 17). *Про Автономну Республіку Крим : Закон України.* (№ 95/95-ВР). *Відомості Верховної Ради України.* № 11. Ст.69. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95/95-%D0%B2%D1%80#Text>

Верховна Рада України. (1995b, Березень 17). *Про скасування Конституції і деяких законів Автономної Республіки Крим: Закон України.* (№ 92/95-ВР). *Відомості Верховної Ради України.* № 11. Ст. 67. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/95-%D0%92%D0%A0#Text>

Верховна Рада України. (1996, Квітень 4). *Про Конституцію Автономної Республіки Крим : Закон України.* (№ 117/96-ВР). *Голос України.* 14 травня. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Верховна Рада України. (1996, Квітень 4). *Про порядок введення в дію Закону України «Про Конституцію Автономної Республіки Крим» : Постанова Верховної Ради України.* (№ 118/96-ВР). *Відомості Верховної Ради України.* №24. Ст. 91. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/118/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Верховна Рада України. (1996, Червень 28). *Конституція України.* *Відомості Верховної Ради України.* № 30. Ст. 141. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Верховна Рада України. (1998, Грудень 23). *Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим : Закон України.* (№350-XIV). *Конституція Автономної Республіки Крим. Прийнята на другій сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим 21 жовтня 1998 року.* *Відомості Верховної Ради України.* 1999 №5-6. Ст.43. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text>

Верховна Рада України. (1998, Грудень 23). *Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим : Закон України.* (№ 350-XIV). *Відомості Верховної Ради України.* 1999. №5-6. Ст.43. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text>

Верховна Рада України. (1998, Січень 14). *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. 31 травня 1997. Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією : Закон України.* (№ 13/98-ВР). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text

Верховна Рада України. (2014, Березень 20). *Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави : Постанова Верховної Ради України.* (№ 1140-VII). *Відомості Верховної Ради.* №15. Ст.581. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>

Верховна Рада України. (2014, Вересень 16). *Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України.* (№ 1680-VII). *Відомості Верховної Ради.* №45. Ст. 2043. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text>

Верховна Рада України. (2014, Квітень 15). *Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України.* (№ 1207-VII). *Відомості Верховної Ради.* №26. Ст.892. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

Верховна Рада України. (2015, Липень 1). *Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) : Проект Закону.* http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812

Верховна Рада України. (2016, Вересень 22). *Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи» : Постанова Верховної Ради України.* (№ 1602-VIII). *Відомості Верховної Ради.* № 44, Ст. 753. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1602-19/print1477117803319649>

Верховна Рада України. (2017, Жовтень 6). *Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей : Закон України.* (№ 2167-VIII). *Відомості Верховної Ради.* № 40–41. Ст. 384. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2167-19#Text>

Верховна Рада України. (2018, Січень 18). *Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України.* (№ 2268-VIII). *Відомості Верховної Ради.* №10. Ст.54. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>

Верховна Рада України. (2020, Липень 17). *Про утворення та ліквідацію районів : Постанова Верховної Ради України.* (№ 807-IX). *Відомості Верховної Ради України.* № 33. Ст.235. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>

Верховна Рада України. (2020, Червень 26). *Стенограми засідання Верховної Ради України 27-28 червня 1996 року – день ухвалення Конституції України. Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України.* <https://www.rada.gov.ua/documents/DayConstitution/194689.html>

Верховна Рада України. (2021, Квітень 21). *Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України : Закон України.* (№ 2217-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#n173>

Верховна Рада Української РСР. (1946, Січень 22). *Про утворення Закарпатської області в складі Української РСР : Указ Президії Верховної Ради УРСР.* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3%D0%B0-01#Text>

Верховна Рада Української РСР. (1991, Лютий 12). *Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки.* (№712-XII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/712-12#Text>

Верховна Рада Української РСР. (1991, Лютий 27). *Про проведення референдуму в Українській РСР 17 березня 1991 року : Постанова Верховної Ради Української РСР.* (№ 788-XII). *Відомості Верховної Ради УРСР.* №12. Ст.129. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/788-12#Text>

Верховна Рада Української РСР. (1991, Червень 19). *Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки.* (№ 1213а-XII). *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР).* № 35. Ст.467. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213%D0%B0-12#Text>

Верховная Рада Автономной Республики Крым. (1996, Июнь 6). *О законодательной инициативе Верховного Совета Крыма по проекту Конституции Украины : Постановление Верховного Совета Крыма.* (№ 817-1). *СЗРК.* №6. Ст.513. <https://docs.dtkr.ua/download/pdf/1015.20723.1>

Верховный Совет Республики Крым. (1993, Октябрь 14). *О Президенте Республики Крым : Закон Республики Крым.* (№ 428-I). *Законы Украины.* Информационно-правовой портал. <https://web.archive.org/web/20110717125650/http://uazakon.com/document/tpart07/isx07753.htm>

Верховный Совет РФ. (1993, Июль 9). *О статусе города Севастополя : Постановление Верховного Совета РФ.* (№5359-I). *Гарант.* <https://base.garant.ru/6310973/>

Верховный Совет СССР. (1991, Январь 19). *Об организации и мерах по обеспечению проведения референдума СССР по вопросу о сохранении СРСР : Постановление Верховного Совета СССР.* *Известия.*

Вице-премьер Украины выступил за федеративное устройство Украины. (2010, Квітень 30). *Думська.* https://dumskaya.net/news/Vice-premer_Ukrainy_vystupil_za_federativnoe_ust-006651/

Відкритий лист Президенту України Л.Кучмі від народного депутата України М. Ковача. (2002, Лютий 12). *Вісник Березівщини.*

Відомості про кількість громадян, які відповіли «Так» при голосуванні на Всеукраїнському та загальнообласному референдумах (у процентах). (1991, Грудень 4). *Новини Закарпаття.*

Вікторова, С. (1991, Лютий 15). *Концепція Конституції: пошук триває. Голос України.*

Влада у Луганську і Харкові – за автономію. (2004, Листопад 26). *BBC Ukrainian.* https://www.bbc.com/ukrainian/domestic/story/2004/11/041126_lugansk_separatism

- Вперед к республике «Таврида»? (1989, Сентябрь 16). *Крымский комсомолец*.
- Гаврош, О. (2001). Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний путч? Хроніка подій з десятирічної відстані. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 3. <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/havrosh.htm>
- Геєць, В. М., Кваснюк, Б. Є., & Зверяков, М. І. (1999). *Трансформація моделі економіки України: ідеологія, протиріччя, перспективи*. Логос.
- Говорит Мустафа Джемилев. Доклади на сессиях и конференциях Курултая крымскотатарского народа. 1991–2001 гг.* (2001). Оджакь.
- Годьмаш, П. (2003). *Подкарпатская Русь и Украина*. ВАТ «Патент».
- Годьмаш, П., & Годьмаш С. (2003). *Подкарпатская Русь и Украина*. Ужгород.
- Годьмаш, П., & Годьмаш, С. (2008). *История республики Подкарпатская Русь*. Русинський інститут історії і філології. <https://karpatorusyn.org/22-vozhzhdenie-rusinskoj-nacii-ukrainy-istoriya-respubliki-podkarpatskaya-rus/>
- Годьмаш, П., & Турияница, І. (Ред.). (1996). *Від автономної Підкарпатської Русі до суверенної Закарпатської України*. Патент.
- Голікова, Т. (1998). Регіональне самоврядування – шлях до демократизації суспільства. *Регіональна економіка*, 3, 144–148.
- Голос України*. (1996, Травня 23).
- Голос України*. (1998, Листопад 25).
- Горбатенко, С. (2020). *На оккупированной части Донбасса пишут «доктрину» о государстве русского народа, где дышит свободно*. Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/31015740.html>
- Горват, М. (1995, Червень 27). Закарпаття: люди і думки. *Голос України*.
- Гриньов, В. (1995). *Нова Україна: якою я її бачу*. Абрис.
- ГУ СБУ в Криму. (1994, Май 26). Обращение личного состава ГУ СБУ в Криму. *Крымские известия*.
- Губогло, М. Н., & Червонная С. М. (1992б). *Крымскотатарское национальное движение. Т. 2. Документы. Материалы. Хроника*. ЦИМО.
- Губогло, М. Н., & Червонная, С. М. (1992а). *Крымскотатарское национальное движение. Т. 1. История. Проблемы. Перспективы*. ЦИМО.
- Дашкевич, Я. (2010). Майбутня Україна: федерація?. *Світогляд*. №5. 55–56.
- Движение «Демократический Донбасс». (1991, Сентябрь 2). Обращение ДДД к гражданам Украины. *Луганская правда*.
- Демократическое Движение Донбасса «Братство». (1991, Ноябрь 4–10). Обращение Демократического Движения Донбасса «Братство» к участникам межрегионального совещания от Востока и Юга Украины. *Донецкие новости*.
- Державний комітет України у справах національностей та міграції. (1996, Жовтень 10). *План заходів щодо розв'язання проблем українців-русинів*. (№13-884/2). Русская премия. Библиотека. <http://www.premija-ru.eu/index.php?razdel=library&podrazdel=plan-zahodiv-problem-rusniv.php&lang=ru>
- Джемилев розповів про зустріч з Путіним*. (2014, Березень 12). Українські новини. <https://ukranews.com/ua/news/236042-dzhemilyev-rozpoviv-pro-zustrich-z-putinym-dzhemilyev-rozpoviv-pro-zustrich-z-putinym>
- Діба, О., & Комарницький, В. (1991, Жовтень 5). Компроміс. *Новини Закарпаття*.
- Дністрянський, М. С. (2006). *Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики*. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Довгей, В. (1991, Лютий 2). Від Бескидів до Катині. *За вільну Україну*.
- Договор о Союзе Суверенных Государств. (1991, Август 18). *Московские новости*.

- Долішній, М. І., Паламарчук, М. М., & Шевчук, Л. Т. (1997). *Соціально-економічне районування України*. Інститут регіональних досліджень НАН України. Донбасс. (1994, Апрель 1).
- Друзюк, С. (1998). Проблеми інституту місцевого самоврядування в аспекті конституційних поглядів М. С. Грушевського. *Право України*, 3, 87–88.
- Єрмоленко, В. (2016, Лютий 12). *Річниця Мінських угод: 10 ключів для розуміння*. Громадське Телебачення. <https://hromadske.ua/posts/richnytsia-minskykh-uhod-10-kliuchiv-dlia-rozuminnia>
- Жизнь Луганска*. 1994. 2 апреля.
- Жирош, І. (1991, Вересень 19). Русини за суверенну Підкарпатську Русь. *Новини Закарпаття*.
- Заєць, А. (2005). Коротка історична довідка про адміністративно-територіальний устрій та місцеве самоврядування в Україні. *Реформа для людини. Збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні*. Геопринт. 12–16.
- Закарпатська обласна рада. (1991a, Жовтень 8). Про статус Закарпаття у складі незалежної України. *Новини Закарпаття*.
- Закарпатська обласна рада. (1991b, Листопад 21). Про зміни в тексті бюлетеня для голосування на обласному референдумі 1 грудня 1991 року : Рішення позачергової восьмої сесії обласної Ради XXI скликання. *Новини Закарпаття*.
- Закарпатська обласна рада. (1991c, Листопад 5). Про проведення обласного референдуму: Рішення сьомої сесії Закарпатської обласної Ради народних депутатів двадцять першого скликання від 31 жовтня 1991 року. *Новини Закарпаття*.
- Закарпатська обласна рада. (1992a, Березень 10). Про проект Закону України «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття»: Рішення дев'ятої сесії обласної Ради народних депутатів двадцять першого скликання. *Новини Закарпаття*.
- Закарпатська обласна рада. (1992b, Березень 6). Про організацію виконання рішення обласної Ради від 06.03.92 «Про проект Закону України “Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття”» : Рішення дев'ятої сесії обласної Ради народних депутатів двадцять першого скликання. *Новини Закарпаття*.
- Закарпатська обласна рада. (1992c, Березень 10). Про порядок введення в дію Закону України «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття» : Постанова Верховної Ради України (Проект). *Новини Закарпаття*.
- Закарпатська обласна рада. (1992d, Січень 30). Про внесення змін і доповнень до Конституції України : Рішення дев'ятої сесії обласної Ради народних депутатів від 24 січня 1992 року про звернення до Верховної Ради України. *Новини Закарпаття*.
- Закарпатська обласна рада. (2003). Про врахування специфіки Закарпаття у майбутній адміністративно-територіальній реформі : Звернення. *Руснацький світ: науково-популярний збірник. Т.3*. Видавництво В. Падяка.
- Залізник, Л. (2014). *Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р.* Шлях.
- Зан, М. (2002). Формування української політичної нації і проблема русинства на Закарпатті. В *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 12, 131–132.
- Зан, М. (2010). Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу. *Народна творчість та етнографія*, 1, 31–42.
- Заявление председателя Службы безопасности Республики Крым В. Лепихова. (1994, Май 26). *Крымские известия*.

Заявление Центрального Совета: Интердвижение не хочет нового Карабаха. (1991, Ноябрь 30). *Первая линия*.

Зілгалов, В. Мешко, І., & Мишанич Ф. (1992, Лютий 22). Про самоврядне Закарпаття: Закон України (Проект). *Новини Закарпаття*.

Итоговый документ заседания делегации Верховного Совета Украины и рабочей группы Верховного Совета Крыма, состоявшегося 2–3 июня 1994 г. в г. Симферополе. (1994, Июнь 16). *Крымские известия*.

Іваничук, Р. (1991, Лютий 5). Не будьмо «малоросами». *За вільну Україну*.

Кисельов, Є. (2000). Методологічне обґрунтування регіонального поділу України за геополітичними ознаками. *Вісник УАДУ*, 4, 17–22.

КМКС. Заява КМКС щодо зміни адміністративного поділу Закарпаття. (2020, Червень 9). *Karpatalja*. <https://karpataljalap.net/node/49633>

Кобута, С. (2011). «Галицька асамблея» 1991 року: політичний проєкт чи спроба регіонального співробітництва?. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, 19, 21–32.

Колесников, А. (2015, Май 20). Почему Кремль закрывает проєкт «Новороссия». Московский центр Карнеги. <https://carnegiemoscow.org/commentary/60155>

Колесников, О., Калашнікова, О., Баласаян, В., Новак, Н., & Думинська, А., (2019). Об'єднання громад в етноконтактних регіонах: особливості та перспективи. Асоціація сприяння самоорганізації населення.

Комарницький, В. (1991, Листопад 21). Леонід Кравук – на Закарпатті. *Новини Закарпаття*.

Комплекс мер по выполнению Минских соглашений. (2015, Февраль 12). Organization for Security and Co-operation in Europe. <https://www.osce.org/files/f/documents/5/b/140221.pdf>

Конституційна комісія. (2012 [1996]). *Проект Конституції України у редакції від 24 лютого 1996 р., схвалений Конституційною комісією у складі Кучми Л. Д., Мороза О. О., Корнєєва А. В. та інших 11 березня 1996 р. (витяг)*. В О. Л. Копиленко. *Автономна Республіка Крим: питання правового статусу*. (с.791–989). Інститут законодавства Верховної Ради України.

Конституційний процес відновлено. (1994, Листопад 30). *Голос України*.

Концепція нової Конституції України. (1992, Липень 3). *Голос України*.

Координаційна рада обласних Рад. (1991, Червень 27). Звернення до Верховної Ради УРСР від Координаційної ради обласних Рад народних депутатів Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей. *Голос України*.

Копиленко, О. Л. (2012). *Автономна Республіка Крим: питання правового статусу*. Інститут законодавства Верховної Ради України.

Копиленко, О. Л., Бершеда, Є. Р., & Журавський, В. С. (Упоряд.). (2014). *«Конституція – правне обличчя всієї країни» (нереалізовані сторінки сучасного конституційного процесу): Збірка проєктів Конституції України та законопроєктів про внесення змін до Основного Закону України, Концепція нової Конституції України та концепції змін до Конституції України*. У 2-х кн. Кн.1. Інститут законодавства Верховної Ради України.

Коробова, Т. (1998, Березень 25). Кримським татарам відмовлено у праві голосувати. *День*.

Котигоренко, В. (2005). *Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації*. Світогляд.

Котигоренко, В. (2016, Червень 24). Чи можливе життя поза Мінськом?. *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/columnists/chi-mozhlive-zhittya-poza-minskom-212010_.html

Кресіна, І. О., Коваленко, А. А., Вітман, К. М., Скрипнюк, О. В., Перегуда, Є. В., Стойко, О. М., Кучабський, О. Г., & Явір, В. А. (2009). *Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми* : Монографія. Логос.

- Кривицька, О. (2015). *Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України*. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Кривицька, О. (2017). Ідентичність українського пограниччя: Донбас. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 1, 293–313.
- Кривський, І. Ю., & Рушак, М. Ю. (1992, Лютий 27). Статут Закарпаття як спеціальної самоврядної адміністративної території України (Проект). *Новини Закарпаття*.
- Кримські татари оголосили про створення національної автономії*. (2014, Березень 29). BBC News Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140329_kurultaj_upd_ko
- Криськов, А. (2020). Сепаратистський рух на Сході України у 1990-ті роки. *Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції «Фундаментальні та прикладні проблеми сучасних технологій». 14–15 травня 2020 року*. ТНТУ. 253–254. <https://core.ac.uk/download/pdf/323534794.pdf>
- Крымская правда*. (1996, Март 12).
- Крымские известия*. (1995, Іюнь 1).
- Крымский комсомолец*. (1991, Яанварь 26).
- Кубіна, В. (2019, Травень 21). *Угорський виборчий округ на Закарпатті: головні небезпеки*. УКРІНФОРМ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2704913-ugorskij-viborcij-okrug-na-zakarpatti-golovni-nebezpeki.html>
- Курас, І. Ф. (1999). *Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років*. ІПіЕНД.
- Лишь по счастливой случайности в Крыму не было применено оружие. (1994, Май 24). *Крымская правда*.
- Літературна Україна*. (1997, Лютий 6).
- Лупиніс, А. (2004). *Бунт має рацію (Політичний заповіт)*. МПП «Факел».
- Львівська обласна рада. (1991, Лютий 5). Про забезпечення політичної стабільності в області і ставлення до референдуму щодо Союзного договору. *За Вільну Україну*.
- Ляшенко, О. (2008). Русинський партикуляризм у сучасній Україні: витоки, ідеологія, прояв. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 37, 211–232.
- Ляшенко, О. 2006. До питання про перспективи адміністративно-територіальної реформи в Україні: досвід автономізації Криму та Закарпаття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України*, 29, 253–265.
- Майборода, О. (Ред.). (2017). *Державне політичне правління і національна єдність : аналітична доповідь*. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.
- Майборода, О. М. (1999). *«Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму*. Києво-Могилянська академія.
- Майборода, О. М. (2015). *Етнічність у міжнародній системі*. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.
- Малець, О. О. (2001). *Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40-80-х рр. ХХ ст.* [Автореферат дисертації кандидата історичних наук, Ужгородський національний університет].
- Мальгин, А. В. (2000). *Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999*. Новый Крым.
- Маруховська, О. (1998). Врегулювання етнічних конфліктів: наука чи мистецтво. *Віче*, 1, 12–23.

- Матюхіна, Н., & Бугоркова, О. (2015, Червень 4). *Обзор: «Проект Новоросси́я» – game over?* BBC News Україна.
https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2015/06/150604_ru_s_dnr_over
- Медведев, О. (1994, Февраль 1). Россия учтет результаты голосования. *КоммерсантЪ*.
- Меджліс. (2012 [1991]). *Проект Конституції Кримської Республіки, розробленої Меджлісом кримськотатарського народу, від 29 грудня 1991 р.* В О. Л. Копиленко. *Автономна Республіка Крим: питання правового статусу*. (с. 837–891). Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012.
- Мельникова, К. (2021, Январь 22). *Триединство русского народа и Новоросси́я: проект доктрины «Русский Донбасс»*. EADaily.
<https://eadaily.com/ru/news/2021/01/22/triedinstvo-russkogo-naroda-i-novorossiya-proekt-doktriny-russkiy-donbass>
- Михайленко, О. (2015, Квітень 8). *25 років тому відбулися перші альтернативні вибори в новітній історії України*. GalInfo.
https://galinfo.com.ua/articles/25_rokiv_tomu_vidbulysya_pershi_alternatyvni_vybory_v_novniy_istorii_ukrainy_190377.html
- Мишанич О. (1999). *Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму*. Видавництво «Обереги».
https://shron1.chtyvo.org.ua/Myshanych_Oleksa/Politychne_rusynstvo_istoriia_i_suchasnist_I_deini_dzherela_zakarpatskoho_rehionalnoho_separatyizmu.pdf
- Мишанич, О. (1991, Листопад 21). *Обережно – автономія! Літературна Україна*.
- Мишанич, О. (1994). *Ідейні витоки новітнього «карпаторусинства»*.
«Карпаторусинство»: історія і сучасність : Доповіді на I Конгр. Міжнар. асоц. українців (Київ, 27 серп. – 3 верес. 1990 р.) та I Конгр. Респ. асоц. українознавців (Київ, 20–23 груд. 1990 р.). Обереги. 39–45.
- Міжнародна конференція із прав людини. (1991, Вересень 21). *Молодь Закарпаття*.
- Міністерство юстиції України. (2004 Листопад 26). *Міністр юстиції України: рішення Луганської облради про створення Автономної Південно-Східної Української Республіки лежить поза правовим полем*. (2004, Листопад 26). Міністерство юстиції України. <https://minjust.gov.ua/news/ministry/ministr-yustitsii-ukraini-rishennya-luganskoj-oblradi-pro-stvorennya-avtonomnoi-pivdenno-shidnoi-ukrainskoj-respubliki-lejit-pozapravovim-polem-5645>
- Могильов розповів навіщо йому нова Конституція. (2012, Липень 19). Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/news/2012/07/19/6969115/>
- На Закарпатті можуть створити угорську автономію. (2012, Березень 22). УНІАН. <https://www.unian.ua/eunews/625781-ugorschina-pidtrimue-stvorennya-ugorskoji-avtonomiji-v-zakarpatti.html>
- Никоноров, А. (2015). *История развития сепаратизма в Луганской области*. Діпо.Донбас. <https://dn.depo.ua/rus/dn/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-luganskiy-oblasti-24102015090000>
- Новая «Конституция» Крыма неприемлема для крымских татар – Меджліс. (2014, Апрель 11). Крым.Реалии. <https://ru.krymr.com/a/25329127.html>
- Новоросійська асамблея? (1991, Жовтень 17). *Молода Галичина*.
- Оліярник, М. (2022,). *24 лютого все змінило: в Україні є новий план повернення Криму*. Заборона Медіа. <https://zaborona.com/24-lyutogo-vse-zminylo-v-ukrayiny-ye-novuj-plan-povernennya-krymu/>
- Олуйко, В. (2004). Удосконалення адміністративно-територіального устрою України як необхідний крок адміністративної реформи. *Управління сучасним містом, 1-3(13)*, 23–26.

Павлович, Я. П. (2008). Чи потрібний місту Севастополю спеціальний статус? *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2. https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/library/visnyky/nvsvy/02_2008/08pypsss.pdf

Паламарчук, М., & Паламарчук О. (1996). Територіальний устрій України. Принципи, досвід розробки конкретних схем соціально-економічного районування. *Вісник Національної академії наук України*, 11-12, 10–16.

Панчук, М. (2012). *Політологічні розвідки*. Парламентське видавництво.

Панчук, М., Бекірова, Г., Ганкевич, В., Галенко, О., Горбань, Т., Войналович, В., Калакура, О., Котигоренко, В., Ляшенко, О., Макаренко, Н., Омельчук, Д., Поліщук, Ю., Рафальський, О., & Хаялі, Р. (2005). *Крим в етнополітичному вимірі*. «Світогляд».

Панчук, М., Войналович, В., Галенко, О., Горбань, Т., Заремба, О., Калакура, О., Ковач, Л., Котигоренко, В., Кочан, Н., Красівський, О., Ляшенко, О., Макаренко, Н., & Рафальський О. (2008). *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipend.gov.ua/publication/zakarpattia-v-etnopolitychnomu-vymiri/>

Перстньова, Н. (2004, Грудень 3). *Одеса збирає гроші на валер'янку*. Дзеркало тижня. https://zn.ua/ukr/internal/odesa_zbrae_groshe_na_valeryanku.html

Петричук, М. (1991, Лютий 21). В єдності – наша сила. *Галичина*.

Петровець, О. (2018, Червень 2). *Спроба №2: чому «формула Штайнмаєра» для Донбасу цього разу може спрацювати*. Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/columns/2018/06/2/7182088/>

Пехотин, А. (2005). *Донецкая «регионалка»: вчера, сегодня, завтра*. Остров. <https://www.ostro.org/articles/article-527/>

Пирожков, С. (1994, Травень 5). Крим в Україні: проблеми взаємовідносин. *Голос України*.

Піпаш, В. (2011, Вересень 22). *Політичне протистояння на Закарпатті восени 1991 р. До двадцятиріччя Незалежності України. Ч.4. Закарпаття онлайн*. Блоги. <https://zakarpattia.net.ua/Blogs/87564-Politychne-protystoiannia-na-Zakarpatti-voseny-1991-r>

Піпаш, В. (2012, Лютий 2). *Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті*. Закарпаття онлайн. Блоги. https://zakarpattia.net.ua/Blogs/92501-Politychny-pidtekst-rusynskoho-pytannia-na-Zakarpatti#_ftnref26

Победоносцев, И. (2014, Март 26). *Киев уже 20 лет обманывает Донбасс: Донецкая и Луганская области еще в 1994 году проголосовали за федерализацию, русский язык и евразийскую интеграцию*. Накануне.Ru. <https://www.nakanune.ru/articles/18807/>

Позднышев, В. (1991, Октябрь 29). Для конфронтации нет причин. *Вечерний Донецк*.

Полулях, О. (2021, Октябрь 1). *Проект «Новороссия»: рождение, смерть и исторические мифы*. Stopfake. <https://www.stopfake.org/ru/proekt-novorossiya-rozhdenie-smert-i-istoricheskie-mify/>

Поповкін, В. (1993). *Регіонально-цілісний підхід в економіці*. Наукова думка.

Поровський, М. (1991, Червень 15). Що ж ми все-таки будемо? *Голос України*.

Порошенко просить змінити розділ про Крим в Конституції. (2015, Липень 16). BBC News Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2015/07/150716_she_crimes_status

Президент України. (1994, Травень 21). Лист Президента України до Верховної Ради Республіки Крим. *Урядовий кур'єр*.

Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно совместных шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П. Порошенко и инициатив Президента России В. Путина. (2014,

- Сентябрь 1). Organization for Security and Co-operation in Europe. <https://www.osce.org/files/f/documents/a/a/123258.pdf>
- Путін: Росія визнала «ДНР» та «ЛНР» у кордонах цілих областей. (2022, Лютий 27). BBC News Україна. <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60475354>
- Пять громких заявлений Путина об истории Украины. (2014, Листопад 10). BBC News Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine
- Рагушній, М. (1995, Грудень 1). Конституція не може бути джерелом суперечностей. *Голос України*.
- Рест, О. (2021, Березень 17). *Галицька репетиція української незалежності*. Збруч. <https://zbruc.eu/node/103997>
- Римаренко, Ю. М. (1996). *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Генеза, : Довіра.
- Рышков, В. (1991, Ноябрь 4–10). Кто тут за федерализм? С вещами на выход к прокурору! *Горд*.
- Рябінін, Є. (2020). Крос-темпоральний аналіз активізації ідей федералізації України. *Політичне життя*, 3, 25–33.
- Семенова, І. (2022, Квітень 13). *Словами агресора. 10 одіозних заяв Віктора Медведчука, які дублюють аргументи Кремля для вторгнення в Україну*. NV.UA. <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/medvedchuka-zatrimali-yak-kum-putina-prosuvav-politiku-kremlya-novini-ukrajini-50233483.html>
- Семків, В. (2014, Грудень 24). *Чорновіл. Ідея федералізму та її трансформації*. Збруч. <http://zbruc.eu/node/30884>
- Сергійчук, В. (2001). *Український Крим*. Українська видавнича спілка.
- Сизов, В. (2015, Август 13). КГБшныя корни «ДНР». *Новости Донбасса*. <https://novosti.dn.ua/ru/article/5666-kgbshnye-kornu-dnr>
- Смелянський, Ю. Л. (2017). *Проект Конституції Кримськотатарської Автономної Республіки України, підготовлений Фондом «Майдан закордонних справ» та Інститутом Чорноморських Стратегічних Досліджень*. Майдан закордонних справ. <http://www.mfa.ua.org.uk/publications/konstytutsiia-krymskotatarskoj-avtonomnoi-respubliky-ukrainy>
- Смирнова, І. (2016). Мінські домовленості: шлях до врегулювання конфлікту на Сході або загроза національним інтересам України. *Гілея: науковий вісник*, 106, 348–353.
- Старцев, В. (2004, Грудень 3). З'їзд «переможців». *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/internal/zyizd_peremozhtsiv.html
- Стецишин, О. (2003). *Автономія чи децентралізація влади?* Незалежний культурологічний часопис «Ї». <https://www.ji-magazine.lviv.ua/position/2003/express23-01.htm>
- Тарасенко, Н. (2012). *У Криму повернулися до питання про розширення повноважень автономії*. СІАЗ НБУВ. Отримано Липня 1, 2022 з http://nbuviar.gov.ua/asambleya/crimea_rozshiren_povnov_avtonomii_tarasenko.php
- Телеграма. (1991, Листопад). *Голос Марамороцини*.
- Тимчасова спеціальна комісія. (2012 [1996]). *Проект Конституції України, узгоджений Тимчасовою спеціальною комісією, сформованою з представників депутатських груп і фракцій Верховної Ради України до розгляду у першому читанні (за результатами наради 3 травня 1996 р.) (витяг)*. В. О. Л. Копиленко *Автономна Республіка Крим: питання правового статусу*. (с. 797–800). Інститут законодавства Верховної Ради України.
- Тищенко, Ю. (2017, Травень 26). *Конституційна реформа та питання Криму: пропозиції, перестороги, перспективи*. Український незалежний центр політичних досліджень. УНЦПД. <http://www.ucipr.org.ua/ua/med-a/research-updates/konstituc-yna-reforma-ta-pitannya-krimu-propozic-perestorogi-perspektivi>
- Тищенко, Ю., Горобчишина, С., Дуда, А., Беліцер, Н., & Каздобіна, Ю. (Ред.).

(2017). *Питання автономії Кримського півострова. Дискусії, виклики, зміст.* ТОВ «Агентство «Україна».

Товариство карпатських русинів. (1990, Септембер-октобер). Декларація Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки. *Отчий храм*.

Тужанський, Д. (2020, Червень 12). *Непотрібна поступка: справжні та вигадані загрози «угорського району» на Закарпатті.* Європейська правда. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/06/12/7110984/>

Устич, С., Семерак, О., & Ємець Г. (1992, Лютий 1). Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття: Закон України (Проект). *Новини Закарпаття*.

Фёдоров, А. В. (1999). *Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя.* Изд-во МГУ.

Хаврук, І. (2011). Референдум 17 березня 1991 року в Україні. *Грані. Історія*, 3(77). 41–45.

Центральная комиссия референдума СССР. (1991, Март 27). Об итогах референдума СССР, состоявшегося 17 марта 1991 года (Из сообщения Центральной комиссии референдума СССР). *Известия*.

Чего хочет В. Гончаров? (1991, Сентябрь 4). *Комсомолец Донбасса*.

Чепурнов, Ю. (1991, Січень 23). Чи приміряти Луганську Донську папаху? *Голос України*.

Червоная, С. М. (1994). *Крымскотатарское национальное движение (1991–1993 гг.)*. Институт этнологии и антропологии РАН.

Чередниченко, В. (1991, Июль 20). ДАР – может, это выход? *Комсомолец Донбасса*.

Чорновіл, В. (1989). Моя виборча програма. *Політика*, 1, Жовтень 2–4. Електронний архів українського визвольного руху. <https://avt.org.ua/viewDoc/25499/>

Чорновіл, В. (1991, Лютий 21). До незалежності – мирним шляхом. *За вільну Україну*.

Что такое «ДС»? Интервью с Е. Шелудяковым. (1989, Июль 20). *Крымский комсомолец*.

Чубаров звернувся до Конституційної Комісії з приводу утворення кримськотатарської автономії. (2015, Жовтень 13). Лівий берег. https://ukr.lb.ua/news/2015/10/13/318378_chubarov_zvernuvsya_konstitutsiynoi.html

Чубаров: кримські татари бояться нової депортації. (2014, Березень 17). BBC News Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140317_chubarov_int_ug

Шляхтич, В. (1991, Лютий 19). Не відокремлюватися, а єднатися. *Прикарпатська правда*.

Шурхало, Д. (2022, Травень 5). *30 років тому: Придністров'я – війна в садах.* Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/prydnistrovya-viyuna-v-sadakh/31832863.html>

Ю. Мешков м'яко стелить, або чи варто зводити мости вздовж річки. (1994, Лютий 2). *Голос України*.

Явір, В. (2015). Федералізм як технологія сепаратизму в Україні. *Віче*, 14, Липень <https://veche.kiev.ua/journal/4826/>

Янукович, В. (2004, Липень 12). *Передвиборча програма Януковича. Повний текст.* 2004. Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/news/2004/07/12/3001102/>

РОЗДІЛ 4

Політична поведінка

Невід'ємною складовою та умовою перебігу політичного процесу є залученість до нього різноманітних суб'єктів. Цей феномен визначається як політична участь – залучення членів певної спільноти до існуючих політичних відносин і структури влади, тобто участь громадян у певних справах держави (Головатий, 2006, с. 271). Політична участь може бути активна або пасивна, добровільна або примусова, традиційна або новаторська, легітимна або нелегітимна. Втім, за будь-яких умов рівень і масштаби політичної участі свідчать про ступінь демократичного розвитку суспільства та держави, рівень політичної культури громадян та суб'єктів політичного процесу.

Політична участь реалізується через відповідну діяльність або бездіяльність індивідуума – політичну поведінку. У широкому розумінні політична поведінка є комплексом внутрішніх рефлексій та дій або бездіяльності особи, як її реагування на політичну систему й політичну ситуацію. Інакше кажучи, політична поведінка є формою інституційної та/або позаінституційної залученості/незалученості до політичного процесу, агрегації цінностей для дотримання певного курсу та структури політичного середовища (Сингаєвська, 2020). Акторами політичної поведінки є як окремі індивіди, так і групи.

Відомі різні форми політичної участі та поведінки особи в політичному процесі та життєдіяльності суспільства: участь у виборчих кампаніях, референдумах, формуванні представницьких органів влади; участь у діяльності політичних партій, громадських організацій тощо; безпосередня політична діяльність, пов'язана з виконанням владних функцій (державні службовці, депутати), а також політична діяльність як основне заняття і джерело існування (політичні лідери, державні діячі, ідеологи тощо); участь у мітингах, демонстраціях та інших масових політичних акціях; узгодження власного життя відповідно до конституційно-правових норм держави.

Найбільш популярним є трактування політичної участі С. Верби та Н. Ная у їх спільній роботі «Участь в Америці. Політична демократія і соціальна рівність». Дослідники розглядають політичну участь у рамках «прямих або опосередкованих дій громадян, які впливають на формування органів державної влади та їх дальшу політику». Науковці звужують предмет дослідження до вивчення спроб впливу на розподіл цінностей у суспільстві, які мають продукуватися органами державної влади. Безпосередньо їх цікавить участь громадян в електоральному процесі (Бучинська, 2022, с. 30).

Як свідчать соціологічні опитування, навіть у такі політично насичені періоди, як, наприклад, 2019 рік (упродовж якого відбулися й президентські, й парламентські вибори), переважна більшість населення України залишається не залученою до політичного процесу як члени політичних партій чи персонал виборчих кампаній, не говорячи про участь як кандидати, лідери чи ідеологи. Натомість основною формою політичної поведінки більшості українських

громадян була й залишається участь у виборчих кампаніях як виборців – електоральна поведінка.

Під електоральною поведінкою розуміється сукупність дій, які виражають політичні орієнтації виборців щодо делегування їх повноважень представницьким органам влади. Електоральна поведінка виявляється в участі або не участі електорату (громадян, що мають право голосу) в голосуванні (Волович, 2009). Одним з типів електоральної поведінки є етнічне голосування – коли голосування виборців на національному, регіональному та локальному рівнях під час виборів має відчутну етнічну специфіку. Як правило, вона виявляється у голосуванні за кандидатів – представників своєї етнічної спільноти (Свтух, 2012, с. 68). Зазвичай може простежуватися у регіонах (районах) компактного проживання однієї етноспільноти або на територіях зі змішаним складом населення, де жодна з етноспільнот не становить більшості.

З точки зору взаємодії національно-громадянського й етнічного, політична участь, політична та електоральна поведінка є тим простором інтерації, який може як сприяти нормальному функціонуванню політичної системи, так і підірвати політичний режим. Адже етнічне голосування, серед іншого, викликає конфлікти та ставить під загрозу демократію та виживання держави (Houle, 2019). Важливе значення для того, яким саме буде цей вплив, мають етнополітичні чинники, оскільки вони відіграють суттєву роль у формуванні й реалізації настроїв, очікувань і політичного вибору населенням як держави в цілому, так і окремих її територій та спільнот. Таким чином, дослідження взаємодії етнонаціональних і політичних чинників, окрім суто наукового інтересу, є актуальним і в аспекті його значущості для прогнозування поведінки суб'єктів політичного процесу та здійснення державної політики центральними й місцевими органами влади та місцевого самоуправління.

Різні типи регіональної політичної ідентичності активно використовуються політичними силами як один із засобів інформаційного та сенсового навантаження виборчих кампаній. Утім, з політично-партійного боку використання відповідних тем – не стільки відповідь на реальні потреби суспільства, скільки один із засобів «мобілізації електорату», що реалізується через формування образу «свій-чужий» і додає політичним силам електоральні симпатії. Тоді стереотипи соціокультурних уявлень щодо історії, культури, мови, соціальної справедливості і т. д. із площини громадської думки переміщуються у політичне поле й безпосередньо впливають на електоральну поведінку населення.

Домінуючі політичні уподобання мешканців регіону є відображенням цілісної регіональної ідентичності на множину можливих варіантів вибору політичного характеру (Котигоренко, 2014, с. 404). Україна належить до держав, яким притаманна регіональна диференціація політичної поведінки громадян. Політичне структурування території країни за підсумками голосування на виборах або референдумах дозволяє виокремлювати певні «електоральні регіони».

Універсальним варіантом такого районування України може бути поділ на чотири макрорегіони «з різною історичною традицією, різними типами політичної культури й специфічною електоральною свідомістю», що представлений, зокрема, у роботі вчених ЦПД ЛНУ ім. І. Франка (Романюк, 2010, с. 40; Ключкович, 2014, с. 50–51). Відповідно до нього електоральне районування України має такий вигляд:

Регіон	Області
Західний регіон	Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська
Центральний регіон	Житомирська, Київська і м. Київ, Чернігівська, Сумська, Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська
Східний регіон	Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська
Південний регіон	Одеська, Миколаївська, Херсонська, АР Крим і м. Севастополь

Утім, варто зазначити, що нині на практиці більшість соціологічних служб відносять Хмельницьку область до Західного, а не Центрального регіону, а Запорізьку до Південного, а не Східного регіону. Інколи Дніпропетровську область також відносять до числа південних.

Об'єднання в чотири макрорегіони не позбавляє кожен з них внутрішньої неоднорідності, що проявляється й у електоральній специфіці. Одним із елементів такої специфіки виступає етнополітичний чинник. Утім, його значущість не завжди є визначальною у електоральній поведінці населення.

Так, на Заході України виокремлюються субрегіони – Галичина, Волинь, Буковина, Закарпаття і Хмельницька область. При цьому у межах Закарпатської і Чернівецької областей виокремлюються райони з переважаючим або значним відсотком неукраїнського населення. На Закарпатті це Берегівський, Виноградівський і Ужгородський райони з помітною угорською етнospільнотою. У Чернівецькій області – Герцаївський, Глибоцький, Сторожинецький райони зі значним відсотком румунського населення та Новоселицький район, у якому більшість становлять молдовани.

Аналогічні етнорегіональні особливості притаманні Одеській і Запорізькій областям Півдня України. В Одеській області такими районами є Болградський, Арцизький, Тарутинський, у яких переважає болгарське населення, Ренійський район, у якому більшість становлять молдовани, а також райони з полетнічним складом населення – Ізмаїльський, Саратський, Кілійський. Меншою мірою це стосується Запорізької області, яка є не такою розмаїтою з погляду етнospільнот, що проживають на її території. Тут умовно можна виокремити Приморський і Приазовський райони, в кожному з яких помітну, але не переважаючу, частку населення становлять болгари.

Окремим субрегіоном Півдня України є АР Крим, у якій більшість населення становлять (етнічні) росіяни. Крім того в АР Крим вагому частку населення становлять кримські татари, найбільша частка яких (від 1/5 до третини) припадає на населення Білогорського, Кіровського, Советського, Бахчисарайського, Красногвардійського, Джанкойського районів і м. Судак).

На Сході України слід виокремити Донецьку і Луганську області як регіони зі значним відсотком (етнічного) російського населення (зокрема, міста і райони, де (етнічні) росіяни становлять понад половину населення). Крім того, у складі Донецької області виділяються Першотравневий, Володарський, Великоновосілківський, Тельманівський і Старобешівський райони з помітною, але не переважаючою, часткою грецької етноспільноти. Найвищий відсоток російської етноспільноти у структурі населення є у Станично-Луганському і Краснодонському районах Луганської області.

Найбільш монолітним у етнічному сенсі та водночас найбільш аморфним за електоральною поведінкою є Центральний регіон, виборці якого були найбільш нестійкими у своїх політичних уподобаннях, але саме від їхнього вибору найчастіше залежали остаточні результати голосування у масштабах держави.

Електоральна диференціація України зумовлена різними чинниками. Наприклад, у історико-культурному контексті ними виступають різні історична доля та історичний досвід, полі- або моноетнічність, конфесійна гетеро- або гомогенність, мовно-лінгвістична специфіка, психологічні особливості населення.

Також процес електорального районування України безпосередньо пов'язаний із процесом формування регіональних ідентичностей, значення і роль яких зростає в певні історичні (особливо кризові) періоди.

Значний вплив на електоральну поведінку населення справляють певні особливості географічного й геополітичного розташування територій та соціально-економічні відмінності. Зрештою, впливають інституційні чинники, як, наприклад, виборча система. Так, мажоритарна виборча система виводить на перший план індивідуалістичні раціонально-егоїстичні мотиви виборців, у той час як пропорційна – колективістські: ідеологічні, соціокультурні.

Важливо враховувати й фактори мінливості політичної кон'юнктури у час конкретного голосування: перебіг передвиборчої кампанії, застосування виборчих технологій, адміністративного ресурсу, можливостей фальшування тощо.

Суттєву (хоча й не єдино вирішальну) вагу у виборчих кампаніях в Україні має так зване етнічне голосування – один із типів електоральної поведінки на національному, регіональному та локальному рівнях, коли голосування має відчутну етнічну специфіку. Етнічне голосування виявляється у двох видах. Перший – голосування за свого кандидата. Зазвичай воно характерне у випадках балотування представників порівняно невеликих етніч-

них груп в етнічних ареалах. Частіше трапляється другий вид етнічного голосування, який є складнішим – коли виявляється певне процентне співвідношення етнічних голосів на підтримку кількох кандидатів. Етноспільноти, принаймні певну їхню частину, варто розглядати як достатньо дисциплінованих виборців, тому їхні голоси, особливо у місцях компактного поселення (АР Крим, Закарпаття, Чернівецька, Одеська області тощо) можуть відігравати якщо не вирішальну то вагому роль (Євтух, 2003, с. 238–239).

Отже, електоральна поведінка виборців у місцях компактного проживання національних меншин має певні особливості. Вихід етнічних спільнот на політичну арену й перетворення їх на учасників політичного процесу найчастіше відбувається у формі підтримки політичних партій або політичних діячів, які заявляють про свою готовність захищати їхні інтереси.

Електоральна історія новітньої Української держави налічує п'ять повноцінних (за участю усіх регіонів) і дві «усічені» (без участі окупованих Росією територій) президентські та шість повноцінних і дві «усічені» парламентські виборчі кампанії, упродовж яких виразно проявилися регіональні особливості електоральної поведінки. До цього переліку слід також віднести й референдум про незалежність України, що відбувся в один день із першими президентськими виборами.

Всеукраїнський референдум 1991 року

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. окреслив перші вияви осі протистояння між «прозахідниками» і «державниками», з одного боку, та «євразійцями» і «лівими», з іншого. Але більш виразно регіональну диференціацію електоральних уподобань саме за регіональною ознакою показали перші вибори Президента України, що відбулися в один день із референдумом.

Результати голосування на Всеукраїнському референдумі про незалежність України виявили її підтримку жителями усіх регіонів України (за винятком Криму і Севастополя) на рівні понад 83% (табл. 4.1). Найвищий рівень підтримки незалежності зафіксований у Західному регіоні (96,48%), зокрема, у трьох галицьких областях, майже таким він був і у Центральному регіоні (94,46%). Натомість на Сході України незалежність України дістала схвалення 86,12% виборців (але понад 90% у Дніпропетровській обл.), а на Півдні – 80,93% виборців (переважно завдяки помітно нижчому, ніж у регіоні загалом, рівню підтримки у м. Севастополі й Кримській АРСР – відповідно, 57,07% та 54,19%). У межах Центрального регіону відмінності волевиявлення виборців були мінімальними.

Таблиця 4.1

Результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року²⁷

	Взяли участь у голосуванні, %	Відповіли ТАК, %	Відповіли НІ, %
Волинська обл.	93,20	96,32	2,29
Рівненська обл.	92,99	95,96	2,56
Хмельницька обл.	93,44	96,30	2,62
Тернопільська обл.	97,10	98,67	0,78
Львівська обл.	95,24	97,46	1,86
Івано-Франківська обл.	95,73	98,42	1,03
Закарпатська обл.	82,91	92,59	4,49
Чернівецька обл.	87,68	92,78	4,13
Захід	92,91	96,48	2,27
Вінницька обл.	91,41	95,43	3,03
Житомирська обл.	90,53	95,06	3,58
Київська обл.	88,02	95,52	2,87
м.Київ	80,35	92,88	5,28
Кіровоградська обл.	88,07	93,88	4,38
Полтавська обл.	91,87	94,93	3,67
Сумська обл.	88,41	92,61	4,90
Черкаська обл.	90,17	96,03	2,76
Чернігівська обл.	90,78	93,74	4,10
Центр	88,36	94,46	3,84
Кримська АРСР	67,50	54,19	42,22
м.Севастополь	63,74	57,07	39,39
Запорізька обл.	80,59	90,66	7,34
Миколаївська обл.	84,10	89,45	8,17
Одеська обл.	75,01	85,38	11,60
Херсонська обл.	83,40	90,13	7,20
Південь	76,42	80,93	16,30
Дніпропетровська обл.	81,80	90,36	8
Донецька обл.	76,73	83,90	12,58
Луганська обл.	80,65	83,86	13,41
Харківська обл.	75,68	86,33	10,43
Схід	78,54	86,12	11,00
УКРАЇНА	84,18	90,32	7,58

Таким чином, результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., попри переважну однотайність волевиявлення, все ж засвідчили електоральну неоднорідність України.

²⁷ Впорядковано за: Відомості про результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. ЦДАВО України. ф. 1, оп. 28, спр. 144, арк. 6.

Вибори Президента України

Вибори, зокрема результати голосування, є ефективним інструментом виявлення просторової політичної структури суспільства, її відображення в електоральній поведінці громадян. Підсумки голосування на перших виборах Президента України, які відбулися одночасно зі Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р., більш виразно окреслили на політичній карті України специфіку електоральних регіонів через ставлення виборців до основних претендентів на перемогу – провладного кандидата Л. Кравчука та представника опозиції В. Чорновола.

Основу програми Л. Кравчука становили п'ять «Д» – «Державність», «Демократія», «Достаток», «Духовність», «Довіра». Це був лаконічний документ із доволі декларативним баченням програми перетворень в Україні на етапі незалежності. Зокрема, «Державність» передбачала утвердження власної державності з усіма її атрибутами, а «Духовність» – забезпечення, у найширшому розумінні слова, духовного відродження української нації, надійно гарантуючи водночас вільний національно-культурний розвиток представникам усіх національностей, що утворюють український народ (Кравчук, 1991).

Такі підходи окреслювали деякі особливо важливі потреби розвитку суспільства, проте не конкретизували шляхи їх реалізації, не претендували на інноваційність політичної думки, зокрема, щодо проблем формування української політичної нації, взаємозв'язку й взаємозалежності між формуванням громадянського суспільства й реалізацією завдань державного будівництва тощо (Дудко, 2014, с. 243).

Програма В. Чорновола мала назву «Україна: шлях до свободи». У ній проблему громадянського суспільства було визначено як найважливішу в аспекті збереження незалежності України та реалізації нагальних проблем державної політики. Проблема національного й духовного відродження України розглядалася В. Чорноволом у вимірі державної політики з урахуванням комплексу необхідних політичних завдань – від кардинальної зміни підходів керівництва країни до шляхів розвитку культури, зміни статусу інтелігенції в суспільстві, пріоритетної уваги щодо розвитку науки тощо. У сфері культури, науки, освіти, духовного відродження політика – це політика деідеологізації та роздержавлення культурного життя; відродження української національної культури і духовності; політика повноцінного існування національних культур всіх громадян України; запровадження статусу культурно-національних автономій для національних меншостей. Крім того, програма В. Чорновола містила перелік конкретних кроків щодо державного будівництва в умовах незалежності України, значна частина положень якої полягала насамперед в аспекті соціально-економічних перетворень, зовнішньої політики, екології, євроінтеграційних орієнтирів, безпеки (Дудко, 2014, с. 243–244).

Хоч обидва кандидати виступали з державницьких позицій, різниця у сприйнятті кожного з них виборцями полягала в тому, що Л. Кравчук виступав як більш поміркований колишній комуніст, а В. Чорновіл – як більш радикальний колишній дисидент, опозиціонер, лідер Народного Руху України.

За результатами голосування (табл. 4.2) перемогу на виборах вже в першому турі здобув Л. Кравчук, за якого віддали голоси 61,59% виборців, а друге місце посів В. Чорновіл (23,27%). У регіональному розрізі Л. Кравчук набрав більшість голосів

виборців у містах Київ та Севастополь та більшості областей, за винятком трьох областей Галичини. В. Чорновіл переміг у Львівській (75,86%), Івано-Франківській (67,1%) та Тернопільській (57,45%) областях. На Буковині перевага Л. Кравчука над В. Чорноволом була мінімальною: 43,56% проти 42,67%. Варто відзначити вищий, ніж у країні загалом, відсоток голосів за В. Чорновола у Волинській та Рівненській областях Західного регіону, столиці України м. Києві – епіцентрі політичних процесів та Черкаській області – малій батьківщині політика.

Таблиця 4.2

Результати голосування на виборах Президента України 1 грудня 1991 року²⁸

	Проголосували за Л. Кравчука, %	Проголосували за В. Чорновола, %
Волинська обл.	51,65	31,39
Рівненська обл.	53,07	25,65
Хмельницька обл.	75,46	15,40
Тернопільська обл.	16,79	57,45
Львівська обл.	11,50	75,86
Івано-Франківська обл.	13,70	67,10
Закарпатська обл.	58,03	27,58
Чернівецька обл.	43,56	42,67
Вінницька обл.	72,34	18,21
Житомирська обл.	77,59	13,97
Київська обл.	65,99	21,23
м. Київ	56,13	26,71
Кіровоградська обл.	74,77	15,55
Полтавська обл.	75,05	13,63
Сумська обл.	72,35	14,73
Черкаська обл.	67,14	25,03
Чернігівська обл.	74,15	12,34
Кримська АРСР	56,63	8,03
м. Севастополь	54,68	10,93
Запорізька обл.	74,73	12,98
Миколаївська обл.	72,33	15,06
Одеська обл.	70,69	12,83
Херсонська обл.	70,23	18,13
Дніпропетровська обл.	69,74	18,15
Донецька обл.	71,47	9,59
Луганська обл.	76,23	9,94
Харківська обл.	60,85	19,66
УКРАЇНА	61,59	23,27

Третє й четверте місця відповідно посіли ще один колишній дисидент і

²⁸ Впорядковано за: Kireev, A. (1991). *Украина. Президентские выборы 1991*. Электоральная география 2.0 <https://www.electoralgeography.com/new/ru/countries/u/ukraine/ukraine-presidential-election-1991.html>

співзасновник Української Гельсінської Групи Л. Лук'яненко (4,49%) та на той час заступник Голови Верховної Ради України В. Гриньов. Підтримка Л. Лук'яненка була порівняно вищою у Тернопільській, Івано-Франківській, Рівненській, Волинській, Чернігівській (мала батьківщина політика) областях та м. Києві. В. Гриньов найбільшу підтримку виборців мав у Донецькій, Харківській (на той час обраний народним депутатом у Індустріальному виборчому округу № 369 м. Харкова), Одеській, Луганській областях, Кримській АРСР та м. Севастополі.

Отже, голосування жителів Галичини на президентських виборах 1991 р. засвідчило політичну особливість цього регіону як у складі України, так і в складі Західного регіону не лише у питанні вибору вектора розвитку держави, а й у способі його реалізації, запропонованому В. Чорноволом: шлях подібний тому, який обрали сусідні центральноєвропейські держави, політика деідеологізації та роздержавлення культурного життя тощо.

Разом з тим, свою особливість у межах Західного макрорегіону під час цих президентських виборів продемонструвало й Закарпаття. А особливо населений переважно угорцями Берегівський район. Саме в цьому районі Л. Кравчук здобув найбільшу в області підтримку виборців (73,3%), а В. Чорновіл – найменшу (12,2%) (Пашенко, 2006, с. 42).

Вибори та референдум 1991 р. відбувалися на хвилі національного піднесення, сподівань на швидке подолання соціально-економічних проблем багато в чому саме завдяки побудові власної держави. Але вже у перші роки незалежності соціально-економічна ситуація в Україні ще більше загострилася. Як наслідок, у частини суспільства наростало розчарування, соціальна апатія. Є. Головаха й Н. Панина у монографії «Социальное безумие: история, теория и современная практика» вводять поняття «посттоталітарної амбівалентності», що виявляється в одночасній орієнтації особистості на взаємовиключні цінності. Наприклад, одночасна підтримка ідей ринкової економіки і твердих цін, свободи пересування і режиму прописки (Головаха & Панина 1994, с. 133). Як результат, соціологічне дослідження, проведене у жовтні 1993 р. фондом «Демократичні ініціативи» та Інститутом соціології АН України, виявило такий розподіл відповідей на запитання про ставлення до політичних сил, орієнтованих на повернення до соціалізму або побудову капіталізму:

- не підтримують жодних – 30%;
- підтримують і тих, й інших, аби не воювали – 22%;
- підтримують прихильників капіталізму – 18%;
- підтримують прихильників соціалізму – 12%;
- інше – 2%;
- важко відповісти – 16% (Головаха & Панина 1994, 1994, с. 138).

Отже, різниця між прихильниками капіталістичного та соціалістичного шляху була не надто великою. Упродовж 1991–1993 рр. в Україні утворився ряд лівих партій, зокрема, Соціалістична партія України, Селянська партія України. У жовтні 1993 року Мін'юст України зареєстрував Комуністичну партію

України (КПУ) на основі відміни незаконної заборони цієї партії 30 серпня 1991 року Верховною Радою. Вже на момент реєстрації партія налічувала 120 тис. членів, її підтримувало 30% населення республіки. Ця підтримка пояснювалася не стільки ностальгією за минулим, скільки складним соціальноекономічним становищем більшості українського населення (Рудич та ін., 2016, с. 42–45).

У таких умовах проходила кампанія президентських виборів 1994 р. Основними конкурентами на них стали чинний та той час президент Л. Кравчук і Л. Кучма. Президентські вибори 1994 р. продемонстрували вже більш виразний географічний поділ країни за ознакою політичних переваг виборців на східну й західну частини. Показово, що у першому турі 26 червня 1994 р. переможця виборів не було визначено: Л. Кравчук здобув підтримку 38,3% виборців, а Л. Кучма – 31,3%.

Загалом Л. Кравчук у першому турі переміг у 14 областях Західного і Центрального (крім Чернігівської і Сумської областей) регіонів, Миколаївській області та м. Києві. Зокрема, він отримав підтримку виборців у понад 80% у трьох галицьких областях, понад 50% – у Рівненській і Волинській, Чернівецькій та Закарпатській областях.

Натомість Л. Кучма переміг у АР Крим і м. Севастополі, 7 областях Східного та Південного (крім Миколаївської області) регіонів, Чернігівській і Сумській областях. Зокрема, він здобув підтримку понад 80% голосів виборців у АР Крим і м. Севастополі та понад 50% – у Донецькій і Луганській областях.

Третє і четверте місця, відповідно, посіли лідер соціалістів О. Мороз (13,3%) та на той час 42-річний реформатор і щойно обраний народний депутат В. Лановий (9,5%). Зокрема, О. Мороз виборов упевнене друге місце й набрав понад 20% голосів виборців у Луганській, Сумській, Хмельницькій і Черкаській областях та розділив друге місце з Л. Кучмою у Кіровоградській області. В. Лановий набрав найбільший відсоток голосів і посів друге місце у м. Києві та третє місце у Київській області (Kireev, 1994).

Перший тур виборів Президента України окреслив дещо інші, порівняно із 1991 роком, регіональні обриси електоральних переваг жителів України. Втім, як засвідчили його результати, ці обриси були ще досить розмитими. Більш виразну картину продемонстрував другий тур виборів, який відбувся 10 липня 1994 р. У другому турі й на виборах загалом перемогу здобув Л. Кучма, за якого віддали голоси 52,15% виборців. За Л. Кравчука свої голоси віддали 45,06% виборців (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

**Результати голосування на виборах Президента України
10 липня 1994 року (другий тур)²⁹**

	Проголосували за Л. Кучму, %	Проголосували за Л. Кравчука, %
Волинська обл.	13,96	83,93
Рівненська обл.	11,04	87,25
Хмельницька обл.	39,27	57,23
Тернопільська обл.	3,75	94,8
Львівська обл.	3,9	93,77
Івано-Франківська обл.	3,86	94,46
Закарпатська обл.	25,51	70,52
Чернівецька обл.	35,27	61,84
Вінницька обл.	42,32	54,32
Житомирська обл.	41,56	55,64
Київська обл.	38,38	58,31
м. Київ	35,58	59,14
Кіровоградська обл.	49,72	45,71
Полтавська обл.	59,16	37,44
Сумська обл.	67,75	28,92
Черкаська обл.	45,72	50,78
Чернігівська обл.	72,33	25,07
АР Крим	89,7	8,88
м. Севастополь	91,98	6,54
Запорізька обл.	70,7	26,83
Миколаївська обл.	52,8	44,66
Одеська обл.	66,8	29,23
Херсонська обл.	64,64	32,08
Дніпропетровська обл.	67,81	29,72
Донецька обл.	79,0	18,49
Луганська обл.	88,0	10,11
Харківська обл.	71,01	25,95
УКРАЇНА	52,15	45,06

У другому турі Л. Кучма переміг у АР Крим і м. Севастополі та усіх областях Східного й Південного регіонів, а також у Чернігівській, Сумській, Полтавській і Кіровоградській областях Центрального регіону. Найвищою

²⁹ Впорядковано за: Kireev, A. (1994). *Украина. Президентские выборы 1994*. Электоральная география 2.0. <https://www.electoralgeography.com/new/ru/countries/u/ukraine/ukraine-presidential-election-1994.html>

підтримка Л. Кучми була у м. Севастополі (91,98%), АР Крим (89,70%), Луганській (88,0%) і Донецькій (79,0%) областях – регіонах, у яких більшість або значну частину населення становили руськіє (етнічні росіяни).

Більшість виборців Західного й Центрального регіонів (крім Чернігівської, Сумської, Полтавської і Кіровоградської областей) віддали перевагу Л. Кравчуку. Зокрема, підтримка Л. Кравчука на Галичині зросла до 94,46% у Івано-Франківській, 93,77% у Львівській і 94,8% у Тернопільській областях. Окремо слід відзначити результати волевиявлення виборців поліетнічних Закарпатської та Чернівецької областей, у яких Л. Кучма здобув порівняно вищий рівень підтримки, ніж на Галичині й Волині. Зокрема, на Закарпатті відсоток голосів за Л. Кучму був вищим, ніж у середньому в області, в населеному переважно угорцями Берегівському районі (31,5%) (Пашенко, 2006, с. 51).

Таким чином, у 1994 р. ідеалістичне бачення побудови суверенної Української держави, яке електорально фактично об'єднало українське суспільство у 1991 р., поступилося наслідкам соціального розчарування й економічної кризи та, найголовніше, – геополітичному чиннику. Як наголошує В. Хмелько, у 1994 р. регіональний розподіл голосів між основними кандидатами виявився найтісніше пов'язаним із поділом виборців на прихильників і супротивників близьких відносин із Росією. Природно припустити, що це було пов'язано з відмінностями етнічного складу населення різних регіонів. З іншого боку, певний зв'язок розподілу голосів зі ставленням до російської мови давав підстави також припускати, що поширеність бажання близьких відносин з Росією мала певний зв'язок також з відмінностями мовних практик і переваг населення різних регіонів. Розрахунки показали, що поширеність у східних і південних регіонах бажання близьких відносин з Росією тісніше пов'язана не з їхнім етнічним, а з мовним складом: чим більшою була в регіоні частка виборців, які віддають перевагу спілкуванню російською мовою, тим більшою там була і частка прихильників об'єднання України з Росією в одну державу. Регіональний розпо-діл голосів між Л. Кравчуком і Л. Кучмою був найбільше узалежненим від частки, відповідно, україномовних і російськомовних виборців серед населення (Хмелько, 2006).

Л. Кучма в своїй передвиборчій кампанії зробив ставку на темах боротьби зі злочинністю, економічного піднесення та надання російській мові статусу офіційної. Відповідно, його підтримали більшість виборців Східного, Південного й частини Центрального регіонів. Натомість в основі передвиборчої платформи Л. Кравчука у 1994 р. були ідеї зміцнення української державності, українське національно-культурне відродження. Ці ідеї підтримали жителі Західної та частини Центральної України. Таким чином, Західний регіон у 1994 р. заявив про себе як про електоральну базу національно-демократичних і прозахідних політичних сил, тоді як Східний і Південний – «лівих» та/або проросійських. Ідейна невизначеність на цей час стала характерною рисою виборців у Центрального регіону. Саме за їхню прихильність розгорнулася політична боротьба у наступні роки.

Починаючи з виборів 1994 р. можна говорити про певну стабільність електоральної геоструктури у президентських електоральних циклах, яка особливо чітко фіксується в других турах президентських виборів 1994 і 1999 рр. та у всіх трьох турах виборів 2004 р. (Круглашов & Токар, 2014, с. 119).

Президентська виборча кампанія 1999 р. збіглася в часі з початком другого етапу диференціації електорального простору України, на якому вісь протистояння ще більше змістилася в геополітичну сферу зі збереженням умовно ідеологічної складової протиставлення («ліві»–«неліві»).

Під час цієї президентської кампанії відбулися певні зміни у територіальному розподілі електоральної підтримки кандидатів. Значною мірою вони були зумовлені тим, що головним конкурентом чинного на той час президента Л. Кучми став лідер українських комуністів П. Симоненко. Зважаючи на все ще незадовільний економічний стан України та наявні проблеми соціального розшарування другої половини 1990-х років, а відповідно, дальше зростання популярності «лівих» ідей соціальної рівності («як було за СРСР»), особливо на Сході та Півдні України, колишній «кандидат Сходу» Л. Кучма, принаймні в передвиборчій риторичі, прагнув забезпечити собі загальноукраїнську підтримку, в тому числі добитися прихильності західноукраїнських виборців та зміцнити свою підтримку в Центральному регіоні.

У першому турі, 31 жовтня 1999 р., підтримка Л. Кучми становила 36,49% голосів виборців, а комуніста П. Симоненка підтримали 22,24% виборців.

Особливістю президентської виборчої кампанії 1999 р., порівняно з двома попередніми, стало те, що в ряді областей перемогу в першому турі голосування здобули кандидати, які загалом в Україні посіли третє і четверте місця. Так, третім за кількістю набраних голосів виборців став лідер соціалістів О. Мороз (11,29%), а четвертою була лідерка Прогресивної соціалістичної партії України Н. Вітренко (10,97%). Обоє перемогли в областях Центрального регіону: О. Мороз у Вінницькій і Полтавській, а Н. Вітренко – у Сумській. Також значний відсоток голосів виборців набрав Є. Марчук – 8,13%, четвертий результат по Україні загалом, а в Львівській і Закарпатській областях він посів друге місце (Центральна виборча комісія, 1999).

В таких умовах підсумок голосування у другому турі був не передбачуваним, адже основні конкуренти Л. Кучми мали досить відмінні програмні засади, які в першому турі підтримала загалом майже третина виборців: О. Мороз виступав переважно як «ліво-центрист» (Мороз, 1999), Є. Марчук – як «центрист» (Марчук, 1999), а програма Н. Вітренко була відверто «лівою» й проросійською (Вітренко, 1999).

У другому турі за Л. Кучму в Україні в цілому проголосувало 56,25% виборців, а за П. Симоненка – 36,80% (Центральна виборча комісія, 1999).

Результати голосування у другому турі президентських виборів 1999 р., деталізовані за районами з поліетнічним складом населення, дають певне уявлення про вплив етнічного чинника на волевиявлення виборців. Отже, як видно із табл. 4.4, на Заході України в Закарпатській області й, зокрема, в районах із переважаючим або значним відсотком угорського населення результати волевиявлення загалом зіставні з результатами голосування по регіону. Натомість у Чернівецькій області майже вдвічі вищий, ніж у макрорегіоні, результат отримав П. Симоненко. При цьому результати волевиявлення в «румунських» Герцаївському, Глибоцькому й Сторожинецькому районах переважно відтворюють результати голосування по всьому Західному макрорегіону, тоді як у населеному переважно молдованами Новоселицькому районі за П. Симоненка проголосувала третина виборців, що значно більше, ніж по області і макрорегіону.

Таблиця 4.4

**Результати голосування на виборах Президента України
14 листопада 1999 року (другий тур)³⁰**

	Взяли участь у голосуванні, %	Не підтримали жодного кандидата, %	Проголосували за Л. Кучму, %	Проголосували за П. Симонен- ка, %
<i>Закарпатська обл.</i>	88,49	2,45	84,53	9,66
Берегівський р-н	90,68	1,78	86,94	7,90
Ужгородський р-н	93,82	2,75	84,65	8,78
Виноградівський р-н	88,62	1,74	87,10	8,15
<i>Чернівецька обл.</i>	74,30	2,07	73,21	21,43
Герцаївський р-н	86,01	0,78	77,45	17,71
Новоселицький р-н	75,97	1,21	61,41	33,13
Глибочкий р-н	85,82	1,62	81,20	13,70
Сторожинецький р-н	70,46	1,41	78,19	16,65
Захід	85,03	2,14	81,54	13,82
<i>Одеська обл.</i>	63,62	3,32	52,83	40,63
Болградський р-н	68,94	1,21	41,17	53,87
Ренійський р-н	63,86	1,19	52,86	42,19
Арцизький р-н	73,73	1,76	32,10	61,90
Тарутинський р-н	75,11	1,52	29,88	65,20
Ізмаїльський р-н	72,55	1,78	45,21	49,96
Кілійський р-н	63,22	2,20	37,39	56,65
Саратський р-н	68,49	1,57	32,35	62,68
<i>Запорізька обл.</i>	68,51	3,79	44,83	49,69
Приморський р-н	77,90	2,31	35,83	60,12
Приазовський р-н	72,45	2,03	38,01	57,89
<i>АР Крим</i>	64,15	2,64	43,98	51,22
Білогірський р-н	66,96	1,65	44,14	51,84
Кіровський р-н	69,80	1,49	47,52	48,45
Південь	66,06	3,24	46,61	47,87
<i>Донецька обл.</i>	78,66	3,07	52,90	41,23
Першотравневий р-н	78,78	1,5	52,40	43,01
Володарський р-н	89,81	1,8	49,71	42,22
Великоновосілівський р-н	92,24	1,78	54,21	39,71
<i>Луганська обл.</i>	72,83	2,98	40,74	53,87
Станично-Луганський р-н	74,31	2,06	39,60	55,43
Краснодонський р-н	67,98	1,88	36,52	59,22
Схід	74,73	3,42	50,33	43,76
УКРАЇНА	74,87	3,44	56,25	37,8

³⁰ Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (1999). *Чергові вибори Президента України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0.html>; Рябець, М. М. (Гол.). (2000). *Вибори Президента України 1999. Інформаційно-аналітичне видання*. Центральна виборча комісія. с. 356–357, 362–365, 367, 368–369, 374–375, 379–381, 391–392.

На Півдні України, в Одеській області, єдиним районом, де більшість голосів отримав Л. Кучма, був населений переважно молдованами Ренійський район. Серед решти поліетнічних районів області саме результати голосування у Ренійському районі збігаються з обласними. У решті поліетнічних районів Одеської області, зокрема, у населеному переважно болгарами Болградському, більшість виборців проголосували за П. Симоненка. Аналогічна картина спостерігалася і у на чверть «болгарському» Приморському районі Запорізької області.

Результати голосування в Білогірському й Кіровському районах АР Крим, де вагомий відсоток населення становили кримські татари, були загалом зіставні як із загальнореспубліканськими, так і з макрорегіональними.

Подібні тенденції простежувалися й у Першотравневому, Володарському і Великоновосілківському районах Донецької області, де кожен п'ятий житель був греком за національністю. Натомість у двох етнічно найбільш «російських» районах Луганської області результати волевиявлення виявилися ближчими до загальнообласних, ніж до макрорегіональних.

Особливістю президентської кампанії 2004 р., порівняно із двома попередніми, стало те, що у виборах не брав участі чинний на той момент Президент України. Ця виборча кампанія була позначена надзвичайною гостротою, а також мала виражені етнополітичні особливості. Так, політична позиція та особистість опозиційного кандидата В. Ющенка фактично об'єднала регіони «історичного ядра» України. Водночас В. Янукович, команда якого для мобілізації електорату висунула низку проросійських гасел (надання статусу державної російській мові, запровадження подвійного громадянства тощо), здобув перемогу в південних і східних областях, АР Крим та м. Севастополі. Але електорально-демографічних ресурсів Сходу і Півдня не вистачило для того, щоб «переважити» Захід і Центр держави. У підсумку, переміг «географічний» спадкоємець влади, а не «політичний» (Хан, 2005, с. 176).

Ще однією особливістю електорального вибору під час цієї президентської кампанії стало те, що його регіональні відмінності набули на виборах 2004 р. нового ідейного забарвлення – південні та східні області чітко сформулювали ідею автономізації та найбільш гучно презентували її на першому з'їзді народних депутатів і депутатів місцевих рад 28 листопада 2004 року в Северодонецьку (Круглашов & Токар, 2014, с. 124). З цього погляду особливий інтерес становлять результати волевиявлення виборців у поліетнічних районах.

У першому турі, який відбувся 31 жовтня 2004 р., мінімальну перевагу здобув В. Ющенко (39,90%), а В. Янукович дістав підтримку 39,26% виборців. В. Ющенко переміг у всіх областях Західного і Центрального регіону та м. Києві. Третє й четверте місце, відповідно, посіли О. Мороз (5,82%) і П. Симоненко (4,97%) (Центральна виборча комісія, 2004).

Другий тур президентських виборів 2004 року став найбільш жорстким і брудним за всю попередню історію незалежної України. Формально ЦВК зафіксувала перемогу В. Януковича (49,46%) над В. Ющенком (46,61%). Але

через факти масових фальсифікацій почалися протести, що згодом переросли в Помаранчеву революцію. Штаб В. Ющенко оскаржив результати голосування 21 листопада 2004 р. у Верховному Суді України, який 3 грудня 2004 р. ухвалив відповідне рішення, яким скасував постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року «Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України» і зобов'язав її призначити повторне голосування з виборів Президента України (Верховний Суд України, 3 грудня 2004). За результатами повторного голосування в Україні загалом за В. Ющенко проголосували 51,99% виборців, а за В. Януковича – 44,2% (Центральна виборча комісія, 2004).

Вибори Президента України у 2004 р. максимально збурили українське суспільство, а закладений під час цієї виборчої кампанії конфліктний потенціал і прояви сепаратизму, що виходили за межі «кримського сепаратизму» першої половини 1990-х років, стали визначальними у наступні 10 років.

Показовими є результати повторного голосування (відомого також за назвою «третього туру») в розрізі поліетнічних районів. Як видно з табл. 4.5, і Закарпатська, й Чернівецька області вирізняються від показників Західної України вищими результатами В. Януковича та нижчими В. Ющенко (хоча в обох областях В. Ющенко переміг). Особливо показовим є голосування виборців населеного переважно угорцями Берегівського та населеного переважно румунами Герцаївського районів, у яких відсоток голосів за В. Януковича був вищим, ніж у областях Центральної України. Помітно вищим за обласні й макрорегіональні результати був відсоток голосів, поданих за В. Януковича в переважно населеному молдованами Новоселицькому районі.

У Південному макрорегіоні значно вищий за обласний і макрорегіональний відсоток голосів за В. Януковича віддали виборці населених, відповідно, переважно болгарами і молдованами Болградського і Ренійського районів Одеської області. Відмінним було голосування виборців Приморського й Приазовського районів Запорізької області: хоча в обох районах упевнено переміг В. Янукович, у Приазовському районі за В. Ющенко проголосувало вдвічі менше виборців, ніж Приморському, де результат опозиційного кандидата виявився вищим за обласний і макрорегіональний.

У найбільш репрезентативних для кримськотатарської спільноти Білогірському і Кіровському районах АР Крим результати голосування 26 грудня 2004 р. продемонстрували помітно вищий ніж, в автономії загалом, рівень підтримки В. Ющенко та нижчий В. Януковича. Хоча загальна перевага у обох районах була за В. Януковичем.

Що стосується п'яти найбільш показових в етнополітичному сенсі районів Донецької й Луганської областей, то в них результати волевиявлення цілком корелювали із загальнообласними.

Таблиця 4.5

**Результати голосування на виборах Президента України
26 грудня 2004 року (повторне голосування другого туру)³¹**

	Взяли участь у голо- суванні, %	Не підтримали жодного кандидата, %	Проголосували за В. Ющенка, %	Проголосували за В. Януко- вича, %
<i>Закарпатська обл.</i>	65,05	2,12	67,45	27,58
Берегівський р-н	55,75	7,75	55,22	38,89
Ужгородський р-н	68,21	2,18	71,84	22,88
Виноградівський р-н	63,26	1,87	73,87	21,62
<i>Чернівецька обл.</i>	72,17	1,64	79,75	16,37
Герцаївський р-н	70,21	1,76	53,19	41,69
Новоселицький р-н	60,70	1,84	67,03	26,77
Глибоцький р-н	71,95	1,36	82,28	12,90
Сторожинецький р-н	68,64	1,14	84,01	12,33
Захід	82,03	1,19	87,90	9,63
<i>Одеська обл.</i>	68,64	3,43	27,46	66,56
Болградський р-н	67,21	1,47	8,38	86,71
Ренійський р-н	69,38	1,78	8,81	86,00
Арцизький р-н	73,83	2,33	13,08	82,12
Гарутинський р-н	69,05	1,81	14,52	80,64
Ізмаїльський р-н	69,27	2,26	17,34	77,27
Кілійський р-н	68,34	2,89	24,37	70,06
Саратський р-н	69,93	2,43	25,60	68,81
<i>Запорізька обл.</i>	74,39	3,53	24,51	70,14
Приморський р-н	77,55	3,39	28,13	66,97
Приазовський р-н	80,90	2,50	14,10	79,96
<i>АР Крим</i>	75,25	1,79	15,41	81,26
Білогірський р-н	76,89	1,35	26,19	71,02
Кіровський р-н	75,43	1,17	24,01	73,34
Південь	71,71	2,96	25,20	69,91
<i>Донецька обл.</i>	84,20	1,17	4,21	93,54
Першотравневий р-н	90,56	1,28	4,88	92,83
Володарський р-н	93,41	1,02	3,24	94,73
Великоновосілівський р-н	94,72	1,45	4,37	91,93
<i>Луганська обл.</i>	84,26	1,25	6,21	91,24
Станично-Луганський р-н	88,17	0,95	4,12	93,78
Краснодонський р-н	91,27	0,81	2,56	95,39
Схід	77,42	2,59	15,64	80,32
УКРАЇНА	77,19	2,34	51,99	44,20

³¹ Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (2004). *Чергові вибори Президента України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011.html>; Давидович Я. В. (Гол.). (2005). *Вибори Президента України 2004 року. Електоральна статистика: Інформаційно-аналітичне видання*. Центральна виборча комісія, ТОВ «НВП Поліграфсервіс». с. 562–563, 567, 571–572, 576–578, 580–582, 591–592.

Регіональні особливості електоральної підтримки двох груп політичних сил – «помаранчевих» та «біло-блакитних» кандидатів відтворилися на наступних виборах Президента України, що відбулися у 2010 р. Особливістю цієї виборчої кампанії було те, що вперше чинний президент брав участь у виборах як аутсайдер, а не один з лідерів кампанії. Електоральну нішу лідера політичних сил, які прийшли до влади після Помаранчевої революції, зайняла чинна на той момент Прем'єр-міністрка України Ю. Тимошенко.

Загалом в Україні в першому турі виборів Президента України у 2010 р. В. Янукович набрав 35,3% голосів. Натомість Ю. Тимошенко у першому турі здобула підтримку 25,05% виборців. Третє місце за підсумками голосування у першому турі посів С. Тігіпко, за якого віддали свої голоси 13,05% виборців, четвертим став А. Яценюк (6,96%) і лише п'ятим – чинний на той час президент В. Ющенко (5,45%). Лідер комуністів П. Симоненко на виборах Президента України у 2010 р. здобув підтримку лише 3,54% виборців (Центральна виборча комісія, 2010а).

У другому турі голосування на виборах Президента України у 2010 р. перемогу із 48,95% голосів виборців здобув В. Янукович. Ю. Тимошенко набрала 45,47% голосів виборців (Центральна виборча комісія, 2010а).

Загалом результати президентських виборів 2010 р. підтвердили регіональний поділ електоральних симпатій щодо кандидатів «постпомаранчевих» (Ю. Тимошенко) та «біло-блакитних» (В. Янукович) політичних сил. Цього разу перевага була на боці В. Януковича, якого підтримали виборці не тільки в східних і південних регіонах, але, частково, в Центрі і на Заході країни (Ключкович, 2014, с. 56). Ще однією відмінністю цих виборів від попередніх стала перша після 1994 року перемога «проросійського» кандидата й фактичного лідера політичного табору прихильників зміни державного устрою України шляхом її федералізації.

Показовим у цьому сенсі було голосування виборців поліетнічних районів (табл. 4.6), а особливо населених переважно угорцями (Берегівський район Закарпатської області) та румунами (Герцаївський район Чернівецької області). Якщо в 2004 р. В. Янукович у цих районах здобув помітно вищу підтримку виборців, але в підсумку поступився В. Ющенку, то в 2010 р. В. Янукович набрав у другому турі у Берегівському районі майже втричі більше голосів, ніж Ю. Тимошенко, й удвічі більше в Герцаївському районі. Не останню роль у такому зростанні підтримки В. Януковича в середовищі українських угорців і румунів відіграло те, що після переходу в опозицію з 2005 р. Партія регіонів почала активно використовувати у своїй діяльності чутливі для цих етноспільнот «мовне питання», питання «захисту» національних меншин та ідею федералізації України. Також зростанню підтримки В. Януковича угорською й румунською спільнотами Закарпатської та Чернівецької областей сприяв особистісний фактор – залучення до Партії регіонів І. Попеску (з 2005 р. президент міжрегіонального об'єднання «Румунська спільнота України») та співпраця з І. Гайдошем (з 2002 голова громадської організації «Демократична спілка угорців України», мер міста Берегове у 2006–2012 рр., з 2005 р. по червень 2012 р. – лідер Демократичної партії угорців України, з 2012 р. – народний депутат України від Партії регіонів). У Верховній Раді України обидва працювали в комітетах, що опікувалися питаннями прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин.

Таблиця 4.6

**Результати голосування на виборах Президента України
7 лютого 2010 року (другий тур)³²**

	Взяли участь у голосуванні, %	Не підтри- мали жодного кандидата, %	Проголосу- вали за В. Януковича, %	Проголосу- вали за Ю. Тимо- шенко, %
<i>Закарпатська обл.</i>	56,37	4,46	41,55	51,66
Берегівський р-н	52,30	3,51	69,41	24,39
Ужгородський р-н	62,66	4,22	41,55	52,28
Виноградівський р-н	55,03	4,12	42,82	50,59
<i>Чернівецька обл.</i>	61,58	4,11	27,64	66,47
Герцаївський р-н	63,41	2,25	63,43	31,76
Новоселицький р-н	56,39	3,03	44,72	49,66
Глибоцький р-н	62,34	3,93	28,84	65,24
Сторожинецький р-н	55,16	3,19	27,16	67,69
Захід	72,76	3,66	16,39	78,68
<i>Одеська обл.</i>	63,39	4,61	74,14	19,52
Болградський р-н	68,99	1,76	88,31	8,25
Ренійський р-н	59,81	2,27	86,82	8,41
Арцизький р-н	69,17	2,16	84,42	11,62
Тарутинський р-н	67,65	1,77	85,80	10,88
Ізмаїльський р-н	60,36	3,34	73,56	18,74
Кілійський р-н	57,10	3,55	71,62	22,29
Саратський р-н	66,89	3,02	77,91	17,40
<i>Запорізька обл.</i>	68,88	5,07	71,50	22,22
Приморський р-н	68,84	3,46	72,40	23,27
Приазовський р-н	73,06	3,12	81,15	14,93
<i>АР Крим</i>	67,10	3,23	78,24	17,31
Білогірський р-н	70,89	2,20	66,57	29,98
Кіровський р-н	69,70	1,91	70,36	26,57
Південь	66,68	4,40	72,95	21,33
<i>Донецька обл.</i>	76,98	2,26	90,44	6,45
Першотравневий р-н	82,24	1,77	90,45	6,94
Володарський р-н	80,18	1,51	92,03	5,27
Великоновосілківський р-н	87,59	2,37	85,83	10,72
<i>Луганська обл.</i>	74,42	2,34	88,96	7,72
Станично-Луганський р-н	74,92	1,84	91,00	6,03
Краснодонський р-н	78,64	1,98	89,81	7,21
Схід	72,84	3,97	79,43	15,55
УКРАЇНА	69,15	4,36	48,95	45,47

³² Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (2010а). *Чергові вибори Президента України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011.html>; Шаповал В. М. (Гол.). (2010). *Вибори Президента України 2010 року. Інформаційно-аналітичний збірник*. Центральна виборча комісія. с. 758, 762–763, 764–765, 765–766, 768–770, 771–773, 780.

Значно вищою, ніж в області, була підтримка В. Януковича у Новоселицькому районі, населеному переважно молдованами. Натомість у решті поліетнічних районів Закарпатської й Чернівецької областей підтримка кандидатів у другому турі загалом корелювала із загальнообласними показниками.

Цікавим було волевиявлення виборців у поліетнічних районах Одеської області. Так, у районах, де болгари становили абсолютну (Болградський район) або відносну (Арцизький і Тарутинський) більшість населення, а також у населеному переважно молдованами Ренійському районі В. Янукович мав помітно вищий рівень підтримки виборців, ніж в області та макрореєні. Натомість у решті районів зі змішаним етнічним складом населення (як правило, з відносним переважанням українців) результати голосування корелювали із загальнообласними макрореєональними.

У Приморському районі Запорізької області рівень підтримки кандидатів у другому турі голосування загалом збігався із загальнообласним і макрореєональним, а у Приазовському підтримка В. Януковича була значно вищою.

У Білогірському й Кіровському районах АР Крим, де близько третини населення становили кримські татари, В. Янукович мав нижчий рівень підтримки, ніж у Криму загалом і Південному макрореєні.

У Східному макрореєні під час голосування у другому турі удвічі вищу підтримку виборців, ніж у Донецькій області, мала Ю. Тимошенко у Великоновосілівському районі.

Дострокові президентські вибори 2014 р., як і перші в історії незалежної України вибори Глави держави, завершилися вже в першому турі перемогою одного з кандидатів. Утім, ці вибори посідають особливе місце в українській історії, оскільки вони відбувалися після небачених до того в сучасній українській історії потрясінь – Євромайдану та Революції гідності, кровопролиття, падіння влади й втечі з України Президента В. Януковича, окупації частини української території Росією та початку російсько-української війни. Тобто, президентські вибори 2014 р. відбувалися у надзвичайних умовах. Суспільство перебувало, з одного боку, в шоковому стані, а з іншого – гуртувалося перед загрозою. Наперед вийшов масовий запит на якнайскоріше подолання кризи та припинення війни. Ще однією особливістю цих виборів стало те, що в них не брали участі жителі АР Крим та більшість виборців Донецької і Луганської областей. У Донецькій області голосування відбулося у 8 з 22 виборчих округів, де явка виборців становила 15,11%, а у Луганській області з 12 виборчих округів голосування відбулося лише у двох, де явка виборців становила 38,94%.

Незважаючи на високий рівень суспільної радикалізації, виборці виявляли розуміння, що зовнішня загроза вимагає певних внутрішніх компромісів, зокрема, якомога швидшого утвердження безумовно легітимної влади. При цьому слід наголосити, що перші чотири місця посіли кандидати, які тією чи іншою мірою були на той час виразниками ідей Революції гідності. Вже у першому турі перемогу здобув П. Порошенко із 54,7% голосів виборців. Друге

місце посіла Ю. Тимошенко (12,81%), третє – О. Ляшко (8,32%), а четверте – А. Гриценко (5,23%). Сумарно вони набрали понад 80% голосів виборців. Натомість кандидати, пов'язані із В. Януковичем, посіли місця з п'ятого по сьоме, сумарно набравши трохи більше 10%: С. Тігіпко (5,23%), М. Добкін (3,03%) і В. Рабінович (2,25%) (Центральна виборча комісія, 2014а).

Звісно, отримані у 2014 р. під час дострокових президентських виборів результати є унікальними зважаючи на цілу низку чинників. Насамперед, це вже згаданий стресовий стан суспільства в умовах фактичної війни. Як наслідок перемоги Революції гідності й втечі В. Януковича та багатьох його соратників, у цих виборах брали участь переважно кандидати, що асоціювалися у виборців з Євромайданом і Революцією гідності: з 21 кандидата, що взяв участь у виборах, лише 8 так чи інакше були пов'язані з Партією регіонів та командою В. Януковича. Таким чином, у 2014 році електорально Україна чи не вперше з 1991 року *видавалася* монолітною.

Утім, специфіка голосування виборців у поліетнічних районах проявилася й під час цих виборів (табл. 4.7). Насамперед це стосується особливостей підтримки П. Порошенка. Показовим є голосування виборців Берегівського району, яке засвідчило значущість уваги кандидата до «національного питання». Так, напередодні голосування, 1 травня 2014 р., кандидат у президенти П. Порошенко підписав декларацію про співпрацю з Товариством угорської культури Закарпаття (ТУКЗ). П. Порошенко пообіцяв захищати та відстоювати права угорської національної меншини на рівні держави. Зокрема, йшлося про забезпечення мовних прав національних меншин на основі Європейської хартії регіональних мов або мов меншин; забезпечення прав та інтересів національних меншин на рівні територіальних громад у рамках адміністративної реформи; забезпечення парламентського представництва угорців Закарпаття. У відповідь лідер ТУКЗ В. Брензович засвідчив, що угорська громада Закарпаття підтримує П. Порошенка на пост Президента України (Порошенко підписав декларацію, 2014). Як наслідок, у Берегівському районі підтримка П. Порошенка була вищою за загальнообласну, а у Виноградівському та Ужгородському районах корелювала із загальнообласними та макрорегіональними результатами. Натомість у Чернівецькій області загалом та, зокрема, у Герцаївському і Новоселицькому районах, де більшість населення становили, відповідно, румуни і молдовани, підтримка П. Порошенка була нижчою ніж у Західному макрорегіоні.

Таблиця 4.7

**Результати голосування* на позачергових виборах Президента України
25 травня 2014 року³³**

	Проголосували ЗА, %						
	П. Порошенка	Ю. Тимошенко	О. Ляшка	А. Гриценка	С. Тігіпка	М. Добкіна	В. Рабіновича
<i>Закарпатська обл.</i>	62,02	12,87	7,41	4,02	3,14	2,07	1,52
Берегівський р-н	72,27	5,64	3,44	1,89	2,55	4,95	0,88
Ужгородський р-н	58,75	14,74	7,41	4,49	2,20	3,97	1,05
Виноградівський р-н	64,03	11,33	7,18	3,41	2,30	3,43	1,44
<i>Чернівецька обл.</i>	56,72	18,84	10,5	3,12	2,7	0,43	1,09
Герцаївський р-н	51,82	17,70	6,75	1,58	7,83	0,86	0,98
Новоселицький р-н	54,56	18,06	10,37	2,27	4,22	0,62	1,10
Глибоцький р-н	61,40	19,99	8,36	1,64	2,11	0,37	0,53
Сторожинецький р-н	58,01	23,29	8,74	1,55	2,15	0,41	0,64
Захід	62,22				-		
<i>Одеська обл.</i>	41,78	9,48	3,58	2,93	18,57	3,85	6,18
Болградський р-н	27,64	5,38	0,78	1,44	35,69	9,86	3,31
Ренійський р-н	23,80	7,25	1,57	1,46	28,77	11,12	8,91
Арцизький р-н	38,37	8,44	1,09	2,04	20,25	5,93	8,64
Тарутинський р-н	29,39	7,42	1,10	1,47	28,97	7,21	5,13
Ізмаїльський р-н	35,88	10,85	2,82	2,01	20,17	7,03	5,87
Кілійський р-н	28,05	27,11	2,96	2,42	15,21	4,07	7,08
Саратський р-н	44,70	11,80	3,32	1,91	15,90	4,48	4,94
<i>Запорізька обл.</i>	38,15	9,73	4,91	6,22	13,74	5,98	6,97
Приморський р-н	30,67	8,69	4,27	4,12	17,92	7,28	6,84
Приазовський р-н	29,67	7,93	4,80	3,47	23,50	9,23	6,07
Південь	42,86				-		
<i>Донецька обл.</i>	36,15	7,71	2,9	4,16	19,59	6,81	5,53
Першотравневий р-н	33,47	8,30	2,41	4,98	20,72	5,95	6,12
Володарський р-н	29,14	10,48	2,97	4,55	21,40	6,63	6,20
Великоновосілівський р-н	44,55	3,39	2,43	5,72	17,06	4,36	10,59
<i>Луганська обл.</i>	33,17	7,77	6,17	4,55	15,74	8,02	5,89
Станично-Луганський р-н	-	-	-	-	-	-	-
Краснодонський р-н	-	-	-	-	-	-	-
Схід	40,09				-		
УКРАЇНА	54,70	12,81	8,32	5,48	5,23	3,03	2,25
Примітка. Виборці АР Крим, м. Севастополя, Станично-Луганського і Краснодонського р-нів Луганської області не мали можливості для участі у голосуванні.							

³³ Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (2014а). *Позачергові вибори Президента України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001>; Охендовський, М. В. (Гол.). (2016). *Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року: Інформаційно-аналітичне видання*. ВАІТЕ. с. 361–364, 366–367, 368–369, 376–378, 383–385, 401–402.

Найцікавішою під час виборів Президента України у 2014 р. була електоральна поведінка виборців поліетнічних районів Одеської області. Насамперед вона характеризується нижчим, ніж у області й макрореєні, рівнем підтримки П. Порошенка у всіх районах, за винятком Саратського. Найменше виборців проголосували за П. Порошенка у Ренійському, Болградському, Тарутинському та Кілійському районах. Іншою особливістю електорального вибору виборців поліетнічних районів Одеської області став найвищий рівень підтримки С. Тігіпка. Так, він набрав найбільший відсоток голосів виборців у Болградському й Ренійському районах та поступився менш ніж на відсоток П. Порошенку в Тарутинському районі. Вищою за загальнообласні результати була підтримка С. Тігіпка виборцями Приморського і Приазовського районів Запорізької області.

З трьох поліетнічних районів Донецької області у Першотравневому районі рівень підтримки П. Порошенка загалом корелював із загальнообласним, у Великоновосілівському був вищим, а в Володарському нижчим за нього. С. Тігіпко мав у Донецькій області найбільшу підтримку серед усіх областей, а результати голосування за нього у трьох означених районах загалом збіглися з загальнообласними. У Краснодонському і Станично-Луганському районах Луганської області голосування не відбулося.

Президентські вибори 2019 року також відбувалися в умовах російсько-української війни, що тривала. Але, на відміну від 2014 р., суспільні настрої були дещо відмінними. Суспільство демонструвало певну «втому» від війни й «звикання» до неї водночас, невдоволення відсутністю змін у питаннях насамперед боротьби з корупцією. Більшість українців сподівалася жити так, як живуть громадяни успішних західних демократій, але цього не сталося. Безвізовий режим з ЄС не став заміником європейського рівня життя для більшості українських громадян. Нерозв'язаною лишалася проблема корупції в Україні. Водночас відтворилися суперечності між прихильниками євроінтеграції та прихильниками якнайшвидшого замирення з Російською Федерацією на її умовах.

Разом із великими очікуваннями українці покладають на Президента України основну відповідальність за ситуацію в країні. Як правило, рейтинг довіри до президента починає стрімко падати вже після першого року його президентства. І ця тенденція часто не залежить від реальних результатів його діяльності. Ще однією особливістю ситуації напередодні президентських виборів 2019 року стало розчарування виборців у більшості політиків. Характерно, що в уявленні середньостатистичного українця забезпечити розв'язання усіх проблем мав ніхто інший як міфічний національний лідер.

Як зазначає М. Кармазіна, зваблювання виборця кандидатами у президенти відбувалося через пропозицію привабливих (неймовірних, фантастичних, казково-захоплюючих і т. п.) ідей (Кармазіна, 2019, с. 33).

П. Порошенко йшов на вибори 2019 р. під гаслом «Армія. Мова. Віра.», яке мало б, з одного боку, демонструвати основні здобутки кандидата як діючого Президента, а з іншого – виступати формулою сучасної української ідентичності, що повинна згуртувати патріотичні сили.

«Новий курс України» Ю. Тимошенко презентувався як нова стратегія шляху до успіху. Ключовим її елементом мала стати нова Конституція України. Обидві ці програми стали об'єктами критики.

На відміну від передвиборчих програм очікуваних лідерів з пулу «старих» політиків (П. Порошенка та Ю. Тимошенко), програма В. Зеленського попри «романтичний» початок, в якому кандидат взявся розповісти «про Україну своєї мрії», вигідно характеризувала його особу, оскільки декларувала, що «те, що я презентую, – це не просто моя програма. Це мої цінності». Розділи його програми відображали ключові сфери, на яких він збирався концентрувати увагу у разі обрання: «Народовладдя через референдум», «Людина – вища цінність», «Справедливість і рівність усіх перед законом», «Безпека людини. Безпека країни», «Заможний громадянин – заможна держава», «Не боротьба з корупцією, а перемога над нею», «Здорова та освічена нація», «Комфортна країна», «Електронна країна». Таким чином, В. Зеленський окреслив своє бачення змін у переважній кількості напрямів державного і суспільного розвитку, висловивши при цьому готовність до низки конкретних кроків і вияву законодавчої ініціативи. Засади функціонування держави у В. Зеленського, порівняно з П. Порошенком і Ю. Тимошенко, були позбавлені «авторитарних апетитів» (Кармазіна, 2019, с. 42–43). Але головним козирем В. Зеленського, що виділяв його серед усіх кандидатів, був імідж «хлопця з народу», який «не зіпсований політикою». Звідси у виборців з'явилася чергова надія на те, що такий кандидат не зрадить виборців і виконає свої обіцянки. Як і його медійний прототип з відомого телесеріалу «Слуга народу».

Напередодні президентських виборів 2019 р. політична ситуація складалася таким чином, що розраховувати на перемогу в першому турі не міг жоден кандидат. Якщо до початку 2019 року головними претендентами на вихід до другого туру все ще розглядалися П. Порошенко й Ю. Тимошенко та, можливо, Ю. Бойко, то з початку 2019 року, після оголошення В. Зеленським намірів взяти участь у виборах, його рейтинг почав стрімко зростати й на момент голосування в першому турі він був фаворитом, а П. Порошенко та Ю. Тимошенко ще мусили поборотися за вихід до другого туру.

Як і під час попередніх президентських виборів, у 2019 році вибори не відбувалися на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей та в АР Крим і м. Севастополі. У першому турі В. Зеленський цілком очікувано здобув перемогу, набравши 30,24% голосів виборців та посівши перше місце у всіх областях Центрального й Південного регіонів, більшості областей Західного регіону (крім трьох галицьких), та у Харківській і Дніпропетровській областях Східного регіону. П. Порошенко із 15,95% голосів став другим (переміг у Львівській і Тернопільській областях). Третє місце із 13,40% голосів посіла Ю. Тимошенко (перемогла в Івано-Франківській області), а четвертим став Ю. Бойко (11,67%), який став першим у підконтрольній уряду України частині Донецької і Луганської областей (Центральна виборча комісія, 2019а).

Таким чином, попри майже суцільну перемогу В. Зеленського електоральні уподобання виборців у першому турі президентських виборів 2019 року знов виявили контури двох електоральних полюсів: з одного боку, це була Галичина, де перемогли П. Порошенко та Ю. Тимошенко, а з іншого – некупована частина Донбасу, де переміг Ю. Бойко.

Результати голосування в другому турі засвідчили, що такого розколу, який раніше завершився двома майданами й революціями, у 2019 р. загалом вдалося уникнути. В. Зеленський здобув упевнену перемогу, набравши 73,22% голосів виборців, тоді як П. Порошенко отримав підтримку 24,45%. При цьому В. Зеленський переміг у всіх областях, крім Львівської, де перемогу здобув, як і у першому турі, П. Порошенко. Показово, що В. Зеленський зміг набрати понад 50% голосів виборців також у двох інших галицьких областях (Центральна виборча комісія, 2019а).

Загалом результати президентських виборів 2019 р. багато в чому викликають аналогії з першими в історії незалежної України президентськими виборами в частині регіонального розподілу електоральних симпатій.

На жаль, з початком широкомасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. у зв'язку з оголошенням воєнного стану Центральна виборча комісія обмежила доступ до частини даних, у тому числі до результатів голосування на виборах 2019 р., внаслідок чого немає можливості детально проаналізувати результати голосування безпосередньо у поліетнічних районах. Та попри це завдяки доступним джерелам можна зробити деякі узагальнення, спираючись на результати голосування у територіальних виборчих округах Закарпатської, Чернівецької та Одеської областей, у яких значний відсоток виборців становили угорці, румуни, молдовани й болгари.

На Закарпатті це ТВО №73, до якого увійшла більша частина Берегівського району й Виноградівський район. У першому турі голосування В. Зеленський найбільшу підтримку виборців (44,6%) мав у Берегівському та Виноградівському районах (ТВО №73), там, де у П. Порошенка був найнижчий в області результат (7,8%) (Як голосувало Закарпаття, 2019; Dekoder, 2019). Як видно з табл. 4.8, у другому турі так само у ТВО №73 В. Зеленський отримав вищий результат, ніж в області й макрорегіоні, а П. Порошенко – найнижчий.

У Чернівецькій області Герцаївський, Глибоцький і Новоселицький райони знаходилися у межах ТВО №203, де третій результат у першому турі отримав колишній регіонал Ю. Бойко (14,4%), випередивши П. Порошенка (10,9%) (Dekoder, 2019). У другому турі (табл. 4.8) у ТВО №203 результат В. Зеленського був вищим за загальнообласний і макрорегіональний, а у П. Порошенка – нижчим.

У Одеській області в першому турі в ТВО №142 переміг Ю. Бойко (35,1%), В. Зеленський був другим (33,9%), а П. Порошенко третім (8,8%). Аналогічний у першому турі мала вигляд трійка лідерів у ТВО №143: Ю. Бойко (36%), В. Зеленський (34,6%) і П. Порошенко (6,8%) (Dekoder, 2019). У другому турі (табл. 4.8) співвідношення голосів, поданих за кандидатів, загалом корелювало із загальнообласними і макрорегіональними показниками.

Таблиця 4.8

**Результати голосування на виборах Президента України
21 квітня 2019 року³⁴**

	Взяли участь у голосуванні, %	Проголосували за В. Зелен- ського, %	Проголосували за П. Поро- шенка, %
<i>Закарпатська обл.</i>	46,39	80,67	16,69
ТВО №73 (м. Берегове, Виноградівський, частково Берегівський й Іршавський р-ни)	41,02	85,63	11,78
<i>Чернівецька обл.</i>	54,09	75,87	21,64
ТВО №203 (Герцаївський, Глибоцький, Новоселицький р-ни, частково Сторожинецький р-н і м. Чернівці)	51,08	82,47	14,93
Захід	60,87	56,39	41,11
<i>Одеська обл.</i>	58,95	87,21	10,60
ТВО №142 (Арцизький, Саратський, Тарутинський р-ни, частково Болградський і Кілійський р-ни)	54,95	89,64	8,40
ТВО №143 (м. Ізмаїл, Ізмаїльський, Ренійський р-ни, частково Болградський р-н)	55,95	90,86	6,90
Південь	60,50	85,99	11,94
УКРАЇНА	61,37	73,22	24,45
Примітка. Участь у голосуванні мали змогу взяти виборці частин Донецької (ТВО № 45-52, 57-60) і Луганської (ТВО № 105-107, 112-114) областей.			

Таким чином, результати голосування на президентських виборах 2019 року в поліетнічних районах (особливо Закарпатської та Чернівецької областей) засвідчили повернення виборців цих районів до голосування за кандидатів, які перебували в опозиції до П. Порошенка.

Парламентські вибори

Під час парламентських виборчих кампаній в Україні також зберігався західно-східний вектор відмінностей електоральних уподобань громадян. Однак ці відмінності мали дещо менш виразний характер, ніж під час президентських виборів. Різний рівень повноважень парламенту й президента робить різною «ціну» виборів і голосування з погляду їх політичних наслідків.

Також слід зауважити, що використаний у дослідженні поділ партій на «ліві», «праві», «центристські» тощо є умовним, оскільки базується передусім на їхніх передвиборчих гаслах і самопозиціонуванні, з одного боку, та на сприйнятті виборцями – з іншого. Те саме стосується й умовного поділу кандидатів на

³⁴ Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (2019а). *Чергові вибори Президента України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=720.html>; Декoder. (2019). *Вибори Президента України 2019*. <https://elections.dekoder.org/uk/ukraine/presidential/2019/>

президентських виборах, який використовувався вище. Крім того, слід зважати на популярну у певні періоди практику створення партійних блоків, що поєднували досить різні за ідеологічним самопозиціонуванням партії виключно задля набуття електорального ефекту та отримання депутатських мандатів окремими політиками. На практиці ж практично всі загальноукраїнські політичні партії не виступали виразниками інтересів різних соціальних верств чи провідниками відповідних ідеологій, а були або політичними надбудовами фінансово-промислових груп, або так званими «лідерськими» політичними проектами, або поєднували й те й інше. Реально найчастіше українські політичні партії ділилися на або провладні (пропрезидентські), або опозиційні.

Мажоритарна основа перших (після проголошення незалежності) парламентських виборів у 1994 р. створила певні інституційні перешкоди партійно-ідеологічному структуруванню Верховної Ради (Ключкович, 2014, с. 54). Попри значний електоральний успіх безпартійних кандидатів географія електоральних переваг засвідчила, що кандидати від лівих політичних сил спиралися на підтримку виборців Сходу, Центру і Півдня, тоді як у Західному регіоні й м. Києві перевагу мали кандидати від правих і правоцентристських партій (Верховна Рада України, 1994; Вікіпедія, 2008).

За мажоритарної системи виборці здебільшого обирають особистість, і не завжди партійна належність обраного є визначальною. Тому, оскільки виразна конфігурація електоральної підтримки політичних партій виявляється насамперед під час виборів за пропорційною системою, то більш предметні висновки з цього приводу можна зробити на основі аналізу і зіставлення результатів парламентських виборів 1998, 2002, 2012, 2014 і 2019 рр., що проводилися за змішаною системою, та виборів 2006 і 2007 рр., які відбулися за суто пропорційною системою.

Під час парламентських виборів 1998 р. у виборчому процесі взяли участь 21 політична партія та 19 блоків політичних партій. Провладні політичні сили були представлені насамперед НДП і СДПУ(о), відверто проросійські – об'єднанням СЛОН, проросійські «ліві і ліворадикальні» – КПУ і ПСПУ, лівоцентристські – блоком СПУ – СелПУ, національно-демократичні й «праві» – Народним Рухом України, блоком демократичних партій НЕП, блоком «Європейський вибір України» та виборчим блоком «Національний фронт».

На думку В. Мороко, несформованість партійної системи й власне партій зумовила те, що більшість політичних проектів попри ідеологічну «ознаку» у їхніх назвах на ділі не торкалися багатьох питань, які мали б відстоювати. Ще однією рисою перегонів 1998 р. стала свого роду тотальна «політична мімікрія» – намагання бути схожими на когось іншого й дуже привабливого з ідеологічної точки зору. Тобто, більшість політичних сил не була вузько зорієнтована на власне ідеологічне поле. Намагання партійно-господарської номенклатури за будь-яку ціну зберегти присутність у владі призвело до створення конгломерату політичних партій. Прагматичний союз, у свою чергу, мав дві складові – «партія влади» та умовна опозиція. Третій елемент партійної системи – націонал-демократичний табір – втрачав вплив на суспільство, поступово поглинаючись

«партією влади» як через кооптацію окремих політиків, так і через прихід до їх лав представників бізнесу. Для останніх же існування поза владою й в опозиції є неприродним (Мороко, 2011, с. 207–208).

За підсумками голосування, за партійними списками виборчий бар'єр (на той час становив 4%) подолали 8 політичних сил: КПУ (24,65%), Народний Рух України (9,40%), Блок СПУ – СелПУ (8,55%), Партія Зелених України (5,43%), НДП (5,01%), СДПУ(о) (4,01%), ВО «Громада» (4,67%) і ПСПУ (4,04%) (Центральна виборча комісія, 1998).

Таким чином, серед партій, які подолали виборчий бар'єр, сумарно більшість голосів виборців в Україні отримали партії «лівого» спрямування – КПУ, Блок СПУ – СелПУ і ПСПУ – понад 37%. Сумарно другий результат продемонстрували «центристські» політичні сили – НДП, СДПУ(о), ПЗУ, і ВО «Громада» – понад 19%. Але якщо перші дві займали пропрезидентську позицію, а ПЗУ не була опозиційною до влади, то ВО «Громада» була в опозиції до президента Л. Кучми. А єдиною партією національно-демократичного спрямування, що пододала виборчий бар'єр, став НРУ.

Особливістю парламентських виборів 1998 р. стали вкрай «аномальні», порівняно з загальноукраїнським результатом, відсотки голосів, віддані виборцями за СДПУ(о) на Закарпатті (31,17%), ВО «Громада» у Дніпропетровській області (35,34%) та ПСПУ у Сумській області (20,89%). Пояснюються такі результати насамперед такими суб'єктивними чинниками, як особисті зв'язки лідерів вказаних політичних сил: В. Медведчука (СДПУ (о)) на Закарпатті, П. Лазаренка (ВО «Громада») у Дніпропетровській області та Н. Вітренко (ПСПУ) в Сумській області, зокрема, у 160-му виборчому окрузі, у якому вона здобула перемогу у одномандатному окрузі, а ПСПУ – у загальнонаціональному багатомандатному (Панчук та ін., 2011, с. 218).

Зважаючи на особливості подачі результатів парламентських виборів 1998 року Центральною виборчою комісією, певне уявлення щодо електоральної поведінки населення поліетнічних районів можна скласти шляхом аналізу результатів волевиявлення у розрізі окремих територіальних округів Закарпатської, Чернівецької та Одеської областей, у яких більшість або великий відсоток виборців становили угорці, румуни, молдовани і болгари.

У Закарпатській області це ТВО №72, який максимально охоплював території компактного проживання угорців. Як видно із табл. 4.9, у цьому ТВО, як і в області загалом, перемогу здобула СДПУ(о), але її результат у окрузі був значно нижчим за загальнообласний і макрорегіональний. Ще однією особливістю електоральної поведінки виборців, більшість з яких були угорцями, є значно вищий відсоток виборців, які не підтримали партійного списку жодної політичної партії. Варто відзначити й результати голосування у ТВО №72 за мажоритарною складовою: цей округ був єдиним у області, у якому перемогу за мажоритарною системою здобув місцевий, а не київський, висуванець – угорець за походженням М. Ковач (головним його конкурентом був також угорець М. Товт) (Центральна виборча комісія, 1998).

Таблиця 4.9

Результати голосування за партії (виборчі блоки партій) на виборах народних депутатів України 29 березня 1998 року³⁵

	Взяли участь у голосуванні, %	Не підтримали списку жодної політичної партії (блоку)%	Проголосували за списки партій (блоків), %							
			КПУ	НРУ	Блок СПУ-СелПУ	ПЗУ	НДП	ВО «Громада»	ПСПУ	СДПУ(о)
Закарпатська обл.	68,80	5,20	6,64	7,19	2,38	5,40	6,27	2,92	1,13	31,17
ТВО №72 (Берегівський р-н, частково Виноградівський, Мукачівський, Тячівський, Ужгородський і Хустський р-ни)	66,1	12,48	6,79	4,36	2,10	5,44	9,51	1,89	1,00	18,87
Чернівецька обл.	72,90	6,30	20,18	15,29	6,64	3,40	4,99	1,41	1,59	9,04
ТВО № 204 (Герцаївський, Глибоцький, Новоселицький р-ни, частково Сторожинецький р-н)	76,89	5,96	27,80	8,04	5,24	2,70	4,17	1,27	1,34	7,47
Захід	78,56	5,20	8,54	22,45	5,86	4,45	5,24	1,56	1,13	6,80
Одеська обл.	66,80	5,00	28,23	4,08	7,39	10,74	3,58	1,28	2,82	3,47
ТВО №139 (м. Ізмаїл, Болградський, Ренійський р-ни, частково Ізмаїльський р-н)	67,68	6,20	36,31	2,71	2,63	10,47	3,85	1,59	1,76	3,96
ТВО №140 (Арцизький, Тарутинський, Кілійський р-ни, частково Ізмаїльський, Татарбунарський р-ни)	77,53	3,08	33,83	1,99	25,6 3	5,19	2,63	0,38	3,43	0,85
Південь	66,22	5,68	34,27	4,86	5,78	7,61	5,53	2,63	3,65	2,97
УКРАЇНА	70,78	5,25	24,65	9,40	8,55	5,43	5,01	4,67	4,04	4,01

³⁵ Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (1998).

Чергові вибори народних депутатів України. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html>;
Рябець, М. М. (Кер.). (1998). Парламент України: вибори–1998: Інформаційно-аналітичне видання. Ч. 1. Центральна виборча комісія. с. 565, 571–572, 578.

У Чернівецькій області поліетнічним виборчим округом був ТВО №204. За політичними перевагами виборців цей округ також вирізняється на загальнообласному й макрорегіональному тлі тим, що з-поміж партій-переможниць значно вищий рівень підтримки мала КПУ та нижчий – НРУ. Слід також відзначити, що у Чернівецькій області 4,57% голосів виборців набрала Партія регіонів (на той час – Партія регіонального відродження України), а у ТВО №204 вона була другою за рівнем підтримки з 12,16% голосів виборців (Центральна виборча комісія, 1998; Рябець, 1998, с. 578). Це зумовлено тим, що дев'ятим у списку партії на цих виборах був діючий народний депутат України, румун за походженням І. Попеску.

У Одеській області поліетнічними були ТВО №139 і ТВО №140. У обох цих округах вищим за загальнообласний і зіставним з макрорегіональним був рівень підтримки КПУ. Але особливо показовим було голосування у ТВО №140. Тут блок СПУ–СелПУ дістав рівень підтримки більш ніж утричі вищий за загальнообласний та майже у п'ятеро вищий за макрорегіональний. Високий результат блоку СПУ–СелПУ у ТВО №140 зумовлений особистісним чинником, а саме – персоною В. Цушка – уродженця Тарутинського району, члена СПУ, який у 1998 р. переміг у цьому ж окрузі за мажоритарною складовою. Але навряд чи електоральний успіх у окрузі СПУ–СелПУ зумовлений етнічним чинником (В. Цушко за походженням – молдованин). Більш переконливим є аргумент на користь персонального зв'язку кандидата з територією, адже в сусідньому ТВО №139, до якого входив переважно населений молдованами Ренійський район, блок СПУ–СелПУ набрав удесятеро менше голосів підтримки виборців.

Парламентська кампанія 2002 р. окреслила дещо інші тенденції. На парламентських виборах 2002 р. ідеологічна вісь протистояння «ліві–неліві» хоч і збереглася, але ослабилася, оскільки в центристському та правочентристському (національно-демократичному) спектрах з'явилися очолювані на той час молодими реформаторами блоки партій, що претендували на домінування в українській політиці: партійний блок екс-прем'єр-міністра В. Ющенка «Наша Україна» та Блок Юлії Тимошенко – віцепрем'єр-міністра в уряді В. Ющенка.

Слід зазначити, що після загибелі В. Чорновола національно-демократичні політичні сили потребували появи нового лідера, який би зміг об'єднати розпорошені маргіналізовані політичні утворення. Таким лідером став популярний і харизматичний на той час політик В. Ющенко. До створеного ним блоку «Наша Україна» увійшли найвідоміші тоді національно-демократичні об'єднання, у тому числі НРУ і Конгрес українських націоналістів.

На парламентських виборах 2002 р. виборчий бар'єр подолали шість партій і блоків партій. Найбільшу підтримку за партійними списками під час виборів до Верховної Ради України у 2002 році здобули діаметрально протилежні за своїми програмними цілями, але опозиційні до Президента Л. Кучми блок В. Ющенка «Наша Україна» (23,57%) та КПУ (19,98%). Опозиційними до президента Л. Кучми були й Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), за який проголосували 7,26% виборців, та очолювана О. Морозом СПУ, за яку проголосували 6,87% виборців. Натомість пропрезидентські – блок «За Єдину Україну!» і СДПУ(о) – посіли 3-тє і 6-тє місця, набравши, відповідно, 11,77% та 6,27% голосів виборців (Центральна виборча комісія, 2002).

Таким чином, сумарно національно-демократичні сили, що подолали виборчий бар'єр – «Наша Україна» та БЮТ – дістали найбільшу підтримку – понад 30%

виборців. «Ліві» в особі КПУ і СПУ в країні загалом сумарно здобули підтримку понад 25% виборців. Пропрезидентські політичні сили в особі блоку «За Єдину Україну» та СДПУ(о) сумарно мали підтримку трохи більш як 18% виборців.

На виборах 2002 р. було дещо змінено межі виборчих округів, утім, поліетнічний склад населення окремих округів Закарпатської, Чернівецької та Одеської областей зберігся.

Як видно з табл. 4.10, результати волевиявлення виборців закарпатського ТВО №72 відрізнялися від загальнообласних й макрорегіональних значно меншим рівнем підтримки блоку «Наша Україна». Інша особливість полягала у збереженні рівня підтримки СДПУ(о) в окрузі порівняно з попередніми виборами, тоді як в області він скоротився майже удвічі, а також порівняно вищий був, ніж у макрорегіоні, відсоток голосів за іншу провладну політичну силу – блок «За Єдину Україну!». У ТВО №204 Чернівецької області також помітно нижчим, ніж в області й макрорегіоні, був рівень підтримки блоку «Наша Україна» та вищим – СДПУ(о).

Таблиця 4.10

Результати голосування за партії (виборчі блоки партій) на виборах народних депутатів України 31 березня 2002 року³⁶

	Взяли участь у голосуванні, %	Не підтримали списку жодної політичної партії (блоку) %	Проголосували за списки партій (блоків), %					
			Блок В. Ющенко «Наша Україна»	КПУ	Блок «За Єдину Україну!»	Блок Юлії Тимошенко	СПУ	СДПУ(о)
<i>Закарпатська обл.</i>	67,00	2,30	36,50	5,96	9,96	4,39	1,38	13,94
ТВО №72 (м. Берегове, Берегівський р-н, частково Виноградівський, Тячівський, Ужгородський і Хустський р-ни)	66,23	3,82	23,06	5,19	11,39	3,36	1,47	16,31
<i>Чернівецька обл.</i>	67,30	1,60	46,27	8,17	5,51	7,25	2,67	10,10
ТВО № 204 (Герцаївський, Глибоцький, Новоселицький р-ни, частково Сторожинецький р-н)	67,81	1,57	36,49	8,96	7,32	3,79	3,23	14,66
Захід	75,64	1,18	56,26	5,21	5,83	12,61	2,54	4,18
<i>Одеська обл.</i>	61,60	2,90	6,62	26,20	14,37	3,20	7,51	8,03
ТВО №140 (м. Ізмаїл; Кілійський, Ренійський р-ни, частково Ізмаїльський р-н)	60,64	3,13	5,05	32,84	9,24	3,35	6,42	8,72
ТВО № 141 (Арцизький, Болградський, Тарутинський р-ни частково Ізмаїльський р-н)	72,97	1,77	2,87	38,29	15,42	1,07	9,54	4,64
Південь	63,75	3,45	8,05	30,86	10,10	2,76	4,69	9,96
УКРАЇНА	69,26	2,45	23,57	19,98	11,77	7,26	6,87	6,27

³⁶ Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (2002). *Чергові вибори народних депутатів України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>

За мажоритарною складовою у ТВО №72 знов основна боротьба за депутатський мандат розгорнулася між представниками угорської етнопільноти: членом СДПУ(о) І. Гайдошем та головою ТУКЗ М. Ковачем, у якій з мінімальною перевагою переміг І. Гайдош. У ТВО №204 Чернівецької області І. Попеску поступився тодішньому начальнику управління освіти Чернівецької ОДА М. Бауеру, який після обрання увійшов до фракції «За єдину Україну» (Центральна виборча комісія, 2002).

Волевиявлення виборців двох поліетнічних виборчих округів Одещини засвідчило вищий, ніж у області, рівень підтримки КПУ. Крім того, у ТВО №140 була нижчою, порівняно з областю загалом, підтримка виборцями провладного блоку «За Єдину Україну!», а у ТВО №141 – провладної СДПУ(о) та опозиційного блоку «Наша Україна». Також слід відзначити, що за мажоритарною складовою у ТВО №141 боротьба розгорнулася між представниками болгарської етнопільноти А. Кіссе (президент Асоціації болгар України, на час виборів голова Іллічівської РДА), І. Плачковим (на час виборів голова «Київенерго») та І. Плохим (на час виборів член НДП, нині громадянин Болгарії), який і здобув мінімальну перевагу над конкурентами (Центральна виборча комісія, 2002).

Чергові парламентські вибори 2006 та позачергові 2007 років проходили в принципово нових умовах. По-перше, вперше в українській історії голосування відбувалося за пропорційною виборчою системою. По-друге, вибори 2006 – 2007 рр., на відміну від попередніх парламентських виборчих кампаній, проходили за логікою протистояння, інспірованого під час президентської кампанії 2004 р. Як наслідок, порівняно з попередніми виборчими кампаніями, групування політичних сил трансформувалося на цілковито розмите в ідеологічному розумінні «помаранчеве»–«антипомаранчеве» протистояння, пов'язане із вибором зовнішньополітичної орієнтації. Деякі політичні сили в такій конфігурації намагалися претендувати на роль «третьої сили», але невдало. Жодна з них, у тому числі й очолюваний тодішнім Головою Верховної Ради В. Литвином «Блок Литвина», у 2006 р. не пододала знижений до 3% виборчий бар'єр. По-третє, умовно «помаранчеві» політичні сили під час виборчої кампанії 2006 р. фактично перебували в опозиції одна до одної. Головною ж відмінністю парламентських виборів 2006 р. було те, що вперше вони відбувалися виключно за пропорційною системою.

Хоча прохідний бар'єр було знижено до 3%, кількість партій-переможниць на виборах 2006 року не збільшилася, а скоротилася до п'яти: Партія регіонів (32,12%), БЮТ (22,27%), Народний Союз «Наша Україна» (13,94%), СПУ (5,67%) і КПУ (3,66%) (Центральна виборча комісія, 2006).

Політичні переваги виборців поліетнічних районів під час цих виборів мали свої особливості (табл. 4.11). Так, у Берегівському районі Закарпатської області, у якому більшість населення становили угорці, Партія регіонів отримала зівставний із загальнообласним, але нижчий за макрорегіональний, рівень підтримки виборців, а БЮТ і Народний Союз «Наша Україна» навпаки – нижчий. Значно вищі результати, ніж у області й макрорегіоні Партія регіонів отримала в Герцаївському та Новоселицькому районах Чернівецької області, у яких більшість населення становили, відповідно, румуни і молдовани.

Таблиця 4.11

Результати голосування за партії (виборчі блоки партій) на виборах народних депутатів України 26 березня 2006 року³⁷

	Взяли участь у голосуванні%	Не підтримали списку жодної політичної партії (блоку)%	Проголосували за списки партій (блоків), %				
			Партія регіонів	БЮТ	Народний Союз Наша Україна»	СПУ	КПУ
<i>Закарпатська обл.</i>	62,83	3,16	18,65	20,29	25,79	3,64	1,26
Берегівський р-н	64,73	7,48	21,64	10,98	18,55	1,67	1,23
Ужгородський р-н	72,82	5,08	12,32	23,61	21,41	3,09	1,21
Виноградівський р-н	62,49	3,81	16,04	18,58	29,42	3,84	1,15
<i>Чернівецька обл.</i>	66,01	1,83	12,72	30,34	27,04	4,48	1,70
Герцаївський р-н	67,48	1,07	34,69	15,40	18,59	2,45	0,70
Новоселицький р-н	57,95	1,59	22,55	19,51	19,82	10,04	2,45
Глибоцький р-н	66,30	2,24	12,41	28,95	29,38	2,31	1,00
Сторожинецький р-н	62,23	1,61	10,49	26,28	34,93	3,06	0,98
Захід	74,60	1,51	6,29	31,68	29,95	4,10	1,33
<i>Одеська обл.</i>	59,65	2,07	47,51	9,86	6,44	6,26	3,18
Болградський р-н	60,47	0,78	65,20	1,67	3,26	0,96	4,26
Ренійський р-н	59,28	1,56	64,92	4,48	2,82	2,10	2,92
Арцизький р-н	67,72	1,36	57,28	3,68	4,05	3,31	2,95
Тарутинський р-н	68,31	1,00	51,60	1,88	3,65	9,68	3,55
Ізмаїльський р-н	63,34	1,79	53,07	6,71	4,75	4,94	2,86
Кілійський р-н	53,14	2,56	49,09	4,99	9,50	3,90	5,55
Саратський р-н	67,76	1,38	50,54	7,61	5,37	9,72	2,50
<i>Запорізька обл.</i>	68,31	2,04	51,23	10,94	5,32	2,91	5,34
Приморський р-н	71,95	1,86	48,78	10,57	6,26	3,89	11,10
Приазовський р-н	75,61	1,46	65,53	5,07	4,51	3,59	5,11
<i>АР Крим</i>	65,37	1,54	58,01	6,54	7,62	1,18	4,54
Білогірський р-н	70,29	1,34	51,91	10,98	14,09	0,69	3,93
Кіровський р-н	69,05	1,23	54,35	7,23	15,41	0,59	5,17
Південь	64,73	1,91	50,32	10,24	6,50	3,64	4,74
<i>Донецька обл.</i>	71,18	0,97	73,63	2,47	1,41	3,74	3,14
Першотравневий р-н	74,37	0,86	66,41	2,09	1,35	15,00	2,53
Володарський р-н	78,70	0,81	59,81	1,51	0,87	22,66	3,80
Великоновосілівський р-н	75,39	1,17	68,45	3,36	2,32	4,72	6,25
<i>Луганська обл.</i>	72,62	0,88	74,33	3,71	2,04	1,17	4,43
Станично-Луганський р-н	73,91	0,62	78,61	3,34	0,99	0,62	4,52
Краснодонський р-н	76,04	0,84	77,19	1,76	1,31	0,66	5,79
Схід	68,67	1,44	60,56	7,81	3,37	3,00	4,22
УКРАЇНА	69,79	1,77	32,14	22,29	13,95	5,69	3,66

³⁷ Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (2006). *Чергові вибори народних депутатів України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001.html>; Давидович, Я. В. (Гол.). (2006). *Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник. У двох книгах. Книга 1*. Атіка. с. 492–493, 500–504, 506–510, 516–518, 522–526, 542–543.

Серед поліетнічних районів Одеської області найвищий рівень підтримки Партії регіонів за підсумками голосування зафіксований у Болградському, Ренійському й Арцизькому районах, у яких абсолютну або відносну більшість виборців становили болгари, молдовани або (етнічні) росіяни, а відсоток українців був найменшим. Також слід відзначити порівняно вищі, ніж у області й макрорегіоні результати СПУ в Тарутинському районі, що, як і під час попередніх виборчих кампаній, імовірно, зумовлено, в тому числі, й персональним чинником В. Цушка. Помітно вищою за загальнообласну й макрорегіональну була підтримка Партії регіонів у Приазовському районі Запорізької області, а у Приазовському районі порівняно більший відсоток виборців підтримав КПУ.

Цікава ситуація склалася у Білогірському й Кіровському районах АР Крим. У обох цих районах БЮТ і Народний Союз «Наша Україна» мали рівень підтримки виборців, що удвічі перевищував загальнореспубліканський і макро-регіональний. Крім того, у Білогірському районі Партія регіонів мала нижчий за загальнореспубліканський рівень підтримки виборців.

У поліетнічних районах Донецької області також відзначався нижчий за загальнообласний рівень підтримки Партії регіонів. Головна ж особливість полягала у результатах волевиявлення виборців Першотравневого і Володарського районів, у яких аномально високу підтримку дістала СПУ. На наш погляд, у цьому випадку простежується зв'язок електоральної підтримки з економічним та персональним чинниками. У 2006 р. до списку СПУ увійшли три представники вищого менеджменту Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча: заступник генерального директора Ю. Тернавський, начальник економічного відділу О. Федосов та начальник агроцеху А. Іванченко (Центральна виборча комісія, 2006). На той час до важливих напрямів діяльності ФПГ ММК ім. Ілліча відносився агропромисловий комплекс, що складався із 70 агроцехів на Південному Сході України та в Криму (Пасхавер, Верховодова, & Агеева, 2007, с. 23). Багато таких агроцехів розташовувалися у Першотравневому і Володарському районах, де вони були одними із найбільших роботодавців.

У Станично-Луганському й Краснодонському районах Луганської області, у яких більшість населення становили етнічні росіяни за походженням, електоральна поведінка виборців загалом відповідала загальнообласним тенденціям: максимальна підтримка Партії регіонів та мінімальна БЮТ і Народного Союзу «Наша Україна».

Оголошення позачергових виборів Верховної Ради України у 2007 р. стало результатом гострої політичної кризи. З погляду електоральної поведінки населення України, вони фактично стали продовженням виборів 2006 р., за винятком позиціонування СПУ, яка, попри очікування більшості своїх виборців, у 2006 р. увійшла в коаліцію з Партією регіонів і КПУ, за що, у підсумку, електорально поплатилася.

Формально перемогу на позачергових виборах 2007 р. здобула Партія регіонів, яка набрала 34,35% голосів виборців. Суттєво покращив свій результат БЮТ, який здобув підтримку 30,73% виборців. Також подолали виборчий бар'єр оновлений і ребрендований пропрезидентський блок «Наша Україна – Народна

самооборона» (14,15%), підсилений харизматичним екс-соціалістом Ю. Луценком, КПУ (5,39%) та «Блок Литвина» (3,96%) (Центральна виборча комісія, 2007), який, власне, й скористався поразкою СПУ.

Як видно з табл. 4.12, на рівні поліетнічних районів електоральні уподобання виборців під час виборів 2007 р. також зазнали деяких змін, порівняно з виборами 2006 р. Так, у Берегівському районі Закарпатської області майже удвічі збільшилася підтримка виборцями пропрезидентського блоку «Наша Україна – Народна самооборона», а в Ужгородському помітно більше голосів виборців набрав БЮТ. Натомість Партія регіонів загалом зберегла і навіть дещо покращила попередні результати. Нарешті, помітно вищий за загальнообласний, макрорегіональний і загальнонаціональний рівень підтримки виборців в Ужгородському районі здобув «Блок Литвина». Також варто відзначити 19,02% виборців Берегівського району, які підтримали СПУ, що значно вище за загальнообласні й макрорегіональні результати соціалістів.

Ці особливості зумовлені переважно тим, що, порівняно з попередньою передвиборчою кампанією, учасниками виборчого процесу було змінено акцент агітаційної роботи партійних осередків і штабів. Зокрема, основна пропаганда зводилася до особистих зустрічей регіональних лідерів та місцевих партійних керівників, кандидатів у депутати Верховної Ради з виборцями на підприємствах, у навчальних закладах, на головних площах міст і містечок тощо. Найбільш потужною була агітація таких політичних сил: блоку «Наша Україна – Народна самооборона» («НУ–НС»), БЮТ, «Блоку Литвина», ВО «Свобода». Особливо слід відмітити агітаційну кампанію блоку «НУ–НС». Напередодні виборів у Закарпатській області незмінними залишилися чотири групи впливу, які вже традиційно вели боротьбу за депутатські мандати до представницьких органів влади усіх рівнів. Зокрема, блок «НУ–НС» спирався на підтримку групи впливу, економічною основою якої була фірма «Барва», а лідерами – впливові закарпатські політики й бізнесмени: В. Балого (на той час глава Секретаріату Президента), І. Балого, В. Петьовка, М. Вегеш, В. Трикур. Місцевими лідерами БЮТ виступали впливові О. Кеменяш, А. Сербайло, М. Бадида. «Блок Литвина» був пов'язаний із групою «Р.І.О.», яка володіла впливовими закарпатськими медіаресурсами, а найголовніше – користувався підтримкою обраного у 2006 р. мером Ужгорода С. Ратушняка (Круглашов & Токар, 2014, с. 353–354), який очолював обласний осередок «Блоку Литвина» та був одним із найвпливовіших політиків Закарпаття.

У чотирьох поліетнічних районах Чернівецької області (особливо у Герцаївському районі) Партія регіонів наростила підтримку серед виборців. Імовірно, цьому сприяла також значна активізація діяльності Партії регіонів, особливо в румуномовних селах області (Круглашов & Токар, 2014, с. 342). Також у чотирьох поліетнічних районах області збільшилася підтримка БЮТ та у трьох (крім Сторожинецького) блоку «НУ–НС». Крім того, СПУ здобула рекордні 15,28% голосів виборців Новоселицького району, населеного переважно молдованами.

Таблиця 4.12

Результати голосування за партії (виборчі блоки партій) на позачергових виборах народних депутатів України 30 вересня 2007 року³⁸

	Взяли участь у голосуванні %	Не підтримали списку жодної політичної партії (блоку) %	Проголосували за списки партій (блоків), %				
			Партія регіонів	БЮТ	Наша Україна – Народна самооборона	КПУ	Блок Литвина
<i>Закарпатська обл.</i>	53,38	2,54	19,76	28,85	31,11	1,77	6,00
Берегівський р-н	49,96	2,12	17,68	12,57	35,76	1,31	2,08
Ужгородський р-н	64,25	2,54	15,93	30,20	25,67	1,15	12,25
Виноградівський р-н	48,87	2,46	18,62	29,24	32,00	1,10	3,92
<i>Чернівецька обл.</i>	59,77	2,32	16,79	46,17	20,32	2,29	2,54
Герцаївський р-н	56,03	1,35	42,37	23,76	13,02	1,03	2,85
Новоселицький р-н	53,12	1,43	28,05	29,11	14,80	2,10	2,42
Глибоцький р-н	58,9	2,02	14,60	45,61	19,63	4,56	2,42
Сторожинецький р-н	51,28	1,77	13,17	47,60	24,55	1,41	2,57
Захід	71,08	1,72	7,96	47,10	28,03	1,72	3,10
<i>Одеська обл.</i>	56,06	2,79	52,22	13,72	6,49	6,16	5,12
Болградський р-н	54,76	0,95	70,47	3,82	3,40	6,99	3,28
Ренійський р-н	54,32	1,41	65,42	6,81	2,69	5,99	5,12
Арцизький р-н	61,73	1,66	57,82	7,10	4,66	5,47	5,03
Тарутинський р-н	63,30	0,81	56,49	4,77	4,63	4,96	4,92
Ізмаїльський р-н	56,62	2,02	54,17	14,69	3,40	5,57	4,05
Кілійський р-н	48,54	2,60	52,18	11,87	5,68	5,97	3,12
Саратський р-н	60,76	1,72	51,08	9,40	7,06	3,96	4,28
<i>Запорізька обл.</i>	63,70	3,24	55,45	14,66	4,72	8,30	5,45
Приморський р-н	62,79	2,90	48,80	12,43	4,89	12,17	10,07
Приазовський р-н	67,93	2,00	62,20	7,34	4,57	7,36	3,35
<i>АР Крим</i>	57,78	2,07	60,98	6,93	8,23	7,62	3,91
Білогірський р-н	59,49	1,56	58,13	10,44	14,86	5,75	3,40
Кіровський р-н	59,73	1,16	54,22	9,58	13,72	8,90	1,49
Південь	58,82	2,86	52,99	13,20	6,31	7,43	4,42
<i>Донецька обл.</i>	68,89	1,79	72,05	3,92	1,63	6,05	0,86
Першотравневий р-н	73,92	1,02	48,25	3,23	1,42	3,53	0,58
Володарський р-н	78,34	0,83	43,74	2,08	1,09	4,75	0,14
Великоновосілівський р-н	76,13	2,08	68,23	5,15	4,23	8,24	1,46
<i>Луганська обл.</i>	69,22	1,80	73,53	5,10	1,73	8,48	2,40
Станично-Луганський р-н	67,65	1,45	75,61	4,32	1,15	8,44	1,32
Краснодонський р-н	72,71	1,56	75,83	3,90	1,67	9,17	1,45
Схід	64,66	2,77	59,78	10,48	3,97	7,10	2,85
УКРАЇНА	65,01	2,73	34,37	30,71	14,15	5,39	3,96

³⁸ Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (2007). *Позачергові вибори народних депутатів України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001.html>; Шаповал, В. М. (Гол.). (2008). *Позачергові вибори народних депутатів України 2007 року: Інформаційно-довідкове видання.*. Фенікс. с. 390–392, 400–404, 406–410, 416–420, 424–428, 446–447.

У поліетнічних районах Одеської області на позачергових виборах знову порівняно вищу за загальнообласну і макрорегіональну підтримку виборців у Болградському, Ренійському й Арцизькому районах дістала Партія регіонів, при цьому особливо значущим було збільшення її підтримки у Болградському районі. Помітно зросла підтримка БЮТ серед виборців Кілійського і Саратського районів. Електоральна підтримка блоку «НУ–НС» загалом залишилася на рівні 2006 р. Натомість у поліетнічних районах Одещини зросла електоральна підтримка СПУ, зокрема, у Тарутинському – із 9,68% до 18,54%, у Саратському – із 9,72% до 16,24%, у Арцизькому – із 3,31% до 12,94%, у Кілійському – із 3,90% до 11,74%, у Ізмаїльському – із 4,94% до 8,73%, у Болградському – із 0,96% до 6,45%, у Ренійському – із 2,10% до 6,42%.

У Приморському й Приазовському районах Запорізької області під час голосування на позачергових виборах практично відтворилися попередні результати голосування за Партію регіонів, БЮТ, блок «НУ–НС» і КПУ. СПУ удвічі збільшила підтримку виборців у Приазовському районі, а «Блок Литвина» набрав удвічі більше, ніж в області і макрорегіоні, голосів серед виборців Приморського району. У районах АР Крим зі значним відсотком кримськотатарського населення у 2007 р. так само майже аналогічний із 2006 р. рівень електоральної підтримки мали переможці попередніх виборів. Виняток становить Білогірський район, у якому в 2007 р. помітно більшою стала електоральна підтримка Партії регіонів.

Цікаві зміни відбулися в електоральних перевагах виборців Першотравневого й Володарського районів Донецької області, в яких суттєво зменшилася кількість виборців, які проголосували за Партію регіонів. Очевидно, це зумовлено розвитком електорального успіху СПУ у 2006 р., особливо після занесення до партійного списку СПУ впливового в регіоні власника ВАТ ММК ім. Ілліча В. Бойка, внаслідок чого до СПУ перейшла й частина колишніх виборців Партії регіонів. Так, у 2007 р. СПУ набрала 44,37% голосів виборців у Володарському та 38,65% у Першотравневому районах. Крім незначного перерозподілу підтримки Партії регіонів і КПУ (на користь останньої), не відбулося значних змін і в електоральних перевагах виборців Станично-Луганського і Краснодонського районів Луганської області.

Отже, результати чергових 2006 р. та позачергових 2007 р. виборів до Верховної Ради України продемонстрували такі тенденції: по-перше, ще більший відрив «лідерів» від решти «переможців»; по-друге, далі «розмивання» електорату умовно «центристських» сил – частка тих, хто не проголосував ні за «антипомаранчевих», ні за «помаранчевих», ще більш скоротилася. Як наслідок, спостерігалася «радикалізація» електорату: підтримка надавалася в першу чергу лідерам кампанії, а вони йшли під гаслами взаємного протиборства.

У парламентських виборчих кампаніях 2006–2007 рр. не спостерігалися випадки масового використання адміністративних важелів владного фактору для впливу на результати волевиявлення. Однак актуалізація різними політичними силами, які тоді брали участь у виборах, конфліктних тем (зовнішньополітичні пріоритети виборців різних регіонів України, ставлення до російської мови), тем загрози й небезпеки зумовила появу нових методів виборчої боротьби (вико-

ристання технік маніпулювання почуттями й емоціями виборців, апелювання до підсвідомості людини) (Мадрига, 2011, с. 13).

Парламентські виборчі кампанії 2006–2007 рр. відзначилися ще й тим, що електоральний вибір громадян України здебільшого формувався під впливом ціннісно-світоглядних чинників, зокрема, надання російській мові офіційного статусу, зовнішньополітичних пріоритетів та ін. Через це результати голосування великою мірою відображали особливості регіональної політико-культурної диференціації українського суспільства.

Водночас результати дострокових парламентських виборів 2007 року засвідчили й часткове зменшення впливу ціннісно-світоглядних чинників на формування електорального вибору. Зокрема, спостерігалось помітне зростання впливу в електоральній мотивації виборців соціально-економічних очікувань, про що свідчило розширення електорату БЮТ у Центрі та Півдні країни, активне використання політичними силами соціальної риторики, а також проходження у парламент «поміркованої» сили без виражених регіональних ознак – «Блоку Литвина».

Період 2010–2011 років позначився відносним зниженням важливості для виборців уподобань соціокультурного характеру. Натомість на електоральну поведінку знов потужніше став впливати соціально-економічний чинник. Однією з причин цього стало «зняття» найбільш серйозного «подразника» для частини суспільства, передусім, жителів Східного й Південного регіонів – законодавчо визначеного курсу на вступ України до НАТО з переорієнтацією на більш прийнятну на той час для більшості населення концепцію позаблоковості. До інших чинників зміни мотиваторів електоральної поведінки можна віднести невинуваті очікування на стрімке покращення відносин з Росією після підписання Харківських угод, непоступливість останньої в газових питаннях; декларування керівництвом держави, яке асоціювалося з проросійським вектором зовнішньої політики, пріоритетності євроінтеграційного курсу України; певне (тимчасове) «заморожування» владою питання зміни статусу російської мови в Україні. На думку Ю. Якименка, збереження означеної динаміки могло дати певні переваги опозиційним силам, зокрема, за рахунок поширення їхнього впливу на розчарований владою електорат Сходу й Півдня. При цьому, йдеться не стільки про «стару» опозицію – ВО «Батьківщина» (через її стійку асоціацію в цих регіонах з «націоналістичними» поглядами), скільки партій, які претендували на роль «нових» соціально орієнтованих політичних сил (партії «Фронт Змін» та «УДАР») (Якименко, 2013, с. 74–75). Крім того, знизився рівень довіри суспільства до політичних інституцій (партій, органів державної влади, еліт і лідерів) та поточної державної політики. Фактори вибору партійних та ідейно-політичних орієнтацій виборців були переважно прагматичними (Баранов, 2013, с. 192).

Утім, парламентська кампанія 2012 р. пішла за апробованим сценарієм, відповідно до якого суб'єкти виборчого процесу ділили й мобілізували виборців на свою підтримку використанням маркерів «свій – чужий». Зокрема, Партія регіонів вдалася до мобілізації виборців на «мовній» основі. Важливим елементом цієї «технології» стало резонансне прийняття в липні 2012 р. Закону

«Про засади державної мовної політики». Відповідно, у опозиційних партій не залишилося іншого вибору, як реагувати на запропонований владою виклик.

Ще однією особливістю цих виборів, порівняно з виборчими кампаніями 2006–2007 рр., стало те, що парламентські вибори 2012 р., отримавши мажоритарну складову, сприяли безпрецедентному поширенню спроб безпосередньої купівлі голосів виборців. Таким чином, політико-економічний аналіз парламентських виборів 2012 р. показав, що наявна система економічних відносин та ментальні особливості громадян зумовили процеси зростання комерціалізації виборчої діяльності. Економічна складова виступила однією з визначальних характеристик поведінки політичних агентів (Доцяк, 2013, с. 355, 360). Певною мірою це стосувалося й пропорційної складової цих виборів.

Іншими особливостями виборчої кампанії 2012 р. стало повернення до змішаної системи виборів, підвищення виборчого бар'єра знов до 5%, заборона на участь у виборах блоків партій, позбавлення виборців можливості не підтримати жодну з партій чи кандидатів (скасування пункту «проти всіх» у виборчих бюлетенях). Безумовно, особливої атмосфери виборчій кампанії надало засудження за підписання газових контрактів, а потім і ув'язнення Ю. Тимошенко – лідерки опозиції і головної конкурентки В. Януковича на президентських виборах 2010 року. Ці кроки значною мірою були зумовлені швидким падінням популярності Партії регіонів, яка лише з травня 2010 р. до березня 2011 р. втратила більше половини своїх прихильників (Товстиженко, 2011).

За підсумками голосування за партійними списками у жовтні 2012 року до Верховної Ради пройшли п'ять партій: Партія регіонів (30%), колишній БЮТ – ВО «Батьківщина» (25,54%), «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» (13,96%), КПУ (13,18%) і ВО «Свобода» (10,44%) (Центральна виборча комісія, 2012).

Таким чином, Партія регіонів та її на той час фактично сателіт КПУ сумарно здобули підтримку понад 40% виборців. Натомість опозиційні до Президента В. Януковича прозахідні та / або україноцентричні партії – ВО «Батьківщина», «УДАР» і ВО «Свобода» – сумарно набрали майже 50% голосів виборців. Утім, завдяки поверненню мажоритарної складової та переділу меж виборчих округів у підсумку більшість у Верховній Раді отримали провладні сили.

Разом з тим, уперше в історії українського парламенту до його складу потрапила радикальна націоналістична політична сила – ВО «Свобода, щодо якої в суспільстві набуло поширення уявлення, що вона сповідує ксенофобські та антисемітські погляди (Мазурок, Паниотто & Харченко, 2014, с. 83).

На рівні поліетнічних районів також відбулися помітні трансформації електоральної поведінки виборців (табл. 4.13). Так, у Берегівському та Ужгородському районах Закарпаття суттєво зросла електоральна підтримка Партії регіонів, яка значно перевищила загальнообласний і макрорегіональний рівні. Водночас у Берегівському районі, населеному переважно угорцями, значно скоротилася підтримка ВО «Батьківщина» (колишнього БЮТ), а також значно нижчими за загальнообласні й макрорегіональні були результати, одержані партіями «УДАР» і особливо ВО «Свобода».

Таблиця 4.13

**Результати голосування за партії на виборах народних депутатів України
28 жовтня 2012 року³⁹**

	Проголосували за списки партій (блоків), %				
	Партія регіонів	ВО «Батьківщина»	УДАР	КПУ	ВО «Свобода»
<i>Закарпатська обл.</i>	30,87	27,69	20,03	5,03	8,35
Берегівський р-н	55,12	13,24	9,85	4,56	3,13
Ужгородський р-н	46,73	23,80	13,66	2,97	5,28
Виноградівський р-н	27,57	28,72	19,89	5,32	7,20
<i>Чернівецька обл.</i>	20,77	39,60	19,13	5,46	8,71
Герцаївський р-н	58,21	18,55	11,95	4,42	0,96
Новоселицький р-н	30,00	30,37	20,18	7,40	4,37
Глибоцький р-н	26,39	33,33	27,41	2,89	4,33
Сторожинецький р-н	14,92	47,40	21,52	3,62	5,30
Захід	12,18	36,05	15,89	4,24	23,74
<i>Одеська обл.</i>	41,90	15,49	13,77	18,16	3,30
Болградський р-н	53,63	6,56	7,79	23,69	0,37
Ренійський р-н	48,90	6,84	10,06	24,68	1,13
Арцизький р-н	54,35	9,13	7,78	20,19	1,03
Тарутинський р-н	56,43	7,80	6,91	18,60	0,55
Ізмаїльський р-н	43,18	13,57	12,34	20,14	1,10
Кілійський р-н	35,89	24,41	11,14	18,92	1,71
Саратський р-н	49,56	12,45	11,55	16,12	1,21
<i>Запорізька обл.</i>	40,95	14,93	12,40	21,16	3,85
Приморський р-н	43,94	14,69	7,62	27,39	1,40
Приазовський р-н	62,02	7,28	6,47	18,17	0,92
<i>АР Крим</i>	52,34	13,09	7,17	19,41	1,04
Білогірський р-н	50,20	21,61	6,83	15,23	0,37
Кіровський р-н	53,33	23,04	5,07	14,08	0,33
Південь	41,35	15,06	11,21	19,89	3,10
<i>Донецька обл.</i>	65,09	5,26	4,71	18,85	1,20
Першотравневий р-н	55,23	7,03	6,74	25,48	0,99
Володарський р-н	43,45	9,01	5,97	35,95	0,61
Великоновосілівський р-н	68,06	6,87	3,88	17,19	0,54
<i>Луганська обл.</i>	57,06	5,49	4,74	25,14	1,29
Станично-Луганський р-н	65,63	3,91	3,58	21,16	0,77
Краснодонський р-н	55,99	4,76	2,76	29,03	0,55
Схід	50,32	10,48	8,74	20,19	2,72
УКРАЇНА	30,00	25,54	13,96	13,18	10,44

³⁹ Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (2012). *Чергові вибори народних депутатів України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300pt001f01=900.html>; Охендовський, М. В. (Гол.). (2014). *Чергові, проміжні, повторні вибори народних депутатів України 2012–2013 років : Інформаційно-аналітичний збірник*. Центральна виборча комісія. с. 648–651, 660–665, 668–674, 682–686, 692–696, 720–722.

За мажоритарною складовою у ТВО №69, до якого частково входив Берегівський район, переміг В. Балоба (47,61%), тоді як кандидат від КМКС–ПУУ Г. Гулачі з 10,20% посів лише четверте місце. А в ТВО №73, до якого входила решта Берегівського району і м. Берегове, переміг висуванець Партії регіонів І. Бушко (39,60%), тоді як висуванець КМКС–ПУУ М. Ковач із 10,00% був лише третім, значно поступившись І. Балозі (34,68%) (Охендовський, 2014, с. 812–813).

Подібні тенденції проявилися й у Чернівецькій області. Тут Партія регіонів дістала більшу, ніж в області й макрорегіоні, електоральну підтримку в Герцаївському, Новоселицькому й Глибоцькому районах, ВО «Батьківщина», «УДАР» і ВО «Свобода» – значно нижчу у Герцаївському. За мажоритарною складовою у ТВО №203 переміг висуванець Партії регіонів Г. Федоряк (49,65%) (Охендовський, 2014, с. 888).

В Одеській області як і під час попередніх виборів, Партія регіонів мала вищу, ніж в області й макрорегіоні, електоральну підтримку виборців Болградського, Ренійського, Арцизького, Тарутинського, а також Саратського районів. Також порівняно вищою була підтримка провладної КПУ виборцями Болградського і Ренійського районів. Натомість ВО «Батьківщина» у Болградському, Ренійському, Тарутинському і Арцизькому районах здобула менший відсоток голосів підтримки, ніж в області і макрорегіоні, та вищий – у Кілійському районі. Майже вдвічі нижчим за загальнообласний і макрорегіональний був рівень електоральної підтримки партії «УДАР» у Болградському, Тарутинському і Арцизькому районах. За мажоритарною складовою у ТВО №142, до меж якого входили Арцизький, Саратський, Тарутинський райони, а також частини Болградського і Кілійського районів, був обраний президент Асоціації болгар України, самовисуванець А. Кіссе (37,68%), який цього разу переміг інших представників болгарської етнопільноти – висуванця Партії регіонів І. Плохого (25,43%) та самовисуванця І. Плачкова (13,87%) (Охендовський, 2014, с. 855).

У Приазовському районі Запорізької області Партія регіонів уже традиційно мала помітно вищий рівень електоральної підтримки, ніж в області і макрорегіоні, тоді як КПУ дістала відносну перевагу у Приморському районі. Відповідно, опозиційні партії у цих районах загалом здобули відносно нижчу електоральну підтримку, за винятком результату голосування за ВО «Батьківщина» у Приморському районі.

Також ВО «Батьківщина» здобула вдвічі більшу, ніж у автономії і макрорегіоні, підтримку виборців Білогірського і Кіровського районів АР Крим. Слід відзначити й дещо нижчий за загальнодержавний і макрорегіональний рівень підтримки у цих районах КПУ. Крім того, у ТВО №8, до меж якого входив Білогірський район, за мажоритарною складовою друге місце із 15,21% голосів виборців посів висунутий від ВО «Батьківщина» кримсько-татарський кандидат Е. Барієв (Охендовський, 2014, с. 779).

У Донецькій області Партія регіонів здобула порівняно нижчу, ніж в області, але вищу ніж у макрорегіоні, підтримку виборців у Першотравневому районі, а у Володарському районі за Партію регіонів проголосував відсоток виборців значно нижчий за обласний і макрорегіональний. Натомість у цих районах порівняно вищою була електоральна підтримка КПУ. Також вищий за обласний і зіставний із макрорегіональним рівень підтримки виборців Володарського району здобула опозиційна ВО «Батьківщина».

У Станично-Луганському районі Луганської області Партія регіонів здобула електоральну підтримку вищу, ніж у Краснодарському, а також в області і макро-регіоні, тоді як у Станично-Луганському порівняно вищий результат продемонструвала КПУ.

Таким чином, є підстави констатувати, що на парламентських виборах 2012 року у більшості поліетнічних районів, незалежно від регіону, опозиційні сили, які позиціонували своє прозахідне (ВО «Батьківщина», «УДАР») або націоналістичне (ВО «Свобода») спрямування, здобули електоральну підтримку порівняно нижчу за обласний і макрорегіональний рівні. Виняток становлять результати, які отримала ВО «Батьківщина» у Білогірському й Кіровоському районах АР Крим та Кілійському районі Одеської області.

Парламентські вибори 26 жовтня 2014 р., як і вибори Президента України у травні того ж року, відбувалися вже за іншої ситуації, визначальними чинниками якої стали окупація Російською Федерацією українських територій та початок російсько-української війни. Психологічний стрес після далеко не мирного (на відміну від 2004 р.) Євромайдану й Революції гідності, різке зниження доходів, загроза економічного колапсу на тлі складної воєнно-політичної ситуації спонукали людей обирати політичні сили, які, на думку виборців, якнайкраще (і бажано якнайшвидше) могли розв'язати означені проблеми. Протистояння, що штучно нагніталось в попередні роки політиками для «мобілізації електорату», втратило актуальність. Справжніми героями цих виборів стали «люди з рушницею». Практично всі «партії Майдану» поповнили свої виборчі списки «комбатами», добровольцями й волонтерами.

Результати голосування зафіксували майже однаковий результат партії «Народний фронт», очолюваної тодішнім прем'єр-міністром А. Яценюком (22,14%) і президентської партії «Блок Петра Порошенка» (21,82%). Також виборчий бар'єр подолали Об'єднання «Самопоміч» (10,97%), лідером якого тоді був мер Львова А. Садовий, Радикальна партія Олега Ляшка (7,44%), ВО «Батьківщина» (5,68%) та «Опозиційний блок» (9,43%), сформований із колишніх членів Партії регіонів (Центральна виборча комісія, 2014b).

Отже, результати парламентських виборів 2014 р. продовжили тенденцію розмивання попереднього регіонального електорального поділу, започатковану на тогорічних виборах Президента України. Лише у Харківській, Донецькій і Луганській областях електоральна підтримка «антимайданних» партій («Опозиційного блоку», Комуністичної партії України, «Сильної України») була більш-менш значущою. У Дніпропетровській і Запорізькій областях «партії Майдану» або сумарно переважали «партії антимайдану», або не сильно їм поступалися.

У загальних рисах означені тенденції проявилися й у поліетнічних районах, що на момент голосування були вільними від російської окупації (табл. 4.14). Так, у Берегівському районі Закарпатської області абсолютну перемогу здобув «Блок Петра Порошенка» – його результат у районі практично вдвічі перевершив загальнообласний і макрорегіональний. Натомість «Народний фронт» у Берегівському районі набрав майже втричі менше голосів виборців, ніж в області і макро-регіоні. Слід також відзначити нижчий за обласний і макрорегіональний рівень електоральної підтримки ВО «Батьківщина» у Берегівському районі.

Таблиця 4.14

Результати голосування* за партії (виборчі блоки партій) на позачергових виборах народних депутатів України 26 жовтня 2014 року⁴⁰

	Проголосували за списки партій (блоків), %					
	«Народний фронт»	Блок Петра Порошенка	Об'єднання «Самопоміч»	«Опозиційний блок»	Радикальна партія Олега Ляшка	ВО «Батьківщина»
<i>Закарпатська обл.</i>	25,63	28,05	9,63	2,41	6,83	5,12
Берегівський р-н	9,28	47,84	2,82	1,72	5,20	2,95
Ужгородський р-н	21,78	27,39	9,10	1,54	9,60	5,27
Виноградівський р-н	26,36	29,11	8,92	1,64	5,86	4,22
<i>Чернівецька обл.</i>	32,39	21,20	8,56	2,85	8,79	7,45
Герцаївський р-н	21,60	19,19	2,24	11,02	11,98	8,74
Новоселицький р-н	23,95	23,63	4,61	4,22	10,99	7,54
Глибоцький р-н	29,43	26,30	5,45	2,09	10,23	8,81
Сторожинецький р-н	34,92	22,56	5,61	1,82	9,83	8,51
Захід	31,83	21,12	13,23	1,32	6,90	6,10
<i>Одеська обл.</i>	9,76	19,63	7,23	18,05	5,41	4,44
Болградський р-н	2,19	16,24	0,99	23,12	1,67	2,78
Ренійський р-н	3,88	8,70	1,75	35,31	3,33	3,00
Арцизький р-н	5,81	25,62	2,39	13,99	3,30	3,04
Тарутинський р-н	3,93	21,65	1,47	14,80	2,81	3,34
Ізмаїльський р-н	6,11	14,47	2,20	20,53	6,79	4,79
Кілійський р-н	14,26	20,97	4,28	14,53	5,58	5,41
Саратський р-н	6,16	30,63	2,85	13,47	7,15	5,22
<i>Запорізька обл.</i>	10,91	16,94	8,59	22,18	5,92	4,61
Приморський р-н	8,62	15,62	4,32	20,26	5,97	4,84
Приазовський р-н	4,80	10,95	2,48	27,57	7,89	3,86
Південь	11,69	18,93	7,48	17,27	6,45	4,63
<i>Донецька обл.</i>	6,14	18,22	3,85	38,69	4,14	1,95
Першотравневий р-н	3,70	35,53	2,35	31,55	5,11	2,71
Володарський р-н	4,38	20,04	2,66	43,44	6,07	1,36
Великоновосілівський р-н	5,77	24,10	4,68	15,98	5,18	8,62
<i>Луганська обл.</i>	5,94	14,32	5,14	36,59	5,36	2,33
Станично-Луганський р-н	-	-	-	-	-	-
Краснодонський р-н	-	-	-	-	-	-
Схід	9,35	17,19	7,14	29,36	6,39	3,77
УКРАЇНА	22,14	21,82	10,97	9,43	7,44	5,68

Примітка. Виборці АР Крим, м. Севастополя, Станично-Луганського і Краснодонського р-нів Луганської області не мали можливості для участі у голосуванні.

⁴⁰ Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (2014b.). Позачергові вибори народних депутатів України. [https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini-26-zhovtnya-2014-roku.html#](https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-26-zhovtnya-2014-roku.html#); Охендовський, М. В. (Гол.). (2016). *Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року: Інформаційно-аналітичний збірник*. ВАІТЕ. 658–664, 668–674, 696–703, 730–731.

У Герцаївському, Новоселицькому і Сторожинецькому районах Чернівецької області рівень електоральної підтримки «Блоку Петра Порошенка» корелював із загальнообласним і макрорегіональним, а в Глибоцькому районі був трохи вищим. Натомість «Народний фронт» у Герцаївському й Новоселицькому районах набрав дещо менші відсотки голосів виборців, ніж в області і макрорегіоні, а у Сторожинецькому – дещо вищі. Також у чотирьох поліетнічних районах Чернівецької області був відносно вищим за макрорегіональний рівень електоральної підтримки Радикальної партії Олега Ляшка. Слід також відзначити відсоток голосів, поданих за партію С. Тігіпка «Сильна Україна» у Герцаївському (9,81%) й Новоселицькому (7,56%) районах, який був порівняно вищим за обласний (2,66%) (Охендовський, 2016, с. 731).

Серед поліетнічних районів Одеської області «Народний фронт» мав порівняно вищий рівень підтримки виборців у Кілійському районі, «Блок Петра Порошенка» – у Саратському і Арцизькому. За Радикальну партію Олега Ляшка проголосувало порівняно менше виборців у Болградському, Ренійському, Арцизькому і Тарутинському районах. Менше, ніж в області й макрорегіоні, виборці поліетнічних районів Одещини підтримали Об'єднання «Самопоміч», яке теж належало до умовних «партій Майдану». Натомість найрейтинговіша з партій «анти-майдану» – «Опозиційний блок» – мав найвищий рівень електоральної підтримки у Ренійському районі. Втім, слід зазначити, що «Опозиційний блок» у Одеській області боровся за прихильність виборів передусім із іншими партіями «анти-майдану» – «Сильною Україною» та КПУ. Партія С. Тігіпка «Сильна Україна» продемонструвала найвищі результати у Тарутинському районі (24,35%) – єдиному в області і одному з двох в Україні, де ця політична сила була першою. Також вищі результати, ніж загалом в області (11,35%), «Сильна Україна» отримала у Болградському (22,25%), Ренійському (16,69%), Ізмаїльському (17,28%) та Арцизькому (15,22%) районах. КПУ здобула в Одеській області підтримку 7,23% виборців, при цьому помітно вищим за обласний результат КПУ був у Болградському (13,44%), Ренійському (10,68%), Арцизькому (10,00%) і Тарутинському (9,67%) районах (Охендовський, 2016, с. 696–703).

У Приморському й Приазовському районах Запорізької області найбільшу електоральну підтримку здобув «Опозиційний блок», причому в Приазовському районі вона була порівняно вищою за загальнообласну і макрорегіональну. Також високим був відсоток голосів, поданих виборцями цих районів за «Сильну Україну» (7,15% – в області, 12,40% – у Приазовському й 10,61% – в Приморському районах) і КПУ (9,75% – в області, 14,47% – у Приморському й 9,22% – в Приазовському районах).

У Володарському та Першотравневому районах Донецької області вищий за загальнообласний і макрорегіональний рівень підтримки виборців мав «Опозиційний блок», тоді як у Великоновосілківському районі він був значно нижчим. Натомість «Блок Петра Порошенка» здобув порівняно вищі результати у Першотравневому районі (де він переміг «Опозиційний блок») та Великоновосілківському. Також у Великоновосілківському районі був вищим, ніж в області, рівень електоральної підтримки «Сильної України» (8,51% – в області та 11,56% – районі). Натомість дещо нижчою від загальнообласної була підтримка КПУ в Першотравневому районі (10,25% – в області та 6,39% – у районі).

За мажоритарною складовою у ТВО№73 і ТВО №69, до яких увійшли м. Берегове й Берегівський район Закарпатської області, відповідно перемогли самовисуванці І. Балоба (41,91%) та В. Балоба (57,16%) (Охендовський, 2016, с. 813–816).

У ТВО №203 Чернівецької області, до якого входили Герцаївський, Глибоцький, Новоселицький райони й частина Сторожинецького району, переміг висуванець від «Блоку Петра Порошенка» Г. Тіміш (27,27%), який після обрання став співголовою групи з міжпарламентських зв'язків з Румунією (Тіміш Григорій Іванович, 2019).

У виборчих округах Одеської області, до складу яких увійшли поліетнічні райони, результати виборів за мажоритарною складовою були такими: у ТВО №142 (Арцизький, Саратський, Тарутинський райони, частини Болградського й Кілійського районів) знов переміг представник болгарської етнospільноти, самовисуванець А. Кіссе (50,86%), а в ТВО №143 (м. Ізмаїл, Ізмаїльський, Ренійський райони, частина Болградського району) – кандидат від «Сильної України» О. Урбанський (29,58%) (Охендовський, 2016, с. 857–866).

У ТВО №81, до якого увійшли Приморський і Приазовський райони Запорізької області, переміг підприємець, самовисуванець С. Валентиров (23,49%), який після обрання увійшов до фракції «Блок Петра Порошенка» (Охендовський, 2016, с. 816–821).

У ТВО №59, до якого входив Великоновосілківський район Донецької області переміг на той час Курахівський міський голова, самовисуванець С. Сажко (26,94%), а в ТВО №60 (включно з Володарським і Першотравневим районами) переміг кандидат від «Блоку Петра Порошенка» Д. Лубінець (41,61%) (Охендовський, 2016, с. 799–808).

Виборчі кампанії (президентська і парламентська) 2014 р. пройшли під брендом навіть не оновлення, а заміни «злочинної влади». Це була агітаційна формула, яка відповідала кластеру частини політичної еліти. Оновлення політичної еліти відбулося, хоча б номінально. В парламенті «новими» були політичні сили «Блок Петра Порошенка» і «Народний фронт». У свою чергу, попередня «партія влади» – Партія регіонів – була усунута від прямого доступу до важелів управління. Наступні кампанії (президентська і парламентська) 2019 р. відбулися теж під брендом оновлення «проти старих політиків, за нові обличчя». Політична еліта оновилася за рахунок «нової» політичної сили – партії «Слуга народу», яка і стала правлячою більшістю в парламенті. Новою політичною силою в парламенті стала теж новостворена партія «Голос» (Майборода, 2019, с. 22). Обидві ці партії від інших переможців вирізняв ще й так званий «присмак шоу-бізнесу».

Електоральний запит у 2019 році засвідчив небачений до цього рівень прагнення простих рішень. А забезпечити їх, на думку виборців, могли саме «нові обличчя», не обтяжені політичним досвідом і бекграундом. Іншою характеристикою суспільних настроїв у 2019 році стала їх цілковита невизначеність у сенсі абстрактності бачення й відсутності конкретики. Фактично люди виявилися найбільш готовими голосувати «за все добре, проти всього лихого».

Саме завдяки таким суспільним настроям та на хвилі обрання В. Зеленського Президентом України на парламентських виборах 2019 р. із 43,16% голосів виборців перемогла його партія «Слуга народу». Уперше в історії вітчизняного парламента-

ризму ця перемога була абсолютно переконливою в усіх регіонах України. Також виборчий бар'єр зі значним відставанням подолали «Опозиційна платформа – За життя» (13,05%), ВО «Батьківщина» (8,18%), «Європейська солідарність» (8,10%) та партія «Голос» (5,82%) (Центральна виборча комісія, 2019b).

Загальнонаціональні тенденції електоральної поведінки виборців були також притаманними для територіальних виборчих округів, основу яких становили поліетнічні райони. Але в деяких з них були й певні особливості. Як видно із табл. 4.15, у Закарпатському ТВО № 73 партії «Слуга народу» та «Опозиційна платформа – За життя» отримали загалом зіставний із загальнообласним, але нижчий за макрорегіональний рівень електоральної підтримки. Відсоток голосів за ВО «Батьківщина» у окрузі загалом корелює із загальнообласним і макрорегіональним. Натомість партії «Європейська солідарність» та «Голос» у ТВО №73 дістали дещо меншу, ніж в області, та вчетверо меншу, ніж у макрорегіоні, підтримку виборців. Слід зазначити, що значний відсоток голосів виборців округу набрав «Опозиційний блок» (7,01%) (Центральна виборча комісія, 2019b).

Таблиця 4.15

Результати голосування за партії (виборчі блоки партій) на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року⁴¹

	Взяли участь у голосуванні, %	Проголосували за списки партій (блоків), %				
		«Слуга народу»	«Опозиційна платформа – За життя»	ВО «Батьківщина»	«Європейська солідарність»	«Голос»
<i>Закарпатська обл.</i>	41,16	49,86	8,01	10,04	4,58	4,38
ТВО №73 (м. Берегове, Виноградівський, частково Берегівський й Іршавський р-ни)	44,89	50,60	7,00	9,26	2,92	3,40
<i>Чернівецька обл.</i>	42,07	50,67	8,87	10,26	6,71	4,55
ТВО №203 (Герцаївський, Глибоцький, Новоселицький р-ни, частково Сторожинецький р-н і м. Чернівці)	39,74	52,06	14,62	10,79	4,53	2,75
Захід	49,69	36,27	3,71	11,07	11,57	11,79
<i>Одеська обл.</i>	46,98	47,03	23,35	4,55	4,19	2,41
ТВО №142 (Арцизький, Саратський, Тарутинський р-ни, частково Болградський і Кілійський р-ни)	41,90	43,48	37,73	2,81	1,82	0,78
ТВО №143 (м. Ізмаїл, Ізмаїльський, Ренійський р-ни, частково Болградський р-н)	44,01	37,84	40,77	3,97	2,74	1,09
Південь	47,57	48,33	21,05	4,61	4,89	2,40

⁴¹ Впорядковано за: Центральна виборча комісія України. (2019b). *Позачергові вибори народних депутатів України*. https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-21-lipnya-2019-roku.html#; Декoder. (2019b). *Позачергові вибори народних депутатів України 21 липня 2019 року*. https://elections.dekoder.org/uk/ukraine/parliamentary/2019/party-votes_

У ТВО №203 Чернівецької області партія «Слуга народу» також набрала зіставний із загальнообласним, але нижчий за макрорегіональний відсоток голосів виборців. «Опозиційну платформу – За життя» в окрузі підтримав більший відсоток виборців, ніж в області, але нижчий, ніж у макрорегіоні. ВО «Батьківщина» у ТВО №203 мала підтримку виборців загалом зіставну із загальнообласною й макрорегіональною, тоді як партії «Європейська солідарність» і «Голос» у окрузі підтримав трохи менший відсоток виборців, ніж в області, і значно менший, ніж у макрорегіоні.

У ТВО №142 і ТВО №143 Одеської області партії ВО «Батьківщина», «Європейська солідарність» і «Голос» також мали меншу підтримку виборців, порівняно із загальнообласним і макрорегіональним рівнями. Основна конкуренція у цих округах відбувалася між партіями «Слуга народу» та «Опозиційна платформа – За життя»: у ТВО №142 з порівняно незначною перевагою на користь «Слуги народу», а в ТВО №143 – на користь «Опозиційної платформи – За життя». Слід також зазначити, що у ТВО №143 помітна частка виборців віддали свої голоси також за «Опозиційний блок» (3,51%) і «Партію Шарія» (3,51%), лідер якої вважається одним із найбільш активних антиукраїнських і проросійських пропагандистів.

За мажоритарною складовою перебіг позачергових парламентських виборів 2019 року в поліетнічних виборчих округах також мав певну специфіку. Зокрема, на Закарпатті ці вибори були позначені мобілізацією угорської етноспільноти, яка відбувалася за безпрецедентної і безпосередньої участі офіційних осіб угорської влади – від дипломатів до урядовців. 12 липня 2019 р. – трохи більше, ніж за тиждень до дня голосування – прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан зустрівся з лідером Товариства угорської культури Закарпаття (КМКС) В. Брензовичем у будівлі колишнього монастиря «Кармеліта» у Будаїській фортеці Будапешта. Віктор Орбан титував згадану зустріч у монастирі вкрай лаконічно: «Nekünk Kárpátja az első». Українською ця фраза перекладається як «Для нас головне – Закарпаття». Саме під таким гаслом три угорські кандидати – В. Брензович, Й. Борто та М. Товт – балотувалися за мажоритарними округами, використовуючи як українську, так і угорську версію гасла (Тужанський, 2019). З них найбільш реальні шанси на перемогу мав В. Брензович у ТВО №73. Але за підсумками голосування переміг самовисуванець В. Поляк (39,72%), який випередив В. Брензовича (26,21%), кандидата від «Слуги народу» І. Маргітича (12,33%) і представника «клану Балогі» П. Балогу (10,64%) (Центральна виборча комісія, 2019b).

У поліетнічній Чернівецькій області під час цієї виборчої кампанії з 72 зареєстрованих кандидатів у депутати лише одиниці згадували у своїх програмах про національні меншини. Та й то ці згадки мали загальний характер: забезпечення можливості навчатися рідною мовою (кандидати від «Опозиційної платформи – За життя»), захист культурного і національного різноманіття у Чернівцях (висуванець «Голосу» М. Кияк), надання гарантій розвитку мов національних меншин та етнічних груп (кандидатка від Аграрної партії України І. Антонюк), забезпечення неухильного дотримання прав усіх національних

меншин (самовисуванець В. Тодеренчук), захист прав і культурної спадщини етнічних меншин і корінних народів (самовисуванець М. Бурбак). У ТВО №203 проблематика національних меншин відобразилася у програмах двох кандидатів, які вже обиралися народними депутатами. Так, у програмі І. Попеску йшлося про «консолідацію єдиної української політичної нації зі збереженням та розвитком національно-культурної самобутності автохтонних національних меншин, застосовуючи положення Європейської хартії регіональних та міноритарних мов, включаючи збереження закладів культури, існуючої мережі освіти мовами національних меншин, поглиблене вивчення рідної та державної мови». Іншим був Г. Тіміш, який пропонував ввести депутатські квоти, аби національні меншини мали своїх представників у парламенті (Процюк, 2019).

Крім І. Попеску та Г. Тіміша у ТВО №203 участь у виборах узяли й інші кандидати румунського походження, зокрема, М. Гросу (шеф-редактор газети «Лібертатя Кувинтулуй», батько відомої української співачки Аліни Гросу), а також кандидат від «Слуги народу» Г. Мазурашу. Саме Г. Мазурашу із 27,04% голосів виборців переміг у цьому поліетнічному окрузі, а другим став кандидат від «Опозиційної платформи – За життя» М. Жар (18,88%). Г. Тіміш із 11,63% голосів підтримки посів лише четверте місце, М. Гросу підтримали лише 3,03% виборців, а І. Попеску – 1,21% (Центральна виборча комісія, 2019b). Таким чином, виборці округу підтримали провідний тренд цих виборів – голосування за кандидата від «Слуги народу», а не за досвід чи передвиборчу програму.

У Одеській області в трьох з одинадцяти виборчих округів за мажоритарною складовою перемогли не кандидати від «Слуги народу». Один з них – це найпівнічніший у області ТВО №137, у якому як самовисуванець переміг О. Гончаренко. Два інші – південні поліетнічні ТВО №142 і ТВО №143. У першому з них утретє поспіль переміг президент Асоціації болгар України, самовисуванець А. Кіссе (28,68%). Основними його конкурентами стали кандидат від «Слуги народу» Р. Плохой (23,37%) та висуванець «Опозиційної платформи – За життя», Болградський міський голова С. Димитрієв (18,19%) (Центральна виборча комісія, 2019b). У ТВО №143 у менш конкурентній боротьбі переміг самовисуванець А. Урбанський (56,95%), а кандидат від «Слуги народу» В. Куртев став другим (28,52%) (Центральна виборча комісія, 2019b). Отже, під час позачергових парламентських виборів 2019 року за мажоритарною складовою в поліетнічних округах Одеської області електоральна поведінка виборців проявилася як у сталому етнічному голосуванні (ТВО №142), так і в недотриманні основного тренду тої виборчої кампанії – голосування за кандидатів від «Слуги народу».

Отже, електоральні кампанії 2019 року своїми наслідками увійдуть не лише в політичну історію України, а й у підручники з політології, політичної психології, навчальні посібники з технології виборчих кампаній. Слід визнати, що «класичні» моделі електоральної поведінки (соціологічна, соціально-психологічна, раціональна) мають бути суттєво доповнені з урахуванням нового досвіду, набутого внаслідок розглянутих нами виборчих перегонів. Як засвідчили результати виборів, виявилось, що обіцяти виборцям розв'язання й

подолання їхніх проблем не обов'язково – достатньо бути виразником невдоволення ходом розв'язання цих проблем, невдоволення емоційно забарвленого й «повернутого» виборцю у форматах телевізійних розважальних шоу. Варто зазначити – нестандартність такого підходу до передвиборчої кампанії призвела до недооцінки його «небезпеки» політичними конкурентами (Виборчий процес, 2019, с. 83–84). Також, принаймні формально, продовжилося стирання регіонально-ціннісних суперечностей попередніх років. Щоправда, це не означає їх реальне остаточне усунення.

Електоральна підтримка етнополітичних партій

Значно більшою мірою етнополітична специфіка політичної поведінки населення проявлялася на місцевому рівні, зокрема, у діяльності етнополітичних партій та їхній підтримці виборцями. Зазвичай головні класифікації політичних партій поділяються на чотири основні блоки:

- а) поділ партій за теоретико-ідеологічним підґрунтям та політичною платформою партії;
- б) поділ партій за їх соціальною базою;
- в) поділ партій за специфікою генези (процесу виникнення) та організаційних структур;
- г) поділ партій за статусом і роллю у політичній системі та в суспільстві в цілому (Дзюбка & Левківський, 2001, с. 283–296).

У трьох з чотирьох названих блоків є критерії, в яких міститься етнічна складова. Втім, ці типології включають лише так звані «чисті типи», на основі яких можуть виділятися «проміжні» та «змішані» типи. Крім того, прості класифікації (за лише одним критерієм) можуть у різних варіаціях поєднуватися, створюючи комплексні типології. Виходячи із означених підходів до класифікації політичних партій, етнополітичну партію можна визначити як вид інтеркласової партії, члени якої належать, переважно, до однієї етнічної групи, що компактно проживає на певній території, або активно вболівають за захист інтересів цієї групи, мають намір брати участь у державотворчій політиці та політичному житті держави, громадянами якої вони є, при цьому обстоюючи конкретні інтереси етнічної групи, яку репрезентують (Ляшенко, 2010, с. 118–120). У контексті взаємодії національного і етнічного функціонування етнічних політичних (або етнополітичних) партій в Україні становить інтерес як практичний виборчий аспект забезпечення політичної участі національних меншин.

Діяльність етнічних політичних партій набула конкретних проявів у таких українських регіонах, як Крим і Закарпаття. Також, зважаючи на приклад партієтворення угорцями Закарпаття, можна припустити повторення у перспективі подібного досвіду румунами Буковини.

Загалом за роки незалежності в Україні було утворено близько 20 політичних партій, які можна тією чи іншою мірою вважати етноцентричними, щоправда, більшість з них були україноцентричними, українофільськими. Окрім них, сучасна партійна система України має у своєму складі й партії національних (етнічних) меншин: Демократична партія угорців України, Політична партія «КМКС – Партія угорців України», партія «Русській блок» (попередня

назва партія «За Русь єдину»), партія «Русско-Українській Союз», Партія мусульман України, партія «Русское єдінство», лідер якої у 2014 р. очолив окупаційну адміністрацію в Криму. У середині 1990-х років І. Ф. Курас висловив думку, що етнополітичною партією можна вважати також і Меджліс кримськотатарського народу України, оскільки, формально не будучи партією, він виконує функції політичної репрезентації етнічної групи (відповідно до пункту 2.1 «Положення про Меджліс кримськотатарського народу» основною метою Меджлісу є ліквідація наслідків геноциду, здійсненого радянською державою щодо кримських татар, відновлення національних і політичних прав кримськотатарського народу і реалізація його права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території) (Курултай кримськотатарського народу, 1991). Наявністю високого ступеня політизації можна охарактеризувати румунів Буковини⁴².

Утім, реального представництва в структурах центральної й місцевої влади домоглися не всі етнополітичні партії. Власне кажучи, з усіх етнополітичних партій в Україні лише п'ять мають досвід участі в виборчому процесі й представленості в органах влади: дві угорські (Демократична партія угорців України та партія «КМКС – Партія угорців України, обидві партії були засновані у 2005 р.), партії «Русській блок» і «Русское єдінство», що практично представляли інтереси російської етнospільноти Криму, та Меджліс кримськотатарського народу. Далі детальніше розглянемо, яким чином відбувався процес становлення етнополітичних партій як суб'єктів української політики.

Ставши провідниками політичної волі кримських татар, Курултай і Меджліс спрямували свої зусилля на забезпечення їх адекватного представництва в інституціях регіональної влади. Розв'язання цієї проблеми пов'язувалось із питанням набуття репатріантами українського громадянства. Понад 40% з-поміж прибулих із місць депортації кримських татар не змогли стати українськими громадянами автоматично, оскільки не встигли повернутися на півострів до листопада 1991 р., коли набув чинності український закон про громадянство. По суті, вони не мали шансу пройти і процедуру натуралізації (яка передбачала, зокрема, наявність легального джерела прибутків і знання української мови). І хоч ухвалені у 1993 та 1994 рр. зміни до законодавства спростили процедуру набуття громадянства для всіх колишніх мешканців України, як і їхніх нащадків, що «виїхали на законних підставах на постійне

⁴² Мається на увазі діяльність Християнсько-демократичного альянсу румунів України (ХДАРУ). ХДАРУ створений у 1992 році в Чернівцях, має всеукраїнський статус. Філії ХДАРУ діють на півдні Бессарабії, у містах Ізмаїл та Одеса. Відповідно до програми діяльність об'єднання спрямована на реставрацію румунських пам'ятників, сприяння підбору та відрядженню на навчання до Румунії абітурієнтів із етнічних румунів України. Під час виборчої кампанії ХДАРУ підтримав кандидатуру Іона Попеску в депутати Верховної Ради України. Має налагоджені контакти з Християнсько-демократичним фронтом Молдови. За участю радикальних об'єднань Румунії та румунських дипломатів ХДАРУ розробив програму національного розвитку етнічних румунів в Україні, яка передбачає проголошення румунської мови державною поряд з українською офіційною в місцях компактного проживання меншини, вивішування румунських прапорів поряд з українськими, повернення будинків, що раніше належали румунській спільноті, відкриття румунського театру і філармонії, теле- і радіоцентру.

проживання до іншої країни», на піддане незаконній депортації населення ці зміни, всупереч наполяганням Меджлісу, не поширювалися (Кулик, 2002, с. 186). Зменшувало шанси на проходження представників кримських татар у місцеві органи влади в умовах мажоритарної виборчої системи й дисперсне розселення репатріантів, а також упереджене ставлення до них з боку слов'янської більшості кримчан.

Напередодні виборів 1994 р. Меджліс вимагав гарантованого представництва свого народу й інших депортованих за етнічною ознакою у Верховній Раді Республіки Крим. 17 вересня 1993 р. кримський парламент ухвалив Закон про вибори народних депутатів автономії, відповідно до якого вибори мали відбутися за змішаною системою (Верховний Совет Республіки Крим, 17 вересня 1993), але без статей, які передбачали б квоти для представників етносів-репатріантів. Обговорення цього питання було відкладене до 14 жовтня 1993 р., значною мірою під тиском російських націоналістів, зокрема, лідера севастопольського Фронту національного порятунку О. Круглова та лідера Республіканської партії Криму Ю. Мешкова, які заявили про намір порушити питання про визначення квоти для етнічних росіян Криму (Котигоренко, 2005, с. 164). Цей закон викликав негативну реакцію Меджлісу, який 19 вересня 1993 р. виступив із вимогою створення 6 одномандатних національних округів для представників «депортованих народів», створення кримськотатарського багатомандатного округу, в якому за списками Курултаю, політичних партій і національно-культурних товариств кримських татар мало бути обрано 22 депутати з 80 (Мальгин, 2003, с. 131). З метою тиску кримські татари вдалися до масових акцій протесту. Внаслідок тривалих консультацій і узгодження позицій 14 жовтня 1993 р. були прийняті запропоновані М. Багровим доповнення до виборчого законодавства (Верховний Совет Республіки Крим, 14 жовтня 1993). Згідно із ними було утворено 4 національні одномандатні виборчі округи (вірменський, грецький, німецький, болгарський) і багатомандатний кримськотатарський округ, за яким обирались 14 депутатів (на доповнення до 80-ти, що обирались на загальних підставах). Таким чином представництво кримськотатарських депутатів у Верховній Раді АРК було більшим за їхню частку у населенні усього півострова, але меншим, ніж вимагали самі кримські татари.

На виборах до Верховної Ради Республіки Крим у березні 1994 р. за виділені місця боролися представники Національного руху Кримських татар (НРКТ) і Курултаю. Останній здобув повну перемогу і отримав усі 14 мандатів. Сформована у кримському законодавчому органі фракція «Курултай» стала однією з найбільш згуртованих і неодноразово суттєво впливала на прийняття відповідних законопроектів. Одного з лідерів Курултаю, Р. Чубарова, який займав конструктивну позицію в переговорному процесі щодо взаємовідносин Криму і України та користувався авторитетом серед кримськотатарського народу, було обрано заступником Голови Верховної Ради автономії, а згодом – призначено заступником представника Президента України в Криму (Панчук та ін., 2000, с. 325).

Кримські парламентарі напередодні виборчої кампанії 1998 р. не приховували своїх намірів не допустити участі Меджлісу в виборах і заперече-

чували можливість утворення додаткових округів для репатріантів. Верховна Рада України прагнула проведення виборів за пропорційною системою. Президент України, у свою чергу, наполягав на утворенні етнічних округів і заперечував можливість партійних виборів у регіонах. Не зумівши подолати вето президента щодо виборів на партійній основі, українські парламентарі на початку лютого 1998 р. погодилися на мажоритарну виборчу систему, а Л. Кучма підписав закон, який не передбачав створення округів для репатріантів (Коробова, 1998а). Протести кримських татар, що супроводжувалися погрозами блокувати вибори, підштовхнули Президента Л. Кучму й Голову Верховної Ради України О. Мороза підтримати поправку до закону, котра уможливила участь у виборах близько 90 тисяч репатріантів, які ще не отримали українського громадянства. Але зважаючи на те, що симпатії кримських татар залишалися на боці Народного Руху України, у партійних списках якого значилися прізвища двох членів Меджлісу, ліві у Верховній Раді України не підтримали згаданої пропозиції. У відповідь кримські татари вдалися до попереджувальних акцій, влаштувавши перекриття автомобільних доріг півострова. Голова Меджлісу М. Джемільєв заявив пресі: «Наслідки ухваленого Верховною Радою рішення можуть виявитися непередбачуваними». Він пообіцяв, що акції протесту триватимуть і після 29 березня, а їх дальші масштаби обговорить засідання Меджлісу. Пізніше, коли близько 6 тисяч кримських татар перекрили залізничні шляхи, відбулося їхнє безпосереднє зіткнення із загонами міліції (Коробова, 1998b).

У ході виборів 1998 р. в АРК у 44 виборчих округах із 100 було висунуто 70 кандидатів від кримських татар, причому у деяких округах було зареєстровано кандидатами у депутати від різних політичних сил по двоє, троє і навіть четверо представників кримських татар. Основними конкурентами Меджлісу були висунанці новоствореної Партії мусульман України. Внаслідок цілковитої неузгодженості дій кримські татари втратили можливість отримати представництво у Верховній Раді АР Крим. Як потім стверджували деякі експерти, за умови консолідації зусиль від кримських татар могло бути обрано принаймні троє депутатів (Український незалежний центр політичних досліджень, 2002, 42). Водночас представники кримськотатарського народу, в основному завдячуючи позиції тогочасного керівництва Народного Руху України, отримали два депутатські мандати вищого законодавчого органу держави.

У 2002 р., за даними ЦВК України, до списку виборців АР Крим було включено на 30209 громадян більше, ніж у 1998 р. Збільшення кількості виборців було зумовлене, насамперед, змінами в українському законодавстві, пов'язаними, зокрема, з розв'язанням питання про набуття українського громадянства раніше депортованими. Особливістю виборів 2002 р. були спроби впровадження змішаної виборчої системи, яка надавала кримським татарам можливість забезпечення суттєвого представництва у складі Верховної Ради АР Крим. Вибори відбулись, як і в 1998 р., за мажоритарною системою. Кримськотатарські представники потрапили до Верховної Ради АРК завдяки домовленості між Меджлісом і «командою С. Куніцина» про взаємну підтримку своїх висунувців.

Координацію процесу висунення кандидатур кримських татар традиційно взяв на себе Меджліс. Однак повною мірою уникнути внутрішньої конкуренції і цього разу не вдалося. Загалом на виборах до Верховної Ради АРК у 2002 р. не вдалося висунути кандидатів з-серед кримських татар у 38 зі 100 округів, у 44 було висунуто по одному кандидату, у 15 – по два, у 3 – по три й більше. В результаті до парламенту автономії потрапило 8 представників кримсько-татарського народу (Український незалежний центр політичних досліджень, 2002, с. 36–37).

Зміни в виборчому законодавстві, що були запроваджені в 2004 р., передбачали перехід до пропорційної системи виборів ВР АР Крим, обласних і місцевих рад (Про вибори депутатів, 2004). Оскільки Меджліс кримсько-татарського народу не мав юридичного статусу, постала проблема вибору форми участі кримських татар у виборчій кампанії. Оскільки закон вимагав, щоб суб'єктом виборчого процесу була політична партія або блок політичних партій, відповідно, політичним партнером Меджлісу став Народний Рух України, що відзначив у своїй доповіді напередодні виборів 2006 р. заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу Р. Чубаров: «Якщо ми ухвалимо рішення брати участь у виборах, і в Криму вийде формат Меджлісу кримськотатарського народу і Народного Руху України, то 27 березня ми вперше зможемо визначити ступінь впливу, довіри і параметри сили нас як політичних партнерів не тільки на виборах у ВР АРК, але і на виборах до органів місцевих рад» (Ляшенко, 2010, с. 129). За результатами голосування 26 березня 2006 р. Кримська Крайова організація Народного Руху України набрала 6,26% голосів виборців і сформувала у ВР АР Крим 5-го скликання фракцію «Курултай-Рух» на чолі з Р. Ільясовим.

На виборах 2010 р. до ВР АР Крим Народний Рух України набрав 7,02% голосів виборців. Із шести обраних від НРУ депутатів п'ять представляли кримськотатарську етнospільноту. Стільки ж кримськотатарських депутатів мала у своєму складі фракція Партії регіонів. Лише один кримськотатарський депутат – Р. Теміргалієв від Партії регіонів – підтримав рішення так званої «сепаратистської» сесії ВР АР Крим, яка відбулася 27 лютого 2014 р., на якій було прийнято рішення про проведення 25 травня 2014 р. референдуму щодо статусу Криму і відставку уряду автономії (Вікіпедія, 2016). 15 березня враховуючи висновок Конституційного Суду України у рішенні № 2-рп/2014 від 14 березня 2014 р. у справі про проведення місцевого референдуму в АРК щодо порушення Верховною Радою АР Крим Конституції України, Верховна Рада України постановила достроково припинити повноваження Верховної Ради Автономної Республіки Крим (Верховна Рада України, 15 березня 2014).

Головним політичним опонентом Меджлісу в Криму були проросійські громадські, а згодом і політичні утворення. Майже від самого утворення незалежної Української держави суттєву роль у політичному житті автономії та боротьбі навколо статусу Криму відігравали політичні сили, що репрезентували російську етнospільноту автономії, зокрема, «Русській блок», а згодом «Русское єдінство».

Умовно проросійські сили в автономії поділялися на дві групи. Першу становили сформовані ще на початку 1990-х років громадські, а згодом і політичні організації, такі як Республіканський рух Криму (РПК), очолюваний Ю. Мешковим, Рух 20 січня, очолюваний В. Сагатовським, Демократична Таврида, Російська партія Криму, які згодом об'єднались у блок «Росія». Іншу частину проросійських організацій Криму становили громадські організації, такі як Російська община Криму (РОК), Рада російських і руських громад Криму «Вітчизна».

Проросійські громадські організації, які стали базою для утворення політичних партій, починаючи з такої, як Республіканський рух Криму, латентно чи відверто заперечували право на існування Української держави, апелювали до неправочинності акта 1954 р. щодо передачі Кримської області до складу УРСР, широко експлуатували антиукраїнську риторику на кшталт «Не віддамо Крим татарам і українцям!», «Крим завжди був російським», «Рухівці – фашисти і націоналісти!», «Повернути Крим Росії». Їхні дії, як правило, були синхронними, а нерідко й інспірованими з боку шовіністичних політичних сил Росії, що прагнули до дестабілізації ситуації в Криму, містили характер політичного шантажу (Яремчук, 2016, с. 34–35).

Так, РОК являла собою політичну структуру, що брала активну участь у виборчих процесах, делегуючи своїх представників до органів влади автономії і навіть усю Україну. Основу РОК свого часу склали члени Республіканського руху Криму (РПК) та Республіканської партії Криму (РПК). Саме ці дві організації, створивши виборчий блок «Росія», привели до влади першого й останнього «президента Криму» Ю. Мешкова. Уже на першому етапі свого існування, ще не маючи представництва в органах влади Криму, РОК налагоджувала взаємини з владними структурами Російської Федерації. Як результат – від середини 1990-х рр. Російській общині Криму почали надавати матеріальну й політичну підтримку тодішній московській мер Ю. Лужков і його тодішній радник, а згодом депутат Державної думи РФ К. Затулін. Важливим етапом у становленні РОК стало її об'єднання наприкінці листопада 2003 р. з іншою проросійською організацією, що діяла на півострові, – Російським рухом Криму. Головним своїм завданням об'єднана структура, що зберегла назву РОК, визначила входження України до складу союзної держави разом із Росією й Білоруссю. РОК уміло використовувала в політичних цілях проросійські настрої частини жителів автономії, а також наявні в Криму міжнаціональні суперечності, пов'язані з поверненням на півострів кримських татар, інтереси яких іноді пересікалися з інтересами представників інших етнічних груп. Ця структура постійно зростала, і 2008 р., за даними самої РОК, кількість її членів сягала 15 тисяч осіб – жителів Криму та м. Севастополя, але формально РОК залишалася позапартійною організацією, до якої могли входити члени різних політичних партій. Більшість членів РОК були членами «Русского блока», Партії регіонів, Компартії України та Прогресивної соціалістичної партії України (Драпушко, 2015, с. 43–44).

Активне партійне будівництво у Криму припало на 1992–1993 рр. У цей період були утворені й зареєстровані тодішнім республіканським Міністерством

юстиції Республіканська партія Криму (лідери С. Цеков і Ю. Мешков), Народна партія Криму (лідер В. Кличніков), Русская партія Криму (лідер С. Шувайніков). Ці політичні партії взяли на озброєння «російську ідею» й ставили за мету досягнення незалежності Криму (Мацузато, 2009).

У квітні 1993 р. було здійснено спробу об'єднати республікансько-проросійські партії і групи в подобу єдиного руху шляхом утворення блоку «Народна єдність», до якого увійшли Республіканська партія Криму, РОК, Русская партія Криму, РРК, союз росіянок та інші. Це утворення стало прообразом майбутнього блоку «Росія». У вересні–жовтні 1993 р. із 196 місць у кримському парламенті вони мали до 28 мандатів (10 – РПК–РРК, 3-8 – Русская партія Криму, 10 – Російськомовний рух Криму), що в сумі становило найбільшу групу (Мальгин, 2003, с. 75).

На виборах до ВР Республіки Крим у березні 1994 р. блок «Росія» (у складі Республіканської партії Криму і Народної партії) здобув переконливу перемогу, набравши 66,8% голосів виборців. Найбільшу підтримку блок «Росія» мав у містах і «міських» районах півострова: у Сімферополі – 75,1%, Джанкої – 69,1%, Саках – 69,8%, Євпаторії – 68,9%, Ялті – 67,5%, Феодосії – 67,4%, Алушті – 67%, Севастополі – 62,8%, Сімферопольському районі – 71,3%, Бахчисарайському – 74,9%, Сакському – 68,9%, а також у деяких «сільських» районах: Кіровському – 72,6% і Радянському – 67,2%. У решті районів Криму (за винятком Первомайського) за блок також віддали свої голоси більше половини виборців. У результаті голосування за багатомандатним округом блок «Росія» отримав у ВР Криму 11 місць за партійним списком та ще 43 місця його представники у мажоритарних округах (12 з першої спроби і 31 – у другому турі). Загалом у депутатському корпусі новообраного кримського парламенту зразка 1994–1998 рр. блок «Росія» мав 54 місця і ще одне – Русская партія Криму (Мальгин, 2003, с. 81–83).

Однак блок не був єдиним у ідеологічному й організаційному сенсі, депутати від блоку не були зв'язані партійною дисципліною, а багато з них взагалі не мали досвіду політичної діяльності. Як наслідок, блок «Росія» досить швидко втратив підтримку населення.

На наступних виборах до ВР АР Крим у 1998 р. перемогу здобула Кримська республіканська організація Комуністичної партії України. Вибори 1998 р. відбувалися на пропорційній основі. Головним конкурентом комуністів стала партія «Союз». А особливістю виборчої кампанії 1998 р., порівняно з попередньою, стала відсутність серед її учасників виразної етнічної партії росіян (русскіх) Криму.

Але вже напередодні виборів 2002 р. у 2001 р. було утворено перед-виборче об'єднання «Русскій блок Криму». Його засновниками виступили керівники трьох російських організацій Криму, що заявили про своє бажання взяти участь у виборах єдиним політичним блоком. У їх числі були О. Черноморов – голова РРК, В. Терехов – голова РОК та С. Шувайніков – керівник Конгресу русскіх громад Криму. Угода була також завізована лідером Русского руху України, головою партії «За Русь єдину!», лідером Всеукраїнського політичного

об'єднання «Русській блок» О. Свістуновим, а також головою партії «Російсько-український союз» І. Симоненком. Дана угода закріплювала прагнення лідерів трьох російських організацій Криму сприяти формуванню в структурі Верховної Ради АР Крим парламентської фракції (об'єднання) з однойменною назвою. Однак за результатами виборів лише 3,2% депутатських місць отримали представники партій, що входили у «Русській блок Криму» («За Русь єдину» – 2,1%, Російсько-український союз – 1,1%), тоді як 49,5% депутатів ВР АР Крим були позапартійними (Ляшенко, 2010, с. 131).

Під час виборів 2006 р. «Русській блок Криму» об'єднався у блок «За Януковича!» із потужною на той час загальноукраїнською Партією регіонів, який і здобув перемогу, набравши 32,55% голосів виборців (Крымские известия, 2006). До ВР АР Крим були обрані 13 представників партії «Русській блок Криму»: 12 за списками блоку «За Януковича!», а також один за списками Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція».

У серпні 2009 р. у кримському відділенні Партії регіонів стався розкол: лідер її Кримської партійної організації В. Кисельов звинуватив керівництво автономії, зокрема, Голову Верховної Ради АРК А. Гриценка в корупції. Центральне керівництво Партії регіонів стало на бік А. Гриценка. У вересні В. Кисельов залишив партію. Згодом про вихід з Партії регіонів заявили лідери РОК (Бевз, 2016, с. 94). Показово, що А. Гриценко факт блокування регіоналів з представниками «Русского блоку Криму» в 2006 р. назвав «найсерйознішою політичною помилкою». Такої самої думки дотримувався майбутній Прем'єр-міністр АР Крим, а на той час – куратор автономії від Партії регіонів, народний депутат України В. Джарти. «Для нас це були великі гирі – «Русській блок» та Російська община. Хай намагаються працювати над собою» – заявив він в одному з інтерв'ю у вересні 2009 р. (Драпушко, 2015, с. 45).

Унаслідок цього конфлікту проти Партії регіонів стали активніше виступати (етнічні) росіяни Криму та їх громадські організації й лідери. Так, один з них – С. Шувайніков – майже щотижня організовував мітинги і пікети з критикою Партії регіонів і кримської влади, звинувачуючи їх у «зраді інтересів російського народу Криму», а «Русській блок» і РОК – у розбазарюванні коштів, які виділялися Москвою проросійським організаціям півострова.

У 2008 р. в Сімферополі було засновано Політичну партію «Авангард», яку очолив М. Коваленко. Тоді ж було утворено Громадянський актив Криму (ГАК), який очолив С. Аксьонов – на той час персона відома переважно своєю участю в відомих кримських злочинних угрупованнях «Сейлем» і «Греки». Згідно з різними джерелами, ГАК представляв інтереси «бізнес-кримінальних» структур, відсторонених Гриценком-Мельником від влади (Бевз, 2016, с. 95).

У грудні 2009 р. РОК і Громадянський актив Криму оголосили про створення громадсько-політичного руху «Русское Єдінство». Формально співголовами «Русского єдінства» стали лідер РОК С. Цеков та голова ГАК С. Аксьонов. 13 березня 2010 р. було підписано Угоду про співпрацю громадських організацій і політичних партій у межах Всекримського громадсько-політичного руху «Русское Єдінство». Тоді до складу руху, крім РОК і ГАК,

увійшли кримські республіканські організації партії «Русській блок» (О. Родівілов), Слов'янської партії (Ю. Петров), а також громадські організації: «Громадський контроль» (С. Баранов), «Русські сили Криму» (В. Попов), «Об'єднання казаків Криму» (С. Юрченко), «Русській фронт» (С. Шувайников) (Драпушко, 2015, с. 45). Таким чином, більшість до того розпорочених етнополітичних організацій кримських (етнічних) росіян були консолідовані в одну політичну силу.

Активізація діяльності «Русского Єдінства» почалася з середини 2010 р. у зв'язку з майбутніми місцевими виборами. Керівництво руху розглядало можливість участі у виборах за списками Політичної партії «Авангард» з наступною зміною її назви. У зв'язку з цим III позачерговий з'їзд партії (12 серпня 2010 р.) прийняв рішення про зміну назви партії на Політична партія «Русское Єдінство», що дозволило руху «Русское Єдінство» набути всеукраїнського партійного статусу (у Реєстрі політичних партій значилося за назвою Політична партія «Руська Єдність»). Лідером партії було обрано С. Аксьонова (Бевз, 2016, с. 96). До першої п'ятірки списку «Русского Єдінства» на виборах до Верховної Ради АР Крим увійшли очільник однойменного громадсько-політичного руху та партії С. Аксьонов, лідер РОК і тодішній віце-спікер парламенту автономії С. Цеков, керівник низки місцевих громадських організацій С. Шувайников, підприємець С. Бородкін і депутат Верховної Ради АР Крим О. Родівілов (Стриж, 2010). Серед своїх першочергових завдань «Русское Єдінство» декларувало приход до влади «істинних патріотів Криму, захисників проросійської ідеї», надання російській мові статусу другої державної, здобуття Кримом економічної самодостатності, що мало стати «ключем до справжньої політичної автономії» (Кармазіна, 2012, с. 439). Натомість найвпливовіша у АР Крим Партія регіонів зосередилася на соціально-орієнтованій передвиборчій програмі.

За партійними списками на виборах Верховної Ради АР Крим у 2010 р. із великим відривом перемогла Партія регіонів (48,93%), другою була КПУ (7,42%), а третім НРУ (7,02%). «Русское Єдінство» із 4,02% голосів виборців ледь потрапило до складу парламенту автономії, поступившись партії «Союз» (5,28%). Отже, можна констатувати, що «Русское Єдінство» у 2010 р. загалом програло в конкурентній боротьбі за голоси російської етностільноти не лише потужній Партії регіонів, але й більшості інших партій проросійського спрямування. Після місцевих виборів 2010 р. «партія влади» фактично нівелювала вплив інших проросійських організацій. Тоді в Криму з'явився так званий «макіївський десант», який складався з представників Донбасу, котрі посіли всі ключові посади на півострові. Парадоксально, проте перехід влади до регіоналів призвів до значного зниження активності будь-яких проросійських сил (Бевз, 2016, с. 103).

Відповідно, ще провальнішою була спроба участі «Русского Єдінста» на виборах загальнонаціонального рівня: на парламентських виборах 2012 р. партією було ухвалено рішення не йти на вибори у багатомандатному виборчому окрузі, а в одномандатних округах АР Крим партія висунула лише чотирьох кандидатів: С. Аксьонова, О. Спірідонова, С. Шувайнікова та М. Максева (Політичні партії України, 2012). Жоден з них не становив

конкуренції переможцям: С. Аксьонов набрав 8,70% голосів, С. Шувайніков – 3,95%, О. Спірідонов – 3,85%, М. Макеев – 2,17% (Охендовський, Магера & Усенко-Чорна, 2014, с. 774–781).

Попри те, що у 2012 р. в АР Крим було зафіксовано найвищий із 2004 р. рівень підтримки проукраїнських сил (21,3%) (Бевз, 2016, с. 104–105), з листопада 2013 р. спостерігалось загострення антиукраїнської риторики та консолідація проросійських сил: організовувалися незаконні збройні формування (загони «самооборони»), проводилися мітинги під сепаратистськими гаслами у Севастополі й Сімферополі за участю проросійських політичних партій та громадян Російської Федерації, на яких засуджували дії опозиції й її прихильників у Києві, створювалася політична й організаційна інфраструктура для окупації півострова (Горбулін, 2016).

А в 2014 р. на початку російської агресії в *авангарді* кримських сепаратистів стало «Русское Єдінство». За свідченням депутата від ВО «Свобода» Ю. Сиротюка, лідери «Русского Єдінства» С. Аксьонов, «Русского блоку» Г. Басов, депутати від Партії регіонів проводили зустрічі в консульстві Російської Федерації в Сімферополі за участю консула В. Світличного з метою організації великого антимайдану, ключова вимога якого – проведення референдуму, що стосується державної незалежності Криму (ІП готує в Криму, 2013).

27 лютого 2014 р. «невідомі» озброєні особи захопили приміщення Верховної Ради АР Крим, а С. Аксьонова було проголошено прем'єр-міністром «Республіки Крим». Самопризначене керівництво взяло курс на проведення референдуму про «незалежність» Криму. Напередодні його проведення, яке було призначене на 16 березня 2014 р., С. Аксьонов, голова Кримського відділення Партії регіонів В. Константинов, заступник голови Кримської республіканської Партії «Союз» С. Савченко і перший секретар республіканського комітету КПУ О. Соломахін підписали меморандум про спільні дії з успішного проведення референдуму про статус Криму та зобов'язалися «надавати всебічне сприяння вільному волевиявленню кримчан в ході загальнокримського референдуму». У свою чергу, місцеві осередки Комуністичної партії України, Партії «Союз» та Політичної партії «Русское Єднство», не чекаючи на результатів «референдуму», підписали угоду про співробітництво на шляху до возз'єднання з Росією (Політичний процес в Автономній, 2016, с. 109).

9 квітня 2014 р. Міністерство юстиції України звернулося в Окружний адміністративний суд міста Києва з проханням заборонити партії «Русский блок» та «Русское Єдінство». 30 квітня 2014 р. Окружний адміністративний суд міста Києва задовольнив позов Міністерства юстиції щодо партії «Русское єдінство» й припинив її діяльність (Міністерство юстиції України, 30 квітня 2014), а 13 травня аналогічне рішення було ухвалено стосовно партії «Русский блок» (Міністерство юстиції України, 13 травня 2014). Згодом кримські осередки Партії регіонів та «Русского Єдінства» стали основою для регіонального осередку російської політичної партії «Єдіная Россія», очільником якого став В. Константинов. Так в Україні завершилася історія діяльності російських етнополітичних партій.

Порівняно менший, але на сьогодні найбільш виразно виявлений досвід творення етнічних політичних партій має угорська громада України. Вона завжди вирізнялася своєю згуртованістю й активністю у відстоюванні власних інтересів. Утім, як зазначив І. Мигович у статті «Під боком у праматері», активність національних меншин Закарпаття, у тому числі й угорської, помітно зменшилася після виборів до Верховної Ради України та місцевих рад у 1994 р. Активними членами партій, громадських організацій є 8,5% угорців. Більшою популярністю у середовищі угорського населення Закарпаття користуються релігійні громади, профспілки та національно-культурні товариства. Особливою популярністю серед них користується Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ). Тривалий час угорці виявляли посередній інтерес до громадсько-політичної діяльності, вважаючи, що функціонуючі політичні партії, рухи, товариства зовсім або майже не впливають на їх життя. Винятком є хіба що ТУКЗ, кандидатам від якого під час виборів до рад різних рівнів вони віддавали свої голоси (Мигович, 1995, с. 28–29).

До 2006 р. представники угорської етнічної групи зазвичай обиралися до рад усіх рівнів за мажоритарними округами, у яких угорці становили більшість населення. Так, у складі обласної ради в 1994 р. із 59 депутатів було 9 угорців, що становило 15% депутатського корпусу. Із 347 депутатів районних рад угорцями були 49 осіб, що становило 14,2% депутатського корпусу. Із 4304 депутатів сільських, селищних та міських рад 611 є угорцями, що становить 14,2%. У Берегівському районі, де угорці становили понад 2/3 населення, з-поміж 30 депутатів районної ради було 20 угорців, із 13 членів виконкому 9 були угорцями. Із 384 депутатів сільських, селищних і міської Рад угорців було 287 (77,6%). (Берені, 2007, с. 93)

Угорці взяли активну участь у виборах до місцевих органів влади у 2002 р. Серед депутатів місцевих органів влади (1107 осіб) – 134 були угорцями, що становило 12,11 %. В обласній раді (85 осіб) інтереси угорців представляли 9 депутатів угорців, що становило 10,6 % від загальної кількості депутатів (Ляшенко, 2010, с. 133).

Парламентські вибори 2002 р. засвідчили, що процес політизації угорської меншини Закарпаття досягнув рівня, коли досить виразно проявилася внутрішня політична боротьба у середовищі угорської національної меншини: М. Ковача підтримувало ТУКЗ, а І. Гайдоша – Форум угорських організацій Закарпаття.

Поштовхом до дальшого розвитку цих тенденцій стали зміни до виборчого законодавства, здійснені у 2004 р. стосовно запровадження пропорційної виборчої системи на виборах місцевого рівня (крім депутатів сільських, селищних рад) (Верховна Рада України, 6 квітня 2004). У 2005 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано дві угорські партії: Партію угорців України (5 лютого 2005 р.), яку очолив М. Ковач, та Демократичну партію угорців України, яку очолив голова Демократичної Спілки угорців України І. Гайдош (24 березня 2005 р.). Ці партії зосередили свою увагу на боротьбі за голоси угорської етноспільноти Закарпаття. Угорські партії вперше взяли участь у виборах до обласної ради Закарпаття.

Результати місцевих виборів 2006 р. на Закарпатті показали, що рівень самоорганізації угорської етнospільноти досяг досить високого рівня. Показовим у цьому контексті є успіх на виборах до обласної та районних рад Закарпаття двох угорських партій. Обидві угорські партії пройшли до обласної ради, набравши разом 6,5% голосів (Партія угорців України – 3,4%, Демократична партія угорців України – 3,1%). Найвищим був рівень підтримки угорських партій у Берегівському районі, у якому за «КМКС»–ПУУ проголосували 20% виборців, а за ДПУУ – 21,5%, і м. Берегове (11,6% – за «КМКС»–ПУУ та 6% – за ДПУУ). Крім того, за «КМКС»–ПУУ проголосували 8% виборців Ужгородського району і 8,3% виборців м. Чоп, а за ДПУУ – 6% виборців Ужгородського району і 3,9% виборців м. Чоп. Загалом, «КМКС» – Партія угорців України отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 – до Виноградівської, 4 – до Мукачівської, 27 – до Берегівської районних рад, 3 – до Виноградівської, 2 – до Мукачівської, 4 – до Чопської, 3 – до Тячівської, 8 – до Берегівської міських рад (усього 71 депутатський мандат). Демократична партія угорців України (ДПУУ) отримала 4 мандати до обласної ради, 5 – до Ужгородської, 6 – до Виноградівської, 25 – до Берегівської районних рад, 3 – до Тячівської та 6 – до Берегівської міських рад (усього 45 депутатських мандатів) (Пашенко, 2006, с. 127–134).

У 2010 р. місцеві вибори проводилися за змішаною системою. Зважаючи на те, що місцеві вибори 2010 р. проводилися невдовзі після президентських, на яких переміг В. Янукович, Партія регіонів, за визначенням, ставала одним із її фаворитів у більшості регіонів України (за винятком хіба що трьох галицьких областей). На цих виборах «КМКС» – Партія угорців України («КМКС»–ПУУ) та Демократична партія угорців України (ДПУУ) – так само були двома партіями, які представляють інтереси угорської національної меншини краю. Вказані партії мали підтримку відповідних політичних сил в Угорщині: «КМКС»–ПУУ (М. Ковач) підтримували праві сили (ФІДЕС), які здобули перемогу на виборах до парламенту Угорщини в квітні 2010 р., ДПУУ (І. Гайдош) – ліві (соціалісти, які були при владі до того) (Круглашов & Токар, 2014, с. 428).

За пропорційною складовою на виборах Закарпатської обласної ради Партія регіонів посіла друге місце із 24,14% голосами підтримки, поступившись «Єдиному центру» (24,14%) В. Балоги. З угорських партій 3,92% голосів виборців набрала «КМКС» – Партія угорців України, а Демократична партія угорців України – 2,94%. Угорські партії поступилися закарпатським осередкам ВО «Батьківщина» (8,70%), «Фронту змін» (6,17%), а ДПУУ ще й «Сильній Україні» (3,16%) (Закарпатська обласна виборча комісія, 2010). Сукупно, з урахуванням мажоритарної складової, в обласній раді ДПУУ отримала 4 мандати (або 3,7% місць), а «КМКС»–ПУУ – 3 мандати (2,8% місць). При цьому слід відзначити, що всі депутати від «КМКС»–ПУУ були обрані за партійними списками, тоді як всі депутати від ДПУУ перемогли у одномандатних округах. Крім того, у Берегівській міськраді ДПУУ отримала 11 (29,7%) депутатських місць, а «КМКС»–ПУУ – 3 (8,1%); у Мукачівській

міськраді – «КМКС»–ПУУ – 1 (2,4%); в Ужгородській міськраді – «КМКС»–ПУУ – 2 (3,3%); у Чопській міськраді – «КМКС»–ПУУ – 2 (7,1%); у Берегівській райраді – ДПУУ отримала 19 (30,6%) депутатських місць, а «КМКС»–ПУУ – 10 (16,1%); у Виноградівській райраді – ДПУУ – 8 (12,5%), а «КМКС»–ПУУ – 5 (7,8%); у Мукачівській райраді – ДПУУ – 3 (3,8%); в Ужгородській райраді – «КМКС»–ПУУ – 6 (9,1%), а ДПУУ – 5 (7,6%); у Хустській райраді – «КМКС»–ПУУ – 2 (3,8%) (Центральна виборча комісія, 2010b). Таким чином, сумарно у районних міських радах міст обласного значення угорські партії вибороли 77 депутатських місць: ДПУУ – 46 та «КМКС»–ПУУ – 31.

Отже, як видно, на місцевих виборах у 2006–2010 рр. угорські партії часто конкурували між собою, що часто негативно впливало на їхній загальний результат, який був удвічі меншим за частку угорців у населенні області. На місцевих виборах 2015 р. обидві угорські партії координували свої дії і на початку вересня 2015 р. підписали формальну угоду про співпрацю з метою, як зазначив Л. Зубанич: «...аби в кожному органі місцевого самоврядування, особливо там, де компактно проживають угорці, було якнайбільше представників наших організацій, адже лише такий підхід дозволяє подолати передбачений Законом 5-відсотковий бар'єр». Окрім цього, у м. Берегове та районі партії задекларували намір спільно сформувати в обох радах угорську більшість. Кандидатів до облради було вирішено формально заявляти від «КМКС»–ПУУ, але сторони домовилися, що списки формуватимуться на паритетних засадах, тобто 50 на 50 (Угорські партії, 2015). Такі умови угоди диктувалися також і нормами нового, прийнятого у 2015 р. на заміну попередньому, Закону України «Про місцеві вибори», яким до участі у виборах не допускалися партійні блоки (Верховна Рада України, 14 липня 2015). Таким чином, «КМКС»–ПУУ висувала кандидатів до Берегівської, Виноградівської, Мукачівської, Ужгородської районних та до Виноградівської, Мукачівської, Ужгородської, Хустської й Чопської міських рад. У свою чергу, ДПУУ подала свої списки кандидатів до Берегівської й Виноградівської районних та Берегівської міської рад. Діяльність обох угорських партій традиційно привертала увагу органів державної влади Угорщини, зокрема, про досягнення згоди щодо координації зусиль двох угорських партій оголошував у вересні 2015 р. віцепрем'єр з питань національної політики Угорщини Жолт Шем'єн (Янішевський, 2016, с. 12–13).

За результатами голосування 25 жовтня 2015 р. на виборах до Закарпатської обласної ради об'єднаний партійний список «КМКС»–ПУУ посів четверте місце, набравши 12,50% голосів виборців – удвічі більше, ніж сумарно дві партії набирали на попередніх виборах – і отримав 8 депутатських мандатів у обласній раді. При цьому «КМКС»–ПУУ поступилася іншій фактично регіональній партії «Єдиний центр» (29,69%) та обласним осередкам загальнонаціональних «Європейської солідарності» (23,44%) та «Відродження» (17,19%) (Центральна виборча комісія, 2015). У районних і міських радах електоральні здобутки угорських партій були такими: «КМКС»–ПУУ отримала 7 (26,92%) депутатських місць у Чопській міськраді; у Мукачівській міськраді – 3 (8,33%), у Хустській міськраді – 3 (8,82%); в Ужгородській міськраді – 2 (5,56%); у Виноградівській

міськраді – 3 (11,54%); у Берегівській райраді – 12 (35,29%); і Ужгородській райраді – 8 (22,22%); у Виноградівській райраді – 7 (19,44%); у Мукачівській райраді – 4 (10,26%). ДПУУ виборола 12 (46,15%) депутатських місць у Берегівській міськраді та 7 (20,59%) – у Берегівській райраді, а також 4 (11,11%) – у Виноградівській райраді (Центральна виборча комісія, 2015).

У 2020 р. Центральна виборча комісія оголосила перші одночасні вибори до всіх територіальних громад, які були створені в Україні в процесі реалізації реформи місцевого самоврядування. Новою виявилася не тільки територіальна основа, а й правила, за якими обиралася місцева влада. Так, майже половина жителів Закарпаття, які звикли обирати депутата «від кількох вулиць», тепер повинні обирати список партії, якої, швидше за все, досі в її сільській місцевості не існувало. Також суттєво змінилися система висунання та обрання. Відповідно до нового законодавства в Закарпатській області на пропорційній основі повинні обиратися 30 місцевих рад. З них тільки 10 мали подібний досвід у 2015 році, будучи міськими (Феськов, 2020).

На місцевих виборах 2020 р. «КМКС»–ПУУ та ДПУУ не домовилися між собою й пішли на вибори окремо. ДПУУ вирішила не балотуватися до Закарпатської обласної ради, натомість «КМКС»–ПУУ висунула 54 кандидатів на чолі з В. Брензовичем. ДПУУ мала кандидатів у депутати до Ужгородської та Берегівської міських рад, тоді як в інших містах Закарпаття ця політична сила своїх кандидатів не виставила. Натомість кандидати від «КМКС»–ПУУ балотувалися в міські ради Хуста, Мукачева, Тячева, Виногорова і Берегова. Слід також відзначити, що ДПУУ підтримала «Слугу народу», відповідний меморандум про співпрацю обидві партії уклали за 10 днів до дня голосування (Берега, 2020).

За результатами голосування за партійними списками на виборах до Закарпатської обласної ради 25 жовтня 2020 р. «КМКС»–ПУУ посіла четверте місце з десяти, набравши 11,60% голосів виборців (Закарпатська обласна територіальна виборча комісія, 2020). Від партії було обрано 8 депутатів (Закарпатська обласна рада, 2020). На виборах районних і міських рад «КМКС»–ПУУ отримала такі результати: Берегівська районна рада – 15 депутатів, Берегівська міськрада – 13 депутатів, Чопська міськрада – 6 депутатів, Виноградівська міськрада – 3 депутати, Ужгородська районна рада – 6 депутатів, Тячівська міськрада – 2 депутати, Крім того, 3 депутати до Берегівської районної ради були обрані від ДПУУ (Офіційні результати місцевих, 2020).

Отже, угорські етнополітичні партії в Україні зайняли свою сталу електоральну нішу. Участь угорських партій «КМКС»–ПУУ та ДПУУ у місцевих виборах якраз обмежується кількома районами й містами Закарпатської області, у яких компактно проживає угорська етноспільнота. Таким чином, за масштабом своєї діяльності вони належать до групи локальних партій, а точніше – «партій одного регіону», визначальною рисою яких є висунання виборчих списків і кандидатів лише (або майже) в межах однієї області та представництво лише в частині районних і міських рад. При цьому угорські політичні партії Закарпаття є вагомим чинником, що впливає на політичну поведінку значної частини жителів області.

ВИСНОВКИ

Від часу проголошення незалежності України політичні процеси в нашій державі визначаються високим рівнем динамізму, гостроти, а подекуди й драматичності. Характерною рисою України є не лише активність та подекуди й бурхливість політичного процесу, а й виразна динаміка електоральних уподобань та їхня регіональна специфіка. Для всіх виборчих кампаній в Україні було й лишається притаманним активне використання політичними силами і окремими політиками соціокультурних відмінностей між регіонами України: Західним, Центральним, Східним та Південним.

Якщо говорити про сталі електоральні регіони, то слід виокремити два полюси: Західну Україну і Галичину та Східну Україну і Донбас, зокрема. Також до 2014 р. близьким до Донбасу було м. Севастополь. Натомість найбільш аморфним упродовж усього часу залишався Центральний регіон, виборці якого були найбільш нестійкими у своїх політичних уподобаннях, але саме від їхнього вибору найчастіше залежали остаточні результати.

Аналіз і узагальнення електоральної поведінки громадян України під час виборів різних рівнів свідчить, що на усі виборчі кампанії та політичні процеси в Україні загалом помітно впливав етнорегіональний чинник. Разом з тим територіальна диференціація політичної та електоральної поведінки населення України формується як міжрегіональними, так і внутрішньорегіональними відмінностями політичної участі власне українців, а також особливостями політичної активності етнічних меншин, насамперед (етнічних) росіян. Ці відмінності виявляються в електоральній поведінці.

Майже в кожному з українських регіонів є помітна різниця між електоральною поведінкою населення обласного центру, міського і сільського населення. Це зумовлено дещо відмінним соціальним і етнічним складом обласних центрів і периферійних районів. Часто, але не завжди партикулярну електоральну поведінку демонструє населення у районах компактного проживання етнополітичних спільнот. У цьому контексті виділяються такі області, як Закарпатська і Чернівецька у Західному регіоні, Одеська і Запорізька області та АР Крим і м. Севастополь у Південному, Донецька і Луганська у Східному.

Разом з тим, результати голосування на загальнонаціональних виборах (президентських і парламентських) у районах, у яких значну частку населення становлять неукраїнські етноспільноти, загалом свідчать про те, що особливості електоральної поведінки часто відтворюють не стільки етнічну специфіку, скільки історичні, культурно-цивілізаційні, етно-лінгвістичні та соціально-економічні особливості. Так, болгарська, грецька, молдавська етноспільноти Півдня України у загальних рисах відтворювали електоральні переваги виборців своїх областей і макрорегіону, інколи з незначними відхиленнями або акцентами. Те саме стосується угорської і румунської етноспільнот. При цьому слід зазначити, що угорці Закарпаття та румуни і молдовани Буковини помітно більшою мірою, ніж українське населення цих областей і усієї Західної України, були схильні до підтримки політичних сил, що виступали за тісніші зв'язки з

Росією та надання більшої автономії регіонам, федералізацію України (насамперед, В. Януковича та Партію регіонів і її наступників), та менше або суттєво менше – за політичні сили, що позиціонувалися як національно-демократичні. Крім того, для виборців цих областей та їх поліетнічних районів, зокрема, у багатьох випадках було притаманне провладне голосування. Найбільше ж проросійських, лівоорієнтованих, проавтономістських або профедералістських виборців було в регіонах зі значним або переважаючим (етнічним) російським населенням: у АР Крим, м. Севастополі, Донецькій і Луганській областях. Особливо слід виокремити політичну поведінку кримськотатарського народу, який на загальнонаціональних виборах підтримував переважно кандидатів із проукраїнською, національно-демократичною позицією, особливо починаючи з 2004 р., коли Меджліс став політичним партнером Народного Руху України.

Слід зауважити, що саме переважання в структурі населення національної меншини, а не просто її значна частка, виливається в зміни електоральних уподобань. При цьому, сумнівним є вплив етнічної належності самої по собі, без її використання в електоральній стратегії партії, доступу до адмінресурсу в районі, союзу з місцевими елітами чи розвитку місцевого партійного осередку. Це свідчить радше про важливість місцевої політики, а не реакції національних меншин на те, що відбувається на національному рівні. Для позначення цього явища існує термін «етнополітичне підприємництво» – ситуація, коли етнічні межі використовуються для досягнення політичних цілей. В Україні часто (але не завжди) це має такий вигляд – політичні сили домовляються з «правильними людьми» й отримують голоси, а не тому, що в певній етнічній громаді є своя стратегія, якої вона дотримується (Добиш, Дроздова & Кельм, 2020).

Нарешті, вагомим простором взаємодії етнічного й національного є участь у політичному процесі етнополітичних партій і, відповідно, етнічне голосування виборців. За роки незалежності в Україні було утворено близько 20 політичних партій, які можна тією чи іншою мірою вважати етноцентричними, щоправда, більшість з них були україноцентричними, українофільськими. Втім, сучасна партійна система України мала у своєму складі й партії національних (етнічних) меншин: Демократична партія угорців України, Політична партія «КМКС» – Партія угорців України, партія «Русській блок» (попередня назва – партія «За Русь єдину»), партія «Русско-Український Союз», партія «Русское єдінство» (чиї лідери у 2014 р. очолили окупаційну владу Криму), Партія мусульман України та фактично – Меджліс кримськотатарського народу України, оскільки формально не будучи партією, він виконує функції політичної репрезентації етнічної спільноти. Из усіх етнополітичних партій в Україні лише п'ять мають більш-менш успішний досвід участі у виборчому процесі й представленості в регіональних органах влади: дві угорські (Демократична партія угорців України та партія «КМКС» – Партія угорців України), партії «Русській блок» і «Русское єдінство», що практично представляли інтереси (етнічних) росіян Криму, та Меджліс кримськотатарського народу.

Загалом, щодо ролі етнополітичних партій у контексті взаємодії національно-громадянського і етнічного важливо звернути увагу на наступне. По-

перше, вони, переважно, орієнтовані на етноспільноти, що компактно проживають на території відповідних регіонів України, та серед основних своїх цілей декларують відстоювання політичних прав представників відповідних етнічних груп. Разом з тим, ці політичні сили часто виступали інструментом маніпулювання етнічною самоідентифікацією виборців, певною електоральною технологією. У питаннях же реального захисту інтересів етнічних груп на сьогодні більш характерним є лобіювання їхніх інтересів через окремих представників у владі та бізнесі. По-друге, характерною для етнополітичних партій в Україні є чітка регіональна прив'язка («партії одного регіону»), попри їх формальний загальноукраїнський статус (виняток тривалий час становив Меджліс). По-третє, що стосується етнополітичних партій, орієнтованих на спільноту (етнічних) росіян, то вони, у підсумку, стали чи не головним політичним інструментом і локомотивом російської окупації АР Крим у 2014 р., при тому, що на виборах отримали мінімальну електоральну підтримку, яка дозволила провести лише декілька кандидатів до ВР АР Крим.

Рекомендації та пропозиції

У роки незалежності, як свідчить досвід, тенденції і результати політичної участі населення України, електоральні уподобання громадян тягли за собою й відповідні політичні наслідки, які не завжди сприяли нормальному функціонуванню політичної системи, а частіше сприяли її дестабілізації. Після президентських виборів 2004 р. відмінності політичної поведінки різних соціальних груп (зокрема й етнополітичних спільнот) стали використовуватися політичними силами як інструмент «мобілізації електорату». Паралельно ці відмінності використовували сили, пов'язані з країною-агресором Росією, задля продукування різноманітних «ліній розколу» в українському суспільстві та дезінтеграції Української держави. Як результат, у 2014 р. внаслідок колабораціонізму проросійських політиків і партій та за активної підтримки частини населення Росія окупувала АР Крим і м. Севастополь.

Але не лише Росія використовує етнополітичні особливості політичної поведінки населення українських регіонів. Потенційно аналогічна небезпека присутня на Закарпатті, якщо врахувати неоднозначну позицію Угорщини щодо російсько-української війни й радикальні висловлювання окремих угорських політиків, з одного боку, та наявність у регіоні сформованих і впливових угорських етнополітичних партій – з іншого.

У 2022 р. підтримка низкою переважно регіональних політичних лідерів і їхніх політсил російської окупації засвідчила, що з подій 2014 р. відповідні висновки так і не були зроблені. Зважаючи на це, після завершення російсько-української війни й повернення усіх окупованих територій має постати питання наведення ладу в партійній системі України. Зокрема, необхідно забезпечити практично ретельне дотримання законодавства у сфері діяльності політичних партій, насамперед ст. 5 Закону України «Про політичні партії» (про обмеження щодо утворення і діяльності політичних партій).

Станом на кінець 2022 р. в Україні було зареєстровано майже 160 політичних партій, хоча участь у виборах брала заледве їхня п'ята частина, а бодай якусь помітну підтримку виборців мали ще менше. Таким чином, оче-

видною є необхідність перегляду Міністерством юстиції реєстраційних документів політичних партій. Зокрема, щодо дотримання ними ст. 5 Закону України «Про політичні партії» (про обмеження щодо утворення і діяльності політичних партій). Головним очікуваним результатом реалізації відповідних заходів є зміцнення безпеки держави (у тому числі її етнополітичної складової) та її стійкості щодо спроб дестабілізації й дезінтеграції (у тому числі шляхом впливу на політичну поведінку етноспільнот).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Houle, C. (2019). Religion, language, race and ethnic voting. *Electoral Studies*. Volume 61, October.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0261379418305614?via%3Dihub>
- Kireev, A. (1994). *Украина. Президентские выборы 1994*. Электоральная география 2.0. <https://www.electoralgeography.com/new/ru/countries/u/ukraine/ukraine-presidential-election-1994.html>
- Баранов, А. (2013). Политические партии Украины на парламентских выборах 2012 г. в зеркале электоральных ожиданий общества. В *Парламентські вибори 2012 року в Україні*. (с. 186–194). ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Бевз, Т. (2016). Особливості та суперечності участі партій у політичному процесі в АРК на початку XXI ст. В *Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.)..Аналітична доповідь*. (с. 73–123). ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Берега, І. (2020, Жовтень 22). *Виборче Закарпаття: локальні політичні проекти намагаються перемогти національні – політолог*. Радіо Свобода.
<https://www.radiosvoboda.org/a/mistsevi-vybyory-zakarpattya/30906822.html>
- Берені, А. (2007). *Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.)*. [Дисертація кандидата історичних наук, Ужгородський національний університет].
- Бучинська, А. (2022). Категорія «політична участь» у західному політологічному дискурсі: еволюція та сучасний стан. *Політичні дослідження*, 2(4), 26–41.
- Верховна Рада України. (1994а). Народні депутати України 2-го скликання. 1994. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/d_index_arh?skl=2
- Верховна Рада України. (2004, Квітень 6). *Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України*. 6 квітня 2004. (№ 1667-IV). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №30–31. Ст. 382. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-15#Text>
- Верховна Рада України. (2014, Березень 15). *Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим : Постанова Верховної Ради України*. (№ 1667-IV). *Відомості Верховної Ради*. 2014. №14. Ст.324.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891-18#Text>
- Верховна Рада України. (2015, Липень 14). *Про місцеві вибори : Закон України*. (№ 595-VIII). *Відомості Верховної Ради*. 2015. №37–38. Ст.366.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#Text>
- Верховний Суд України. (2004, Грудень 3). *Щодо справи за скаргю на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента : Рішення іменем України*. (№ 0090700-04). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0090700-04#Text>

Верховный Совет Республики Крым. (1993, Октябрь 14). *О дополнениях к Закону Республики Крым «О выборах Верховного Совета Крыма»* : Закон Республики Крым. (№ 424-І). LIGA ZAKON. https://ips.ligazakon.net/document/view/KM930198?ed=1993_10_14&an=422420

Верховный Совет Республики Крым. (1993, Сентябрь 17). *О выборах Верховного Совета Крыма* : Закон Республики Крым. (№ 378-І). LIGA ZAKON. https://ips.ligazakon.net/document/view/km930006?an=475&ed=1993_09_17

Вікіпедія. (2008). *Парламентські вибори в Україні 1994*. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96_1994

Вікіпедія. (2016). *Депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим 6-го скликання* (2010–2014).

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8_%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B8_%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B8_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC_6-%D0%B3%D0%BE_%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F

Вітренко, Н. (1999). *Тези передвиборної програми*. Центральна виборча комісія України. Кандидати у Президенти України. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0.html>

Волович, В. І. (2009). Електоральна поведінка. В *Енциклопедія Сучасної України*. <https://esu.com.ua/article-18853>

Головатий, М. Ф. (2006). *Політична психологія: Підручник*. МАУП.

Головаха, Е. И. & Панина Н. В. (1994). *Социальное безумие: история, теория и современная практика*. Абрис.

Горбулін, В. (2016, Лютий 18). *Тези до другої річниці російської агресії проти України*. УКМЦ. <https://uacrisis.org/uk/40347-gorbulin-tezy>

Декoder. (2019a). *Вибори Президента України 2019*. <https://elections.dekoder.org/uk/ukraine/presidential/2019/>

Дзюбка, І. С., & Левківський, К. М. (Ред.). (2001). *Політологія : Підручник для студентів вищих навч. закладів. 2-ге вид., випр. і допов.* Вища школа.

Добиш, М., Бондаренко, А., Дроздова, Є., & Кельм, Н. (2020, Липень 9). *Як популізм наклав Україну. Історія голосувань з 2006 року*. Texty.org.ua. https://texty.org.ua/d/2020/elections_history/

Доцяк, І. (2013). Парламентські вибори в Україні 2012 року: політико-економічний вимір. В *Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження*. (с. 353–360). ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Драпушко, Н. (2015). Діяльність проросійських політичних організацій АР Крим по відокремленню регіону від політичного і соціокультурного простору України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки, 13* : Ювілейний випуск до 180-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова, 42–47.

Дудко, І. Д. (Кер., Ред.). (2014). *Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність : колективна монографія*. КНЕУ.

Євтух, В. Б. (2012). *Етнічність : енциклопедичний довідник*. Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. «Фенікс».

Євтух, В. Б. (Кер.). (2003). *Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник*. Видавництво УАННП «Фенікс».

Закарпатська обласна виборча комісія. (2010, Листопад 6). *Офіційні результати виборів до Закарпатської обласної ради (ДОКУМЕНТИ)*. Закарпаття онлайн. <https://zakarpattya.net.ua/News/75356-Ofitsiini-rezultaty-vyboriv-do-Zakarpatskoi-oblasnoi-rady-DOKUMENTY>

Закарпатська обласна рада. (2020, Грудень 8). *Обласна рада VIII скликання*. <https://zakarpat-rada.gov.ua/oblasna-rada/deputaty/oblasna-rada-viii-sklykannia-2020-2025/>

Закарпатська обласна територіальна виборча комісія. (2020, Листопад 6). *Про результати виборів депутатів обласної ради в єдиному багатомандатному виборчому окрузі : Протокол*. https://zakarpat-rada.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Protokol_pro_rezul_taty_vyboriv_kintsevyu.pdf

Кармазіна, М. (2019). *Вибори – 2019: цінності й орієнтири політичної еліти (аналіз передвиборчих програм кандидатів на пост Президента України)*. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 1(97), 32–46.

Кармазіна, М. (Ред.). (2012). *Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.)*. *Енциклопедичний довідник. ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*.

Ключкович, А. (2014). *Електоральне структурування території України: основні регіони, фактори та етапи*. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*, 17, 50–59.

Коробова, Т. (1998а, Лютий 13). *Пасьянс кримських виборів не на користь татар*. *День*.

Коробова, Т. (1998b, Березень 25). *Кримським татарам відмовлено у праві голосувати*. *День*.

Котигоренко, В. (2005). *Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації*. *Світогляд*.

Котигоренко, В., Калакура, О., Ковач, Л., Коцур, В., Кочан, Н., Макаренко, Н., Ніколаєць, Ю., Панчук, М., & Рафальський, О. (2014). *Донбас в етнополітичному вимірі*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/donbas-v-etnopolitychnomu-vumiri/>

Кравчук, Л. М. (1991). *Нова Україна. 5 «Д»*. *Передвиборна програма кандидата у Президенти України Леоніда Макаровича Кравчука*. Конституанта. <https://constituanta.blogspot.com/2014/10/1991.html>

Круглашов, А., & Токар, М. (Ред.). (2014). *Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття : монографія*. Поліграфцентр «Ліра».

Крымские известия. (2006, Апрель 19).

Кулик, В. М. (2002). *Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти: участь Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин у розв'язанні кримської та кримськотатарської проблем*. В *Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991 – 2000 років*. *Збірник*. (с. 155–214). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Курултай кримськотатарського народу. (1991). *Положение о Меджлисе кримськотатарского народа (Къырымтатар Милли Меджлиси)*. Информационный центр крымских татар. <http://cidct.org.ua/polozhenie-o-medzhlyse-krymskotatarskogo-naroda-2/>

Ляшенко, О. (2010). *Участь етнополітичних партій у політичному процесі в Україні: досвід і перспективи*. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2, 117–138.

Мадрига, Т. Б. (2011). *Регіональні виборчі кампанії початку ХХІ століття (на прикладі західних областей України)*. [Автореферат дисертації кандидата політичних наук, Інститут історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника].

Мазурок А., Паниотто В. & Харченко Н. (2014). Факторы электоральной популярности ВО «Свобода». *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2, 82–100.

Майборода, О. М. (Ред.). (2019). *Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Мальгин, А. В. (2000). *Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999*. Новый Крым.

Марчук, Є. К. (1999). *Воля народу – дії президента! Передвиборна програма кандидата у Президенти України Є. Марчука*. Центральна виборча комісія України. Кандидати у Президенти України. https://cvk.gov.ua/pls/vp1999/images/prog_12.htm

Мацузато, К. (Ред.). (2009). *Регионы Украины. Хроника и руководители. Т.3. Крым и Николаевская область*. Slavic Research Center. [http://src-](http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no20_ses/contents.html) [https://src-](https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no20_ses/contents.html)

Мигович, І. (1995). Під боком у праматері (Як живуть сьогодні угорці Закарпаття?). *Карпатський край*. № 5–8. 28–29.

Міністерство юстиції України. (2014, Квітень 30). *Суд задовольнив позов Мін'юсту і заборонив діяльність в Україні партії «Руська єдність»*. Міністерство юстиції України. <https://minjust.gov.ua/news/ministry/sud-zadovolniv-pozov-minyustu-i-zaboroniv-diyalnist-v-ukraini-partii-ruska-ednist-19703>

Міністерство юстиції України. (2014, Травень 13). *Партію «Руський блок» заборонено*. Міністерство юстиції України. <https://minjust.gov.ua/news/ministry/partiyu-ruskiy-blok-zaboroneno-19759>

Мороз, О. (1999). *Маніфест нового курсу України*. Центральна виборча комісія України. Кандидати у Президенти України. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0.html>

Мороко, В. (2011). Партійно-політична боротьба в Україні в ході виборчих кампаній 1998–2000 рр. *Наук. праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 31, 206–212.

Офіційні результати місцевих виборів 2020 майже по всіх радах Закарпаття. (2020, Листопад 11). Карпатський об'єктив. <http://politika.ko.net.ua/?p=11418>

Охендовський, М. В. (Гол.). (2014). *Чергові, проміжні, повторні вибори народних депутатів України 2012–2013 років : Інформаційно-аналітичний збірник*. Центральна виборча комісія.

Охендовський, М. В. (Гол.). (2016). *Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року: Інформаційно-аналітичний збірник*. ВАІТЕ.

Панчук, М., Войналович, В., Галенко, О., Геник, М., Горбань, Т., Жерноклеєв, О., Зінченко, Ю., Калакура, О., Котигоренко, В., Левенець, Ю., Макаренко, Н., Рафальський, О., Устименко, В., & Чирко, Б. (2000). *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект*. ПЕІНД.

Панчук, М., Євтух, В., Войналович, В., Котигоренко, В., Калакура, О., Кочан, Н., Макаренко, Н., Горбань, Т., Ляшенко, О., & Ковач, Л. (2011). *Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://iipiend.gov.ua/publication/panchuk-m-ievtukh-v-vojnalo-vuch-v-kotyhorenko-v-kalakura-o-kochan-n-makarenko-n-horban-t-liashenko-o-kovach-l-etnopolitychni-protsezy-v-ukraini-rehionalni-osoblyvosti-monohrafiia/>

Пасхавер, О. Й., Верховодова, Л. Т., & Агєєва, К. М. (2007). *Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством*. «Дух і літера».

Пашенко, В. (2006). *Політичне Закарпаття: 15 років вибору : Довідник*. «Видавництво Олександри Гаркуші».

Політичні партії України. «Русское Единство». (2012). РБК Україна. <https://www.rbc.ua/rus/vyboru2012/party/p84/okrug>

Порошенко підписав декларацію про співпрацю з Товариством угорської культури Закарпаття. (2014, Травень 1). Mukachevo.net.

<https://www.mukachevo.net/ua/news/view/92788>

ПР готує в Криму антимайдан з вимогою незалежності півострова – Сиротюк. (2013, Грудень 14). Gazeta.ua. http://gazeta.ua/articles/politics/_pr-gotyue-v-krimu-antimajdan-zvimogoyu-nezalezhnosti-pivostrova-sirotiuk/531970

Процюк, М. (2019, Липень 19). *Парламентські вибори – 2019 по-буковинськи*. Польсько-український портал. <https://www.polukr.net/uk/blog/2019/07/parlamentarski-vibori-po-bukovininski/>

Романюк, А. (Кер.). (2010). *Електоральна карта Львівщини у міжрегіональному зрізі*. ЦПД.

Рудич, Ф. М., Балабан, Р. В., Брехаря, С. Г., Зеленько, Г. І., Кононенко, Н. В., Кочубей, Л. О., Кудряченко, А. І., Курас, А. І., Ляшенко, Т. М., Мачуський, В. В., Пахарев, А. Д., Рафальський, О. О., Щербенко, Е. В., & Яковенко Н. Л. (2016). *Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами : монографія*. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Рябець, М. М. (Кер.). (1998). *Парламент України: вибори–1998: Інформаційно-аналітичне видання. Ч.І*. Центральна виборча комісія.

Сингаєвська, Д. М. (2020). *Політична поведінка*. В *Велика українська енциклопедія*. <https://vue.gov.ua/Політична поведінка>

Стриж, В. (2010, Жовтень 6). *Вибори в Криму: макіївські проти кримських*. УНІАН. <https://www.unian.ua/politics/409886-vibori-v-krimu-makijivski-proti-krimskih.html>

Тіміш Григорій Іванович: досьє, компромат, декларація «румунського» народного депутата з партії «Блоку Петра Порошенка». (2019, Липень 18). Politeka. <https://politeka.net/uk/person/1093638-timish-grigoriy-ivanovich-dose-kompromat-deklaracija-rumynskogo-narodnogo-deputata-iz-bloka-petra-poroshenko>

Товстиженко, А. (2011, Березень 24). *Рейтинг Партії регіонів за рік впав більш ніж у два рази*. Дзеркало тижня.

https://zn.ua/ukr/POLITICS/rejting_partiyi_regioniv_za_rik_vpav_bilsh_nizh_u_dva_razi.html

Тужанський, Д. (2019, Липень 15). *Новий наступ Орбана: навіщо Угорщина втручається в українські вибори*. Європейська правда.

<https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/07/15/7098484/>

Угорські партії КМКС та ДПУУ домовились про спільну участь у місцевих виборах. (2015, Вересень 6). PMG.ua. <https://pmg.ua/politics/37245-ugorski-partii-kmks-ta-umds-domovylys-pro-spilnu-uchast-u-miscevykh-vyborakh>

Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД), & Національний фонд підтримки демократії (NED). (2002). *Результати виборів у Криму в контексті пошуку можливих політичних компромісів*. УНЦПД.

Феськов, В. (2020, Серпень 21). *Місцеві вибори на Закарпатті 2020: нові правила, нові виклики, нові інтриги*. Varosh. <https://varosh.com.ua/dumky/misczevi-vybory-na-zakarpati-2020-novi-pravyly-novi-vykyly-novi-intrygy/>

Хан, Е. (2005). *Выборы Президента Украины в 2004 г.: социальные и географические тренды. Культура народов Причерноморья*, 68, 173–176.

<http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/10453>

Хмелько, В. (2006, Червень 23). *Через що політикам вдається розколювати Україну*. Дзеркало тижня.

https://zn.ua/ukr/politics_archive/cherez_scho_politikam_vdaetsya_rozkolyuvati_ukrayinu.html

Центральна виборча комісія України. (1998).

Чергові вибори народних депутатів України.

<https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html>

Центральна виборча комісія України. (1999). *Чергові вибори Президента України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0.html>

Центральна виборча комісія України. (2002). *Чергові вибори народних депутатів України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>

Центральна виборча комісія України. (2004). *Чергові вибори Президента України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011.html>

Центральна виборча комісія України. (2006). *Чергові вибори народних депутатів України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001.html>

Центральна виборча комісія України. (2007). *Позачергові вибори народних депутатів України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001.html>

Центральна виборча комісія України. (2010a). *Чергові вибори Президента України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011.html>

Центральна виборча комісія України. (2010b). *Місцеві вибори*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp0011.html>

Центральна виборча комісія України. (2012). *Чергові вибори народних депутатів України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300pt001f01=900.html>

Центральна виборча комісія України. (2014a). *Позачергові вибори Президента України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001>

Центральна виборча комісія України. (2014b.). *Позачергові вибори народних депутатів України*. https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-26-zhovtnya-2014-roku.html#

Центральна виборча комісія України. (2015). *Місцеві вибори*. https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/mistsevi-vibori/vibori-deputativ-verhovnoi-radi-avtonomnoi-respubliki-krim-mistsevih-rad-ta-silskih-selishnhnih-miskih-goliv-25-zhovtnya-2015-roku.html#

Центральна виборча комісія України. (2019a). *Чергові вибори Президента України*. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=720.html>

Центральна виборча комісія України. (2019b). *Позачергові вибори народних депутатів України*. https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-21-lipnya-2019-roku.html#

Як голосувало Закарпаття на виборах Президента-2019. Інфографіка. (2019, Квітень 5). Zaholovok.com.ua (Закарпаття. Про головне). <https://zaholovok.com.ua/yak-golosovalo-zakarpattya-na-viborakh-prezidenta-2019-infografika>

Як популізм накрив Україну. Історія голосувань з 2006 року. Texty.org.ua https://texty.org.ua/d/2020/elections_history/

Якименко, Ю. (2013). Парламентські вибори – 2012: вплив суспільних поділів на електоральні стратегії та перспективи розвитку партійної системи. *Парламентські вибори 2012 року в Україні Наукові дослідження*. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Янішевський, С. О. (2016). Локальні політичні процеси: чинники виникнення та перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів – 2015): *Аналітична записка. № 31, Серія «Політика»*. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/lokalni-politichni-procesi-chinniki-viniknennya-ta-perspektivi-politichnoi>

Яремчук, В. (2016). Партії як суб'єкти політичного процесу в Автономній Республіці Крим (1991– 2002 рр.). В *Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.)*. Аналітична доповідь. (с. 33–72). ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

РОЗДІЛ 5

Поселенська та соціально-професійна структура

Війна РФ проти України фактично підірвала засади сучасного світового порядку, стала загрозою існуванню демократичного світу та Української держави, а також мала вплив на поселенську та соціально-професійну структуру всього українського суспільства. Аналіз поселенської та соціально-професійної структури, як простору інтеракцій національно-громадянського і етнічного, допомагає з'ясувати не тільки слабкі та сильні сторони соціальних змін у суспільстві, а також дозволяє проаналізувати наявний потенціал для відбудови України в вигляді можливостей та загроз. Питання дослідження просторів соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного є частиною вивчення розвитку української нації як громадянської спільноти, що об'єднує людей різної етнічної, соціальної, гендерної, поселенської та іншої належності. Внутрішні та зовнішні загрози розвитку України від часів відновлення незалежності, як і внутрішні та зовнішні можливості її розвитку, стимулювали процес творення української нації та справляли вплив на соціально-професійну структуру українського суспільства. Соціально-професійна структура суспільства є добре досліджуваною проблематикою, як у західноєвропейській науковій думці, так і в Україні. Дослідницький інтерес політичної науки щодо впливу національно-громадянського й етнічного на поселенську та соціально-професійну структуру України пояснюється тим, що саме соціально-професійна структура населення є однією з головних сфер соціальних змін у суспільстві.

Учені Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, а також академічних та аналітичних осередків України ґрунтовно досліджували феномени поселенської та соціальної структури за регіонами, аналізували соціально-класові трансформації, з'ясовували проблеми нерівності та міграції в Україні, розглядали територіально-просторові аспекти суспільного життя. Серед них: Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Деєва, А. Дегтеренко, М. Дністрянський, Т. Заяць, Б. Заставецький, Ф. Заставний, О. Злобіна, В. Котигоренко, Н. Левчук, Е. Лібанова, Л. Лісогор, Н. Макаренко, О. Макарова, І. Мартинюк, В. Наулко, Ю. Ніколаєць, В. Новіков, Н. Паніна, Н. Рингач, Т. Рудницька, В. Саріогло, Н. Соболева, В. Тихонович, Л. Чернюк, О. Шаблій та ін. У той же час питанню взаємодії етнічних спільнот щодо володіння і управління соціально-економічними ресурсами та формування етнічного розподілу праці у суспільстві приділяється дуже мало уваги.

Так, Юрій Ніколаєць, аналізуючи формування сучасної поселенської та етнічної структури населення Донбасу, пише у своїй монографії «Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки)», що ця структура є наслідком переплетення як інтересів державних режимів, так й інтересів

окремих соціальних, бізнесових та етнічних груп з економічними та соціальними потребами, а якісний склад жителів визначає соціально-психологічний клімат у регіоні, пануючі норми поведінки, традиції та сприйняття мешканцями навколишнього світу (Николаєць, 2012, с. 5). Відповідно поселенська структура є різновидом соціальної структури суспільства, що відображає стосунки людей між собою у зв'язку з їх належністю до одного й того ж, або до різних типів поселення. Типи поселень визначаються як соціокультурними, так і соціально-економічними чинниками.

Класичний аналіз формування поселенської та етнічної структури населення України здійснюється за рахунок дослідження таких маркерів, як: кількість населення; соціально-демографічний склад, здатність населення до природного відтворення чи за рахунок зовнішньої міграції.

Такий аналіз здійснюється методами емпіричних досліджень, методами математико-статистичного аналізу та аналізу перепису населення України, *ISCO* (ILOSTAT, 2022). Ядром дослідження став SWOT-аналіз. Важливо, що SWOT-аналіз перетворюється на один з досить поширених і перспективних інструментів прикладних політичних та теоретико-концептуальних політологічних досліджень, та навіть при його певних вадах і недоліках здатен давати політологам і політикам досить конкретні рекомендації щодо організації й проведення різного роду наукових досліджень, рекомендацій розробки перспективних проєктів та впровадження їх у політику. Назва методу «SWOT-аналіз» – це аббревіатура англійських слів Strengths («Сильні чинники»), Weaknesses («Слабкі чинники»), Opportunities («Можливості») та Threats («Загрози»).

Загрози та обмеження – це не завжди негативні фактори, бо вони програмують та допомагають негатив перетворити на позитив, так, реальні або уявні загрози зовнішнього втручання у внутрішні справи держави неодноразово призводили до позитивних наслідків, зокрема, сприяли пробудженню політичної нації, свідомості, стимулювали об'єднання людей з метою перемоги.

Важливо, що питання етнотемографічного чинника в регіональному поділі давно вже є предметом наукового дослідження, як в Україні, так і за її межами. Так, свого часу виокремлено п'ять демографічних районів України: Західний (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); Центральний (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Київська, Хмельницька, Черкаська області); Північно-Східний (Полтавська, Сумська, Чернігівська області); Південний (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області); Південно-Східний (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області) (Левчук, 1998). Але склад регіонів може варіюватися. Один з поширених варіантів: Західний регіон (Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська); Центральний (Житомирська, Київська і м. Київ, Чернігівська, Сумська, Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська); Східний (Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська); Південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, АР Крим і м. Севастополь) (Романюк, Скочиляс & Зінчук, 2010, с. 40 – 42). Нині на практиці

більшість соціологічних служб відносять Хмельницьку область до Західного, а не Центрального регіону, а Запорізьку до Південного, а не Східного регіону. Інколи Дніпропетровську область також відносять до числа південних (**Rating Group Ukraine**).

Привертає увагу метод Б. Еккеля (Еккель, 1976, с. 16–39), за яким визначається індекс етнічної мозаїчності територій. Він виділяє три рівні регіонів: практично моноетнічні регіони (приблизно 100 % становить один етнос); перехідні регіони з переважанням одного етносу за наявності етнічних меншин; регіони з різнорідним етнічним складом (майже у всіх регіонах України український етнос становить більше 50%, окрім Криму та м. Севастополя). Так, відповідно до результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 року за ознакою розподілу найчисельніших етнічних груп за заняттям, до відносно моноетнічних регіонів належать такі області (де більшість становлять українці): Вінницька, Волинська, Чернігівська, Черкаська, Тернопільська, Київська, Львівська, Івано-Франківська, до перехідних регіонів з переважанням одного етносу за наявності значних етнічних меншин належать: Житомирська, Хмельницька, Кіровоградська, Полтавська, Рівненська та Сумська; до регіонів з різнорідним етнічним складом належать такі області України: Чернівецька, Херсонська, Одеська, Миколаївська, Луганська, Харківська, Запорізька, Закарпатська, Донецька, Дніпропетровська, а також Автономна Республіка Крим, місто Київ та місто Севастополь.

Відповідно до поділу за методом Б. Еккеля, в Україні представлені регіони з поліетнічним складом населення. А життєдіяльність територіальних громад у таких регіонах залежить від поміркованої етнонаціональної політики держави загалом. Успіхом у розвитку регіонів є створення таких умов для життя й роботи людей, що сприяють зменшенню суперечностей. Незамінною характеристикою цього процесу є відсутність відторгнення окремих груп населення України, таких як: гендерних (соціальна стать), соціальних, етнічних, релігійних, культурних та інших. Українське суспільство є етнічно, мовно, культурно неоднорідним, де прояви відторгнення та дискримінації в різних формах мають місце. Побудові бездискримінаційного суспільства на теренах України заважають застарілі міжетнічні, міжкультурні, міжрелігійні, гендерні стереотипи та упередження, історична спадщина. Існує тісний зв'язок між поняттями «соціальне відторгнення», «бідність» та «нерівність». Можливості отримання роботи та джерела доходу є підґрунтям щодо соціального відторгнення. Так, сучасне трактування нерівності не є суто економічним, а враховує такі різновиди, як соціальна, етнокультурна, етнополітична нерівність. Найчастіше нерівність відбувається за кількома критеріями одночасно та провокує відсторонення від суспільного життя окремих груп, що призводить до соціальних протестів, які можуть ставати реальними загрозами в умовах війн, пандемій та ін. З 2020 року Україна відчула на собі наслідки глобальної пандемії, а з повномасштабного вторгнення Росії у лютому 2022 року – опинилася у війні, яка розпочалася окупацією Криму та Донбасу в 2014 році.

Важливо, що географічна проєкція нерівномірного розподілу ресурсів у соціальному просторі також породжує соціальну нерівність (Сокулер, 2003, с. 25). Поселенська нерівність обумовлюється історичними чинниками. Так, у сільських населених пунктах умови для людського розвитку роками були менш сприятливі, ніж у містах. Основні виробничі потужності в Україні було сконцентровано в східних та північних районах, у той час як західні регіони мали дефіцит «робочих місць», а їх рекреаційний та туристичний потенціал використовувався дуже слабо.

Незважаючи на конституційні гарантії рівності прав людини незалежно від місця проживання, реальність значно відрізняється від задекларованих норм. Традиційно доходи та витрати є цифровим виразом цієї нерівності. За інформаційно-аналітичними матеріалами Міністерства соціальної політики України станом на січень 2022 року можемо порівняти заробітну плату штатних працівників за грудень 2021 року за регіональним поділом. Так, на регіональному рівні найнижча заробітна плата в грудні 2021 року була в працівників Кіровоградської області – 13 331 грн (76,4 %), а найвища – у працівників Миколаївської області – 18 414 грн (105,5 %), у м. Києві – 26 759 грн (153,3 %) (Див. рис. 5.1). Рівень бідності в розрізі регіонів України, який показує витрати, також відтворює цю тенденцію. Відповідно до абсолютного критерію за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму у 2021 році, рівень бідності у Києві становив 14,7 %, у цілому в Україні – 26,2 %, Тернопільській області – 37,3 %, Миколаївській – 44,2 %, Херсонській – 45,8 %.

Рис. 5.1 Заробітна плата штатних працівників за регіонами України, грудень 2021 року.

Розраховано і складено за джерелом: Міністерство соціальної політики України. (2022). Інформаційно-аналітична записка щодо рівня життя населення України у січні – грудні 2021 року. <https://www.nas.gov.ua/tradeunion/Pages/default.aspx>

Соціологічні опитування вказують на наявність значного протестного потенціалу протягом певного часу, пов'язаного з незадовільною економічною ситуацією, соціальною нерівністю та погіршенням добробуту громадян (Балакірева, Дмитрук, 2016, с. 18).

Відповідно до матеріалів Інституту соціології НАН України в Україні, протягом багатьох років зберігається досить високий протестний потенціал. Так, Н. Паніна розробила методіку вимірювання соціальної напруженості, яка дає змогу визначати рівень соціальної напруженості на підставі обчислення індексу дестабілізаційності протестного потенціалу, коли респондент під час опитування відзначає лише ті активності, в яких він готовий брати особисту участь, коли порушено його права та інтереси (участь у передвиборчих кампаніях, збирання підписів під колективними петиціями, законні мітинги й демонстрації, погрожування страйком, відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади, несанкціоновані мітинги й демонстрації та незаконні страйки, голодування, пікетування державних установ, захоплення будівель державних установ і блокування шляхів сполучення, створення незалежних від президента та уряду збройних формувань). Одночасно базою обчислення протестного потенціалу слугують результати експертних оцінок (100 експертів) різних форм соціального протесту з огляду на рівень їх дестабілізаційності. Як видно з *рис.5.2*, «критична межа», яка асоціюється з масовими акціями протесту, була пройдена у 2001 – 2005 рр., а з падіння індексу до позначки 3,7 бала у 2006 році розпочинається новий період поступового загострення, біфуркацією якого став 2014 рік, коли індекс дестабілізаційності протестного потенціалу дорівнював 4,8 бала, у період пандемії 2020 року спостерігаємо поступове зниження (Ворона & Шульга, 2021, с. 38).

Відповідно до результатів дослідження Українського інституту майбутнього восени 2021 року, українці обирали переважно мирні та ненасильницькі методи для захисту своїх прав та свобод. Але при цьому приблизно кожен 20-й українець (6%) готовий взяти участь у бунті з використанням зброї (Український інститут майбутнього, 2021).

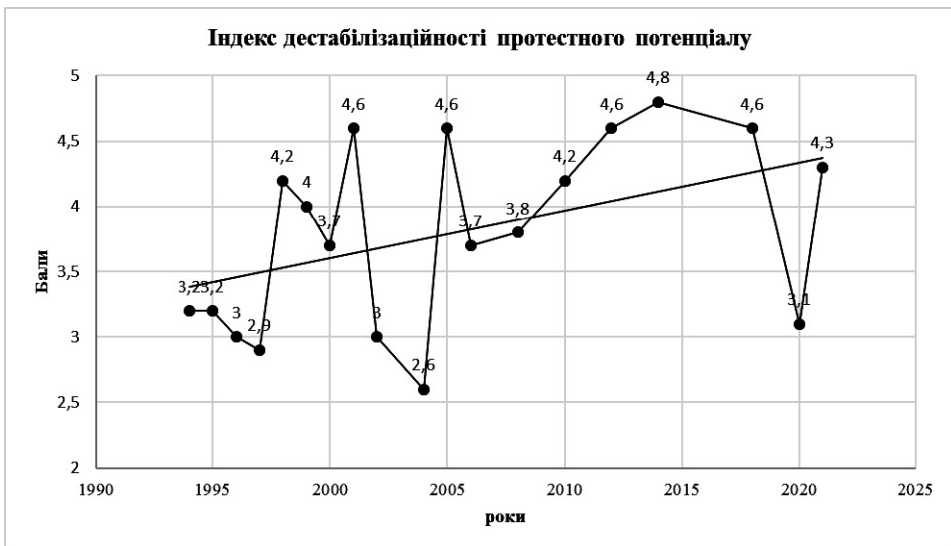

Рис. 5.2 Динаміка значень індексу дестабілізаційності протестного потенціалу. Діапазон шкали: «критична межа» – 4,4 бала асоціюється із масовими акціями протесту.

Розраховано і складено за джерелом: Ворона, В., Шульга, М. (Гол. ред.). (2021). Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. 8 (22). Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021dlya-tipografii.pdf>

Іншою стратегією реагування населення України на незадовільну економічну ситуацію та соціальну нерівність є трудова еміграція. Так, нерівність за регіонами посилювалася роками й сприяла трудовій еміграції населення західних регіонів, як в Україні, так і за її межі. Це має тісний зв'язок зі змінами в чисельності населення України. *Згідно з думкою* О. Гладуна, якби не було демографічних втрат у ХХ сторіччі, то на початку 1990-х в Україні жило б приблизно 84 мільйони, а не 52 (Скороход, 2022).

Чисельність населення України, що становила в 2001 р. 52 млн осіб, унаслідок негативних тенденцій природного відтворення за 21 рік скоротилося майже до 32 млн. Російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року призвело до міграції населення історичного масштабу, небаченої з часів Другої світової війни. За оцінками ООН у справах біженців, станом на вересень 2022 року Україну покинули понад 11 мільйонів людей (UNHCR, 2022). За результатами Дев'ятого загальнонаціонального опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 26 квітня 2022 року, 20 % дорослого населення зазначили, що їм довелося змінити місце проживання (цей показник ставий із середини березня 2022 року). Найбільше тих, хто змушений виїхати, у східних регіонах (58 %) та серед молоді (33 %) (Рейтинг, 26 квітня 2022). Відповідно до результатів П'ятнадцятого загальнонаціонального опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг», 19 % опитаних змінили своє місце проживання після 24 лютого 2022 року. Найбільше їх серед мешканців Сходу (58 %). Лише 10 % не мають наміру повертатися у рідні домівки (у квітні – 3 %, у червні – 8 %). 16 % зазначили, що повернуться найближчим часом, 18 % – повернуться, але ще трохи почекають. 50 % зазначили, що мають намір повернутися, але лише за умови закінчення війни, і їх кількість поступово зростає (Рейтинг, 23 – 24 липня 2022).

Станом на 4 жовтня 2022 р., за інформацією управління Верховного комісара (УВКБ) ООН у справах біженців, у всій Європі зафіксовано 7,6 млн біженців з України, а кількість зареєстрованих для отримання тимчасового захисту або аналогічних національних схем захисту в Європі дорівнює 4,2 млн (UNHCR, 2022). Згідно з даними ООН, станом на липень 2023 року, 5,9 млн вимушених переселенців з України зафіксовано в Європі, 6,2 млн – у світі (UNHCR, 2023). Згідно з інформацією сервісу «Опендатабот» (Opendatobot, 2022) різниця між кількістю українців, що виїхали та повернулись з-за кордону за 8 місяців 2022 року, становила 2,2 мільйона осіб. Так, з лютого по серпень 2022 року з України виїхало 9,3 млн людей, повернулося — 7,4 млн.

Так, наприкінці 2022 року спостерігалися нові демографічні втрати на теренах України, що має звичайно свій колосальний вплив на поселенську та соціально-професійну структуру регіонів України. *Міграція відбувалася на тлі*

знищених виробництв України, виснажених людських ресурсів, а за підрахунками Світового банку очікувалося скорочення ВВП України на 45,1 % у 2022 році, країні загрожувала рецесія (World Bank Group, 2022).

Отже, внутрішня та зовнішня міграція створюють нові умови життєдіяльності всіх мешканців держави, породжують нові загрози, провокують процеси нерівності та одночасно надають нові можливості.

Одночасно в Україні не приділяється достатньо уваги питанню взаємодії етнічних спільнот щодо володіння й управління соціально-економічними ресурсами та формування етнічного розподілу праці в суспільстві. З'ясування ризиків та можливостей, що випливають з етнічної структури зайнятості, дозволить запобігти поглибленню відчуженості між громадянами різних етнічних спільнот і посприяти соціально-економічній інтеграції національних меншин.

Відповідно до концепції М. Гехтера, етнічний поділ праці може створювати проблему в разі нерівномірного впливу процесу модернізації на різні етнічні громади та застосування домінуючим етносом економічної політики, що сприймається іншими як дискримінуюча чи несправедлива (Дегтеренко, 2008, с. 78). При цьому соціальні диспропорції найбільш виразно проявляються в етнічних особливостях суспільного поділу праці за її характером – розумовим та фізичним. Пошук шляхів до відновлення «втраченого» реального або уявного балансу розподілу економічних ресурсів може призводити до етнополітичних конфліктів. Відповідно до чинного Державного класифікатора України «Класифікатор професій ДК 003:2010» (у 2001 році було використано ДК 003:95) у переписі міститься 9 класифікаційних груп (розділів), згідно з якими й були розподілені заняття окремих респондентів (Державний комітет статистики України, 2001).

Пропонована табл. 5.1 дає загальне уявлення щодо зайнятості населення регіонів у розумовому чи фізичному секторі. Так, практично у всіх регіонах станом на 2001 рік переважала фізична праця (60 % та більше), окрім Запорізької області (41 %, зайнятих розумовою працею, проти 59 %, зайнятих фізичною працею), Харківської області (45 %, зайнятих розумовою працею, проти 55 %, зайнятих фізичною працею), винятком є м. Київ, у якому 62 % зайнятого населення представлені в розумовому секторі проти 38 зайнятих фізичною працею, м. Севастополь – 53 % у розумовому секторі проти 47 % зайнятих фізичною працею. Виділяються на загальному тлі регіони з найменшим представництвом у сфері розумової діяльності: Чернівецька область (26 %, зайнятих розумовою працею, проти 74 %, зайнятих фізичною працею), Івано-Франківська область (31 %, зайнятих розумовою працею, проти 69 %, зайнятих фізичною працею), Закарпатська область (30 %, зайнятих розумовою працею, проти 70 % зайнятих фізичною працею).

Таблиця 5.1

Розподіл зайнятого населення у складі територіальних громад України за суспільним поділом праці за її характером – розумовим та фізичним

Регіони України	Усе зайняте населення	
	Розумова праця	Фізична праця
Україна в цілому	39%	60%
Вінницька	35%	65%
Волинська	36%	64%
Дніпропетровська	39%	71%
Донецька	38%	62%
Житомирська	38%	62%
Закарпатська	30%	70%
Запорізька	41%	59%
Івано-Франківська	31%	69%
Київська	40%	60%
Кіровоградська	36%	64%
Луганська	36%	64%
Львівська	40%	60%
Миколаївська	38%	62%
Одеська	40%	60%
Полтавська	38%	62%
Рівненська	35%	65%
Сумська	39%	61%
Тернопільська	34%	66%
Харківська	45%	55%
Херсонська	35%	65%
Хмельницька	34%	66%
Черкаська	36%	64%
Чернівецька	26%	74%
Чернігівська	39%	61%
м. Київ	62%	38%
м. Севастополь	53%	47%
АРК	40%	60%

Розраховано і складено за джерелом: Державний комітет статистики України. (2001). Регіони України. <http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/>

На рис. 5.3 показана різниця в розподілі зайнятого населення в складі територіальних громад України за суспільним поділом праці за її характером – розумовим та фізичним. «Сині комірці» лідирують у всіх областях України, але найбільший розрив між «білими» та «синіми комірцями» спостерігаємо у Чернівецькій області – 48 %, найменший розрив – у Харківській області та в АРК – 10 %. У містах Києві та Севастополі, де лідирують «білі комірці», різниця становить 24 % та 6 %, відповідно.

Зайняте населення у складі територіальних громад України за суспільним поділом праці за її характером – розумовим та фізичним

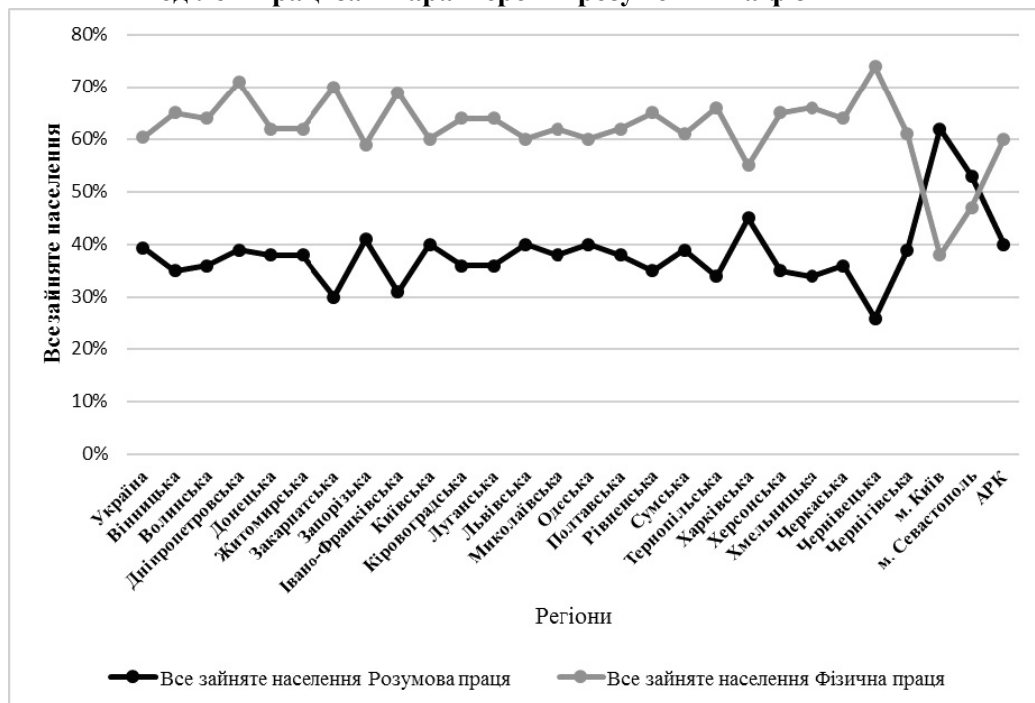

Рис. 5.3 Розподіл зайнятого населення у складі територіальних громад України за суспільним поділом праці за її характером – розумовим та фізичним.

Розраховано і складено за джерелом: Державний комітет статистики України. (2001). Регіони України. <http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/>

Для виявлення етноконфліктного потенціалу проаналізуємо етнічні характеристики зайнятого населення України за регіонами відповідно до методу Б. Еккеля. Так, у представлених у табл. 5.2 територіальних громадах кількість етнічних українців становить від 89 % в Сумській області до 92 % в Київській області, по 93 % в Черкаській і Чернігівській областях, по 95 % у Вінницькій та Львівській областях, до 97 % у Волинській області та по 98 % у Тернопільській та Івано-Франківській областях. Серед національних меншин найбільшою групою є етнічні росіяни, відповідно, серед зайнятого населення вони становлять від 1,3 % у Тернопільській області, 1,7 % в Івано-Франківській області, до 7 % в Київській області. Тільки в Сумській області серед зайнятого населення частка етнічних росіян дорівнює 10 %.

Таблиця 5.2

Розподіл найчисленніших етнічних груп у складі територіальних громад регіонів з практично моноетнічним складом населення (де більшість становлять етнічні українці): (Вінницька, Волинська, Чернігівська, Черкаська, Тернопільська, Київська, Львівська, Івано-Франківська, Сумська)
Порівняння етнічних українців з найбільшою за чисельністю національною меншиною досліджуваних регіонів

Населення Регіони	Все зайняте населення, %		Українці, %		Росіяни, %	
	Розумова праця	Фізична праця	Розумова праця	Фізична праця	Розумова праця	Фізична праця
Україна в цілому	39%	60%	38%	62%	46%	54%
Вінницька	35%	65%	34%	66%	52%	48%
Волинська	36%	64%	35%	65%	53%	47%
Івано-Франківська	31%	69%	30%	70%	56%	44%
Київська	40%	60%	39%	61%	53%	47%
Львівська	40%	60%	39%	61%	64%	36%
Тернопільська	34%	66%	35%	65%	55%	45%
Черкаська	36%	64%	35%	65%	47%	53%
Чернігівська	39%	61%	39%	61%	52%	48%

Розроблено та складено за джерелом: Розподіл населення найчисленніших національностей за заняттям за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Архів автора.

Більшість етнічних українців серед зайнятого населення регіонів представлена в секторі фізичної праці (від 61 % в Чернігівській області до 70 % в Івано-Франківській). Російська меншина представлена найчастіше в розумовому секторі (від 52 % в Чернігівській та Вінницькій областях до 64 % у Львівській області). Наприклад, російська етноспільнота становить у Тернопільській області лише 1,3 % серед усього зайнятого населення проти 98 % етнічних українців, але зайнятих найчастіше розумовою діяльністю серед етнічних росіян – 55 % проти 35 % серед етнічних українців.

Друга група регіонів з переважанням одного етносу за наявності інших етнічних меншин: Житомирська, Хмельницька, Кіровоградська, Полтавська, Рівненська та Сумська області. *Практично у всіх регіонах лідирує фізична праця (від 62 % до 66 %) серед зайнятого населення. Привертає увагу етнічна диференціація. Так, молдовани Кіровоградської області зайняті переважно фізичною працею (91 %) проти 9 % «білих комірців», поляки Хмельницької та Житомирської області переважно представлені серед «синіх комірців», 33 % та 35 %, відповідно, у сфері «розумової праці» переважає російська меншина у Хмельницькій та Житомирській областях (51 %, відповідно).*

Третя група регіонів України – це області відносно з поліетнічним складом населення: Луганська, Харківська, Закарпатська, Чернівецька, Автономна Республіка Крим, місто Київ та місто Севастополь.

У м. Києві всі етнічні групи переважають у секторі розумової праці, 61 % – молдовани, 70 % – болгари, 68 % – араби, 70 % – німці, 70 % – вірмени, 69 % – татари, 65 % – білоруси, 60 % – поляки, 74 % – росіяни, 82 % – євреї, 51 % – азербайджанці, 60 % – етнічні українці.

Єврейська національна меншина в усіх територіальних одиницях представлена переважно серед «білих комірців», 82 % – м. Київ, 82 % – м. Севастополь, 79 % – Харківська область, 77 % – АРК, 72 % – Дніпропетровська область, 71 % – Одеська область. Молдовани найчастіше переважають у секторі фізичної праці. Так, серед «білих комірців» 19 % – Одеська область, 10 % – Миколаївська область, 13 % – Херсонська область, 30 % – АРК, 41 % – м. Севастополь. Болгари представлені найчастіше серед «синіх комірців», відповідно, 67 % – Одеська область, 65 % – Запорізька область, 56 % – Миколаївська область. Частка румун серед зайнятого населення Чернівецької області – 13 %, з них 18 % «білих комірців», румуни Закарпатської області (1,4 % серед зайнятого населення) переважають у секторі фізичної праці – 86 %.

Спробуємо *порівняти* декілька територій України з поліетнічним складом населення: Південь України (найбільш поліетнічний регіон України), Закарпаття, де сконцентровано 97 % угорської національної меншини та Українське Північне Приазов'я) Донецької та Запорізької областей (Дегтеренко, 2008, с. 10), де проживає 95 % грецької національної меншини (за даними перепису 2001 р.).

Таблиця 5.3

Розподіл найчисленніших етнічних груп у складі територіальних громад Півдня України, Закарпаття та Українського Північного Приазов'я, %

Все зайняте населення за етнічним походженням	Південь України		Закарпаття		Приазов'я	
	Розумова праця	Фізична праця	Розумова праця	Фізична праця	Розумова праця	Фізична праця
Українці	40	60	30	70	34	66
Росіяни	46	54	54	46	35	65
Греки	46	54	.	.	37	63
Болгари	47	53	.	.	31	69
Угорці	.	.	22	78	.	.
Румуни	.	.	14	86	.	.
Роми	11	89	3	97	.	.
Молдовани	22	78
Кримські татари	27	73
Євреї	75	25

Розроблено та складено за джерелом: Розподіл населення найчисленніших національностей за заняттям за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Архів автора.

Так, на території компактних поселень греків Приазов'я (проживає 95 % грецької національної меншини України) частка зайнятих розумовою діяльністю найбільшою є саме серед представників грецького етносу. Водночас у компактних поселеннях болгар Приазов'я показник зайнятих розумовою працею менший (див. табл. 5.3). Відповідно до матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року питома вага українців у регіоні дорівнює 52,7 %, росіян – 37,8 %, греків – 4,71 %, болгар – 2,3 %, інші національні меншини становлять менше 1 %.

На Закарпатті, де проживає 97 % угорської національної меншини України, найбільша частка зайнятих розумовою діяльністю зафіксована серед російської етностільноти – 54 %, що на 24 % перевищує частку українців, на 32 % – угорців, на 40 % – румунів. Роми становлять тільки 3 % представників цієї категорії (див. табл. 5.3). Відповідно до матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року питома вага російської етностільноти в Закарпатській області становить 2,5 %, румунів – 2,6 %, ромів – 1,1 %, угорців – 12,1 %, українців – 80,5 %.

Південь України унікальний регіон за багатьма показниками. Найбільш представленим етносом у секторі розумової діяльності є євреї – 75 % проти 25 % фізичної праці (м. Севастополь – 81 % зайнятих розумовою діяльністю проти 19 % фізичної праці), серед українців – 40 % задіяні в розумовій діяльності, греки та росіяни – по 46 % серед «білих комірців», болгар – 47 %. Роми становлять тільки 11 % в цій категорії, але значно більше від ромів Закарпаття. Кримські татари – всього 27 %, а молдовани – 22 % серед цієї категорії. Відповідно до матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року питома вага російської етностільноти в АР Крим становить 58,3 %, українців 24,3 %, але в інших областях регіону більшість становлять виключно українці. Питома вага кримських татар становить в АР Крим 12 %, євреїв – менше 1 %. Саме в Одеській області мешкає 74 % українських болгар.

У територіальних громадах регіонів проаналізовані показники засвідчують вищу «соціальну інтегрованість» представників деяких національних меншин, порівняно з етноукраїнською більшістю (болгар – Одеська область; греків на Приазов'ї, росіян – на Закарпатті). Етнічні спільноти, які є менш представленими в категорії зайнятих розумовою діяльністю, відчувають відокремленість, прагнуть відновити втрачений реальний, а подекуди й уявний баланс, і є більш відкритими до маніпуляцій та інформаційного впливу, як, приміром, болгар Приазов'я та угорці.

Відповідно до результатів національних щорічних опитувань 1992 – 2020 років Інституту соціології НАН України 59,4 % респондентів у 2018 році вказали, що їм не вистачає упевненості, що не будуть виникати міжнаціональні конфлікти, 25,4 % сумнівалися, вистачає чи ні, а тільки 11,4 % вказали, що їм вистачає упевненості, що не будуть виникати міжнаціональні конфлікти. У 2020 році чисельність і тих, кому не вистачає впевненості (50,1 %), і тих, кому вистачає (11,1 %), зменшилася за рахунок тих, хто сумнівається (31,3 %). Це

свідчить, що ймовірність міжнародних конфліктів постійно знижується. Залишається тенденцією мала інтегрованість в український соціально-економічний простір громадян, які належать до національних меншин. Чинниками такої динаміки можуть стати, по-перше, допомога цим громадянам із боку їх так званих «етнічних батьківщин» – держав, що є членами Євросоюзу, а також, по-друге, трудова еміграція певної їх частини. Однак другий чинник створює іншу загрозу – скорочення демографічного і трудового потенціалу України. Водночас залишається на порядку денному питання вразливості «економічно маргіналізованої» меншості до антиукраїнської пропаганди, у тому числі екстремістського спрямування. Тоді як на теренах Приазов'я напередодні повномасштабної війни 2022 року в умовах соціально-економічної кризи та наближеності до зони бойових дій з усіма супутніми проявами (розповсюдження зброї, поява контрабандних шляхів, диверсійно-підривна діяльність сил РФ та сепаратистів) фактично загрозою стало залучення представників національних меншин, які займаються низько кваліфікованою та погано оплачуваною працею, до незаконної діяльності.

У системі зайнятості населення України сьогодні сформовані досить небезпечні тенденції: збереження значної частки найпростіших професій у структурі зайнятих, що відзначаються невисоким рівнем оплати праці, формує умови для посилення нерівності за професіями та напруженості в суспільстві; невідповідність кваліфікації та професії зайнятого населення України, що свідчить про структурні проблеми в сфері освітньо-професійної освіти. Водночас, запровадження сучасних технологій в усіх сферах життя вимагає від суспільства постійних динамічних адаптаційних змін. Проаналізуємо відповідні тенденції в системі зайнятості населення України.

Відповідно, у структурі зайнятого населення України традиційно високою залишається частка представників найпростіших професій, що коливалася у межах від 23,2 % у 2008 році, 23,9 % у 2011 році (Лібанова, 2012, с. 184 – 185) до 19,1 % у 2018 році (*див. табл. 5.4*), частка професіоналів та фахівців у структурі зайнятих у 2018 році залишалася достатньо невисокою (відповідно, 18,4 % та 11,2 %).

Частка законодавців та менеджерів поступово скорочувалася і становила 8 % у 2018 році. Чисельність технічних службовців також зменшувалося до 8 % у 2018 році, що пов'язано з цифровізацією в Україні.

Значним було скорочення частки кваліфікованих робітників з інструментом (з 13,5 % у 2008 р., 11,8 % у 2011 р. до 11,6 % у 2018 р.).

Разом з тим, незначне зростання частки робітників сфери обслуговування та торгівлі (з 14,1 % у 2008 р., 15,0 % у 2011 р. до 16,7 % у 2018 р.) свідчить про зростання частки зайнятих у роздрібній торгівлі. Частка зайнятих у розумовій діяльності в 2018 році дорівнювала 41 % проти 59 % «синіх комірців».

Таблиця 5.4

Структура працівників за рівнями кваліфікації за основними групами професій (ISCO-08) у 2018 р., % (зайняте населення у віці 15 – 70 років)

Основні групи професій (ISCO-08)	Зайняте населення у віці 15-70 років, усього	
	16360,9 (тис. осіб)	
Розумова праця	6640,3	41%
Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери	1320,4	8%
Професіонали	3012,3	18,4%
Фахівці	1832,8	11,2%
Технічні службовці	474,8	3%
Фізична праця	9720,6	59%
Працівники сфери торгівлі та послуг	2739,8	16,7%
Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	120,9	0,7%
Кваліфіковані робітники з інструментом	1902	11,6%
Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування	1826,9	11,2%
Найпростіші професії	3131	19,1%

Розроблено та складено за джерелом: Економічна активність населення України, 2018. (2019). Державна служба статистики України.

Види зайнятості виокремлюють за певними ознаками: за формою організації робочого часу (повна, неповна, явна, прихована, добровільна, вимушена); за способом участі у діяльності (самозайнятість, зайнятість за наймом); за формами правового регулювання (легальна, нелегальна); за рівнями кваліфікації відповідно до диплома (надмірна, відповідна, недостатня та ін).

Проаналізуємо деякі показники зайнятості населення України з ракурсу надмірна / дефіцитна кваліфікація. Так, у 2015 р. відповідність кваліфікації та професії була притаманна лише для 48,9 % зайнятого населення України, що свідчить про структурні проблеми в сфері освітньо-професійної освіти. Згідно з *таблицею 6*, близько 27,6 % зайнятих мали надмірну кваліфікацію, а це дає підстави міркувати, що ця категорія зайнятих переважно використовує якості адаптивності у процесі працевлаштування та трудової діяльності. Недостатню кваліфікацію мали 23,5 %, які компенсували її найчастіше власним досвідом та ініціативністю. Серед зайнятих за професійними групами найвищий рівень відповідності займаній посади отриманій кваліфікації спостерігався у професіоналів (95,9 %), фахівців (66,3 %) та кваліфікованих робітників з інструментом (50,9 %). Можемо припустити, що потенціал у вигляді освітньо-професійної підготовки зайняти за цими професіями отримують під час професійного навчання (Лібанова, 2016, с. 155).

Надмірна кваліфікація поширена серед «синіх комірців» – 35 % (22 % – серед «білих комірців»), відповідна кваліфікація більш притаманна представникам розумової праці – 43 % (33 % – представники фізичної праці), дефіцит кваліфікації становить 35 % серед «білих комірців» та 32 % серед «синіх комірців» (див. табл. 5.5).

Таблиця 5.5

**Структура працівників за рівнями кваліфікації (відповідно до диплома)
за основними групами професій (ISCO-08) у 2015 р., % від загальної
кількості зайнятих у відповідній професійній групі**

Основні групи професій (ISCO-08)	Надмірна кваліфікація	Відповідна кваліфікація	Недостатня / дефіцитна кваліфікація
Всього	27,6	48,9	23,5
Розумова праця	22	43	35
Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери	-	3,2	96,8
Професіонали	0,2	95,9	4,0
Фахівці	26,1	66,3	7,6
Технічні службовці	60,5	8,2	31,3
Фізична праця	35	33	32
Працівники сфери торгівлі та послуг	38,5	19,2	42,2
Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	26,5	3,3	70,2
Кваліфіковані робітники з інструментом	24,3	50,9	24,8
Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування	35,3	41,1	23,6
Найпростіші професії	48,7	51,3	-

Розроблено та складено за джерелом: Економічна активність населення України, 2015. (2016). Державна служба статистики України.

Сьогодні активно запроваджуються такі технології, як робототехніка, 3D-друк, генетика, біотехнології, нанотехнології, автономні транспортні засоби. Усе це вимагає від суспільства постійних динамічних адаптаційних змін. В Україні сьогодні ситуація характеризується не тільки недостатністю робочих місць, які б вимагали висококваліфікованих працівників. Після перемоги у війні постане перше питання відновлення країни, як і соціально-професійної структури суспільства на якісному новому рівні. Визначальною характеристикою українського ринку праці роками були розбалансованість за якісними компонентами та невідповідності в кількісно-якісній структурі ринку праці та рівня кваліфікації потребам роботодавців. З одного боку, безробіття стимулювало трудову еміграцію, з іншого – зайнятість не за фахом, що призводило до невідповідності кваліфікаційних рівнів робочому місцю та породжувало феномен надмірної або дефіцитної кваліфікації за різними професіями. Відповідно, сьогодні актуалізується питання освіти протягом життя та підвищення власних професійних компетенцій, адже актуальність здобутої освіти є досить обмеженою у часі.

З метою протидії етнополітичним загрозам та оптимізації використання можливостей, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України, проаналізуємо за системою SWOT-аналізу сприятливі чинники (сильні сторони та можливості) та несприятливі (слабкі сторони та загрози).

До сприятливих чинників належать сильні сторони, як уже результат чи то в минулому часі, або в теперішньому, а також можливості в ракурсі потенціалу. До несприятливих чинників належать слабкі сторони, як проєкція подій у минулому та теперішньому часі, а також ризики та загрози, як потенційно можливий розвиток подій. Важливо, що можливості – це не тільки внутрішні процеси, а загрози – це не тільки зовнішні чинники. У дослідженні як можливості, так і загрози розглядаються у внутрішньому та зовнішньому вимірі.

«Сильні чинники»

1. Станом на 2022 рік відбулася **консолідація етнічних груп** навколо спільної мети – перемоги у війні проти російського окупанта. Відповідно до опитування громадської думки Міжнародного республіканського інституту (МРІ) в Україні, на запитання, чи вірять, що Україна перемає у війні, відповіли ствердно 98 % респондентів. За регіонами відповіді на запитання щодо віри у перемогу України у війні розподілилися таким чином: Захід (80 % – однозначно так, 19 % – скоріше так), Південь (84 % – однозначно так, 15 % – скоріше так), Центр (85 % – однозначно так, 13 % – скоріше так), Схід (72 % – однозначно так, 22 % – скоріше так).

Скоріше обнадійливим бачать майбутнє України 93 % (червень 2022 року), а скоріше безнадійним – 3 %, за регіонами: Південь – 93 % проти 3 %, Схід – 92 % проти 4 %, Центр – 94 % проти 3 %, Захід – 95 % проти 2 % (Міжнародний республіканський інститут, 2022).

2. **Демонстрація єдності в питаннях підтримки влади країни.** Так, 76 % респондентів вважають, що Україна рухається у правильному напрямі (найвищий показник за всю історію опитувань) (Соціологічна група Рейтинг, 12 – 13 березня 2022). Що стосується президента Володимира Зеленського, то 91 % українців схвалюють його діяльність (Міжнародний республіканський інститут, 2022).

3. **Формування єдиного етнополітичного простору** з урахуванням особливостей поліетнічних регіонів. Ідентифікаційне поле представлено різноманітними маркерами від етнічних, мовних, регіональних, конфесійних, внутрішньополітичних до міжнародних. Так, 76 % респондентів «Сімнадцятого загальнонаціонального опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності», проведеного 17 – 18 серпня 2022 року, вказали українську мову як рідну, проти 19 % (російську). При цьому 30 % російськомовних вважали своєю рідною українську, 86 % опитаних вважали, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою, 10 % підтримували статус російської як офіційної в окремих регіонах, лише 3 % виступали за російську як другу державну мову в Україні. За останні пів року кількість тих, хто почав постійно спілкуватися українською, збільшилася до 64 %. Інколи говорять українською 24 %, рідко або ніколи – 12 %. Частіше почали використовувати українську мешканці Півдня і Сходу, внутрішньо переміщені особи. 19 % українців з початку війни перейшли на постійне або частіше використання української мови. Загалом з початку війни 41 % російськомовних та двомовних почали частіше говорити українською, з них 24 % – постійно, 17 % – частіше (Соціологічна група Рейтинг, 17 – 18 серпня 2022).

Формування єдиного етнополітичного простору з урахуванням особливостей поліетнічних регіонів підтверджує аналіз за допомогою вимірювання національної дистанції в суспільстві. Це одна із найпоширеніших шкал Е. С. Богардуса (E. S. Bogardus), шкала соціальної дистанції (Bogardus Social Distance Scale), яку з 1994 року використовують науковці Інституту соціології НАН України під час проведення соціологічного моніторингу. У моніторингових опитуваннях роками залишається незмінною низка однотипних тверджень, таких як: «Я згоден допустити азербайджанців (американців, арабів, афганців, білорусів, грузинів, євреїв, китайців, кримських татар, молдаван, німців, поляків, росіян, румунів, сербів, словаків, турків, угорців, українців, українців, які мешкають в інших країнах, ромів, чехів, чеченців та ін.)», як «членів моєї сім'ї» 1 бал, «близьких друзів» 2 бали; «сусідів» 3 бали; «колег по роботі» 4 бали; «мешканців України» 5 балів; «відвідувачів України» 6 балів; «взагалі не допускав би в Україну» 7 балів. Відповідно до рис. 5.4, національна дистанція поступово збільшувалася з 1994 року до біфуркації у 2002 році, 2004 році та 2006 році, станом на 2021 рік національна дистанція становила 4,9 бала (Ворона & Шульга, 2021, с. 33).

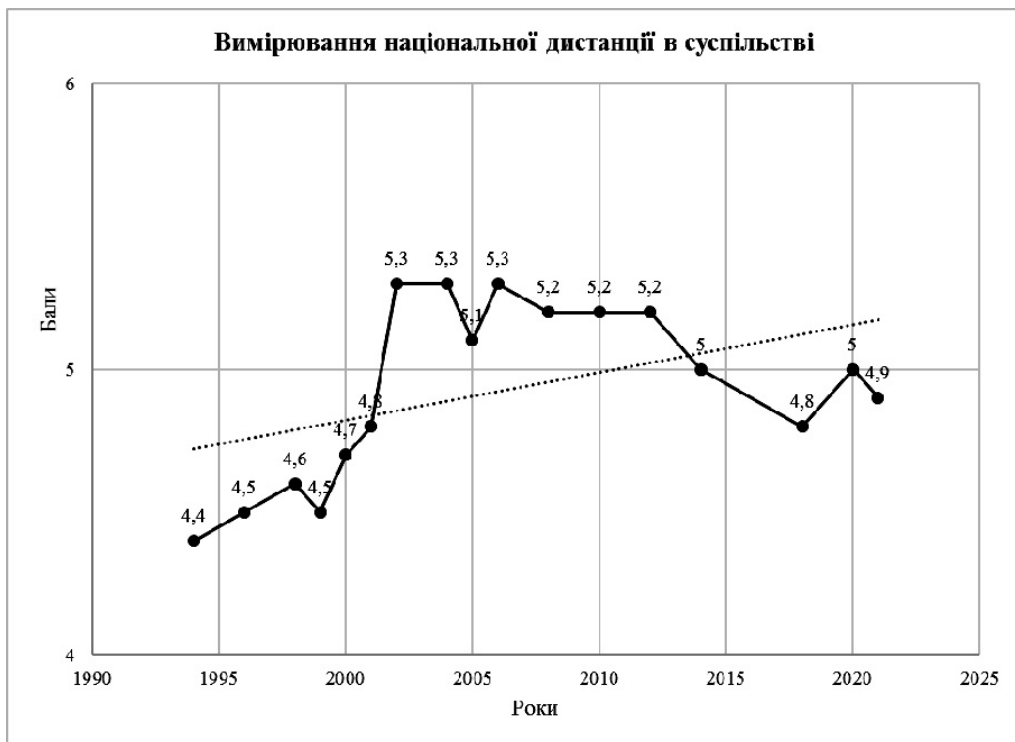

Рис. 5.4 Динаміка значень інтегрального індексу національної дистанції. Діапазон шкали: 1–7 балів, 1 бал – мінімальна дистанція, що дорівнює максимальній близькості, 7 балів – максимальна дистанція.

Розраховано і складено за джерелом: Ворона, В., Шульга, М. (Гол. ред.). (2021). Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. 8 (22). Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021dlya-tipografii.pdf>

4. Тенденція зростання рівня соціального самопочуття. Так, згідно з рис. 5.5 рівень соціального самопочуття громадянської спільноти знижується за умов економічного спаду впродовж 1995 – 1998 років, відповідно, упродовж 2012 – 2021 років зафіксоване загалом зростання значень індексу соціального самопочуття попри тимчасові спади (Ворона & Шульга, 2021, с. 36).

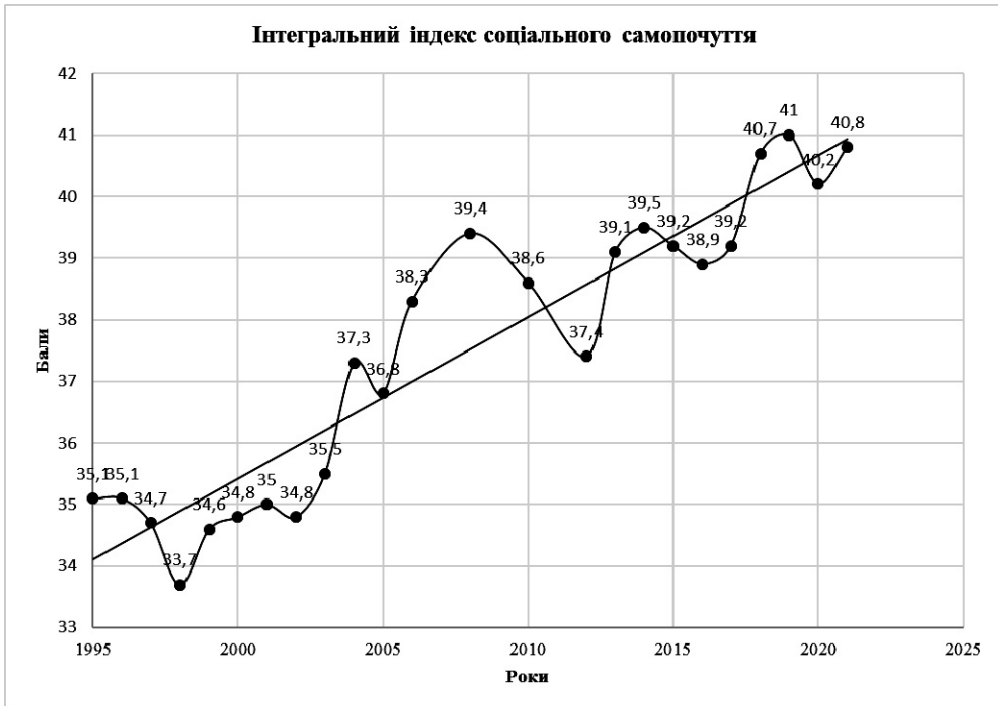

Рис. 5.5 Динаміка значень інтегрального індексу соціального самопочуття. Діапазон шкали: нижчий за 37 – низький рівень, 37 – 43 середній рівень, 43 і вище – це високий рівень.

Розраховано і складено за джерелом: Ворона, В., Шульга, М. (Гол. ред.). (2021). Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. 8 (22). Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021dlya-tipografii.pdf>

5. Поширення цінностей навколо європейського майбутнього України. За результатами загальнонаціонального опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 1–2 жовтня 2022 року, 86 % опитаних підтримали б вступ України до Євросоюзу в разі проведення референдуму (проти – 3 %, не проголосували б – 7 %). Підтримка вступу до ЄС однакова серед представників усіх регіонів та вікових груп.

Підтримка вступу до НАТО – найвища за історію спостережень, на референдумі цю ініціативу підтримали б 83 %, проти – 4 %, не проголосували б

9 %. У червні 2022 підтримували вступ до НАТО 76 %. На відміну від вступу до ЄС, вступ до НАТО дещо обережно сприймався мешканцями Сходу країни (69 % – за вступ, 9 % – проти, 17 % – не прийшли б на голосування). Порівняно з попередніми опитуваннями динаміка у підтримці вступу до НАТО серед мешканців Сходу дуже позитивна (55 %, проти – 20 %, не прийшли б голосувати – 22 %) (Соціологічна група Рейтинг, 1 – 2 жовтня 2022).

6. Консолідація української нації. Відповідно до результатів соціологічних опитувань Київського міжнародного інституту соціології станом на липень 2022 року 84,6 % населення України вважали себе перш за все громадянами своєї країни, а серед різних соціальних категорій населення (вікових, регіональних, гендерних, поселенських та інших) немає практично різниці за цим показником. Так, серед жителів Сходу – 80,6 % вважали себе перш за все громадянами України, Півдня – 86,3 %, Центру – 84,1 %, Заходу – 85,6 %, серед російськомовних українців – 81 %, серед російськомовних росіян – 78 % (Київський міжнародний інститут соціології, 2022). У цьому опитуванні було запропоновано об'єднати у п'ять етапів консолідацію української нації: від пострадянської адаптації – 1992 – 2004 роки; першої громадянської мобілізації – 2004 – 2006 роки до політичної поляризації – 2006 – 2013 роки та другої громадянської мобілізації – 2013 – 2021 роки. 24 лютого 2022 року розпочалася третя громадянська мобілізація. Якщо на початкових етапах громадянська ідентичність хоча й поділялася відносною більшістю населення, але була доволі близькою до місцевої або регіональної ідентичності, лише з часів Революції гідності розпочалися позитивні еволюційні зміни у прийнятті громадянської ідентичності, яка помітно посилювалася протягом подальших років, порівняно з місцевою та регіональною ідентичністю. Біфуркацією стала війна 2022 року, яка, практично, стимулювала завершення процесу консолідації української нації.

Проаналізована динаміка громадянської ідентичності цілком відповідає біфуркаційній теорії. Віктор Котигоренко в науковому дослідженні «Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні» аналізує зв'язок суспільних біфуркаційних криз в історії сучасної України з розвитком української нації як громадянської спільноти, що об'єднує людей різної етнічної та іншої належності (Котигоренко, 2016, с. 153). Слово «біфуркація» походить від латинського терміна, що позначає роздвоєність. Відповідно до того, як саме розвивається система – еволюційним шляхом або з кардинальними якісними змінами, що підтверджують кількісні показники, – з'являються точки біфуркації з перебудовою самої системи або, якщо система змінюється безперервно, з'являються каскади біфуркацій, які змінюють один одного. Так, каскади біфуркацій генерують нову модель розвитку складної системи, у нашому випадку національної ідентичності, що можна порівняти із ситуацією, де можливий лише один з безлічі варіантів вибору. У наукових колах поширена гіпотеза, що громадяни України під час кожної з біфуркацій обирали подальший шлях розвитку України – відповідно, чи то національно-громадянська консолідація всього українського народу, чи то фактична відмова від державності та незалежності. Важливим

лакмусом трансформації процесів динаміки національної ідентичності в Україні є біфуркації, які українській нації довелося проходити за часів незалежності України декілька разів. Кожну біфуркацію характеризують імперативи, які виникали у точці біфуркації національної ідентичності. Так, перша біфуркація відбулася 1991 року визнанням незалежності Української держави (Dehterenko, 2019, p. 73).

Так, за результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року із запитанням у бюлетені: «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» 90,32 % учасників голосування відповіли «Так, підтримую», а 7,58 % – відповіли «Ні, не підтримую» (ЦДАВО України, 1 грудня 1991). Асоціацією політичних психологів України та Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України 8 – 15 вересня 2017 року було проведено дослідження «Громадська думка та електоральні наміри українців на початку нового політичного сезону». Відповідно до результатів дослідження, на запитання «Чи підтримуєте Ви прийнятий у 1991 році Акт проголошення незалежності України?» у 2011 році, напередодні третьої біфуркації, 78,4 % громадян України відповіли «так», у 2017 році – 93,1 % (ІСПП НАПН України, 2017). Позитивна динаміка ставлення громадян до державної незалежності України зберігалася всі роки з 2011 до 2022 року включно. Однак збільшення прихильників національної незалежності в Україні має свою регіональну унікальність: серед мешканців Західного макрорегіону найбільша частка прихильників незалежності припадала на 2015 рік, у 2016 році простежувалося зменшення частки тих, хто підтримав би цей процес. У Центральному макрорегіоні найбільша частка прихильників незалежності припадала на 2014 рік, а з 2015 року відбувалося поступове зменшення частки тих, хто підтримав би Акт проголошення незалежності України. Східний макрорегіон зберігав позитивну динаміку ставлення до державної незалежності України з 2011 до 2016 року включно (з 80 % до 93,1 %), але станом на 2017 рік відбулося незначне зменшення до позначки 90,6 %. Південний макрорегіон у 2017 році набрав найвищий відсоток прихильників державної незалежності за досліджуваний період та серед інших регіонів держави – 96,9 %. Так, можна говорити про позитивну тенденцію збільшення частки тих, хто підтримав би прийнятий у 1991 році Акт проголошення незалежності України.

Друга біфуркація сталася у 2004 – 2005 роках у процесі Помаранчевої революції, а Революція гідності у 2013 році започаткувала третю біфуркацію. Уже за часів другої біфуркації 2004 – 2005 років частка тих, хто скоріше та дуже пишався, що є громадянином України, становила 37,7 %; відповідно, хто скоріше та зовсім не пишався – 24,7 % опитаних (2004 рік); частка тих, хто скоріше та дуже пишався, що є громадянином України, у 2005 році становила на 16 % більше, а тих, хто скоріше та зовсім не пишався, – на 9,8 % менше з поміж опитаних. За часів третьої біфуркації відбувається стрімке збільшення кількості тих, хто пишається українським громадянством, – 47,7 % (2013 рік); 60,7 % (2014 рік); 67,3 % (2015 рік); 60,1 % (2016 рік); 62,5 % (2017 рік) (Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва, 2017); але саме у часи четвертої біфуркації відбувається збільшення на 10 %.

Четверта біфуркація 2022 року виникла під впливом боротьби проти російського окупанта. Так, у 2022 році 72 % опитаних ідентифікують себе як громадяни України, 12 % – як мешканці села, району чи міста, де проживають, а 6 % – мешканцем регіону, де вони проживають. Понад 90 % українців пишуться своїм громадянством. (54,5 % дуже пишуться, 36 % – скоріше пишуться) (Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва, 22 серпня 2022).

Отже, позитивною тенденцією є те, що більшість респондентів за всіма регіонами України відчують себе у першу чергу громадянами України. Це так звані суб'єктивні відчуття. Вони відіграють важливу роль у побудові цілісної системи національної ідентичності. Але не менш значущими є об'єктивні показники, такі як світові рейтинги громадянств світу та закордонних паспортів. Розглянемо лише деякі з них. Так, відповідно до Індексу громадянств світу за системою QNI (The Henley & Partners – Kochenov Quality of Nationality Index) Україна піднялася з 105-го місця у 2016 році на 75-те місце у 2018 році, посівши місце серед країн з помітним зростанням цінності громадянства (QNI, 2018).

У період з 2011 до 2018 років поступово збільшувався сумарний рейтинг відповідно до Індексу громадянств світу за системою QNI з 31,8 % до 38,2 %, що дозволило Україні перейти з країни з низьким індексом (**Low Quality: Nationalities with a value of between 20,0 % and 34,9 %**) до країн з середнім індексом громадянств світу (**Medium Quality: Nationalities with a value of between 35,0 % and 49,9 %**). Система QNI враховує внутрішні фактори (людський розвиток, економічне зростання та стабільність і безпеку) та зовнішні чинники (можливість без різних бар'єрів подорожувати світом, що передбачає свободу переміщення та свободу розселення).

Відповідно до Індексу закордонних паспортів, який ранжує країни щодо можливості відвідувати різні держави світу без візи, український паспорт зайняв 30-те місце в липні 2023 року, 34-те місце в світі у квітні 2022 року, 37-ме місце в світі у липні 2021 року, у січні 2021 – 41-ше місце, у 2011 році – 63-тє місце (Henley & Partners, 2023).

Отже, аналіз сприятливих чинників допомагає з'ясувати, як використати сильні сторони України для того, щоб скористатися внутрішніми та зовнішніми можливостями, та як використати свої сильні чинники для мінімізації впливу внутрішніх та зовнішніх загроз, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України. Для балансу проаналізуємо слабкі чинники.

«Слабкі чинники»

1. Нерівномірна «соціальна інтегрованість» різних етнічних груп.

Етнічні спільноти, які є менш представленими в категорії зайнятих розумовою діяльністю, відчують відокремленість, прагнуть відновити втрачений реальний, а подекуди й уявний баланс та є більш відкритими до маніпуляцій та інформаційного впливу.

2. Військова мобілізація, військові дії, війна, введення воєнного стану, диверсії, вторгнення, блокада, введення комендантської години.

3. Примусове вилучення та захоплення підприємств, знищення інфраструктури та житлового фонду, випалення ракетами полів, забруднення атмосфери та територій, виснаження людських ресурсів.

4. Фактична наявність множинного громадянства (особливо це стосується РФ). Наприклад, чисельність громадян України, які набули угорського громадянства, сягає 130 тис. осіб. Чимало українських громадян останніми роками набули громадянства Румунії, хоча в самій цій країні подвійне громадянство заборонено.

5. Втрата робочого часу під час повітряної тривоги. Так, станом на 11 жовтня 2022 року, 12.50, за час воєнного стану тільки в Києві пролунало 553 тривоги. Загальна тривалість повітряної небезпеки сягнула 570 годин 33 хвилин. Це втрачений робочий час та час втрачених можливостей.

6. Необхідність реформування системи зайнятості населення України задля відповідності сучасним умовам та потребам. Національний класифікатор України «Класифікатор професій» має відповідати міжнародним стандартам класифікації занять, професій, професійних кваліфікацій, освіти та бути адаптованим до Міжнародної стандартної класифікації занять ISCO-08. Кабінет Міністрів України 12 липня 2022 року утворив Міжвідомчу робочу групу з питань реформування національного класифікатора України ДК 003:2010 «Класифікатор професій» як тимчасовий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України.

Якщо сильні та слабкі чинники – це результат, то можливості й загрози – це наше можливе майбутнє. Проаналізуємо можливості та загрози, щоб відповісти на запитання, як досягти того, щоб слабкі чинники не заважали використанню внутрішніх та зовнішніх можливостей та як підсилити свої слабкі сторони, щоб вони послаблювали вплив внутрішніх та зовнішніх загроз, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України.

«Можливості» & «Загрози»

По-перше, питання вироблення дієвих політико-правових механізмів в етнополітичній та економічній сферах сьогодні є дуже актуальним. Така синергія допоможе подолати регіональні диспропорції зайнятості та наслідки повномасштабного вторгнення РФ.

З точки зору можливостей, вироблення ефективних політико-правових механізмів створить засади для запобігання гібридним загрозам в етнополітичній сфері, відповідно, недосконала або недієва законодавча база є джерелом деструктивних явищ. Наприклад, в етнополітичній сфері роками обговорюються пропозиції щодо Закону України «Про затвердження Стратегії державної етнонаціональної політики», як і сама Стратегія державної етнонаціональної політики, але далі проекту закону справи не рухаються. В соціально-професійній сфері також є чимало правових колізій. Так, діє застарілий базовий закон, який не спроможний регулювати цю сферу: у 2023 році чинним залишається ухвале-

ний ще за радянських часів 1971 року Кодекс законів про працю, який не враховує цілу низку сучасних викликів, зокрема, щодо цифровізації, тінізації, поширення атипових форм зайнятості тощо.

По-друге, **міграційні рухи** в Україні, а також за її межами створюють нові умови життєдіяльності для всіх мешканців держави, породжують нові загрози, провокують процеси відторгнення, нерівності та одночасно надають нові можливості.

Неповернення вимушених переселенців в Україну на тлі природного зменшення чисельності населення України є прямою загрозою економічного розвитку країни в цілому. Протягом тривалого часу Україна ставала постачальником не лише сировини, а й кваліфікованої робочої сили. Станом на 2020 рік кількість працівників, які мігрували за кордон у пошуках кращого життя, сягала від 4 до 10 млн осіб (Костриця, Бурлай, 2020, с. 89). Але ці тенденції мають і зворотний бік у вигляді можливостей. Так, зарубіжні заробітки роками формували та суттєво доповнювали бюджети українських домогосподарств. Загалом, за даними 2018 року, в світі налічувалося 29 країн (включно із Україною), де надходження коштів від мігрантів перевищили 10 % ВВП (Лібанова, Фтомова, 2019, с. 17). А повернення до України кваліфікованих біженців та мігрантів з іноземним досвідом роботи відкриває перспективи впровадження нових ідей та технологій.

По-третє, **етнічні особливості зайнятості та соціально-професійної стратифікації в країні та її регіонах є одним з чинників можливої активізації процесів політизації етнічності в Україні**. Політизація етнічності може сприяти місцевому самоврядуванню, особливо в процесі децентралізації влади; сприяти національній консолідації через культурний та економічний обмін між різними етнічними групами; стимулювати політичну конкуренцію та громадянську активність; здійснювати тиск на органи влади з вимогами демократичних перетворень у соціально-професійній сфері. Водночас *політизація етнічності в контексті загострення внутрішньополітичних суперечностей, погіршення соціально-економічної ситуації чи у разі війни може вилитися в поширення міжетнічної ворожнечі у суспільстві, появу етнічних сепаратистських рухів та терористичних організацій* (Дегтеренко, 2017, с. 2 – 3).

По-четверте, **Україні загрожувала рецесія: за підрахунками** Світового банку очікувалося скорочення ВВП України на 45,1 % у 2022 році. В той же час **інтеграція до ЄС та НАТО** відкриває вікно до економічних можливостей.

В табл.5.6 застосовано авторський підхід до групування «сильних» та «слабких чинників», «можливостей» і «загроз» за системою SWOT – аналіз.

Таблиця 5.6

**SWOT-аналіз для дослідження просторів соціальної взаємодії
національно-громадянського й етнічного в соціально-професійній сфері
України через співвідношення та взаємодію
сильних та слабких чинників та внутрішніх
і зовнішніх можливостей та загроз**

Сприятливі чинники: результат	Несприятливі чинники: результат
«Сильні чинники»	«Слабкі чинники»
<p>1. Консолідація всіх етнічних груп навколо спільної мети – перемоги у війні проти російського окупанта.</p> <p>2. Демонстрація єдності в питаннях підтримки влади країни.</p> <p>3. Формування єдиного етнополітичного простору з урахуванням особливостей поліетнічних регіонів.</p> <p>4. Тенденція зростання рівня соціального самопочуття.</p> <p>5. Поширення цінностей навколо європейського майбутнього України, розпочалася інтеграція до ЄС та НАТО прискореними темпами.</p> <p>6. Консолідація української нації.</p>	<p>1. Нерівномірна «соціальна інтегрованість» різних етнічних груп.</p> <p>2. Мобілізація, військові дії, війна, введення воєнного стану, диверсії, вторгнення, блокада, введення комендантської години.</p> <p>3. Примусове вилучення та захоплення підприємств, знищення інфраструктури та житлового фонду, <i>випалення ракетами полів</i>, забруднення атмосфери та територій, <i>виснаження людських ресурсів</i>.</p> <p>4. Фактична наявність множинного громадянства (РФ та інших країн).</p> <p>5. Втрата робочого часу під час повітряної тривоги.</p> <p>6. Необхідність реформування системи зайнятості населення України з метою відповідності сучасним умовам та потребам. Потреба відповідності національного класифікатора України «Класифікатор професій» сучасним викликам та потребам українського суспільства.</p>
Сприятливі чинники: потенціал	Несприятливі чинники: потенціал
«Можливості»	«Ризики та загрози»
1. Вироблення політико-правових механізмів	
Вдосконалення політико-правової бази з метою запобігання гібридним загрозам в етнополітичній сфері	Недосконала законодавча база є джерелом деструктивних явищ у етнополітичній сфері

2. Міграційні рухи в Україні, а також за її межами створюють нові умови життєдіяльності для всіх мешканців держави, породжують нові загрози, провокують процеси відторгнення, нерівності та одночасно надають нові можливості	
Повернення до України біженців та мігрантів з іноземним досвідом роботи, впровадження нових ідей та технологій	<i>Неповернення біженців в Україну на фоні природного зменшення чисельності населення України. Також є ризик напливу до України нових мігрантів, що призведе до зміни етнічної структури населення України, а відповідно може з'явитися загроза власне українській ідентичності населення</i>
3. Етнічні особливості зайнятості та соціально-професійної стратифікації в Україні та її регіонах є підґрунтям до активізації процесів політизації етнічності в Україні	
Політизація етнічності може сприяти місцевому самоврядуванню та національній консолідації через культурний та економічний обмін між різними етнічними групами, стимулювати політичну конкуренцію та громадянську активність, здійснювати тиск на органи влади з вимогами демократичних перетворень у соціально-професійній сфері.	<i>Політизація етнічності у контексті загострення внутрішньополітичних протиріч, погіршення соціально-економічної ситуації чи у разі міждержавного збройного конфлікту може вилитися в поширення міжетнічної ворожнечі у суспільстві, появу етнічних сепаратистських рухів та терористичних організацій.</i>
4. Інтеграція до ЄС та НАТО відкриває вікно до економічних можливостей	4. Україні загрожувала рецесія: за підрахунками Світового банку очікувалося скорочення ВВП України у 2022 році на 45,1 %. Скорочення ВВП України у 2022 році відбулося на 29,1 %, за підсумками I кварталу 2023 року – на 10,5 %.

Розраховано і складено за джерелом: Архів автора (2023).

Починаючи з 1982 р., завдяки ідеям Хайнса Вайриха (Heinz Wehrich), SWOT-аналіз починає сприйматися як комплексний інструмент конструювання стратегій. Важливо зазначити, що у своїй роботі Х. Вайрих не тільки запропонував формувати стратегії поведінки системи на основі систематичного зіставлення зовнішніх чинників із внутрішніми силами та слабкостями, а й вказав на необхідність періодичного складання TOWS-матриць, що повинно було дати змогу відслідковувати зміни конкурентного середовища в процесі синтезу та реалізації стратегії (Wehrich, 1982, р. 54 – 66). Відповідно, базова матриця SWOT – це інструмент планування. Для того, щоб підготувати конкретні рекомендації та стратегії розвитку досліджуваної системи проаналізуємо за матрицею TOWS (TOWS був запропонований Х. Вайрихом як авторський варіант SWOT – аналізу), так званим інструментом дії, сильні та слабкі можливості, а також сильні та слабкі загрози. Хайнс Вайрих описував можливості та загрози виключно як зовнішні фактори, але за 40 років світ кардинально змінився та став глобальним, тому можливості та загрози розглядаємо як зовнішні та внутрішні чинники.

Таблиця 5.7

Матриця TOWS за Хайнсом Вайрихом

Зовнішні / внутрішні фактори Внутрішні / зовнішні фактори	Можливості	Загрози
Сильні сторони	SO strategy Maxi-Maxi Стратегія «Сильних сторін» / «Можливостей» (максимальне використання «сильних чинників» та усіх наявних можливостей) Як використати сильні сторони для того, щоб скористатися внутрішніми та зовнішніми можливостями.	ST strategy Maxi-Mini Стратегія «Сильних сторін» / «Загроз» (використання «сильних чинників» для мінімізації загроз) Як використати свої сильні сторони для мінімізації впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.
Слабкі сторони	WO strategy Mini-Maxi Стратегія «Слабких сторін» / «Можливостей» (подолання «слабких чинників» з метою використання «можливостей») Як досягти того, щоб слабкі фактори не заважали використанню внутрішніх та зовнішніх можливостей.	WT strategy Mini-Mini Стратегія «Слабких сторін» / «Загроз» (стратегія зменшення «загроз» та ліквідації «слабких чинників») Як підсилити свої слабкі фактори, щоб вони послаблювали вплив внутрішніх та зовнішніх загроз

Розраховано і складено за джерелом: Wehrich, H. (1982, April). The TOWS-matrix. A Tool for Situational Analysis. *Long Range Planning*. Volume 15, Issue 2, Pages 54 – 66. [https://doi.org/10.1016/0024-6301\(82\)90120-0](https://doi.org/10.1016/0024-6301(82)90120-0)

Сформована матриця (див. табл.5.7) комплексно оцінює наявні можливості та загрози для визначення стратегічного вектора, який має виходити з поставлених стратегічних цілей та наявної ситуації (аналіз якої проведений за допомогою SWOT – методу). Найбільш успішною стратегією є SO, яка передбачає максимальне використання переваг та усіх наявних можливостей. На жаль, повномасштабна війна РФ проти України з усіма наслідками посилює «слабкі чинники», які переважають. Тому основним завданням є зменшення сили впливу «слабких чинників» задля використання можливостей. Перехідною стратегією обираємо стратегію WO, яка орієнтована на значні зміни в системі (оновлення та посилення нормативно-правової бази у сфері етнонаціональної

політики та зайнятості населення, зменшення негативних наслідків повномасштабного вторгнення РФ та ін.), яка підготує базу для впровадження стратегії SO, яка визначає стратегічний розвиток системи та післявоєнну відбудову.

Поширеним інструментом селекції можливостей і стратегій, що впливають із них, є інтерактивна матриця Х. Вайриха (див. табл. 5.8), що дає змогу визначати пріоритети можливостей, виходячи з кількості їхніх сприятливих поєднань (знак +) із «сильними чинниками». Так, можливість № 2 визначено як найменш сприятливу (дає мінімальну кількість сприятливих поєднань, 1 з 6), як і можливість №3 (2 з 6), можливість № 1 та № 4 – найсприятливіші (дають максимальну кількість сприятливих поєднань, 6 з 6).

Таблиця 5.8

Селекція можливостей і стратегій згідно з інтерактивною матрицею Хайнса Вайриха

Сильні сторони Можливості	1. Консолідація всіх етнічних груп	2. Єдність в питаннях підтримки влади	3. Єдиний етнополітичний простір	4. Високий рівень соціального самопочуття.	5. Спільні цінності навколо європейського майбутнього України (ЄС та НАТО)	6. Консолідація української нації
1. Вироблення ефективних політико-правових механізмів	+	+	+	+	+	+
2. Міграція	-	-	-	-	+	-
3. Політизація етнічності	-	-	-	+	-	+
3. Інтеграція до ЄС та НАТО	+	+	+	+	+	+

Розраховано і складено за джерелом: Архів автора за системою: Koontz, H., Wehrich, H. (2013). Essentials of Management. 9th Edition. McGraw Hill.

Отже, сьогодні успішною стратегією є WO strategy Mini-Maxі, яка орієнтована на значні зміни в системі (оновлення та посилення нормативно-правової бази у сфері етнонаціональної політики та зайнятості населення, зменшення негативних наслідків повномасштабного вторгнення РФ та ін.). Вироблення ефективних політико-правових механізмів є ефективним інструментом активізації внутрішніх та зовнішніх можливостей, а також мінімізації впливу внутрішніх та зовнішніх загроз щодо соціальної взаємодії національно-громадянського і етнічного в соціально-професійній сфері України. Інтеграція до ЄС та НАТО, відповідно, є успішною стратегією досягнення поставленої мети. Дуже важливо, щоб економічна політика України узгоджувалася з етнонаціональною задля подолання регіональних диспропорцій зайнятості та наслідків повномасштабного вторгнення РФ.

Рекомендації та пропозиції щодо оптимізації політики

Задля протидії етнополітичним загрозам та використання можливостей, які супроводжують поселенську та соціально-професійну структуру України у сфері внутрішньої політики, рекомендуємо:

1. Удосконалити та оптимізувати нормативно-правову базу у сфері етнонаціональної політики для ефективного функціонування етнополітичного менеджменту в поліетнічній Україні в умовах забезпечення національної стійкості та збереження, а також відновлення територіальної цілісності України.

2. Ухвалити закон (кодекс законів) про працю, який відповідатиме викликам та загрозам, а також гармонізує взаємодію учасників соціального діалогу, гарантуватиме дотримання ратифікованих Україною конвенцій МОП та який може ефективно реагувати на нові загрози (пандемію, війну та інші форс-мажорні обставини).

3. Формувати сучасні підходи до розв'язання проблем невідповідності у сфері зайнятості, послуговуючись успішними практиками ЄС.

4. Державному комітету статистики України відновити національний та регіональні моніторинги динаміки складу населення за етнічним показником; створити й регулярно оновлювати архів відповідних статистичних відомостей та надавати експертам вільний доступ до цього архіву.

5. Забезпечити проведення спеціалізованих соціологічних досліджень щодо вивчення етнополітичної ситуації в поліетнічних регіонах України для вироблення довгострокової державної політики у цих регіонах.

6. Запропонувати НАН України проведення у 2023 – 2025 роках комплексних досліджень етнічних особливостей зайнятості та соціально-професійної стратифікації в регіонах.

7. Доручити місцевим державним адміністраціям країни:

- відновити моніторинг динаміки складу населення за етнічним показником,
- проводити постійний моніторинг конфліктних випадків,
- створювати сприятливі умови для забезпечення прав соціальних та економічних громад національних меншин на місцевому рівні,
- стимулювати активну участь етнічних спільнот у розвитку нових громад,
- передбачати бюджетну підтримку громадам на заходи інтеграції етнічних спільнот в українське суспільство.

8. Розробити заходи з підтримки зусиль науково-освітніх установ щодо проєктів у кібер-просторі, спрямованих на поширення знань про історію, культуру та економічні традиції національних меншин та поваги до різноманіття.

9. У сфері інформаційної політики протидіяти гібридній агресії шляхом широкої інформаційної кампанії щодо пропагування ідей зміцнення національної єдності та забезпечення прав і свобод громадян України всіх етнічних груп. Зокрема, проводити просвітницькі кампанії задля усвідомлення громадянами зв'язку між широкими правами національних меншин в Україні та боротьбою проти прямої агресії та гібридних дій РФ.

10. Відстежувати випадки набуття подвійного громадянства, зокрема, з використанням потенціалу пунктів пропуску при виїзді з України, для чого

розробити та запустити в роботу спеціальне програмне забезпечення. На виконання чинного Закону України «Про громадянство» необхідно, проконтролювати, чи відмовилися від свого першого громадянства особи, які набули українського громадянства, або громадяни України, які набули громадянства іншої країни. Доступні відомості свідчать, що подвійне/множинне громадянство українців не є рідкістю. У багатьох випадках, якщо не в більшості, українські громадяни використовують різні паспорти, щоб мати ширший спектр можливостей працевлаштування, соціально-побутового, фінансового та іншого характеру. З іншого боку, подвійне/множинне громадянство може призвести до того, що такі особи здобудуть і реалізують право й обов'язок без відома органів влади України проходити військову та спеціальну підготовку в сусідніх державах і, в разі суспільно-політичної кризи, прислужитися недружнім щодо України режимам.

11. Створювати умови повернення висококваліфікованих працівників до України, базисом яких є програми збереження існуючих і створення нових робочих місць, посилення інституційної ролі Державної служби зайнятості, удосконалення вітчизняної системи оплати праці.

12. Створювати умови для економічної інтеграції національних меншин, у тому числі через підтримку підприємництва (інвестиції) та культурно-освітніх ініціатив, що дозволить уже у короткостроковій перспективі використовувати потенціал «народної дипломатії» через представників національних меншин України в країнах їхнього походження, особливо актуально у стосунках з меншинами, які пов'язані з державами-членами ЄС, через які намагається вести підривно роботу РФ (Греція, Угорщина, Словаччина, Болгарія та ін.).

13. Упроваджувати успішні практики ЄС щодо підтримки висококваліфікованих робітників, зорієнтовану на «людиноцентричні» підходи, вироблені Глобальною комісією з питань майбутнього сфери праці, що передбачають збільшення інвестицій у розвиток здібностей людини та інститутів праці, у гідну та стабільну зайнятість (наприклад, програма «Індустрія 4.0», яка розглядається як концепція четвертої промислової революції, яка охоплює фундаментальні зміни не тільки у виробництві, а також у багатьох інших сферах людського життя, передбачає еволюцію традиційної промислової автоматизації, черговий етап діджиталізації виробництв, продуктів та якісну зміну управління та створення нових цифрових бізнес-моделей).

У сфері зовнішньої політики та «публічної дипломатії» рекомендуємо:

1. На міжнародних платформах та майданчиках активізувати роботу над іміджевою політикою України.

2. Використовувати потенціал співпраці та розширення повноважень спільнот національних меншин, зокрема, для просування національних інтересів у країнах походження.

3. Зберігаючи принцип єдиного громадянства, вести переговори із зацікавленими державами-членами ЄС щодо укладення окремих додаткових угод про статус громадян України певного етнічного походження, який дозволить їм легально користуватися окремими політичними, економічними та соціальними правами на території цих держав.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. (2017, Вересень 8 – 15). *Громадська думка та електоральні наміри українців на початку нового політичного сезону (за даними всеукраїнського репрезентативного опитування)*. <http://www.ispp.org.ua/files/1508422178.pdf>

Балакірева, О., & Дмитрук, Д. (2016). Оцінка соціально-політичної ситуації наприкінці 2016 року. *Український соціум*, 59(4). <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-4-2016/101-133.pdf>

Ворона, В. М., & Шульга, М. О. (Ред.). (2020). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 7 (21). Інститут соціології НАН України.

Ворона, В. М., & Шульга, М. О. (Ред.). (2021). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років Незалежності*. Випуск 8 (22). Інститут соціології НАН України.

Дегтеренко, А. (2008). *Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я*. Друкарня «Новий світ». https://www.academia.edu/62246569/Ethno_National_Aspect_of_the_Activities_Carried_Out_by_the_Territorial_Communities_of_Ukrainian_Northern_Pryazov_je_as_viewed_in_political_science

Дегтеренко, А. (2016). *Етнополітичні загрози та ризики національної консолідації: регіональний вимір*. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/etnopolitichni-zagrozi-ta-riziki-nacionalnoi-konsolidacii-regionalniy-vimir>

Дегтеренко, А. (2017). *Процеси політизації етнічності в Україні: загрози та можливості для державної політики в умовах зовнішньої агресії*. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/procesi-politizacii-etnichnosti-v-ukraini-zagrozi-ta-mozhливosti-dlya>

Державний комітет статистики України. (2003–2004). *Всеукраїнський перепис населення 2001. Регіони України*. <http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/>

Економічна активність населення України, 2015. (2016). Державна служба статистики України.

Економічна активність населення України, 2018. (2019). Державна служба статистики України.

Картунов, О. (2017). Метод та матриця SWOT-аналізу: пошуки шляхів удосконалення. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 21. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2017_21_3

Київський міжнародний інститут соціології. (2022, Липень 6 – 20). *Показники національно-громадянської української ідентичності*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>

Костриця, В., Бурлай, Т. (2020). Дисбаланс і дивергенція у сфері зайнятості: підходи ЄС та України до їх подолання. *Український соціум*, 1(72). <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083>

Котигоренко, В. (2016). Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3 – 4. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nziplend_2016_3-4_17

Левчук, Н. (1998). *Демографічні втрати України у період сучасної соціально-економічної кризи: регіональні особливості*. [Дисертація кандидата економічних наук, Ужгородський національний університет].

Лібанова, Е. (2012). *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Лібанова, Е., Фтомова, О. (2019). Особисті перекази мігрантів: оцінка масштабів і наслідків. *Демографія та соціальна економіка*, 3 (37).
<https://doi.org/10.15407/dse2019.03.011>

Людський розвиток в Україні. (2016). *Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку*. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.

Международное бюро труда. (2019). *Работать ради лучшего будущего*. Глобальная комиссия по вопросам будущего сферы труда. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_662472.pdf

Міжнародний республіканський інститут. (2022, Червень). *Опитування громадської думки MPI в Україні в червні 2022 року*.
https://ratinggroup.ua/research/ukraine/opros_iri_obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_v_ukraine_iyun_2022.html

Міністерство соціальної політики України. (2022). *Інформаційно-аналітична записка щодо рівня життя населення України у січні – грудні 2021 року*.
<https://www.nas.gov.ua/tradeunion/Pages/default.aspx>

Ніколаєць, Ю. (2012). *Поселенська структура населення Донбасу : (етнополітичний аспект динаміки)*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/nikolaiets-iu-o-poselenska-struktura-naselelnia-donbasu-etnopolitychnyj-aspekt-dynamiky-monohrafiia/>

Опендатабот. (2022, Жовтень 24). *Хто більше: скільки українців насправді не повернулись додому через війну? За літо кількість громадян, що повертались, перевищила суму тих, хто виїжджав*. <https://opendatobot.ua/analytics/ukrainians-coming-back>

Романюк, А., Скочиляс, Л. & Зінчук, В. (2010). *Електоральна карта Львівщини у міжрегіональному зрізі*. ЦПД.

Скороход, О. (2022, Квітень 19). *«Якби не катастрофи ХХ століття, то на початку 1990-х в Україні жило б 84 мільйони»*, – демограф Олександр Гладун. Локальна історія. https://localhistory.org.ua/texts/interviu/cherez-kilka-rokiv-pislia-katastrofi-vidbuvaietsia-kompensatsiine-zrostannia-narodzhuvanosti-demograf-oleksandr-gladun/?fbclid=IwAR21Z2doSI_iEahUroZ3se5JIFuMioFd7YuZfeqW2bm1IpPd3O4wn940w8Q

Сокулер, З. (2003). Социальное и географическое пространство в концепции П. Бурдьё. *Социальное пространство. Междисциплинарные исследования*.

Соціологічна група Рейтинг. (2022, Березень 12 – 13). *Четверте загальнонаціональне опитування українців в умовах війни*.
https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetvertyy_obschenacionalnyy_opros_ukraincev_v_usl_oviayah_voynu_12-13_marta_2022_goda.html

Соціологічна група Рейтинг. (2022, Жовтень 1 – 2). *Динаміка зовнішньо-політичних настроїв населення*. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_zovn_shno-pol_tichnih_nastro_v_naselelnya_1-2_zhovtnya_2022.html

Соціологічна група Рейтинг. (2022, Квітень 26). *Дев'яте загальнонаціональне опитування: соціально-економічні проблеми під час війни*.
https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_socialno-ekonomicheskie_problemy_vo_vremya_voynu_26_aprelya_2022.html?fbclid=IwAR3z1mcWs qwLtUfvP9qyeS_9ExpOhqn-MXaPqEMzdSN9WvlfR7iEqwy3Ck

Соціологічна група Рейтинг. (2022, Липень 23 – 24). *П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і доходи*.

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_vo_yuny_zanyatost_i_dohody_23-24_izulya_2022_goda.html

Соціологічна група Рейтинг. (2022, Серпень 17 – 18). *Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності*.
https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnua_2022.html

Український інститут майбутнього. (2021, Жовтень). *Соціально-політичні настрої українців*. https://uifuture.org/publications/soczialno-politychni-nastroyi-ukrayinciv-zhovten-2021/?fbclid=IwAR0aB2MnBj0-mLChWmCiqjKOzpush0f68_OZL-ZlaNGLqPCFHu4alceh48Y#more-9367

Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. (2012, Серпень 22). *День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни*. <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni>

Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. (2017, Серпень 22). *До 26-ї річниці Незалежності України: тенденції змін громадської думки*. <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (1991, Грудень 1). *Відомість про результати Всеукраїнського референдуму. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 144. Арк. 6*. http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?11#photo

Эккель, Б. (1976). *Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР*.

Dealtry, R. (2009). *Dynamic SWOT Analysis: Developers' Guide*. United Kingdom DSA Publications.

Dehterenko, A. (2019). *Ethno-National Policy in Ukraine: Threats and Security. Contemporary challenges and new developments*.
https://www.academia.edu/62246773/Anastasiia_DEHTERENKO_Ethno_National_Policy_of_Ukraine_Threats_and_Security

ILOSTAT. (2022). *The International Classification of Occupations (ISCO)*.
<https://ilostat.ilo.org/resources/concepts-and-definitions/classification-occupation/>

Koontz, H., Wehrich, H. (2013). *Essentials of Management. 9th Edition*. McGraw Hill.

Quality of Nationality Index. (2018). *Quality of European Nationalities: Ukraine*.
<https://www.nationalityindex.com/worldmap/UKR>

The Henley & Partners. (2023). *The Henley Passport Index*.
<https://www.henleyglobal.com/passport-index/>

UNHCR. (2022). *Ukraine refugee situation*.
<https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

UNHCR. (2023). *Ukraine refugee situation*.
<https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Wehrich, H. (1982, April) *The TOWS-matrix. A Tool for Situational Analysis. Long Range Planning*. Volume 15, Issue 2, Pages 54 – 66. [https://doi.org/10.1016/0024-6301\(82\)90120-0](https://doi.org/10.1016/0024-6301(82)90120-0)

World Bank Group. (2022, April 10). *Russian Invasion to Shrink Ukraine Economy by 45 Percent this Year*. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/04/10/russian-invasion-to-shrink-ukraine-economy-by-45-percent-this-year>

РОЗДІЛ 6

Культура та мовні практики

Мовні та культурні ідентичності в контексті етнополітичної інтеграції

Повномасштабна війна РФ проти України внесла глибинні корективи в суспільно-політичні та соціокультурні трансформації суспільства, започатковані проголошенням державної незалежності, актуалізувала необхідність пошуку нових підходів у теорії й практиці консолідації українського народу, утвердження національної й громадянської ідентичностей, підвищення ролі науки, культури й освіти в цих процесах. Тимчасова окупація Автономної Республіки Крим, частин Донецької, Луганської, Запорізької, Миколаївської та Херсонської областей, масштабні втрати людських і економічних ресурсів, тотальне руйнування критичної інфраструктури інших регіонів не зламали ні моральну, ні політичну єдність українства, а навпаки – справили потужний вплив на мобілізацію його зусиль для відсічі ворога, на утвердження почуття патріотизму й масове усвідомлення українськості й свого цивілізаційного вибору, на розуміння небезпеки й необхідності захищати Батьківщину, що остаточно розвіяли кремлівські міфи про «старшого брата» й гасла «навіки разом». Українськість сьогодні виступає не лише як етнічна й громадянська ознака тієї чи іншої людини, але й суспільства загалом, усіх його сфер, включаючи й розвиток культури, науки, освіти, видавничої сфери, засобів масової інформації.

За порівняно короткий час відбулися різкі зміни в суспільній свідомості українців, їх ставленні як до Росії, її історії і культури, так і до власної мови, історії, культури та держави. Соціологічні опитування останніх років засвідчували зростання україноцентричних настроїв у суспільній свідомості жителів України: 95% респондентів підтверджують українське громадянство (Калакура & Панчук, 2018, с. 66), 92% визнають своє українське етнічне походження (Семків, 2017), 85% вважають себе патріотами своєї країни (Рейтинг, 2020), 70% громадян відносять себе до української культурної традиції (Центр Разумкова, 2016, с. 9). Водночас під впливом російської пропаганди та підривної діяльності проросійських сил, наростання кризових явищ на тлі пандемії й поширення COVID-19 ситуація в деяких областях України залишалася напруженою, загострився суспільний дискурс щодо ключових цивілізаційних, світоглядних цінностей: зовнішньополітичного вектора розвитку, забезпечення прав людини, у т. ч. корінних народів та національних меншин, змісту державної політики національної єдності, яку нерідко трактували як «м'яку» українізацію.

За таких умов серед ключових завдань органів державної влади та інституцій громадянського суспільства поряд із захистом та відновленням територіальної цілісності України, деокупацією територій чільне місце посідають питання дотримання прав громадян в освітній та культурній сферах життєдіяльності суспільства, утвердження громадянської ідентичності, «зшивання» соціокультурної єдності українців на засадах спільних цінностей: громадянства, поваги до державних символів, української мови, історії та культури.

Українських громадян об'єднує більш-менш однакове розуміння минулого, спільне бачення сьогодення та майбутнього. Все це актуалізує потребу наукового з'ясування шляхів забезпечення умов для вільного вияву етнічної ідентичності громадянами всієї країни, формування загальнодержавної та персональної соціокультурної ідентичності, відповідної громадянської позиції й інтеграції освітньо-культурного та мовно-комунікаційного простору.

До пріоритетів інституцій державної влади й громадянського суспільства належить узгодження етнонаціональної політики в усіх сферах, включаючи й мовно-культурну, з умовами війни з тим, щоб максимально сприяти консолідації мешканців усіх регіонів навколо цінностей територіальної цілісності держави, її незалежного, вільного, демократичного розвитку, становлення єдиної громадянської нації. У цьому контексті ключовим концептом суспільної інтеграції як складової деокупації території й утвердження громадянської ідентичності є поняття *етнокультурна консолідація*. Для нинішніх умов воно видається найбільш актуальним і продуктивним концептом, оскільки інтегрує й поєднує в собі елементи громадянської, етнічної, історичної, культурної та духовної спільності українського народу, його цивілізаційного вибору (Явір, 2017, с. 439).

Метою розділу є осмислення процесу трансформації мовно-культурних ціннісних орієнтирів мешканців України за роки відновлення незалежності, його особливостей на тлі російської агресії та культурної експансії, з'ясування шляхів подальшої декомунізації та дерусифікації суспільства, обґрунтування нових підходів до утвердження громадянської єдності на основі забезпечення етнокультурних прав громадян, вироблення механізмів профілактики й запобігання таким негативним явищам як колабораціонізм та зрадництво.

Відповідно до мети поставлені й реалізуються такі *дослідницькі завдання*:

- з'ясувати на основі порівняння особливості розвитку сфери освіти, культури та мови, етнокультурної політики України, забезпечення вільного прояву мовної ідентичності громадян, права на ширший доступ і вільне користування рідною мовою до початку збройної агресії Російської Федерації та в ході війни;

- проаналізувати зміни мовно-культурної складової політичних та світоглядних поглядів українців у контексті ролі інституцій громадянського суспільства в етнокультурній консолідації суспільства;

- дослідити трансформації культурного простору, нові явища в діяльності закладів освіти, культури та мистецтва, національно-культурних товариств, їх досягнення й прорахунки на тлі впровадження політики мультикультуралізму;

- спрогнозувати перспективи модернізації етнокультурної політики держави, діяльності органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства, активізації культурної мобільності молоді й подолання синдрому «двокультурності» частини українців.

Перед тим, як перейти до викладу вирішення поставлених завдань, вважаємо доцільним висловити декілька попередніх застережень.

По-перше, питання етнокультурного розвитку України з урахуванням певних історико-цивілізаційних і ментальних відмінностей Центрально-Західного й Східно-Південного регіонів країни вже знайшли відображення в дослідженнях вітчизняних суспільствознавців, зокрема: В. Андрущенко, В. Войналовича, В. Горбуліна, М. Житарюка, В. Євтуха, А. Колодій, В. Котигоренка, В. Кулика, О. Майбороди, М. Михальченка, О. Моці, В. Лизанчука, М. Обушного, М. Панчука, М. Поповича, О. Рафальського, М. Рябчука, М. Юрія, В. Явір та ін. Узагальнений емпірично-аналітичний матеріал в опублікованих ними працях дає підстави говорити про наявність в Україні кількох умовних, історично сформованих соціокультурних макрорегіонів за рівнем домінування українського культурного чинника (Центр і Захід України) і за поглибленою консервацією проросійського та пострадянського культурного й мовного середовища (Схід і Південь України).

Як відомо, радянська національно-культурна політика, декларуючи рівність націй, на практиці «узаконювала» вищість російської культури, оскільки КПРС реалізовувала модель внутрішнього колоніалізму під маскою так званої «нової історичної спільності людей – радянського народу». Українська культура за показової підтримки з боку влади розвивалася в руслі провінціалізму, ідеологічного монізму, соціалістичного реалізму та сприяння утвердженню нової «інтернаціональної» культури, яка на практиці ставала дедалі більше культурою російською, що особливо було характерним для Східно-Південного регіону України. Так, нинішня соціокультурна й мовна ситуація все ще зберігає тут певну специфіку й потребує особливих методів та засобів реалізації загальнодержавної етнонаціональної політики, маючи на увазі, що вони, як і її результати, не можуть бути однаковими й тотожними порівняно із Центрально-Західним регіоном (Калакура, 2018, с. 308). Можна погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що з урахуванням регіональних особливостей і спадку культурного колоніалізму необхідно формувати й популяризувати різні способи розв'язання соціокультурних і мовних проблем, які передбачали б певний компроміс інтересів населення цих макрорегіонів. З іншого боку, доречною є думка А. Колодій, яка, досліджуючи етнокультурні та регіональні відмінності та розмежування України, дійшла до висновку, що для того, щоб кожен регіон виступав як більш-менш однорідна в соціокультурному й культурно-політичному аспекті територіальна одиниця, необхідно з'ясувати специфіку в межах не двох і навіть не 4–5, а 11–12 регіонів (Колодій, 2015, с. 313).

По-друге, певною загрозою громадянській єдності суспільства до повномасштабного вторгнення РФ в Україну було збереження тенденції мовної і культурної асиміляції етнічних спільнот Сходу й Півдня України, особливо в містах, у бік російських мовних і культурних орієнтирів. Можна погодитися з тим, що для певної частини тамтешніх громадян упродовж тривалого часу сприймався як цінність успадкований зв'язок з російською культурою в широкому розумінні цього поняття. Така ситуація пояснювалася тим, що Україна є державою з полікультурним населенням і прикладом для неї можуть слугувати країни, які впроваджують політику мультикультуралізму (полікультурності).

При цьому не враховувалося, що доктрина мультикультуралізму, покликана врівноважувати напругу у сфері захисту національно-культурних прав людини, забезпечувати притаманну лібералізові пріоритетність індивідуальних прав над груповими, має низку слабких сторін, оскільки нівелює інтереси титульної нації. В умовах Східно-Південного регіону вона слугувала утвердженню пріоритету російського чинника порівняно з українським і слугувала поширенню ідеології «русского міра».

На нашу думку, сучасне бачення мультикультуралізму має пов'язуватися з безпековою орієнтацією захисту загальнодержавних інтересів українського суспільства. При цьому зберігається принцип політичного визнання взаємобумовленості індивідуальних і групових (колективних) прав громадян із чітким дотриманням адекватних критеріїв свободи й демократії. Мультикультурні проєкти в ідеалі можуть бути стабілізаційними, позаяк сповідують ідеологію за формулою «інтеграція без асиміляції». Очевидно, коли йдеться про мультикультурне суспільство, то мають на увазі насамперед регульований простір відмінностей і дій, які базуються на толерантності та ненасильстві (Нагорна, 2011, с. 30). Для України культурні чинники набули особливої важливості з причин багаторічного «забуття» власного минулого, фрагментарності історичної пам'яті. Разом з тим, розбудова національної ідентичності потребує винайдення делікатного балансу в державній політиці між певною пріоритетністю української етнічної культури та підтримкою культур національних меншин (Семко, 2017, с. 358). Інтегративна модель української етнонаціональної політики повинна зберегти самобутність усіх компонентів міжетнічної та міжкультурної взаємодії в руслі тісної співпраці титульної нації, корінних народів і національних меншин заради збереження незалежності та цілісності держави, неподільності її території.

Аналізуючи сучасні етнополітичні процеси та визначаючи перспективні напрями розвитку українського суспільства на шляху реалізації його євроатлантичних прагнень, не можна недооцінювати можливість посилення загроз безпеці й національній єдності українців з урахуванням зтяжнього характеру російської агресії, нових спроб дестабілізації суспільно-політичної ситуації в різних регіонах, імперських зазіхань режиму Путіна на всю Україну. Відновлення територіальної цілісності та суверенітету країни значною мірою залежить від подальшої етнонаціональної консолідації суспільства, від збереження етнокультурної та подальшого утвердження громадянської ідентичностей. Незважаючи те, що за роки незалежності в сфері етнонаціональних відносин в Україні відбулися суттєві позитивні зміни, питання взаємовпливів етнонаціональної ідентичності громадян та державної етнонаціональної політики в контексті нових зовнішніх та внутрішніх викликів залишаються актуальними. З одного боку, вдалося здолати більшість стереотипів, успадкованих від тривалого перебування України в складі російської та радянської імперій, а з другого, все ще залишаються відчутними залишки колоніального мислення, зросійщення та комунізації суспільства. Успадковані совкові стереотипи всіяко реанімуються рецидивами великодержавного шовінізму, парадигмою «русского міра», гібридною,

відтак повномасштабною війною й агресивною політикою Російської Федерації. Євроатлантичний вибір України, цінності Помаранчевої, а за нею Революції гідності орієнтують на подальшу демократизацію усіх сфер суспільного розвитку, включаючи етнонаціональні відносини, насамперед щодо мовно-культурної ідентифікації громадян на ґрунті українських цінностей.

Маркером позитивного іміджу держави, засадничим принципом її сталого розвитку є дотримання основних свобод людини, прав корінних народів та національних меншин. Однією з цілей сталого розвитку (ЦСР) до 2030 р., проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (ООН) від 25 вересня 2015 р. № 70/1 з урахуванням специфіки розвитку України й викладених у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», є скорочення нерівності (ЦСР №10), у т. ч. запобігання проявам дискримінації в суспільстві (завдання 10.2). До 2030 р. планується підтримати законодавчим шляхом та заохотити активну участь усіх людей у соціальному, економічному й політичному житті незалежно від їхнього віку, статі, інвалідності, раси, етнічної належності, походження, релігії та економічного чи іншого статусу (Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017, с. 78, 160). Держава зобов'язується протидіяти появі будь-яких форм нерівності чи привілейованості однієї соціальної групи над іншою. Відповідно, це стосується усіх груп – соціальних, вікових, гендерних, етнічних, релігійних, мовних, культурних – і потребує подальшого оновлення етнополітичного менеджменту, адекватного наукового прогнозування та супроводу.

Серед завдань нашого дослідження є аналіз дієвості чинників, які впливають на етнонаціональну та етнокультурну ідентичність і самосвідомість громадян України, що, в свою чергу, зумовлює необхідність модернізації етнонаціональної політики в контексті очікуваних суспільно-політичних трансформацій, задекларованих, зокрема, і в ході президентських та парламентських виборів, спрямованих на національну консолідацію з урахуванням викликів російської агресії.

Носієм громадянської, культурної, етнічної, релігійної та інших ідентичностей виступають індивід (громадянин), група (вікова, професійна, етнічна тощо), суспільство в цілому. Найбільш яскравим проявом і орієнтиром громадянської групової ідентичності українців залишається голосування на підтримку Акта проголошення незалежності України. З 37885,6 тис. громадян України, котрі були внесені до списків для таємного голосування, взяли участь у голосуванні 31891,7 тис. (84,18%). З них підтримали відновлення самостійної Української держави 28804,1 тис. (90,32%). За незалежність України проголосували всі регіони та усі етнічні групи. У нових суспільно-політичних умовах усі етнічні спільноти отримали такі можливості, яких вони не мали в умовах тоталітарної командно-адміністративної моделі управління державою.

З проголошенням незалежності перед Україною постало завдання вироблення власної моделі етнополітичного, етнокультурного та освітнього розвитку, узгодження національного законодавства з нормами міжнародних організацій: ООН, ЮНЕСКО, ПАРЄ, ОБСЄ, гармонійного поєднання інтересів усіх етнічних

груп, які проживають у державі, формування сприятливих умов для їх активної участі в політичному, соціально-економічному й культурному житті. Протягом порівняно короткого терміну була створена нова нормативно-правова база, яка в основному забезпечувала баланс і культурно-освітні потреби розвитку етнічної більшості й етнічних меншин. У фундамент цього політико-правового поля було покладено досвід Української революції 1917–1921 рр., а також зарубіжних демократичних країн. Основу сучасної етнополітики стаовили: Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Закон України «Про національні меншини в Україні». Ці документи, а головне – Конституція, закріпили тлумачення поняття «український народ» як громадянське об'єднання українського етносу (нації), корінних народів, національних меншин та етнічних груп.

Розглядаючи мотиви й тенденції трансформації державної етнонаціональної політики щодо забезпечення освітніх та мовно-культурних потреб українців в умовах війни, необхідно наголосити, що вона підпорядковується безпековим завданням і має враховувати реалії воєнного стану. Між тим, аналіз переписів населення 1989 і 2001 рр., а також подальшої статистики засвідчує тенденцію формування етнічної однорідності громадян України за рахунок зменшення чисельності представників традиційних етнічних меншин. Основними причинами цього процесу слід вважати, перш за все, міграцію, старіння, а також переселення, евакуацію, депортацію й біженство. Хоч новітніх статистичних даних про ці явища ще немає, але схоже на те, що процес міжетнічної інтеграції набув неприродного характеру, а це підтверджує необхідність внесення коректив у державну етнонаціональну політику, в тому числі в освітній та культурній сферах життєдіяльності суспільства.

Українським і принципово новим чинником етнодемографічних змін кризового спрямування, які заслуговують окремого розгляду, стала збройна окупація Криму та інших територій. До того ж РФ всіляко заохочувала сепаратистські та міграційні настрої, включаючи й видачу російських паспортів громадянам України. Саме на тлі ескалації російської агресії, окупації значної частини території України громадянська інтеграція і консолідація українського соціуму залишається постійним імперативом. Його важливою складовою є необхідність захисту інтересів кримськотатарського народу, етнічних українців та осіб інших національностей, чиї права брутально порушують окупаційні адміністрації (Котигоренко та ін., 2020, с. 584–585).

Міграція мільйонів українців за межі та в межах країни після повномасштабного вторгнення РФ в Україну створює нові проблеми в дотриманні мовно-культурних прав українців, які постають перед державними інститутами та науковцями.

На окрему увагу, з погляду сучасного етапу етнокультурної та громадянської ідентифікації, заслуговує покоління, яке народилося й сформувалося за останнє тридцятиріччя, тобто в незалежній Україні. Це покоління, що в своїй більшості орієнтується на євроатлантичну інтеграцію України, на демократичні цінності та відповідні реформи, швидко українізується як у громадянському, так

і в мовно-культурному вимірі. Сказане стосується й дослідження змін, які відбулися в свідомості тих громадян, які голосували за незалежність у 1991 р. Сучасна ситуація в Україні супроводжується відходом від синдрому домінування двомовності її населення, причому мовні переваги значної частини громадян України не збігаються з їх етнічною самоідентифікацією.

Разом з тим, певні загрози громадянській єдності породжуються негативними наслідками мовної й культурної асиміляції частини етнічних спільнот під впливом російської мовно-культурної експансії. Водночас неухильно відновлюються функції української мови як рідної мови для більшості етнічних українців та відродження рідної мови неукраїнських етнічних груп. Застосування захисних процедур щодо української мови на територіях, де вона фактично була «меншинною», сприяє її становленню як основної мови міжетнічного спілкування. Ухвалення, а головне впровадження, Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» відкрило нові можливості для української мови. Прискорення поширення української мови як мови спілкування громадян пов'язане з активним спротивом громадян України російській агресії, коли мова, поряд зі світоглядними демократичними цінностями, стає маркером суспільно-політичного вибору.

Наголосимо, що мовно-культурний чинник є визначальним фактором у формуванні національних спільнот і що поширення однієї мови є найбільш дієвим чинником консолідації населення в межах однієї держави (Лопушинський, 2008, с. 4). Зважаючи на виняткову суспільно-політичну актуальність та контроверсійність мовного питання в Україні, яке тривалий час використовувалося як фактор перманентного соціального напруження, необхідно забезпечити послідовне, неухильне дотримання законодавства про статус української мови. Державна мовна політика має бути спрямована на пошук міжнаціонального порозуміння в цій сфері, а це передбачає створення можливостей іншим мовним компонентам зайняти свою функціональну нішу в загальноукраїнському культурно-освітньому просторі.

З-поміж відповідей на виклики війни в сфері етнополітики важливе місце посідає оновлення її теоретичних засад з урахуванням нових реалій у мовно-культурному просторі України й наявного зарубіжного досвіду. Етнополітологія традиційно виділяє дві основні моделі етнополітики: асиміляційну та плюралістичну (Деревінський, 2018, с. 290). Під моделлю етнополітики розуміється набір наявних й прихованих інструментів та принципів, за допомогою яких держава досягає певної мети, які обумовленні стратегією її існування (Андріяш, 2013). З іншого боку, у спеціальному дослідженні ООН щодо расової дискримінації в політичній, соціальній та культурній сферах (1971) сформульовані чотири основні моделі державної етнополітики: 1. Асиміляція або інтеграція, яка базується на ідеї переважання домінуючої культури, гомогенності країни за рахунок відмови від багатоманітності культур на користь домінуючої; 2. Фузія (дифузія), що являє собою процес, у якому дві чи більше культур комбінуються й утворюють нову культуру, що відмінна від похідних; 3. Плюралізм – це політика, яка спрямована на об'єднання різних етнічних груп,

культивує рівність та повагу; 4. Сегрегація – це політика, яка базується на домінуванні однієї культури за умови збереження деяких етнічних груп у незмішаному вигляді, але в ієрархічній позиції. Сегрегація буває примусова і добровільна. З усієї повагою до ООН, українці не можуть беззастережно підтримати ототожнення асиміляції та інтеграції (Коршук, 2010, с. 447). На нашу думку, інтеграційна модель за своїм змістом є підвидом плюралістичної моделі, тому що має на меті об'єднати громадян, незалежно від їхнього етнічного походження на основі власного вибору. Політика мультикультуралізму в ідеалі націлена на органічне поєднання загальнонаціональної (громадянської) ідентичності та ідентичностей різноманітних етнічних груп, що населяють країну.

Етнокультурна консолідація суспільства:

зміни в етнонаціональній ідентичності мешканців регіонів

Аналіз висвітлення розвитку етнополітичних і етнокультурних процесів після відновлення державної незалежності України в сучасній науковій літературі засвідчує, що поетапна реалізація агресивної політики Російської Федерації щодо України на Півдні й Сході тривалий час залишалася поза увагою дослідників, особливо місцевих. Загострення соціальної напруги розглядалося науковцями, у кращому разі, як особливості кримськотатарського національного руху або ж у розрізі тогочасних виборчих кампаній та електоральних технологій. На жаль, посилений вплив Росії на етнонаціональну сферу України й використання агентів впливу та російської національної меншини для тиску на прийняття важливих внутрішньополітичних рішень вищими державними органами України або замовчувався, або не сприймався як небезпека. Етнічних росіян активно використовували під час нагнітання істерії щодо нібито примусової українізації, під час кризових ситуацій у Криму й на Донбасі, а згодом, у 2014 р., під час війни й окупації цих територій (Котигоренко та ін., 2020, с. 152). В. Котигоренко та М. Панчук справедливо відзначили, що для південних та східних областей властива доволі невелика кількість організацій, покликаних захищати інтереси та права росіян (у середньому – менше трьох на область). Це пояснювалося тим, що, з одного боку, росіяни регіону не відчували якогось серйозного дискомфорту в національно-культурній сфері, з іншого – питання поглиблення стосунків з Росією, підвищення статусу російської мови, збереження російськомовної освіти порушували більшість політичних сил регіону (Котигоренко та ін., 2020, с. 536). Отже, соціокультурний простір Сходу та Півдня України впродовж усіх років незалежності перебував у полоні радянських стереотипів щодо ролі російської мови та культури, зневажливого ставлення до інших культур регіону, насамперед до української. Між тим, реальне забезпечення мовних і культурних потреб російського населення в Україні залишалося незрівнянно кращим, аніж інших національних спільнот.

Новітня етнополітична наука й суспільна практика засвідчують, що механізми досягнення етнокультурної консолідації суспільства залежать від багатьох чинників, зокрема, від характеру політичного режиму, національних традицій, рівня соціально-економічного розвитку тощо. Як правило, вона

забезпечується двома способами: політико-правовим засобами та за ініціативи «титульної нації», етнічної серцевини, коли належність до нації не визначається державним кордоном. Досвід показує, що нація, яка об'єднана спільним почуттям патріотизму, культурно-духовними цінностями, швидше консолідується й спроможна ефективніше розв'язувати свої проблеми. В одній ситуації більша ініціатива може йти від держави, від механізмів державного управління, а в інших – від громадянського суспільства. Національна консолідація буде успішною, коли державна політика в сфері національно-культурної консолідації взаємодоповнюється діяльністю інституцій громадянського суспільства (Луцишин, 2014, с. 209).

Сучасний етап гармонізації міжетнічних відносин в Україні пов'язаний з необхідністю мінімізації зовнішніх впливів тих негативних світових тенденцій, які ведуть до надмірної політизації етнічності, наростання проявів ксенофобії, етнічного й релігійного протистояння та екстремізму, зокрема, впливу ідеології «русского міра» – рашизму. Хоча події останніх років, зумовлені російською агресією, відчутно дискредитували концепцію «русского міра» та «євразійської інтеграції» в очах більшості населення України, але проросійські сили, агенти путінського впливу не припиняють підмивати фундамент української ідентичності, нерідко спекулюючи на прорахунках влади в соціокультурній та гуманітарній сфері загалом.

Державна гуманітарна політика до повномасштабного вторгнення РФ, усі її складові – етнонаціональна, соціокультурна, освітня, релігійна – в Східно-Південному регіоні України так чи інакше вели до «позитивної дискримінації» титульної національності (за Р.Брюбейкером), оскільки інтереси етнічних українців у історичній ретроспективі було скривджено Російською імперією, а згодом радянською, а відтак обмежено в перші десятиліття незалежності. Ось чому потрібні спеціальні дії для того, щоб подолати ту кривду та загрозу, а самі ці дії є виправданими задля торжества історичної справедливості. Питання етнокультурних перспектив регіону були й залишаються наріжним каменем наукового дискурсу: у той час, як одні з відразою описують культурну маргіналізацію й духовну деградацію російськомовних українців, убачаючи їхнє спасіння в поверненні в лоно української національної культури, інші ратують за долучення до «більш високої» культури – російської. Процеси, що тут відбуваються, автори традиційно порівнюють із дією плавильного казана, в якому штучно конструювалася радянська ідентичність (Верменич, 2014, с. 292, 294).

Упродовж тривалого часу мешканцям Східно-Південного регіону нав'язувалася думка про його двокультурність або й полікультурність. Адже частина населення Півдня, а ще більше Сходу України, особливо міського, традиційно ідентифікували себе з російською й радянською культурою. Так, згідно з результатами опитування, проведеного компанією Research & Branding Group у січні 2007 р., представниками російської культурної традиції себе вважали 29% жителів східних і 25% жителів південних областей, а представниками радянської культурної традиції – 23% жителів південних і 40% жителів східних областей України (при цьому респонденти могли вибрати два варіанти відповідей). Без АРК і м. Севастополя 17% мешканців Півдня (в цьому дослідженні Південь

України було визначено в складі АРК, м. Севастополя, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей) вважали себе представниками російської культурної традиції й, водночас, 21% – представниками радянської культурної традиції. Інше дослідження цієї служби у вересні 2013 р. показало, що серед жителів Донецька 27% чоловіків і 37% жінок вважали себе представниками української культурної традиції. Понад те, серед громадян 18–29 років таких було 50%, 40–49 років – 41%. Тобто, українська культура й в цьому регіоні країни відновлювала функцію збереження й конструювання загальноукраїнської, державницької ідентичності, виступала генератором такої ідентичності (Котигоренко та ін., 2014, с. 521).

У 2015 р. Інститут соціології НАН України запропонував респондентам обрати один варіант відповіді на питання, до якої культури вони себе відносять – української, російської або іншої. Як наслідок, переважна більшість опитаних на Заході (96%) та в Центрі (91%) віднесла себе до української культури. Також до української культури віднесли себе переважна більшість жителів Сходу (окрім Донецької й Луганської областей) і Півдня України – 82% і 74% відповідно. При цьому в означених регіонах доволі помітна доля респондентів, що віднесла себе до російської культури – 12% на Сході та 17% на Півдні. Окремо слід виділити підконтрольну Україні частину Донецької й Луганської областей, де представником української культури себе вважає кожен другий (49%), а російської – кожен третій (29%) опитаний (Ляшенко, 2020, с. 172). Отже, Східно-Південний регіон історично став місцем примусової асиміляції в російсько-радянський період, російсько-української культурної конкуренції на нинішньому етапі й має можливість сформуванню модерний культурний простір у руслі цивілізаційного вибору та протидії експансії «русского міра».

За результатами національних щорічних моніторингових опитувань 2020 р., проведених ІС НАН України, помітно зріс запит респондентів на розширення культурного кругозору, залучення їх до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо). Такі ціннісні настанови «скоріше важливі» й «дуже важливі» для майже 63% респондентів (Шульга, 2020, с. 284). Для порівняння: в 2018 р. це було «дуже важливо» для 29,3% і «скоріше важливо» для 43,4% опитаних, разом – майже 73%), а в 2012 р. – відповідно, 17,7% і 40,8%, разом – 58,5%. Також «дуже важливим» для себе вважали національно-культурне відродження 30,6% опитаних і «скоріше важливим» – 41,2%. У 2012 р. так думали, відповідно, 20,4% і 44,4% респонденти (Паращевін, 2018, с. 509, 511). Таким чином культурні потреби українців у мистецтві, прагнення творчої самореалізації динамічно зростають, а це означає, що національно-культурне відродження може стати важливою складовою національної ідеї консолідації України.

В умовах недостатньої ефективності регулювання міжетнічних відносин найбільш реальною й відчутною є саме фрагментарна консолідація (Степико, 1999, с. 22) – україномовна, російськомовна чи територіальна, що несе певні загрози національно-громадянській та етнокультурній консолідації. У нашому випадку особливого значення набуває пошук нових ціннісних настанов, здатних об'єднувати суспільство. Ситуацію ускладнювало те, що більшість внутрішньо

переміщених осіб з тимчасово окупованих територій обрали місцем свого проживання саме Південні та Східні регіони, посилюючи там елемент, орієнтований на російську культурну традицію. За даними Міністерства соціальної політики України станом на 6 липня 2021 р., згідно з Єдиною інформаційною базою даних про внутрішньо переміщених осіб, було взято на облік 1473650 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим (Міністерство соціальної політики України, 2021), з них у Східному регіоні – 935712 (63,5%), у Південному – 190791 (12,9%). Для внутрішньо переміщених осіб (вимушених переселенців) важливо створити умови для адаптації за новим місцем проживання та атериторіальної реінтеграції. Досягти такої атериторіальної реінтеграції й комунікативної взаємодії елементів українського соціуму можливо шляхом ефективного забезпечення прав та свобод громадян; дотримання принципу рівності та недискримінації; формування в суспільстві толерантності до вироблення спільних культурних норм (Цейтліна, 2021). Повномасштабна війна РФ проти України змусила значну частину внутрішньо переміщених осіб до подальшої міграції в Центрально-Західний регіон або за кордон України. Протягом року військових дій, пов'язаних з повномасштабною війною РФ проти України, кількість облікованих внутрішньо переміщених осіб зросла до 4,9 млн (станом на 12 грудня 2022 року на обліку внутрішньо переміщених осіб в Україні перебувало 4 893 079 осіб, з яких 1 093 821 – діти (Громадянська мережа Опора, 2023)), однак їх реальна кількість, за оцінками Мінреінтеграції, становить майже 7 млн. Тому надзвичайно важливим завданням залишається етнокультурна адаптація ВПО до культурних зразків Центрально-Західних областей, які прийняли значну кількість біженців від війни.

Важливою складовою результатів політики декомунізації стало відновлення історичної топонімії, в тому числі як засобу збереження історичної пам'яті та національно-культурного взаємопізнання українців різних етнічних спільнот, передумови задоволення їхніх мовних та культурних потреб, збереження національної культурної спадщини. Так, у Південно-Східному регіоні відновили свої історичні назви міста: Бахмут, Залізне, Торецьк, Чистякове, Яни Кату, Олешки та ін. Знаковим стало перейменування Дніпропетровська на Дніпро, а Кіровограда на Кропивницький. Загалом в Україні, за даними голови Українського інституту національної пам'яті А. Дробовича, якщо говорити про кількісні зміни, то понад 51 тисячу об'єктів топоніміки було змінено, зокрема, під тисячу населених пунктів, 26 районів, 75 закладів освіти, понад 30 залізничних об'єктів та морських портів. Щодо монументів, пам'ятних знаків, то близько 2,5 тисячі були демонтовані або прибрані з публічного простору. З них понад 1300 – це монументи Леніну (За роки декомунізації, 2020). Декомунізація, діалог із суспільством, донесення до громадян правди про злочини тоталітарного режиму, корективи в змісті освітньо-виховного процесу призводять до корінних змін у свідомості й ціннісних настановах громадян, насамперед молодого покоління.

Друга хвиля перейменувань почалася в Україні після 24 лютого 2022 р. й уже була зумовлена відмовою від назв, пов'язаних не лише з комуністичним

минулим, але й з Росією загалом. Ухвалення Закону «Про внесення змін до Закону України "Про географічні назви" щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України» передбачає «деколонізацію» географічних назв в Україні. Згідно з цим законом в Україні відтепер заборонено давати географічним об'єктам назви, які символізують або звеличують Росію. Також заборонені топоніми, пов'язані з пам'ятними місцями, датами, подіями в російській історії. Закон забороняє називати географічні об'єкти на честь історичних діячів, які скоювали агресивні дії проти України або іншої країни або здійснювали тоталітарну політику й практику радянського й російського режимів, у тому числі на тимчасово окупованих територіях України. В пояснювальній записці до Закону наголошується, що назви російських міст, сіл, вулиць, річок, озер, гір на топонімічній карті України – це п'ята колона в нашому суспільному житті, це гострий ніж, що зачаївся над нашим буттям і щодня впливає на нашу свідомість, намагаючись притупити сприйняття цивілізаційного, пригальмувати розвиток українського світогляду та української ідентичності (Кобзар, 2023). Важливим елементом цієї політики стане також повернення історичних назв у місцях традиційного проживання корінних народів та національних меншин України, адже радянському періоду було властиве нехтування локальною історією.

Вагомим чинником суспільно-політичних змін стала реформа децентралізації в Україні. У процесі децентралізації й формування територіальних громад саме останні стають основою розбудови культурного простору. Райони – для системи органів виконавчої влади, у повноваженнях яких контроль за об'єктами культурної спадщини та тим, як реалізується державна політика в сфері культури на місцях. У компетенції підрозділів обласних адміністрацій залишається управління закладами культури, які є в межах області – театри, великі музеї, туристичні заповідники національного та місцевого рівнів тощо (Як розвивати, 2020).

Культура, на жаль, і надалі залишається мало не на останньому місці уваги із залишковим фінансуванням з боку центральних і місцевих органів влади. У програмі переможця виборів міського голови Харкова І. Терехова з 15 пунктів (стратегічних кроків успішного Харкова) культурі відводився останній 15-й пункт: «Успішний Харків – культурне місто», який декларує: «Культура – це наш унікальний національний код, що потребує збереження й осучаснення. Ми продовжимо: роботу над створенням брэнда Харкова, який відображатиме сучасні тенденції розвитку міста; оснащення QR-кодами історичних та туристичних об'єктів; розробляти екскурсійні маршрути для мешканців та гостей міста; проведення театралізованих свят, урочистостей, святкових концертів, народних гулянь у святкові дні на всіх відкритих майданчиках міста» (Терехов, 2021). Це дуже нагадує римське «хліба та видовищ», показує поверховий підхід до реальних проблем як закладів культури, так і до культурних запитів харків'ян. Патріотична позиція, проявлена в ході повномасштабної агресії РФ проти України І. Тереховим, мерами інших міст, не знімає питань щодо їхньої діяльності в соціокультурній сфері в попередній період.

Українська держава й суспільство загалом максимально толерантно ставляться до проявів етнокультурної ідентичності усіх громадян. Президент України Володимир Зеленський у передвиборчій програмі, говорячи про Україну своєї мрії, її етнонаціональний розвиток, закликав громадян єднатися усім, незалежно від статі, мови, віри, національності, і просто любити Україну (Зеленський, 2019). Власне партія влади – політична сила «Слуга народу», йдучи на вибори, виокремила в програмі спеціальний пункт (№16), присвячений національній ідентичності й громадянській згоді. У ньому політична сила обіцяла: запровадити гуманітарну політику, яка сприятиме культурному, громадянському та духовному об'єднанню громадян України; створити систему підтримки української мови та культури за допомогою фіскальних стимулів і пріоритетного державного фінансування; розробити державні програми системних контактів з українськими діаспорами; створити систему інформаційної реінтеграції мешканців окупованих територій в Україну (Передвиборна програма, 2019). Ще одна нова політична сила, партія «Голос», у своїй програмі наголошувала, що «в Україні мають постати й зміцніти нові, сучасні культурні традиції, що остаточно об'єднують українську націю, цементуючи її ідентичність» (Програма партії «Голос», 2019).

За перші роки керування країною В. Зеленським та пропрезидентською монобільшістю у ВРУ в цій царині зроблено певні інституційні та законодавчі кроки на шляху реалізації євроінтеграційного курсу України. У червні 2019 р. Кабмін відновив Державну службу з етнополітики та свободи совісті, але політизація конкурсу на голову Держслужби призвела до того, що сама служба досить довго не могла розпочати своєї діяльності. Головою Держслужби стала соціолог О. Богдан, яка за балами співбесід поступалася двом іншим претендентам. Вона вважала, що служба зможе розпочати свою роботу з вересня 2020 р., а відтак вивести на належний рівень моніторинг питань, що стосуються релігії, етнічної ідентичності, мовних практик і преференцій. На її думку, «якщо в нас буде регулярний моніторинг цих питань, плюс проблеми мови ворожнечі, це буде той ресурс, який дасть виважені відповіді на непрості та болісні запитання» (Богдан, 2020). Однак на практиці реальних зрушень у цій сфері не відбулося. У лютому 2023 р. очільником служби став відомий учений і громадський діяч В. Єленський.

Важливе значення мало ухвалення Закону «Про корінні народи України» (1 липня 2021 р.), який визнав, що корінними народами України, які сформувалися на території Кримського півострова, є кримські татари, караїми, кримчаки (Верховна Рада України, 2021). Законом серед основоположних прав корінних народів України гарантуються культурні, освітні, мовні та інформаційні права, права корінних народів України на сталий розвиток.

Національна стратегія в сфері прав людини, затверджена указом Президента України В. Зеленського (24 березня 2021 р.), визначила, що захист і забезпечення прав національних меншин та корінних народів України згідно з міжнародними, зокрема європейськими, стандартами прав людини і є однією зі стратегічних цілей. Цілі державної політики в сфері міжнаціональних відносин

передбачають зміцнення загальнонаціональної єдності та забезпечення мультикультурності українського суспільства, утвердження норм міжетнічної толерантності та взаємної поваги, суспільної інтеграції українського суспільства (Президент України, 2021). Водночас План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 рр. передбачав лише один пункт стосовно державної етнополітики: до лютого 2022 р. розроблення та подання на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо: уніфікації використання терміна «нетерпимість» та обов'язкового врахування мотивів нетерпимості за такими ознаками, як раса, колір шкіри, національна або етнічна належність, релігійні переконання, ідеологічні переконання, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, інвалідність, мова, місце проживання або іншими ознаками в разі призначення покарання за злочин (Кабінет міністрів України, 2021).

Швидше за все етнонаціональна політика часів президентства В. Зеленського і далі дрейфувала б до декларування загальних прав людини, припинення війни та прагнення зшивання України як «двокультурної» держави. Про це свідчила й зміна назви профільного комітету Верховної Ради України з «Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин» на «Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономній Республіці Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин». За останні роки значних змін зазнали й політичні погляди голови профільного комітету ВРУ Д. Лубінця. Він, мажоритарник з Донеччини, у 2014 р. обирався від Блоку Петра Порошенка й у своїй програмі обіцяв: «Закрити мовне питання. Російська мова на законодавчому рівні повинна мати статус регіональної мови в Україні. Люди мають спілкуватись на тій мові, на якій їм зручно». У 2019 р. Д. Лубінець бачив етнополітичний розвиток як «єдність у різноманітті». Зокрема, він казав: «Як кандидату, який має грецьке коріння, для мене важливо гарантувати рівні права та можливості для всіх етнічних меншин багатонаціонального Донбасу. Виступаю за неухильне дотримання прав усіх національних меншин: мовних, культурних, соціальних» (Калакура, 2020, с. 116–117). Нагадаємо, що «єдність у різноманітті» є одним з гасел Європейського Союзу й впровадження політики мультикультуралізму. З початком гарячої фази війни РФ проти України й її цивілізаційного вибору етнополітичний концепт В. Зеленського максимально наблизився до програми п'ятого Президента України П. Порошенка, акцентував увагу суспільства на потребі підтримки ЗСУ, поширенні української мови, консолідації українського православ'я. Д. Лубінець став Уповноваженим ВРУ з прав людини й досить успішно працює на цьому посту.

Ухвалення Закону «Про національні меншини (спільноти) України» (13 грудня 2022 р.) засвідчило прагнення України виконати одну з головних вимог ЄС для початку переговорів про членство нашої країни в організації. Згідно з новим законом, національні меншини (спільноти) є «невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства», а їхня культура – частиною української культури. Особа, яка належить до національної

меншини, має, серед іншого, право на самоідентифікацію, використання мови меншини, збереження культурної самобутності, освіти рідною мовою. Закон покладає на державу, серед іншого, такі обов'язки: виявляти й впорядковувати місця історичної пам'яті національних меншин, охороняти об'єкти їхньої культурної спадщини; вивчати історію та культуру національних меншин; здійснювати культурно-мистецькі заходи меншин; забезпечувати вивчення представниками меншин історії та культури України (Шамайда, 2022).

Знаковою цінністю для українців виступає доступ до засобів масової інформації, а елементом етнокультурної консолідації є становлення спільного інформаційного простору, створення глобальної мережі українського мовлення як головного інструменту ведення інформаційної війни (Козьма, 2021, с. 29). Негативний зовнішній вплив на інформаційний простір України з боку РФ загрожував розмиванням суспільних цінностей і національної ідентичності. До того ж, гострою залишалася проблема створення конкурентоспроможного загальноукраїнського та регіонального інформаційного продукту. До лютого 2022 р. лише 57% жителів країни отримували інформацію виняткового з українських мас-медіа (зокрема, на Сході України показник становив 52%); серед решти також більшість отримувала з ТБ, але в поєднанні з іншими джерелами; а частина отримувала інформацію лише з інтернет-сайтів, соціальних мереж і від родичів, друзів, сусідів та ін. Практично, всі, хто отримував інформацію з російських ЗМІ (таких 5%, але на Сході України – 11%), також отримували інформацію з українських ЗМІ. Лише 0,2% жителів України отримували інформацію винятково з російських ЗМІ (зокрема, на Сході України лише 0,6%). 67% тих, хто отримували інформацію з російських телеканалів, проживали на Сході та Півдні України (Протидія, 2018, с. 6, 10).

Одним з перших потужних кроків щодо відновлення спільного інформаційного простору було схвалення Кабінетом Міністрів України в 2018 р. Стратегії інформаційної реінтеграції Донецької та Луганської областей, яка за своїм наповненням стосується всього Східно-Південного регіону (МІП, 2018). Однією із найуспішніших довготривалих інформаційних програм з реалізацією чинної Стратегії інформаційної реінтеграції Криму та Донбасу варто назвати проекти української редакції Радіо Свобода «Крим Реаліті» й «Донбас Реаліті», що інформують про актуальні теми жителів південних та східних областей України, включно з окупованими частинами, а також розповідають про події в Україні для загальнонаціональної та міжнародної аудиторії.

Для більш ефективної протидії пропаганді РФ з 1 березня 2020 р. розпочав роботу єдиний російськомовний державний інформаційно-розважальний телеканал «Дім/Дом», створений для жителів тимчасово окупованих територій України. На жаль, достатньо велика аудиторія українців, передусім в АРК, окупованій частині Донецької й Луганської областей та на лінії збройного зіткнення залишається залежною від інформаційного продукту РФ.

Державна політика щодо введення квот, що реалізується відповідно до Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації» (Верховна Рада України,

2017), сприяла ширшому представленню української мови в ефірі телеканалів і радіостанцій. Нагадаємо, закон про мовні квоти на телебаченні та радіо почав діяти в жовтні 2017 р, встановлюючи квоту 75% для загальнонаціональних каналів і 60% – для місцевих. Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» передбачено підвищення квот на українську мову на телебаченні до 90% для загальнонаціональних каналів і 80% – для місцевих каналів з 2024 р. (Верховна Рада України, 2019). За результатами загальноукраїнського соціологічного опитування, проведеного КМІС у березні 2019 р., близько 80% опитаних надавали перевагу українській як основній мові теле- та радіофіру (23,6% респондентів відповіли, що телеканали та радіостанції повинні мовити лише українською, а 52,8% – що українською і російською, але українська має переважати). Близько 60% підтримували політику державного протекціонізму щодо збільшення українського та україномовного контенту в ефірі вітчизняних телеканалів та радіостанцій. Близько 50% українців позитивно оцінювали зміни в українській музичній індустрії внаслідок запровадження квот на україномовну музику (Закусило, 2019). Саме українізація інформаційного простору може зупинити культурно-інформаційний експансіонізм РФ на Схід та Південь України, забезпечити потреби більшості українців на український культурний продукт.

Моніторинг, який постійно проводить Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, засвідчує виконання мовних квот більшістю теле- та радіокомпаній. Так, у I півріччі 2021 р. середній показник обсягу україномовних пісень в ефірі радіостанцій та середній показник обсягу ведення передач українською мовою в областях Сходу та Півдня досяг такого рівня:

Таблиця 6.1

Області Сходу та Півдня	Середній показник обсягу україномовних пісень в ефірі радіостанцій (квота більше 35%)	Середній показник обсягу ведення передач українською мовою (квота більше 60%)
Донецька	55%	89%
Дніпропетровська	39%	91%
Запорізька	48%	94%
Луганська	58%	97%
Харківська	58%	97%
Миколаївська	48%	83%
Одеська	42%	89%
Херсонська	60%	82%

100% наповнення ефіру державною мовою в I півріччі 2021 року забезпечили телемовники таких областей, як Вінницька, Волинська, Івано-Франківська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Черкаська, Чернігівська. Ознаки порушення законодавства про мовні квоти на радіо моніторинг засвідчив у ТРК «Сімон» (Харків). Моніторинг охопив 157 супутникових, регіональних та місцевих телекомпаній і 238 ефірних та регіональних радіостанцій (Результати, 2021).

Розуміючи, що в посттоталітарному суспільстві заборона (нейтралізація) впливу телерадіомовників з РФ та з неконтрольованих Україною територій на Кримському півострові, а також у Донецькій та Луганській областях може бути лише тимчасовим явищем, видається доцільним більш активне «просування» в регіон загальнонаціональних ЗМІ та використання сучасних форм поширення інформації (блогери, громадські авторитети). Ефективною структурою в інформаційному протистоянні агресору став Центр протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України. Помітну роль у консолідації суспільства відіграє Інформаційний марафон «Єдині новини», який об'єднав провідні новинні служби українських телеканалів у протистоянні інформаційній машині країни агресора.

Принагідно нагадаємо, що до основних засад внутрішньої політики в гуманітарній сфері належить сприяння культурному розвитку громадян, створення умов для реалізації творчого потенціалу людини та суспільства, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян України в задоволенні культурно-духовних потреб; відродження духовних цінностей українського народу, захист та примноження його культурних надбань, збереження національної культурної спадщини, підтримка розвитку культури й мистецтва, відродження та збереження культурної самобутності регіонів (Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики») (Верховна Рада України, 2010). У цьому сегменті українського законодавчого поля зафіксовано важливу тріаду збереження та розвитку національної культури: культуру особи (громадянина), регіону, українського народу та України загалом. Віддавши перевагу одному з компонентів, держава звужила б можливості розвитку іншого компонента й було б втрачено важливий баланс у поєднанні особистого, індивідуального та колективного, суспільно-важливого. Без такої рівноваги демократичний, європейський поступ країни неможливий.

У зв'язку з цим доречно зазначити, який зміст вкладають українці в поняття «культурна людина». Наші співвітчизники розуміють, що культура не обмежується лише художньою сферою чи володінням сучасними комп'ютерними технологіями, що належність до культури має передусім світоглядну й етично-моральну сторону. Так, на думку українців, культурною людиною може вважатися порядна людина зі стійкими моральними принципами (54% респондентів), вихована тактовна людина, що поважає думки інших (52% опитаних) (Шульга, 2020, с. 284).

На жаль, абсолютно інші процеси відбуваються на окупованих РФ українських землях. Аналіз етнополітичних змін на окупованій території засвідчує курс місцевих адміністрацій на домінування антиукраїнських сил, які відстоюють абсолютно інший напрям розвитку, спрямований на остаточний ціннісно-цивілізаційний розрив з Україною. Там панує українофобська істерія, формується альтернативна реальність, побудована Кремлем, головною метою якої виступає тотальна деукраїнізація регіону (Поплавський & Щєпова, 2021, с. 88). Країна-агресор на підконтрольній їй території України проводить дискримінаційну політику на цілковите витіснення української ідентичності з усіх сфер суспільного життя, а також на політично вмотивоване переслідування проукраїнських активістів (Сінайко, 2020, с. 96). Для більшості населення тимчасово окупованих територій виникла загроза ментального розколу, кризи іден-

тичності. У 2017 р. громадянами «ЛНР» чи «ДНР» на окупованих територіях вважали себе 18% опитаних (Степико, 2018, с. 50). Відбувається етнополітична інтеграція населення окупованих територій Донбасу в російський простір. Як і в Криму, РФ створює й використовує проросійські сентименти частини місцевого населення для формування серед нього «п'ятої колони» і використання її як допоміжного фактору воєнної окупації (Рафальський, 2021). Отже, майбутня деокупація Криму та Донбасу безпосередньо пов'язана з ідеологічною деокупацією, декомунізацією та усуненням наслідків проросійської пропаганди, що стане основою реінтеграції окупованих українських територій та включення до загальноукраїнського і європейського простору.

Консолідація українського суспільства відбувається в як етнонаціональній складовій, так і в громадянсько-політичній. Заснована на цінностях української політичної (громадянської) нації (на основі індикаторів зростання економічного добробуту, формування громадянської політичної культури, конкурентоспроможної національної освіти, культури тощо), політика консолідації держави покликана завершити етап самоідентифікації українського суспільства та надати додаткової цивілізаційної й геополітичної суб'єктності державі Україна (Станіславенко, 2021).

Отже, впровадження політики національної єдності відповідає соціокультурним запитам більшості мешканців регіонів України, захищає традиційні українські цінності, а саме: любов до рідної землі, готовність боронити її, працьовитість, хоробрість, почуття гідності, справедливості, національної й державницької свідомості, патріотизм, демократизм, відкритість, доброзичливість, волелюбність, особиста незалежність, поважне ставлення до жінок і старших за віком, побожність та ін.

Зміни в освітньо-культурному просторі

Одним з найвагоміших чинників етнокультурної консолідації українського суспільства є реформування освітньо-культурного простору, розширення сфери вживання української мови, забезпечення її державного статусу. Саме культура, освіта й мова забезпечують єдність функціонування й розвиток національного організму в просторовому та часовому вимірах (Войналович, 2020, с. 43). Освітня галузь відіграє пріоритетну роль в етнокультурних процесах, закладає фундамент формування особистості, утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя та збереження культур національних меншин. Саме освіта (передусім її рівень і якість) виступає одним з головних генераторів суспільної свідомості, інструментом формування комплексу пізнавальних, кваліфікаційних, етичних, моральних і культурних цінностей, дозволяє визначити ступінь забезпеченості економіки країни кваліфікованими кадрами (Котигоренко та ін., 2014, с. 255). Ухвалення та впровадження в дію Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» уточнило правовий статус української мови, визначений Конституцією України. На виконання ст. 10. Конституції України, законів України «Про освіту» (ст., ст. 1, 6, 7), «Про загальну середню освіту» (ст., ст. 1, 5, 7), з метою створення належних умов для розвитку й розширення сфери функціонування української мови, виховання шанобливого ставлення до неї, формування патріотизму усіма закладами освіти здійснюється відповідна організаційна, методична та просвіт-

ницька робота. Українська мова дедалі ширше стає мовою повсякденного спілкування педагогічних працівників, учнів та їх батьків.

З-поміж актуальних аспектів етнонаціональної політики залишається мовно-культурна захищеність українців. У 2001 р. українську мову вважали рідною 67,5% населення України, що на 2,8 відсоткового пункту більше, ніж за даними перепису 1989 р. Вона була рідною для 85% етнічних українців, 4% росіян і 11% осіб, які віднесли себе до інших етнічних груп. Російську мову визначали як рідну 29,6% населення, порівняно з минулим переписом населення цей показник зменшився на 3,2%. Російська мова була рідною для 15% українців, 96% росіян і 31% представників інших етнічних груп. Серед етнічних неукраїнців (крім росіян) лише 57% вважали рідною мову свого народу. Частка інших мов, які були вказані як рідна, за міжпереписний період збільшилася на 0,4% і становила 2,9%. Нині в Україні мешкають носії близько 60 національних мов (Панфілова, 2010, с.43).

Сучасна ситуація в Україні супроводжується відходом від синдрому домінування двомовності її населення, причому мовні переваги значної частини громадян України збігаються з їх етнічною самоідентифікацією. Загрозою громадянській єдності все ще залишається залежність частини українських громадян від російського культурного продукту. Водночас неухильно відновлюються функції української мови як рідної для більшості етнічних українців та відновлення рідної мови для інших етнічних груп. Застосування захисних процедур щодо української мови на територіях, де вона фактично була «меншинною», сприятиме становленню української мови як основної мови міжетнічного спілкування. Ухвалення, а головне – впровадження Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної», відкриває нові можливості для української мови. Соціологічні опитування свідчать, що в 2018 р. 63% респондентів вважали, що українська мова повинна бути єдиною державною. 17% виступали за надання російській мові статусу державної, 15% підтримували надання їй статусу офіційної в окремих регіонах (Майже, 2018). У 2019 р., у т. ч. й за рахунок широкого суспільного обговорення, кількість прихильників статусу української мови як державної зросла до 66% (Дві третини, 2019). Цей тренд підтвердили дослідження, що проводилися в 2020–2021 рр. У 2020 р. прихильників російської мови як другої державної стало 13%, за регіональний статус російської мови виступало 18% опитаних (Українська мова, 2020). Лютий 2022 р. радикально змінив суспільну думку в цьому питанні. Після повномасштабного вторгнення вже 83% українців вважають, що українська мова повинна бути єдиною державною в Україні. Про це йдеться в результатах шостого загальнонаціонального опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» (83% українців, 2022). Прихильність до статусу української мови як державної домінує в усіх макрорегіонах, вікових та мовних групах. Станом на 19 березня 2022 р. надання державного статусу російській мові підтримувала лише 7% респондентів.

Наголосимо, що мовно-культурний фактор залишається визначальним чинником формування національних спільнот, а поширення однієї мови є найдієвішим інструментарієм консолідації населення в межах однієї держави (Лопушинський,

2008, с. 4). Зважаючи на виняткову суспільно-політичну актуальність та контроверсійність мовного питання в Україні, яке нерідко використовується як фактор перманентного соціального напруження, його вирішення потребує послідовного дотримання законодавства про статус української мови. Державна мовна політика має бути спрямована на пошук міжнаціонального порозуміння в цій сфері, а це передбачає створення можливостей іншим мовним компонентам зайняти свою функціональну нішу в загальноукраїнському культурно-інформаційному просторі.

Свідченням відданості України європейським цінностям, дотримання нею відповідних стандартів стали п'ять періодичних доповідей України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин як частини національного законодавства. У контексті її реалізації важливою складовою етнонаціональної політики України залишається можливість дітей здобути середню освіту рідною мовою. На практиці можливість навчання рідною мовою забезпечується для 8 національних меншин: російської, угорської, румунської, молдовської, кримськотатарської, польської, болгарської та словацької. Частка шкіл, у яких навчання проводиться українською мовою, зростає з 91% у 2016 р. до 93% у 2017 р. Регіонально ця кількість варіює від 100% у Рівненській області до 71% у контрольованих районах Донецької області. Водночас, російською мовою в Україні навчалося – 7,38% школярів, румунською – 0,4%, угорською – 0,27%. Загалом мовами національних меншин у 2017 р. навчалося близько 400 тисяч дітей у 735 навчальних закладах (Рафальський, 2018, с. 154–155). До того ж, ця інформація не повною мірою розкривала реальну мовну ситуацію в закладах освіти України. У білінгвальних регіонах Сходу й Півдня, та навіть у Києві, поряд з державною мовою в деяких школах функціонувала російська мова. Тому ситуація потребує постійного моніторингу, заходів стимулювання для поширення української мови.

Відповідно до чинного законодавства усі державні та комунальні освітні заклади поетапно переходять на українську мову викладання, що, на нашу думку, стане основою дерусифікації культурного простору. У 2018 р. в Україні освіту російською мовою здобували 7% школярів – 277512 дітей, в основному – на Півдні та Сході країни. Всього на території України функціонували 622 навчальні заклади, у яких російська мова була основною мовою викладання. У Харківській області працювало 107 навчальних закладів, у яких російською мовою навчалося 46927 дітей. В Одеській області 107 шкіл – 49188 учнів. По 100 російськомовних навчальних закладів знаходилося в Дніпропетровській та Донецькій областях з 55589 та 45079 школярами, відповідно. У Запорізькій області уроки російською мовою проводилися в 81 школі для 35616 учнів, у Луганській – у 53 школах для 14613 учнів (Где, 2018).

З 16 січня 2021 р. українська мова стала обов'язковою для надання всіх освітніх послуг. У той же час у 2020/21 н. р. в 874 закладах загальної середньої освіти навчання здійснювали дев'ятьма мовами корінних народів і національних меншин: болгарською, кримськотатарською, румунською/молдовською, німецькою, польською, російською, словацькою, угорською. Серед них – 622 заклади з класами з навчанням кількома мовами. Зокрема, у досліджуваних регіонах: 16 – з класами з навчанням українською та молдовською мовами (Одеська область); 1 – з україн-

ською і болгарською мовами (Одеська область); 1 – з українською і кримськотатарською мовами (Херсонська область); 1 – з українською, російською і кримськотатарською мовами (Херсонська область). Також у 19 областях та м. Києві – окрім Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей – діють 603 (22 приватні) заклади з українською та російською мовами викладання. Крім того, функціонують 203 школи з класами, у яких навчання провадиться лише однією мовою, зокрема 1 – з молдовською (Одеська область), 55 (35 приватні) – російською (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська, Харківська, Херсонська, Чернівецька, Чернігівська, м. Київ) (Лещенко, 2021).

Відповідно до законодавства дерусифікація шкільної освіти на Сході та Півдні відбувалася поступово. Наприклад, на Одещині вона схвально була прийнята більшістю батьків, і вже 1 вересня 2018 р. школи міста Одеси прийняли 11 тисяч першокласників, понад 9 тисяч з яких (83%) виявили бажання навчатися українською мовою. За словами директора міського департаменту освіти О. Буйневич, в Одесі з кожним роком зростає кількість бажаючих навчатися саме українською мовою. «Якщо порівняти з минулими роками, то збільшення охочих навчатися українською зросло на 25%. Як відомо, у початковій школі батьки мають право вибрати мову навчання, тому для нас особливо цінно, що державну мову вибирають свідомо», – підкреслила керівниця департаменту освіти. Додамо, що в Одесу традиційно переїжджає велика кількість переселенців. Так, у дошкільних установах виховувалося більше 600 таких дітей (380 – з Донецької області, 155 – з Луганської та 71 – з Криму), а ще приблизно 2 тисяч осіб навчалися в загальноосвітніх школах. При цьому для здібних дітей-біженців та дітей, що проживали в зоні проведення Операції об'єднаних сил, в Одеській середній загальноосвітній школі № 118 діяла система дистанційного навчання (Майже, 2018).

З іншого боку, і це природно, не всі батьки позитивно прийняли курс на українізацію освіти. Для мешканців Сходу й Півдня, насамперед Донбасу й Криму, питання про статус російської мови традиційно наділене перебільшенням її значущості, а поширення української мови вважалося конфліктотенним. Які шляхи розв'язання цієї проблеми ми бачимо? Передусім, це копітка роз'яснювальна робота, популяризація тези про нерозривність неухильного додержання конституційних гарантій, з одного боку, щодо всебічного розвитку й функціонування української мови як державної в офіційному спілкуванні у всіх сферах суспільного життя на всій території України, у тому числі й сфері освіти, а з другого, стосовно вільного використання у всіх життєвих потребах громадянами російської чи іншої рідної мови корінних народів та національних меншин. Ідеться також про підготовку, перепідготовку й підвищення кваліфікації вчителів; збільшення годин на викладання історії України, історії та культури корінних народів, національних меншин, інших етнічних спільнот. Особливу увагу необхідно приділити заходам національно-патріотичного виховання. Процес дерусифікації має поглиблюватися, наповнюватися новим змістом, збагачуватися новими методами, проводитися подальшим розширенням сфери застосування державної мови, у тому числі і в середовищі національних меншин. Збереження самобутності національних меншин, можливість для них не розчинитися в глобальному та українському регіональному світі можливе, у

тому числі за умови переосмислення ролі української мови й культури в суспільному житті держави (Калакура, 2020, с. 123).

Зокрема, саме такі зміни відбулися в навчально-виховному процесі в школі №15 м. Харкова: на кожному поверсі в коридорі школи обладнано куточки державної символіки, що сприяє вихованню шанобливого ставлення до державних символів України, формуванню почуття поваги до них, стійких навичок свідомого дотримання правил поведінки щодо державних символів у повсякденному житті, під час урочистих і офіційних заходів, присвячених національним святкам. У класах оформлені куточки державної символіки та патріотичні стенди «Люби Україну!». Українські народні мотиви присутні в оформленні всіх кабінетів. Інформаційні куточки щодо підготовки учнів до ЗНО в усіх навчальних кабінетах оформлені державною мовою (Мова, 2021).

Питання повноцінного застосування державної мови в освітньо-виховному процесі залишається й надалі одним із найбільш пріоритетних напрямів освітньої реформи. Принципове значення для майбутнього української мови й культури загалом має зростання національної свідомості та мовної гідності учнів, їхніх батьків. Станом на 1 січня 2022 року, після переходу значної кількості шкіл із російської на українську мову викладання, мовами національних меншин навчалось близько 120 тисяч учнів у 623 навчальних закладах різної форми власності. Додатково 1172 тис. школярів вивчали мови національних меншин, корінних народів як самостійний навчальний предмет (Державна служба, 2022).

Поряд з тим, що мережа й структура освітньої системи мовами національних меншин неповна, національна мовна й освітня політика потребує, передусім, заходів з посилення ролі саме української мови, яка в багатьох регіонах перебуває під загрозою. Більшість науковців наголошує, що самовизначення української нації значною мірою залежить саме від державності української мови, а також паралельних процесів: державотворення; прагнення російського населення України зберегти свій статус і всі привілеї, які залишилися з часів Радянського Союзу; намагання національних меншин країни розширювати національні інституції (навчальні заклади, культурні товариства тощо) (Мельник & Черничко, 2010, с. 145). Вочевидь ускладнені російською агресією внутрішні суспільно-політичні процеси в сукупності зі загальносвітовими тенденціями посилення інформаційної пропаганди, поширення політичного екстримізму створюють додаткові труднощі для реалізації демократичної моделі мовної політики в Україні.

Одним із випробувань для етнонаціональної політики, загрозою для добросусідських відносин, ускладненням подальшого зближення України з ЄС та НАТО стала реакція історичних батьківщин національних меншин на ухвалення Закону «Про освіту». Стаття 7 цього Закону передбачає зменшення обсягу освіти мовами меншин, особливо після завершення початкової школи. Згідно з Законом, з 2020 р. представники нацменшин навчаються рідною мовою лише до 4-го класу включно. Починаючи від 5-го класу весь навчальний процес ведеться українською мовою, а мови нацменшин вивчаються лише як окремі предмет. Дискусії навколо цього положення тривали близько двох років, а позитивна реакція України на Рекомендації Венеційської комісії щодо мовного

питання в Законі «Про освіту» дозволила розблокувати перемовини Україна – НАТО. У роз'ясненні Міністерства закордонних справ та Міністерства освіти йдеться про продовження перехідного терміну для імплементації мовної статті Закону (Міністерство освіти, 2017), проведення додаткового навчання та підвищення кваліфікації тих учителів, які вже викладають відповідні предмети мовою національної меншини з тим, щоб вони мали змогу викладати цей предмет державною мовою. У процесі запровадження сучасної концепції двомовного викладання основних навчальних дисциплін – ці вчителі є надзвичайно цінним надбанням і важливим ресурсом як для держави, так і для національних меншин (Міністерство закордонних, 2017).

Ситуацію щодо забезпечення мовно-культурних прав румунської та угорської національних меншин нагнітають деякі політики історичних батьківщин цих меншин з метою тиску на Україну. Це свідчить і про певні недоліки в комунікації щодо роз'яснення державної політики в мовній та культурній сферах. Водночас соціологічні опитування засвідчують, що частина українців також незадоволена станом забезпечення своїх мовно-культурних потреб.

Серед позитивних практик етнополітичного менеджменту відзначимо спільну акцію в рамках інформаційної кампанії з протидії поширенню коронавірусної інфекції (COVID-19) Міністерства культури та інформаційної політики спільно з Міністерством охорони здоров'я та проектом Ради Європи в Україні, які розробили та оприлюднили інформаційні матеріали 13 мовами національних меншин для різних груп населення, що мешкають на території України. Матеріали були перекладені проектом Ради Європи «Захист національних меншин, включаючи ромів та мови меншин в Україні», й наразі інфографіка вже доступна білоруською, болгарською, гагаузькою, грецькою, кримськотатарською, німецькою, польською, ромською, російською, румунською, словацькою, угорською мовами та івритом (МКІП, 2020).

Уповноважений із захисту державної мови Т. Кремень під час поїздки на Південь України в травні 2021 р. наголосив, що, враховуючи багатонаціональність регіону, питання збереження української мови, створення для неї сприятливих умов для функціонування є надзвичайно актуальним: «Мова – це захист національних інтересів. На 30-му р. незалежності у нас немає права на поразки. Ми маємо впевнено йти вперед» (Тарас Кремень, 2021). Він висловив стурбованість, що досі частина шкіл міста Миколаєва не забезпечує навчання державною мовою й запропонував обговорити питання створення та затвердження обласних програм захисту української мови. Позитивним вважаємо те, що після ухвалення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» української мови, а відтак і української культури в житті 18,6% мешканців Півдня стало «суттєво більше», 19,6% – «трохи більше», відповідно, у мешканців Сходу – 13,3% і 29,4% (Київський міжнародний інститут соціології, 2020).

На думку заступниці Міністра освіти і науки України В. Рогової, запроваджена в Україні освітня реформа покликана побудувати сучасну конкурентну систему освіти, випускники якої набуватимуть такого обсягу компетентностей, які забезпечуватимуть успішний особистий і професійний розвиток громадян України (Відбувся, 2021). Можемо тільки додати, що оволодіння державною

мовою в школах з навчанням мовами меншин на рівні, який гарантує учням цих шкіл успішну інтеграцію в українське суспільство, є однією з найважливіших умов їх самореалізації в майбутньому. Національномовна освіта не повинна вести до самоізоляції, етнічної й культурної замкнутості, а має ув'язуватися із загальними інтеграційними процесами.

У той же час, усе ще значна частина мешканців Південно-Східного регіону вважала доцільним зберегти вивчення російської мови в межах шкільної програми. Дані соціологічного опитування, проведеного КМІС з 28 лютого по 11 березня 2019 р., засвідчили, що 57,1% мешканців Півдня, 52,9% Сходу та 73,5% Донбасу (підконтрольні Україні території) вважають, що вивченню російської мови в українськомовних школах повинно відводитися така сама кількість часу, як і на вивчення української мови, а 28,3% мешканців Півдня, 25,7% Сходу та 12,1% Донбасу думають, що менше, ніж на вивчення української мови, але більше, ніж на іноземні мови (англійську, німецьку та інші). Порівнюючи з 1998 р., за 20 років в Україні з 46% до 29,9% знизилася частка тих, хто вважає, що російську мову потрібно вивчати в тому самому обсязі, що й українську. Також з 31,5% до 25,9% знизилася частка тих, хто вважає, що російську мову потрібно вивчати в меншому обсязі, ніж українську, але більшому, ніж інші іноземні мови. Натомість, з 16,7% до 25,4% зросла частка тих, хто вважає, що російську мову потрібно вивчати в меншому обсязі, ніж інші іноземні мови (Київський міжнародний інститут соціології, 2019, Березень).

Важким випробуванням для системи освіти стало повномасштабне вторгнення РФ в Україну. Ще в 2022 р. в Україні 7,1 млн осіб стали внутрішньо переміщеними особами, серед них до 2,8 млн дітей. З огляду на проблематичність збору точної інформації та реєстрації ВПО, у дезагрегації цих даних за віковими групами, рівнем освіти й місцем проживання досі є прогалини. Причому загальні цифри, ймовірно, є вищими, ніж повідомлялося. Громади поінформували про прибуття з 24 лютого 2022 р. загалом 164 тис. здобувачів освіти з-поміж ВПО. З них понад 43 тис. – дошкільнята (у т. ч. 709 дітей з особливими освітніми потребами (ООП)), 120 тис. учнів загальної середньої освіти (у т. ч. 1617 учнів з ООП) та 1039 учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти (у т. ч. 11 учнів з ООП) (Підсумковий звіт, 2022, с. 7). Як і в 2014 р., частина ВПО зі Східно-Південного регіону ставлять питання щодо можливості здобувати освіту російською мовою. Ці «потреби» суперечать як з Закону «Про освіту», так і новій редакції Закону «Про національні меншини (спільноти)».

Українізація закладів культури та освіти охопила усі ланки системи освіти та закладів культури. Результатом російської агресії стали зміни в територіальній дислокації суб'єктів освітнього простору України, адже частина вишів з окупованих територій Донбасу передислоковані до міст Луганщини та до Вінниці, з окупованої АРК до Києва. Молодь з регіону виїжджає на навчання до інших областей. Шляхами розв'язання проблем розвитку мережі вищої та спеціальної освіти може бути поступовий перехід до обов'язкової профільної спеціалізації в середній школі; утворення нових закладів професійно-технічної освіти й фінансування їхньої діяльності з державного бюджету; стимулювання приватних навчальних закладів; створення умов для повноцінної праці

Донецького національного університету імені Василя Стуса у Вінниці, Східно-українського національного університету ім. В. Даля та Маріупольського державного університету в Києві, державна підтримка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, інших вишів в евакуації, освітніх центрів «Донбас-Україна» та «Крим-Україна». За 4 роки роботи освітніх центрів «Донбас-Україна» кількість вступників з окупованих територій збільшилася майже вдвічі. Так, після старту роботи центрів у 2016 р. понад 850 абітурієнтів з Донбасу вступили в українські ЗВО за спрощеною процедурою, тоді як у 2019 р. їх кількість досягла 1600 (Грідіна, Булик, & Кудлай, 2020, с. 75). Знаковим стало внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо особливостей вступу до закладів вищої освіти осіб з тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Донецької та Луганської областей та з території населених пунктів на лінії зіткнення без ЗНО та за додатковими квотами. Наголосимо, що саме освіта уможлиблює критичне ставлення до дійсності та здатність конструювати власну картину світу, незалежну від зовнішніх впливів.

Сказане стосується й діяльності закладів культури (театри, музеї, бібліотеки), які також дедалі більше українізуються як за формою, так і за змістом своєї діяльності. З 16 липня 2021 р. набула чинності стаття 23 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», відповідно до якої мовою проведення культурно-мистецьких, розважальних та видовищних заходів є державна мова. Водночас моніторинг діяльності театрів за 8 попередніх місяців засвідчив, що в Одеському національному академічному театрі опери та балету лише три вистави виконувалися державною мовою, 102 – іншою, а 45 – перекладені державною мовою. У Харківському національному академічному театрі опери та балету ім. М. Лисенка з 49 вистав, виконуваних недержавною мовою, лише 19 були перекладені (Мовний, 2021). Серед українських театрів у 2020 р. найбільший відсоток вистав недержавною мовою зафіксовано в Одеській – 63,8% (647 показів), Харківській – 63,0% (675 показів) та Донецькій – 60,3% (94 покази) областях (Уповноважений, 2021).

Тут вирішальною є державна підтримка закладів мистецтва і культури, гастролей театрів; використання ІТ-технологій (віртуальні експозиції). Варто активізувати реалізацію заходів, передбачених Державною цільовою програмою відновлення та розбудови миру в східних регіонах України (2017–2020) (Кабінет Міністрів України, 2017) щодо сприяння культурному діалогу та виховання толерантності, збереження і розвитку історико-культурної та духовної спадщини.

Загальне ставлення держави до проблем освіти та науки як другорядних, підпорядкованих економіці тривалий час залишило поза увагою бібліотечну та музейну справу. Сьогодні музейна справа на тлі пошуку українцями власного культурного коду набула стимулів розвитку й нового змісту. У музеях, виставкових залах дедалі частіше представлені нові види та засоби сучасного мистецтва: інсталяції, відео-інсталяції, перформанси. Значна увага приділяється висвітленню агресії РФ проти України, участі мешканців регіону в бойових діях на Сході. В багатьох музеях виставлені колекції унікальних предметів, фотографій, а також покажчики та каталоги музейних зібрань, які дозволяють прослі-

диди трансформації традиційної культури національних меншин. Лише в Маріупольському краєзнавчому музеї сучасна грецька етнографічна колекція нараховувала понад 700 експонатів, переважно предметів побуту греків Приазов'я (Котигоренко та ін., 2014, с. 286). Саме музеї та бібліотеки зазнали актів вандалізму, знищення фондів та збірок, а їхні співробітники – переслідувань із боку російських окупантів.

Заклади культури, бібліотеки Одещини, Херсонщини та Миколаївщини, як і подібні установи на Сході, попри окремі приклади успішної модернізації та оптимізації, переживають у цілому непрості часи, зумовлені не лише умовами війни, але й загальним станом ресурсної бази, техніко-технологічної складової чи приміщень, більшість з яких на регіональному рівні перебувають в аварійному стані та потребують ремонту. Новостворені ОТГ, до яких переходять повноваження з управління публічними бібліотеками й фінансовими ресурсами, призначеними для розвитку галузі, часто опиняються в ситуації складного вибору: утримувати наявну мережу публічних бібліотек або ж шукати шляхи її реформування, що інколи призводить до закриття окремих бібліотек. Аналізуючи наявні моделі (1 – автономне функціонування публічних бібліотек в ОТГ, які не об'єднуються зі шкільними бібліотеками, будинками культури; 2 – об'єднання публічних бібліотек з освітянськими (шкільними) бібліотеками; 3 – об'єднання публічних бібліотек з народними домами в так звані «Центри культури і дозвілля») й враховуючи стан системи публічних бібліотек Півдня України, І. Бурміс наголошує, що реформування цієї системи має ґрунтуватися на потребах окремої ОТГ (Бурміс, 2021).

Консолідаційний потенціал культури досі не задіяний в Україні повною мірою, тоді як за умов урахування різноманітних культурних запитів і потреб українців культура може стати справжнім чинником об'єднання (Сінайко, 2020, с. 11). При цьому питання культури мають ставитися набагато ширше – з включенням усієї сфери суспільної свідомості, культури спілкування, моральних норм і звичаїв, естетизації побуту, взаємодії людини й довкілля тощо. Але головний акцент, на нашу думку, необхідно робити на виховання культури національної пам'яті (Верменич, 2014, с. 377). Тільки спільні культурні цінності, які еднають минуле, сучасне й майбутнє українців, можуть стати справжнім фундаментом етнокультурної, а відтак і етнонаціональної консолідації.

Збереження етнокультурного розмаїття регіонів

Основу національної консолідації становлять не лише такі традиційні ознаки, як усвідомлення належності до однієї держави, громадянство, а й спільні інтереси та цінності. Тут особлива роль культурної єдності, формування якої в полікультурному суспільстві має свої особливості. Її, зазвичай, називають соціетальною, оскільки вона покликана відігравати інтегруючу роль, обслуговувати інтереси усіх громадян, суспільних інститутів, соціальних та етнічних груп (Колодій, 2013, с. 42). У той же час іншим наріжним завданням національної державної етнополітики є збереження етнічного різноманіття українського суспільства, подолання негативних, маніпулятивних стереотипів та міфів щодо регіональних, етнокультурних та інших самобутніх груп населення України та

осіб, які належать до цих груп, збереження духовних і культурних цінностей громад та громадян. Розв'язання цієї проблеми полягає в відновленні й зміцненні міжлюдської комунікації та єдності громадян, яка повинна базуватися на суспільному порозумінні щодо важливості збереження українського мовного, культурного, релігійно-духовного й етнічного багатоманіття; утвердження стандартів етнонаціональної толерантності в професійній поведінці працівників ЗМІ, установ освіти, управління та ін.; розроблення й реалізація всеукраїнських, регіональних і місцевих програм розвитку міжкультурного діалогу й просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання та освіти, засобів масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію й традиції всіх етнічних спільнот України для їх взаємопізнання й порозуміння, а також для формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною самобутністю, ціннісними орієнтаціями.

Соціокультурна інтеграція має дихотомічний характер, це явище постає діалектичною єдністю диференціації й зближення, збереження традиційної ідентичності, що супроводжується лояльністю до особливостей інших культурних ідентичностей, їх прийняттям і прагненням до взаємодії. І це сприяє інтеграційному процесу (Явір, 2018, с. 14–15). Приклад подібної співпраці показують мешканці міст, які беруть участь у програмі «Інтеркультурні міста» – спільному проєкті Ради Європи та Європейської комісії, спрямованому на розвиток ідей і практичної реалізації інтеграції мігрантів (переселенців) і національних меншин у суспільне й культурне життя. Загалом від України в програмі «Інтеркультурні міста» задіяні Вінниця, Луцьк, Мелітополь, Одеса, Павлоград, Прилуки, Суми, Шевченківський район міста Києва (Intercultural, 2023). Так, Мелітополь, який тимчасово окупований РФ, за Міжнародним індексом інтеркультурності випереджав ряд міст Європи й світу, що стало результатом тривалого та ефективного співробітництва багатонаціональної громади Мелітополя, лідерів міста, представників різних спільнот, освітян, активістів, уповноважених посадових осіб та відділів і структур виконавчої влади (Петрович, 2020). Завдяки цьому Мелітополь як місто (громада) прийняло свідоме рішення самовишукувати, виявляти й заохочувати приклади інтеркультурності, поставило політичну мету консолідувати мешканців, розробило стратегію розвитку та забезпечило наявність ресурсів для її втілення. Станом на 2018 рік лише в розвиток інфраструктури інтеркультурного парку «Меліто-парк» було інвестовано 392 тисячі доларів. У реалізації проєкту міській раді допомагало НГО «Демократія через культуру». У Мелітополі було зареєстровано 31 громадську національно-культурну організацію, з яких 22 об'єднано в Спілку громадських організацій «Рада національних товариств». До окупації в місті працювало 9 недільних шкіл із вивчення рідної мови при національно-культурних товариствах (План, 2016). Подібні проєкти оберігають етнічну ідентичність від розмивання, а етнічні спільноти від акультурації, можуть стати орієнтиром для інших населених пунктів Південно-Східного регіону.

На жаль, останнє засідання Координаційної ради представників національно-культурних товариств при виконавчому комітеті Мелітопольської міської ради відбулося 26 січня 2022 року в Конференц-центрі Палацу культури ім. Т. Г. Шевченка. Обговорювалась участь представників національних спільнот міста в проєкті Ради Європи «Посилення захисту національних меншин, включаючи ромів та мов меншин в Україні» та програмі Ради Європи «Інтеркультурні міста», реалізація плану заходів інтеркультурної інтеграції на 2021 р. у рамках затвердженої Комплексної програми на 2021–2023 рр. (Засідання, 2022). Окупація частини південних та східних областей на тривалий час призупинила етнокультурне життя цих регіонів, змусила евакуюватися або депортувала носіїв етнічних культур.

У сучасних умовах найбільш ефективною формою збереження етнокультурної ідентичності залишається участь громадян у діяльності національно-культурних товариств. За роки незалежності України в більшості областей сформувалася розгалужена мережа культурно-просвітницьких організацій болгарської, грецької, єврейської, німецької, польської, російської та інших національних меншин. Станом на 1 січня 2022 р. в Україні, в т. ч. й за підтримки держави, функціонували близько 1268 громадських об'єднань національних меншин, корінних народів, 94 центри культури, працювали навчальні заклади з викладанням мовами національних меншин (Державна служба, 2022). Представникам національних меншин надано можливість здобувати повну середню освіту з усіх предметів рідною мовою. Водночас діяло 5 етнічних партій, які ставили питання політичного представництва етнічних спільнот. Активізували свою діяльність двосторонні українсько-словацька, українсько-румунська, українсько-угорська комісії з питань забезпечення прав національних меншин та українсько-німецької комісії зі співробітництва у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні. Було б доцільним на державному рівні створити своєрідний реєстр потреб кожної національної меншини в культурно-освітній сфері та збереженні історико-культурної спадщини.

Отже, Україна, з одного боку, етнічно гомогенізується, а з іншого боку, в ній зростає кількість представників так званих «нових» етнічних меншин: азербайджанців, чеченців, турків, китайців, в'єтнамців та ін. Частина з них бере активну участь у суспільно-політичному житті. З цього погляду, для України важливий досвід країн Західної Європи, які, зіткнувшись із міграційними викликами останнього часу, надають великої ваги створенню умов для конструювання міжкультурного діалогу між представниками традиційних для своїх країн культур і, певною мірою, нових, принаймні тих, котрі можуть розглядатися як контрастуючі до традиційних (Євтух, 2009, с. 21).

Наведемо деякі відомості про національно-культурні об'єднання по областях та проаналізуємо засади й особливості їхньої діяльності останніх років. За даними обласних державних адміністрацій у 2017–2019 р. (Україна, 2018) діяли такі громадські організації національних меншин:

Таблиця 6.2

Області України	Характеристика національно-культурних товариств національних меншин
Вінницька	29 активних громадських організацій: 14 польських, 4 єврейські, 3 ромські, 2 азербайджанські; чеське, німецьке, кримськотатарське, вірменське, білоруське, грузинське товариства
Волинська	Активно діють 3 польські громадські організації, 2 російські; чеське, німецьке, єврейське, ромське, кримськотатарське, вірменське товариства
Дніпропетровська	60 товариств (розподіл за етнічною належністю не надано). Серед 12 найбільш активних: 2 вірменські, 2 грецькі; єврейське, грузинське, німецьке, литовське, ромське, корейське, білоруське, азербайджанське
Донецька	65 громадських організацій національних меншин (18 грецьких, 9 вірменських, 5 німецьких, 4 азербайджанські, 4 польські, 4 ромські, 3 єврейські; 2 білоруські, 2 російські, 2 чеські, інші меншини по одному товариству)
Житомирська	Обласна організація Спілки поляків України, міські та районні організації поляків, чехів, азербайджанців, вірмен, євреїв, чеченців, ромів
Закарпатська	51 громадська організація (18 ромських, 11 угорських, 11 русинських, 5 словацьких, 4 румунські, 3 російські, по 2 єврейських та німецьких, по одному: польська, чеська, вірменська, білоруська, азербайджанська та грецька)
Запорізька	95 організацій (з них найбільше болгарських – 15, німецьких – 10, російських – 9, польських – 8, грецьких – 7)
Івано-Франківська	39 громадських організацій національних меншин (росіян, поляків, білорусів, євреїв, німців, угорців, вірмен, азербайджанців, караїмів, литовців, болгар). 17 товариств етнічних груп українців (бойків, лемків, гуцулів)
Місто Київ	65 громадських організацій національних меншин, які представляють 29 національностей (8 російських, по 5 – німецьких та ромських, по 4 – єврейських та грецьких, по 3 – польських і татарських, по 2 – азербайджанських, болгарських, вірменських. Казахських, корейських та курдських, по одній – башкіри, буряти, литовці, осетини, угорці, чехи, румуни, караїми, білоруси, фіно-пермські народи, асирійці, народи Дагестану, гагаузи, молдовани, узбеки й естонці)
Київська	57 національно-культурних товариств національних меншин: 16 єврейських, 7 німецьких, 5 ромських, 5 російських, 4 азербайджанські, по одному: болгарське, грецьке, молдовське, литовське, албанське, китайське, узбецьке, палестинське, африканське, 4 міжнаціональні організації
Кіровоградська	37 громадських організацій: 7 єврейських, 6 російських, 5 німецьких, 4 ромські, 2 польські, 2 вірменські, 2 болгарські, 2 молдовські, 2 корейські, по одній: азербайджанська, білоруська, сербська, татарська, тюрків карапапахів
Луганська	341 громадської організації національно-культурного спрямування, які працювали до початку російської окупації на підконтрольній українській владі території Луганської області, котрі взаємодіяли з управлінням культури, національностей та релігій Луганської обласної державної адміністрації, зараз працює 8: Старобільське районне товариство любителів польської мови та культури «Міст надії», три відділення Луганського обласного благодійного фонду «Хесед Нер» у містах Северодонецьк, Лисичанськ, Рубіжне (єврейські), Северодонецьке міське товариство німців «Відергебурт»; Товариство німців Лисичанська, Северодонецька міська громадська організація «Чинар» (азербайджанське)

Продовження табл. 6.2

Львівська	26 найбільш активних організацій: 5 єврейських, 3 німецькі, 2 польські, 2 азербайджанські, 2 болгарські, 2 грецькі, 2 кримськотатарські, ассирійська, білоруська, вірменська, грузинська, дагестанська, литовська, мусульманський культурний центр «Ал-Амін»
Миколаївська	46 товариств: азербайджанців – 6, вірмен – 5, болгар – 4, поляків – 4, євреїв – 3, німців – 3, росіян – 3, грузинів – 2, греків – 2, месхетинських турків – 2, ромів – 2, чехів – 2, білорусів, татар, корейців, караїмів, угорців по 1
Одеська	понад 200 організацій, зокрема, 2 міжнародні, 6 всеукраїнських, 2 регіональні, 41 обласна, 3 міжрайонні, 74 районні, 71 міська, з них найбільше у вірменської, болгарської, грецької, ромської, німецької, польської меншин
Полтавська	Зареєстровано 43 недержавних утворень за національною ознакою. Найбільше з них єврейських – 9, по 5 німецьких та вірменських, 4 російські, по 3 ромських та польських
Рівненська	25 товариств: 10 польських, 5 російських, 2 єврейські, 2 німецькі, 2 грузинські, вірменське, білоруське, чеське, азербайджанське
Сумська	14 громадських організацій, Асоціація національних меншин області, 2 благодійні центри. Національно-культурні товариства мають ромська, вірменська, єврейська, польська, російська, грецька, грузинська, азербайджанська меншини
Тернопільська	Зареєстровано 6 громадських об'єднань: єврейське, болгарське, вірменське, німецьке, азербайджанське, польське
Харківська	Асоціація національно-культурних товариств Харківської області, Благодійний фонд «Общинний єврейський культурний центр Бейт Росс» та 34 громадські об'єднання національних меншин: 5 єврейських, по 4 грузинських та ромських, 3 азербайджанські; по 2 білоруських, вірменських, осетинських, по одному – казахське, караїмське, корейське, німецьке, польське, болгарське, грецьке, естонське, російське, татарське, узбецьке, чеченське
Херсонська	26 громадських об'єднань станом на вересень 2019 р.: 5 кримськотатарських, 4 німецькі, 3 польські, по 2 – вірменських, єврейських, корейських, по одному: білоруське, болгарське, в'єтнамське, грецьке, грузинське, курдське, турецько-месхетинське
Хмельницька	52 громадські об'єднання: 11 громадських об'єднань мають обласний статус, 30 – міський, 11 – районний
Черкаська	51 громадське об'єднання: 17 єврейських, 13 ромських, 5 польських, 4 російські, 3 німецькі, 2 азербайджанські, 2 білоруські, вірменське, грецьке, хорватське, чеченське, тюрків карапахів
Чернігівська	24 національно-культурні товариства: 6 єврейських, 5 ромських, 4 польські, 2 німецькі, 2 грецькі, корейське, ассирійське, азербайджанське, вірменське, кримське, білоруське
Чернівецька	10 громадських організацій: єврейська громада, 2 єврейські організації, 3 організації румунської культури, товариства молдовської культури, польської культури, австрійсько-німецької культури, вірменське товариство

Більшість національно-культурних об'єднань були засновані в місцях достатньої для діяльності наявності активістів етнокультурних рухів або компактного проживання національних меншин. У цьому плані досить організованими національними меншинами України є болгарська та грецька. Обидві мають регіони компактного проживання: греки в основному мешкають у приазовських районах Донецької й Запорізької областей; болгарари – на півдні Одеської області й у приазовських районах Запорізької області (Котигоренко та ін., 2020, с. 555). Тимчасова окупація Приазов'я РФ призвела до зупинки етнокультурного життя, значна частина активістів національних меншин стали ВТО або змушені були залишити Україну.

Загальноукраїнські організації об'єднані в п'ять так званих «парасолькових організацій»: Асамблею національностей України (Ровшан Тагієв), Асоціацію національно-культурних об'єднань України (Олександр Фельдман), МГО «Інтернаціональний Союз» (Даніл Гончаров), Конгрес національних громад України (Станіслав Костецький, Георгій Мозер, Йосиф Зісельс), Рада національних спільнот України (Ашот Аванесян).

Важливо зазначити, що більшість громадських об'єднань національних меншин активно підтримала Євромайдан, Революцію гідності, цивілізаційний вибір України, рішуче засудила агресію РФ, їх члени беруть участь у волонтерському русі на підтримку Збройних сил.

Після окупації Криму в південних областях значно зросло представництво кримськотатарських організацій, які сформували тимчасово переміщені особи, що свідчить про бажання кримських татар бути ближчими до батьківщини. У Херсонській області на прикордонні райони та військові частини поширюється видання «Кримське слово» – спільний проєкт Міністерства оборони, журналістів ҚНА (інформаційного агентства «Кримські новини»), «Крим. Реалії», який є джерелом інформації про реальну ситуацію в окупованому Криму та «прикордонних» районах.

За роки російської окупації частини Донецької та Луганської областей фактично згорнулося культурне життя національних меншин Донбасу, як і зменшилася кількість самих носіїв неукраїнської етнічності. У січні – грудні 2015 р. була реалізована адаптаційна програма для близько 300 поляків та осіб польського походження – мешканців Донецької та Луганської областей, які приїхали до Польщі в тому числі й з Маріуполя (Андрусечко, 2020). Аналогічну програму реалізував уряд Чеської Республіки щодо етнічних чехів.

Навколо національно-культурних організацій зосереджені основні прояви культурного життя: діяльність освітніх гуртків, аматорських та професійних колективів, виставки, концерти, фестивалі. Об'єднуючими для усіх національних меншин Південно-Східного регіону стали спільні масштабні заходи: інтеретнічний форум Єврорегіону «Нижній Дунай», міжнародний етнічний фестиваль «Вінок Дунаю», всеукраїнські фестивалі національних культур «В єдиному колі» та «Дивокрай», регіональний фестиваль національних культур «Суцвіття» (усі в Одесі), всеукраїнський фестиваль національних культур «Таврійська родина» (Генічеськ Херсонської області), обласний фестиваль

«Слобожанський віночок» (Харків), обласний фестиваль національних культур «Дружба» (Миколаїв) та десятки інших спільних культурних заходів. Цікаві заходи проводять також національно-культурні товариства національних меншин у Центрально-Західному регіоні. Це міжнародні фестивалі «Карпатський простір» (Івано-Франківськ), «У колі друзів» (Львів), фестиваль традиційної культури «Буковинська Маланка» (Чернівці), фестиваль звичаєвої культури «Живий Вогонь» (Вінниччина) та багато інших. Традиційними стали всеукраїнські фестивалі національних культур «Форум національностей України». Ці заходи стали складовими елементами нематеріальної культурної спадщини України.

За даними КМІС тільки упродовж 2018 р. етнофестивалі відвідали 1,1% мешканців Сходу України (у цьому дослідженні: Донецька, Луганська, Харківська області) та 1,6% Півдня (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області), щоправда, це менше, ніж у Центрі (3,4%) та на Заході (7,5%) і, відповідно, в Україні загалом (3,7%) (Богдан, 2019, с. 55).

Спільним для більшості національно-культурних товариств, для дієвого забезпечення інтересів учасників громадських організацій є зацікавленість у підтримці з боку державних органів, зокрема, у заснуванні освітніх програм, курсів для вивчення рідної мови, по можливості освітніх закладів з національною мовою навчання, поширенні знань з історії й культури меншин, їхніх історичних батьківщин, контактів з ними, підтримки добросусідських та міждержавних взаємин, збереження пам'яток культури, діяльності художніх колективів, співпраці зі ЗМІ тощо. Потрібно зважати й на те, що будь-яка культура більшості, в сенсі самоорганізації, є слабшою, ніж культура меншості. Сам факт меншості, навіть незалежно від її статусу в державі та її етнічної культури, формує свій особистий стиль життя, мотивацію дій, рівень активності та групової солідарності. Найчастіше представникам меншості потрібно докладати більше зусиль, ніж етнічній більшості, щоб рухатися вперед (Котигоренко та ін., 2014, с. 247).

За висновком А. Дегтеренко, добровільна національно-культурна самоорганізація громадян на всеукраїнському або регіональному чи місцевому рівнях для самостійного вирішення питань збереження й розвитку історичної пам'яті, культури, мови, релігії, традицій та інших самобутніх ознак своєї спільноти становить основу національно-культурної автономії, яка повинна забезпечуватися державою (Дегтеренко, 2008, с.146–147). Адекватні національно-культурній автономії механізми самофінансування її потреб мають сприяти поступовій зміні теперішньої ситуації, для якої непоодинокими є випадки, коли фінансова підтримка з бюджетів різних рівнів надається передовсім тим організаціям, керівники яких мають тісніші зв'язки з чільними представниками центральної або місцевої влади. Як наслідок, посилюється змагальність національно-культурних об'єднань за доступ до бюджетних ресурсів та допомоги з боку країн походження своєї етнічної групи.

Незважаючи на скорочення чисельності більшості етнічних меншин, кількість національно-культурних товариств та їхніх учасників помітно зростає. Відзначимо, що частина з новоутворених організацій стала проявом так званого «етнічного бізнесу» – основним видом діяльності котрих є сприяння в отриманні

пільг у контактах з країнами походження. Етнічну еміграцію стимулюють заохочувальні заходи з боку Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Угорщини, Чехії, країн Західної Європи. Водночас, у зв'язку з воєнним станом та економічними труднощами в Україні зростає кількість бажаючих переїхати на постійне місце проживання в економічно стабільніші європейські країни. Цю тенденцію підтвердили результати опитування молоді: 11,7% молоді віком 14–34 років шукали можливості для еміграції з України, а 4,3% – планують це зробити найближчим часом (Мобільність, 2019). Збройна агресія РФ стала вагомим каталізатором спроби реалізації таких планів української молоді.

У зв'язку з цим врегулювання подвійного громадянства в середовищі національних меншин набуває дедалі більшої актуальності для України сьогодні, оскільки не припиняє збільшуватися кількість осіб, які отримують громадянство іноземних держав. Противники визнання Україною подвійного громадянства говорять про загрозу національній безпеці держави, оскільки велика частина населення окремих регіонів України може стати громадянами іноземних держав, натомість прихильники, навпаки, вбачають позитивний вплив цього стану тим, що він дасть змогу об'єднати українців, які за певних обставин проживають за межами території України, сприятиме євроінтеграції України, поліпшить правовий і соціальний захист громадян України за кордоном. Серед переваг подвійного громадянства очевидним є спрощення порядку виїзду за кордон, розширення кола можливостей у навчанні, працевлаштуванні та веденні бізнесу в зарубіжних країнах. На думку багатьох експертів, попри те, що існує чимало факторів для закріплення на офіційному рівні подвійного громадянства в Україні, не варто поспішати з цим через війну, політичну нестабільність усередині країни та в її відносинах з деякими державами (Нікітенко & Бородата, 2020).

Зупинити процес еміграції, насамперед молоді, може розширення вільних контактів з потенційними країнами міграції, розвиток міждержавної комунікації, культурні контакти. Наприклад, при Маріупольському державному університеті з 2007 р. функціонує Інститут українсько-грецької дружби та елліністичних досліджень. Водночас через брак фінансової підтримки з боку державного та місцевого бюджетів національно-культурні товариства стикаються з такими проблемами, як: обмежені можливості для друку газет, оренди приміщень для діяльності організацій та проведення культурних заходів (Дубова, 2019, с. 53).

Окремо наголосимо на досить складній проблемі інтеграції в українське суспільство ромів, які проживають найбільш компактно в Закарпатській, Одеській, Донецькій, Харківській, Дніпропетровській областях. У цьому відношенні викликають занепокоєння поодинокі факти агресії на етнокультурному ґрунті й в Україні, які почастишали останнім часом, зокрема, проти ромів, що може кваліфікуватися як прояви ксенофобії. У травні 2017 р. відбувся конфлікт між представниками ромської громади та іншими мешканцями с. Вільшани Дергачівського району Харківської області. Внаслідок інциденту загинув чоловік, ром за походженням, та ще троє представників цієї етнічної групи отримали вогнепальні поранення. На початку серпня 2017 р. Міністерству культури України з відкритих інформаційних джерел стало відомо, що 27 липня 2017 р. Одесь-

ким осередком всеукраїнської громадської організації «Сокіл» на своїй Facebook-сторінці було розміщено публікацію «Агітаційний рейд проти чумазої чуми в Одесі», яка містить мову ворожнечі, образи та погрози на адресу осіб ромської національності. У зв'язку з цим Міністерство культури України надіслало листи до Одеської облдержадміністрації та Національної поліції України з проханням звернути увагу на цей випадок порушення прав і свобод ромів в Україні, поінформувати про вжиті в межах компетенції заходи. Відтак у Харківській, Одеській, Херсонській та інших областях було організовано інформаційну кампанію з питань інтеграції в українське суспільство представників ромської національності, у рамках якої акцентовано увагу на питанні надання допомоги ромським сім'ям з дітьми дошкільного віку для здобуття дошкільної та загальної середньої освіти, розв'язання інших нагальних правових та соціальних проблем. (Калакура, с. 332).

Складними для ромів залишаються проблеми, пов'язані з оформленням свідоцтва про народження, ідентифікаційних кодів, документів на право власності, прописки, реєстрації місця проживання тощо; доступу до медичних та соціальних послуг (медичного обслуговування, соціальної та правової допомоги), житлово-комунальна сегрегація компактних поселень. Доступ до якісної освіти на всіх її рівнях (від дошкільної до базової профільної та вищої) залишається одним із ключових механізмів інтеграції представників ромської спільноти в українське суспільство. Незнання державної мови та загальна неосвіченість є одним із головних бар'єрів соціальної інтеграції ромів. Згідно з результатами репрезентативних масових опитувань не вміють читати та писати українською 23% осіб ромської національності, ще 33%-36% роблять це погано, 14% опитаних не вміють або погано розмовляють українською, ще 12% не розуміють її (Близько, 2015).

Акти насилля щодо ромів свідчать про високий рівень етнічних упереджень та стереотипів стосовно ромського населення. Це підтверджують і результати соціологічних опитувань. Індекс ксенофобії (середня соціальна відстань за шкалою Богардуса) етнічних груп, виміряний у вересні 2019 р., засвідчив, що стосовно ромів він найвищий і становить 5,41, африканців 5,2, румунів – 4,70 (Київський міжнародний інститут соціології, 2019, Листопад). Ефективне розслідування та невідворотність покарання за скоєння злочинів на ґрунті нетерпимості вимагає, зокрема, внесення відповідних змін до вітчизняного антидискримінаційного права.

Розв'язання проблем етнонаціональних меншин як для задоволення їхніх прав та інтересів, так і заради підвищення їхньої лояльності та патріотизму щодо держави й суспільства в цілому є важливим напрямом національної консолідації (Луцишин, 2015).

Вагомим аргументом переосмислення сутності етнокультурної та етнодуховної (цивілізаційної) ідентичності українців може стати діяльність канонічної Православної церкви України. На думку предстоятеля ПЦУ митрополита Київського й всієї України Епіфанія в Православній церкві України основною богослужбовою мовою є українська, але національні меншини можуть використовувати в своїх громадах ту мову, яка є для них рідною і зрозумілою, зокрема, грецьку та румунську (Нацменшини, 2019).

ВИСНОВКИ

Обґрунтована нами інтегративна модель етнонаціональної політики в сфері культури й освіти спроможна сприяти збереженню самобутності усіх компонентів міжетнічної та міжкультурної взаємодії. Вона трактує культурне розмаїття не як чинник розколу, а як джерело збагачення духовності українського суспільства, можливість для громадян України, які належать до національних меншин, мати однакові з етнічними українцями умови для самореалізації в усіх сферах суспільного життя. Саме «м'який», неконфронтаційний характер міжрегіональних відмінностей робить Україну відносно стабільною й відкриває добрі можливості для національної інтеграції на основі спільної громадянської ідентичності (Дискусія, 2019).

Інтегративний мультикультуралізм, який націлений на зняття конфліктних ситуацій, згладжування суперечностей, сприяння порозумінню, видається актуальним для молодих національних держав як перевірений принцип «одна держава – одна домінуюча соціетальна культура». Він може бути прийнятним з певними застереженнями як орієнтир етнополітики для посткомуністичних суспільств, у тому числі й України, які вимушені поєднувати завдання модерної й постмодерної епох (Колодій, 2008, с. 7). Досвід останніх років засвідчує, що становлення громадянської ідентичності відбувається не на шкоду відродженню, збереженню та розвитку етнокультурної та етнічної ідентичностей українців. Ці два самоусвідомлення людини є консолідуючими та взаємодоповнюючими. Шлях до національної єдності в її етнонаціональному вимірі пролягає через діалог культур. Владні структури України повинні зважати, що розв'язання економічних проблем, реалізація прагнення високих соціальних стандартів і забезпечення сталого економічного розвитку не знімає механічно протиріч і суперечностей на етнокультурному ґрунті, отже, процеси національної інтеграції мають посідати належне місце як у наукових дослідженнях, так і в практичній реалізації державної внутрішньої та зовнішньої політики. Тим більше, консолідація українського суспільства, фундаментом якої виступають громадянська та цивілізаційна ідентичність, в умовах наростання російської агресії набуває безпекового характеру й виступає пріоритетним чинником захисту України, її обороноздатності як самодостатньої держави.

Розв'язання мовно-культурних проблем етнонаціональних меншин синтезує в собі двосудину стратегію: а) якомога повніше задоволення їхніх прав та інтересів; б) підвищення їхньої підтримки України, вияву патріотизму заради консолідації громадянського суспільства в цілому й перемоги над ворогом.

Паралельна реалізація двох складових етнополітики – мовно-етнокультурної консолідації та збереження етнокультурного розмаїття, спрямованих на формування національно-патріотичної спільності громадян України, є складовою частиною визвольної війни українського народу, його захисту від імпер-

ських зазіхань РФ. У цій винятково важливій сфері необхідно враховувати етнокультурні особливості регіонів, передусім Південно-Східного, зумовлені історичним спадком від тоталітарного минулого, російською окупацією Автономної Республіки Крим, частини Донецької та Луганської областей, повномасштабним вторгненням, тривалою окупацією більшої частини Запорізької й Херсонської областей, а також певними прорахунками пострадянської трансформації краю, одностороннього запровадження тут політики мультикультуралізму. Імперсько-російські та радянсько-комуністичні стереотипи, які залишили глибокий слід у соціокультурному й світоглядному розвитку та свідомості мешканців регіону, спекулятивно використовувала російська інформаційно-пропагандистська машина в ході гібридної війни проти України, намагаючись зашкодити проведенню соціокультурних реформ, розмити українську ідентичність як основу національної державності.

Важливим напрямом роботи з національними меншинами, зокрема угорцями, ромами та румунами, пов'язаний із євроінтеграційними прагненнями України, адже історичні батьківщини румунської та угорської меншин спробують використати це як аргумент у двосторонніх перемовинах. За таких умов важливо активізувати інформаційну підтримку з боку зарубіжних партнерів України, насамперед історичних батьківщин національних меншин і потужних українських діаспор, залучити їх до співпраці над спільними освітньо-культурними проектами. Проблеми соціокультурного характеру потребують постійного моніторингу, спеціальних соціологічних опитувань, проведення перепису населення та створення повноцінного реєстру громадян. Їхнє широке обговорення в ЗМІ, науковим та експертним співтовариством сприятиме кристалізації адекватного бачення реалій та визначенню напрямів і засобів розв'язання цих проблем. Залучення зарубіжного досвіду, технологічної та фінансової допомоги від міжнародних організацій полегшить виконання опрацьованих проектів у соціально-культурній та освітній сферах.

Особливої уваги потребують подальші наукові дослідження місця й ролі мовно-культурного сегмента повномасштабної війни РФ проти України, виявлення резервів для наближення перемоги, пошук інноваційних способів побудови миру шляхом поєднання дипломатії й тиску «знизу», тобто на рівні локальних спільнот і окремих людей (Геник, 2021, с. 19). Видається доцільним продовжити поглиблене вивчення історико-культурної та етнічної специфіки регіонів, культурних традицій та новацій, вироблення рекомендацій стосовно деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій та їх жителів, насамперед внутрішньо переміщених осіб, очищення їхньої свідомості від російської міфології. Багато належить зробити науково-педагогічним працівникам, викладачам та учителям щодо модернізації змісту вищої, фахової й загальної освіти, занесення до навчальних програм спецкурсів з етнокультурної проблематики, інтеграції різних етнічних культур; представникам центральної влади – у програмах культурного розвитку враховувати полікультурний склад населення

Сходу та Півдня України, поліетнічний склад населення Закарпаття та Буковини, а також етнічну структуру внутрішньо переміщених осіб та українських біженців у світі; представникам місцевої влади – започаткувати додаткові регіональні програми для забезпечення подальшого інтегрування внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих частин України та регіонів, що зазнають постійних ракетних обстрілів; представникам правоохоронних органів – забезпечити профілактику правопорушень на ґрунті культурної, релігійної, мовної та етнічно-расової нетерпимості. Держава повинна захистити мовно-культурні права тих, хто опинився за межами України, зберегти їхній зв'язок з Батьківщиною, сприяти поверненню.

Пріоритетом для державної етнонаціональної політики залишається людиноцентризм, захист гідності, прав і свобод людини. Стратегія національної єдності має бути націлена на розв'язання комплексу складних етнополітичних проблем: оновлення змісту культурної політики держави, активізацію співпраці органів місцевого самоврядування та осередків громадянського суспільства, посилення культурної мобільності молоді й подолання синдрому «двокультурності» частини українців як Східно-Південного, так і Центрально-Західного регіонів. Процес дерусифікації усіх сегментів державно-політичного та соціокультурного життя не повинен перериватися й після закінчення війни. Він має поглиблюватися, наповнюватися новим змістом, збагачуватися новими методами, супроводжуватися подальшим розширенням сфери застосування державної мови, у тому числі і в середовищі національних меншин. Збереження самотності національних меншин, можливість для них не розчинитися в глобальному та українському регіональному світі можливі в т. ч. за умови переосмислення ролі української мови й культури в суспільному житті держави та в життєдіяльності самих етнічних спільнот, їхніх громадських та політичних організацій.

Реалізація завдань культурної та етнонаціональної консолідації суспільства не може відкладатися на «потім», тобто на післявоєнний період. Разом з підвищенням боєздатності Збройних сил, добровольчих батальйонів і територіальної оборони, учасників партизанського й волонтерського рухів, з відбудовою зруйнованих міст і сіл, енергетичної системи, закладів освіти й культури, подоланням корупції, впливу олігархів, агентів «руського міра» та колаборантів на політичні й соціокультурні процеси, посиленням боротьби з деформованим розумінням цінностей забезпечується морально-політична єдність суспільства, його консолідація. Тут криється дуже важливий ресурс нашої перемоги у війні з РФ, деокупації територій, відновлення суверенітету України над тимчасово окупованим Кримом та іншими регіонами. Запорукою успіхів українського народу є його нескореність, євроатлантичні орієнтири, активна підтримка з боку країн НАТО й західних демократій загалом.

БІБЛОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

83% українців переконані, що українська має бути єдиною державною мовою в країні. Опитування. (2022, Березень 25). ЧИТОМО. Портал про культуру читання і мистецтво книговидання. <https://chytomo.com/83-ukraintsiv-perekonani-shcho-ukrainska-maie-buty-iedynoiu-derzhavnoiu-movoioiu-v-kraini/>

Андріяш, В. І. (2013). Концептуальні моделі державного регулювання сучасних етнополітичних процесів. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 10. <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=646>

Андрусечко, П. (2020, Серпень 13). *Утеча від війни. Історії донбаських поляків*. Нова Польща. <https://novapolshcha.pl/article/utecha-vid-viini-istoriyi-donbaskikh-polyakiv/>

Близько 200 тисяч ромських батьків не можуть віддати дітей до школи. (2015, Червень 24). Zmina. Центр прав людини. https://zmina.info/news/blizko_200_tisjach_romskih_batkiv_ne_mozhut_viddati_ditej_do_shkoli/

Богдан, О. (2020, Березень 05). *Очільниця Держслужби з етнополітики та свободи совісті Олена Богдан: «Наш конкурс дуже політизували»*. Лівий берег. LB.ua. https://lb.ua/society/2020/03/05/451799_ochilnitsya_derzhsluzhbi_z_etnopolitiki.html

Богдан, О. (2019). *Деякі аспекти культурних практик і культурної інфраструктури України: результати всеукраїнського опитування (за даними Київського міжнародного інституту соціології)*. Одеса. <https://drive.google.com/file/d/1d1WQkvZ69QuLg9vxMjgKV6k2pXbNNsFX/view>

Бурміс, І. В. (2021). Формування моделі публічної бібліотеки в умовах об'єднаних територіальних громад Півдня України. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, 1, 12–20.

Верменич, Я. (Кер.). (2014). *Схід і Південь України: час, простір, соціум*. В 2 т. Том 1: Інститут історії України НАН України.

Верховна Рада України. (2010, Липень 01). *Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України.* (№ 2411-VI). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/744-20#Text>

Верховна Рада України. (2017, Травень 23). *Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації : Закон України.* (№ 2054-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2054-19#Text>

Верховна Рада України. (2019, Квітень 25). *Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України.* (№ 2704-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

Верховна Рада України. (2020, Липень 3). *Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо особливостей вступу до закладів вищої освіти осіб з тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Донецької та Луганської областей : Закон України.* (№ 744-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/744-20#Text>

Верховна Рада України. (2021, Липень 01). *Про корінні народи України : Закон України.* (№ 1616-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>

Відбувся візит делегації Міністерства освіти і науки України до Варшави. (2021, Листопад 01). Міністерство освіти і науки України. <https://mon.gov.ua/ua/news/vidbuvsya-vizit-delegaciyi-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini-do-varshavi>

Войналович, В. (Кер.). (2020). *Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/etnopolitychni-chynnyky-konsolidatsii-suchasnoho-ukrainskoho-suspilstva/>

Где в школах Украины преподают на русском языке? (2018, Січень 24). Ранкове місто Одеса . (ugorod.od.ua). <https://ugorod.od.ua/article-gde-v-shkolah-ukrainy-prepodajut-na-russkom-jazyke>

Грідіна, І. М., Булик, М. В. & Кудлай, В. О. (2020). Деокупація освітою: про роботу освітнього центру «Донбас-Україна» при Маріупольському державному університеті. В *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XXII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. МДУ*, 75–77.

Громадянська мережа Опора. (2023, Лютий 15). *Вплив повномасштабної війни на міграцію українців: як масштаби переміщення оцінюють держава Україна та міжнародні організації*. <https://www.oporaua.org/viyna/vpliv-povnomasshtabnoyi-viini-namigratsiui-ukrayintsiv-iak-masshtabi-peremishchennia-otsiniuiut-derzhava-ukrayina-ta-mizhnarodni-organizatsiyi-24523>

Геник, М. (2021). Методологічні проблеми міждисциплінарних досліджень миру. *Політичні дослідження*, 1, 8–21.

Дві третини українців – за єдину державну мову. Опитування. (2019). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2715844-dvi-tretini-ukrainciv-za-edinu-derzavnu-movu.html>

Дегтеренко, А. М. (2008). *Етніонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір)*. Маріуполь.

Деревінський, В. Ф. (2018). Моделі національної консолідації українського суспільства. *Гілея*, 136. 290–292.

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (2022, Січень 01). *Етніоспільноти України: мережа громадських об'єднань, дошкільних закладів і недільних шкіл. Станом на 1 січня 2022 року*. <https://dessa.gov.ua/statistics-ethno/>

Дискусія про Україну в університеті Санкт-Галена. (2019, Листопад 30). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://ipriend.gov.ua/novyny/dyskusiia-pro-ukrainu-u-bernskomu-universyteti-2/>.

Дубова, С. (2019). Забезпечення культурно-освітніх прав грецької етнічної спільноти в Україні. *Стратегічні пріоритети*, 2 (50), 53–59.

Євтух, В. (2009). Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств. *Політичний менеджмент*, 4, 14–27.

За роки декомунізації в Україні демонтували більш як 1300 пам'ятників Леніну. (2020, Липень 16). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3064494-za-roki-dekomunizatsii-v-ukraini-demontuvali-bils-ak-1300-pamatnikiv-leninu.html>

Закусило, М. (2019, Червень 25). *Українці підтримують українізацію ефіру, а демонстрацію насильства на ТБ вважають шкідливою – дослідження Нацради та КМІС*. Інтернет-видання «Детектор медіа». <https://detector.media/infospace/article/168405/2019-06-25-ukraintsi-pidtrymuyut-ukrainizatsiyu-efiru-a-demonstratsiyu-nasylstva-na-tb-vvazhayut-shkidlyvoyu-doslidzhennya-natsrady-ta-kmis/>

Засідання Координаційної ради представників національно-культурних товариств при виконавчому комітеті Мелітопольської міської ради Запорізької області. (2022, Січень 27). Управління культури та молоді Мелітопольської міської ради. <https://mvk.zp.ua/zasidannya-koordinatsijnoyi-radi-predstavnikiv-natsionalno-kulturnih-tovaristv-pri-vikonavchomu-komiteti-melitopolskoyi-miskoyi-radi-zaporizkoyi-oblasti/>

Зеленський, В. (2019). *Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського*. Зе! Команда. <https://program.ze2019.com/>

Кабінет Міністрів України (2017, Грудень 13). *Про затвердження Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України : Постанова*. (№ 1071). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-2017-%D0%BF#Text>

Кабінет міністрів України. (2021, Червень 23). *Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки: Розпорядження*. (№ 756-р). <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-dij-z-realizaciyi-nacionalnoyi-strategiyi-u-sferi-prav-lyudini-na-20212023-roki-i230621-756>

Калакура, О. (2020). Сучасні мовно-культурні процеси в умовах трансформації інформаційного простору України. *Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація*, 9, 112–130.

Калакура, О. (2021). Ціннісні орієнтації населення Сходу та Півдня України на тлі російської агресії та культурної експансії. В В. А. Войналович, В. Є. Єленський, О. Я. Калакура, В. О. Котигоренко, В. М. Кулик, Ю. О. Ніколаєць, Ю. М. Поліщук, & М. Ю. Рябчук. *Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії : монографія*. (с. 296–335). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/iierarkhiia-tsinnostej-naseleennia-skhodu-ta-pivdnia-ukrainy-etnopolitychnyj-aspekt-v-umovakh-rosijskoi-ahresii/>

Калакура, О. Я. (2018). Етнонаціональна складова консолідації суспільства. В *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць / Рафальський, О. О., Майборода, О. М. (Ред.)*. (с. 299–319). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Калакура, О. Я., & Панчук, М. І. (2018). Етнонаціональна політика України на тлі євроінтеграційних процесів. *Humanitarium*, 40(3), 66–76.

Київський міжнародний інститут соціології. (2019, Березень 15). *Думки і погляди населення щодо викладання російської мови в українськомовних школах і надання непідконтрольним територіям Донбасу автономії у складі України: березень 2019 р.* <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=832&page=2&t=10>

Київський міжнародний інститут соціології. (2019, Листопад 7). *Міжетнічні упередження в Україні, вересень 2019.* <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=904&page=1&t=10>

Київський міжнародний інститут соціології. (2020, Липень 29). *Ставлення населення України до закону про мову.* Київський міжнародний інститут соціології. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=960&page=1&t=10>

Кобзар, Ю. (2023, Квітень 22). *Зеленський підписав закон про деколонізацію топонімів: вулиці Суворова під заборону.* УНІАН. <https://www.unian.ua/society/zelenskiy-pidpisav-zakon-pro-dekolonizaciyu-geografichnih-nazv-12228549.html>

Козьма, В. В. (2021). До проблеми вироблення державної стратегії деокупації Криму. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, 7, 24–36.

Колодій, А. (2008). Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України. *Агора*, 6, 5–14.

Колодій, А. (2013). Соціетальна культура як чинник національної консолідації. В *Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти. Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2013 р. Львів, ЛНУ ім. Івана Франка*. (с. 40–54). Видавництво Львівського університету.

Колодій, А. (2015). *Міжрегіональні поділи в Україні та деякі принципи публічного врядування*. В *Будуємо нову Україну : збірник конференції (26–27 листопада 2014 р., м. Київ)*. (с. 309–328). Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія».

Коршук, Р. М. (2010). Моделі етнополітики. *Гілея*, 40, 442–449.

Котигоренко, В., Калакура О., Ковач Л., Коцур В., Кочан Н., Ляшенко О., Ніколаєць Ю., Новородовський В., & Панчук М. (2020). *Національні меншини України в*

політичних процесах XX – XXI століть: стан і проблеми дослідження. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/natsionalni-menshynyu-ukrainy-v-politychnykh-protsesakh-khkh-khkh-stolit-stan-i-problemy-doslidzhennia/>

Котигоренко, В., Калакура, О., Ковач, Л., Коцур, В., Кочан, Н., Макаренко, Н., Николаєць, Ю., Панчук, М., & Рафальський, О. (2014). *Донбас в етнополітичному вимірі*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/donbas-v-etnopolitychnomu-vymiri/>

Лещенко, Л. (2021, Вересень 23). *В МОН порахували, скільки шкіл навчають дітей російською*. <https://www.unian.ua/society/v-mon-porahuvai-skilki-shkil-navchayut-ditey-rosiyskoju-novini-ukrajini-11554858.html>

Лопушинський, І. П. (2008). *Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України*. [Дисертація доктора наук з державного управління, Національна академія державного управління при Президентові України].

Луцишин, Г. (2015). Вплив інститутів громадянського суспільства на процес національної консолідації в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 78(4), 22–32.

Луцишин, Г. І. (2014). Проблема подолання соціально-політичного поділу українського суспільства на регіональній та етномовній основах. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 4, 206–211.

Ляшенко, О. (2021). Громадянська самоідентифікація населення Півдня України (1992–2020). *Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація*, 9(2), 154–181.

Майже 85% одеських першокласників будуть навчатися українською мовою. (2018, Серпень 20). Новини Одеси. <http://uanews.odessa.ua/society/2018/08/20/183092.html>

Майже дві третини українців переконані, що українська мова повинна бути єдиною державною. (2018, Грудень 26). УНІАН. <https://www.unian.ua/society/10391289-mayzhe-dvi-tretini-ukrajinciv-perekonanishcho-ukrajinska-mova-povinna-buti-yedinouy-derzhavnoyu.html>

Мельник, С. & Черничко, С. (2010). *Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації: монографія*. ПоліПрінт.

Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. (2017). *Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь*.

Міністерство закордонних справ України. (2017, Вересень 27). *Детальні роз'яснення щодо ст. 7 Закону України «Про освіту»*. <https://mfa.gov.ua/news/60082-detalnyi-rozjasnennya-shhodo-st-7-zakonu-ukrajini-pro-osvitu>

Міністерство освіти і науки України. (2017, Жовтень 27). *Позиція щодо статті 7 закону України «Про освіту»*.

Міністерство соціальної політики України. (2021, Липень 06) *Обліковано 1473650 внутрішньо переміщених осіб*. <https://www.msp.gov.ua/news/20309.html>

МІП: Уряд схвалив Стратегію інформаційної реінтеграції Донбасу. (2018, Липень 26). Міністерство культури та інформаційної політики України. <https://mkip.gov.ua/news/2508.html?PrintVersion>

МКІП спільно з МОЗ та РЄ випустили рекомендації з протидії коронавірусу 13 мовами. (2020, Квітень 30). Міністерство культури та інформаційної політики України. <https://mkip.gov.ua/news/3742.html>

Мобільність та міграційні настрої української молоді (2019, Серпень 12). Профспілка працівників освіти і науки України. <https://pon.org.ua/novyny/7240-moblinst-ta-migracyn-nastroyi-ukrayinskoyi-molod.html>

- Мова, якою відбувається освітній процес у закладі освіти – українська. (2021). Харківський ліцей № 15. http://school15.edu.kh.ua/navchalnij_proces/vikonannya_movnogo_zakonodavstva/
- Мовний омбудсмен нарікає на невиконання держтеатрами мовного законодавства. (2021, Вересень 24). Інтерфакс-Україна. <https://ua.interfax.com.ua/news/general/769719.html>
- Нагорна, Л. (2011). Фарватери й підводні рифи мультикультуралізму. *Політичний менеджмент*, 3, 18–34.
- Нацменшини можуть молитися рідною мовою – Предстоятель ПЦУ. (2019, Червень 05). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2715367-nacmensini-mozut-molitisa-ridnou-movou-predstoatel-pcu.html>
- Нікітенко, Л. О., & Бородата, К. В. (2020). До питання подвійного громадянства. *Прикарпатський юридичний вісник*, 5(34), 53–56.
- Панфілова, Т. О. (2010). Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління.
- Паращевін, М. А. (2018). Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 років. В В. Ворона & М. Шульга (Ред). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Додатки*. 5(19). (с. 415–525). НАН України. Інститут соціології.
- Передвиборна програма політичної партії «Слуга Народу» (2019). Політична партія Слуга Народу. <https://sluga-narodu.com/program>
- Петрович, В. (2020, Листопад 26). Місто Мелітополь Запорізької області очолило світовий інтеркультурний рейтинг. Суспільні новини. <https://suspilne.media/82885-misto-melitopol-zaporizkoi-oblasti-ocolilo-svitovij-interkulturnij-rejting/>
- Підсумковий звіт. Оцінювання потреб України в сфері освіти. (6 травня – 24 червня 2022). (2022, Липень 07). Міністерство освіти і науки України. <https://mon.gov.ua/ua/news/oprilyudneno-pidsumkovij-zvit-shodo-ocinyuvannya-potreb-ukrayini-u-sferi-osviti>
- План міжкультурної інтеграції міста Мелітополь на 2015–2020. (2016). Мелітополь.
- Поплавський, О. О., & Щєпова, Д. Р. (2021). Донбас як об'єкт деукраїнізації з боку адептів «руського мира». *Політичне життя*, 2, 88–95.
- Президент України. (2021, Березень 24). *Про Національну стратегію у сфері прав людини*. Указ. (№119/2021). <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>
- Програма партії «Голос». (2019). Голос. <https://goloszmin.org/program>
- Протидія російській пропаганді та медіаграмотність: результати всеукраїнського опитування громадської думки: аналітичний звіт. (2018). Детектор медіа. https://detector.media/doc/images/news/archive/2016/136017/DM_KMIS_ukr_WEB-2.pdf
- Рафальський, О. О. (2018). Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/rafalskyj-o-o-konsolidatsiia-ukrainskoho-suspilstva-etnopolitychnyj-vymir/>
- Рафальський, О. О. (2021). Міждисциплінарні перехрестя етнополітології. *Вісник Національної академії наук України*, 2, 3–11.
- Результати моніторингу мовних квот в ефірі регіональних і місцевих радіостанцій та супутникових, регіональних і місцевих телекомпаній (I півріччя 2021 р.). (2021, Липень 15) Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. <https://www.nrada.gov.ua/analytic-reports/rezultaty-monitoryngu-movnyh-kvot-v-efiri-regionalnyh-mistsevyh-radiostantsij-ta-suputnykovyh-regionalnyh-mistsevyh-telekompanij-pivrichcha-2021-roku/>

- Рейтинг. (2020, Жовтень 24). *До Дня захисника України*. Соціологічна група «Рейтинг». <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/fbb3f3c52d452cdd1646d4a62b69dba5.html>
- Семків, В. (2017, Квітень 27). *Українці зліва направо*. Збруч. <https://zbruc.eu/node/65255>
- Семко, В. Л. (2017). Український етнос: набуття державоутворюючого статусу. *Гілея: науковий вісник*, 127, 356–363.
- Сінайко, О. О. (Кер.). (2020). *Гуманітарна політика в Україні: виклики та перспективи (Біла книга) : аналіт. доп.*: Національний інститут стратегічних досліджень.
- Станіславенко, Л. А. (2021). Політика консолідації української держави в умовах трансформаційної кризи. *Політичне життя*, 2, 38–42.
- Степико, М. (1999). Консолідація української нації: проблеми та перспективи. *Вісник НАН України*, 6, 16–26.
- Степико, М. (2018). Гуманітарний вимір консолідації української нації. *VIRTUS*, 48–54.
- Тарас Кремінь: *У кожній області має бути затверджена цільова програма розвитку української мови*. (2021, Травень 12). Уповноважений із захисту державної мови. <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/taras-kremin-u-kozhnij-oblasti-maye-butizatverdzhena-cilova-programa-rozvitku-ukrayinskoji-movi>
- Терехов, І. (2021). *15 стратегічних кроків успішного Харкова*. Успішний Харків. Блок Кернеса – Успішний Харків, Успішна Харківщина. <https://uspishniy.kharkiv.ua/programm2>
- Україна – сузір'я культур*. (2018). Міністерство культури України. ЄЦПМ. Новий друк.
- Українська мова: шлях у незалежній Україні. Опитування*. (2020, Вересень 10). Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. <https://dif.org.ua/article/ukrainska-mova-shlyakh-u-nezalezhnij-ukraini>
- Уповноважений нагадав про використання української під час театральних вистав*. (2021, Серпень 10). Уповноважений із захисту державної мови. <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/upovnovazhenij-nagadav-pro-vikoristannya-ukrayinskoji-pid-chas-teatralnih-vistav>
- Цейтліна, А. О. (2021). Вироблення державної комунікативної політики реінтеграції тимчасово окупованих територій України. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління», 1 (100)*, 53–59.
- Центр Разумкова. (2016). Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона*, 3-4. https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf
- Шамайда, Т. (2022, Грудень 22). *Новий закон про нацменшини: про що він і для чого*. TEXTY.ORG.UA <https://texty.org.ua/articles/108546/novuj-zakon-pro-nacmenshynupro-sho-vin-i-dlya-choho/>
- Шульга, Р. (2020). Декларована та реальна художня поведінка. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7 (21), 283–290.
- Явір, В. А. (2017). Реінтеграція тимчасово окупованих територій як завдання етнонаціональної політики України. *Правова держава*, 28, 437–444.
- Явір, В. А. (2018). *Етнополітична інтеграція та дезинтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт : монографія*. Логос.
- Як розвивати культуру в громадах: можливості, ресурси, виклики*. (2020, Вересень 16). Децентралізація. <https://decentralization.gov.ua/news/12801>
- Intercultural Cities Index reports by city*. (2023). Council of Europe. <https://www.coe.int/en/web/interculturalcities/index-results-per-city>

РОЗДІЛ 7

Церкви і релігія

В українських суспільно-політичних процесах значення та роль релігійного чинника незмінно посідали одне з провідних місць упродовж десятиліть від часу проголошення державної незалежності. Пояснення тому полягає насамперед у площині специфіки історичного розвитку України й завжди потребує врахування контексту. Не меншою мірою розуміння особливостей церковно-релігійних процесів вимагає порівняльно-історичного підходу, коли український досвід співвідноситься з досвідом інших країн Центральної та Східної Європи за умови, що їхнє підрадянське минуле береться за спільний знаменник і відправну точку пострадянських трансформацій (Головаха & Горбачик, 2014). На характер і темпи таких трансформацій в усіх колишніх країнах «соціалістичного табору» вирішальний вплив справляв унікальний місцевий контекст: з одного боку, історія, культура, традиції однієї чи другої країни, а з другого, історичний досвід державного життя і політичних практик. Порівняльно-історичний аналіз дозволяє з'ясувати обумовленість перебігу процесу подолання (пост)радянських суспільно-політичних деформацій історичним минулим як на рівні окремої країни, так і її регіонів, як у випадку України.

Релігійний чинник: контекстуалізація. Однією з особливостей розвитку України стало поєднання у часі процесів державо- і націєтворення разом зі скасуванням жорсткої заборони на релігійну свободу і наступним маятниковим рухом останньої у зворотний бік «релігійного ренесансу». Обриси усіх трьох процесів виразно проступали вже у пізньому СРСР, років за десять–п'ятнадцять перед його крахом. Для переважної частини населення – за винятком анексованих Радянським Союзом дещо пізніше у часовому вимірі українських Галичини (1939) і Закарпаття (1945), де тяглість історичної пам'яті не зазнала поколіннєвих розривів – актуалізація релігії стала не стільки процесом її відновлення, скільки віднайденням та адаптуванням до принципово нових історичних умов. Важливо, що від початку в середовищі легалізованих у 1989 р. місцевих провідних церковних інституцій – Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Українська Автокефальна Церква (УАПЦ) – з'явилися впливові гравці з української діаспори, що привнесли до релігійного життя й законсервовану в діаспорі архаїзовану та політизовану церковну традицію, й потужний на тлі колапсу економіки країни фінансовий ресурс як важель впливу на розвиток цих церков. В Українській православної церкві Київського патріархату (УПЦ КП) вплив діаспорних структур було зведено нанівець разом із приходом до влади (1995) авторитарного очільника Філарета (Денисенка). Українська Православна Церква (у юрисдикції Московського патріархату, УПЦ (МП)) на десятиліття занурилася в архаїчну, консервативну православну традицію часів Російської імперії XIX – початку XX ст., що раніше чи пізніше не могло не привести до конфлікту зі суперечливим, але поступальним процесом українського державо- і націєтворення та суспільно-політичними змінами у цілому. При чому, якщо власне в Росії на початках «релігійного відродження» разом із реставрацією архаїки

одночасно поставали адекватніші реаліям кінця ХХ ст. рухи й структури (сучасна мова у богослужіннях, підвищення якості освіти шляхом створення православних університетів для мирян, популяризація зарубіжної як православної, так і католицької, протестантської богословської думки тощо), що пізніше зійшли нанівець, то в українській структурі Московського патріархату домінувало обернення й занурення в російське імперське минуле ХІХ – поч. ХХ ст. – церковне, ідеологічне, політичне.

Разом із розгортанням діяльності провідних церков як гриби після дощу почали з'являтися в Україні принципово нові релігійні організації: різноманітні місії зі США – від мормонів до саєнтологів, євангеліків та фундаменталістів, нові напрями ісламу, буддизму, різноманітні варіації українського язичництва та новітніх релігійних рухів нью-ейджівського гатунку.

Переважною більшістю населення релігія сприймалася як доволі новий і цікавий феномен, що мав пряму конотацію з (етно)національною історією, народними/етнічними традиціями, «батьківською вірою», забороненими й переслідуваними радянським режимом, що додавало їй привабливості тим більше, чим менше залишалося ілюзій стосовно перспектив радянського режиму та чим травматичнішим ставав досвід процесу первісного накопичення капіталу в Україні. Релігія стрімко заповонила ідеологічний вакуум на суспільно-політичному та індивідуальному рівнях. Під тиском піднесення релігії та зростання суспільно-політичної ваги провідних релігійних організацій навіть колишні переслідувачі релігії – комуністи й соціалісти (рімейк колишніх комуністів) змушені були відмовитися від атеїстичних засад у програмах своїх партій, задекларувати сумісність релігії та комуністичної/соціалістичної ідеології і на кілька наступних десятиліть стати політичними лобістами інтересів УПЦ (МП), а радше російських інтересів в Україні під прикриттям гасел захисту інтересів церкви і свободи релігії.

Неоднозначні процеси українського державо- і націєтворення обумовлювали напрями еволюції та характер функціонування релігійно-церковного комплексу. Вирішальним чином на ці процеси впливали: 1) інституційна нестабільність держави та 2) конфліктний характер політичної системи, коли короткострокові корпоративні цілі правлячих кланів при владі унеможливлювали вироблення стратегічного бачення національного розвитку, а також 3) непослідовний і суперечливий характер націєтворення (Куделя & Касьянов, 2021, с. 17–55).

Слабкість інституцій, а фактично дисфункціональність держави, постійні зміни правил політичної гри на рівні еліт, практика партон–клієнтських відносин згори донизу, підміна партійного будівництва лідерськими та кланово–мережевими проектами *ad hoc* (під черговий електоральний цикл) – усе це унеможливлювало рівновіддаленість політики держави стосовно основних акторів релігійно-церковного поля країни. У регіонах упривілейоване становище посіли традиційно домінуючі та історично закорінені релігійні організації, тісно пов'язані з місцевим владним істеблїшментом. На центральному рівні калейдоскоп церков-фаворитів змінював оптику разом із кожною черговою зміною очільника держави згідно з вектором його політики: проукраїнським чи

проросійським. Інструменталізм, волюнтаризм, суб'єктивізм стали характерними ознаками релігійно-церковної політики у центрі та на місцях. Напередодні проголошення незалежності в країні було ухвалено один з найдемократичніших у міжнародній практиці закон «Про свободу совісті та релігійні організації» (Верховна Рада України, 1991, Квітень 23). Проте на практиці його норми могли ігноруватися або ж застосовуватися вибірково по обидва боки: і державною/місцевою владою, і релігійними організаціями.

Відчуження від влади й позбавлення народу доступу до національних ресурсів, соціальна та майнова поляризація суспільства, корупція, вибіркоче правосуддя тощо закономірно переносило суспільний запит на позитивні зміни з площини політичних та економічних реформ та демократичну соціально-справдливую державу до трансцендентної: надії на справедливість і покращення життя у потойбіччі. Стрімке піднесення декларованої релігійності населення стало одним із симптомів суспільно-політичної нестабільності й поступування системи у бік олігархічного капіталізму. Компенсаторна функція релігії – тоді, коли громадянський сектор українського суспільства перебував у зародковому стані, – якнайповніше проявилася у злеті й консервації упродовж десятиріч високого рівня декларованої релігійності (Бевзенко, 2010, с. 439).

Водночас держава, що очолила процес первісного накопичення капіталу та олігархізації політичної влади, потребувала ідеологічного прикриття антинародної політики. З такої потреби владних еліт та політичних кланів/проектів постала практика інструменталізації релігії і церкви. На межі перетину національно-громадянських, етнічних та церковно-релігійних ідентифікацій грали квазірелігійні гасла українських президентів «у незалежній державі – незалежна церква» (Л. Кравчук, 1991–1994) або ж «армія, віра, мова» (П. Порошенко, 2014–2019). На позір гасла мали загальнонаціональне звучання, але в обох випадках використовувалися політиками в особистих інтересах: чи то задля нівелювання негативного шлейфу комуністичного пропагандиста шляхом перехоплення націонал-патріотичного порядку денного (Л. Кравчук), чи то задля збереження особистих владних повноважень (П. Порошенко).

Першим президентом України, у програмі якого були відсутні дотичні до релігії питання і який не мав будь-яких особистих релігійних преференцій, став В. Зеленський (2019). Лише розв'язана Російською Федерацією війна проти України змусила його команду звернути увагу на релігію і як складову національної безпеки, і як чинник суспільно-політичної стабільності. Одним з наслідків збройного захисту національного суверенітету стала політика держави з 1) інтенсифікації процесу профілювання, зміцнення та поширення української православної ідентичності, принципово відмежованої від російської, та її новітнього ідеологічного конструкта «русского міра»; 2) сприяння кореляції української православної ідентичності з національно-громадянською (на основі Православної церкви України у юрисдикції Вселенського патріархату, ПЦУ); і, як наслідок, 3) усунення політичного, а разом і культурного, впливу Російської

Федерації на суспільно-політичні процеси в Україні через церковно-релігійний канал – УПЦ у юрисдикції Московського патріархату.

До початку російсько-української війни в академічному середовищі було цілком коректно говорити про непослідовний та суперечливий характер націєтворення в Україні, формування засад загальноукраїнської ідентичності. На початках націєтворення фокусувалося переважно на подоланні амбівалентності української ідентичності, зменшенні у суспільно-політичному, культурному, мовному просторі, національній історичній пам'яті питомої ваги російського, пострадянського та неорадянського компонентів, що домінували на Сході та Півдні країни (Нагорна, 2002; Нагорна, 2012; Шаповал, 2013). Навіть фахові дослідники не могли припустити тих геноцидних форм, що їх набуде війна Росії за збереження контролю над Україною. Війна змусила критичніше поглянути на пострадянську історію України й визнати, що від початку виходу країни зі складу СРСР і проголошення державної незалежності характер і перебіг процесу націєтворення обумовлювався тут двома підставовими чинниками. З одного боку, політика держави з формування та зміцнення української громадянської нації була позначена системними недоліками, відсутністю стратегічного бачення мети й завдань. З другого, такій політиці системно й комплексно протидіяла Російська Федерація з її фантомними неоімерськими пароксизмами, поступальною фашизацією суспільства, елементом якої була спочатку пейоризація, а згодом і дегуманізація українців в очах переважаючої більшості росіян.

Після суспільно-політичної кризи 2004–2005 рр., Помаранчевої революції, в українському суспільстві відбувся радикальний за своїми наслідками зсув у бік реінтерпретації сутності націєтворення з етнонаціональної парадигми на національно-громадянську (з одночасним витісненням етнічного компонента у бік folk-націоналізму/народної культури), комфортну і для більшості етнічних українців, і для членів інших етнічних спільнот України. Якщо напередодні чергового кризового циклу історії України у 2013 р. лише 35% українців охоплювали займенником «ми» усіх громадян країни, а для більшості він уособлював родичів і друзів (53,4%) (Ворона & Шульга, 2013, с. 535), то влітку 2022 р., у розпал гарячої фази війни на захист незалежності, переважна більшість населення України вже ідентифікувала себе у національно-громадянських термінах як громадян України (85%). Серед жителів Сходу таких було 81%, серед російськомовних українців – 81%, серед російськомовних росіян – 78% (Київський міжнародний інститут соціології, 2022a)⁴³. У листопаді 2022 р. такі дані

⁴³ Всеукраїнське опитування громадської думки проведено 06–20.07.2022 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) методом телефонних інтерв'ю на основі випадкової комп'ютерної вибірки мобільних телефонних номерів. Опитано 2 000 громадян України у віці 18 років і старше, які на момент опитування проживали на території України (у межах, які контролювалися владою України до 24 лютого 2022 року). До вибірки не включалися жителі територій, які тимчасово не контролювалися владою України до 24 лютого 2022 року (АР Крим, м. Севастополь, окремі райони Донецької та Луганської областей), а також громадяни, які виїхали за кордон після 24 лютого 2022 року. За умов війни, крім формальної похибки, додано певне систематичне відхилення. Кількість охоплених

підтвердила Соціологічна служба Центру Разумкова: 73,5% респондентів задекларували пріоритетність громадянської ідентичності. Відповіді за регіональним розподілом показали вищі показники громадянських самоідентифікацій регіонах, де населення безпосередньо зіткнулося з наслідками російської агресії: у Центрі 72,4% респондентів ідентифікували себе з громадянами України, на Сході та Півдні, відповідно, 74,8% та 79,3%, а на віддаленішому від бойових дій Заході – 71,9% (Центр Разумкова, 2022, листопад, с. 23)⁴⁴. Зафіксовані дослідженнями україноцентричні національно-громадянські преференції етнічних росіян були закономірними, адже впродовж усіх років незалежності України соціологічні опитування свідчили, що росіяни практично не відрізнялися від українців за своєю психологією, соціальними і ціннісними орієнтирами (Майборода, Кирюшко, Перевезій & Нахманович, 2012, с. 494–518, 591).

Зростання громадянської ідентифікації корелювало зі зміною релігійних преференцій українців, які позиціонували себе православними (Табл.7.1). Інституціоналізована легітимно (2019) Вселенським патріархатом ПЦУ стала пропозицією вибору для усіх тих, хто обирає український проект націєтворення. У новому церковному проєкті поєдналися два потоки: привнесений із середовища УПЦ КП переважно етнонаціональний та громадянсько-національний, що був головною спонукальною причиною переходу до складу ПЦУ колишніх віруючих та духовенства УПЦ (МП). Саме громадянсько-національний вимір забезпечив ПЦУ потужну суспільну підтримку незалежно від ставлення громадян до релігії як такої, особливо після початку повномасштабної війни. Водночас національно-громадянська складова ПЦУ стала вагомим опорою держави у реалізації безпекової політики з ліквідації церковно-релігійного каналу впливу Російської Федерації на суспільно-політичні процеси в Україні.

Упродовж двох років, з червня 2020 р. по липень 2022 р., відсоток прибічників ПЦУ виріс з 34% до 54%, тоді як кількість прибічників УПЦ (МП) зазнала стрімкого скорочення з 15% до 4% (Київський міжнародний інститут соціології, 2022b). Очевидно, що збільшення кількості прибічників ПЦУ відбулося не лише за рахунок процесу переходу громад УПЦ (МП) до складу ПЦУ і не лише шляхом самовизначення респондентів з категорії «просто православних» (без інституційної афіліації), для яких каталізована війною громадянська ідентичність стала визначальною при обранні церковної належності, але й за рахунок мобілізованих громадянської, культурної, мовної ідентичностей далеких від сповідання та практикування релігії громадян.

опитуванням респондентів, що проживають на захоплених територіях після 24.02.2022 р., становить 0,2%, що істотно не вплинуло на якість результатів, які зберігають високу репрезентативність.

⁴⁴ Опитування *методом face-to-face* проводилося 04–11.11.2022 р. на усій підконтрольній території України, на якій не ведуться бойові дії. Структура вибіркової сукупності відтворює демографічну структуру дорослого населення цих територій станом на початок 2022 р. (за віком, статтю, типом поселення). Опитано 2 018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

Таблиця 7.1

До якої конфесії/релігії зараховує себе респондент (липень 2022 р.).

	Чер. 2020	Чер. 2021	Лип. 2022
Православна Церква України (Вселенський патріархат)	34%	42%	54%
Українська Православна Церква (Московський патріархат)	15%	18%	4%
Православна Церква без конкретизації	22%	12%	14%

Складено за: Київський міжнародний інститут соціології, 2022.
<https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=1>

Оскільки процес формування національно-громадянської ідентичності засадничо має суспільно-політичну природу, то закономірно, що основну причину конфліктів між «вірними різних церков» (формулювання з опитування) – на час проведення дослідження у листопаді 2022 р. конфлікти точилися між прибічниками ПЦУ та УПЦ (МП) – 42,7% українців вбачали у політичному чиннику (у 2000 р. таких було 19,9%). Друге місце серед причин конфліктів суспільна думка відводила боротьбі за церковне майно та будівлі – 32,3%, третє – жаданню влади церковними ієрархами – 25,4%. Четверте, останнє, місце у громадській думці посіло «національне питання» (очевидно, так дослідники позначили протистояння у широкому сенсі української та російської тичностей). Питома вага конфліктів між різними церквами з «національного питання» зростала упродовж останніх двадцяти років. У 2000 р. відповідальність за такі конфлікти на «національне питання» покладали 10,9% респондентів, у 2010 р. їхня кількість становила вже 17,7%. У 2013 р., 2018 р. та 2019 р. відповідні показники мали тенденцію до скорочення. Проте вже у 2020 р. на «національне питання» у міжцерковних конфліктах покладали відповідальність 19,3% таних; у 2021 р. їхня кількість скоротилася до 15% респондентів, щоби через рік у 2022 р. сягнути найвищого щаблю – 20,4% (Центр Разумкова, 2022, с. 79).

Прикметно, що упродовж усього періоду моніторингу (2000–2022) значущість «національного питання» у постанні міжцерковних конфліктів була суттєво меншою за згадувані вище політику, боротьбу за майно та жагу церковних лідерів до влади. Цей факт укотре свідчить на користь мінімальних психологічних, ціннісних, соціокультурних відмінностей між етнічними українцями та росіянами в Україні. Водночас специфіка консервативного православного церковного середовища позначена традицією взаємопов'язання народу/етнічності та віросповідання (кліше на кшталт поляк-католик, галичанин-уніат, росіянин-православний), масштабування значення «національного питання»/етнічності у церковному житті.

Великою мірою на еволюцію релігійних самоідентифікацій населення України вплинула позиція номінально віруючих та невіруючих, тих, хто вважав україноцентричне православ'я однією з підставових складових утвердження української громадянської ідентичності зокрема та зміцнення національної безпеки в умовах війни у цілому. Такий собі варіант громадянської релігії (або

квазірелігії, як характеризує націоналізм Дж. Е. Сміт (Smith, 1994, р. 82–120.), що зміцнює підмурок *політії*, спільної національно-громадянської ідентичності, цінностей, пам'яті, адже вплив функцій, що їх може виконувати релігія у часи суспільних зрушень, часто виходить далеко за межі власне релігійної/церковної сфери й може вагомо впливати на політику, ідеологію, культуру, економіку, суспільну стабільність тощо. З останніх прикладів такого впливу зазначимо обскурантистську антивакцинаторську пропаганду деяких церков під час епідемії COVID–19, що охопила певний сегмент громадян і збільшила кількість жертв пандемії.

Новопосталому й набираючому сили україноцентричному національному проєкту протистояв офіційно задекларований президентом Росії етнічний концепт «росіяни та українці – один народ, я ніколи від цього не відмовлюсь» (Путин, 2021, Июль 12; Совет Безопасности Российской Федерации, 2022, Март 3). У цій конструкції, що визначала принципи політики РФ стосовно України, українцям було відмовлено у праві як на етноспецифіку, так і національно-громадянську ідентичність. Натомість президентом РФ росіянам було атрибутовано унікальний «національний код», генетично обумовлений «додатковою хромосомою». «Вивищуючи» росіян із умоглядного загалу «один народ», російський лідер упритул підійшов до декларації расизму (те саме можна сказати і про його оціночні судження стосовно «англосаксів»). Лексичною ілюстрацією латентного російського расизму від часу імперії Романових виступав концепт «старшого» й «молодшого братів», коли йшлося про характер взаємовідносин росіян та українців.

Зовнішній тиск з боку Росії на Україну, який щодалі то більше набирив сили, та полярні підходи – 1) російський неоімперсько-расистський та 2) український, що поступував від етнічного до національно-громадянського – до трактування сутності українського націєтворення впливали на те, що перебіг цього процесу мав непослідовний та суперечливий характер упродовж десятиліть від часу проголошення незалежності. Війна надала Україні шанс остаточно позбутися російського тиску та надати незворотності власному проєкту творення модерної, громадянської української нації, що, своєю чергою, не може не позначитися на зміні місця, ролі, значення, змістовного наповнення релігійного чинника на усіх рівнях національного буття і, насамперед, на особистих ідентифікаціях, що творять підґрунтя суспільних змін.

Специфіка релігійності українського суспільства, тенденції еволюції. Соціологія релігії, що спирається виключно на емпіричні дані, має цілком задовільний інструментарій для аналізу феномену релігії як такої, її функцій, стратегій і тактик взаємодії на колективному та індивідуальному рівнях, її організаційних форм та проявів у якнайширшому діапазоні від містики до позірно секулярних ідеологічних конструктів. У піонерській за часом походження й наразі найрозвиненішій західній соціології релігії теоретичні підходи попри їхню величезне розмаїття залишаються зіставними, взаємодоповнюваними та мають спільну для усіх них вихідну теоретичну базу. Поза сумнівами, кожна країна має унікальний досвід, особливо така, що або однозначно не належить до західного

світу, або ж містить амбівалентні елементи у своєму історичному розвитку та культурній традиції. Наразі українська ідентичність, що декларує еволюцію у бік цінностей західного світу, все ще зберігає елементи засвоєних під час перебування у складі Російської імперії та Радянського Союзу нашарувань, що не корелюють з підставовими західними засадами демократії, верховенства права, невідчужуваності природних прав людини.

Західні соціологічні підходи, за умови врахування специфіки релігії в Україні та відповідних коригувань, надають релевантний інструментарій для її аналізу. З цією метою Х. Казанова та Т. Брик пропонують три новітні базові блоки теорій: 1) соціоекономічної модернізації та екзистенційних викликів/непевності (Р. Інглгарт, В. Бейкер, & П. Норріс), 2) націоналізму (Р. Брубейкер, С. Брюс) та 3) релігійного плюралізму (Х. Казанова) (Брик & Казанова, 2021, с. 225–254). Перший блок теорій у випадку України містить певні винятки: якщо процеси модернізації та урбанізації суспільства цілком виявляють себе в Україні й відтак спричиняються до скорочення релігійності населення, то «екзистенційні виклики»/непевності/страхи не спрацьовують лінійно в українських реаліях. Автори привертають увагу до тієї обставини, що зростання безробіття (непевності й страхів) у різних регіонах країни має відмінний вплив на, здавалося б, передбачуване зниження рівня релігійності (порівнюються Схід і Захід) (Брик & Казанова, 2021, с. 233–234). Очевидно, що у зазначеному випадку дається взнаки набагато ширший за соціальні фрустрації контекст, а саме – початковий, історично обумовлений (насамперед, тривалим входженням цих двох макрорегіонів України до різних імперій – Російської та Австро-Угорської) рівень релігійності населення, яке також різниться за багатьма іншими показниками: найвищий рівень декларованої релігійності на Заході й найнижчий на Сході країни.

Вразливою вважаємо позицію поважного дослідника релігії Х. Казанови, який наголошує на плюралістичному характері релігійного поля України як одній з його особливостей (Брик & Казанова, 2021, с. 241–244). Така характеристика, хоча й видається коректною з формальної точки зору, не враховує того факту, що термінологічний апарат ліберальної демократії держав західного типу (іманентно притаманний американському досліднику) переважно не надається до аналізу держав іншого політичного типу, посткомуністичного й на додаток з ознаками гібридності, суміші різnorodних й поборюючих одна другу суспільно-політичних тенденцій, що ускладнює прогнози і унеможливує однозначні висновки. До такого типу держав належить сучасна Україна. Характеристика певних тенденцій її розвитку як плюралістичних буде надто механістичною й потребуватиме уточнення та контекстуалізації, адекватнішого визначення.

Дійсно, в Україні згідно з даними Державної служби з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) станом на 1 січня 2022 р. діяли 99 різноманітних релігійних організацій з офіційною реєстрацією та певна кількість спільнот та організацій без реєстрації (Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, 2022). На тлі такого розмаїття 62,7% населення ідентифікували себе у 2022 р. з православ'ям, 10,2% – греко-католицизмом, 1,9% – римо-

католицизмом, «просто християнами» (без прив'язання до інституцій, але у таких термінах зазвичай ідентифікують себе члени протестантських спільнот) назвали себе 8,7%, ще 3,7% – назвали себе членами протестантських та євангелічних релігійних організацій (Центр Разумкова, 2022, с. 25). Не віднесли себе до жодного з віросповідань 12,7% респондентів. Тобто частка тих, хто мали б свідчити на користь плюралістичності релігійного поля (включно з тими, хто відмовився відповідати), становила 1%.

Для оцінки «ваги» міноритарних релігійних спільнот і організацій необхідно брати до уваги не лише мізерні кількісні показники, але також їхній високий рівень дисперсності та самоізоляції, самодостатності. Крім того, навіть усередині групи формально подібних організацій нерідко зустрічається відсутність між ними будь-якої координації чи взаємодії, а радше присутнє суперництво і претензії на істинність/ексклюзивізм. Усе разом узятє серйозно обмежує (хоча у випадку ісламських структур або модифікацій іудаїзму їх інтереси можуть лобюватися зовнішніми чинниками, державами, що обстоюють інтереси одновірців або етнічної меншини) або навіть унеможлиблює (буддисти, кришнаїти, язичники тощо) реальний вплив вказаного вище 1% спільнот на суспільно-політичний простір країни. Звісно, низька питома вага міноритарних релігійних організацій не знімає питання належної реалізації їхніх прав у публічному просторі: капеланстві, волонтерстві, культурних ініціативах (Пивоварова, Титаренко & Филипович, 2022, с. 60–61).

Водночас необхідно відрізнити багатоманітність релігійного простору від його плюралістичності, що не є тотожними явищами (і термінами). Плюралістичність, щоби стати суспільно-політичною перевагою, яка позитивно позначається на релігійно-церковній сфері, передбачає дієвість принципу верховенства права як у державно-церковних відносинах, так і у взаємодії між церковними акторами; наявність суспільного консенсусу стосовно засадничого принципу плюралізму: мої права закінчуються там, де починаються права іншого, за умови, що держава у цих відносинах виступає гарантом верховенства права, а не маніпулює ним, дотримується принципу рівновіддаленості від усіх релігійних організацій.

Притаманні правовій державі правила гри перебувають в Україні у зародковому стані. Проте наявне розмаїття релігійних організацій справило тут позитивний вплив на перебіг суспільно-політичних процесів. Незалежно від волі задіяних сторін – держави, релігійних організацій, політичних сил – саме відсутність домінуючої церкви в країні та конкурентна боротьба між кількома провідними церквами за доступ до політичного ресурсу, перманентна змінюваність церковних фаворитів влади у центрі звела нанівець спокусу політичного класу створити безпосередньо або опосередковано «єдину національну»/«державну» церкву за рахунок звуження прав і свобод решти релігійних організацій. Однак об'єктивна неможливість монополізації суспільно-політичного простору на національному рівні одним чи другим церковним актором не стала на заваді деформації публічної сфери на регіональному та місцевому рівнях, там, де та чи інша церква історично домінувала. Однак і у центрі, і на

місяцях боротьба церковних гравців за доступ до політичного ресурсу, з одного боку, й інструменталізація релігії владою та політиками задля власної легітимації, з другого, підсилювали один одного й така взаємодія нерідко спричинялася до порушення норм законодавства.

Беззастережно можна погодитися з визначенням специфіки релігії в Україні – у третьому блоці теоретичних засад – через її взаємопов'язання з інтенсивними націє- та державотворчими процесами. Більше того, взаємодія саме цих трьох чинників стала визначальною ознакою розвитку релігії в незалежній Україні, на відміну від перебігу релігійних процесів у колишніх підрадянських країнах Центральної Європи, де процеси націє- та державотворення в історичному вимірі випереджали українські й вже мали достатній рівень закоріненості у місцевій політичній культурі та практиці.

В Україні упродовж перших десятиліть незалежності характер взаємодії релігії з націоналізмом визначав етнокультурний різновид останнього, історично закоріненій на східноєвропейських теренах у гердерівському типі націоналізму з його наголосом на народній/folk культурі та мові, міфологізованій/реінтерпретованій національній історії з її начебто закоріненістю у сивій та «шляхетній» давнині, її героями та ворогами, «відродженими»/сконструйованими «прабатьківськими» традиціями і віруваннями (від історичних церков до українських неоязичників) тощо (Кочан, 2012, с. 9–49; Шуба, 1999). Неоархаїка, оберненість у минуле – уможлядні «відродження», «повернення» до коренів, «народних джерел» – стали відчутним фактором розвитку і взаємодії релігії та націоналізму в Україні у ці перші десятиліття. Лише після кризи 2013–2014 рр. дослідники змогли констатувати оформлення суспільного запиту на спільну громадянську ідентичність, спільний демократичний політико-правовий простір, коли більшість гердерівських маркерів етнонаціоналізму з їхнім невідступним присмаком есенціалізму почала витіснятися на рівень окремих референтних спільнот та індивідуальних преференцій.

Рівень релігійності українського суспільства характеризується як високий, що корелює зі специфікою розвитку посткомуністичних країн Східної Європи зі слабкорозвиненою економікою, низьким внутрішнім валовим продуктом на душу населення. Серед усіх європейських посткомуністичних країн населення України найбільше пов'язує віру в Бога з моральністю особи, однак ця цифра має тенденцію до скорочення (61% у 2002 р. проти 50% у 2019 рр. 5–6; змінилося –11). Для порівняння, у Російській Федерації такі показники становили, відповідно, 26% і 37% й мали тенденцію до зростання (змінилося +11) (Pew Research Center, 2020, р. 5–6). Така динаміка суспільної думки – навіть, не зважаючи на те, що загальний рівень релігійності населення в Україні традиційно вищий, ніж у Росії – засвідчує протилежні тенденції у суспільно-політичних процесах двох країн: в Україні, що виборювала право на демократичний розвиток і реальний суверенітет, та Росії, де зміцнювався авторитаризм.

Подібно до інших країн світу в Україні спостерігається кореляція між вищим рівнем релігійності та ознаками статі (жінки), віку (старша вікова група), місцем проживання (сільська місцевість), рівнем освіти (нижча) (Центр

Разумкова, 2022, с. 21), а також матеріальним становищем (57% респондентів, які декларують себе віруючими, мають низький рівень доходу) (Pew Research Center, 2020, р. 9).

Декларована релігійність населення України нелінійна. Важливість релігії у системі суб'єктивних життєвих цінностей у 2021 р. зазначали 56,8% українців (не важлива – 37,4%), про важливість релігійності у власних дітей задля досягнення ними успіху в житті сказали лише 13,6% (передостаннє, 11-ге місце у переліку бажаних батьками якостей у дітей) (Центр Разумкова, 2021, с. 371). За перший рік повномасштабної війни збільшення релігійності задекларували 29,1% населення (не змінився – 56%; зневірилися – 7%) (Щоткіна, Центр Разумкова & Дзеркало тижня, 2023)⁴⁵, що було природною людською реакцією вибух війни. Позаяк реалізм і прагматизм повсякденності, розрахунок на власний ресурс, що почав брати гору над соціальним утопізмом та метафізикою напередодні повномасштабної агресії, має відновити свій поступ разом із закінченням війни і початком відбудови країни.

Відсоткове співвідношення тих, для кого релігійні практики були важливими, і тих, хто не ввідчував та скоріше не відчував у них потреби, не надто різниться. Співвідношення між цими групами довгий час залишалось стабільним і майже паритетним. Хоча упродовж 1991–2020 рр. важливість такої ціннісної просоціальної позиції, як «участь у релігійному житті», статистично значимо зросла, вона перебувала на 11-му місці з-посеред 12 позицій, що мали тенденцію до зростання. Хоча навряд чи їй додавало ваги те, як висновує А. Ручка, що вона знаходилася в одному ряду (радше, замикала список) з такими визначальними для визначення громадянсько-політичних пріоритетів і суспільного солідаризму цінностями, як державна незалежність, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль за рішеннями владних структур, соціальна рівність тощо (Ручка, 2000, с. 70–72, 77).

У 2002 р. 33,5% респондентів зазначили, що для них зовсім та скоріше неважлива участь у релігійному житті, у 2020 р. – 36,2%. Кількість тих, для кого релігійні практики були важливими не змінювались і становили, відповідно, 37,6% та 37,8% (Ворона & Шульга, 2020, с. 537). Водночас, із початком повномасштабної війни зросла кількість тих, хто, задекларувавши регулярну участь у богослужіннях, став їх відвідувати не рідше, ніж раз на тиждень: з 20,3% у 2012 р. до 32,3% у листопаді 2022 р. (Центр Разумкова, 2022, с. 29). Констатуємо, що в суспільстві тривав важливий для суспільної рівноваги консенсус стосовно права особи сповідувати релігію або не сповідувати жодної, була відсутня дискримінація за релігійною/нерелігійною ознакою.

За рівнем суспільної довіри такий показник, як «релігія і церква», упродовж десятиліть посідав перше місце. Проте від початку війни, коли стала очевидною невідворотність остаточного виходу України з орбіти впливу Росії, суспільно-політичний вимір релігійного чинника почав зазнавати змін. Якщо у 2010 р. рівень

⁴⁵ Опитування проведене Центром Разумкова на замовлення «Дзеркала тижня» 28.04–03.05. 2023 р. методом face-to-face у 22 областях України та м. Києві. Опитано 2 020 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

суспільної довіри до «релігії і церкви» мав максимальну позначку у 72,5%, то у 2022 р. він скоротився до 61% (Центр Разумкова, 2022, с. 10 (прим. 9), 42).

Причин високого рівня довіри до «релігії і церкви» було кілька. Важливим було те, що в Україні набула сталого характеру практика тісної взаємодії релігії і політики, їхньої взаємопов'язаності та взаємозалежності. На національному рівні церковні фаворити – завжди православні – перманентно поступалися місцем один одному разом із приходом до влади кожного нового президента відповідно до його політичних цілей. Натомість регіональний істеблішмент і влада на місцях незмінно забезпечували преференції тій чи іншій місцевій релігійній організації, що кількісно домінувала та була історично, культурно закоріненою. Влада, рівень суспільної довіри до інститутів якої був незмінно вкрай низьким, на усіх рівнях використовувала релігію і церкву для власної легітимації та мобілізації населення під час виборів. Церкви, зі свого боку, намагалися використовувати доступ до політичного ресурсу задля лобювання корпоративних, партикулярних інтересів й усунення конкурентів, клерикалізації суспільно-політичного простору. З обох боків порушувалися конституційні норми щодо відокремлення держави і церкви, школи і церкви, свободи совісті та віросповідання; обидві сторони і в центрі, і на місцях цілком влаштував *status quo*.

Іншим фактором, що зумовлював високий рівень залучення релігійних організацій до суспільно-політичних процесів, був доволі високий традиціоналістський характер українського суспільства з притаманним останньому високим рівнем декларованої релігійності, коли все ще зберігають вагу такі позадержавні механізми підтримання суспільної стабільності, як традиції, ритуали, звичаї, етикет тощо, тобто коли релігія виконує одну зі своїх найранніших функцій – інтеграції соціуму та підтримання суспільної рівноваги. Натомість сучасна демократична держава мінімально, зазвичай символічно (насамперед там, де де-юре існує інститут державної церкви) потребує релігії для власної легітимації, а її суспільно-політична стабільність забезпечується політико-правовими механізмами. Самоочевидно, що держава, органи влади на місцях тим менше потребуватимуть релігійної легітимації, чим послідовніше й ефективніше запроваджуватимуться у життя демократичні політико-правові та економічні реформи.

Православне середовище: епіцентр зіткнення релігійно-церковного та національно-громадянського. Російська агресія інтенсифікувала процеси переформатування релігійно-церковного поля України, мобілізувала суспільство у питаннях, що безпосередньо торкалися національної безпеки. Держава, яка упродовж перших років президентства В. Зеленського ігнорувала необхідність формування порядку денного та менеджменту державно-церковних відносин, змушена була реагувати на тиск з боку суспільства та очолити цей процес.

Промоторами змін виступили такі чинники: 1) суспільний запит – незалежно від ставлення громадян до релігії і церкви – на адекватність реагування провідними церковними гравцями на кризові реалії: воєнні, політичні, соціокультурні, гуманітарні; 2) реалізована за часів президентства П. Порошенка

(2014–2019) політика із «націоналізації» православного церковного простору країни шляхом унормування канонічного статусу проукраїнських православних структур і створення на їхній основі національної православної церкви (Щоткіна, Центр Разумкова & Дзеркало тижня, 2019); 3) спричинені досвідом війни зміни рівня та структури релігійності населення.

Наявне в Україні поєднання позарелігійних та релігійних чинників притаманне історичному процесу формування національної держави. В Україні, з урахуванням запізненого за історичними мірками процесу державотворення, таке поєднання стало визначальним для кристалізації обрисів та зміцнення української національно-громадянської ідентичності vs. етнічної, тобто формування новітньої української нації як такої.

Соціологічні дослідження в Україні не дають змоги відслідкувати динаміку розвитку, співвідношення та взаємодії національно-громадянських, етнічних та релігійно-церковних преференцій населення, оскільки в них поняття «національне» використовується у загальнозживаному розумінні, що є некоректним із наукової точки зору. При формулюванні питань залишається без уточнення специфікація цього поняття: йдеться про його «національно-громадянський» вимір чи «етнонаціональний», або ж мовою західної гуманітаристики, відповідно, про «національне» чи «етнічне». З великою мірою імовірності дослідник може припускати, що соціологи вживають поняття «національне» в усталеному від радянських часів й популярному серед широкого загалу значенні «етнічного», «етнонаціонального». За такого підходу, з поправкою на неунікні відмінності в індивідуальних інтерпретаціях, вважається за можливе аналізувати відповідний масив даних і робити певні висновки.

Одним з важливих індикаторів характеру сприйняття суспільством взаємодії національного, етнічного, релігійного можна вважати ставлення населення України до феномену «національно орієнтованої церкви» (або «національної церкви»). Війна покликала до життя суспільний запит на патріотичну, україноцентричну суспільно-політичну позицію церков. У мирному 2000 році більшість (53%) населення України виступала проти національної орієнтованості церкви (церкви, як узагальненого поняття) (29% – «за»). У 2010–2020 рр. кількість противників ідеї «національної церкви» коливалася в межах 37–43%, прибічників – 31–34%. З початком повномасштабної агресії Росії кількість прибічників національної орієнтованості церкви зросла до 49%, а противників – скоротилася до 32% (Центр Разумкова, 2022, с. 16, 74).

Унаслідок війни збільшилася кількість прихильників «державної церкви» (показник, що його регулярно відслідковує Центр Разумкова), хоча вони так само становили меншість. Упродовж 2000–2020 рр. кількість прихильників «державної церкви» скоротилася з 20% до 11%. У 2021 р. їхня кількість зросла до 18% (противників – 58%), листопаді 2022 р. – до 28% (противників – 47%). Дослідники зазначають, що низький рівень підтримки ідеї «державної церкви» переважає в усіх регіонах і серед віруючих усіх релігійних організацій, за винятком віруючих/прибічників Православної церкви України (у юрисдикції Вселенського патріархату). Противники «державної церкви» аргументують свою

позицію посиленням або на непорушність права на свободу совісті, або на багатоконфесійність країни (Центр Разумкова, 2022, с. 16–17, 66–77, 75). Окремішність позиції ПЦУ зумовлена особливостями її постання. Під час юридичної легалізації та інституціоналізації основу нової церкви становили переважно духовенство, члени та прибічники УПЦ Київського патріархату, частиною церковно-політичної ідеології якого, включно з особистими амбіціями її глави Філарета (Денисенка), були претензії на статус державної церкви. Такі політичні устремління, не підтримувані на офіційному рівні, до сьогодні відлунюють у новоствореній структурі.

У сучасній Україні вододіл у церковному питанні пролягає у площині політичного, громадянського, культурного, церковно-релігійного розмежування української та проросійської/гібридної російсько-української ідентичностей. Коли йдеться про суспільно-політичний вимір релігії, то береться до уваги, насамперед, позиція релігійних організацій (а не окремих представників), що визначають пріоритети та напрями діяльності інституцій, їх ідеологію та цінності, формують та уніфікують думку своїх членів з тих чи інших важливих для церкви суспільно-політичних питань. У таких вертикальних, ієрархічних, з жорстким, фактично пожиттєвим, одновладдям структурах, якими є православні церкви, уся повнота влади зосереджується в руках якщо не глави церкви (за умови сильної особистості), то вузького кола ієрархів, які й визначають політику церкви в усіх сферах, у тому числі суспільно-політичній.

Війна не могла не підсилити патріотичний потенціал традиційно (супер)патріотичної проукраїнської УГКЦ та сформованої на принципово українських церковній традиції та суспільно-політичних принципах ПЦУ. Обидві церкви виступили безкомпромісними опонентами до російської неоімперіалістичної доктрини «русского міра» та її провідників в Україні. Назагал з проукраїнських позицій виступили мусульманські та іудейські організації, хоча деяким протестантським спільнотам спочатку довелося долати внутрішні розбіжності, а усім разом – поривати відносини з одновірцями у Російській Федерації через відмінне трактування суспільно-політичних процесів в Україні та ставлення до розв'язаної Росією війни проти України.

Епіцентром протистояння української та проросійської ідентичностей на релігійному ґрунті стало православне середовище. На інституційному рівні опонували одна одній ПЦУ (Вселенський патріархат) та УПЦ (Московський патріархат), на політико-ідеологічному – політичне та національно-громадянське українство, з одного боку, та «русській мір» (радянська теорія «спільної колиски трьох східнослов'янських/братніх народів», трансформована в сучасній Росії в концепт «один народ»), з другого (Портнов, 2009; Яблонський & Здіорук, 2014).

Православ'я, яке історично домінує в Україні, справило вирішальний вплив на українську історію, культуру, духовність. І для суспільства, і для держави була важливою суспільно-політична позиція православних церков країни – насамперед, УПЦ (МП) як структурної частини Руської/Російської православної церкви – під час розв'язаної Російською Федерацією війни на знищення суверенної України та політичного українства як явища, коли війну проти України підтримав патріарх Московський, а РПЦ деградувала до функції режиму В. Путіна.

УПЦ від 1990 р. має незнаний у Вселенському православ'ї та наданий *ad hoc* Московським патріархатом статус церкви «з правами широкої автономії», що не є тотожним реальній автономії інших церков у складі того ж патріархату. Історично УПЦ (МП) (колишня Київська митрополія, перепідпорядкована від Константинопольського патріархату до Московського у 1686 р.) була монопольною православною церквою в Україні й до 2019 р. єдиною православною структурою, що мала врегульований згідно з церковним правом статус. До війни парафії УПЦ (12 тис.) становили третину від усіх парафій РПЦ у цілому світі. Факт, що визначав величезне значення Української церкви для РПЦ, особливо ж у її претензіях у протистоянні з Вселенським патріархатом на домінування у світовій спільноті православних церков.

Як складова Московського патріархату УПЦ містила у собі його родові деформації радянських часів: упокореність, сервільність до влади, підконтрольність службам безпеки СРСР, а згодом РФ, інфільтрація середовища духовенства та інших працівників церкви представниками спецслужб (російських) та проросійськими фігурами впливу. Розпад СРСР інтенсифікував використання Росією релігійного каналу для протидії реальній суверенізації України та створенню незалежної від Москви автокефальної Православної церкви в Україні. Суспільно-політична позиція УПЦ (МП) від часу поголошення державної незалежності пройшла шлях трансформації з такої, що намагалася стати проукраїнською об'єднавчою структурою, до протиставлення церкви суспільству та Українській державі. Переломним моментом у зміні позиції стало розв'язання Росією війни проти України у лютому 2014 р., що співпала зі смертю глави УПЦ (МП) митрополита Володимира (Сабодана, 1992–2014) влітку 2014 р. Під керівництвом митрополита Володимира церква успішно інтегрувалася у суспільство та крок за кроком упевнено автономізувалася від РПЦ. Церковне керівництво, що прийшло на зміну митрополиту Володимирі, виявилось неспроможним забезпечити церкву від потужних безпосередніх та опосередкованих російських впливів, з одного боку, та зберегти діалог церкви і суспільства, з другого. Суспільство (та й частина вірян УПЦ (МП)) із шоком усвідомило незворотність змін, коли у травні 2015 р. під час урочистого засідання Верховної Ради України ієрархи УПЦ (МП) демонстративно відмовилися підвестися на вшанування хвилиною мовчання полеглих у боях за Донбас українських захисників.

Зусиллями й не без тиску на єпископат особисто митрополита Володимира (Сабодана) Архієрейський собор УПЦ (УПЦ) від 21 грудня 2007 р. засудив популярну у навколоцерковних організаціях ідеологію «політичного православ'я» (що її згодом було оформлено в ідеологію «русского міра»), тісно пов'язану з російським шовінізмом. Собор визнав «деструктивним вплив на церковне життя України політичних і навколоцерковних громадсько-політичних організацій, зокрема, закордонних...», тобто російських. На соборі було зроблено інший відповідальний суспільно-політичний жест: він позитивно відреагував на звернення УПЦ Київського патріархату – усвідомлюючи при тому його маніпулятивний характер – з пропозицією розпочати діалог стосовно об'єднання православ'я та створення єдиної Православної помісної церкви, яке митрополит

Володимир особисто прийняв з рук глави УПЦ КП Філарета (Денисенка). Під час керівництва митрополита Володимира УПЦ (МП) дедалі ефективніше інтегрувалася в український соціум та мала реальну перспективу стати осердям процесу подолання розділення православ'я в Україні.

Політику митрополита Сабодана було зведено нанівець його наступником митрополитом Онуфрієм (Березовським) та потужним проросійським крилом єпископату УПЦ (МП), за яким здійснював контроль депутат Верховної Ради України (III–IX скликань, Партія регіонів) і агент ФСБ А. Деркач (під санкціями США з 2020 р. та України з 2021 р.) та інфільтрований в Україну режимом В. Януковича російський олігарх та депутат Верховної Ради VII–IX скликань від Партії регіонів (пізніше – «Опозиційного блоку», позафракційний) В. Новинський, який став основним фінансовим донором УПЦ (МП) (під санкціями України з 2023 р.).

В умовах російської агресії релігійний канал залишався поодиноким уцілілим легальним механізмом ведення Росією гібридної війни на знищення української України під прикриттям обстоювання права на свободу віросповідання (Засць & Васін, 2022). Керівництво УПЦ (МП), попри кілька поодиноких заяв із засудженням «братовбивчої війни», виявилось неспроможним змінити суспільно-політичну позицію церкви відповідно до викликів часу, і ця структура стала основним ретранслятором російських пропагандистських наративів та ідеології «русского міра» під час війни. Від самого її початку на тимчасово окупованих територіях України деякі ієрархи, священники, церковнослужителі УПЦ (МП) напряду співпрацювали з агресором. Служба безпеки України фіксувала випадки їхньої участі у боротьбі проти України зі зброєю у руках, Святогірський монастир на Донеччині не лише став базою бойовиків російського терориста Гірка–Стрелкова перед захопленням Слов'янська, але й надав приміщення для складування амуніції, ієрархи хутко переводили свої єпархії зі складу УПЦ (МП) безпосередньо до РПЦ і надавали церковні благословіння починанням та злочинам окупаційної влади та окупаційних військ тощо (Кочан, 2014, с. 143–200). Керівництво УПЦ (МП) жодним чином не реагувало на випадки зради України та колаборацію з ворогом своїх співробітників.

Держава із великим запізненням, від осені 2022 р., впритул звернула увагу на ситуацію, що склалася в середовищі УПЦ (МП) і не мала простого й швидкого розв'язання згідно з існуючими нормами українського законодавства, але вже становила загрозу національній безпеці.

Суто релігійні, тобто доктринальні, відмінності між таборами церковних антагоністів – ПЦУ та УПЦ (МП) – відсутні. Для УПЦ (МП) важливою залишається спільна з Московським патріархатом кількасотлітня традиція і духовність (яка в нинішній Україні може набувати відсутніх навіть у Росії гіпертрофованих форм та популярності – до прикладу, фактично сектантська ідеологія царебожців або ж поширення пророцтв різноманітних «старців», що погрожують Україні карами небесними у випадку виходу УПЦ (МП) зі складу Московського патріархату).

ПЦУ, своєю чергою, почала цілеспрямовано усувати з богослов'я та церковної практики (літургічної, управлінської, характеру комунікації з мирянами і суспільством) привнесені елементи зросійщення та російської

культури спілкування. ПЦУ, на відміну від колишніх самопроголошених УПЦ КП та УАПЦ, почала дистанціюватися від притаманного останнім, особливо на початках їхнього функціонування у 1990-х роках, етнанаціоналізму, позиціонувати себе церковно, політично, культурно україноцентричною загальнонаціональною структурою, відкритою на суспільні запити та діалог з владою і суспільством. У цьому середовищі триває дещо форсований, але історично закономірний процес профілювання ідентичності на українській соціокультурній матриці, перебіг якого завжди тим конфліктніший і болісніший, чим ближшим/спорідненішим є ініціатор процесу до тієї сторони, від якої він намагається якомога далі дистанціюватися.

Те, що впродовж десятиліть начебто становило камінь спотикання у взаємовідносинах УПЦ (МП) з іншими українськими православними структурами – неврегульований статус останніх, виявилося для неї нікчемним одразу після надання Вселенським патріархом автокефального статусу ПЦУ (січень 2019 р.). Слідом за Московським патріархатом УПЦ (МП) заперечила повноваження Вселенського патріарха на такі дії в Україні (тобто на «канонічній території Московського патріархату») і не визнала за ПЦУ автокефального статусу, унеможлививши тим самим будь-який діалог із нею, відкинувши можливість подолання розділення у православному середовищі в Україні. Апофеозом поборювання українського православ'я стало зірвання Московським патріархатом, а слідом за ним і УПЦ (МП), євхаристійного спілкування зі Вселенським патріархатом, не підтримане жодною іншою Православною церквою, та наступна ескалація нетерпимості й ворожнечі у середовищі УПЦ (МП) стосовно партріарха Варфоломія.

Вселенський патріарх, зі свого боку, наданням Томоса новоствореній ПЦУ оскаржив канонічний статус та повноваження УПЦ (МП) на території України, рівно ж як і скасував давніше рішення Константинополя стосовно передпорядкування Київської митрополії патріарху Московському. Щось подібне трапилося в українській історії із укладенням Берестейської унії (1596 р.), коли два паралельні церковні собори, кожен з яких вважав себе єдино правочинним, ухвалили взаємовиключні рішення й визнали їх істинними у тій системі координат, яку самі для себе створили. Нині церковна легітимність однієї чи другої православної церкви також виявилася залежною від довільних інтерпретацій: хто яку юрисдикцію – Константинопольську чи Московську – визнає правочинною. Проте важливо, що відкрито правочинність дій Вселенського патріарха скарджується лише Московським патріархатом.

Підґрунтя напозір церковних рішень становлять політичні, національно-громадянські, етнічні, культурні чинники. Фахівці та представники громадянського сектору, які аналізували перебіг процесу автокефалізації православних спільнот України з неврегульованим статусом та, врешті, формалізацію ПЦУ, були однастайні в його оцінці як переважно політичного і геополітичного явища (Фонд Демократичні ініціативи, 2018)⁴⁶.

⁴⁶ Опитано 36 осіб упродовж 11–16.09.2018 р.

Ставлення політичних партій України до створення незалежної від Москви Православної церкви згідно з нормами церковного права було передбачуваним. Зазвичай ідеологічно праві партії декларують необхідність віри у Бога, тоді як ліві залишаються набагато поміркованішими у ставленні до релігії. Дослідження Pew Research Center, проведене за стандартами західної соціології, не зафіксувало в Україні статистично значущих відмінностей між правим і лівим політичними спектрами стосовно необхідності віри в Бога (Pew Research Center, 2020, р. 12). Воно апіорі не могло зафіксувати таких відмінностей, оскільки притаманні західній політичній культурі засновані на ідеології партії в Україні відсутні й, натомість, їх заступає калейдоскоп квазіпартій лідерського типу, головну відмінність між якими становлять зовнішньополітичні спрямування, які визначальним чином впливають і на ідеологічну риторіку, і на внутрішню політику: або проєвропейський україноцентричний вектор розвитку, або проросійський з поверненням країни у сферу впливу Росії. Обидва табори однаково інструменталізують релігію і церкву. Якщо перший орієнтований на концепт незалежної від Москви Помісної православної церкви й фаворитизує «українські церкви», то другий – на максимальне просування інтересів УПЦ юрисдикції Московського патріархату як запоруку єдності «трьох братських народів». Лідерський характер українських політичних партій неозноразово призводив до кардинальної зміни церковних фаворитів, коли йшлося про політичне самозбереження лідера (Ю. Тимошенко, П. Порошенко).

Ставлення політичного класу України до набуття ПЦУ автокефалії передбачувано було полярним (Табл. 7.2). По двох із половиною роках від часу створення ПЦУ націонал-патріоти, націоналісти та умовні демократи у своїй більшості схвалювали отримання ПЦУ Томоса (Європейська солідарність – 69% підтримки, ВО «Свобода» і Українська стратегія – по 68%; «Сила і честь» – 60%). Усталені опортуністи, хто більшою, хто меншою мірою, передбачувано дотримувалися актуального суспільного тренду (Радикальна партія – 57% підтримки, «Удар» Віталія Кличка – 55%, ВО «Батьківщина» – 45%, «Слуга народу» – 42%), хоча серед них був вищий відсоток тих, хто заявив, що «мені це байдуже». Проросійські партії не могли не сприйняти Томос негативно («Опозиційна платформа» – 48% проти, Партія Мураєва «Наші» – 58%, Партія Шарія – 61%). Крім того, Партія Шарія показала 0% підтримки створенню ПЦУ, тоді як «Опозиційна платформа» дала 17% підтримки, а Партія Мураєва «Наші» – 9% (Рейтинг, 2021)⁴⁷.

⁴⁷ Дослідження проведене Соціологічною групою «Рейтинг» 23–25.07.2021 р. серед населення України віком від 18 років в усіх областях, крім окупованих територій Криму та Донбасу. Вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення. Опитано 2 500 респондентів методом САТІ (телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Помилка репрезентативності дослідження з довірчою імовірністю 0,95 не перевищує 2%.

Таблиця 7.2

**Ставлення до отримання ПЦУ Томосу про автокефалію.
(Розподіл за електоральними симпатіями)**

	Скоріше так	Мені це байдуже	Важко відповісти	Скоріше ні
Європейська солідарність	85	10	1	4
«Голос»	69	16	5	10
ВО «Свобода»	68	20	1	10
Українська стратегія	68	17	5	10
«Сила і честь»	60	20	3	17
Радикальна партія	57	28	4	11
«Удар» Віталія Кличка	55	31	2	12
ВО «Батьківщина»	45	33	4	19
«Слуга народу»	42	43	4	11
«Опозиційна платформа»	17	30	5	48
Партія Мураєва «Наші»	9	27	5	58
Партія Шарія		35	4	61
Не визначились	33	36	9	23
Не голосуватимуть	26	52	4	18

Складено за: Рейтинг, 2021, Лютий 16.

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_12-13_fevralya_2022.html

Суспільна думка від початку створення ПЦУ була переважно на її боці. Підтримка ПЦУ на тлі воєнних дій та високого рівня суспільно-політичної мобілізації населення зростала. У дослідженнях Київського міжнародного інституту соціології, проведених з інтервалом в один рік – від червня 2020 р., коли новоствореній ПЦУ було лише пів року, до червня 2021 р., – респонденти мали порівняти позитивні й негативні сторони УПЦ та УПЦ (МП). Більшість опитаних співвідносили ПЦУ з такими характеристиками, як гнучкість реагування на зміни в суспільстві (54% вважають, що ПЦУ більше відповідає цій характеристиці, проти 14%, які обрали УПЦ (МП)), сприяння об'єднанню суспільства (відповідно, 53% проти 13%), близькість до простих людей (50% проти 13%), допомога у боротьбі з COVID–19 (34% проти 6%), незалежність від українських чи іноземних політиків, олігархів (33% проти 13%). УПЦ (МП) асоціювалася з такими характеристиками, як залежність від іноземних структур (35% проти 24%, які назвали ПЦУ), намагання дестабілізувати ситуацію в Україні (42,5% проти 21%) і корумпованість (38% проти 8%) (Київський міжнародний інститут соціології, 2021).

Роком пізніше, у серпні 2022 р., у розпал повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, 52 % українців вважали, що діяльність УПЦ (МП) «радіше сприяє російській агресії», 11% – «скоріше сприяє обороні України», 37,1% респондентів мали труднощі із однозначною оцінкою або ж були незгодні і з першим, і з другим твердженням. Більшість громадян України незалежно від віку, макрорегіону проживання, освіти та матеріального становища вважали діяльність УПЦ (МП) радше загрозою державному суверенітету, ніж навпаки.

Відмінності у відповідях не стали несподіванкою, оскільки опосередковувалися регіональною специфікою та мовним чинником. 60% населення південних та 57% населення східних областей не погоджувалися з оцінкою більшості населення, так само як і 49% російськомовних українців (Фонд «Демократичні ініціативи» & Центр Разумкова, 2022)⁴⁸.

Стрімку радикалізацію суспільних настроїв упродовж наступних пів року стосовно позиції УПЦ (МП) у питаннях війни Росії проти України зафіксували порівняльні дослідження КМІС, проведені у грудні 2022 р. та травні 2023 р. (Табл. 7.3) (Київський міжнародний інститут соціології, 2023а)⁴⁹.

Таблиця 7.3

**Як Ви вважаєте, якою має бути зараз політика влади щодо
Православної Церкви Московського патріархату?
(% серед усіх респондентів)**

100% у стовпчику регіон, де проживали до 24.02.2022	Україна в цілому 2022/2023	Захід 2022/2023	Центр 2022/2023	Південь 2022/2023	Схід 2022/2023
Нічого не робити і не втручатися у справи УПЦ МП. Розслідувати тільки правопорушення окремих представників УПЦ МП, якщо такі порушення мають місце	12/6	11/5	11/4	16/9	14/11
Встановити державний нагляд і контролювати діяльність УПЦ МП та її представників, але не забороняти повністю	24/19	25/13	18/17	27/24	31/26
Повністю заборонити УПЦ МП в Україні	54/66	57/75	62/70	48/58	41/50
Важко сказати	8/8	7/6	10/8	10/8	12/13

Складено за: Київський міжнародний інститут соціології, 2023а.
<https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=1>

⁴⁸ Опитування проводилося 05–12.08.2022 р. методом face-to-face на територіях, що контролюються урядом України і на яких не ведуться бойові дії (21 область та м. Київ). Структура вибіркової сукупності відтворює демографічну структуру дорослого населення цих територій станом на початок 2022 р. за віком, статтю, типом поселення. Опитано 2024 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

⁴⁹ Всеукраїнське опитування громадської думки проводилося 26.05–05.06.2023 р. методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (САП) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Опитано 1 029 респондентів з усіх регіонів України (крім АР Крим і окупованих територій Донецької та Луганської областей) віком від 18 років (за винятком громадян, які виїхали за кордон після 24.02.2022 р.). Виконавці дослідження вважають, що отримані результати зберігають високу репрезентативність та дозволяють досить надійно аналізувати суспільні настрої населення.

Стрімкі та радикальні зміни у церковних преференціях українців звели нанівець раніше цілком слухні твердження УПЦ (МП) щодо її загальнонаціонального характеру, географії поширення та кількості вірян. Жорстке протистояння зі суспільством та неспроможність до конструктивного діалогу з державою, мова ненависті стосовно церковного опонента (ПЦУ) підважили майбутнє УПЦ (МП) в Україні й матеріалізували можливість витіснення її на маргінес не лише суспільного, але й релігійного життя. У травні–квітні 2023 р. 34,2% українців ідентифікували себе з ПЦУ, а прибічники УПЦ (МП) набрали безпрецедентно малий відсоток у 8,2% (для порівняння: греко-католики – 10,1%, невіруючі – 8,8%; пор. також з даними за 2022 р. у Табл. 7.1). Тоді ж було поставлено питання, кому з церковних лідерів українці найбільше довіряють. Предстоятелю ПЦУ висловлено найвищий рівень довіри – 27,2% респондентів, главі УПЦ (МП) – 7,2% (пор.: главі УГКЦ – 8%) (Центр Разумкова & Дзеркало тижня, 2023).

До суспільно-політичної ізоляції УПЦ (МП), конфлікту із суспільством та державою спричинилася політика її керівництва, яке майбутнє своєї церкви принесло у жертву політиці «руського міра» внаслідок широкого кола різноманітних залежностей УПЦ (МП) як від зовнішнього російського церковного та політичного чинників, так і внутрішніх проросійських пов'язань.

Водночас дані щорічних омнібусів Інституту соціології НАН України засвідчували неможливість безпосереднього пов'язання релігійних поглядів із позарелігійною поведінкою людини, що слугує застереженням, об'єктивною пересторогою щодо опції заборони діяльності УПЦ (МП) в Україні чи поширення принципу колективної відповідальності на її членів. Порівнюючи суспільні та політичні цінності членів УПЦ (МП) та ПЦУ, М. Паращевін показує, що групи віруючих обох церков є доволі подібними за соціально-демографічними параметрами; вони дещо різняться за географією проживання (прихильність до УПЦ (МП) більше притаманна жителям Півдня–Сходу) і перебувають під впливом регіональної специфіки. В етнічному складі УПЦ (МП) росіян нараховується 12%, ПЦУ – 3%. Дослідник погоджується, що етнічний чинник не впливає суттєво на суспільно-політичні цінності віруючих УПЦ (МП), і вважає, що у тих випадках, коли він виявляє себе, правомірно говорити про феномен сконструйованої етнічної ідентифікації (Паращевін, 2020, с. 254).

Належність до однієї чи другої групи позначається на цивілізаційних/геополітичних преференціях опитуваних. Члени ПЦУ, порівняно з членами УПЦ (МП), частіше зазначали: 1) стратегічне значення співробітництва з ЄС і США та необхідність скорочення співробітництва з Російською Федерацією. Регіональний зріз таких настанов засвідчив, що відмінність між двома групами має не регіональний, а церковно-корпоративний характер; 2) оцінювали вплив ЄС на внутрішньополітичне життя як корисний, а вплив РФ – як руйнівний; 3) зазначали необхідність військового співробітництва з НАТО та неприпустимість такого з Російською Федерацією (Паращевін, 2020, с. 254–256).

Опонуючи суспільним настроям, М. Паращевін доводить, що «менша вираженість державницької орієнтації вірян УПЦ не є результатом впливу цієї

церкви. Адже позиції вірян УПЦ за розглянутими ознаками не відрізняються від позиції тих православних, які не належать до певної церкви (і які, відповідно, навряд чи перебувають під церковним впливом), а також від позиції нерелігійних осіб (вплив церкви на яких є ще більш сумнівним). Натомість маємо ситуацію, коли віряни ПЦУ різняться і від вірян УПЦ, і від «православних індивідуалістів», і від нерелігійних осіб. Тобто наявність певного впливу ПЦУ на своїх прихильників цілком може мати місце». З другого боку, зазначає дослідник, може мати місце й зворотний зв'язок, коли до ПЦУ приєднуються особи, ціннісно зорієнтовані на західну цивілізацію, і церковна належність не формує їхні погляди, а збігається з уже існуючими та зміцнює їх.

М. Паращевін висновує, що належність до афілійованої з Росією церкви не корелює з негативним ставленням її членів до української державності, бажанням воз'єднатися з Росією, і такі схильності у цій групі формуються під впливом чинників, не пов'язаних із релігією. Подібно, й атрибутована ПЦУ державницька орієнтація її членів, що має місце, мало відрізняється від позиції інших груп населення, тобто ПЦУ неправомірно трактувати як один з основних чинників націє- і державотворення. «Це не означає, що на цей чинник не потрібно зважати, але й покладати великі сподівання також не варто» (Паращевін, 2020, с. 264–265).

Аналіз підтвердив факт політичної нейтральності феномену віри як ідеального трансцендентного, у «знятому» вигляді, що його в реальному житті, як і будь-якого ідеального феномену, не існує. Водночас він укотре показав залежність позарелігійних цінностей (громадянсько-політичних, геополітичних, соціокультурних тощо) членів тих чи інших церков від соціально-політичного контексту всередині релігійної організації, який визначається ідеологією та політикою, що їх проводить керівництво церкви відповідно до партикулярного інтересу очолюваної ними структури. Загострення суспільного конфлікту довкола УПЦ (МП), що посилювався від початку російської агресії у 2014 р., мало позарелігійний характер, його спровокували саме суспільно-політичні пріоритети в діяльності керівництва церкви, частини духовенства та її членів, що йшли врозрід з цінностями більшості населення та вступили в конфлікт із національними інтересами держави.

Нерішучість та зволікання держави із розв'язанням дотичних до проблематики національної безпеки питань у релігійно-церковній сфері призвело до правового безвиходу. Запит суспільства щодо реалізації принципу верховенства права, з одного боку, і радикалізація суспільних вимог стосовно ліквідації УПЦ (МП), рішення чималої кількості обласних та місцевих органів управління щодо заборони на території громад УПЦ (МП), вимоги до держави заборонити діяльність УПЦ (МП) на національному рівні, з другого, zasadничо є взаємовиключними. Конфлікт правового і неправового підходів створив сприятливу оцінку для поступу демократії в Україні: радикалізм суспільних вимог залишає державі, що декларує проєвропейський напрям розвитку, єдино можливий шлях розв'язання проблеми – суворого, неквапливого (набагато повільнішого за суспільні очікування), але поступального й доказового розв'язання проблем у юридичній

площині, коли відкидається принцип колективної відповідальності й натомість гарантується неунікність покарання кожного, хто порушує закон. Упродовж десятиліть сила закону за мовчазною згодою держави, що використовувала релігію і церкву у власних цілях, не діяла у релігійно-церковній сфері (за винятком майнових конфліктів на місцях). Професійне духовенство творило у суспільстві своєрідну «касту недоторканих», соціальну страту, що де-факто була поставлена над законом. Лише наприкінці 2022 р., на восьмому році війни, держава для захисту національних інтересів та безпеки звернулася до практики застосування, але знов-таки вибірково, санкційних та правових механізмів проти конкретних осіб з-поміж духовенства та ієрархів УПЦ (МП).

Успішне розв'язання державою в юридичній площині комплексу проблем, пов'язаних із діяльністю УПЦ (МП) в роки війни, матиме загальнонаціональне значення (і покладе край протизаконній творчості на місцях, що суперечить нормам Конституції та підриває унітарний характер держави), свідчитиме про позитивні зрушення у політико-правовій сфері на шляху до реальних демократичних реформ.

Суспільство: перетини національно-громадянського і релігійного. Попри високий рівень довіри населення України до «релігії і церкви» громадська думка стала критичнішою в оцінці ролі релігійного чинника у публічній сфері.

Рівень суспільної довіри до «церкви і духовенства» у 1994–2020 рр. коливався у межах від 3,0 до 3,5 за п'ятибальною шкалою оцінки. Мінімум підтримки було зафіксовано у 1996 р. (31,7% респондентів цілком та переважно висловили недовіру) та 1998 р. (32,1%). Максимум підтримки припав на 2010 р., коли 56,3% опитаних цілком або переважно довіряли «церкві та духовенству». Від 2017 р. до 2020 р. середній бал рівня довіри тримався на рівні 3,1 бала (Інститут соціології, 2020, с. 468).

У листопаді 2022 р. позитивну оцінку ролі церкви в суспільстві дали 58,7% українців, що трохи вище зазначеного вище максимального показника 2010 року. 26,1% респондентів вважали, що церква не відіграє помітної ролі, а 3,3% оцінили її негативно. На тлі узагальнених показників різко вирізнялася позиція жителів Сходу країни (на неокупованій Росією території). Тут найбільший вплив історично мала УПЦ (МП), але на час опитування прифронтова близькість «руського міра» вже внесла корективи до суспільних настроїв. Позитивно роль церкви оцінили лише 41,4% жителів Сходу, 36,5% – не вважали її помітною, а 7,1% оцінили негативно (у понад як два рази більше, ніж у цілому в країні) (Центр Разумкова, 2022, с. 46-47).

Неоднозначними виявилися оцінки морального авторитету «церкви і духовенства». Визнали моральний авторитет 48,7% респондентів, заперечили – 33,3%; 44% опитаних зазначили, що моральність священнослужителів не відрізняється від такої, що притаманна більшості співгромадян з усіма їхніми достоїнствами та недоліками (Центр Разумкова, 2022, с. 43–44). Разом з тим, 6% від усіх опитаних відповіли, що їм відомі випадки, коли релігійні громади після початку широкомасштабної агресії висловлювали підтримку діям Росії, а 4% відомі випадки, коли громади допомагали окупантам (Центр Разумкова, 2022, с. 63).

Напередодні повномасштабної війни населення України не надто високо оцінювало суспільно-консолідуючий потенціал «релігії/віросповідання» (12,0%). При тому максимально об'єднуючий суспільство чинник – «віра в краще майбутнє» (35,%) – навряд чи можна назвати нерелігійним у широкому розумінні цього слова. Набагато більше можливостей з консолідації соціуму українці вбачали у «патріотичних почуттях громадянина України» (22,5%) та «національній належності» (14,0%) (Фонд «Демократичні ініціативи» & Центр Разумкова, 2021).

Війна поклікала до життя запит суспільства на психологічну допомогу у подоланні травматичного синдрому серед цивільного населення і військових. Найактуальнішим видом соціального служіння церков більшість українців називали надання психологічної допомоги постраждалим: 57,7% підтримки у 2021 р., 62% – у 2022 р. (Центр Разумкова, 2022, с. 56).

Відгуком на запит суспільства стало завершення легалізації та запровадження інституту військового капеланства в Україні. Ще у 2016 р. розпорядженням Кабінету Міністрів у силових відомствах було створено штатні посади капеланів. З міркувань національної безпеки поправка 2018 р. до Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» обмежила доступ до військових формувань і режимних об'єктів представникам релігійних організацій, що мали центр у країні-агресорі (йшлося про УПЦ у юрисдикції Московського патріархату).

30 листопада 2021 р. набрав чинності Закон України «Про службу військового капеланства» у Збройних силах, Національній гвардії та ДПС України (Верховна Рада України, 2021). Згідно з вимогами закону кандидатура капелана перед призначенням на посаду мала пройти погодження у Службі безпеки України, що також практично позбавило УПЦ (МП) можливості здійснювати капеланське служіння.

Станом на вересень 2022 р. близько 100 капеланів працювали у штаті Збройних сил України і близько 300 працювали на громадських засадах. Згідно з даними Служби військового капеланства ЗСУ на початок квітня 2023 р. на посадах капеланів працювали 78 осіб, тоді як за штатним розкладом їх мало бути 738 (з них мандати на здійснення служби на той час було видано 244 священнослужителям, вакантними залишалися 494 посади) (Юридичний факт, 2023). Потреба військових у капеланах удвічі перевищувала можливості релігійних організацій її задовольнити у час, коли суспільство найбільше потребувало такої допомоги. І держава, і церква показали незадовільну якість прогнозування тенденцій суспільно-політичного розвитку та його потреб, за що довелося платити високу ціну і військовослужбовцям, і цивільним уже під час широкомасштабної російської агресії.

Безпосереднім завданням капеланської служби було визначено забезпечення права військовослужбовців на задоволення релігійних потреб, тому наявність богословської освіти є обов'язковою вимогою до кандидатів на посаду. Після проходження курсу за спеціальною програмою у навчальному центрі Збройних сил України, Нацгвардії та Держприкордонслужби або ж у Військовому інституті Київського національного університету імені Т. Шевченка до функціоналу капеланів додавалася психологічна підтримка військових та членів

їхніх сімей, волонтерів, які допомагають військовослужбовцям, цивільного населення у зоні бойових дій. Патріотичне виховання за замовчуванням стало однією з функцій капеланства, що долучає його до числа агентів зміцнення національно-громадянських ідентифікацій населення.

Запровадження інституту військового капеланства стало позитивним і принципово новим етапом партнерського співробітництва держави і церкви, взаємодії церкви та суспільства, опосередкованим наслідком якого стало виконання капеланами функцій громадського контролю за дотриманням прав військовослужбовців у закритих від такого контролю військових та воєнізованих структурах. Служба щойно розгортає діяльність, перебуває у фазі становлення і має потенціал до трансформації у суттєву громадянську складову суспільно-політичних процесів в Україні.

Водночас, взаємодія суспільства, особливо його громадсько-активної частини, і релігійних організацій позначена протистоянням у питаннях прав і свобод особи, коли йдеться про наразі безкомпромисну позицію церков із захисту консервативних, «традиційних» цінностей, обов'язковість яких екстраполюється на увесь суспільний загал: релігійних моральних імперативів, інтерпретації сім'ї, гендеру, інституту реєстрованого партнерства.

Усі провідні релігійні організації України категорично виступали проти ратифікації Україною конвенції Ради Європи «Про запобігання насильству стосовно жінок, домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (Стамбульська конвенція, 2011). В аналогічний спосіб реагували на конвенцію церкви й чимала частина духовенства в інших посткомуністичних країнах Європи, а знаний чеський теолог і філософ монсеньйор Т. Галік влучно називав таку реакцію «апокаліптичним залякуванням суспільства параноїдальними візіями» (Галік, 2022, с. 22).

Речником церковної спільноти країни виступила Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних організацій (ВРЦіРО), що представляє інтереси релігійних організацій, які об'єднують понад 90% віруючих різних релігій. Напередодні ратифікації Стамбульської конвенції Верховною Радою України ВРЦіРО ухвалила низку документів проти внесення будь-яких змін у чинне законодавство: 1) «Звернення про гідність і велич людського життя» (31.05.2021), 2) «Маніфест на захист прав дітей і сімей» (06.06.2021), 2) декларацію «Про негативне ставлення до явища гомосексуальності та так званих одностатевих шлюбів» (11.06.2021), 3) «Резолюцію щодо необхідності розробки державної сімейної політики» (30.09.2021), 4) «Заяву щодо необхідності захисту традиційних сімейних цінностей українського народу» (14.09.2021), 5) «Заяву про загрози, які несе в собі Стамбульська конвенція, та недоцільність її ратифікації» (02.12.2021) та ін. В останньому документі поняття «гендер» визначалося як «ідеологічний концепт самоідентифікації людини. [...] ігнорування факту наявності біологічних статей, які характеризують жінку або чоловіка, та пов'язане з цим зобов'язання навчати дітей нестереотипним гендерним ролям несе загрози спотворення у молодого покоління своєї статевої ідентичності, популяризації одностатевих сексуальних стосунків та поширення випадків захворювання на

гендерну дисфорію [дистрес через невідповідність між статевою самоідентифікацією і статтю, отриманою під час народження. – Авт.] серед дітей і молоді» (ВРЦіРО, 2021).

Під час зустрічі членів ВРЦіРО з прем'єр-міністром України у червні 2020 р. тодішній очільник цієї міжцерковної організації митополит Епіфаній (Думенко), глава ПЦУ (Вселенський патріархат), кваліфікував можливість ратифікації Стамбульської декларації як порушення ст. 15 Конституції України: «Жодна ідеологія не може визнаватися як обов'язкова», і стверджував, що «елементи гендерної ідеології намагаються внести в українське законодавство як обов'язкові» (Епіфаній, 2020). Розширення і гарантування індивідуальних прав і свобод, що несе з собою Стамбульська конвенція, глава ПЦУ інтерпретував з перспективи обов'язковості для усіх членів суспільства виключно сповідуваних церквою релігійних традиціоналістських норм моралі, а по суті – порушення конституційного принципу відокремлення держави і церкви.

З огляду на все ще доволі традиціоналістський характер українського суспільства та ескалацію церковним середовищем суспільної напруги щодо питання генеру та «традиційної сім'ї» більшість політиків виступили з підтримкою церковної позиції, а їхні опоненти уникали різких публічних заяв. У січні 2020 р. майже 300 депутатів Верховної Ради України об'єдналися у консервативну міжфракційну групу «Цінності. Гідність. Родина» й задекларували метою своєї діяльності «захист вічних цінностей українського суспільства і протидію спробам знищити фундаментальне природне право в ім'я політичної моди; підготовку та прийняття законів, які сприятимуть зміцненню родинних цінностей, принципів гідного суспільства та вихованню на основі сімейних цінностей дітей та молоді; а також популяризацію та донесення широкого спектру світової консервативної думки до української інтелектуальної спільноти» (Верховна Рада України, 2020, Січень 20).

Попри тиск церков і релігійних організацій 20 червня 2022 р. Верховна Рада України згідно з принципом політичної доцільності ратифікувала Стамбульську конвенцію. Результати голосування вкотре унаочнили опортунізм політичного класу. На підтримку конвенції віддали голоси 259 депутатів незалежно від того, до якої фракції, групи чи політичної сили вони належали, «проти» – вісім, утрималися – 28. І для суспільства, і для держави стало важливим те, що в юридичний спосіб було підтверджено пріоритетність інтересів суспільства у цілому, а не корпоративних, партикулярних преференцій одного з його складників (церков), що було задіяно принцип відокремлення держави і церкви, світського характеру держави супроти спроб клерикалізації суспільного простору. У цьому випадку вага суспільно-політичної дії перевищила силу церковної протидії.

Норма Стамбульської конвенції з протидії гендерній дискримінації була однією з-посеред низки інших і не основною. Головною метою документу було запровадження механізмів запобігання й захисту жінок від будь-яких форм насильства. Натомість церковна критика зосередилася саме на гендері та обороні інституту «традиційної сім'ї» з її патріархальною структурою. У критиці гендеру

соціальний зміст явища підмінявся біологічним, щоби уже по тому церкви могли проговорювати свої підставові фобії: запровадження «гендерної ідеології» відкриває шлях до легалізації одностатевих шлюбів/реєстрованих партнерств (про що у документі не було мови).

Відтак ВРЦіРО передбачувано виступила з різкою критикою законопроекту № 9103 (від 13.03.2023 р.) щодо запровадження інституту реєстрованих партнерств. Вістря критики було спрямовано проти кваліфікації реєстрованого партнерства як «сімейного союзу», що його критики тлумачили знову-таки відповідно до парадигми патріархальної традиційної сім'ї. У законопроекті ж містилася констатація, що реєстроване партнерство/сімейний союз може бути укладене між особами «однієї чи різної статі», а в його основі «лежить взаємоповага, взаєморозуміння, взаємопідтримка, взаємні права та обов'язки» (ст. 1.1). Окремо стверджувалося, що партнерство «не є шлюбом та не є перешкодою для укладення шлюбу між реєстрованими партнерами за умови дотримання інших вимог, встановлених законодавством України» (ст. 1.2).

Членами ВРЦіРО юридичне обґрунтування документу було проігноровано, натомість лунала впевненість у загрозах, що їх несе законопроект «для морального і психологічного здоров'я дітей та їхнього права на виховання в сім'ї, створеній на підставі шлюбу чоловіка і жінки, та погіршуватиме демографічну ситуацію в Україні» (ВРЦіРО, 2023, Червень 14).

В унісон із позицією домінуючої в Галичині Української греко-католицької церкви обласні ради Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей виступили з критикою законопроекту № 9103 (Обласні ради не допускають, 2023). Заява депутатів Львівської облради, що 6 квітня 2023 р. зібралися з цього приводу на позачергову сесію, стала характерним прикладом взаємодії в регіоні релігійного консерватизму, традиціоналізму та етнонаціоналізму, одного боку, та високим рівнем клерикалізації суспільно-політичного простору, з другого. Депутати кваліфікували законопроект як такий, що потурає тенденціям, що «ідеологічно знищують та морально розбещують українське суспільство», та підважує «дві визначальні суспільні цінності: національне та родинне виховання». На думку депутатів основу національного виховання становлять «гуманітарні дисципліни в навчальних закладах, що формують національний світогляд: українська мова, українська література, історія України», обов'язковість вивчення яких свого часу було скасовано, «що спричинило загрозливі процеси англізації», а політика держави в галузі освіти набула характеру денационалізації (Львівська обласна рада, 2023).

Родинне виховання має відбуватися основі традиційних цінностей, що творить «запоруку сильної нації, де діти, як наступне покоління – основа мотивації захищати свій дім зі зброєю в руках» (Львівська обласна рада, 2023). Депутати піддали критиці діяльність створеної на виконання Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (06.09.2012) при Міністерстві освіти групи спеціалістів з антидискримінаційної експертизи корпусу шкільних підручників. У Заяві увесь широкий спектр антидискримінаційної державної політики у галузі освіти й виховання було редуковано до

гендерної проблематики: «насправді – це комісія, що пропагує в освіті гендерну ідеологію, формує статево нейтральне освітнє середовище, що руйнує здоровий психосексуальний розвиток дітей та просуває ідеї ЛГБТ-руху в українських закладах освіти» (Львівська обласна рада, 2023). Нехтування регіональним депутатським корпусом правових підстав запровадження інституту реєстрованого партнерства вкотре засвідчило взаємопов'язаність регіонального політичного класу та владних структур із домінуючою місцевою церквою. Водночас низький розголос цієї заяви у медіапросторі Галичини та відсутність будь-якої реакції на неї – позитивної чи негативної – з боку тих чи інших суспільних груп не дозволив констатувати наявність однозначної підтримку депутатської ініціативи з боку більшості жителів регіону, що характеризується найвищим у країні рівнем релігійності населення.

Прогнозуючи неunikність нового витка конфлікту інтересів громадянського сектору і церкви, Київський міжнародний інститут соціології у травні–червні 2023 р. дослідив суспільну думку стосовно захисту прав членів ЛГБТ спільноти в Україні. 67% респондентів вважали, що ЛГБТ особи повинні мати однакові з іншими громадянами права (у 2002 р. – 64%); відмовили їм у таких правах – 26% (у 2022 р. була та сама кількість). Навіть серед тих, хто у цілому негативно поставився до ЛГБТ осіб (34%), 47% погодилися, що вони повинні мати однакові з усіма громадянами права (Київський міжнародний інститут соціології, 2023b).

Підтримали запровадження реєстрованого партнерства без права усиновлення – 28% українців, виступили проти – 39% (у 2022 р. показники були, відповідно, 24% і 42%). Ще 26% зазначили, що їм байдуже (у 2022 р. – 27%). Разом ті, хто відповіли «так» і «байдуже», становили 54%, що переважає кількість противників (у 2022 р. аналогічний показник становив 51%). Сумніви щодо перспективи усиновлення виникали навіть у тих, хто позитивно ставиться до ЛГБТ осіб (15,5%), серед таких 20% висловилися проти. Хоча лише серед категорії тих, хто негативно ставився, 70% – проти, а 26% або підтримують, або їм байдуже. Серед категорії тих, кому загалом байдуже до ЛГБТ людей (45%), 30% підтримали реєстроване партнерство, а 40% відповіли, що їм байдуже (Київський міжнародний інститут соціології, 2023b).

Дедалі набираючий сили голос противників нав'язування суспільству як нормативних церковно-релігійних цінностей – а це переважно молодь та особи середнього віку – свідчить як про притаманну молоді емансипацію від зовнішнього морального (як і будь-якого іншого) диктату та традиціоналістських стереотипів поведінки старшого покоління та цінність для неї права на особистий вибір, самореалізацію та самоідентифікацію, приватність тощо, так і про початок процесу розвороту суспільства до більшої відкритості до «іншого», опанування засад інклюзивності та солідаризму.

Важко передбачити темпи проходження законопроекту щодо реєстрованого партнерства у надзвичайних умовах воєнного часу, що не можна сказати про гарантований виток чергового протистояння громадянських активістів і церкви, молодого та середнього віку поколінь із церковним

консерватизмом і клерикалізмом, традиціоналістськими стереотипами. Така напруга об'єктивно запрограмована логікою розвитку суспільства з іманентною молодшому поколінню функцією з ревізії усталених цінностей, традицій, поведінкових норм, що призводить до змін у соціокультурному ландшафті. У цілому ж в історичному розвитку суспільств запрограмовано діалектичні переходи (що їх сучасники переживають як радикальні зміни), коли задля того аби залишатися підставово тими самими, треба змінитися, але при тому постає вже нова норма. Натомість для церковних акторів – традиційна легітимність яких у якості мандату неба (за М. Вебером) скорочується, – це будуть ар'єргардні бої супроти процесу, що постує, модернізації та емансипації українського суспільства, творення нової суспільної системи сакральності – громадянської релігії громадянської нації та національної держави.

Церковно-релігійна сфера є комплексним, внутрішньо неоднорідним, суперечливим і до певної міри самодостатнім явищем. Як одна із складових соціуму вона є відкритою до конструювання власних позарелігійних ідентичностей, що можуть набувати квазірелігійного характеру, абсолютизуватися. У контексті суспільно-політичного буття позарелігійні ідентичності у церковних середовищах можуть бути як зі знаком «мінус», так і «плюс», можуть мати за собою історичну традицію або ж бути сконструйованими на потребу дня.

Війна проти російського агресора надала імпульси формуванню та зміцненню національно-громадянської ідентичності у суспільстві, що стало на захист національної держави, і церковно-релігійна сфера також підпадає під це правило. Створення і суспільна підтримка, що зростає, національної ПЦУ, з одного боку, та маргіналізація УПЦ (МП), з другого, стали віддзеркаленням процесу формування проукраїнської національно-громадянської ідентичності у церковному середовищі. Динаміка цих паралельних, але взаємопов'язаних процесів стрімко зросла після 24 лютого 2022 р. Безумовно, держава надала вирішальний поштовх автокефалізації православ'я в Україні, як це завжди траплялося в історії при проголошення будь-якої автокефальної церкви у Вселенському православ'ї. Проте саме суспільний запит на профілювання української національно-громадянської ідентичності та національної держави став рушієм постання, зростання і зміцнення новопосталої Православної церкви в Україні, «незалежної церкви в незалежній державі».

Чи не єдиним ефективним інструментом впливу на формування національно-громадянської ідентичності у церковних середовищах вважається додержання державою принципу верховенства закону і невідворотності покарання. В останньому випадку йдеться не лише про розпалювання міжнаціональної, релігійної ворожнечі, приниження честі і гідності за ознакою етнічного походження чи релігійних переконань, але під час війни покарання за державну зраду і колабораціонізм. У контексті теми дослідження важливо, щоби відкриті під час війни судові провадження проти окремих клириків чи релігійних структур мали бездоганний юридичний супровід і завершення, невивірковий характер.

Впевненість у верховенстві права є наріжним каменем формування громадянської ідентичності та політичної лояльності населення, довіри до держави та її інститутів, якої наразі критично обмаль.

Для формування й зміцнення пріоритетності національно-громадянської ідентичності та мінімізації суперечностей на релігійному ґрунті доцільним убачається використання досвіду західних країн із конструювання певних елементів громадянської релігії як консенсусних цінностей, навколо яких гуртується увесь соціум. Починати можна з тих цінностей, що їх фіксують як пріоритетні українські соціологи: подолання корупції, встановлення верховенства права, захист державного суверенітету, соціальна справедливість. За такого підходу релігійність перетікатиме у приватну сферу, а суспільний фокус зосереджуватиметься на значущих для усіх громадян країни питаннях.

Важливим чинником гармонійного інтегрування церковно-релігійного комплексу у суспільно-політичний простір виступає необхідність встановлення партнерських відносин держави і церкви у соціально-чутливих, а подеколи й суспільно-політичних, зокрема під час війни, сферах. Водночас співпраця держави і церкви не може не мати своїх обмежень. Для релігійних організацій таким обмеженням буде їхній трансцендентний, вертикальний вимір, якому підпорядковується їхнє горизонтальне, суспільно-значиме служіння. Для демократичної держави таким обмеженням є її світський характер, відокремлення релігії і політики, держави і церкви, школи і церкви, що зумовлює межі як такої співпраці, так місце і роль релігії та церкви у суспільстві.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бевзенко, Л. (2010). Релігійність як фактор регуляції соціальної поведінки. В. М. Ворона, & М. О. Шульга. (Ред.). *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг*. (431–440). Інститут соціології НАН України.
- Брик, Т., & Казанова Х. (2021). Тридцять років релігійного плюралізму в Україні. В. М. Мінаков, Г. Касьянов, & М. Роджанські (Ред.). *Нариси новітньої історії України, 1991–2021*. (с. 225–254). Видавництво Laurus.
- Верховна Рада України. (1991, Квітень 23). *Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України*. (№ 988-XII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
- Верховна Рада України (2020, Січень, 20). *До складу міжфракційного депутатського об'єднання долучилися майже 300 депутатів*: Інформаційне управління апарату Верховної Ради України. <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/187743.html>
- Верховна Рада України. (2021, Листопад 30). *Про службу військового капеланства: Закон України*. (№ 1915-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>
- Ворона, В. М., & Шульга, М. О. (Ред.). (2013). *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. Інститут соціології НАН України.
- Ворона, В. М., & Шульга, М. О. (Ред.). (2020). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21)*. Інститут соціології НАН України.
- ВРЦіРО. Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних Організацій. <https://vrciro.org.ua/ua>

Галік Т. (2022). *Час порожніх храмів*. Пер. с чеськ. Кіцила Л. Свічадо.

Головаха, Є., & Горбачик, А. (2014). *Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011–2013*. Інститут соціології НАН України.

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. (2022). *Звіт про мережу релігійних організацій станом на 1 січня 2022 року*. <https://dessa.gov.ua/religion/>

Епифаній (Думенко), митрополит. (2020). Промова Предстоятеля на зустрічі Всеукраїнської Ради Церков і Релігійних Організацій з Прем'єр-міністром України. *Православна Церква України*. (Червень 02). <https://www.pomisna.info/uk/vsi-povnyu/promova-predstoyatelya-na-zustrichi-vseukrayinskoyi-rady-tserkov-i-religijnyh-organizatsij-z-prem-yer-ministrom-ukrayiny/>

Заєць, А., & Васін, М. (Ред.). (2022). *Російський наступ на релігійну свободу в Україні. Дослідження, аналітика, рекомендації*. Інститут релігійної свободи.

Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). (2021). Грушецький, А. *Релігійна самоідентифікація населення і ставлення до основних Церков України: червень 2021 р.: пресреліз*. (Липень 06). <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1052&page=1&t=9>

Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). (2022a). Дембійський, С. *Показники національно-громадянської української ідентичності, 6–20 липня 2022 року: пресреліз*. (Серпень 16). <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>

Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). (2022b). Грушецький, А. *Динаміка релігійної самоідентифікації населення: результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 року: пресреліз*. (Серпень 05). <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=1>

Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). (2023a). Грушецький, А., *Якою має бути політика влади щодо Української православної церкви (Московського патріархату): результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 5 червня 2023 року: пресреліз*. (червень 15).

Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). (2023b). Грушецький, А. *Сприйняття ЛГБТ людей та їх прав в Україні: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 5 червня 2023 року: пресреліз*. (Червень 15). <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1248&page=1>

Кочан, Н. (2012). Релігійний чинник у політиці націє- та державотворення: постановка питання; Феномен «національних церков» у суспільно-політичному житті України. Войналович В., Єленський В., Кирюшко М., Кочан Н., & Рубльова Н. *Релігійний чинник у процесах націє- і державотворення: досвід сучасної України*. (с. 9–103). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кочан, Н. (2014). Релігійна складова етнополітичних процесів сучасного Донбасу (1991–2014): структура, функціонування, особливості розвитку. Войналович В., & Кочан Н. *Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність*. (с.136–275). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Куделя, С., & Касьянов Г. (2021). Політичний розвиток незалежної України. Мінаков М., Касьянов Г., & Роджанські М. (Ред.) *Нариси новітньої історії України, 1991–2021*. (с. 17–56). Видавництво Laugus.

Львівська обласна рада (2023, Квітень 06). *Депутати вимагають від органів вищого державного управління не допустити розгляд проекту ЗУ «Про інститут реєстрованих партнерств» та запровадження інституту цивільних партнерств в*

Україні. <https://lvivoblrada.gov.ua/articles/deputati-vimagayut-vid-organiv-vishchogo-derzhavnogo-upravlinnya-ne-dopustiti-rozglyad-projektu-zu-pro-institut-rejestrovanih-partnerstv-ta-zaprovadzhennya-institutu-civilnih-partnerstv-v-ukrajini>

Майборода О., (2012). Культура розв'язання етнічних та конфесійних протиріч у сучасній Україні. Майборода О. (Кер.), Кирюшко М., Перевезій В., & Нахманович В. *Політичні проблеми сучасної України: аналітична доповідь НАН України* Левенець Ю. (Гол. редкол.). (Доповідь VIII, с. 489–595). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Нагорна, Л. (2002). *Національна ідентичність в Україні*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Нагорна, Л. (2012). *Історична пам'ять. Теорії, дискурси, рефлексії*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Обласні ради не допускають ухвалення законопроекту № 9103 (2023, Квітень 10). Громадська організація «Громадянський рух “Всі разом!”». <https://vsirazom.ua/news/oblasni-rady-ne-dopuskayut-uhvalennya-zakonoprojektu-%E2%84%96-9103>

Паращевін, М. (2020). Вплив належності до основних православних Церков на суспільно-політичні цінності та ціннісні орієнтації вірян. Ворона В., & Шульга, М. (Ред). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 7 (21)*. (252–265). Інститут соціології НАН України.

Пивоварова, Н. П., Титиренко, В. В., & Филипович, Л. О. (2022). Релігійні меншини в Україні: актуальні проблеми. *Український соціум, 1 (80)*, 43–62.

Портнов, А. В. (2009). *Між «Центральною Європою» та «руським миром»: сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій*. Національний інститут стратегічних досліджень.

Путин, В. (2021, Июль 12). *Об историческом единстве русских и украинцев*. Офіційний сайт Кремля. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

Рейтинг, соціологічна група. (2021). *Суспільно-політичні настрої населення: соціологічне опитування*. (Лютий 16). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_12-13_fevralya_2022.html

Ручка, А. (2020). Динаміка ціннісних пріоритетів населення України за останні три десятиліття (1991–2020 рр.). Ворона В., & Шульга, М. (Ред). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 7 (21)*. (69–77). Інститут соціології НАН України.

Совет Безопасности Российской Федерации (2022, Март 3): заседание. Цит. за: «Путін: “Росіяни та українці один народ, я ніколи від цього не відмовлюсь”». <https://www.radiosvoboda.org/a/news-putin-ukrayina-narody/31734825.html>

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. (2018). *Томос для України – експертна думка*. (Жовтень 26). <https://dif.org.ua/article/tomos-dlya-ukraini-ekspertna-dumka>

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, & Центр Разумкова. (2021). *30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому*. Соціологічне опитування. (Серпень 21). https://dif.org.ua/article/30-rokiv-nezalezhnosti-yaki-zdobutki-i-problemi-zrostannya-bachat-ukraintsi-y-na-shcho-spodivayutsya-u-maybutnomu_2

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, & Центр Разумкова. (2022). *День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни: соціологічне опитування*. (Серпень 22). Фонд «Демократичні

ініціативи» імені Ілька Кучеріва. <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyuni>

Центр Разумкова. (2020). *Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2020 рр. (Інформаційні матеріали); Релігія і Церква в українському суспільстві: 2000–2020 рр.: соціологічне дослідження*. . https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf

Центр Разумкова. (2021). Якименко, Ю., Биченко, А., Замятін, В., Меркевич, Л., Мельник, О., Міщенко, М., Омельченко, В., Пашков, М., Пинзеник, П., Пищуліна, О., Розумний, О., Стецьків, А., Стецюк, П., Сунгуровський, М., Чекунова, С., Шангіна, Л., & Юрчишин, В. *Україна: 30 років на європейському шляху*. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Видавництво «Заповіт». <https://razumkov.org.ua/uploads/2021-nezalezhnist-30.pdf>

Центр Разумкова. (2022). Якименко, Ю., Биченко, А., Міщенко, М., & Шангіна, Л. *Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р. (Інформаційні матеріали). Релігія і Церква в українському суспільстві: 2020–2022 рр.: соціологічне дослідження*. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. https://razumkov.org.ua/images/2023/02/13/2022_Religiya_SITE.pdf

Шаповал, Ю. (Ред.). (2013). *Культура історичної пам'яті: європейський та історичний досвід*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Шуба, О. В. (1999). *Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз)*. Криниця.

Щоткіна, К. (2019). *Хроніки Томосу*. Віват.

Щоткіна, К., Центр Разумкова, & Дзеркало тижня. (2023). Війна: як змінилися відносини українців із Богом та Церквою. *Дзеркало тижня*, 25 травня. <https://zn.ua/ukr/war/vijna-jak-zminilisja-vidnosini-ukrajintsiv-iz-bohom-ta-tserkvoju.html>

Військові капелани у ЗСУ: скільки призначено і скільки потрібно? (2023, Квітень 04). Юридичний факт. <https://www.yurfact.com.ua/fakty/viiskovi-kapelany-u-zsu-skilky-gruznacheno-i-skilky-potribno>

Яблонський, В. М., & Здіорук, С. І. (Ред.). (2014). *Україна та проект «Русского мира»: аналітична доповідь*. Національний інститут стратегічних досліджень.

Pew Research Center (2020). *The Global God Divide*. (July 20). Ch. Tamir, A. Connaughton, & A. M. Salazar. <https://www.pewresearch.org/global/2020/07/20/the-global-god-divide/>

Smith, J. E. (1994). *Quasi-Religions. Humanism, Marxism and Nationalism*. Macmillan.

РОЗДІЛ 8

Історична пам'ять

Історична пам'ять є сукупністю образів та уявлень, які відтворюють спільний соціокультурний досвід спільноти. Історична пам'ять відіграє важливу роль у формуванні самоідентифікації через передачу досвіду та знань про минуле. Колективна історична пам'ять живить національну свідомість шляхом розвитку почуття солідарності і впливає на формування державної політики, відіграючи надзвичайно важливу роль у націєтворенні завдяки здатності впливати на соціалізацію індивіда. Матриця історичної пам'яті є важливим засобом впливу на соціалізацію індивіда, а історична пам'ять особи постає наслідком цілеспрямованої історичної політики, метою якої є формування громадянської ідентичності. Відмінність демократичних країн від авторитарних у цьому контексті неодмінно пов'язана із формуванням у громадян (або підданих) критичного або некритичного ставлення до історії держави та визначення її місця і ролі у світовій історії.

Історична пам'ять 1991–2004 рр.

Історична політика СРСР тривалий час базувалася на нав'язуванні громадянам переконання у могутності радянської держави, яка успішно здійснила колективізацію та індустріалізацію і тим самим забезпечила економічне підґрунтя для перемоги над фашизмом у роки Другої світової війни та успішної протидії світовому імперіалізму після її завершення. До історичних надбань Союзу РСР радянські пропагандисти зараховували утворення найбільшої у світі країни, яка охоплювала 1/6 суходолу, створила потужний союз соціалістичних країн, розбудувала одну із найбільш потужних економік на основі соціалістичних форм господарювання, що дозволило забезпечити перший успішний політ людини у космос, освоювати земні надра для видобутку корисних копалин та успішно розвивати промисловість і сільське господарство на шляху до побудови перспективного комуністичного суспільства.

Імідж «наддержави» намагалися формувати на основі позитивного ставлення громадян СРСР до можливості розширення території країни за рахунок її участі у війнах, а також до використання зброї задля збереження та розширення сфер впливу у світовому масштабі.

Водночас радянська історична політика у кількох ключових моментах використовувала маніпуляції з історією українських земель. Йдеться, наприклад, про пошук витоків радянської держави в історії України: процес державотворення радянські науковці тісно пов'язували із зародженням держави із центром у Києві. Ідея про Київську Русь, як фундамент державності, неминуче тягнула за собою й міф про «віковічну дружбу українського та російського народів». Наголос на такій дружбі виявився зручним засобом нав'язування переконання про «тисячолітню історію» Росії та СРСР. І саме тому будь-які спроби переосмислення історії України, які виходили за визначені рамки відносин русів-українців та московітів-расеян, тягнули за собою як мінімум звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі».

Проте така модель історії Росії/СРСР базувалася не лише на довільному трактуванні та перекрученні історичних фактів, а й неминуче повинна була спиратися на замовчування багатьох подій, які не вписувалися у визначені канони історичного розвитку Російської та згодом радянської імперій. Під заборону потрапили наукові пошуки, пов'язані із дослідженням протиборства між русами-українцями та московітами, українського державотворення, опору українства процесу радянзації. Тривалий час замовчувалася правда про реалії «воєнного комунізму», форсовану індустріалізацію, примусову колективізацію сільського господарства, Голодомор-геноцид українського народу, втрати у роки Другої світової війни, боротьбу українських повстанців за відродження української державності тощо.

Однак у роки існування СРСР не вдалося повністю спотворити історичну свідомість українського народу. Неофіційні уявлення про певні історичні події та явища української історії, представлені у буденній свідомості, не вдалося замінити сукупністю її офіційних інтерпретацій. І чи не найбільше це стосується пам'яті про Голодомор-геноцид 1932–1933 років, передвоєнні радянські репресії та боротьбу українських повстанців у роки Другої світової війни та ще певний час після її завершення. Крім того, народна пам'ять зберегла й певні, відмінні від офіційних, уявлення про перебіг бойових дій під час німецько-радянської війни, про втрати серед військових та цивільного населення і масштабні депортації.

Тому суверенізація України мала вагомим підґрунтям актуалізацію історичної пам'яті на неофіційному рівні. Аналіз витоків державотворення, поєднаний із висвітленням характеру та наслідків відносин із Росією у минулому, живив суспільні рухи в Україні, готуючи ґрунт для суверенізації. У суспільстві вже наприкінці 1980-х років був сформований суспільний запит на конструювання національного історичного нарративу.

Виразом цього став масовий демонтаж пам'ятників В. Леніну на території західноукраїнських областей, використання української національної символіки на мітингах та під час відзначення Акту злуки УНР та ЗУНР шляхом організації 21 січня 1990 р. «живого ланцюга» між Києвом та Львовом. У квітні 1990 р. деякі місцеві ради ухвалили рішення про використання української «національної символіки – синьо-жовтого прапора і тризуба». 16 липня депутати Верховної Ради ухвалили Декларацію про державний суверенітет України, а 24 липня 1990 р. – після відповідного рішення Київради український національний прапор був піднятий у Києві. Важливо, що декларацією проголошувалося забезпечення національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

У таких умовах посиленню інтересу громадян до історії сприяли розвідки українських науковців, які висвітлювали трагічні події минулого, намагалися визначити результати перебування України у складі СРСР та перспективи соціально-економічного розвитку республіки у разі її виходу зі складу союзної держави. На історичних факультетах багатьох українських вузів були утворені гуртки, що об'єднували зацікавлених осіб за різними напрямками наукового

пошуку. Набували популярності видання з історії України, розраховані на масового читача. На сторінках преси з'являлися спеціальні рубрики, присвячені висвітленню «білих плям» історії.

Поширенню критичного переосмислення радянської історії в Україні сприяло ситуативне об'єднання інтересів «націонал-демократів» та частини номенклатури, яка пізніше дістала назву «суверен-комуністів». Критика радянського режиму сприяла формуванню підґрунтя для посилення місцевої влади у республіках. Ситуативні партнери потребували підтримки один одного задля усунення контролю Москви над Україною та нейтралізації протидії консервативнішої, проімперської частини номенклатури. Владу зуміли зосередити у своїх руках «націонал-комуністи», які зреклися марксизму і розпустили компартію, проте зберегли криптокомуністичну політику, номенклатурні зв'язки, позиції, інституції, стереотипи мислення і поведінки (Горелов, Моця & Рафальський, 2006, с. 474).

Після розпаду Радянського Союзу Україна гостро потребувала україноцентричного погляду на власну історію. Проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України стало найважливішим фактором, який перекреслював висновки науковців радянської доби про «історичну обумовленість» перебування України у складі СРСР. Україноцентричний погляд на історію постав також як важливий засіб формування української громадянської ідентичності.

Проте збереження влади в Україні в руках колишньої партноменклатури стало однією з перешкод на шляху поглиблення цього процесу. Національно-демократичний табір ані психологічно, ані організаційно, ані фахово не був готовий до управління країною. Частина його членів продовжувала «боротьбу з комунізмом», інші розпоршилися по маргінальних партіях, які не мали впливу у суспільстві, а інші вдалися до компромісу зі своїми колишніми опонентами (Смолій, 2007, с. 948).

Послаблення позицій націонал-демократів багато у чому було зумовлене відсутністю у них економічної влади. Управління великими промисловими та сільськогосподарськими підприємствами зберегли так звані «червоні директори», а колишні радянські управлінці зосередили у своїх руках управління економікою держави. Багато з них розбудову ринкової економіки ототожнювали із можливістю особистого збагачення за рахунок перерозподілу надходжень від економічної діяльності без впливу на цей процес союзного центру та поза інтересами і потребами громадян. Для більшості «націонал-комуністів» уявлення про економічну могутність держави були пов'язані із розбудовою важкої промисловості, виготовленням продукції на великих підприємствах та збереженням економічних зв'язків із Російською Федерацією. Водночас і громадяни України переважно не бажали позбутися гарантованої оплати праці незалежно від якості виконаної роботи та стабільного соціального забезпечення, до якого вони звикли за часів існування СРСР. Тому на тлі наростаючої економічної кризи в Україні значна кількість її громадян зберегла переважно позитивні враження про Радянський Союз. А протягом першої половини 1990-х років пам'ять про стабільну економіку «наддержави», яка мала потужний вплив

на світовій арені, домінувала у багатьох українських громадян, обтяжених «радянською ідентичністю».

В. Бондар у роботі «Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції» виділив такі основні етапи історичної політики в Україні: 1) 1991 – 2004 рр.: націоналізація публічної сфери, символіки і освітньої системи з домінуванням українського національного нарративу; 2) 2005 – початок 2010 рр.: радикальний перегляд політики пам'яті у напрямку націоналізму, антикомунізму, створення Інституту національної пам'яті, «місць пам'яті», спорудження меморіалів, комеморативні практики; 3) з початку 2010 р.: поєднання національно-патріотичної версії української історії з частково символічною реабілітацією радянського минулого (Бондар, 2013, с. 396). Запропонована ним періодизація історичної політики відображала складний процес участі держави у формуванні громадянської ідентичності. Складність і суперечливість цього процесу, можливо, дозволяє вести мову про період 1991–2004 років не як про домінування українського національного нарративу, а як про період його утвердження.

Виявом обтяженості «радянською ідентичністю» був процес затвердження Державного гімну, герба та прапора України. Лише у середині січня 1992 р. Президія Верховної Ради видала Указ «Про Державний гімн України». У цей час після початку чергової сесії Верховної Ради синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний прапор України. Тільки у лютому парламент затвердив Малий державний герб України, яким став тризуб Рюриковичів. У відповідній постанові було наголошено, що тризуб має бути також й головним елементом майбутнього Великого державного герба.

На початку 1990-х років в Україні стали урочисто святкувати День Незалежності, після 1996 р. – День Конституції. З 1999 р. було започатковане святкування Дня Соборності України. Протягом 1990-х років створили систему державних нагород, пов'язаних з історичною тематикою, були встановлені пам'ятники відомим українським діячам, а також був сформований дизайн українських купонокарбованців (перебували у обігу протягом 1992–1996 рр.) та національної валюти (надрукована на початку 1990-х, а введена у обіг у 1996 р.).

З 1992 р. питання охорони пам'яток знайшли своє відображення у Основах законодавства про культуру (Верховна Рада України, 1992). У документі містився наголос на важливості відродження і розвитку культури української нації та культури національних меншин, які проживають на території України. Серед пріоритетів було назване збереження, відтворення та охорона культурно-історичного середовища, проведення фундаментальних досліджень у галузі теорії та історії культури України за заборони розповсюдження творів, що містять заклики зміни насильницьким шляхом конституційного ладу, пропагування війни, насилля, жорстокості, расової, національної, релігійної ворожнечі або ненависті. Об'єктами національного культурного надбання було визнано унікальні цінності матеріальної та духовної культури, а також культурні цінності, що мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу. Такі цінності мали бути внесені до Державного реєстру національного культурного надбання.

Однак цінність української мови як вагомого засобу формування громадянської ідентичності ще не була усвідомлена багатьма політичними силами, частина з яких навіть виступала проти збереження її статусу як єдиної державної. Порівняна слабкість позицій націонал-демократів не сприяла поширенню використання української мови у спілкуванні. Попри визначення української мови державною Законом УРСР «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. закріплювалося вагоме значення російської мови. Службовці мали володіти як українською, так і російською мовами, акти найвищих органів повинні були публікуватися обома мовами, а вивчення у загальноосвітніх школах української та російської мови залишалося обов'язковим. З огляду на це не дивно, що впродовж 1992–1998 рр. лише 36,8 – 37,6 % громадян спілкувалися вдома українською мовою при тому, що саме українська мова була рідною для 61,9 % респондентів (Жуленьова, О., Любива, Т., 2018, с. 67).

Радянську ідентичність в Україні підживлювала пам'ять про економічні здобутки СРСР, переконання у доцільності збереження економічних зв'язків з РФ для забезпечення замовленнями промислових підприємств. Саме на цьому базувалися передвиборчі програми багатьох кандидатів у народні депутати України від проросійської Комуністичної партії України (КПУ), яка була створена 19 червня 1993 р. на з'їзді у Донецьку. КПУ виступала за відновлення союзної держави на колишніх територіях СРСР, під гаслом боротьби із націоналізмом всіляко намагалася дискредитувати українське державотворення та підтримувала скасування передачі Криму до складу України у 1954 р. Наголос був зроблений також на «неможливості» розбудови потужної економічної бази у незалежній Україні.

Так, у передвиборчій програмі члена КПУ О. Бобриньова у 1994 р. містився наголос на необхідності відміни Біловезької угоди та відновлення СРСР на базі утворення єдиного економічного простору, кордонів, кредитно-фінансової сфери та Збройних сил. Тут же стверджувалося про важливість перегляду Україною та РФ рішення про передачу Криму до складу України, а питання про державний устрій мало бути винесене на Всеукраїнський референдум (Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВО України), ф. Р-1, оп. 28, од. зб. 183, спр. № 08-2/26, 23–26, 23–23, арк. 33.).

Вимога відновлення на теренах колишнього СРСР союзу братніх народів містилася й у передвиборчій програмі члена КПУ Г. Вишневецького, який пропонував знищити кордони між країнами СНД (ЦДАВО, ф. Р-1, оп. 28, од. зб. 184, спр. № 08-2/26, 23–26, 23–23, арк. 69). Член КПУ А. Левченко закликав до відновлення Конституції 1978 р. і возз'єднання народів Росії та України (ЦДАВО, ф. Р-1, оп. 28, од. зб. 191, спр. № 08-2/26, 23–26, 23–23, арк. 78.). Не вирізнялися оригінальністю й передвиборчі програми комуністів Ю. Донченка (ЦДАВО, ф. Р-1, оп. 28, од. зб. 186, спр. № 08-2/26, 23–26, 23–23, арк. 116.), М. Дорошевського (ЦДАВО, ф. Р-1, оп. 28, од. зб. 186, спр. № 08-2/26, 23–26, 23–23, арк. 117), які закликали до запровадження подвійного громадянства, запровадження єдиного економічного простору на теренах СНД або входження незалежних держав в оновлений союз, який мав би бути конфедерацією.

Припинити насаджування культу русофобії, американізму, неповноцінності слов'янських народів та піднесення «зрадництва у геройство» пропонував член КПУ С. Драгомарецький (ЦДАВО, ф. Р-1, оп. 28, од. зб. 186, спр. № 08-2/26, 23–26, 23–23, арк. 163). Комуніст В. Сьсков виступив з вимогою «заборонити націоналізм» (ЦДАВО, ф. Р-1, оп. 28, од. зб. 187, спр. № 08-2/26, 23–26, 23–23, арк. 86), а В. Іванов закликав «боротися із націоналістичними силами» (ЦДАВО, ф. Р-1, оп. 28, од. зб. 188, спр. № 08-2/26, 23–26, 23–23, арк. 23). Противником націоналістів-бандерівців позиціонував себе В. Ільюшин (ЦДАВО, ф. Р-1, оп. 28, од. зб. 188, спр. № 08-2/26, 23–26, 23–23, арк. 45), а В. Зачосов стверджував про необхідність збереження єдиного Чорноморського флоту із передачею Криму до складу Російської Федерації, а також про важливість боротьби з націоналізмом.

Антидержавні виступи комуністів із апелюванням до історії СРСР у першій половині 1990-х рр. набули в Україні поширення під час передвиборчої боротьби 1994 р. Проте відверта антидержавна позиція членів КПУ не знаходила належної правової оцінки з боку правоохоронних та судових органів України.

КПУ та інші проросійські сили в Україні тривалий час вільно поширювали відповідні наративи, довільно трактуючи демократичні принципи, всіяко перешкоджали формуванню українського громадянського суспільства.

Державна історична політика вже у 1990-х роках стала одним із вагомих засобів зовнішньополітичної експансії РФ. Її метою виявилася реалізація імперських амбіцій вищого керівництва Російської Федерації, яке плекало надію на повернення ряду земель до складу РФ. Російська сторона не зважала на те, що такі території входили до складу суверенних держав, і у той чи інший спосіб робила наголос на тому, що вони були «споконвічно російськими». В Україні «споконвічно російськими» називали південно-українські землі, які були анексовані у XVIII ст. Російською імперією і отримали у її складі урядову назву «Новоросія». До Новоросії зараховували землі Вольностей Війська Запорозького Низового, Кримського ханства та володіння Османської імперії у Північному Причорномор'ї.

Після розпаду СРСР Росія не полишала спроб відторгнути насамперед Кримський півострів від України. Після проголошення Акта про незалежність України прес-секретар Б. Єльцина П. Вощанов виступив із заявою про те, що Росія залишає за собою право порушити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з колишніми республіками СРСР, які постали як незалежні держави. У травні 1992 р. Державна дума Російської Федерації заявила, що акти про передачу Кримської області Україні 1954 р. не мають юридичної сили з моменту їх ухвалення. А вже у липні 1993 р. парламент Росії ухвалив рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації.

Маніпуляції навколо різноманітних питань з історії півострова активно використовувалися у політичній боротьбі. Шовіністичні кола у РФ відверто говорили про Севастополь як про «місто російської військової слави», а про Крим – як про «споконвічно російську територію», яка має повернутися до складу РФ. З часом подібні твердження стали звучати й стосовно українського Донбасу. Українським громадянам намагалися нав'язати думку про

неспроможність української влади успішно керувати економікою та апелювали до історії СРСР, коли Донбас був успішним «шахтарським краєм», де влада «піклувалася про життя трудового народу».

У таких умовах навіть частина інтелектуалів в Україні демонструвала зневажливе ставлення до етнокультурного відродження, яке в їхніх очах уособлювало культурну відсталість. Тривалий час українській інтелігенції не вдавалося «окультурити владу», а от реалізувати приватні інтереси тій її частині, що перебувала при владі чи обслуговувала владу, вдалося. І це було зроблене певною мірою за рахунок розмежування еліти і народу (Кіндратець, 2009, с. 51).

У 1990-х роках в Україні ставало все більш помітним домінування двох різновидів конструювання регіональних ідентичностей. Перший тип регіональної ідентичності був притаманний Західному регіону, де на базі поширення засад демократії, індивідуального господарювання й підприємництва сформувалися орієнтації на західноєвропейську систему цінностей. Традиції консолідації навколо національних пріоритетів, що зміцнилися внаслідок тривалого протистояння через утиски українства із керівництвом держав, до складу яких протягом певного часу входили українські землі, створили своєрідний тип політичного активізму. Його антиросійський акцент був зумовлений негативним історичним досвідом та неприйняттям місцевими елітами орієнтації на Євразію у будь-якій формі (Нагорна, 2008, с. 12). Другий можна охарактеризувати як пасивно споглядальний, для якого був характерним успадкований від минулого досить високий рівень культурно-мовної асиміляції на російській основі. Такий тип регіональної ідентичності був більш характерним для Східного і Південного регіонів. На Донбасі, згідно з висновками місцевих дослідників, понад половина жителів була схильна вважати, що «донбаська ідентичність» репрезентує особливу спільноту людей, що мають корені як в Україні, так і в Росії (Степаненко, 2002, с. 114).

Історична пам'ять в Україні стала об'єктом політичного протистояння із домінуванням прикладних функцій, що не сприяло формуванню фундаменту соціальної єдності та поширенню практик «примирення історичної пам'яті» між сусідніми державами. Якщо, наприклад, у ЄС у багатьох питаннях було досягнуто консенсусу у баченні пріоритетів стратегій історизування (лише історики у всеозброєнні сучасного соціогуманітарного знання, а не владні структури й політичні сили мають визначати пріоритети політики пам'яті (Нагорна, 2012, с. 125)), то в Україні набула значного поширення участь непрофесіоналів у оцінюванні подій і фактів історичного минулого (у тому числі й на виконання різного роду замовлень політиків).

Політичні партії використовували у своїй діяльності різноманітні історичні образи та намагалися маніпулювати на свою користь історичними фактами. Чи не найбільше маніпуляцій стосувалися історичного минулого Радянського Союзу. У полі зору політтехнологів перебувала розбудова радянської промисловості, нерідко вони намагалися здобути симпатії виборців, акцентуючи увагу на соціальній політиці радянської держави, стабільності економічного розвитку та впливові на міжнародній арені.

У таких умовах націонал-демократичні сили прагнули поширити та закріпити у історичній пам'яті позитивні образи борців за незалежність України, сформувані уявлення про роль вихідців з України у економічному та культурному розвитку СРСР, показати тривалий та складний процес українського державотворення.

Уже у першій половині 1990-х років на основі переосмислення політичної історії та під впливом результатів аналізу розсекречених архівних документів часів існування СРСР мало місце формування схеми історичного розвитку українських земель. Історія державних утворень на українських етнічних землях стала основою для періодизації навчальних курсів з «Історії України», «Історії держави і права України», «Історії української культури» тощо. Схема історичного розвитку українських земель постала у такому вигляді: трипільська культура – Київська держава – Русь (Київська Русь) – Галицько-Волинська держава – литовсько-польська доба – козацька епоха – Гетьманщина – період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – УРСР – незалежна Україна. Козацьку епоху позиціонували як «золотий вік» української історії, який започаткував творення української нації та державності, заснований на дотриманні основних демократичних принципів. Важливою ознакою Української державності постала виборність її вищого керівництва. У минуле відійшли твердження про «віковічне прагнення українства об'єднатися із Росією». Натомість українськоцентричний наратив історії стверджував про існування держави із центром у Києві задовго до того, як державні утворення виникли із центром у Москві.

Давні державницькі традиції виступили одним із важливих обґрунтувань права на відновлення Української державності, а характер зовнішніх зв'язків Києва здавна свідчив про інтеграцію у європейський історичний процес. Зв'язки Київської держави із Візантією, поширення на київських землях християнства ще у IX ст., визнання Русі на теренах Західної Європи доводили ненауковість тверджень про Україну виключно як «окраїну» Росії.

Поряд з тим українські науковці не відмовлялися й від висвітлення та аналізу «важких сторінок» історії. Так, наприклад, не замовчувалися помилки та прорахунки українських урядів періоду визвольних змагань 1917–1920 рр., історія єврейських погромів під час громадянської війни, прагнення С. Бандери та багатьох його послідовників до створення авторитарної незалежної Української держави, польсько-українське протистояння на території західноукраїнських земель. Дослідники неодноразово піддавали критиці українських політичних діячів та сформували відкрите для обговорення історичних подій інформаційне поле, де висловлення альтернативної думки не могло стати приводом до переслідування чи репресій.

Відновлення української державності дозволило науковцям здійснити аналіз великої кількості архівних документів та матеріалів про голод в УСРР 1932–1933 рр. Висновки дослідників переконливо доводили, що голод був спланованим засобом винищення населення України, яке тривалий час опиралося радянській. Штучний характер голоду і масштаби трагедії дозволили

історикам, а через деякий час і політичним діячам, стверджувати, що Голодомор був геноцидом українського народу. У вересні 1993 р. у виступі Президента України Л. Кравчука містилося твердження, що ця спланована акція була «геноцидом проти власного народу... за директивою з іншого центру». 26 листопада 1998 р. указом Президента України було запроваджене відзначення кожної четвертої суботи листопада Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій. У зверненні 24 листопада 2002 р. Президента України Глава держави назвав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Він також виступив за спорудження Меморіалу пам'яті його жертвам у Києві і закликав світове співтовариство визнати Голодомор-геноцид злочином проти людства. А вже 6 грудня того самого року було почато проектування та спорудження Меморіального комплексу жертвам Голодомору 1932–1933 рр. Водночас Міністерство закордонних справ отримало доручення розпочати діяльність, покликану забезпечити міжнародне визнання Голодомору геноцидом українського народу та злочином проти людства.

Проти визнання Голодомору геноцидом українського народу виступила Російська Федерація. Деякі російські дослідники стверджували про неможливість юридично трактувати Голодомор як геноцид, оскільки він мав місце ще до ухвалення у 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. РФ також намагалася нав'язати й думку, що голод був не лише в УСРР, а й на території інших республік СРСР, і це начебто свідчило про відсутність його спрямованості проти українського населення. Наводили й «виправдання» Голодомору, серед яких найбільш поширеним було твердження, що примусове вилучення продовольства дозволило здійснити індустріалізацію і здобути перемогу у Другій світовій війні.

Однак в Україні неухильно зростала кількість тих громадян, які вважали Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Цьому сприяли зусилля як професійних істориків, викладачів вузів та вчителів, так і позиція багатьох політиків, які, незважаючи на розбіжності у інших питаннях, виявили спільність у оцінці Голодомору. Тим більше, що з початку 1990-х років Голодомор почав ставати важливим елементом державної історичної політики у сфері формування спільної загальноприйнятної матриці історичної пам'яті. А на початку 2000-х років Голодомор як геноцид українського народу вже посідав чільне місце у системі української ідентичності.

Протягом 1990-х років було започатковане польсько-українське співробітництво, спрямоване на спільне дослідження історії обох народів. У 1993 р. за ініціативи урядів України та Польщі була утворена українсько-польська комісія експертів для удосконалення підручників з історії та географії. Критеріями оцінки підручників стали відпрацьованість формулювань, толерантність оцінок, уміння вказати на причини конфліктів, не вдаючись до формулювань «образу ворога» і національної або релігійної нетерпимості (Бондар, 2013, с. 382).

Важливим кроком стало підписання 21 травня 1997 р. президентами України та Польщі спільної заяви «До порозуміння і єднання» (Спільна заява,

1997). Автори документа підкреслювали, що не варто замовчувати військове протистояння XVI–XVIII ст., прояви антиукраїнської політики польської влади у 20–30-х роках XX ст., переслідування поляків під час сталінських репресій, Волинську трагедію 1942–1943 рр., жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки та операцію «Вісла». Навпаки, наголос був зроблений на тому, що упереджені оцінки і однобічний виклад польсько-українського протистояння, яке мало місце у минулому, не сприятиме поглибленню порозуміння між польським та українським народами. У документі відзначено, що витоки конфліктів іноді знаходилися поза межами України і Польщі і були нав'язані недемократичними політичними системами.

12 вересня 1997 р. постановою Кабінету Міністрів України була утворена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН та УПА. Важливим результатом діяльності комісії стала підготовка 28 видань, переважна більшість яких являли собою монографічні дослідження з історії українського повстанського руху.

Влітку 2003 р. з'явилася українсько-польська парламентська заява, у якій йшлося про необхідність правдивого висвітлення трагічних подій заради забезпечення тривалого порозуміння. 11 липня 2003 року відбулося офіційне польсько-українське примирення під час відкриття пам'ятника у с. Павлівка на Волині за участю президентів Л. Кучми та А. Квасневського.

Однак, не зважаючи на це, на початку 2000-х рр., на думку Ю. Шаповала, відбулося формування української та польської контраверсій польсько-українського протистояння (Шаповал, 2013, с. 30). Такі контраверсії використовували деякі політичні сили як в Україні, так і Польщі з метою отримання політичних дивідендів. І це певний час заважало досягненню порозуміння на ґрунті історичної політики. А у пам'яті частини українських громадян історія польсько-українського протистояння переважала приклади співпраці. Особливо помітним це було у західноукраїнських областях.

Водночас протягом 1990-х – на початку 2000-х рр. поступово викристалізувалося бачення української історії як складного процесу державотворення, який містив приклади запеклої боротьби, ухвалення та реалізації неоднозначних рішень. Попри існування протилежних точок зору щодо оцінок певних подій української історії загалом був сформований консенсус у кількох важливих питаннях: по-перше – суб'єктом державотворення виступав український народ; по-друге – на позитивне ставлення заслуговує позиція всіх, хто виступав за відновлення Української державності; по-третє – українське державотворення тісно пов'язане із формуванням української громадянської нації; по-четверте – Україна має давні традиції державотворення, зіставні із європейськими; по-п'яте – попри існування певних відмінностей у оцінках історичного минулого західноукраїнське та східноукраїнське населення об'єднані ідеєю розбудови держави із розвинутою економікою, свободою підприємницької діяльності та можливістю на власний розсуд розпоряджатися своїм майном та здобутками. Головним напевне було те, що українські громадяни виявилися спільними у неприйнятті одноосібного правління, свавілля правоохоронних та судових

органів, негативно ставилися до незаконного привласнення чужого майна та не розглядали війни чи політичні репресії як засіб розв'язання політичних проблем. Українські громадяни вкрай негативно сприймали радянські репресії, голодомори та депортації, а також критикували участь СРСР у локальних війнах та збройних конфліктах, які мали місце після Другої світової війни.

У першій половині 1990-х років новий національний наратив був упроваджений в офіційний дискурс і у підручники з історії. Масштабний перегляд освітніх програм відбувся у сфері гуманітарних і суспільних наук. Вивченню історії України у школах та вузах почали надавати все більшого значення з огляду на необхідність формування громадянської ідентичності.

Україноцентричний історичний наратив був вкрай важливим для формування української громадянської ідентичності. Правда про минуле стала вагомим аргументом для протидії силам, які стверджували про «випадковість української державності». Однак, незважаючи на це, в Україні тривалий час співіснували «місця пам'яті», присвячені тоталітарному минулому, а також пам'ятники борцям за незалежність.

Історична пам'ять 2004–2014 рр. Попри існування в українському суспільстві різних оцінок окремих історичних подій та політичних лідерів, така «різність» тривалий час не слугувала маркером відмінностей ідентичностей. Ситуація кардинально змінилася під час президентських виборів 2004 року. Саме тоді в політтехнологічну схему були оформлені маркери «розколотості» України.

Не йшлося про відмінності ідентифікацій у культурному та релігійному вимірах, які С. Гантінгтон виділив як маркери розколотості нації. Досить вірогідно, що, проаналізувавши результати соціологічних опитувань, політтехнологи виокремили низку відмінностей між східноукраїнським та західноукраїнським населенням в оцінках перспектив зовнішньої політики України та судженнях про історичне минуле. Йшлося про певні відмінності ідентифікації, коли жителі Центральної та Західної України орієнтувалися на Захід, а значна частина населення Півдня та Сходу України мала постколоніальну ідентифікацію, в якій переплелися часткова денационалізація, імперські міфи радянської та російської ідентичності. При тому значна частина українських громадян Півдня та Сходу країни дедалі більше тяжили не до російської моделі економіки і суспільних відносин із пріоритетом адміністрування та жорстких вертикалей підпорядкованості, а до західної, яка передбачала свободу підприємництва та верховенство закону.

Під час президентської виборчої кампанії 2004 р. та й після її завершення українським громадянам накладалися маркери «розколотості», вигідні насамперед Російській Федерації. Широко представлені у російськоцентричному дискурсі, такі маркери були використані Партією регіонів для мобілізації власного електорату у протиборстві із так званим «помаранчевим табором». Штучне розмежування на основі ставлення до минулого було використане в Україні як засіб дестабілізації суспільства. Не виключено, що таким чином намагалися компенсувати втрату в Україні впливу комуністів. І не даремно, В. Путін двічі

відвідав Україну перед президентськими виборами, демонструючи підтримку В. Януковичу, а контрольовані державою російські ЗМІ розгорнули інтенсивну кампанію проти В. Ющенка.

Можливість подібних дій, напевне, можна пояснити нечіткістю позиції великих фінансово-промислових груп України, які прагнули отримувати дивіденди як від співробітництва з РФ, так і за рахунок економічних зв'язків із західними країнами. Відповідно, і у зовнішньополітичній діяльності спостерігалася багатовекторність, наслідки якої Україна відчуває і до останнього часу. Відсутність довгострокової стратегії керування державою негативно позначилася на формуванні національно-громадянської ідентичності.

Втягнутому політтехнологами у протиборство на ниві історичної політики, вищому керівництву України на чолі із В. Ющенком певний час не вдавалося налагодити виважений та цивілізований діалог у суспільстві, здатний подолати «гострі кути» історичної пам'яті та штучно сформовані контрдискурси в оцінці певних історичних подій та політичних діячів. Проросійські медіа критикували В. Ющенка за «нав'язування ідеалів Західної України» та «фашистських стереотипів» через возвеличення боротьби українських повстанців у роки Другої світової війни.

У роки президентства В. Ющенка протистояння на символічному просторі нерідко втілювалося у судових рішеннях чи рішеннях місцевих рад, які ухвалювали постанови щодо демонтажу (чи встановлення/невстановлення) окремих пам'ятників. З одного боку, можливість вільно відстоювати свою думку була на користь формуванню українського громадянського суспільства, але, з іншого, воно все ще залишалося вразливим від проведення ворожих інформаційно-психологічних операцій.

На тлі загострення інформаційної війни із РФ В. Ющенко намагався показати складний і суперечливий шлях становлення української державності. Ініціативи президента змушували українське суспільство уважніше подивитися на власну історію, відповідаючи на питання на кшталт «Хто ми такі?» та «Ким ми хочемо бути?».

Однією з основ державного будівництва в Україні стала ідея про те, що українці – єдині спадкоємці історії Русі та істинно європейський народ, а російський народ сформувався значно пізніше внаслідок змішування слов'ян із угорфінськими та тюркськими племенами. Крім того, приєднання України до Московщини призвело до втрати державності, колоніального пригнічення, обмежень уживання української мови та придушення культури.

Історична політика у роки президентства В. Ющенка багато у чому слугувала формуванню переконання про відмінність історичного шляху України та Росії, намагалася донести інформацію до широкого загалу про факти боротьби українців з Московією та їх намагання протистояти радянській. Акцент був зроблений на висвітленні та популяризації боротьби за незалежність України у різні історичні періоди, аналізі відносин України та Росії в історичній ретроспективі, визначенні причин голодоморів та політичних репресій в Україні. Значна увага була приділена висвітленню протистояння на українських землях у

контексті подій Другої світової війни із глорифікацією боротьби УПА. Водночас В. Ющенко неодноразово виступав за примирення між колишніми воїнами Червоної Армії та УПА, які жили в Україні. Свою позицію він мотивував необхідністю об'єднання зусиль громадян на шляху розбудови потужної держави.

13 жовтня 2005 року на місці, де спалили тіло Головного командира УПА Р. Шухевича, був встановлений пам'ятний знак. У червні 2007 року відзначалося 100-річчя із дня народження Р. Шухевича, був урочисто відкритий будинок-музей родини Шухевичів у с. Тишківці Івано-Франківської області, а у жовтні Р. Шухевичу було присвоєне звання Герой України. І хоча встановлення пам'ятників та меморіальних дощок на честь Р. Шухевича почалося ще у 1990-х роках, упродовж 2005–2009 рр. до цього процесу долучилися державні органи. А у 2000 р. з'явився знятий за сприяння Українського конгресового комітету Америки і за участю Національної кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка фільм кінорежисера О. Янчука «Нескорений», який був присвячений висвітленню боротьби Р. Шухевича.

У жовтні 2007 р. В. Ющенко видав указ про святкування 65-ї річниці створення УПА. Указ про присвоєння звання Герой України С. Бандері за героїзм і самопожертву у боротьбі за незалежну Українську державу був підписаний В. Ющенком 22 січня 2010 р. 28 січня 2010 р. В. Ющенко видав Указ «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» (Президент України, 2010). У документі йшлося про визнання учасниками боротьби за незалежність України у ХХ столітті осіб, які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, у тому числі у складі збройних формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки Західно-Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони «Карпатська Січ», Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради та інших військових формувань, партій, організацій та рухів, що ставили за мету здобуття Україною державної незалежності.

Проте в Україні не існувало й заборони на вшанування видатних діячів Російської імперії та СРСР. Якщо на території Західної України підносилися боротьба УПА та були встановлені пам'ятники жертвам радянського режиму, то на території східних та південних областей з'являлися нові пам'ятники російським та радянським воєначальникам та політикам. Наприклад, у Херсоні в 2004 р. був відкритий пам'ятник Г. Потьомкіну, в Одесі та Севастополі були встановлені пам'ятники імператриці Катерині II. У 2007 р. у Сімферополі та Луганську навіть були відкриті пам'ятники «Жертвам радянського народу, які загинули від ОУН–УПА», а у Львові – пам'ятник «Жертвам Голодомору-геноциду та депортацій ХХ століття».

Власне за ініціативи В. Ющенка була продовжена робота у царині визначення та визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Значні зусилля були докладені для донесення української позиції до західних партнерів. У листопаді 2003 р. сесія Генеральної Асамблеї ООН ухвалила заяву з

нагоди 70-ї річниці Великого голоду 1932–1933 років, у якій він був визнаний національною трагедією українського народу.

11 липня 2005 р. побачив світ Указ Президента України В. Ющенка «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні». Указ Президента від 4 листопада 2005 р. передбачав створення оргкомітету на чолі із Прем'єр-міністром України з відзначення 75-х роковин Голодомору 1932–1933 рр., передбачалася також активізація заходів, спрямованих на визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. 12 жовтня 2006 р. був підписаний Указ Президента «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій». Визнання Голодомору геноцидом українського народу мало місце 28 листопада 2006 р., коли Верховна Рада ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (Верховна Рада України, 2006). І показово, що за цей Закон не проголосували лише члени фракції Партії регіонів та Комуністичної партії України. А у 2008 р. Держдума РФ ухвалила заяву, в якій Голодомор був названий «предметом сучасних політичних спекуляцій».

23 жовтня 2008 р. Голодомор (штучний голод 1932–1933 років в Україні) було визнано жакливим злочином проти народу України та проти людяності депутатами Європарламенту. 28 квітня 2010 р. Парламентська асамблея Ради Європи визнала Голодомор «злочином проти власного народу» та злочином проти людяності, але відмовилася називати Голодомор геноцидом.

У таких умовах за ініціативи В. Ющенка 31 травня 2006 р. був створений Український інститут національної пам'яті (УІНП). Робота цієї установи була орієнтована на організацію всебічного вивчення історії українського державотворення, етапів боротьби за відновлення державності із поширенням такої інформації в Україні та поза її межами. Інститут мав забезпечувати здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті учасників визвольного руху, Української революції 1917–1921 рр., воєн, жертв Голодомору 1932–1933 рр., масового голоду 1921–1923, 1946–1947 рр. та політичних репресій, осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України. Важливою складовою діяльності була й організація дослідження історичної спадщини та сприяння інтеграції в українське суспільство національних меншин і корінних народів. Проте за обмеженого фінансування УІНП не мав можливості залучити до роботи достатню кількість співробітників, що відповідним чином позначилося на його роботі.

У роки президентства В. Ющенка продовжилася співпраця із Польщею на ниві історичної політики. У 2005 р. був відкритий польський військовий меморіал у Львові, що, однак, викликало неоднозначну реакцію місцевої влади та населення. 13 червня 2005 р. Львівська міська рада ухвалила рішення про неприпустимість встановлення скульптур, архітектурних елементів та міліарних символів без її ухвали. Проте фігури левів із написом «Тобі, Польща» були встановлені, а їх переміщення викликало незадоволення та протест польської сторони.

У 2007 р. на території Бабиного Яру був створений Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» з метою вшанування та увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій.

Посилення інтересу владних органів України до історичної політики суттєво посилило інтерес до подій минулого в українському суспільстві. Для багатьох громадян, соціалізація яких відбувалася переважно у період існування СРСР, правдива інформація про минуле була вагомим чинником зміни світоглядних орієнтирів. Навіть російські науковці відзначали поразку «російських політтехнологів та ЗМІ, які викликали в українських громадян природний протест проти грубих спроб нав'язати їм свою волю» (Зубов, 2009, с. 758). Українська громадянська ідентичність постала достатньо сильною, щоб виключити реальний ризик розколу країни і протистояти зовнішнім спробам забезпечити такий розкол.

Історична політика у роки президентства В. Ющенка виявилася потужним засобом «європеїзації» суспільства. Акцент на висвітленні історії на основі цивілізаційного підходу та європоцентризм у викладі та аналізі історичного минулого із визначенням ролі та місця України у розвитку європейської цивілізації сприяли зростанню кількості громад, які підтримували процес євроінтеграції. Перевага в Україні «європейського» вектора зовнішньої політики набула довгострокового і некон'юнктурного характеру. Завдяки відповідній історичній політиці така перевага була заснована на аргументах, що становили основу української громадянської ідентичності, та об'єктивних інтересах українського державотворення.

В Україні дедалі більше набувала популярності ідеологія національної демократії. Організоване Соціологічною групою «Рейтинг» у червні 2008 р. опитування засвідчило, що близько 30 % опитаних у містах Західної України вважали для себе найближчою саме ідеологію національної демократії і лише близько 15 % – ідеологію українського націоналізму. Найбільш безальтернативною бачилася національна демократія у Луцьку та Рівному. Водночас у Львові, Тернополі та Івано-Франківську популярними були обидві ідеології. А менше 10 % респондентів вважали найбільш близькою християнську демократію, менше 5 % – соціал-демократію, лібералізм, соціалізм, комунізм (Соціологічна група «Рейтинг», 2006).

У 2010 р. 76 % респондентів відчували себе патріотами України. Проте близько 10 % з них твердили, що не мають патріотичних відчуттів, і більшість таких громадян жили на Донбасі. Водночас жителі українських міст виявилися дещо менш патріотичними, аніж жителі сіл. Головним приводом гордості за країну для українців було місце, де вони народилися і вирости (33 %), а також земля, на якій вони живуть (31 %). І лише для 25 % опитаних гордість за країну була пов'язана із її історичним минулим (для порівняння – у РФ +47 %), і більшість таких респондентів жили на Донбасі. Водночас 28 % українців пишалися видатними особами своєї національності (у РФ – 22 %), 25 % пишалися своєю державою (у РФ – лише 19 %). Також українці пишалися своїм вмінням господарювати (21 %), національними піснями, святами та звичаями (20 %), вірою та релігією свого народу (17 %)(Соціологічна група «Рейтинг», 2010).

Усвідомлення того, що джерелом масових репресій, депортацій, Голодомору була політика Кремля, сприяло поширенню переконання у

перспективності розвитку Української держави для забезпечення можливості самостійно визначати власну долю. Незважаючи на певні регіональні відмінності, цінність незалежності в Україні вже не ставилася під сумнів, а самі ці відмінності стали гарантувати політичний плюралізм, пошук компромісів та демократію, оскільки навіть різного роду гострі дискусії не супроводжувалися виявами насильства або закликами до нього.

Важливим наслідком інтенсифікації політики у сфері вшанування пам'яті жертв Голодомору стала зміна ставлення громадян до оцінки цієї події, оскільки вже 2010 р. більшість респондентів поділяли погляд на Голодомор як геноцид (61 %) (Соціологічна група «Рейтинг, 2013d).

На думку В. Бондаря, В. Янукович повернувся до амбівалентної історичної політики, яка була за часів Л. Кучми (поєднання етносимволізму з радянсько-ностальгічними елементами) (Бондар, 2013, с. 395). Проте тут варто додати, що за президентства В. Януковича було зруйновано й багато перепон для поширення ідеології «русского міра» в Україні. І це виявилось одним із важливих складових підготовки до збройного вторгнення РФ в Україну.

Стверджуючи про необхідність пошуку прийнятної для більшості українського суспільства моделі національної ідентичності, В. Янукович наголошував, що протистояння політичних сил в Україні супроводжувалося конфліктами на ґрунті історичної пам'яті, і закликав до «пошуку шляхів примирення». Проте такий «пошук», у його розумінні, найчастіше означав проросійські оцінки історичних подій і явищ. Так, у 2010 р. пам'ятник графу М. Воронцову був відкритий у Бердянську, а у Запоріжжі з'явився пам'ятник Й. Сталіну.

У грудні 2010 р. був ухвалений Закон України «Про культуру» (Верховна Рада, 2010), яким передбачалося сприяння створенню єдиного культурного простору України, пропагування української національної культури за кордоном, підтримка вітчизняного виробника у сфері культури. Однак упродовж 2010–2013 рр. був зроблений акцент на формалізоване конструювання ідентичності «російськомовне населення» та стимулювання російського націоналізму в Україні. Потужна мовно-інформаційна експансія Росії в інформаційно-культурний і освітній простір України сприяла розмиванню мовно-культурної єдності українців. Заполітизований та штучний поділ українського соціуму на російськомовних та україномовних громадян був поєднаний із нав'язуванням думки про необхідність «захисту російськомовного населення України». Регіональна ідентичність деякими політиками навіть позиціонувалася як противага українізації. Для Сходу та Півдня України, де вплив російського культурного простору унаслідок цілеспрямованої міграційної політики набув порівняно великих масштабів, регіоналізм прагнули зробити своєрідним фетишем. І владним структурам певною мірою вдалося добитися зосередження уваги громадян на вирішенні місцевих проблем. Так, якщо у 2008 р. мешканцем села, району чи міста, де проживали респонденти, себе вважали 24,5 % опитаних, то у 2010 р. – вже 27,2 %, а у 2012 р. – 29,8 % (Жуленьова, Любива, 2018, с. 86).

Увагу громадян до історії окремих регіонів, передусім Сходу та Півдня України, намагалися привернути автори численних публікацій у місцевих

друкованих ЗМІ. Акцент у багатьох публікаціях був зроблений на необхідності уникнути ситуації, коли центральна влада розв'язуватиме загальноукраїнські проблеми за рахунок окремих регіонів. Центральну владу нерідко намагалися представити як таку, що перебуває виключно під впливом олігархів. А федералізація подавалася як чи не найкращий засіб для усунення від влади олігархів і передачі її трудовому народу. Водночас тяжіння до регіональної ідентичності (другий за поширеністю тип громадянсько-територіальної ідентичності серед населення України) залишалось передусім схильністю нести відповідальність за себе і свою малу групу. Економічна чи політична нестабільність сприяла загальному розчаруванню, підштовхуючи людей шукати безпеку у своїй малій, звичній групі (Жуленьова, Любива, 2018, с. 87).

В роки перебування при владі В. Януковича українсько-російське прикордоння цілеспрямовано перетворювали на один із напрямів експансії Російської Федерації, активно розігруючи карту «донецької ідентичності». Нав'язування уявлень про «споконвічно російський Донбас» стало одним із засобів дестабілізації обстановки на теренах України (Ніколаєць, 2012, с. 186). Гра на розбіжностях у ставленні до найдраматичніших сторінок минулого, як-от події Голодомору, Другої світової війни, українського визвольного руху, призводила до загострення суспільних конфліктів. У такому контексті можна говорити про маніпулятивну політику пам'яті. Прикладом можна назвати бездоказові спроби нав'язати асоціювання В. Ющенко з нацизмом, що його накидали політтехнологи зі штабу В. Януковича (Панчук, М., Євтух, В. & Войналович В., 2011, с. 265). А прикладом загравання із електоратом можна вважати визнання незаконним указу Президента України В. Ющенко про присвоєння С. Бандері та Р. Шухевичу звання Героя України.

Водночас за президентства В. Януковича, попри його особисте небажання визнавати Голодомор в Україні геноцидом, Соціологічною групою «Рейтинг» було зафіксоване зростання питомої ваги громадян, які підтримували думку про Голодомор як геноцид. Так, якщо у 2010 р. такої думки дотримувався 61 % респондентів, у 2011 р. – 58 %, у 2012 р. – 59 %, то вже у 2013 р. – 66 %. При тому, кількість противників визнання Голодомору геноцидом протягом 2010–2013 рр. скоротилася з 25 до 22 % (Соціологічна група «Рейтинг», 2013d). Ставлення до Голодомору як до геноциду остаточно перетворилося на один із маркерів громадянської ідентичності. Не виключено, що таким способом українські громадяни дистанціювалися від проявів жорстокості влади у роки існування СРСР. І таке дистанціювання мало під собою основу у вигляді переконання, що подібне до Голодомору-геноциду, сталінських репресій та депортацій ніколи більше не повинне повторитися в Україні.

Попри зусилля російських пропагандистів протягом 2010–2013 рр. зросла в Україні з 77 до 81 % й питома вага респондентів, які вважали себе патріотами своєї країни. Разом з тим 46 % опитаних були готові у разі виникнення відповідної загрози відстоювати територіальну цілісність України зі зброєю в руках. І це при тому, що у 2010 р. таких було 43 %, а у 2012 р. – лише третина (Соціологічна група «Рейтинг», 2013с).

Водночас в Україні зберігалася й значна кількість тих, хто підтримував вступ держави до Митного союзу та посилення економічних зв'язків із Росією. Однак навіть частина із них так само схвально відгукувалася й про посилення співробітництва з ЄС. Так, згідно з результатами опитування Соціологічної групи «Рейтинг», 50 % респондентів підтримували приєднання України до ЄС, а не підтримували – 37 %, і ще 13 % – не визначились. Разом з тим 42 % опитаних підтримували утворення єдиної держави у складі України, Росії, Білорусі, 47 % – не підтримували, і ще 11 % – не визначилися. Але кожен четвертий українець, який підтримував утворення єдиної держави з Росією, одночасно підтримував і вступ України до ЄС (Соціологічна група «Рейтинг», 2013а). Найбільш вірогідно, що громадяни, які підтримували співробітництво з РФ, були одночасно не проти скористатися й перевагами, які забезпечувало членство у Євросоюзі.

Саме тому відмова В. Януковича підписувати Угоду про асоціативне членство України в Європейському Союзі викликала негативну реакцію у більшості громадян. Демонстративні зрадницькі дії В. Януковича спровокували масові протести в Києві та інших містах України. Боротьба українських громадян за свої права, яка дістала назву «Євромайдан», а згодом Революція гідності, стала вагомою відповіддю спробам узурпації влади та нехтування державними інтересами України.

Обурення діями В. Януковича, якого все більша частина громадян стала вважати проросійським діячем, залучило багатьох жителів України до здійснення недержавної історичної політики через демонтаж пам'ятників

В. Леніну. Масового характеру такий демонтаж набув з 8 грудня 2013 р., коли був повалений постамент, що стояв у центрі Києва навпроти Бессарабського ринку. За порівняно короткий час було демонтовано близько 2,5 тис. пам'ятників Леніну, Кірову та Дзержинському, з яких пам'ятники Леніну становили більше половини.

З іншого боку, в Україні збереглася й порівняно велика кількість громадян, яких не полишала ностальгія за СРСР. Так, 41 % опитаних у 2013 р. українців шкодували про розпад СРСР (44 % дотримувалися протилежної думки). Ностальгію за «сильною рукою» у владі відчували 59 % респондентів, а 31 % – стверджували про необхідність повертатися до планової економіки (Соціологічна група «Рейтинг», 2013б). Причиною цього, ймовірно, була неготовність частини українців до економічної діяльності в умовах ринкової економіки. Тому стабільність соціального забезпечення та виплат заробітної плати, незалежно від економічної ефективності, зберегли свою привабливість.

Водночас за розвиток ринкових відносин висловлювалася половина громадян (Соціологічна група «Рейтинг», 2013б). І навіть абсолютна більшість учасників так званих Антимайданів не підтримували ідею розколу України.

Однак найбільше тих, хто висловлював прихильність до «сильної руки» у владі, жили на Півдні України та на Донбасі, а 75 % з тих, хто шкодував за СРСР, вважали, що Україні не вистачає саме «сильної руки», близько 50 % – хотіли б повернутися до планової економіки, а 40 % – збільшити цензуру в країні (Соціологічна група «Рейтинг», 2013б). При тому, із «сильною рукою», як

правило, асоціювався стиль керівництва Росії. А зосередження прихильників відновлення СРСР на Сході та Півдні України полегшувало реалізацію агресивних планів РФ.

Історична пам'ять 2014–2023 рр. Позитивне сприйняття частиною громадян України співпраці з Росією та ідеї відновлення союзної держави сприяли тимчасовій окупації Російською Федерацією Криму. Це також полегшувало дії російських військ на Донбасі і начебто дозволяло російському керівництву розраховувати на успіх поширення ідей «русского міра» в Україні. Проте тимчасова окупація Криму та початок російсько-української війни руйнували політичний міф «братерства трьох слов'янських народів» (особливо це стосувалося поколінь, які жили за часів існування СРСР). Болісні розриви у колективній соціальній уяві породжували в українському суспільстві попит на альтернативні джерела виробництва смислів, оновлення історичних символів та модернізацію державної історичної політики із героїзацією захисників української державності.

В Україні було зроблено спробу популяризувати в умовах війни символічний ряд захисників України: лицар Русі–запорозький козак–боєць УПА–учасник АТО (пізніше ООС). Проте такий символічний ряд викликав у суспільстві незрозуміння через неоднозначного сприйняття боротьби УПА та ностальгії за радянським минулим. Частина населення Донбасу вкрай негативно поставилася до початку Антитерористичної операції (АТО), звинувачуючи її учасників у спробі нав'язати ідеали Західної України. Підрозділи Збройних сил України неодноразово стикалися зі спробами місцевого населення перешкодити виконанню бойових завдань.

З іншого боку, початок російсько-української війни сприяв посиленню патріотичних настроїв в українському суспільстві. Порівняно із 2013 р., у 2014 р. кількість тих, хто вважав себе патріотом країни, збільшилася з 81 % до 86 %. Протягом 2013–2014 рр. кількість прихильників незалежності України зростає з 61 % до 76 %. Незалежність України підтримували жителі усіх регіонів, крім Донбасу, де кількість її прибічників та противників становила по 34 % (Соціологічна група «Рейтинг», 2014b).

У інформаційне протистояння з РФ у царині історичної політики включалися багато українських громадян, апелюючи до пам'яті про процес українського державотворення та боротьби українців за свої права. В умовах розгортання бойових дій на Донбасі поступово сформувався досить потужний україноцентричний дискурс про витоки російсько-української війни (Nikolaiets, 2018, р. 145–177). Основними його топіками стали: державність на українських землях виникла й існувала задовго до створення держави на теренах РФ; Україна має подолати постколоніальну меншовартість і заслуговує на рівноправне місце серед інших країн; війни та протистояння Росії та України були у минулому, а агресія РФ є черговою спробою забезпечення контролю над Україною; Україна у черговий раз захищає Європу від наступу зі Сходу, як це було у часи навали монголо-татар (підкреслювалися зв'язки Московщини із Золотою Ордою); громадяни України більше цінують демократію, на відміну від схильних до

одноосібного правління державою росіян. Весною 2014 р., на противагу закидам російських пропагандистів у «фашизації» в Україні було актуалізовано пам'ять про героїчну боротьбу проти гітлерівців у роки німецько-радянської війни, набули подальшого розвитку дослідження колабораціонізму із доведенням того, що найбільш масштабною допомогою загарбникам на теренах СРСР була боротьба Російської визвольної армії на чолі із генералом А. Власовим.

З 2014 р. Україна відзначала Перемогу над нацизмом разом із європейськими країнами із одночасною відмовою від георгіївської стрічки (символізувала дим та полум'я) на користь червоного маку (рана від кулі), який символізував неможливість забути незагоєні рани.

З 2014 р. посилювався вплив українського громадянського суспільства на історичну політику. «Місцем пам'яті» постав захист Донецького аеропорту, оборона якого тривала з 26 травня 2014 року по 22 січня 2015 року і стала символом незламності та мужності українських військових. За ініціативи «знизу» почалося вшанування загиблих у оточенні під Іловайськом. При тому вищі владні структури тривалий час не докладали значних зусиль до цього для вшанування пам'яті загиблих у Іловайському котлі, намагаючись приховати дані про масштаби поразки. Лише 23 серпня 2019 р. Президент України В. Зеленський підписав указ, яким визначив, що 29 серпня буде Днем пам'яті захисників України, які загинули у боротьбі за незалежність, суверенітет та територіальну цілісність країни (Президент України, 2019).

Під тиском громадянського суспільства в умовах війни було зроблено масштабну спробу деколонізації державної політики пам'яті. 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила низку законів, які прийнято називати «законами про декомунізацію»: «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (Верховна Рада, 2015a), «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (Верховна Рада, 2015b), «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (Верховна Рада, 2015c), «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» (Верховна Рада, 2015d). 21 травня ухвалені закони вступили у дію і поклали початок масштабній реформі декомунізації, одним із наслідків якої стала спроба очищення публічного простору від тоталітарної символіки, відходу від радянського минулого та його переосмислення.

Втілення у життя декомунізації не обійшлося без критичних зауважень та відвертого її неприйняття. Розуміння причин неприйняття, напевне, полягає у ставленні різних категорій українського населення до історії. Так, люди з вищим освітнім рівнем частіше відзначили предметом гордості державу, душевні якості народу, літературу та мистецтво. Зі зменшенням рівня освіти предметом гордості ставало минуле, історія, пісні, свята, звичаї (Соціологічна група «Рейтинг», 2014b). Створюється враження, що для громадян із порівняно нижчим рівнем освіти певні історичні події у пам'яті карбувалися як своєрідні фетиші. Усвідомлювати та осмислювати неоднозначність історичних подій та постатей для них було зайвим клопотом, оскільки вони потребували спрощеного викладу історії та

чітких і фіксованих оцінок подій минулого. А зміни таких оцінок під впливом опрацювання розсекречених документів та матеріалів громадяни із низьким рівнем освіти сприймали не лише як спроби «переписати історію», а й як її «відсутність» через неможливість досконало знати і розуміти події минулого.

Спротив декомунізації спостерігався переважно з боку проросійських сил або осіб, які, за влучним висловом Л. Нагорної, були «обтяжені радянською ідентичністю». Критика, головним чином, була адресована засобам здійснення декомунізації, зауваження чи незадоволення частини місцевих жителів викликали деякі нові назви населених пунктів чи руйнування пам'ятників, замість перенесення їх до окремого музею. Громадяни іноді із нерозумінням ставилися не до того, що було ліквідоване, а до того, що пропонувалося взамін.

Не усвідомлюючи виховного значення пам'ятників і пам'яток історії та культури, певна категорія українських громадян висловлювала думку про можливість збереження пам'ятників радянської епохи. Мотивом цього виступали твердження про те, що такі пам'ятники були встановлені вже давно, і вони нікому не заважають. А для частини жителів окремі пам'ятники перетворилися на символи певних поселень. Саме так у Херсоні нерідко висловлювалися про червоноармійську тачанку, встановлену на в'їзді у місто. Це й не дивно з огляду на те, що навіть в умовах війни у квітні 2014 р. питома вага тих, хто жалкував за розпадом СРСР, становила 33 %. І хоча цей показник зменшився порівняно із 2010 р. (46 %) у півтора рази, але все ж залишався досить значним, оскільки близько третини жителів Центру України, майже половина жителів Сходу і Півдня і понад 60 % жителів Донбасу шкодували за розпадом СРСР. І якщо у Центрі, на Сході і Півдні впродовж 2013–2014 рр. кількість тих, хто шкодує про розпад СРСР, загалом зменшилася, то на Донбасі зросла (Соціологічна група «Рейтинг», 2014а). Таким чином, навіть в умовах російсько-української війни на Донбасі більшість населення висловлювала жаль з приводу розпаду країни, якої не існувало вже майже 25 років. Тому не дивно, що на території ОРДО/ОРЛО зберігався попит на радянську символіку, свята та спосіб життя. От тільки економічних можливостей для повернення всього цього вже не існувало, і значна частина населення українського Донбасу перетворилася на заручників реалізації Росією її зовнішньополітичних планів.

Збереження на Донбасі позитивного образу СРСР свідчило як про успішність російської пропаганди, так і про відсутність належної уваги державних органів України до формування громадянської ідентичності у регіоні. Відсутність належної реакції правоохоронних та судових органів України на відверті антиукраїнські випадки, заклики до відновлення СРСР та загрози суверенітету і територіальній цілісності держави, що випливали з позиції як багатьох пересічних громадян, так і місцевої економічної та політичної еліти Донбасу, сприяли поширенню іредентизму. І такі настрої великою мірою могли обумовлювати початок бойових дій Російською Федерацією, яка розраховувала на успіх у локальній військовій кампанії проти України. Тим більше, що навіть у квітні 2014 р. 66 % опитаних на Донбасі позитивно ставилися до президента Росії В. Путіна (Соціологічна група «Рейтинг», 2014а).

Збереження в Україні порівняно великої кількості прихильників СРСР та комуністичної ідеології свідчило не лише про наявність суттєвих проблем у державній історичній політиці, а й про наявність їх у сфері комунікації між державними органами та суспільством. Не виключено, що ностальгію за Радянським Союзом породжувало зростаюче майнове розшарування у суспільстві і відверте нехтування державними інтересами з боку більшості українських олігархів. Якщо у другій половині 1990-х років інтереси українських великих фінансово-промислових груп ще могли сприяти збереженню територіальної цілісності і суверенітету України, то у 2010-х роках олігархічні піраміди остаточно перетворилися на фактор стримування державного будівництва і засіб реалізації в Україні зовнішньополітичних інтересів інших держав, і, насамперед, Російської Федерації. Залежність багатьох політиків від олігархічних структур обумовлювала половинчасті рішення або й відверту антидержавну позицію, зумовлену прагненням до надприбутків. Тим більше, що постачання енергоносіїв, певних машин та механізмів, міндобрив та діяльність військово-промислового комплексу України до 2014 р. були тісно пов'язані з РФ.

І такі тісні зв'язки з Російською Федерацією не могли на впливати на позицію громадян Півдня та Сходу України, які пов'язували своє майбутнє із діяльністю промислових підприємств, орієнтованих на виготовлення значної частини продукції в інтересах або на замовлення Росії. І прагнення до збереження економічних зв'язків із країною-агресором та ностальгія за часом, коли такі зв'язки формувалися і забезпечувалися на державному рівні, видається закономірним результатом тривалого існування в Україні великих фінансово-промислових груп, орієнтованих у своїй економічній діяльності на РФ.

Водночас в умовах війни проти Росії в Україні суттєво змінювалося ставлення до тих, хто у минулому боровся проти Москви. Так, згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у жовтні 2015 р., 41 % опитаних підтримував ідею визнати ОУН і УПА учасниками боротьби за державну незалежність України, а 38 % респондентів висловилися проти такої позиції і 21 % – ще не визначилися. При тому, протягом 2014–2015 рр. кількість прихильників визнання ОУН і УПА зросла з 27 % до 41 %, натомість противників цієї ідеї істотно поменшало (з 52 % до 38 %). Таким чином, уперше за роки дослідження цього питання кількість прихильників визнання ОУН і УПА в Україні перевищила кількість противників. Ідею визнати ОУН та УПА учасниками боротьби за державну незалежність України найбільше підтримували на Заході (76 %), а найменше на Півдні (27 %) і Сході (23 %) (Соціологічна група «Рейтинг», 2015). Отже, підтримка комбатантів, які боролися проти радянізації в Україні в умовах війни з Росією, зросла, але темпи скорочення кількості прихильників комуністичної ідеології все ще бажали бути кращими.

За результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у листопаді 2016 року, майже половина опитаних (48%) підтримувала ідею заборони комуністичної ідеології в Україні, але й противників заборони було аж 36% за 16 % тих, хто не визначився. При тому, впродовж 2014–2016 рр.

кількість прихильників заборони не змінилася. Водночас третина опитаних підтримувала заборону в Україні націоналістичної ідеології (40% – проти і 25% – не визначилися). Протягом 2014–2016 рр. кількість прихильників заборони націоналістичної ідеології зменшилася з 40% до 35%. Ставлення до ініціативи перейменування радянських назв міст і вулиць в Україні залишалося неоднозначним. В цілому її скоріше не підтримували (57%), ніж підтримували (35%). У той же час, якщо допустити, що перейменування могло би відбуватися вибірково, то ставлення до ініціативи значно пом'якшувалося і кількість прихильників вже перевищувала кількість противників (49% проти 44%). Так, 34% вважали, що потрібно перейменовувати лише ті назви, що названі на честь радянських політичних діячів, які скоїли злочини проти українського народу, і це документально доведено, 15% – усі назви, які названі на честь радянських політичних діячів. У той же час, 44% все одно не підтримували ідею перейменування вулиць взагалі, а 7% – не визначилися (Соціологічна група «Рейтинг», 2016).

Процес декомунізації наштовхнувся на відвертий спротив частини політиків. У травні 2017 р. 46 народних депутатів України, переважно із фракції «Опозиційний блок», звернулися із поданням до Конституційного Суду визнати неконституційним Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Подібне подання не набуло широкої підтримки в Україні. Навпаки, значна частина громадян негативно сприйняла ці дії, розцінюючи їх як такі, що сприяють захисту інтересів РФ в Україні. Рішення КСУ з цього питання було надзвичайно важливим для українського суспільства.

Помаранчева революція, Революція гідності та, можливо найбільшою мірою, російсько-українська війна сприяли тому, що громадяни України побачили шанс поступово реалізувати привабливу для себе європейську модель власними силами, без сподівання чуда від всевідаючих вождів (Рябчук, 2017, с. 131).

16 липня 2019 р. згідно з Рішенням Конституційного Суду України (КСУ) № 9-р/2019 Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» визнано таким, що відповідає Конституції України (є конституційним).

Упродовж 2014–2019 р. на державну політику пам'яті помітно зріс вплив Українського інституту національної пам'яті (УІНП). 2 серпня 2014 р. Український інститут національної пам'яті як науково-дослідну установу було ліквідовано та утворено Український інститут національної пам'яті, який отримав статус центрального органу виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті. У жовтні 2018 р. почалося створення територіальних органів УІНП для імплементації загальноукраїнської політики національної пам'яті на місцевому рівні. Основними завданнями Інституту було визначено: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті та здійснення заходів з увічнення

пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій.

У 2017 р. за ініціативи УІНП було здійснено спробу змінити термінологію, пов'язану із подіями 1944 р.: ішлося вже не про «визволення» України від нацистських військ, а про їх вигнання. Водночас невдачею завершилися у 2017 р. спроби ухвалити нову редакцію Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій», внести зміни до Закону «Про охорону культурної спадщини» з метою узгодити його із законами про декомунізацію. Не був ухвалений також закон про засади національної політики пам'яті, розроблений УІНП ще у 2015 р. (Якименко, 2018, с. 45).

Інформаційна кампанія героїзації УПА, яка значно посилилася в Україні в умовах російсько-української війни, та прихід до влади у Польщі консервативної партії «Право та справедливість» навіть загострили стосунки між державами на ґрунті політики пам'яті. Крім того, визнання у 2015 р. бійців УПА борцями за незалежність України викликало надзвичайно негативну реакцію у Польщі. У 2016 р. на території Польщі та України набули поширення акти вандалізму щодо пам'ятників українцям та полякам, що не сприяло пошуку шляхів порозуміння. Незважаючи на це, вдалося домогтися того, що Сейм Республіки Польща та Верховна Рада України ухвалили Декларацію пам'яті і солідарності, щоб віддати шану мільйонам жертв, яких зазнали польський та український народи під час Другої світової війни, та засудити зовнішніх агресорів, що намагались знищити незалежність України та Польщі (Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, 2016; Верховна Рада України, 2016). Однак уже навесні 2017 р. УІНП не зміг знайти спільної мови зі своїми польськими колегами у питанні узаконення польських та українських «місць пам'яті» із розрахунку «всі на всі». А 26 січня 2018 р. Сейм Польщі ухвалив законопроект про заборону пропаганди так званої «бандерівської ідеології». Проте польські дипломати зазначили, що процес законодавчого проведення цього правового акта не був завершений (У Польщі роз'яснили, 2018).

На цей час стала цілком зрозумілою необхідність фахового, політологічного обґрунтування історичної політики, зумовленої неприпустимістю кон'юнктурного представлення минулого на офіційному рівні (Рафальський, 2018, с. 197).

Історична політика України мала слугувати відходу від віктимізації української історії. Важливим виявився акцент на досягненнях українського громадянського суспільства, а героїзація мала б здійснюватися в умовах налагодження цивілізованого діалогу влади з суспільством. Вплив державної політики пам'яті мав би бути збільшений без загострення суперечок на ґрунті оцінок подій та постатей з історії у тому разі, якби перейменування вулиць, названих у часи існування СРСР іменами тих, хто організовував репресії та Голодомор чи воював проти України, відбувалося шляхом присвоєння їм імен видатних українських діячів та героїв, чії діяння та позиція не викликають неоднозначної реакції серед українських громадян. Героїчна та трагічна історія УПА – поле для роботи професійних істориків. Історична політика мала б слугувати висвітленню та роз'ясненню цілей та завдань воюючих сторін, а також аналізу засобів і

методів їх досягнення у ході бойових дій. Відчайдушна боротьба УПА – вимушений опір, зумовлений позицією потужніших гравців на світовій арені, і вона була одним із засобів забезпечення соборності України, формування сучасних державних кордонів, поселенської структури (збереження невеликих населених пунктів на західноукраїнських землях) та черговим доказом прагнення українців до державності. Аналіз боротьби УПА, напевно, бажано проводити й у контексті її порівняння із протидією східноукраїнського селянства політиці радянзації. Тим більше, що така протидія виявилася настільки масштабною, що одним із засобів подолання став Голодомор-геноцид. Важливо було також дати зрозуміти польській стороні, що підвищена увага в Україні до боротьби УПА зумовлена тривалим протистоянням українських повстанців із Москвою, а не їх боротьбою з польською Армією Крайовою.

У таких умовах попри заяву МЗС України про відсутність анти-польських настроїв П. Порошенко змушений був ініціювати зустріч представників президентів обох країн для вирішення спірних питань. Проте вирішити конфлікт на той час не вдалося. Певні кроки на шляху до порозуміння було зроблено під час візиту В. Зеленського до Польщі наприкінці літа 2019 р. Президенти України та Польщі домовились усунути «історичні суперечності» між країнами, а В. Зеленський навіть запропонував побудувати на кордоні спільний меморіал примирення (Президенти України та Польщі, 2019). 31 серпня 2019 р. В. Зеленський на брифінгу у Варшаві заявив, що готовий дати згоду на ексгумацію поляків, які були поховані на території України, а польська сторона погодилася на впорядкування українських «місць пам'яті» на території Польщі. Він також відзначив, що президенти обох країн домовилися перезавантажити двосторонню робочу групу, яка повинна буде працювати під їхнім патронатом.

Після зміни керівництва УІНП з листопада 2019 р. були відновлені пошуки останків поляків, убитих на українських землях, а також реалізовані ініціативи, що сприяли інформуванню про історію українсько-польської співпраці у протистоянні більшовизму сто років тому. А 12 жовтня 2020 р. за результатами зустрічі президентів України та Польщі у Києві оприлюднили спільну заяву із засудженням актів наруги над українськими та польськими пам'ятниками і місцями пам'яті у обох країнах.

Усвідомлення суспільством складного процесу державотворення поступово все більше слугувало об'єднанню громадян навколо ідеї розбудови потужної держави. На тлі російської агресії українці усвідомлювали важливість збереження та захисту суверенітету та територіальної цілісності країни. І розбіжності у оцінках історичного минулого все менше впливали на формування їх сподівань у майбутньому. На користь такої думки свідчило те, що поява після 2014 р. в Україні великої кількості (близько 1,6 млн) внутрішньо переміщених осіб, не викликала ні розколу суспільства, ані кризи у відносинах між переселенцями та жителями інших регіонів. Українці, хоча й вимушено, дістали можливість більше дізнатися про умови життя та побут їх співгромадян у інших куточках країни. Відсутність соціальних потрясінь через появу великої кількості внутрішньо переміщених осіб свідчила про те, що в українців набагато більше спільного, аніж відмінного.

За результатами опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у серпні 2020 р., 81 % опитаних підтримав би проголошення незалежності України, якби перед ними постав такий вибір, 15 % дотримувалися протилежної думки, а ще 4 % не визначилися із відповіддю. Найбільше тих, хто підтримав би проголошення незалежності України, на Заході (90 %). У Центрі таких респондентів 87 %, на Півдні – 72 %, на Сході – 68 %. Тих, хто мав протилежну думку, як у попередні роки, було більше на Сході і Півдні України (23–24 %). Порівняно більше тих, хто не підтримав би незалежність серед старшого покоління й бідніших верств населення (Соціологічна група «Рейтинг», 2020).

В умовах продовження російсько-української війни у січні 2021 р. Кабінет Міністрів України ухвалив рішення про створення у Києві протягом 2021–2025 рр. Українського національного пантеону для увічнення пам'яті захисників. У затвердженому плані заходів запропоновано забезпечити утримання у належному стані меморіальних комплексів, пам'ятників і меморіальних дощок на честь захисників України, а також їхніх місць поховань. Крім того, передбачене запобігання вандалізму та руйнуванню місць поховань захисників України, збір та зіставлення зразків ДНК не ідентифікованих останків воїнів зі зразками ДНК їхніх родичів, запобігання торгівлі державними нагородами, бойовими нагородами та іншими відзнаками часів Другої світової війни, а також виготовлення та розміщення соціальної реклами про загиблих земляків.

Натомість у ОРДО/ОРЛЮ були втілені у життя заходи, спрямовані на реалізацію антиукраїнської історичної політики. Почалося вилучення підручників з історії України з наукових бібліотек, бібліотек вузів та шкіл. 1 вересня 2020 р. у ОРДО запровадили навчальний предмет «Історія Вітчизни», що являв собою заполітизовану історію українських територій, які тимчасово перебували під контролем проросійських терористів та російських найманців. А вже у жовтні з'явилася інформація про вилучення у Донецьку україномовної літератури з метою її подальшого знищення. На початку січня 2021 р. у ОРДО перейшли на виключно факультативне вивчення української мови у навчальних закладах. Такі дії свідчили про посилення уваги до історичної політики. Її антиукраїнське спрямування, очевидно, мало на меті забезпечення умов для легітимації відторгнення захоплених терористами українських територій.

Повномасштабна агресія Росії проти України 2022 р. суттєво вплинула на «декомунізацію» та «дерусифікацію» суспільної думки в Україні. Усе радянське абсолютною більшістю громадян стало сприйматися як російське і, відповідно, – вороже. Головною причиною цього стало використання російською пропагандою у війні проти України радянських символів та спекуляцій на «спільному» історичному минулому. Такі спекуляції особливо болісно сприймалися в умовах, коли президент Російської Федерації В. Путін виголошував, що українці та росіяни – «братні народи», і одночасно війська РФ здійснювали масовані обстріли українських міст.

Для багатьох українських громадян незрозуміло стало й використання загарбниками тактики «випаленої землі», коли російська армія руйнувала населені пункти у такий спосіб, що вони ставали повністю непридатними для життя.

Українські міста Буча, Ворзель, Гостомель, Волноваха, Маріуполь, Краматорськ, Миколаїв, Харків та інші зазнали значних руйнувань. Соледар, Мар'їнка, Вугледар, Бахмут та багато інших стали повністю непридатними для життя. Обстріли підприємств критичної інфраструктури України призвели до припинення електропостачання на всій території України. Наслідком ракетних атак стала загибель багатьох громадян у віддалених від лінії фронту населених пунктах. При тому російська пропаганда намагалася виправдати такі варварські руйнування українських міст тим, що, начебто, впродовж попередніх восьми років українська армія «обстрілювала Донбас», воюючи із «народом Донбасу». Однак саме дії російських військ призвели до багатьох смертей і руйнувань на Донбасі та у інших регіонах України. І усвідомлення цього сприяло різкій зміні поглядів українців на російсько-українські відносини.

Уже на початку квітня 2022 р. 91 % опитаних громадян України не підтримував тезу, що «росіяни і українці – один народ». Кількість тих, хто мав таку думку, скоротилася до 8 % (у серпні 2021 р. таких було 41 %, у березні 2022 – 21 %. Підтримка такої ідеї все ще фіксувалася серед 23 % жителів Сходу та 13 % опитаних старшого покоління. Натомість в інших макрорегіонах та вікових групах підтримка такої тези була майже відсутня. Протягом березня 2022 р. у півтора рази зросла кількість тих, хто вважав, що відновлення дружніх відносин українців із росіянами стало неможливим (з 42 % до 64 %). Водночас 22 % респондентів зауважили, що це може статися не раніше, ніж через 20–30 років. Тих, хто бачив таке примирення у перспективі до 15 років – близько 10 %. Навіть на Півдні та Сході України більше половини респондентів не вірили у відновлення дружби між народами. При тому 76 % опитаних підтримали ініціативу перейменування вулиць та інших об'єктів, назви яких пов'язані з Росією. І від серпня 2021 р. з 75 % до 98 % зросла кількість опитаних, які ідентифікували себе як громадяни України. А кількість тих, хто говорив про себе як про «радянську людину», зменшилася з 21 % до 7 %. Водночас з 27 % до 57 % зросла кількість респондентів, які ідентифікували себе як «європейців» (Соціологічна група «Рейтинг», 2022а).

Повномасштабна війна відчутно вплинула на сприйняття пов'язаних зі «спільною» радянською історією ідеологічних питань. Результати багаторічних соціологічних опитувань в Україні та Росії підтвердили рух громадської думки у протилежних напрямках щодо історичного минулого. Прикладом цього став показник ностальгії за розпадом СРСР. Так, у Росії за останні десять років він здебільшого зростав (з 2010 р. показник зріс з 55 % до 63 %), в Україні – знижувався (з 2010 р. з 46 % до 11 %). На місце колись значимих та нав'язаних радянською пропагандою історичних постатей почали повертатися українські національні герої та символи. На кінець квітня 2022 р. в Україні не жалкували за розпадом СРСР 87 % респондентів (Соціологічна група «Рейтинг», 2022б).

Однією з ключових змін в історичній пам'яті стала переоцінка ставлення до Дня Перемоги 9 травня. До 2022 р. це свято 80 % дорослого населення України сприймали як таке, що має значимий особистий символізм, то після повномасштабного вторгнення РФ для значної частини опитаних (36 %) воно перей-

шло у розряд пережитків минулого або ж буденності (23 %). Для 80 % респондентів – це День Пам'яті і лише для 15 % – День Перемоги (у 2018 таких було 58 %). Водночас 78 % українців високо оцінили внесок українського народу у перемогу над фашизмом, а 67 % переконані, що саме Україна забезпечила найбільший внесок у перемогу над Німеччиною у Другій світовій війні (Соціологічна група «Рейтинг», 2022b). Не виключено, що останнє твердження обумовлене успішними діями ЗСУ, які не лише зупинили просування ворога, а й відкинули війська РФ від Києва, Харкова, змусили відступити з Херсона тощо. У зв'язку з цим в українському соціумі набула поширення думка, що без України СРСР аж ніяк не перебував би у таборі переможців у Другій світовій війні.

У символічному ряді українців, пов'язаному із подіями Другої світової війни, відбулося різке зміщення акценту з прорадянського на проукраїнський. Якщо у 2008 р. 74 % опитаних вважали, що українські солдати та офіцери у складі Червоної Армії воювали за радянську батьківщину, 13 % – за звільнення України і лише 3 % – за звільнення Європи, то у 2022 р. тих, хто вважав, що українці воювали за свою землю, стало 44 %, за радянську батьківщину – 39 %, за звільнення Європи – 7 %. Як і у 2008 р., лише 3 % респондентів вважали, що вони воювали за Сталіна. При тому оцінюючи сучасну російсько-українську війну, 75 % громадян України вважали, що українські солдати та офіцери захищають сьогодні як народ України, так і народи Європи, і лише 22 % – що тільки народ України. Разом з тим у суспільстві домінує й позитивне ставлення до воїнів Червоної Армії, які воювали з фашизмом (85 %) та воїнів УПА (71 %). Саме у 2022 р. в Україні суттєво зросла підтримка визнання ОУН і УПА учасниками боротьби за державну незалежність України: 81 % підтримували, а проти – лише 10 % (з 2010 р. показник підтримки зріс у 4 рази, а з 2015 – удвічі). В умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну позитивне ставлення до С. Бандери зросло до 74 % у 2022 р. (у 2012 р. – 22 %). Таке ставлення до нього переважало й на Півдні і Сході України, а також серед тих, хто спілкується російською мовою. Натомість ставлення до радянських керівників стало переважно негативним. За останні 8 років ставлення до Леніна погіршилося вдвічі, до Сталіна – утричі. В таких умовах понад 65 % опитаних підтримали перейменування вулиць в Україні, що містять російські або радянські назви, 71 % висловився за демонтаж пам'ятників, які пов'язані із Росією. Водночас щодо демонтажу пам'ятників, пов'язаних із історією Другої світової війни порівняна більшість виступила проти (40 %), підтримали таку ініціативу – 19 %, нейтрально поставилися до неї – 36 % (Соціологічна група «Рейтинг», 2022b).

У цій ситуації важливо змістити акценти протистояння на символічному полі Другої світової війни. Згідно із результатами соціологічних опитувань, ця війна цілком і надалі залишається для громадян України однією з найважливіших подій ХХ ст. Частина населення України виступає проти руйнування «позитивного іміджу» німецько-радянської війни як засобу подолання нацизму. Проте сприйняття цієї події як надзвичайно важливої не означає, що громадяни України усе ще сприймають Другу світову війну насамперед як протистояння СРСР та Німеччини. Завдяки новітній історичній політиці вдалося поширити

усвідомлення того факту, що німецько-радянська війна 1941–1945 рр. була одним із театрів бойових дій у роки Другої світової. І протистояння на інших театрах війни було не менш запеклим, а масштаби людських втрат відрізняються не виключно через «важливість» бойових дій на певному театрі бойових дій, а унаслідок різниці рівнів військового мистецтва та ставлення до своїх солдатів і офіцерів у арміях воюючих сторін. А колабораціонізм виявився в роки війни настільки поширеним явищем, що його причини не можуть бути визначені у рамках представлення одних учасників протистояння як «своїх», а інших – як «зрадників». При тому, важливим видається спрямування української політики пам'яті про Другу світову війну на формування уявлень про неї як про трагедію всього людства, що ніколи не повинна повторитися (на відміну від російської політики пам'яті, орієнтованої на мобілізацію громадян на нове протистояння задля реалізації геополітичних цілей і завдань). Тим більше, що Україна не прагне розділити відповідальність із РФ, як спадкоємниці СРСР, у питанні розпалювання Другої світової війни, коли у 1939–1941 рр. СРСР та Німеччина виступили як союзники.

В умовах повномасштабного вторгнення РФ суттєво розширилися й масштаби оцінки громадянами України Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду. Згідно з результатами опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг», 93 % респондентів зазначили, що погоджуються із твердженням, що Голодомор 1932–1933 років був геноцидом українського народу, лише 3 % заперечили і 4 % – вагалися із відповіддю. За останні десять років відбулося зростання у півтора рази кількості респондентів, які погоджувалися із твердженням, що Голодомор 1932–1933 рр. є геноцидом. З такою думкою погодилася більшість жителів як західних, центральних, так і південних та східних областей країни. Не було зафіксовано й значимих відхилень у вікових розподілах у цьому питанні (Соціологічна група «Рейтинг», 2022d).

У 2022 р. абсолютна більшість опитаних (96 %) позитивно ставилася до воїнів ЗСУ. І якщо в оцінках радянських воїнів та бійців УПА збереглися регіональні відмінності, то щодо сучасних воїнів української армії спостерігається повний регіональний чи віковий консенсус (Соціологічна група «Рейтинг», 2022b). Досить вірогідно, що успішні дії ЗСУ сприяли формуванню почуття гордості за свою країну у 75 % громадян України. І якби сьогодні стояв вибір підтримати проголошення Незалежності України, то абсолютна більшість (86 % однозначно і 11 % скоріше) зробили б це. Порівняно із 2021 р. цей показник зріс з 80 до 97 %, а порівняно із 2012 р. – з 62 % до 97 % (Соціологічна група «Рейтинг», 2022c).

Порівняно із початком російсько-української війни, переважно відійшли у минуле переконання, що ЗСУ на Донбасі відстоюють інтереси та цінності західноукраїнського населення. Громадяни усвідомили, що українські воїни захищають країну від агресора і зрвали плани винищення українців як нації.

Важливою зміною у ставленні до ЗСУ також було усвідомлення того, що з загарбниками на рівних воюють не лише чоловіки, а й українські жінки, які прославилися як снайпери, бійці штурмових груп і навіть члени екіпажів САУ.

Якщо раніше образ жінки на війні переважно асоціювався із медпрацівниками або ж бійцями допоміжних підрозділів, і дещо рідше – із снайперами, то з 2022 р. можна вести мову про поступове стирання відмінностей у образі воїна між чоловіками та жінками. Усвідомлення цього суттєво вплинуло на сприйняття російсько-української війни як народної після повномасштабного вторгнення РФ.

У 2022 р. проєкт вшанування пам'яті жінок-воїнів був започаткований за підтримки УІНП. Його метою стала не лише популяризація їхніх подвигів, а й висвітлення мотивів вступу до лав ЗСУ та усвідомлення громадянами ціни, яку сплачує Україна у боротьбі з ворогом. Так, першою жінкою Героєм України, якій це звання було присвоєне посмертно, стала І. Дерусова, яка народилася на Луганщині і загинула під час російського артилерійського обстрілу.

На кінець 2022 р. були оприлюднені укази про присвоєння звання Героя України 692 особам. Але точна кількість нагороджених невідома через те, що деякі захисники отримали це звання на основі указів, які не були оприлюднені. Легендою про персонажа російсько-української війни, українського пілота-аса стали оповіді про «Привида Києва». Деякий час ним називали О. Оксанченка, а пізніше як «Привида Києва» стали сприймати збірний образ пілотів 40-ї бригади тактичної авіації. Командування повітряних сил ЗСУ зробило заяву, що «Привид Києва» уособлює багатьох українських льотчиків, після загибелі майора С. Тарабалки, якого називали «Привидом» журналісти з Великобританії. Широко відомими стали багато імен захисників Маріуполя, у тому числі й тих, хто деякий час перебував у ворожому полоні. Україна дізналася імена пілотів, які ціною свого життя відводили пошкоджені літаки від населених пунктів, у складних умовах збивали ворожі ракети та дрони. Засоби масової інформації оприлюднили історії українських піхотинців, десантників, танкістів, артилеристів, моряків, нацгвардійців, які мужньо зустріли навалу ворога, а також імена працівників поліції та Державної служби України з надзвичайних ситуацій, волонтерів, які відзначилися на цій війні. Водночас війна поставила на порядок денний і перегляд рішень про присвоєння державних нагород (у тому числі й звання Герой України) тим, хто у скрутний для своєї країни час віддав перевагу співробітництву з ворогом. Таке питання, наприклад, постало щодо В. Богуслаєва, який уже будучи Героєм України (з врученням ордена Держави 19 січня 2000 р.), у жовтні 2022 р. був заарештований СБУ, а згодом звинувачений у державній зраді.

Умови та характер ведення бойових дій суттєво підвищили суспільну небезпеку дій колаборантів. Тому у березні 2022 р. Верховна Рада України доповнила Кримінальний кодекс ст. 111-1 «Колабораційна діяльність», яка внесена до розділу 1 особливої частини Кодексу «Злочини проти основ національної безпеки». А у квітні Кодекс був доповнений ст. 111-2 «Пособництво державі-агресору». Це мало не лише суттєво підвищити відповідальність за названі злочини, а й продемонструвати готовність організувати належну відсіч агресору. У таких умовах увага суспільства виявилася прикутою до рішень судових органів у справах тих, кого підозрювали у співпраці із ворогом. Вкрай негативно сприймалися випадки звільнення судами під заставу коригувальників

ворожого вогню, уникнення відповідальності колаборантів за співпрацю із ворогом, а також вияви симпатії до військ агресора.

В умовах війни були заарештовані або отримали підозри щодо вчинення злочинів деякі народні депутати України, військовослужбовці, працівники поліції та СБУ. Частина з них звинуватили у співпраці із ворогом. І така співпраця дорого коштувала Україні. А тому у пам'яті громадян дії колаборантів уже закарбувалися виключно як негативне явище і загроза суверенітету і територіальній цілісності держави. І саме через це у 2022 р. спостерігалось погіршення ставлення до жителів тимчасово окупованого Криму та ОРДО/ОРЛЮ, значна частина яких воює на боці ворога. До жителів тимчасово окупованого Криму у серпні 2022 р. позитивно ставилися 22 % респондентів, негативно – 23 %, нейтрально – 45 % (у квітні позитивно ставилися 41 %, негативно – 14 %, нейтрально – 40 %). До жителів ОРДО/ОРЛЮ позитивно ставилися лише 14 %, негативно – 47 %, нейтрально – 32 % (у квітні – позитивно ставилися – 27 %, негативно – 31 %, нейтрально – 37 %) (Соціологічна група «Рейтинг», 2022с). Фактично до того, як частина жителів Сходу і Півдня України не взяла в руки зброю і не почала воювати проти власної держави, ні відмінності у оцінці ними певних подій минулого, ні відмінності у оцінці зовнішньополітичного вектора України не спричиняли зростання негативного ставлення до них з боку інших громадян України. Тобто відмінності у оцінці окремих історичних постатей чи подій не стали причиною негативного ставлення чи звинувачень у зраді. Такі звинувачення та формування негативного ставлення з боку громадян України стали наслідком колаборації з ворогом, який напав на Україну і плекає надію на знищення української державності.

Водночас в умовах війни проти Росії значно посилювалися проєвропейські настрої українців. Переважна більшість українських громадян (87 %) на початку 2023 р. віддавала перевагу вступу до Євросоюзу, проти такого рішення висловилися 3 % респондентів, а не проголосували 6–8 %). Підтримка вступу України в НАТО стала найвищою за всі роки спостережень і сягнула 86 % (проти 3 %, не проголосували – 8 %). При тому підтримка вступу до ЄС та НАТО виявилася практично одноставною в усіх макрорегіонах, вікових та майнових групах (Соціологічна група «Рейтинг», 2023).

ВИСНОВКИ

Поширення проєвропейських настроїв в Україні тривалий час відбувалося досить повільно. Певне їх зростання було зафіксоване на початку XXI ст., а стрімке збільшення кількості тих, хто підтримує процес європейської та євроатлантичної інтеграції, спостерігалось тільки у 2022 р. – після повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Таке вторгнення призвело до переосмислення історії російсько-українських взаємин. Злам відбувся навесні 2022 р., коли стало зрозумілим, що війна затягується і справжньою метою РФ є знищення української державності та української нації.

Планомірне жорстоке винищення українського населення у містечках поблизу Києва, варварські удари по житлових кварталах українських міст, оприлюднення фактів катування військовополонених та цивільних громадян, історій тих, хто пережив ворожу окупацію та полон, для багатьох українців стали підставою переосмислити уявлення про «віковічну дружбу російського й українського народів».

З іншого боку, впродовж більш як тридцятирічного існування незалежної України значна частина громадян шкодувала за розпадом Радянського Союзу. І саме в умовах повномасштабної війни все радянське стало переважно сприйматися як російське, а тому – вороже. Це свідчило про обмежений вплив державної історичної політики в Україні впродовж багатьох років.

Тривале поширення радянської ідентичності в Україні можна пояснити й тим, що реалізація державної історичної політики відбувалася на тлі затяжної економічної кризи, а також багатовекторністю української зовнішньої політики. Негаразди в економіці спричиняли брак коштів на розвиток державної історичної політики. Навіть у складі УНП працювала явно недостатня кількість працівників (порівняно, наприклад, із його польським аналогом). А багатовекторність української зовнішньої політики залишала поле для маневру проросійським політичним силам, які намагалися нав'язати українському суспільству відповідні ціннісні орієнтації та «місця пам'яті». Тривалий час Росії вдавалося безперешкодно поширювати в Україні свої концепти сприйняття історичних подій та фактів. Російськоцентричні погляди на історію українського державотворення набули поширення навіть у працях частини українських науковців.

Поширення міфу про «віковічну дружбу російського і українського народів» дорого обійшлося Україні, абсолютна більшість населення якої не чекала від РФ удару в спину. І навіть тимчасова окупація Криму та початок російсько-української війни для частини громадян України не переважили впливу радянської та російської міфотворчості.

На тлі скорочення народжуваності в Україні старіння населення держави призводило до того, що тривалий час люди старшого віку, соціалізація яких відбулася у роки існування СРСР, справляли потужний вплив на оцінки історичного минулого. Для багатьох з них ностальгія за СРСР передусім була пов'язана із пам'яттю про молоді роки, про стабільність соціально-економічного розвитку. Переважно не готові до нових умов розбудови ринкової економіки, вони не сприймали нововведень.

Водночас виховання молодого покоління сприяло поступовому скороченню кількості тих, хто жалкував за розпадом Радянського Союзу. Виховані на основі критичного сприйняття дійсності, молоді люди отримували можливість незаангажовано поглянути на історію українського державотворення та оцінити значення тривалої боротьби за незалежність. І, напевне, можливість вільно висловлювати свою думку та відстоювати позицію сформувала середовище громадян, які вже не готові повертатися до обмежень демократичних свобод, характерних для СРСР та сучасної Російської Федерації.

Формування українського громадянського суспільства відбулося під впливом вивчення та популяризації історії України. Не применшуючи значення

для розвитку держави точних наук, можна однозначно стверджувати, що вивчення історії України було, є і буде надзвичайно важливою умовою формування громадянської ідентичності, яка забезпечує стійку мотивацію до захисту рідної землі. Водночас громадяни повинні мати можливість критично переосмислювати історичні події та явища, а також внесок окремих політичних діячів у розбудову держави. У таких умовах формування цілей та завдань історичної політики має виходити із єдності наукового історичного пізнання та «усної історії». У іншому разі будь-які дії на цій ниві будуть сприйматися у розрізі «офіційна політика» та «правда історії». Формування надміру політизованого дискурсу про порівняно недавнє минуле доволі часто утворює контр-дискурс із «усною історією», що в сучасних умовах розвитку засобів масової комунікації найчастіше призводить до нерозуміння широкими суспільними верствами заходів у сфері історичної політики.

Хоча сучасне українське суспільство виявило достатню стійкість проти впливу російської пропаганди, потрібні комплексні заходи, спрямовані на протидію реалізації ворожих спеціальних інформаційних операцій, пов'язаних із впливом на історичну пам'ять. Важливо не лише мати у арсеналі законодавця можливість припинити антиукраїнську діяльність у інформаційному просторі, а й дієві механізми протидії такій діяльності із дійсним покаранням винних осіб. Цінуючи демократичні свободи (зокрема, свободу слова), варто запрошувати українських науковців, політичних діячів, які висловлюють поза межами країни певні вигідні для російської пропаганди погляди, до публічної дискусії у наукових установах України. Це сприятиме забезпеченню можливості для них відстоювати свою позицію у колі професіоналів, які добре розуміються на історичному та історіографічному аналізі. Такий підхід дозволить протидіяти використанню певних концептів деяких українських дослідників в інтересах Російської Федерації. У такий самий спосіб варто також організовувати зустрічі із рейтинговими «експертами», які часто нав'язують свою думку широкому загалу, але уникають брати участь у фахових наукових дискусіях, а також із інфлюенсерами, чий вплив на формування думки громадян суттєво посилюється в умовах інформаційного суспільства.

Україні, громадяни якої зупинили «другу армію світу», не варто у майбутньому акцентувати увагу на віктимізації власної історії, а потрібно зосередити зусилля для формування модерної історичної пам'яті, орієнтованої на увічнення досягнень на шляху державного будівництва і захисту єдності і територіальної цілісності держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бондар, В. (2013). Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*, 23, 377–400.

Головаха, Є. І. (Ред.). (2011). *Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг*. У 2 т. Т. 2: Таблиці і графіки. Інститут соціології НАН України.

- Горелов, М., Моця, О., & Рафальський, О. (2006). *Цивілізаційна історія України. (Нариси)*. ТОВ УВПК «ЕксОб».
- Верховна Рада України. (1992, Лютий 14). *Основи законодавства про культуру: Закон України. (№ 2117-XII)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12#Text>
- Верховна Рада України. (2006, Листопад 28). *Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України. (№ 375-V)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>
- Верховна Рада України. (2010, Грудень 14). *Про культуру: Закон України. (№ 2778-VI)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>
- Верховна Рада України (2015a, Квітень 09). *Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України. (№ 316-VIII)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text>
- Верховна Рада України. (2015b, Квітень 09). *Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України. (№ 317-VIII)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>
- Верховна Рада України. (2015c, Квітень 09). *Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті: Закон України. (№ 314-VIII)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>
- Верховна Рада України. (2015d, Квітень 09). *Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років: Закон України. (№ 315-VIII)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>
- Верховна Рада України. (2016, Жовтень 20). *Про Декларацію пам'яті і солідарності Верховної Ради України та Сейму Республіки Польща: Постанова. (№ 1704-VIII). Декларація Пам'яті і Солідарності Верховної Ради України та Сейму Республіки Польща*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1704-19#Text>
- Жуленьова, О., Любива, Т. (2018). Особливості зміни ідентичностей в Україні до і після Революції Гідності. В В. М. Ворона & М. О. Шульга (Ред.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. (Випуск 5(19), с. 82–90). Інститут соціології НАН України.
- Зубов, А. Б. (Ред.). (2009). *История России. ХХ век. 1939–2007*. Астрель: АСТ.
- Кіндратець, О. (2009). Українська інтелігенція і влада. *Політичний менеджмент*, 2, 46–55.
- Нагорна, Л. П. (2008). Образ «двох Україн» у дзеркалі метафоричного моделювання. *Історичний журнал*, 1, 3–13.
- Нагорна, Л. П. (2012). *Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Ніколаєць, Ю. (2012). *Поселенська структура населення Донбасу : (етнополітичний аспект динаміки)*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/nikolaiets-ju-o-poselenska-struktura-naseleennia-donbasu-etnopolitychnyj-aspekt-dynamiky-monohrafiia/>
- Нардепи оскаржили в КСУ декомунізацію*. (2017, Червень, 30). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2238462-nardepi-oskarzili-v-ksu-dekomunizaciu.html>
- Панчук, М., Євтух, В., Войналович, В., Котигоренко, В., Калакура, О., Кочан, Н., Макаренко, Н., Горбань, Т., Ляшенко, О., & Ковач, Л. (2011). *Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/panchuk-m-ievtukh-v-vojnalovych-v-kotyhorenko-v-kalakura-o-kochan-n-makarenko-n-horban-t-liashenko-o-kovach-l-etnopolitychni-protsezy-v-ukraini-rehionalni-osoblyvosti-monohrafiia/>

Президент України. (2010, Січень 28). *Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті: Указ Президента України.* (№ 75/2010). <https://www.president.gov.ua/documents/752010-9991>

Президент України. (2019, Серпень 23). *Про День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України: Указ Президента України.* (№ 621/2019). <https://www.president.gov.ua/documents/6212019-29269>

Президенти України та Польщі домовились усунути історичні суперечності між країнами, а Володимир Зеленський навіть запропонував побудувати на кордоні спільний меморіал примирення. (2019, Серпень 31). BBC News Україна. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49536203>

Рафальський, О. О. (2018). *Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір.* Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/rafalskyj-o-o-konsolidatsiia-ukrainskoho-suspilstva--etnopolitychnyj-vumir/>

Рябчук, М. (2017). Випробування війною: старі поділи і нові зв'язки у сьогодинішньому українському суспільстві. В О. Рафальський, В. Войналович & Л. Нагорна (Ред.) *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні.* (с. 119–138). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Смолій, В. А., Левенець, Ю. А. (Ред.). (2007). *Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст.* Парламентське вид-во.

Соціологічна група «Рейтинг». (2006, Червень). *У західних регіонах ідеологія національної демократії переважає українських націоналізм.*

https://ratinggroup.ua/research/regions/v_zapadnyh_regionah_ideologiya_nacionalnoy_demokrati_i_preobladaet_nad_ukrainskim_nacionalizmom.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2010, Листопад). *Чим гордяться українці і росіяни і що для них означає патріотизм.*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chem_gordyatsya_ukraincy_i_rossiyane_i_cho_dlya_nih_o_znachaet_patriotizm.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2013а, Квітень). *На роздоріжжі або інтеграційні ребуси.* https://ratinggroup.ua/research/ukraine/na_perepute_ili_integracionnye_rebusy.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2013b, Червень). *Кілька тез про ціннісні орієнтири українців.*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/neskolko_tezisov_o_cennostnyh_orientirah_ukraincev.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2013с, Серпень). *Динаміка патріотичних настроїв.* https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniy_avgust_2013.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2013d, Листопад). *Динаміка ставлення до Голодомору.*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_noyabr_2013.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2014а, Травень). *Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей.*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_sssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2014b, Серпень). *Динаміка патріотичних настроїв.* https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniy.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2015, Жовтень). *Динаміка ставлення до визнання ОУН–УПА.* https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_priznaniyu_oun-upa.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2016, Листопад). *Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні.*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2020, Серпень). *Ставлення українців до Незалежності.*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniy_ukraincev.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2022а, Квітень). *Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни. 2022.*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyu_opros_ukraina_v_usloviyah_voynu_6_aprelya_2022.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2022b, Квітень). *Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни.*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/desyaty_obschenacionalnyu_opros_ideologicheskie_markery_voynu_27_aprelya_2022.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2022с, Серпень). *Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність, патріотизм, цінності.*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/smnadcyate_zagalnonacjonalne_opituvannya_dentichnostipatr_otizm_cnnost_17-18_serpnya_2022.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2022d, Листопад). *Динаміка ставлення до Голодомору 1932–1933 рр.*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_stavleniya_do_golodomoru_1932-33_rr_listopad_2022.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2023, Січень). *Двадцяте загальнонаціональне опитування. Зовнішньополітичні настрої населення.*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyate_zagalnonacjonalne_opituvannya_zovnishnopolitichni_nastroi_naseleniya_14-16_s_chnya_2023.html

Спільна заява Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання". (1997, Травень 21). Верховна Рада України.

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_005#Text

Степаненко, В. (2002). Етнос – демос – поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2002, 2, 102–121.

У Польщі роз'яснили, кого каратиме «закон про бандеризм». (2018, Січень 27). ZIK. https://zik.ua/news/2018/01/27/u_polshchi_rozjasnyly_kogo_karatyme_zakon_pro_banderyzm_1253409

Центр Разумкова. (2016, Грудень). *Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії «Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики».* <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>

Шаповал, Ю. (2013). Сімдесят і десять. В *Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину.* (с. 29–33). Польський інститут у Києві.

Якименко, Ю. (Ред.). (2018). *Україна 2017–2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки).* Київ.

Nikolaiets, Yu. (2018). The use of mass media content in the russian-ukrainian informational confrontation in 2014–2016. *Humanitarium*, 40(3), 145–177

Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. (2016). *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 października 2016 r. Deklaracja Pamięci i Solidarności Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej oraz Rady Najwyższej Ukrainy.* (Poz. 1016).

<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20160001016>

ЧАСТИНА 3

ВІТЧИЗНЯНІ ТА ЗАРУБІЖНІ АКТОРИ ВПЛИВУ НА ДИНАМІКУ НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО І ЕТНІЧНОГО В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

РОЗДІЛ 9

Українська держава та місцеве самоврядування

Система етнополітичного менеджменту України є важливою ресурсною складовою відбудови країни після війни. У розділі проаналізовано стан та основні ризики функціонування цієї системи, обґрунтовано пропозиції щодо її модернізації в аспекті ефективнішого впливу Української держави та місцевого самоврядування на динаміку національно-громадянського й етнічного в суспільстві.

Удосконалення політико-правових засад захисту прав національних меншин України як виконання однієї з важливих вимог вступу України до ЄС (Delegation of the European Union to Ukraine, 17 June 2022) нерозривно пов'язане з реформуванням усієї системи вітчизняного етнополітичного менеджменту. Таке реформування в теперішніх умовах має враховувати факти спричинених війною масових міграцій населення різної етнічної ідентичності. Це актуалізує потребу з'ясування та постійного моніторингу динаміки етнічної структури населення в регіонах країни, особливо в місцях тимчасового перебування вимушено переміщених осіб (ВПО), а також «інвентаризації» можливостей і специфіки функціонування об'єднань національних меншин в Україні та за її кордоном, консультування їх активу, відновлення/започаткування роботи регіональних центрів культур національних меншин, виявлення та запобігання загрозам національній безпеці України з боку етнічних/історичних батьківщин національних меншин в Україні і водночас використання можливостей цих меншин у формуванні позитивного ставлення до України урядів і суспільного загалу тих самих країн.

Відповідно до інтерпретації терміна «етнополітичний менеджмент» В. Євтуха (Євтух, 1997) (від англійського management – влада, мистецтво управління, органи управління) такий менеджмент є складовою частиною системи державного менеджменту, що здійснює контрольні-регулятивні функції у сфері етнонаціональних відносин. Етнополітичний менеджмент в Україні реалізується на таких рівнях: *стратегічний, тактичний, оперативний та консультативний* (Євтух, 2011).

Стратегічний рівень – це рівень прийняття етнополітичних рішень (наразі його функції покладено на департаменти, апарати Офісу Президента України та комітети Верховної Ради України. Серед них: Департамент з питань громадянства; Головний департамент з питань гуманітарної політики; Головний

департамент з питань внутрішньої політики; Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин. Комунікація з метою прийняття рішень на цьому рівні відбувається також шляхом проведення парламентських слухань з етнонаціональних питань. Важливим каналом комунікації задля покращення процесу прийняття рішень є щорічні й позачергові послання Президента України до Верховної Ради про внутрішнє та зовнішнє становище України, в яких представлені питання етнонаціонального розвитку України. Так, відповідно до Указу Президента України № 314/97 від 09.04.1997 (Президент України, 9 квітня 1997) щорічні послання Президента України до Верховної Ради України є офіційними документами глави держави, у яких на основі аналізу внутрішнього і зовнішнього становища України визначаються найважливіші напрями економічного, політичного і соціального розвитку, передбачаються заходи щодо неухильного забезпечення прав і свобод людини і громадянина, вдосконалення нормативних механізмів регулювання суспільних відносин.

На тактичному рівні відбувається розроблення конкретних методів, заходів, підходів та засобів упровадження прийнятих рішень. Кабінет Міністрів України забезпечує проведення етнонаціональної політики, координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади.

Тривалий час центральним органом виконавчої влади з етнонаціональних питань було Міністерство України у справах національностей та міграції (утвореного з Комітету у справах національностей згідно з Указом Президента України № 145/93 від 26.04.1993) (Президент України, 26 квітня 1993). Відповідно до Указу Президента України № 408/94 від 25.07.1994 (Президент України, 25 липня 1994) відбулася його реорганізація в Міністерство України у справах національностей, міграції та культів, а Указ Президента України № 1176/95 від 26.12.1995 (Президент України, 26 грудня 1995) повернув попередню назву – Міністерство України у справах національностей та міграції. На підставі Указу Президента України № 596/96 від 26.07.1996 (Президент України, 26 липня 1996) міністерство було ліквідовано та створено відповідний Державний комітет України, але тільки у 2001 році було відновлено діяльність Державного комітету України у справах національностей та міграції як самостійного центрального органу виконавчої влади (Президент України, 13 вересня 2001). З 2006 року нова реорганізація привела до повернення питання релігій до спектра функцій відповідного Державного комітету України (Кабінет Міністрів України, 8 листопада 2006). Ліквідація відповідного Державного комітету України відбулася згідно з Указом Президента України № 1085/2010 від 9.12.2010. Так, згідно з Указом № 1085 було утворено «Міністерство культури України та Державне агентство України з питань кіно, реорганізувавши Міністерство культури і туризму України, а також поклавши на Міністерство, що утворюється, функції з реалізації державної політики у сферах міжнаціональних відносин, захисту прав національних меншин України, релігії...» та «...Державну міграційну службу України, поклавши на цю Службу функції з

реалізації державної політики з питань громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, а також у справах міграції в межах, визначених законодавством про біженців» (Президент України, 9 грудня 2010). Міністерство культури України стало відповідальним не тільки за етнонаціональні процеси в країні, а також релігійні.

Сьогодні центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України та який забезпечує формування та реалізує державну політику в сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні, є Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС). Зареєстрована як юридична особа 18.03.2020 на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 12.06.2019 № 503 «Про утворення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті» (Кабінет Міністрів України, 12 червня 2019), та на підставі «Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті», затвердженого постановою КМУ № 812 (Кабінет Міністрів України, 21 серпня 2019).

Відповідно, сьогодні тактичні функції виконуються Державною службою України з етнополітики та свободи совісті; Експертною радою з питань етнополітики ДЕСС, Експертною радою з питань свободи совісті; Консультативною радою ДЕСС з питань корінних народів, Громадською радою ДЕСС; посольствами та консульствами України, які опікуються громадянами України за її кордонами та співпрацюють з урядами та організаціями іноземних країн.

На оперативному рівні відбувається реалізація державної етнополітики в регіонах (натепер працюють відділи та управління у справах національностей або консультативно-дорадчі органи з питань національних меншин у більшості військово-цивільних адміністраціях України) (Урядовий портал), які опікуються питаннями національних меншин і корінних народів; центри національних меншин або культур; відділи при обласних радах; громадські організації та окремі діячі.

Згідно зі ст. 19 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» задля «збалансованого врахування інтересів осіб, які належать до національних меншин (спільнот), сприяння діяльності громадських об'єднань національних меншин (спільнот) Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації за ініціативою таких громадських об'єднань утворюють Центр національних меншин (спільнот) відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Порядок утворення та функціонування Центру національних меншин (спільнот) визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику в сфері національних меншин (спільнот). У місцях традиційного проживання національних меншин (спільнот) за ініціативою громадських об'єднань національних меншин (спільнот) сільські, селищні, міські ради можуть утворювати Центр національних меншин (спільнот) відповідної територіальної громади» (Верховна Рада України, 13 грудня 2022). Ці законодавчі зміни були позитивно сприйняті Венеційською комісією (Venice Commission, 12 June 2023), з побажаннями сформулювати закон більш чітко щодо складу,

повноважень та завдань центрів. Водночас, задля забезпечення єдиних умов щодо створення та функціонування Центрів національних меншин (спільнот) у відповідних адміністративно-територіальних одиницях на території України, визначення прозорого механізму щодо розгляду ініціативи громадських об'єднань національних меншин (спільнот) щодо їх створення ДЕСС запросила 1 червня 2023 року до публічного обговорення проєкту Порядку утворення та функціонування Центру національних меншин (спільнот) (ДЕСС, 1 червня 2023).

Саме громадські організації є рушійною силою оперативного рівня етнополітичного менеджменту України. Згідно з інформацією ДЕСС станом на 1 січня 2022 року (ДЕСС, 1 січня 2022) в Україні функціонувало 1268 громадських організацій національних меншин, серед яких 208 організацій створено поляками, 141 – євреями, 111 – ромами, 90 – німцями, 89 – росіянами, 69 – болгарами, 65 – вірменами, по 64 – греками та азербайджанцями.

Відповідно до ст. 21 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» «особам, які належать до національних меншин (спільнот), громадським об'єднанням національних меншин (спільнот) забороняється співпрацювати та отримувати допомогу від іноземних держав та приватних осіб, неурядових організацій інших держав, міжнародних неурядових організацій, фондів та інших іноземних установ, діяльність яких спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення» (Верховна Рада України, 13 грудня 2022).

Консультативний рівень етнополітичного менеджменту представлено консультативними органами при стратегічному, тактичному та оперативному рівнях. Так, консультації стали повсякденною практикою в країнах ЄС. Поширеними механізмами є: механізми спільного ухвалення рішень; механізми консультацій; механізми координації; механізми самоврядування меншин (Council of Europe, 20 October 2006). Консультації відбуваються відповідно до Рамкової конвенції про захист національних меншин, першого юридично обов'язкового багатостороннього документа, присвяченого захисту національних меншин у всьому світі, та його виконання контролюється єдиним міжнародним комітетом, який опікується виключно правами меншин: Консультативним комітетом. Конвенція діє у 39 державах (National Minorities, FCNM).

Наприклад, у Німеччині консультації з національними меншинами на федеральному рівні забезпечуються у межах Міністерства внутрішніх справ (Das Bundesministerium des Innern und für Heimat, November 2020), проводиться круглий стіл у федеральному парламенті, а в деяких федеральних землях Німеччини парламенти створили форуми для діалогу з національними меншинами.

Згідно зі ст.18 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» в Україні прописано механізми консультацій з національними меншинами на оперативному рівні, так, «... для врахування інтересів та реалізації

передбачених цим Законом прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот), при вирішенні питань, віднесених до повноважень місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, за ініціативою громадських об'єднань національних меншин (спільнот) такі органи, їх посадові особи можуть утворювати консультативні, дорадчі, інші допоміжні органи, до складу яких входять представники громадських об'єднань національних меншин (спільнот)» (Верховна Рада України, 13 грудня 2022). Поширеною практикою стали консультації на тактичному рівні. Наприклад, постановою Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 320 було утворено Координаційну раду з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності, яка згідно з положенням (Кабінет Міністрів України, 7 квітня 2023) є постійно діючим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України, утвореним задля участі в оцінюванні ефективності державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Основними завданнями Координаційної ради є: сприяння забезпеченню координації дій органів виконавчої влади у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності; визначення шляхів, механізму та способів вирішення питань, що виникають під час реалізації державної політики в сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, підвищення ефективності діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади у зазначеній сфері; удосконалення нормативно-правової бази у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Відповідно, втратила чинність постанова Кабінету Міністрів від 22 липня 2015 р. № 524 «Про творення Міжвідомчої комісії з питань національно-патріотичного виховання».

На стратегічному рівні етнополітичного менеджменту України сьогодні також відбуваються консультації з національними меншинами. Комунікація задля прийняття рішень на цьому рівні відбувається шляхом проведення парламентських слухань з етнонаціональних питань. Так, за роки незалежності України було проведено багато комунікаційних заходів на рівні Верховної Ради України, серед них: Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи, (Верховна Рада України, 8 вересня 2011); Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні (Верховна Рада України, 4 лютого 2015), Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи (Верховна Рада України, 22 вересня 2016) та багато ін.

Задля забезпечення консультацій з національними меншинами на міжнародному рівні активізуються механізми міждержавного діалогу. Захист прав національних меншин гарантовано низкою міждержавних угод України, серед яких: Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією (стаття 13), Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною та Словацькою Республікою (стаття 18), Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорською

Республікою, Угода між Україною та ФРН про співробітництво у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні, тощо. Водночас потужним інструментом консультацій з національними меншинами є міжурядові двосторонні комісії. Відповідно до ст. 20 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» (Верховна Рада України, 13 грудня 2022) «особи, які належать до національних меншин (спільнот), можуть входити до складу міжурядових двосторонніх комісій з питань забезпечення прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот)». Так, відповідно до «Плану дій з реалізації Стратегії зовнішньополітичної діяльності України» Україна активізує роботу спільних міжурядових комісій з питань співробітництва, у тому числі в умовах дії воєнного стану (Міністерство закордонних справ України, 19 червня 2023). Станом на сьогодні триває діяльність двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури; змішаної міжурядової українсько-румунської комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин; змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин; міжурядової українсько-німецької комісії зі співробітництва у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні (Council of Europe, 10 January 2022).

Отже, Українська держава та місцеве самоврядування як актори впливу на динаміку національно-громадянського й етнічного вирішують великий спектр питань життєдіяльності українського соціуму. Водночас існують етнополітичні проблеми, які вимагають особливого контролю держави та місцевого самоврядування. По-перше, це політизація етнічності в Україні, а по-друге, вторгнення Росії в Україну викликало гостру реакцію у світі та вплинуло на зовнішню політику, політику безпеки та політику сусідства багатьох країн світу.

Політизація етнічності

Серед найпомітніших виявів цього процесу – політична активність у середовищі національних меншин, корінних народів та етнічної більшості; політизація діяльності етнічних діаспор; етнічні особливості зайнятості та соціально-професійної стратифікації в країні та її регіонах. Відомо, що політизація етнічності може відігравати конструктивну роль у розвитку держави: сприяти місцевому самоврядуванню, особливо у процесі децентралізації влади; сприяти національній інтеграції та консолідації через культурний та економічний обмін між різними етнічними групами; стимулювати політичну конкуренцію та громадянську активність; чинити тиск на органи влади з вимогами демократичних перетворень тощо. Серед наслідків та проявів процесу політизації етнічності – утворення та діяльність етнополітичних партій і об'єднань.

Україна як держава з поліетнічним складом населення межує з державами, які прагнуть лобювати інтереси своїх діаспор в Україні, що дуже часто має деструктивний характер, особливо в умовах війни. Наведемо декілька прикладів.

Відповідно до Всеукраїнського перепису населення 2001 року, в Україні зафіксовано: 77,8% – українців, 17,3% – росіян, 0,6% – білорусів, 0,5% – молдаван, 0,4% – болгар, по 0,3% – угорців, румунів та поляків. Більшість етнічних груп становить від 0,2% до 0,1% (євреї, грузини, вірмени, греки, татари, роми,

азербайджанці, німці, гагаузи). Важливо, що більшість з них проживають компактно: угорці й румуни – у Закарпатській області, румуни – Чернівецькій, греки – Українське Північне Приазов'я Донецької та Запорізької областей, гагаузи, болгары – в Одеській області, татари – Донецькій, Луганській, Харківській областях, поляки – Житомирській, Хмельницькій, Львівській областях, роми – Закарпатській, Донецькій та Дніпропетровській областях, євреї – найбільше у містах Києві, Одесі, Харкові, Дніпрі, кримські татари до 2014 року – АРК, Херсонській області. Звичайно, що кількість, та відповідно етнічна належність населення за 22 роки змінилася у розрізі країни та за регіонами внаслідок криз, війни, наслідків локдауну та постійних міграцій. Водночас Всеукраїнський перепис населення 2001 року залишається єдиним офіційним джерелом, щодо регіонів та місць компактного проживання етнічних груп України.

Закарпатська область є особливим регіоном, який має державний кордон з чотирма країнами-членами ЄС: Угорщиною, Словаччиною, Польщею та Румунією. Основне значення для суспільно-політичної стабільності на Закарпатті мають питання, пов'язані з русинським рухом та діяльністю угорської етноспільноти. Русинський громадсько-політичний рух з проросійською орієнтацією хоча й нечисленний, але залишається носієм загроз для національної безпеки країни (Д. Сидор та П. Гецько) (Закарпаття онлайн, 29 липня 2022). Лідери русинства проєвропейського вектора апелюють до результатів референдуму 1991 року щодо «автономії», хоча голосування відбувалося щодо «статусу спеціальної самоврядної адміністративної території». Так, 31 жовтня 1991 року обласна рада своїм рішенням призначає обласний референдум на 1 грудня 1991 року й затверджує бюлетень із текстом: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території, як суб'єкта у складі незалежної України, і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?». Водночас президія не наважилася підписати це рішення обласної ради. 20 листопада 1991 року на позачерговій 8-й сесії обласна рада міняє текст бюлетеня на такий: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної адміністративної території, як суб'єкта у складі незалежної України, і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?» (Закарпаття онлайн, 13 квітня 2016). Референдум було проведено на Закарпатті за цілковитої підтримки правлячої на той час Комуністичної партії України (КПУ). Лідери русинства проєвропейського вектора намагаються аргументувати потребу надання русинам статусу корінного народу України, але доказів не вистачає.

Ще 7 березня 2007 року Закарпатська обласна рада ухвалила рішення про визначення національності «русин», посилаючись на «бажання» 10183 громадян України, які під час Всеукраїнського перепису населення 2001 року відповідно ідентифікували себе. Русинські активісти лобіюють законодавчі ініціативи, які порушують питання запровадження національно-територіальних автономій в Україні. З певними застереженнями, ідею автономії можна розглядати як точку дотику русинського руху з угорською громадою та основою для ситуативної політичної співпраці між ними. Угорські активісти неодноразово демонстрували своє прихильне ставлення до ідеї автономії Закарпаття в складі України та нега-

тивно реагували на ухвалений 2019 року Закон України про функціонування української мови як державної (Верховна Рада України, 25 квітня 2019), вимагали особливих умов для своєї меншини та функціонування її мови в українському мовному просторі, послуговуючись європейськими практиками та документами. Так, відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (Верховна Рада України, 15 травня 2003) положення Хартії застосовуються до таких мов національних меншин України. Водночас такі мови України, як караїмська (karaım), кримчацька (krimchak), ромська (romani) та русинська (ruthenian), охоплюються Частиною II Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (стаття 7), тоді як інші мови отримують захист як за Частиною II, так і за Частиною III (статті 8-14) (Committee of Ministers Council of Europe, 27 September 2017) (Committee of Ministers Council of Europe, 27 September 2017).

Ухвалюючи рішення в інтересах угорської спільноти України важливо брати до уваги відмінності між інтересами угорців Закарпаття та внутрішньополітичними процесами в самій Угорщині та провокаціями, які здійснює країна-агресорка Росія. Тому взаємодія держави та місцевого самоврядування з русинськими громадськими об'єднаннями, як і з угорськими, має відбуватися із забезпеченням балансу специфічних етнічних інтересів та спільних національно-громадянських інтересів усього українського народу – нації.

Донецьку, Луганську, Запорізьку та Херсонську області, окремі території яких тимчасово окуповані російськими військами, держава-агресорка проти-законно додала до свого складу (Президент Росії, 30 сентября 2022). Ці території мають поліетнічний склад населення. Українські греки й болгары до російського вторгнення компактно проживали в низці населених пунктів, мали розгалужену та сучасну систему етнополітичного менеджменту в регіоні та тісні зв'язки з етнічними батьківщинами.

Автономна Республіка Крим, з 2014 року тимчасово окупована РФ, є територією проживання корінних народів України – кримських татар, караїмів та кримчаків, а також етнічних українців за найбільшої частки етнічних росіян (русскіх) серед населення регіону. Тільки за умови повернення контролю України над усією її територією, в тому числі повної й безповоротної деокупації Криму й вигнання з території півострова Чорноморського флоту Російської Федерації та інших її збройних формувань може йти мова про перемогу України й відновлення прав її громадян.

Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 року, в *Одеській області* компактно проживає 74% болгар України, зокрема, в Болградському районі – 60,8%, молдовська національна меншина чисельністю 123,8 тис. осіб, а також менш чисельні етнічні громади – румуни, роми, гагаузи, поляки, албанці. При цьому дві найбільші національні меншини – болгары та молдовани компактно проживають на півдні області. Така «поселенська географія» формує певну відособленість названих громад і їх вразливість перед інформаційною агресією з боку Росії та сателітної їй невизнаної Придністровської Молдавської Республіки та автономного регіону Гагаузії на півдні Молдови.

Політика сусідства

Важливим механізмом реалізації етнополітичного менеджменту на міжнародному рівні є співробітництво з іноземними державами, міжнародними організаціями, альянсами з метою використання інформаційного, фінансового, людського та наукового потенціалу для реалізації цілей етнонаціональної політики України. Ця тема є дуже широкою, тому в контексті досліджуваного питання проаналізуємо лише «точки дотику» серед країн-сусідів в умовах воєнного часу.

Відповідно до Стратегії зовнішньополітичної діяльності України (Президент України, 26 серпня 2021) основою зовнішньополітичної діяльності України – стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі (ЄС) та в Організації Північноатлантичного договору (НАТО). 28 лютого 2022 року Україна подала заявку на вступ до ЄС, 23 червня 2022 року лідери 27 країн-членів ЄС ухвалили рішення про надання Україні статусу кандидата на членство до ЄС. А 30 вересня 2022 року Україна подала заявку на вступ до НАТО.

Водночас у Стратегії зовнішньополітичної діяльності України йдеться, що «зادля покращення міжнародного безпекового середовища зовнішньополітичні зусилля будуть спрямовані на: максимальне використання існуючих регіональних форматів (Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Бухарестська дев'ятка, Вишеградська група, Люблінський трикутник, Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ, Організація Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС), Веймарський трикутник тощо) для стабілізації безпекової ситуації в регіоні шляхом участі України у спільних безпекових та оборонних ініціативах» (Президент України, 26 серпня 2021).

Республіка Польща в європейському, євроатлантичному, регіональному та двосторонньому вимірах є стратегічним партнером України. А наявність української національної меншини в Республіці Польща зумовлює підвищену увагу до питань захисту прав і законних інтересів українців у цій державі. Незважаючи на суттєві розбіжності поглядів на спільну історію, наприклад – визнання Сеймом Польщі 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА (Герасименко, 11 липня 2023), Республіка Польща на системній основі підтримує суверенітет і територіальну цілісність України. Водночас у рамках міноритарної політики й за підтримки ЄС польські структури опікуються відродженням польської етнічної ідентичності українців польського походження у Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях, підтримують діяльність політичної «Партії поляків України» (zareestrovana u 2014 p.), реалізують проект «Карта поляка». При цьому Польща є одним з найнадійніших партнерів України, прийняла найбільше українців, які вимушено покинули батьківщину, рятуючись від війни, а також за оцінками Кільського інституту світової економіки за рівнем допомоги Україні є одним з лідерів: 4,267 млрд € (шоста у рейтингу за загальною сумою) та 0,682% ВВП (четверта у рейтингу за часткою ВВП) (Trebesch, Antezza & Bushnell, February 2023).

Перспективним є співробітництво між Україною, Республікою Польща і Литовською Республікою у форматах трикутників: Люблінського, Міжпарла-

ментської асамблеї Україна – Польща – Литва та військового компонента (спільної литовсько-польсько-української бригади (ЛИТПОЛУКРБРИГ)). Так, відповідно до результатів опитування, проведеного методом САТІ дослідницькою компанією ТОВ «ІНФО САПІЕНС», серед міжнародних організацій, яким найбільшою мірою довіряють українці, Люблінський трикутник посідає четверту позицію (65,5%) після ЄС (83,8%), НАТО (76%) та G7 (71%), п'яту позицію посідає в рейтингу ООН (56,7%), шосту – ОБСЄ (42,8%) (Центр Нова Європа, січень 2023).

Згідно зі Стратегією зовнішньополітичної діяльності України, «встановлення стратегічного партнерства з Румунією важливе з огляду на роль цієї держави в ЄС, НАТО та її міцні позиції у системі регіональної безпеки Чорноморського регіону, зокрема її енергетичної складової» (Президент України, 26 серпня 2021). У 2022 – 2023 роках було активізовано співробітництво в форматі «трикутника» Україна – Румунія – Республіка Молдова не в останню чергу задля вирішення питань національних меншин.

Чимало українських громадян останніми роками набули громадянства **Румунії**, хоча в самій цій країні подвійне громадянство заборонено. У 2001 році частка етнічних румунів серед населення України наближалася до 0,3%. Кількість українців, які набули румунського громадянства, сягає 100 тис. осіб. У попередні роки серед етнічних румунів України популяризувалася теза про належність територій їх проживання в Україні Румунській державі. Інспірувалися сепаратистські та автономістські настрої. До 2014 року Румунія домагалася створення в Одеській, Чернівецькій та Закарпатській областях філій «румунського культурного інституту». Ці намагання пов'язувалися з ювілейною річницею створення Великої Румунії (приєднання до Румунської держави Молдови та Північної Буковини у 2018 році). Однак від початку вторгнення Росії до України в лютому 2022 року Румунія підтримує нашу країну в енергетичній сфері, стала першою державою Європейського Союзу, що мала середньо- та довгострокові плани допомоги українським біженцям (Світовий конгрес українців, 9 грудня 2022).

Молдова після вторгнення Росії до України 24 лютого 2022 року почала робити кроки до посилення власної безпеки, бо мала на це причини – загрози: побоювання того, що Росія втілить свій задум про об'єднання територій окупованого Донбасу та Придністров'я у форматі проекту «Новоросія», який обговорювався ще 2014 року; розпалювання ворожнечі та елементи гібридної агресії, конфліктогенна інформація, поширювана Росією через традиційні та соціальні медіа. Певна стриманість санкційної поведінки Молдови щодо країни-агресорки пов'язана зі значною залежністю молдовської економіки від Росії.

Словацька Республіка, яка є членом ЄС і НАТО, засудила агресію Росії, підтримала санкції, введені міжнародним співтовариством проти Російської РФ, і стала на бік України, яка бореться за незалежність та європейські демократичні цінності.

Угорщина після вторгнення Росії 24 лютого заявила про підтримку територіальної цілісності України, але її дії дуже часто розходяться з деклараціями. Враховуючи, що Угорщина є членом ЄС і НАТО, то вона має певні

важелі впливу на міжнародну підтримку України. Так, Угорщина не дозволяла транзит летальної зброї через свою територію, виступала проти створення безпольотної зони над Україною, не підтримувала ембарго на російські енергоносії, часто накладала вето на рішення ЄС щодо підтримки України. Регулярними є антиукраїнські заяви Прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана: «Насправді важливо те, що хочуть робити американці, Україна більше не є суверенною державою, у них немає грошей, у них немає зброї, вони можуть воювати лише тому, що ми їх підтримуємо на Заході, тож якщо американці вирішать, що хочуть миру, мир буде» (Європейська правда, 27 червня 2023).

Відповідно до «Стратегії національної політики Угорщини» (Hungary's National Security Strategy, 2012) її влада вживає активних заходів, спрямованих на посилення угорського гуманітарного та економічного впливу в місцях компактного проживання етнічних угорців, особливо у країнах Карпатського басейну (Румунія, Сербія, Словаччина, Україна). Це робиться, зокрема, шляхом фінансової допомоги етнічним угорцям різних соціальних груп (освітяни, молодь, учні угорськомовних шкіл, медики, священники), через залучення органів регіональної та місцевої влади до реалізації спільних транскордонних та міжнародних проєктів у місцях компактного проживання угорців (12% з них живуть на Закарпатті). Для реалізації цієї стратегії було створено структури, що опікуються проблемами закордонних угорців – «Форум угорських депутатів Карпатського басейну», «Угорська постійна рада», «Рада угорської діаспори» та ін., які ініціюють заходи з підтримки національної меншини за кордоном шляхом надання політичної, фінансової та матеріальної допомоги та просування ідеї створення територіально-культурної автономії, зокрема, в Закарпатській області. Нагадаємо, що чисельність громадян України, які набули угорського громадянства, сягає 130 тис. осіб.

Білорусь фактично окупована російськими військами, а її влада й армія є союзниками РФ. З території Республіки Білорусь наносяться ракетні удари по території України. З її території в лютому 2022 році робилася спроба збройного захоплення України Росією. Довжина українсько-білоруського кордону становить 1084 км. У 2001 році 0,6% населення України становили білоруси за національністю.

Росія, яка має найдовший кордон з Україною в Європі (кордон має довжину 2295 км і простягається від Чорного моря (22, 5 км), через Керченську протоку (49 км) до Азовського моря, далі – північного узбережжя Азовського моря й до потрійного стику з Республікою Білорусь на півночі (загалом: суходіл – 1974 км, море – 321 км) та велику діаспору в Україні, 24 лютого 2022 року перетнула державний кордон, перейшовши від гібридної та регіональної до повномасштабної війни проти України. Ця війна має всі ознаки геноциду РФ щодо українців. Парламентами Литви, Латвії, Естонії, Польщі, Чехії та Сполучених Штатів Америки Росію було визнано країною-спонсоркою тероризму. 23 листопада 2022 року державою-спонсоркою тероризму Росію офіційно назвав Європарламент. Подібну резолюцію ухвалили Парламентська асамблея НАТО (листопад 2022) та Парламентська асамблея Ради Європи (жовтень 2022).

Поширена практика «паспортного тиску» Росії на «співвітчизників», які або є етнічними росіянами або російськомовними, поширювалася на всю тери-

торію України задовго до 2014 року (окупація Криму та Донбасу) та була використана в ході повномасштабної війни Росії проти України. Відомо, що до війни близько 2,5 млн українців мали одночасно російське та українське громадянство.

Таким чином, політизація етнічності всередині України та підтримка її національних меншин країнами походження цих меншин мають стратегічне значення.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Етнополітична сфера життєдіяльності українського соціуму та державна політика регулювання відносин у цій сфері потребують належного інформаційного й правового забезпечення та ефективного менеджменту держави й органів місцевого самоврядування. Вважаємо, для цього варто вжити таких заходів:

1. Органам державної влади на постійній основі вести облік виявів деструктивного впливу на свої етнічні діаспори держав, які межують з Україною та прагнуть лобювати через ці діаспори свої інтереси в Україні.

2. Працювати над питанням включення України до логістичних коридорів ЄС, особливо країн-сусідів.

3. Поширювати в засобах масової комунікації успішні кейси вирішення питань національних меншин завдяки співпраці в форматах «трикутників» на міжнародному рівні: Люблінського, та з Румунією – Молдовою.

4. Переглянути підходи до теми можливого множинного громадянства в Україні (сьогодні в Україні визначено законом єдине громадянство), відповідно до міжнародних тенденцій та наслідків воєнного стану. Поки мільйони українців вимушено знаходяться за межами України, треба міркувати про шляхи мотивації повернення людей задля подальшої відбудови України. Європа вже міркує, як зробити привабливим майбутнє висококваліфікованих та працеспроможних мігрантів. Так, 19 травня 2023 року на сайті Федерального міністерства внутрішніх справ Німеччини було розміщено текст законопроекту про громадянство (Das Bundesministerium des Innern und für Heimat, 19 Mai 2023) задля проведення консультацій з 16 землями країни. У законопроекті планується уможливити множинне громадянство та спростити шлях до набуття німецького громадянства. Як правило, натуралізація стане можливою через п'ять років, замість традиційних восьми; у разі особливих інтеграційних досягнень термін попереднього проживання може бути скорочений до трьох років. У ЄС Німеччина дуже часто задає напрям розвитку для країн-членів ЄС, отже, очікувати можна подібних законодавчих ініціатив також і від інших держав ЄС.

Федеральна міністерка внутрішніх справ Ненсі Фезер (Nancy Faeser) пояснила, чому Німеччина змінює курс та дозволяє множинне громадянство: «Ми хочемо, щоб люди, які стали частиною нашого суспільства, могли допомагати формувати нашу країну на демократичних засадах. Хороші приклади, такі як Канада, показують нам, що ця перспектива також має вирішальне значення для залучення кваліфікованих працівників, яких ми гостро потребуємо... Багато іммігрантів відчують себе німцями, але не хочуть повністю розривати свої зв'язки з країною походження. У майбутньому вони більше не

будуть змушені відмовлятися від частини своєї ідентичності. Ми здійснюємо давно назрілу зміну парадигми і дозволяємо множинне громадянство... Це стосується людей, які дуже добре володіють німецькою мовою, досягли видатних результатів у своїй роботі або займаються волонтерською діяльністю» (Das Bundesministerium des Innern und für Heimat, 19 Mai 2023).

А сьогодні Україні треба активно моніторити випадки набуття подвійного громадянства, зокрема, з використанням потенціалу пунктів пропуску при виїзді з України, для чого розробити та запустити в роботу спеціальне програмне забезпечення. Відповідно до відкритих джерел інформації, множинне громадянство українців не є рідкістю, а в багатьох випадках українські громадяни використовують різні паспорти, щоб мати ширший спектр можливостей працевлаштування, соціально-побутового, фінансового та іншого характеру. Водночас множинне громадянство може призвести до того, що такі особи здобудуть і реалізують право й обов'язок без відома органів влади України проходити військову та спеціальну підготовку в сусідніх державах.

5. Як відомо, європейські інституції роками вказували на невідповідність європейським стандартам законодавчої та інституційної системи українського етнополітичного менеджменту (Council of Europe). Законодавці, учені та громадські діячі неодноразово актуалізували необхідність удосконалення законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. Ситуація поступово змінюється на краще з червня 2022 року, коли Україна набула статусу кандидата на вступ до ЄС та зобов'язалася завершити реформу законодавства про національні меншини згідно з рекомендаціями Венеційської комісії (Delegation of the European Union to Ukraine, 17 June 2022). Профільний закон ухвалено 13 грудня 2022 року, водночас цей документ має чимало недоліків і потребує їх усунення. Ухвалення Стратегії етнополітичного розвитку змінило би ситуацію на краще.

6. Вивчити й окреслити шляхи вирішення актуалізованого російсько-українською війною питання про місце російської національної меншини та російської мови в Україні з урахуванням ст. 11 Конституції України, особливо у світлі Рекомендацій Венеційської комісії CDL-AD(2023)021-e від 12 червня 2023 року.

7. Державному комітету статистики України у співпраці з місцевими громадами організувати національний та регіональні моніторинги динаміки етнічного складу населення, створити та регулярно оновлювати архів відповідних статистичних відомостей та надавати експертам (науковцям) вільний доступ до цього архіву. Забезпечити проведення спеціалізованих соціологічних опитувань з метою аналізу етнополітичної ситуації в регіонах для розроблення й реалізації відповідної цій ситуації оперативної та довгострокової державної політики.

8. Доручити Міністерству освіти і науки України та Державній службі України з етнополітики та свободи совісті організувати підготовку та перепідготовку державних службовців, які працюють у сфері етнонаціональних відносин. Особливо це стосується роботи в регіонах з поліетнічним складом населення та які межують з іншими країнами.

9. Дипломатичним представництвам та місцям України об'єднати зусилля для проведення спільних конференцій, зустрічей та круглих столів на теми

актуальних кейсів етнонаціональної динаміки та етнополітики в різних країнах задля удосконалення інструментарію ефективного реагування України на ймовірні негативні наслідки політизації етнічності всередині держави та за її межами.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Верховна Рада України. (2003, Травень 15). *Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин* : Закон України. (№ 802-IV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text>

Верховна Рада України. (2011, Вересень 8). *Про проведення парламентських слухань на тему: «Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи»* : Постанова. (№ 3711-VI). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3711-VI#Text>

Верховна Рада України. (2015, Лютий 4). *Про проведення парламентських слухань на тему: «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні»* : Постанова. (№ 147-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/147-19#Text>

Верховна Рада України. (2016, Вересень 22). *Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи»* : Постанова. (№ 1602-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-19#Text>

Верховна Рада України. (2019, Квітень 25). *Про забезпечення функціонування української мови як державної* : Закон України. (№ 2704-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

Верховна Рада України. (2022, Грудень 13). *Про національні мовини (спільноти) України* : Закон України. (№ 2827-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>

Верховна Рада України. (2022, Грудень 13). *Про національні мовини (спільноти) України* : Закон України. (№ 2827-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>

Верховна Рада України. (2022, Грудень 13). *Про національні мовини (спільноти) України* : Закон України. (№ 2827-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>

Герасименко, Я. (2023, Липень 11). *Сейм Польщі схвалив резолюцію про Волинську трагедію з вимогою до України визнати провину та вшанувати жертв*. <https://hromadske.ua/posts/sejm-polshi-shvaliv-rezolyuciyu-pro-volinsku-tragediyu-z-vimogoyu-do-ukrayini-viznati-provinu-ta-vshanuvati-zhertvi>

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. (2023, Червень 1). *Порядок утворення та функціонування Центру національних мовин (спільнот)*. <https://dcss.gov.ua/dcss-zaproshuie-do-publichnoho-obhovorennia-proiektu-poriadku-utvorennia-ta-funktsionuvannia-tsentru-natsionalnykh-menshyn-spilnot/>

ДЕСС. (2022, Січень 1). *Звіт про кількість громадських об'єднань, стан забезпечення прав національних мовин, корінних народів в Україні*. https://docs.google.com/spreadsheets/d/1cqfZGu0EdMrynIeIcHOEFjL9dR_SxjKzK2NoDeLqy-Y/edit#gid=0

Європейська правда. (2023, Червень 27). *Орбан заявив, що Україна більше не є суверенною державою*. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/06/27/7164510/>

Євтух, В. (1997). *Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти*. «Фенікс».

Євтух, В. (2011). *Етносоціологія: довідник. Етнополітичний менеджмент*.

Закарпаття онлайн (2016, Квітень 13). *Референдум 1991 року про спеціальну самоврядність Закарпаття був звичайним політичним шахрайством – Москаль (ДОКУМЕНТИ)*. <https://zakarpattya.net.ua/News/154604-Referendum-1991-roku-pro-spetsialnu>

samovriadnist-Zakarpattia-buv-zvychainym-politychnym-shakhraistvom-%E2%80%93-Moskal-DOKUMENTY

Закарпаття онлайн. (2022, Липень 29). *Сепаратиста Гецька судитимуть на Закарпатті за державну зраду та публічні заклики до зміни меж території України.* <https://zakarpattya.net.ua/News/222036-Separatysta-Hetska-sudytymut-na-Zakarpatti-za-derzhavnu-zradu-ta-publichni-zaklyky-do-zminy-mezh-terytorii-Ukrainy>

Кабінет Міністрів України (2006, Листопад 8). *Про утворення Державного комітету України у справах національностей та релігій : Постанова.* (№ 1575). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1575-2006-%D0%BF#Text>

Кабінет Міністрів України. (2019, Серпень 21). *Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України : Постанова.* (№812). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/812-2019-%D0%BF>

Кабінет Міністрів України. (2019, Червень 12). *Про утворення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті : Постанова.* (№503). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503-2019-%D0%BF#Text>

Кабінет Міністрів України. (2023, Квітень 7). *Про утворення Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності : Постанова.* (№ 320). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2023-%D0%BF#n10><https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2023-%D0%BF#n10>

Міністерство закордонних справ України. (2023, Червень 19). *План дій з реалізації Стратегії зовнішньополітичної діяльності України.* <https://mfa.gov.ua/oficijni-dokumenty/plani-ta-zviti/plan-dij-mzs-na-2021-rik>

Президент Росиї. (2022, Сеньбрь 30). *Подписание договоров о принятии ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областей в состав Росиї.* <http://www.kremlin.ru/events/president/news/69465/videos> (з офіційного сайту країни-терористки Росії)

Президент України. (1993, Квітень 26). *Про Міністерство України у справах національностей та міграцій : Указ.* (№ 145/93). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145/93#Text>

Президент України. (1994, Липень 25). *Про Міністерство України у справах національностей, міграцій та культів : Указ.* (№ 408/94). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408/94#Text>

Президент України. (1995, Грудень 26). *Про Міністерство України у справах національностей та міграцій : Указ.* (№ 1176/95). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1176/95#Text>

Президент України. (1996, Липень 26). *Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади : Указ.* (№ 596/96). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596/96#Text>

Президент України. (1997, Квітень 9). *Про щорічні послання Президента України до Верховної Ради України : Указ.* (№ 314/97). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314/97#Text>

Президент України. (2001, Вересень 13). *Про Державний комітет України у справах національностей та міграцій : Указ.* (№ 836/201). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/836/2001#Text>

Президент України. (2010, Грудень 9). *Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ.* (№ 1085/2010). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text>

Президент України. (2021, Серпень 26). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України» : Указ.* (№ 448 / 2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/2021#Text>

Світовий конгрес українців. (2022, Грудень 9). *Про підтримку Румунією українців.* <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/pro-pidtrimku-rumuniya-ukrainiv>

ukra%D1%97ncziv-prezident-soyuzu-ukra%D1%97ncziv-rumuni%D1%97miroslav-mikola-petreczkij/

Урядовий портал. Місцеві органи влади. Інші органи виконавчої влади.
<https://www.kmu.gov.ua/catalog>

Центр Нова Європа. (2023, Січень). *Дипломатія воєнного часу. Що думають українці про рух України до членства в ЄС і не тільки.*

<http://neweurope.org.ua/analytics/yevropejska-integratsiya-voyennogo-chasu-shho-dumayut-ukrayintsi-pro-ruh-ukrayiny-do-yes/>

Committee of Ministers Council of Europe. (2017, September 27). *1295th meeting. 10 Legal questions. 10.4 European Charter for Regional or Minority Languages. Third report of the Committee of Experts in respect of Ukraine : Document.* (CM(2017)97). § 1.
https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=090000168073cdfa

Council of Europe. (2006, October 20). *Draft Handbook on Minority Consultative Mechanisms.* (DH-MIN(2006)012). <https://rm.coe.int/1680097f51>

Council of Europe. (2022, January 10). *Ukraine: 5th report.*
<https://www.coe.int/en/web/minorities/ukraine>

Council of Europe. (2023). *The Framework Convention for the Protection of National Minorities is one of the most comprehensive treaties designed to protect the rights of persons belonging to national minorities.* <https://www.coe.int/en/web/minorities/at-a-glance>

Council of Europe. *Ukraine: 5th report received on 10 January 2022, 4th report received on 30 May 2016, 3rd report received on 7 May 2009, 2nd report received on 8 June 2006, 1st report received on 2 November 1999.* <https://www.coe.int/en/web/minorities/ukraine>

Das Bundesministerium des Innern und für Heimat. (2020, November). *Nationale Minderheiten, Minderheitensprachen und die Regionalsprache Niederdeutsch in Deutschland.* <https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/DE/publikationen/themen/heimat-integration/nationale-minderheiten/minderheiten-und-regionalsprachen-vierte-auflage.html>

Das Bundesministerium des Innern und für Heimat. (2023, 19 Mai). *Gesetzentwurf für modernes Staatsangehörigkeitsrecht veröffentlicht – Faeser: «Erwerb der Staatsangehörigkeit ist stärkstes Bekenntnis zu Deutschland».*

<https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/pressemitteilungen/DE/2023/05/staatsangehoerigkeitsrecht.html>

Das Bundesministerium des Innern und für Heimat. (2023, 19 Mai). *Entwurf eines Gesetzes zur Modernisierung des Staatsangehörigkeitsrechts.*

<https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/gesetzgebungsverfahren/DE/Downloads/referentenentwurf/VII5/gesetz-zur-modernisierung-des-staatsangehoerigkeitsrechts.html>

Delegation of the European Union to Ukraine. (2022, June 17). *EU Commission's Recommendations for Ukraine's EU candidate status.*

https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu-commissions-recommendations-ukraines-eu-candidate-status_en?s=232

European Defense Agency. (2012). *Hungary's National Security Strategy.* <https://eda.europa.eu/docs/default-source/documents/hungary-national-security-strategy-2012.pdf>

Trebesch, C., Antezza, A. & Bushnell, K. (2023, February). *The Ukraine Support Tracker: Which countries help Ukraine and how? Working Paper.* Kiel Institute for the World Economy. <https://www.ifw-kiel.de/publications/kiel-working-papers/2022/the-ukraine-support-tracker-which-countries-help-ukraine-and-how-17204/>

Venice Commission. (2023 June 12). *Ukraine – Opinion on the Law on national minorities (communities), adopted by the Venice Commission at its 135th Plenary Session : Document.* (CDL - AD(2023)021- e). [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2023\)021-e#](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)021-e#)

РОЗДІЛ 10

Вітчизняні громадські об'єднання

Розвиток демократичної держави неможливий без формування інституцій громадянського суспільства, активної участі громадян у державотворчих процесах і безперешкодного об'єднання їх навколо спільних ідей, інтересів, уподобань тощо. Ухвалення Декларації про державний суверенітет України, проголошення її незалежності, а згодом і прийняття низки законодавчих актів, які врегульовували діяльність громадських об'єднань, сформували передумови трансформації поставторитарного суспільства. Було задекларовано принцип плюралізму думок і сформовано основу для розвитку громадських об'єднань в Україні, які базуються на різноманітних цінностях, ідеях, поглядах, впливають на процеси збереження етнонаціональної та формування громадянської ідентичності українців.

Формування громадянського суспільства в Україні мало свої особливості на різних етапах його становлення. На першому етапі відчувався потужний зв'язок із традиціями радянського минулого, що гальмувало процес розвитку вітчизняних громадських об'єднань. Фактично діяльність значної частини громадських об'єднань набувала ознак формальності й здебільшого слугувала знаряддям для окремих політичних сил.

Помаранчева революція, Революція гідності й початок російсько-української війни у 2014 р. внесли кардинальні зміни у діяльність громадських об'єднань в Україні. Поступово вони стають не лише об'єктом державної політики, але й її суб'єктом, долучаючись до важливих державних проєктів різного рівня. Особливістю 2014–2022 рр. є формування добровольчого руху, як елементу захисту територіальної цілісності й державного суверенітету України та активізація волонтерських організацій, вихід їх на системний рівень.

Ключовою ознакою громадянського суспільства є вміння нести відповідальність за політичні й державні процеси, а також швидке реагування на внутрішні й зовнішні загрози та виклики. Маркером становлення громадянської ідентичності є зміцнення громадянського суспільства. Трансформація українського суспільства від пострадянського (посткомуністичного) передбачає зміну світоглядних уявлень стосовно власного значення у процесі державотворення. Революція гідності, початок російсько-української війни сформували підґрунтя для піднесення суспільної активності населення України, яке усвідомлювало не лише власну національну і громадянську належність, але й ймовірні наслідки російської агресії (Новородовський & Новородовська 2021, с. 183).

Початок активної фази російсько-української війни зумовив відчутні зміни в суспільстві, його консолідацію з метою захисту територіальної цілісності й державного суверенітету України. На відміну від 2014 р., держава змогла взяти на себе відповідальність й увести воєнний стан. Таким чином, відбулося обмеження частини прав громадян. Це також позначилося на діяльності громадських об'єднань. Однак, незважаючи на це, громадянське суспільство і стало допоміжним ресурсом держави за аналогією 2014 р. Фактично українське

громадянське суспільство сформувало інституції, які здатні ефективно виконувати функції інформаційного, матеріально-технічного, юридичного, психологічного забезпечення.

У зв'язку з євроінтеграційними перспективами України і громадянською активізацією населення в умовах російської агресії це питання актуалізується. Участь громадянського суспільства у захисті територіальної цілісності країни, безумовно, стане однією з тем майбутніх досліджень. Консолідація громадян України перед загрозою російської окупації, незалежно від їхньої етнічної, релігійної належності, політичних уподобань, культурно-освітнього розвитку, є елементом національної стійкості українців та їхньою особливою національною рисою.

Важливим є вивчення досвіду функціонування і взаємодії громадських об'єднань з державними органами влади та місцевим самоврядуванням. Формування суспільного діалогу необхідне для розв'язання нагальних питань держави. Нині існує потреба переосмислення механізмів співпраці для їхньої адаптації у повоєнному майбутньому.

Громадянське суспільство в Україні: політико-правові засади функціонування.

Важливе місце в державотворенні України займали громадські об'єднання, частина з яких почала свою діяльність ще в радянські часи, зокрема Народний Рух України, Українська Гельсінська спілка, Український культурологічний клуб, Товариство Лева, активно формувалася мережа товариств єврейської культури, Товариство грецької культури Приазов'я та ін. Щоправда, з часом вони зазнали певних перетворень, а частина взагалі брала активну участь у політичних процесах. Усвідомлення відповідальності за майбутнє і важливості у процесах суверенізації спонукали окремі рухи, організації і товариства активно діяти, незважаючи на нерівні умови боротьби з радянською системою. Зі здобуттям незалежності важливим питанням стало формування діалогу влади і громадян, а відтак розбудови громадянського суспільства.

Громадянське суспільство є самоорганізованою і саморегульованою сферою публічно-правових відносин у державі, сформоване вільними, рівними індивідами й об'єднаннями, які є визначальним чинником у розбудові демократично-правової держави (інституції громадянського суспільства). Також під громадянським суспільством слід розуміти все, що не є державою чи державним. Водночас, на нашу думку, громадянське суспільство – це активна частина суспільства, яка має змогу впливати на політичні, економічні, освітні, культурні, державотворчі процеси.

Лише розвинуте, стабільне громадянське суспільство є запорукою демократичного поступу держави. Держава зацікавлена в розвитку громадянського суспільства, яке здатне конструктивно й цивілізовано розв'язувати колективні та індивідуальні проблеми, а також орієнтоване на дотримання прав і свобод людини (Казакевич, 2014, с. 50). Очевидно, участь громадян у громадсько-політичній діяльності, контроль за органами державної влади, ініціатива у

державотворчих процесах і здатність брати відповідальність має більший синергетичний ефект у разі чіткої організації. Таким чином, інституції громадянського суспільства є важливою ланкою в комунікації держави зі суспільством. Їхня діяльність є важливим елементом у формуванні громадянської ідентичності.

На думку Ю. Габермаса, під громадянським суспільством слід розуміти активну частину громадськості, яка формує спільну ідею і репрезентує її у політичній сфері (Михайлова, 2018). У першу чергу, воно має здатність консолідуватися задля досягнення певних цілей. Загалом, громадянське суспільство є багатоплановим явищем і здане охоплювати всі сфери життя.

Поняття «громадянське суспільство» має соціологічний та ідеологічний сенс. У соціологічному розумінні «громадянське суспільство» констатує існування реальності, яка описана нею: сукупність неполітичних відносин. Ідеологічний сенс означає, якою саме має бути реальність, яку мають формувати мислячі громадяни (Бутирська, 2014, с. 74). Громадянське суспільство, в ідеальному розумінні – це суспільство вільних особистостей, які наділені широкими політичними і економічними правами, активно беруть участь в управлінні державою, вільно виявляють власні політичні уподобання чи протест проти дій державних інституцій, безперешкодно мають змогу задовольняти свої інтереси і потреби, формуючи власні інституції (громадські, волонтерські організації, рухи, політичні партії тощо). У це поняття також варто вкладати й інший сенс, зокрема – суспільство, яке здатне нести відповідальність за майбутнє країни, регіону, громади, швидко самоорганізуватися і протистояти внутрішньо- і зовнішньополітичним викликам, активно долучатися до контролю за діяльністю державних інституцій, брати участь в управлінні державою і формувати механізми удосконалення взаємозв'язків між державою і суспільством. Безумовно, інституалізація громадянського суспільства є ознакою згуртованості і спроможності. Розвинуте громадянське суспільство характеризується не лише діяльністю його інституцій, але й державною політикою у цій сфері. Фактично за останні роки органами влади було прийнято близько 60 нормативно-правових актів, спрямованих на сприяння розвитку громадянського суспільства (Шайгородський, 2022, с. 302).

У 2000 р. Президентом України Л. Кучмою побудову громадянського суспільства було визначено як стратегічний напрям демократичного розвитку країни. У посланні Президента України «Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 – 2004 роки» зазначалося, що з перших років незалежності Україна взяла курс на розбудову демократичних засад, і наголошувалося на значенні розвитку громадянського суспільства як атрибуту правової держави (Президент України, 2000). Водночас, на початку 2000-х рр. розвиток громадянського суспільства мав лише декларативний характер, адже держава повільно здійснювала кроки для його розвитку, а пострадянське суспільство було поки що не готовим брати відповідальність за перетворення в середині країни.

Термін «інституції громадянського суспільства» є досить поширеним і має декілька значень. Лише у 2008 р. постановою Кабінету Міністрів України

№ 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» було унормовано дефініцію цього поняття. У 2015 р. було уточнено визначення терміна. Згідно з пунктом 2 чітко визначено, що «під інститутами громадянського суспільства слід розуміти громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки, організації роботодавців та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства» (Кабінет Міністрів України, 2008). Характерними рисами інституцій громадянського суспільства є незалежність від органів державної влади, вони виступають гарантом прав, свобод, інтересів громадян, здійснюють контроль за органами державної влади і місцевого самоврядування, діють у рамках чинного законодавства (Шевчук, 2021, с. 170). Інституційна формалізація громадянського суспільства є ознакою його зрілості, а це розкриває широкий спектр можливостей цілеспрямовано та ефективно реалізовувати і захищати власні інтереси. На думку Г. Берченка, неінституціалізовану масову активність не варто включати як складову громадянського суспільства (Берченко, 2012). Через інституціалізовані форми можливо якісно взаємодіяти з органами державної влади і місцевого самоврядування. До того ж, у сучасних реаліях інституції громадянського суспільства мають стати партнером держави щодо розв'язання питання національно-культурного розвитку всіх етнічних груп, що забезпечить становлення етнонаціональної злагоди в Україні (Дробот, 2021, с. 195). Доречно відмітила О. Михайлова, зазначивши, що громадянська ідентичність є основним джерелом і чинником становлення інституцій громадянського суспільства. Важливим є спосіб інституціалізації громадянського суспільства, адже цей процес дозволить зрозуміти, наскільки чутливими виявляться формальні структури до вимог громадян (Михайлова, 2018).

Громадські об'єднання діють у суспільних інтересах. Безумовно, зростання кількісних і якісних показників їхньої діяльності є ознакою демократичного поступу, елементом взаємодії держави і суспільства й засобом контролю державних органів влади. Важливим є характер і напрями співпраці громадських об'єднань і держави. Вони завжди є двосторонніми і регулюються правовими нормами. Громадські об'єднання є не лише суб'єктами, але й об'єктами державної політики. Вони мають право брати безпосередню участь у будь-яких політичних кампаніях, а також можуть бути носіями законодавчої ініціативи в особі своїх фракцій чи депутатів, мають змогу делегувати своїх представників до державних органів влади тощо (Верховна Рада України, 1996).

Ключовою рисою громадянського суспільства є специфічна якість особистості кожного громадянина – громадянська активність і громадянська позиція (Череватюк, Безпальча 2015, с. 49). Здатність громадянина долучатися до управління державою, вирішення важливих питань місцевого, регіонального чи державного рівня, захищати основні демократичні цінності, права і свободи, об'єднуватися і самоорганізовуватися зі своїми однодумцями є важливою умовою для розвитку громадянського суспільства. Інституціалізація об'єднань,

рухів дозволяє більш ефективно розв'язувати важливі проблеми суспільного життя, формувати діалог з державними органами влади і діяти спільно. Звісно, якщо цей процес не має формального характеру, як у деяких країнах з низьким рівнем демократичного розвитку. У такому разі створюється ілюзія громадянського суспільства, інституції якого є лише додатковим знаряддям влади.

У перехідних суспільствах діяльність громадських об'єднань є важливим елементом демократичного поступу. Країни, які тривалий час не мали демократичних традицій, потребують серйозних суспільних зрушень. Відсутність досвіду участі громадян, їх об'єднань у процесах державотворення сформувала уявлення про неможливість впливати на процеси, які відбуваються в державі. Усвідомлення вагомого значення громадянського суспільства у державотворчих процесах відбувалося у моменти політичних криз і соціального піднесення. Безумовно, такі події, як Помаранчева революція і Революція гідності сприяли формуванню дієвих інституцій громадянського суспільства.

З проголошенням незалежності постала необхідність законодавчого закріплення діяльності громадських об'єднань в Україні, оскільки від цього залежала ефективність взаємодії держави і громадянського суспільства. Єдиним документом, який врегулював порядок створення і реєстрації громадських організацій на початку 1990-х рр., стала постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про порядок реєстрації громадських об'єднань» від 29 вересня 1990 р. Документ у своїй сутності зумовив юридичне відокремлення громадських організацій від політичних структур і став передзаконним актом, який врегулював питання створення та діяльності громадських об'єднань, при цьому позбавляючи їх повної залежності від держави. Пізніше, 9 жовтня 1990 р., набув чинності Закон СРСР «Про громадські об'єднання», де було закріплено поняття, сутність і правові норми діяльності громадських організацій (Токар, 2020, с. 127–128). Від початку проголошення незалежності постало питання оновлення законодавчої основи врегулювання діяльності громадських об'єднань. Так, було ухвалено Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р., який передбачав урегулювати діяльність усіх об'єднань громадян на території України, встановлював норми їхньої діяльності й визначав напрями взаємодії їх з державними органами влади (Верховна Рада України, 1992а). Положення цього документа зазнавали певних змін у 1992, 1993, 1998 роках. Водночас, держава мала сприяти розвитку громадської і політичної активності суспільства, створювати рівні можливості й умови для діяльності об'єднань громадян (Рафальський, 2016, с. 207). К. Левчук зазначає, що, з одного боку, цей законодавчий акт сприяв унормуванню появи й діяльності різних громадських організацій, стимулював розвиток ініціативи та активізував співпрацю громадських об'єднань, зокрема, у сфері розробки законопроектів, потрібних для розвитку громадянського суспільства. Проте існували й окремі недоліки цього законодавчого акта, оскільки він не став визначальним для всіх громадських об'єднань (Левчук, 2009, с. 175). Звісно, Закон України «Про об'єднання громадян» став відправною точкою у розробці законодавчого та нормативно-правового підґрунтя створення, діяльності й розвитку громадських організацій.

«Громадська організація» є організаційно-правовою формою громадського об'єднання, засновниками та членами якої є фізичні особи (Верховна Рада України, 2012). Саме поняття є звичним для української наукової літератури та практики й рідше трапляється в іноземній науковій літературі чи нормативно-правових актах. В інших країнах найчастіше використовують поняття «спілка», «асоціація», «об'єднання» чи термін «неурядові організації» (Федорчак, 2021, с. 151–152). У чинному законодавстві України поняття «громадська спілка» зафіксована теж як організаційно-правова форма громадських об'єднань, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами можуть бути як юридичні особи приватного права, так і фізичні (Верховна Рада України, 2012).

Упродовж 1992–1998 рр. відбувалося формування нормативно-правової і законодавчої бази в сфері врегулювання діяльності громадських об'єднань. Зокрема, було ухвалено Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» (1997), Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (1997), Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998), а також тимчасові постанови й накази урядових інституцій, серед яких «Тимчасові правила реєстрації благодійних фондів» (1993), «Про порядок легалізації об'єднань громадян» (1993), «Про порядок реєстрації філіалів, відділень, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій зарубіжних держав в Україні» (1993) (Токар, 2020, с. 128). Це засвідчувало зацікавленість держави у розвитку системи громадських об'єднань як інституту громадянського суспільства, формуванні норм їхньої реєстрації і діяльності тощо. З іншого боку, інтерес до розвитку громадських організацій посилювався напередодні виборчої кампанії, що означало розширення політичними партіями електорального поля, мобілізацію виборців шляхом залучення об'єднань громадян.

Прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. стало важливим етапом у демократичному поступі України. Формування громадянського суспільства, здатність об'єднуватися для задоволення власних суспільних, політичних, економічних, культурних, національних потреб і можливість захищати власні права є важливим атрибутом розвитку демократичного режиму. Згідно зі статтею 15 Конституції України суспільне життя «ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності», а стаття 36 гарантує «право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» (Верховна Рада України, 1996). Надалі правова основа діяльності громадських об'єднань ґрунтувалася на положеннях Конституції України. Конституційний Суд рішенням від 13 грудня 2001 р. обґрунтував законні межі втручання держави у реалізацію громадянами права на об'єднання (Конституційний Суд України, 2001).

Процес інституалізації громадських об'єднань розпочався з 2008 р., коли Наказом Міністерства юстиції України було затверджено «Положення про

єдиний реєстр громадських формувань» (Міністерство юстиції України, 2008). Хоча, мусимо визнати, ще до прийняття цього документа відбулися певні суспільні зрушення, які сприяли розвитку громадянського суспільства. Йдеться про вдалий досвід участі громадських об'єднань у захисті демократичного вибору населення України під час Помаранчевої революції.

У 2003 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань». Під поняття «громадське формування» підпадають «політичні партії, структурні утворення політичних партій, громадські об'єднання, місцеві осередки громадського об'єднання зі статусом юридичної особи, професійні спілки, їх об'єднання, організації профспілки, передбачені статутом профспілки та їх об'єднання, творчі спілки, місцеві осередки творчих спілок, постійно діючі третейські суди, організації роботодавців, їх об'єднання, відокремлені підрозділи іноземних неурядових організацій, представництва, філії іноземних благодійних організацій» (Верховна Рада України, 2003). Закон конкретизував критерії діяльності різних організацій. Суспільство дістало змогу демократичного впливу на владу (Токар, 2020, с. 130).

Інститути громадянського суспільства стають дієвим чинником демократичного розвитку за умови конструктивного і соціально відповідального діалогу з державою у межах правового поля (Федоренко & Кагляк). Держава має бути обов'язково зацікавлена в цій взаємодії, а також створювати всі умови для позитивного вирішення комунікативних питань. Інакше вона демотивує діяльність громадських об'єднань, що ослаблює суспільство і несе загрозу демократичного поступу. У перехідному суспільстві, зокрема пострадянському, такі ризики є високими. Для цього було прийнято низку нормативно-правових актів, які впроваджували різні форми участі й взаємодії громадських об'єднань і держави. Зокрема, це постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378 «Деякі питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», Указ Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035, Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 та інші (Інститути громадянського суспільства). У 2010 р. КМУ прийняв постанову № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», закріпивши порядок консультацій з громадськістю і типові положення про громадську раду. Відповідно, було затверджено «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики». Згідно з цим положенням органи державної влади складають орієнтовний план проведення консультацій з громадськістю. Водночас, інститути громадянського суспільства мають змогу надавати пропозиції щодо включення певних питань, які не увійшли до цього плану,

шляхом подання пропозицій громадській раді чи безпосередньо органу виконавчої влади. Крім того, цією постановою було затверджено «типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації», згідно з яким формувалися громадські ради як тимчасовий дорадчо-консультативний орган, який мав сприяти участі громадськості у формуванні й реалізації державної та регіональної політики. Громадські ради, згідно з положенням і порядком проведення консультацій, мали подавати пропозиції до орієнтовного плану консультацій щодо їх організації, залучаючи при цьому зацікавлені сторони, готувати і подавати на розгляд органів виконавчої влади пропозиції, висновки, аналітичні матеріали щодо розв'язання питань у цій сфері, розробки нормативно-правових актів, здійснювати моніторинг реалізації органами виконавчої влади наданих рекомендацій і пропозицій, інформування громадськості про виконану роботу та ін. (Кабінет Міністрів України, 2010). Саме громадські ради мали стати дорадчо-консультативними органами при міністерстві, іншому центральному органі влади, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, завдання яких полягало в координації заходів, пов'язаних із забезпеченням проведення консультацій з громадськістю щодо формування та реалізації державної чи регіональної політики (Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості). Вони мали стати сполучною ланкою між громадянським суспільством і державними інститутами. Внесені упродовж наступних років зміни до документа суттєво не вплинули на його зміст і функцію. Чітко прописаний механізм дозволяв інститутам громадянського суспільства ініціювати проведення консультацій з питань, які не включені до орієнтовного плану, надавати власні пропозиції і, таким чином, впливати на державну політику. У галузі культурної політики інститутом взаємодії між державою і суспільством стала Громадська рада при Міністерстві культури України (у 2019 р. Міністерство культури, молоді та спорту України, а з 2020 р. – Міністерство культури та інформаційної політики України), утворена 4 квітня 2012 р. До неї увійшли представники 83 інститутів громадянського суспільства. Упродовж 2012–2022 рр. відбувалися внесення змін у положення і, відповідно, чисельність Громадської ради. Проте мета і основні завдання лишилися незмінними. Станом на 2021 р. при Міністерстві культури та інформаційної політики України Громадська рада відсутня, а громадські організації представлені лише в науково-методичній раді з питань охорони культурної спадщини (Тищенко, Литвиненко, Михайлова, Каплан, Горелов, Корнієвський, Палій, & Пеліванова, 2021, с. 86–87). Окремо варто відмітити затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 1018 від 19 серпня 2022 р. Порядок проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України у зв'язку з ухваленням Закону України «Про корінні народи України». Корінні народи (визначені Законом України «Про корінні народи України»), які мали власні представницькі органи, керувалися положеннями цього документа і мали змогу брати участь у формуванні та

реалізації державної політики з питань підтримки корінних народів, захисту їхніх прав, забезпечення мовно-культурного розвитку, відновлення історичної пам'яті тощо (Кабінет Міністрів України, 2022с).

Ще одним документом, який мав розкрити потенціал громадських організацій в Україні, стала постанова Кабінету Міністрів України № 1048 «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка» від 12 жовтня 2011 р. Фактично положення документа давали змогу громадським об'єднанням реалізувати власні заходи і проекти за рахунок державної фінансової підтримки (Кабінет Міністрів України, 2011). Упродовж 2011–2022 рр. окремі положення документа удосконалювалися. Реалізація цих проектів зумовлювала задоволення потреб і амбіцій громадських організацій. Водночас, така участь посилювала громадянську ідентичність через посилення відчуття важливості особистості чи організації у державотворчих процесах. У зв'язку з воєнним станом відбулися важливі зміни, зокрема до Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка, додано пункт 32, у якому розписано алгоритм дій інститутів громадянського суспільства в умовах війни. Враховувалися актуальність проектів в умовах воєнного стану, безпека їх реалізації, забезпечення виконання і досягнення очікуваних результатів в умовах зміни безпекової ситуації тощо (Кабінет Міністрів України, 2022b). Тобто, громадські організації, виконуючи порядок проведення конкурсу, мають враховувати сучасні реалії російсько-української війни.

Важливість формування діалогу між суспільством і державою змушувала затвердити на законодавчому рівні відповідний акт, який передбачав механізми його налагодження. З цього приводу в 2010 р. парламент ухвалив Закон України «Про соціальний діалог в Україні». Документ окреслював особливості соціального діалогу між профспілковими організаціями чи працівниками, з одного боку, а з іншого – стороною роботодавців, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування (Верховна Рада України, 2010). Закон орієнтувався здебільшого саме на профспілкові організації й мав, у першу чергу, врегулювати питання щодо захисту прав працівників, формування подальших заходів щодо поліпшення економічних і соціальних гарантій тощо.

У 2012 р. Верховна Рада України оновила законодавчу базу, яка врегулювала діяльність громадських об'єднань. Ухвалення нового Закону України «Про громадські об'єднання» стало ще одним кроком у розвитку законодавчої бази, яка врегулювала діяльність громадських об'єднань. На думку М. Кармазіної, для громадських об'єднань, які функціонували на території України, почала дещо змінюватися ситуація. Новий закон швидше окреслював межі дозволеного для об'єднань, ніж формував умови для їхнього функціонування (Кармазіна, 2013, с. 157). Закон України «Про громадські об'єднання» відрізнявся від Закону України «Про об'єднання громадян» наявністю положень про сферу дії, спільну реалізацію громадськими об'єднаннями своєї мети тощо (Редзюк, 2020, с. 87–

88). Згідно з документом, під громадським об'єднанням слід розуміти «добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів» (Верховна Рада України, 2012). Упродовж 2012–2022 рр. Закон зазнавав певних змін, пов'язаних, у першу чергу, зі ситуацією в Україні (початок російсько-української війни в 2014 р. і розгортання активної фази російської агресії в Україні в 2022 р.).

Важливими кроками розвитку інститутів громадянського суспільства стало затвердження указами Президента України стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації у 2012, 2016, 2021 роках (Президент України, 2012; Президент України, 2016; Президент України, 2021). Перша Стратегія, була затверджена ще за президентської каденції В. Януковича. Утім, цей документ став важливим атрибутом у взаємодії між інститутами громадянського суспільства та державою. Щоправда, у повному обсязі реалізувати її не вдалося через трагічні події 2014 р. Водночас, прийнятий у 2016 р. документ був більш удосконаленим варіантом попереднього. У ньому відображалася стратегічна мета євроінтеграції України. Але його реалізація була переважно формальною через нестабільність політичних еліт, а отже, документ потребував модернізації з урахуванням цих особливостей. Порівнюючи дві Стратегії, А. Орлова відмічала, що у другій Стратегії розкрито механізм реалізації першочергових заходів (Орлова, 2019, с. 73). Затверджена указом Президента України Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки мала певні відмінності від попередньої, але її реалізація опинилася під загрозою, зважаючи на початок гострої фази російсько-української війни. Особливістю нової Стратегії є наявність очікуваних результатів її реалізації, порівняно з попередніми документами. Це дозволяє не лише зрозуміти ключові її завдання, але й спостерігати за успіхами і невдачами впровадження її положень у життя.

Наголосимо, що чинне законодавство України надає змогу національним меншинам використовувати громадські організації як інструмент захисту своїх культурних особливостей, прав і свобод. Вони мали стати активними учасниками суспільно-політичного життя і провайдером громадянського суспільства. Водночас громадські організації національних меншин є майданчиками формування взаємозв'язку з державними органами влади, місцевим самоврядуванням, іншими інститутами громадянського суспільства з метою презентації своєї етнічної групи як повноцінної складової українського суспільства (Токар, 2021, с. 54–55). Це, безумовно, посилювало відчуття належності себе не лише як частини свого етносу, але й як громадянина своєї країни. У Законі України «Про національні меншини в Україні» 1992 р. було передбачено участь національних меншин у громадсько-політичному житті країни, можливість захисту власних мовно-культурних, соціальних, економічних прав, участь у громадських об'єднаннях тощо (Верховна Рада України, 1992b). Упродовж наступних 30 років цей

законодавчий акт був основним документом, який забезпечував реалізацію прав і свобод особам, які належать до національних меншин в Україні. У грудні 2022 р. Верховна Рада України ухвалила новий Закон України «Про національні меншини (спільноти) України». Стаття 7 цього документа також гарантувала право національних меншин на участь у громадських об'єднаннях (Верховна Рада України, 2022b). Новий Закон жваво обговорювався громадськістю та науковцями. Ще у серпні 2022 р., до його ухвалення, В. Кулик писав, що проєкт має суттєві недоліки, особливо у визначенні поняття «національні спільноти». До того ж, ще на стадії законопроєкту документ не був надісланий до профільних наукових установ для фахової експертизи (Кулик, 2022), що мало б сприяти його удосконаленню. Член експертної ради Центру громадянських свобод В. Ліхачов зазначив, що окремі положення Закону мають декларативний характер через відсутність прописаних механізмів реалізації окремих прав національних меншин. Зокрема, йдеться про виділення коштів на приміщення для національних товариств чи друк їхньої преси (Закон про нацменшин 2023). У будь-якому разі існує значна ймовірність подальшого удосконалення цього законодавчого акту, шляхом внесення змін і поправок.

Окремо варто розглянути нормативно-правове і законодавче врегулювання волонтерської діяльності. В умовах російсько-української війни (2014 – наш час) волонтерство стало одним із ключових напрямів роботи інститутів громадянського суспільства. Законодавче врегулювання волонтерського руху в Україні є одним із ключових питань як суспільно-політичного, так і правового дискурсу. Це пов'язано з недостатньою увагою держави до розв'язання соціальних проблем, із залученням небайдужих громадян та пізнім офіційним оформленням поняття «волонтер» у національному праві. Сплеск самоорганізації суспільства і її діяльність у цій сфері зумовили перегляд державою своєї політики щодо волонтерства (Новородовський & Новородовська, 2021, с. 191).

Офіційно волонтерський рух визнано в Україні після затвердження постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. «Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг». Дещо пізніше, 19 квітня 2011 р., Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про волонтерський рух», у якому офіційно визначено статус волонтера (Ванюшина, 2015, с. 277). Загалом нараховується 82 чинних акти різного рівня, які врегульовують питання у цій сфері. В. Голуб їх об'єднав у 5 груп: 1) акти, що регламентують волонтерську діяльність; 2) акти, що формують функціональне поле волонтерства; 3) акти, які гарантують і розширюють права волонтерів; 4) акти, які сприяють розвитку цієї сфери та міжсекторальної взаємодії; 5) акти, які забезпечують підвищення суспільної ролі волонтерства (Голуб, 2016, с. 9–12). Держава підтримує громадську ініціативу щодо провадження волонтерської діяльності, а також гарантує захист прав, свобод і законних інтересів волонтерів, волонтерських організацій чи тих, хто отримує допомогу (Тохтарова, 2014). Визнання волонтерського руху, його статусу і значення для розвитку громадянського суспільства в Україні сталося завдяки популяризації та підтримці явища волонтерства світовою спільнотою. Формування міжнародних правових

актів, які врегульовували це питання, та імплементація їх у вітчизняне право зумовлювало формування державної політики у цій сфері та офіційне становлення волонтерських організацій в Україні. Відповідно, розвиток і подальша інституалізація волонтерського руху активно розгорнулася саме від початку XXI ст. Революція гідності та початок російсько-української війни започаткував новий етап розвитку волонтерства, яке обумовлювалося і зміною (модернізацією) правової основи (Новородовський & Новородовська 2021, с. 192).

В умовах початку російсько-української війни у 2014 р. волонтерський рух посилив свою діяльність. Його характерною рисою упродовж наступних років стало сприяння виконанню окремих функцій держави щодо забезпечення війська, правової, соціальної підтримки військових і переселенців, організація лікування і реабілітації поранених, визволення полонених тощо. Неформальний характер організацій подібного типу у 2014–2015 рр. мав низку переваг, серед яких відзначимо мобільність і автономність. У доволі стислі терміни їм вдавалося забезпечувати усім необхідним військових. Утім цей рух потребував інституалізації для вирішення складніших завдань, а також розширення співпраці з урядовими структурами та міжнародними організаціями (Панькова, Касперович & Іщенко, 2016, с. 25–40). У зв'язку з цим у 2015 р. Верховна Рада України ухвалює Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності». Документ передбачав, що волонтери, які працюють у зоні бойових дій, повинні мати низку соціальних гарантій (Трембач, 2018, с. 224–225). Зміни внесені згідно з пропозиціями самих волонтерів й експертів, що є певним прикладом взаємодії держави із громадськістю. Проте це удосконалення законодавства не розв'язало у повному обсязі питання інституалізації низки рухів, які все ж зберігають автономність у своїй діяльності. Не було враховано наявних надзвичайних обставин і реалій, що часом перешкоджає розв'язанню актуальних проблем (Панькова, Касперович & Іщенко, 2016, с. 35). У 2022 р. були прийняті чергові зміни до Закону України «Про волонтерську діяльність», яким передбачалося розширити напрями діяльності волонтерських організацій. Також доповнено положення про державну підтримку розвитку волонтерства (Верховна Рада України, 2022а).

Аналізуючи наявну законодавчу і нормативно-правову базу щодо діяльності і розвитку громадських об'єднань в Україні, окремі дослідники вказували, що вона має певні недоліки, які створюють штучні перешкоди. До них варто віднести надмірне податкове навантаження, яке не стимулює розвиток інститутів громадянського суспільства та їх підтримку з боку вітчизняних благодійних організацій, відсутність доступу до державної й благодійної фінансової підтримки для багатьох організацій, а також соціально-економічну нестабільність в умовах суспільно-політичних трансформацій та російсько-української війни (Гаврилюк, 2016, с. 279).

Фактично від перших років незалежності Україна створила умови для розвитку громадських об'єднань різного спрямування, діяльність яких мала сприяти формуванню спільної громадянської ідентичності українців. Зазначимо, що низка законів України, зокрема, «Про національні меншини в Україні», «Про

громадянство України», «Про культуру» та інші гарантували рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права всім громадянам, незалежно від етнічного походження, що проживали в Україні (Ляшенко, 2020, с. 499). Однак пострадянське суспільство було досить інертним і не використовувало сповна гарантоване державою право на об'єднання. Свідченням цього є низький рівень участі громадян у роботі вітчизняних громадських і політичних організацій і, відповідно, довіри до них, особливо серед молоді (Стельмах, 2012). Якщо проаналізувати дані національних щорічних моніторингових опитувань, то можемо помітити певну хвилеподібну тенденцію довіри населення до громадських об'єднань. Зростання припадає на період кризових явищ в Україні, зокрема, після подій Революції гідності й початку російсько-української війни. Далі відбувається зниження (Паращевін, 2018), що зумовлюється низкою чинників, зокрема, апатією суспільства, втомою від воєнних дій на Сході України, дискредитацією благодійних і волонтерських організацій тощо. Незважаючи на це, рівень довіри до громадських, волонтерських організацій, добровольчих батальйонів був вищим, ніж до державних інститутів (Державне політичне управління, 2017). Довіра до волонтерів, порівняно з 2015 р. (74 %), у 2020 р. знизилася до 60 % (Новородовський & Новородовська 2021, с. 189). Повномасштабне російське вторгнення зумовило активізацію й самоорганізацію українського суспільства та черговий сплеск довіри населення до інститутів громадянського суспільства. Безумовно, це питання стане актуальним для дослідників у найближчому майбутньому. Хоча вже сьогодні, оцінюючи ситуацію, відзначимо потужну консолідацію українського суспільства перед російською загрозою. Вчергове зросла частка жителів України, для яких домінантною є громадянська самоідентифікація (з 75 % до 98 % згідно з даними дослідження Соціологічної групи «Рейтинг») (Соціологічна група «Рейтинг», 2022). Згідно з даними Інституту соціології НАН України, з листопада 2021 р. по грудень 2022 р. частка населення, яка ідентифікувала себе насамперед як громадянин України, зросла з 62,6 % до 79,7 %. У липні 2022 р. цей показник був вищим і сягав 84,6 % (Дембіцький, 2023).

Отже, упродовж незалежності держава й суспільство вибудували оптимальний механізм співпраці, що сприяло демократичному розвитку і ефективному використанню громадського ресурсу в процесі державотворення. У зв'язку з цим законодавча й нормативно-правова база, яка врегульовувала діяльність громадських об'єднань як інституції громадянського суспільства, вдосконалювалася впродовж тривалого часу. Попри створені правові умови громадянське суспільство активізувалося лише у моменти внутрішньо і зовнішньо-політичних викликів.

Етапи розвитку громадянського суспільства.

Ще до розпаду СРСР, у суспільно-політичному житті населення України відбулися суттєві зміни. Наприкінці 1980-х рр. на території України утворилася низка рухів, діяльність більшості з яких спрямовувалася на зміну усталених радянських порядків. Вагому роль у суспільно-політичному транзиті

(Ляшенко 2017) відігравали перші національні організації та рухи, які вбачали необхідність суверенізації України й розбудови її як незалежної і демократичної держави. Саме у цей період було покладено початок розбудови громадянського суспільства і розвитку діалогу між її інститутами та державою.

Громадянська ідентичність, яка будується за посередництва громадських організацій, виявляє себе у двох формах взаємодії з політичним режимом: легітимізуюча і протестна. Вони були притаманні українському суспільству від моменту проголошення незалежності (Зорич, 2014, с. 89). Одним із прикладів легітимізуючої форми взаємодії є волевиявлення громадян через вибори. У той же час громадські організації шляхом представництва свого членства у колегіальних, дорадчо-консультативних органах легітимізують рішення влади. Безумовно, це важлива складова розвитку громадянського суспільства і посилення громадянської самосвідомості населення.

Одним із елементів формування громадянського суспільства є здатність громадян до здійснення контролю за владою, боротьба за національні інтереси, уміння брати відповідальність за майбутнє країни. Важливими компонентами є стійкість і протестний потенціал. В Україні вони проявляються у найбільш кризові періоди, зумовлені спробами влади згорнути демократичний поступ чи початком російської збройної агресії. У ці моменти потужно виявляється громадянська ідентичність населення.

Існує низка чинників, які впливають на ефективність діяльності інститутів громадянського суспільства. Серед них варто зазначити розвиток економіки країни, рівень фінансової підтримки громадських об'єднань внутрішніми і зовнішніми донорами, наявність ефективних менеджерів, здатних чітко і професійно керувати процесами у громадських організаціях, ставлення населення до громадських організацій, у тому числі завдяки роботі ЗМІ. Вивчаючи всі ці чинники, Агентство США з міжнародного розвитку формує індекс сталості організацій громадянського суспільства (Любива, 2020, с. 216). Це є інструментом характеристики міцності та загальної життєздатності організацій громадянського суспільства. У 2020 р. індекс сталості організацій громадянського суспільства становив 3,2, що фактично знаходився у межах «розвитку стійкості» (Маккарті, 2021). Аналогічний показник був зафіксований у 2021 р., однак, як зазначила Н. Окша, громадянське суспільство у 2021 р. створило підґрунтя для готовності третього сектору надавати підтримку державним інституціям (Передумови незламності, 2021). Звісно, показник 2022 р. був кращим у межах «посиленої стійкості». Це слід пояснити швидкою самоорганізацією населення в умовах повномасштабного російського вторгнення і здатністю інститутів громадянського суспільства ефективно розв'язувати складні завдання в умовах війни.

Важливим аспектом вивчення питання розвитку вітчизняних громадських об'єднань є розуміння особливостей їхнього розвитку в різні періоди державотворення. Цій тематиці присвячено низку наукових праць, у яких не лише проаналізовані підходи до періодизації історії розвитку вітчизняних громадських об'єднань, але й запропоновано і обґрунтовано власні версії. Варто

відмітити дослідження авторів: Т. Андрійчук, О. Казакевич, Ю. Мацієвського, О. Михайлової, Н. Мороз, В. Пилипчука, М. Токара, Є. Цокура, Ю. Шайгородського та ін. У їхніх роботах окреслені основні критерії періодизації розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні, розкрито особливості нормативно-правового і законодавчого врегулювання діяльності громадських об'єднань у різні періоди державотворення України.

Існують різні підходи до періодизації розвитку громадянського суспільства в Україні. Є. Цокур намагався у загальноісторичному контексті державотворення показати інституалізацію громадянського суспільства. На думку дослідника, перший етап розпочався ще до формування Київської Русі й характеризувався зародженням і утвердженням уявлень щодо можливості й необхідності створення владно-державних і суспільно-общинних інституцій. Другий період – XVI – XVII ст. – мав певні особливості, пов'язані зі зростанням національної свідомості у зв'язку з розбудовою української політичної нації та посиленням елітаристської складової формування громадянської нації. Третій період охоплював хронологічні межі XIX – поч. XX ст., а кульмінаційним моментом стало офіційне проголошення незалежності й боротьба за неї. Є. Цокур хоч і охарактеризував особливості розвитку суспільства у радянський період, проте не виокремлював його як окремих етап, пояснюючи це відсутністю державотворчих процесів України і тоталітарною/авторитарною системою у СРСР. Відповідно, і характеризувати громадянське суспільство у його традиційному розумінні неможливо. Проте радянські особливості розбудови суспільства стали важливими на сучасному державотворенні та мали вплив на розвиток інститутів громадянського суспільства. Четвертий період – розпочався з проголошення незалежності України і триває по наш час (Цокур, 2009). З огляду на наявні особливості активізації суспільства, історичні традиції розвитку громадянського суспільства минулого, за Є. Цокуром, набувають певних рис у сучасних реаліях. Тобто здатність суспільства швидко активізуватися і організуватися, збирати майдан і протистояти зазіханню демократичним прагненням з боку влади бере початок у більш ранні періоди і, ймовірно, передається на рівні генетичного коду нації.

Запропонована Є. Цокуром періодизація має власну логіку, адже прояви самоорганізації суспільства притаманні на українських землях задовго до проголошення незалежності у 1991 р. Тому історичні дослідження діяльності громадських організацій у різні історичні періоди є досить актуальними і необхідними для розуміння традицій і тягlosti розвитку інститутів громадянського суспільства.

Вивчаючи історію становлення й інституційний розвиток громадянського суспільства в Україні, Н. Костенко виділяє дві стадії: 1) становлення (кінець 1980-х – 2004–2005 рр.); 2) інституалізацію (постпомаранчевий період – Революція гідності, подальший розвиток і сучасні виклики). При цьому стадія інституалізації означала формальне завершення організаційної підготовки і правового забезпечення умов щодо громадських організацій, розгортання їхніх мереж і утвердження їх як вагомого чинника впливу на суспільно-політичне

життя країни (Костенко, 2019, с. 66). Процес інституалізації є нескінченним і залежить не лише від нормативно-правового підґрунтя, створеного державою, але й від внутрішньо- і зовнішньополітичних викликів перед суспільством.

Характеризуючи формування громадянського суспільства на сучасному етапі, власне бачення періодизації сформувала Т. Андрійчук: 1) природне затухання трансформаторського суспільно-політичного руху, що досягнув своєї мети, формування націонал-патріотичних політичних партій і зниження активності громадського руху (1991–1994 рр.); 2) пошук зовнішньої підтримки громадськими об'єднаннями у зв'язку з продовженням соціально-економічної кризи (1995–1999 рр.); 3) активізація експертно-аналітичних груп інститутів громадянського суспільства в умовах згорання демократичних процесів і посилення впливу президентської влади (2000–2004 рр.); 4) демократизація у постпомаранчевий період, яка характеризувалася появою впливових лідерів громадських об'єднань у політичному чи економічному полі; 5) період централізації влади і активізація «контролюючих» громадських об'єднань (2010–2013 рр.) (Андрійчук, 2013). Ключовим критерієм цієї періодизації стали суспільно-політичні й економічні процеси в Україні в умовах правління різних Президентів України і їхнього внеску у державотворення.

Існують різні версії періодизації становлення інститутів громадянського суспільства в Україні. Найбільш детально їх розглянула Н. Мороз у своєму дисертаційному дослідженні. Проаналізувавши більшість з них, дослідниця запропонувала власну періодизацію, яка базується на комплексному інституційному підході: 1) 16 липня 1990 – 24 серпня 1991 р. (від прийняття Декларації про державний суверенітет України до проголошення Акта незалежності України); 2) 24 серпня 1991 – 28 червня 1996 р. (доконституційний етап); 3) 28 червня 1996 – 26 грудня 2004 р.; 4) кінець 2004 – 2010 р. (період втрачених можливостей) (Мороз, 2018, с. 103–107). Основним критерієм цієї періодизації стало розроблення і прийняття важливих нормативно-правових і законодавчих актів. Зауважимо лише, що для більш об'єктивного розуміння кожного з етапів варто виокремлювати і суспільно-політичні чинники діяльності та активізації інститутів громадянського суспільства.

Важливим критерієм для періодизації, на нашу думку, є не лише тенденції розвитку правових основ інституалізації громадських об'єднань і їхнє вдосконалення, але й особливості розвитку громадянського суспільства у певні періоди політичного життя країни. Вивчаючи сучасні політичні процеси в Україні, безумовно, варто зупинитися на найбільш важливих і переломних подіях, які справляли вплив на розвиток усього суспільства (проголошення незалежності, прийняття Конституції України, Помаранчева революція, Революція гідності, російсько-українська війна). Тобто ці події наклали відбиток і на розвиток громадських об'єднань в Україні. Іншим критерієм є особливості утворення й діяльності громадських об'єднань. М. Токар, характеризуючи періодизацію розвитку інститутів громадянського суспільства, керувався саме ним. Дослідник визначив 6 основних періодів: 1) стихійно-організаційний (1987–1990 рр.); 2) базово-нормотворчий (1990–1998 рр.); 3) масово-мобілізаційний (1999 –

2005 рр.); 4) частково-інституційний (2006–2012 рр.); 5) активістсько-волонтерський (2012–2015 рр.); 6) суспільно-інституційний (2016–наш час) (Токар, 2020, с. 123). Із назв фактично стає зрозуміло чим керувався М. Токар під час періодизації. Тобто серед критеріїв дослідник використовував як і нормативно-правові основи інституалізації, так і суспільно-політичні особливості утворення і діяльності громадських об'єднань.

Отже, такими є основні підходи до періодизації розвитку інститутів громадянського суспільства. На наш погляд, найбільш оптимальними є варіанти Н. Мороз і М. Токара. Запропонуємо власне бачення періодизації, в основу якої було покладено версію Н. Мороз: 1) кінець 1980-х – початок 1990-х рр. – від початку формування перших національних, політичних, громадських, культурних організацій, рухів, товариств до їхньої легалізації; 2) 24 серпня 1991 – 28 червня 1996 р – доконституційний етап, під час якого відбувалося оформлення громадських об'єднань у період утвердження державності; 3) 1996 – кінець 2004 р. – період, який характеризувався створенням неформальних об'єднань, зростанням рівня протестних настроїв, які згодом переросли у Помаранчеву революцію; 4) кінець 2004 – 2010 рр. – період, під час якого було втрачено значний потенціал розвитку громадянського суспільства; 5) 2010 – 2013 рр. – етап накопичення протестного потенціалу; 6) 2013 – 24 лютого 2022 рр. – активізація громадянського суспільства в умовах Революції гідності й початку російсько-української війни; 7) 24 лютого 2022 – до теперішнього часу самоорганізація громадянського суспільства в умовах гострої фази російсько-української війни.

Історія громадських об'єднань сучасної України бере початок від другої половини 1980-х рр. На думку І. Рафальського, вагомим каталізатором активізації громадсько-політичної активності стало приховування радянською владою наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (Рафальський, 2015, с. 84). Фактично перші рухи й організації, створені у той час, були своєрідною передтечею формування сучасних об'єднань. До проголошення Акта незалежності України відбувалося створення й отримання правового статусу окремими об'єднаннями.

Нездатність радянської влади раціонально врегулювати економічні, політичні, етнонаціональні, культурні питання зумовлювала громадсько-політичну активізацію суспільства. Громадські об'єднання в цих умовах виходили із затінку радянського партократичного домінування в суспільстві. Це розширило перспективи самореалізації особистості (Зорич, 2014, с. 91).

Упродовж кінця 1980-х – початку 1990-х рр. створюються громадські рухи різного спрямування. Серед них відмітимо екологічні, історико-просвітницькі, національно-патріотичні молодіжні, етнічні. Найбільш активними серед них були Народний Рух України (НРУ), Українська Гельсінська спілка (УГС), Товариство Лева, Спілка письменників України, неофіційне студентське об'єднання «Громада», асоціація «Зелений світ» та інші (Котигоренко, 2012, с. 499). Утворення цих об'єднань сформувало альтернативу КПУ в громадсько-політичному житті республіки. Початковими програмними засадами більшості громадсько-політичних організацій стало оновлення суспільства, позбавлення

компартії монополії на владу. Звісно, маючи обмеженні ресурси для реалізації поставлених цілей, ці організації не могли конкурувати з КПУ і ЛКМСУ. Лише УГС, прийнявши Декларацію принципів, ставила за мету незалежність України, адже це гарантувало б реалізацію економічних, соціальних, культурних, суспільних та політичних прав українців і національних меншин (Новородовський, 2020, с. 53).

У цілому поява перших громадських, національно-демократичних організацій наприкінці 1980-х рр. засвідчувала формування справжнього громадянського суспільства, яке продукує плюралізм думок, здатне нести відповідальність за власні дії і майбутнє країни. З прийняттям Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. і змін до Конституції УРСР почався процес стрімкого зростання чисельності політичних і громадських рухів. З цього моменту оформлення незалежності України набуло незворотного характеру.

Становлення перших вітчизняних громадських організацій показувало і низку проблем у сфері етнонаціональних відносин. Так, В. Котигоренко серед них визначив такі: 1) вияв національної свідомості окремими етнічними групами все ще наштовхувався на спротив з боку радянської влади, попри процеси демократизації; 2) відновлення етнічної самобутності зумовлювало бажання титульних етносів Радянського Союзу формувати власну державність; 3) перспектива стати громадянином України у носіїв неукраїнської національності, зокрема росіян, кримських татар, угорців, румунів та інших, зумовлювала спроби спротиву отримання статусу «національна меншина»; 4) невизначеність у сфері етнонаціональної політики; 5) послаблення українського національного руху регіонально-політичними чинниками і поява антиукраїнських і антиукраїномовних настроїв у східних і південних областях України; 6) відсутність реального досвіду законотворення з національних питань (Національні меншини, 2000, с. 275–276). Означені чинники сприяли появі суперечностей у суспільстві, які досить активно використовували радянські, а згодом російські спецслужби.

Особливе значення у державотворчих процесах мали перші організації національних меншин. Нерозв'язаність національного питання радянською владою зумовило низку етнонаціональних проблем на початку 1990-х рр., які держава мусила розглянути у першу чергу. М. Панчук справедливо зазначив, що «всі негативні процеси в етнонаціональній сфері (загострення конфліктних ситуацій, протистояння, силові прояви впливу і т. ін.) спричинені не стільки процесами політизації етносів, скільки неврегульованістю їхніх потреб розвитку на державному рівні, а інколи й спробами їх гальмування шляхом адміністративного тиску» (Панчук, 2012, с. 335–336). Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. розпочався процес політизації етнічності, про що свідчить поява на території України низки національних організацій кримських татар, німців, поляків, угорців, євреїв. Більшість з них не лише підтримала процес суверенізації України, але й активно долучилася до нього. Окремі політичні організації, які утворилися у цей період, у своїх програмних документах також порушували питання національних меншин в Україні, їхніх проблем і статусу (Новородовський, 2020, с. 50). Особливо активними були перші кримськотатарські організації, зокрема, Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) і

Національний рух кримських татар (НРКТ), створені у другій половині 1980-х рр. (Адамович, 2009, с. 357). ОКНР і НРКТ були не просто національними рухами, але й першими організаціями, які мали власну політичну стратегію (Allworth, 1998). Саме тому Г. Бекірова наголошувала, що кінець 1980-х – початок 1990-х рр. – це період інституалізації кримськотатарського руху (Бекирова, 2008, с. 398–413). Ці організації стали потужним чинником у боротьбі за повернення кримських татар на історичну батьківщину. На думку В. Котигоренка, кримськотатарські національні організації були найбільш ефективними на території УРСР у роки «перебудови». До того ж, низка громадсько-політичних організацій, зокрема Народний Рух України (НРУ), Українська Гельсінська спілка (УГС) та низка інших рухів підтримали вимоги кримських татар (Новородовський, 2020, с. 52–53). Інтеграція національних сил наприкінці 1980-х – 1990-х рр. мала вагоме значення у процесах суверенізації. Це стало першим кроком до формування громадянського суспільства.

Громадські об'єднання національних меншин на початку 1990-х рр. виходять на політичну арену з конкретними вимогами щодо національного самовизначення, економічних і соціальних питань тощо. Напередодні та після проголошення незалежності й демократичного розвитку сформувалися умови для плюралізму думок і поляризації політичної системи. Політизація громадських об'єднань у той час була єдиним оптимальним способом розв'язання поставлених цілей. На прикладі Чернівецької області охарактеризуємо ставлення етнічних груп до проголошення незалежності України. Зокрема, голови товариств єврейської культури ім. Е. Штейнбарса, польської культури імені Адама Міцкевича, «Беларусская Грамада» ім. Францішка Скорини, румунської культури ім. М. Емінеску заявили про підтримку незалежності України, її демократичного розвитку (Ротар, 2013, с. 99). Новостворені етнонаціональні рухи у більшій мірі підтримували ідею незалежності України з усіма її атрибутами. Власне це характеризувало їхню громадянську позицію на початку 1990-х рр. Щоправда, після проголошення незалежності вони активізували свої зусилля в освітній, культурній сфері, порушували мовне питання, а в подальшому і питання адміністративного статусу регіону їхнього компактного проживання.

Період 1991–1996 рр. характеризувався політичними, економічними і соціальними викликами для населення України. На цьому тлі відбувається політизація невдоволення, що проявилася масовими протестами (Мордовець, 2014). Здебільшого вони мали економічне і соціальне підґрунтя, пов'язане зі спадом рівня життя, виробництва. Починаючи з 1993 р. розпочалися масові акції протесту шахтарів, а згодом й інших працівників різних галузей (Мороз, 2018, с. 105). На думку Г. Іовчу, в 1991–1993 рр. було порушено діалог влади і страйкарів, що уповільнило інституалізацію протестної моделі політичної участі у суспільстві (Іовчу, 2009). Як наслідок, «масовий політичний протест» переходить у латентну стадію. Згодом, цей інструмент впливу застосовано активною частиною суспільства у 2001, 2004, 2013–2014 рр. Масовий політичний протест став вагомим чинником самоорганізації українського суспільства, яке виявилось здатним розв'язувати складні завдання у критичні моменти.

Ухвалення у 1992 р. Закону України «Про об'єднання громадян» зумовило активізацію роботи політичної еліти у розвитку громадянського суспільства (Токар). Водночас, окремі дослідники, аналізуючи документ, зазначають, що основна увага в ньому акцентована на функціонуванні політичних партій, а діяльність громадських організацій лишилася на другому плані (Левчук, 2009, с. 175). У цьому контексті варто зазначити, що новостворені організації умовно можна поділити на два типи: 1) ті, які штучно створені під певні політичні процеси (наприклад, для мобілізації електорату під час виборів); 2) ті, які сформовані для досягнення суспільно важливих цілей. Така практика від початку 1990-х рр. зберігається й до сьогодні (принаймні до початку гострої фази російсько-української війни 24 лютого 2022 р.).

Перша половина 1990-х рр. характеризувалася повільним переходом від нормативно-правової основи радянської політичної системи до нової демократичної. Хоч кількісні показники зареєстрованих об'єднань зростали, за фактом реальна їхня активність була на низькому рівні. Так, у 1991 р. кількість громадських організацій з міжнародним, всеукраїнським чи місцевим статусом в Україні сягала 324, а 1996 р. ці показники зросли до 3548. Реальну кількість організацій встановити складно, оскільки частина з них із певних причин припинила своє існування, а також через фіктивність окремих утворень (Левчук, 2009, с. 186).

Досить активно громадські об'єднання долучалися до розв'язання питань удосконалення нормативно-правової і законодавчої бази. Упродовж 1991–1996 рр. відбувається низка нарад, з'їздів, конференцій, на яких обговорювалися законопроекти Верховної Ради України і надавалися конкретні рекомендації. Одним з таких заходів стала семінар-нарада всеукраїнських громадських організацій та благодійних фондів, важливим питанням якої стало обговорення правових основ їхньої діяльності. Предметом дискусій на ній став законопроект «Про благодійну діяльність та благодійні організації», який містив розбіжності у концептуальних підходах. У Меморандумі, прийнятому за підсумками семінару наради, було сформовано рекомендації, серед яких відмічалася необхідність удосконалення Закону України «Про об'єднання громадян» (Левчук, 2009, с. 177). Утім, відсутність конструктивної співпраці громадських об'єднань, держави, міжнародних організацій і фондів стала певною перешкодою у розвитку громадянського суспільства. Тобто, громадські об'єднання у 1990-х рр. розглядалися здебільшого як формальні утворення, які не мали впливу на політичне життя країни. Очевидно, що це теж було одним із чинників низької залученості громадян у громадсько-політичне життя.

Упродовж 1990-х рр. з'явилася також низка організацій національних меншин, які спрямовували свою діяльність не лише у громадсько-політичну площину, але й у культурно-освітню. Особливо активну участь у цьому процесі взяла російська етнотнічність, лідери якої усвідомлювали необхідність творення власних форм участі у національно-культурному і громадсько-політичному житті (Хрящевська). Влада Росії використовувала російську меншину як «п'яту колону» для політичного тиску і гальмування державотворчого процесу

(Коцур, 2019, с. 192). Російському руху був притаманний чітко виражений політичний характер з орієнтацією на розбудову відносин з Росією. Характерною рисою їхньої діяльності в Україні стало підвищення статусу російської мови в Україні. Умовно російський рух варто поділити на дві групи: громадсько-політичні організації («Інтеррух Донбасу», товариство «Русь», Конгрес російських організацій України та ін.) та політичні партії, які взяли на озброєння проросійські гасла (Ковач, 2013, с. 44). Фактично російські культурні товариства, громадсько-політичні організації стали знаряддям пропагування і поширення російських мовно-культурних цінностей. У 1990-х рр. вони особливо активізувалися під час суспільно-політичної кризи у Криму.

На початку 1990-х рр. утворилася низка румунських, молдовських, угорських, польських, єврейських та інших об'єднань. У перші роки після розпаду СРСР відбувалася мобілізація та політизація етнічності, а отже діяльність національно-культурних товариств, організацій була спрямована на відновлення самобутності етнічної групи і участь у громадсько-політичних процесах регіонів України.

Наступний етап формування інститутів громадянського суспільства відбувся після ухвалення Конституції України 28 червня 1996 р. і тривав фактично до початку 2000-х рр. Хоча дослідники і характеризують цей період від початку прийняття нової Конституції України і утвердження в ній норм щодо свободи об'єднань громадян, все ж існує думка, що Конституція України мала б містити окремий розділ, присвячений громадянському суспільству (Гончарук & Шумка, 2011). Громадські об'єднання шукали підтримку власної діяльності як за кордоном, так і всередині країни. Політичні партії, які шукали можливості посилити власний суспільно-політичний вплив, збільшити електоральний потенціал, погоджувалися на співпрацю з ними (Андрійчук, 2013, с. 63).

Станом на 1996 р. публічних суб'єктів, що виступали інститутами громадянського суспільства, нараховувалося понад 12 тис. (Токар, 2020, с. 128). Кількість організацій із всеукраїнським чи міжнародним статусом упродовж 1992–1997 рр. зросла від 152 до 1006. У цілому, в 1997 р. кількість громадських організацій місцевого, всеукраїнського чи міжнародного характеру сягала 14148 (Левчук, 2009, с. 186–187). Попри кількісне зростання громадських об'єднань якісні зрушення у їхній діяльності були незначні. Все це пояснювалося відсутністю необхідної інфраструктури та фінансування (Левчук, 2009, с. 188). У 1998 р. кількість недержавних організацій становила близько 18 тис., з яких лише 2659 були дієвими (14,7 %). Здебільшого їхня діяльність стосувалася соціальних сфер життя суспільства. Серед них чільне місце займала робота з молоддю, захист інтересів певних категорій населення, робота з ветеранами, допомога людям поважного віку, охорона здоров'я і довкілля, вирішення проблем сім'ї, дітей і сиріт та ін. (Черкашина, 2016)

Варто відмітити регіональні особливості їхнього розвитку і діяльності, які зумовлені різним рівнем розвитку громадянської свідомості, історичними традиціями, наявним фінансуванням чи політичними чинниками. На початку 1997 р. лідерами за кількістю громадських організацій були Автономна

Республіка Крим (1427), Львівська (1407), Донецька (1340) області і місто Київ (1247) (Левчук, 2009, с. 187). У 1980-х – 1990-х рр. саме у них відбувалося формування впливових суспільно-політичних рухів. Якщо Київ і Львів стали центрами розвитку національно-демократичних сил, то у Криму і Донецькій області переважали інтернаціональні й робітничі рухи. Також у Криму особливо активізувалися кримські татари, які після повернення на історичну батьківщину прагнули розв'язання питання земельних наділів. Кримські татари мали намір не лише повернутися на історичну батьківщину, але й відігравати вагомую роль у громадських і політичних процесах. Масове обурення викликало відсутність положень у Конституції Криму щодо представництва кримських татар. Як наслідок, відбулася радикалізація частини цього етносу, особливо молоді й нависла серйозна загроза розгортання сепаратизму (Кемп). Зазначимо, що ситуація, яка склалася навколо Криму в 1990-х рр., виявила значну кількість проросійських сил, які використовували кримських татар у власних цілях. Зрештою, півострів став регіоном із домінуванням російської ідентичності.

Ще однією особливістю цього періоду став процес зміни старих паспортів радянського зразка на українські. У цьому контексті виникла проблема отримання паспортів іншої держави, особливо у регіонах компактного проживання національних меншин. Офіційної статистики не існує, але українська влада вважає, що з 1994 р. близько 200 тис. жителів Криму і східних областей України отримали російські паспорти і близько 40 тис. жителів Буковини – румунські паспорти (Malyarenko, Galbreath, 2013). Станом на 2015 р. Близько 94 тис. жителів Закарпаття отримали угорське громадянство за спрощеною процедурою (Тужанський, 2018). За іншими даними, понад 100 тис. закарпатців отримали угорські паспорти упродовж 2008–2018 рр. (Любка, 2018).

Відсутність реальних механізмів впливу суспільства на процес державотворення зумовила, з одного боку, відмежування значної частини населення від громадсько-політичної діяльності, яка сконцентрувала свою увагу на вирішенні власних економічних потреб, а з іншого – сформувала підґрунтя для радикалізації окремих груп населення (особливо молоді), які бажають швидких і якісних змін, а їхнім методом діяльності є протест. Останнє зумовлювало появу значної кількості українських націоналістичних рухів, які мали на меті здійснювати розбудову національної Української держави. Відсутність єдності серед них не давала позитивного синергетичного ефекту, а населення, яке не позбулося радянських маркерів мислення, не сприймало їхні ідеї.

Характеризуючи період після ухвалення Конституції, Н. Мороз зазначила, що Україна потрапила у зачароване коло: формування громадянського суспільства й модерної нації можливі у разі усунення від влади посткомуністичної олігархії, а усунути її може лише зріле і сформоване громадянське суспільство (Мороз, 2018, с. 105). Ймовірно, що саме це замкнене коло вело до наростання протестного потенціалу і створення неформальних організацій упродовж 1996–2004 рр. Загалом, кількісне зростання вітчизняних громадських організацій зумовлювалося й іншими чинниками, зокрема, внесеними змінами до Закону України «Про об'єднання громадян». Відзначимо також і мобілізацію

громадського ресурсу в цей період, у тому числі й організованого публічною владою. Головним завданням стало вирішення тогочасних проблем, виконання замовлень політико-ідеологічних сил, виконання функцій груп тиску.

Від початку 2000-х рр. відбувається поступова реалізація протестного потенціалу суспільства, причиною чого став наступ на демократію в Україні. У 2001 р. пройшли масові акції під гаслом «Україна без Кучми», а вже у листопаді–грудні 2004 р. відбулася Помаранчева революція. Щоправда, як зазначає В. Мордовець, тенденція розриву між протестним потенціалом суспільства і протестною активністю громадян зберігалася (Мордовець, 2014). Державні інститути намагалися використати громадські організації як джерело додаткової легітимізації, а отже, створювали умови розвитку для них, налагоджували діалог з активістами (Андрійчук, 2013, с. 63). Ці процеси були характерні переважно перед початком виборчих кампаній. Таким чином, влада намагалася заручитися підтримкою громадських організацій, рухів для збільшення власного електорального поля і формування певного політичного резерву.

У цілому, період від 1996 р. до 2004 р. характеризувався встановленням інституційної стабільності, що пов'язано із формуванням правового поля для розвитку і діяльності громадських об'єднань. Кількість зареєстрованих Міністерством юстиції України громадських об'єднань зросла з 1047 у 1996 р. до 1978 у 2003 р. (Мороз, 2018, с. 100). М. Токар відмічає стрімке зростання кількісних показників громадських організацій в Україні наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. Так, у 2000 р. їх було зафіксовано близько 27 тис., а у 2004 р. – близько 28 тис. (Токар, 2020, с. 129). Проте це лише формалізація громадянського суспільства. Його формування обумовлювалося потужною самоорганізацією під час Помаранчевої революції. Б. Череватюк вважає, що саме події листопада–грудня 2004 р. стали точкою відліку для формування громадянського суспільства, адже тоді активна частина населення наголосила на готовності розбудовувати демократичні інститути (Череватюк & Безпальча, 2015). У цьому також виявлялася позиція українського громадянина, який захищав демократичний вибір і цінності, шляхом протесту проти фальсифікацій.

Упродовж 1996–2004 рр. державні інститути намагалися сприяти національно-культурному розвитку національних меншин. Фактично цей період варто також охарактеризувати як зростання громадсько-політичної активності організацій національних меншин. Особливу увагу приділяли кримським татарам, оскільки існувала необхідність інтеграції і адаптації їх після репатріації. Станом на 1996 р. кримські татари мали недостатньо можливостей для політичної участі (зокрема, під час виборів) через відсутність у більшості з них українського громадянства. З часом держава поступово вирішила це питання. У 1997 р. було ухвалено Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України»», у якому спрощувалася процедура набуття статусу громадянина України для значної частини репатріантів (Адамович, 2009, с. 505). Кабінетом Міністрів України було прийнято низку відповідних програм на початку 2000-х рр., зокрема: «Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей,

відродження і розвитку їх культури та освіти» (10 січня 2002 р.), «Програма сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002–2005 роки» (25 січня 2002 р.), «Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року» (16 травня 2002 р.) (Коцур, 2019, с. 251). Названі документи передбачали проведення і низки культурно-освітніх заходів. Ці програми хоч і мали вирішувати важливе питання інтеграції кримських татар, але їхнє прийняття у 2002 р. свідчило про підготовку до парламентських виборів, а отже мобілізацію електорату серед кримських татар. У другій половині 1990-х – початку 2000-х рр. кримськотатарські організації спрямували свою діяльність на розвиток мови, писемності, освіти, культури, соціальні потреби, а також намагалися впливати на етнонаціональну політику держави. Загалом, у кримськотатарському русі сформувалися дві великі групи: 1) громадсько-політичні організації, які намагалися представляти інтереси кримських татар, співпрацюючи з органами влади; 2) неполітичні громадські організації, які намагалися вирішити важливі економічні, соціальні чи гуманітарні питання (Червеняк, 2021, с. 106–107). Окремо варто виділити групу, яка представлена радикальними кримськотатарськими організаціями. Наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. активізували свою діяльність такі кримськотатарські громадські організації, як «Адалет», «Маарифчі», «Арбій Бірлігі», «Міллет». «Адалет» поставив за мету формування у Криму національної держави на основі самовизначення кримськотатарського народу. Масові сутички кримських татар з російським населенням півострова зумовлювало формування загонів самооборони – «аскерів». Проте це лише поглибило етнонаціональну напругу на півострові, оскільки «аскери» захищали самозахоплені землі (Коцур, 2019, с. 209). Економічні, соціальні, культурні, освітні проблеми етнічних спільнот або корінного народу півострова досить часто політизувалися. Культурно-освітня діяльність кримськотатарських об'єднань була спрямована здебільшого на відновлення традицій, популяризацію кримськотатарської мови і писемності. Асоціація кримськотатарських працівників освіти «Маарифчі» організувала власну роботу навколо питання відродження і розвитку кримськотатарської мови (Нападиста, 2017, с. 268–269). На початку 2000-х рр. спостурігалася також втрата проросійськими організаціями підтримки кримської влади

Досить активними у громадсько-політичному житті були угорці. Станом на 1 січня 2001 р. офіційно було зареєстровано 11 угорських громадських організацій: Демократична спілка угорців України, Товариство угорської культури Закарпаття, Товариство угорської інтелігенції Закарпаття, Форум угорських організацій Закарпаття, Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство, Закарпатське угорськомовне наукове товариство, Закарпатське угорськомовне товариство студентів та молодих дослідників, Спілка угорських журналістів Закарпаття, Закарпатська угорська асоціація скаутів, Спілка угорських бібліотекарів Закарпаття, Закарпатське угорське товариство працівників охорони здоров'я (Коцур, 2019, с. 234–235). Практично всі угорські організації у 2000-х рр.

зосередили зусилля на збереженні угорської ідентичності у Закарпатті. Поступово відбулася політизація угорських рухів та формування політичних партій. Таким чином, у місцях компактного проживання угорців зберігається досить тісний взаємозв'язок з мовно-культурними традиціями Угорщини.

Загалом, у Закарпатті у 2000-х рр. сформувалася розгалужена система громадських об'єднань національних меншин, які ставили за мету розвиток національної культури, рідної мови, традицій, духовне збагачення. Крім угорських, активно працювали організації румунів (Соціально-культурне товариство румунів Закарпаття ім. Г. Кошбука, Соціально-культурне товариство румунів Закарпаття ім. Іоана Міхалі де Апша, Закарпатська обласна румунська спілка «Дачія», Товариство румунської молоді ім. М. Емінеску), словаків (обласне Культурно-освітнє товариство «Матица Словенська», Товариство словаків Закарпаття ім. Людовіка Штура, Товариство словацької інтелігенції, Закарпатське обласне культурно-просвітнє товариство словацьких жінок «Довіра»), ромів («Ром сом», «Унг-ромен», «Лаутарі», «Скгіпе», конгрес ромів Закарпаття «Праліпе»), євреїв (Єврейське культурно-освітнє товариство) та ін. (Закарпаття в етнополітичному вимірі, 2008, с. 595–604). Реалізація ними низки культурно-освітніх заходів сприяла гармонізації етнонаціональних відносин, формуванню взаємоповаги до інших національностей і культур, усвідомленню себе як частини певної культури групи чи українського суспільства у цілому.

Поступово активізувалися польські, румунські, молдовські, єврейські організації, які ставили за мету збереження власної ідентичності й розвиток культурного надбання, контактів з історичними батьківщинами. Саме наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. були утворені Соціально-культурне товариство румунів Закарпаття ім. Іоана Міхалі де Апша, Закарпатська обласна румунська спілка «Дачія», Польський дім у Києві, Київське культурно-освітнє товариство ім. Адама Міцкевича, Київське національно-культурне товариство поляків «Згода», Польський культурний центр в Одесі, Товариство польської культури Львівщини, Всеукраїнський єврейський конгрес, Єврейська конфедерація України, Об'єднана єврейська община України, Федерація єврейських громад України, Всеукраїнська національно-культурна молдавська асоціація, Товариство молдавської культури, громадська організація «Спілка вірмен України» та ін. Ці організації у співпраці з місцевими органами влади здійснювали низку заходів для поширення власних культурних традицій, як частини етнокультурного різноманіття України.

Про актуалізацію питання національних меншин свідчить формування у 2000 р. Ради представників громадських організацій національних меншин при Президентові України. Це був дорадчо-консультативний орган, який мав сприяти підвищенню ролі громадських організацій у процесі прийняття державними органами влади рішень стосовно розвитку етнічної, релігійної, культурної, мовної самобутності національних меншин України (Леонова, 2005, с. 63). Функціонувала Рада до 2006 р., а її членами були 24 представники від національно-культурних товариств всеукраїнського чи обласного рівня.

Особливу увагу слід звернути на появу численних молодіжних організацій. Цьому сприяла як нормативно-правова й законодавча база, прийнята

наприкінці 1990-х рр., так і суспільно-політичні процеси, які стали передумовою до Помаранчевої революції. Станом на 1998 р. кількість зареєстрованих молодіжних і дитячих громадських організацій сягала 66, а їхня діяльність була спрямована на адаптацію молоді. Наприкінці 2000-х рр. ця цифра зросла до 2529 молодіжних організацій і 242 студентських. Вони охоплювали широкий ідеологічний спектр: національно-радикальний, національно-демократичний, загальнодемократичний, соціалістичний та неокомуністичний (Редзюк, 2020, с. 99–100). У подальшому молодіжні організації стали рушієм змін в умовах Помаранчевої революції і Революції гідності.

В умовах Помаранчевої революції відбувся сплеск активності суспільства, яке мало вже всі ознаки громадянського. Швидка самоорганізація суспільства пояснюється низкою чинників: 1) емоційне особистісне сприйняття фальсифікації результатів виборів як приниження честі й гідності; 2) історичні особливості самоорганізації суспільства в умовах кризових явищ; 3) наростання протестного потенціалу на початку 2000-х рр. Помаранчева революція, здатність суспільства брати відповідальність за майбутнє підтвердили належність України до європейського цивілізаційного виміру на духовному, ціннісному і ментальному рівнях (Медвідь & Гордієнко, 2006). Та найголовніше – учасники революції усвідомлювали себе як українців (громадянином України), яким не байдуже майбутнє держави. Водночас українське громадянське суспільство, яке постало у 2004 р., у постмайданний період поступово втрачало свій потенціал через швидке розчарування, зумовлене політичною, а згодом і економічною кризами.

У той період Й. Зісельс зазначав, що події листопада–грудня 2004 р. могли розколоти країну за цивілізаційним вибором, а не за етнічною ознакою. На його думку, суспільство не задумується над тим, що «на ідентифікаційних моделях будується цивілізаційна модель» (Хруслінська & Тима, 2011, с. 146–147). У цьому контексті громадянська ідентичність національних меншин мала більшу вагу, ніж етнічна. Відмітимо, що російська меншина, зросійщені етнічні групи Сходу і Півдня України були антагоністами європейського цивілізаційного виміру, а отже, і противниками Помаранчевої революції. Соціологічні дослідження у 2004 р. засвідчили, що значний відсоток російської етноспільноти і російськомовних українців ідентифікували себе як громадяни Радянського Союзу (Коцур, 2019, с. 261). Це фактично пояснювало тяжіння до євразійського цивілізаційного виміру. Означена категорія населення сприймала євроінтеграційний вибір – як ворожий їхнім світоглядним цінностям, розвиток української мови і культури – як дерусифікацію (Scarr, 2017). Частина національних меншин підтримувала Помаранчеву революцію і перспективу подальших демократичних перетворень. Особливо варто відмітити участь кримськотатарських організацій, які підтримували демократичні перетворення, з одного боку, а з іншого – протистояли проросійським організаціям на півострові. Серед них назвемо «Адалет», «Авдет», «Хізб ут Тахрір аль Ісламія», які попри радикальні погляди щодо статусу Криму (вони домагалися відродження кримськотатарської нації з приходом держави), підтримали В. Ющенка і Помаранчеву

революцію. Ймовірно, така реакція була зумовлена протистоянням із російськими організаціями. Помаранчеву революцію також підтримала низка польських, єврейських, угорських, румунських організацій. У цілому, виборчі табори як В. Януковича, так і В. Ющенко знайшли підтримку серед національних меншин, що пояснювалося очікуваннями змін в етнопатрістичній політиці. Частково цьому сприяли політтехнології, завданням яких була мобілізація електорату серед різних етнічних груп. Водночас, фальсифікація виборів, перспектива згортання демократичного поступу зумовили підтримку масових протестів.

Наступний, постпомаранчевий період позначився спадом громадської активності суспільства, зумовленим розчаруванням широких мас населення України економічними проблемами, внутрішньополітичними суперечками, розбалансованістю державного механізму (Мороз, 2018, с. 107). Водночас відбувалося зростання рівня самоідентифікації, передусім громадянами України, практично у всіх регіонах (Ротар, 2015, с. 62–63).

Попри кількісне зростання вітчизняних громадських об'єднань, їхню інституалізацію, вони здебільшого набували ознак формальності, а їхня діяльність відбувалася лише напередодні виборчих кампаній. Тобто, як і наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. громадські об'єднання ставали ресурсом, а інколи інструментом політичних партій для досягнень власних цілей. Разом з тим, після подій Помаранчевої революції будь-які спроби держави взяти під контроль громадський сектор зумовили активізацію громадянського суспільства, яке згуртувалося для самозахисту. Громадяни усвідомлювали значення громадських організацій як центрів захисту і реалізації їхніх прав. У цих умовах наукова спільнота, політичні діячі розгорнули дискурс стосовно місця громадянського суспільства у суспільно-політичних процесах країни (Токар, 2020, с. 130–131). Зазначимо, що протест – апробований інструмент впливу на владні інститути – став важливим проявом громадянського суспільства у цей період. Логічним є те, що мирне врегулювання ситуації мало б зумовити формування принципово нової політичної практики, яка б відрізнялася від радянської чи пострадянської. Утім, із завершенням періоду президентства В. Ющенко відбувалося і згортання практики діалогу з протестувальниками. Прикладом є розгін Податкового майдану (Балабан, 2018, с. 77).

Упродовж 2005–2010 рр. влада діяла подвійними стандартами: з одного боку, пішла на згортання публічного контактування з громадянським суспільством, а з іншого – виконуючи вимоги європейських партнерів, налагодила роботу з вироблення державної політики розвитку громадянського суспільства, формування і реалізацію першочергових заходів (Токар, 2020, с. 131–132). Як наслідок, були сформовані загальнонаціональні, регіональні й місцеві програми підтримки розвитку громадянського суспільства, але діалог між державними й інститутами громадянського суспільства поступово згортався, що зумовлювало у подальшому використання адміністративного ресурсу і уповільнення демократичного поступу.

У 2006 р. була створена Рада з питань етнопатрістичної політики при Президентіві України, як консультативно-дорадчий орган. До її складу мали

входити представники від громадських організацій національних меншин, голова Державного комітету України у справах національностей та міграцій. Фактично, перед нею поставлено мету «всебічного сприяння збереженню громадянської злагоди в суспільстві, гармонізації міжнаціональних відносин, розвитку етнічної, культурної, мовної та духовної самобутності національних меншин» (Президент України, 2006). Відповідні місцеві підрозділи формувалися при обласних державних адміністраціях, зокрема, Рада з питань етнонаціональної політики Донецької ОДА, Луганська обласна робоча група з профілактики проявів ксенофобії та міжетнічних конфліктів серед молоді, Рада представників національно-культурних товариств Одеської області при Управлінні культури і туризму Одеської ОДА, Регіональна рада з питань етнонаціональної політики Чернівецької області та ін. Вони мали на меті сприяти етнонаціональній згоді у областях, захищати інтереси національних меншин і бути суб'єктом регіональної етнополітики (Коцур, 2019, с. 281–282). Утім, слід зазначити, що такі консультативно-дорадчі органи у багатьох випадках були формальністю.

У 2010 р. почався новий етап розвитку громадянського суспільства, пов'язаний зі згортанням демократизації суспільства, відсутністю реальних механізмів розв'язання суспільних, громадсько-політичних, соціальних, економічних, етнополітичних викликів, зростанням протестного потенціалу. Водночас продовжувалася інституалізація громадських об'єднань, удосконалення нормативно-правової і законодавчої бази, яка врегульовувала їхню діяльність. Тобто велася системна робота з унормування діяльності інститутів громадянського суспільства.

Як і в попередні роки, рівень участі громадян у громадських організаціях залишався на низькому рівні. Пересічне населення не вірило, що громадські організації мають реальну змогу впливати на політичні процеси. Парадоксальною у цьому контексті є ситуація, коли кількість організацій зростає, а участь громадян у них при цьому знижується (Балабан, 2013, с. 108). При цьому кількісні показники інститутів громадянського суспільства не відображають їхню якісну суспільно-політичну діяльність. За різними оцінками, лише 8–9 % організацій є постійно діючими і активними. Значна частина громадських об'єднань створювалася на певну короткострокову перспективу (під час виборів, для реалізації певних проектів тощо). Зазначимо, що низка організацій досить часто створювалися як колопартійні й через них досить часто розподілялися кошти з державного бюджету (Шайгородський, 2021, с. 321–322). Ймовірно, це теж вплинуло на значний відсоток недовіри до громадських організацій. Так, згідно з даними соціологічного дослідження Центру Разумкова станом на березень 2013 р. 45,5 % громадян України не довіряли громадським організаціям, тоді як рівень довіри становив 39,5 % (Калінічева, 2013). Утім, попит на зміни у суспільному житті все одно існував, що зумовлювало появу нових організацій у цей період, зокрема: «Новий громадянин», «Сила людей», «Третя республіка» та ін. (Мяло, 2013, с. 111).

Попри поступове закріплення правового статусу громадських об'єднань України Конституцією й відповідними законодавчими й нормативно-правовими

актами до 2013 р. громадсько-політична активність суспільства була на низькому рівні. Згідно з даними дослідження Інституту соціології НАН України близько 85 % опитаних громадян не належали до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів (Гаврилюк, 2016, с. 277). Попри це їхня чисельність невпинно зростає. Якщо у 1991 р. їхня кількість сягала близько 300 організацій, то у 2013 р. – 67 155 (а включно з молодіжними – 72 605) (Осауленко, 2014), а у 2014 р. – 74 260 (без урахування тимчасово окупованої АР Крим і м. Севастополь) (Зорич, 2014, с. 94).

Особливістю цього періоду стала активізація національних меншин, протести окремих організацій проти Закону України «Про засади державної мовної політики», який сприяв русифікації. Конгрес національних громад, до яких увійшли болгарська, естонська, єврейська, литовська, німецька, польська, румунська, ромська, угорська, кримськотатарська, татарська та вірменська громади, негативно оцінили цей документ, апелюючи, що він покликаний захищати лише російську мову. Аналогічної позиції дотримувалася Асоціація єврейських організацій та общин України. На думку голови цієї асоціації захисту мови потребували ті національні меншини, які не мали власної державності, зокрема, кримські татари, кримчаки, караїми, гагаузи, роми. Водночас окремі організації російської меншини підтримували цю ініціативу і наголошували на необхідності надання російській мові статусу другої державної (Коцур, 2019, с. 383–384). Мовне питання фактично мобілізувало громадські об'єднання, зокрема, національних меншин. У цьому контексті спостерігався потужний вияв громадянської ідентичності євреїв, кримських татар, гагаузів, вірмен та інших етнічних груп, які вважали за доцільне органічний розвиток мов національних меншин, який не шкодитиме розвитку української мови як державної. У контексті мовного питання населення ідентифікувало себе як частину української, російської, європейської культурної традиції чи інших культурних традицій власного етносу. Дослідження Центру Разумкова показали зростання частки тих, хто ідентифікує себе як частину української культурної традиції з 58 % до 68 % упродовж 2008 – кінця 2013 рр., а щодо російської – скорочення з 15,5 % до 6 % (Якименко, 2021, с. 142). З одного боку, ці дані демонструють реакцію суспільства на спроби русифікації, а з іншого – вказують на певну популяризацію української мови і культури серед населення України, а також зростання показників громадянської самоідентифікації.

Відмітимо ще два важливі етапи розвитку інститутів громадянського суспільства, пов'язаних із постреволюційними процесами після подій зими 2013–2014 рр. і початком російсько-української війни. Українське громадянське суспільство взяло на себе відповідальність за подальше державотворення і виконувало окремі функції держави у найбільш кризовий період. Формування нових волонтерських організацій, добровольчих формувань, громадських об'єднань різного характеру стало черговим етапом розбудови громадянського суспільства. Їхня поява стала закономірним явищем, адже у 2014 р. держава не була готова використати монополію на застосування сили проти загрози сепаратизму і протистояти російському вторгненню, не здатна була у повному

обсязі забезпечити військових, а тим паче добровольчих підрозділів, які досить швидко організувалися (Новородовський & Новородовська 2021, с. 183). У 2014–2015 рр. були здійснені спроби виробити механізм співпраці між інститутами громадянського суспільства і державними органами влади, який би підвищив ефективність формування демократичного суспільства і захист територіальної цілісності країни. Про це свідчить прийняття низки нормативно-правових і законодавчих актів, які врегульовували діяльність волонтерських організацій чи добровольчих підрозділів та окреслювали межі взаємозв'язків із державними інститутами. Проте співпраця з державними інститутами поступово переросла в конкуренцію і стала причиною різного роду суперечностей між волонтерами, добровольцями, громадськими активістами, з одного боку, та органами державної влади і місцевого самоврядування – з іншого.

Станом на 1 січня 2021 р. кількість зареєстрованих організацій громадянського суспільства становила 160 тис. (Маккарті, 2021). Втім кількісна складова інститутів громадянського суспільства ще не означала її високий якісний рівень. М. Кармазіна зазначила, що «громадські організації нині є тим інститутом, який, на жаль, не викликає довіри» (Зорич, 2014, с. 94). Принаймні така тенденція спостерігалася до кінця 2013 р. Причиною цього є їхня кон'юнктурність, у багатьох випадках залежність від політичних сил чи окремих персоналій, фіктивність тощо. Відповідно, це впливає на громадсько-політичну активність населення, вплив суспільства на діяльність влади та на здатність розв'язувати важливі проблеми міста, району, області, держави. До того ж, лишалася невисокою оцінка громадянами здатності впливати на суспільно-політичні процеси. Довіра до інститутів громадянського суспільства зростає лише після подій Революції гідності й початку російсько-української війни.

Після 24 лютого 2022 р. громадські об'єднання, дістали чергову нагоду інтегрувати навколо себе однодумців задля відсічі збройній агресії Російської Федерації. Фактично з цього моменту настав новий етап розвитку інститутів громадянського суспільства України, який характеризувався здатністю самоорганізації і діяльності певних груп населення в умовах воєнного стану. Аналізуючи перший місяць активної фази російсько-української війни у 2022 р., ми спостерігаємо значну активізацію українського суспільства, його консолідацію для вирішення завдань збереження української державності та її народу. Як і в 2014 р. громадські, волонтерські організації, рухи, добровольчі формування створили «інструментальний ресурс», який сприяв державним інститутам у виконанні своїх безпосередніх функцій в умовах воєнного стану. Щоправда, на відміну від 2014 р., у 2022 р. держава була готова використати монопольне право на застосування сили, створила всі умови для функціонування військових адміністрацій тощо. У цьому випадку інститути громадянського суспільства стали допоміжним елементом у гарантуванні захисту і безпеки населення України, державного суверенітету, територіальної цілісності й незалежності.

Безумовно, здатність до швидкої і рішучої самоорганізації суспільства з метою захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз і викликів формує перспективу розвитку громадянських інститутів, які можуть виступати як суб'єктом, так і

об'єктом державної політики. Нині сформована потужна мережа громадських об'єднань, у тому числі національних, волонтерських організацій, добровольчих формувань, які злагоджено взаємодіють в умовах воєнного стану. Чи буде дієвою така форма співпраці у мирний час? Цілком реально, за умови, якщо політичні діячі, партії будуть знаходити консенсус у вирішенні гострих суспільно-політичних питань, не використовуватимуть методи маніпуляцій, зокрема, у етнонаціональному, мовному, релігійному питаннях і не використовуватимуть активні громадські, волонтерські, добровольчі рухи для обслуговування власного рейтингу. З іншого боку, громадські об'єднання мають створити власний кадровий резерв, який готовий буде ефективно змінити у найближчому майбутньому нинішній актив організацій. Держава, врахувавши досвід роботи громадських об'єднань, має, відповідно, удосконалити законодавство й вибудувати оптимальні умови співпраці.

Отже, формування інститутів громадянського суспільства було досить складним процесом, динаміка якого зумовлювалася поступовими трансформаціями в Україні. Перехід від пострадянського до більш європейського формату побудови державних і громадських інститутів зумовлював, з одного боку, суспільну конфронтацію (між прихильниками змін і старих, радянських порядків), а з іншого – формував підґрунтя для демократичного поступу. Створення оптимальної законодавчої бази, яка врегульовувала б діяльність громадських об'єднань, мало лише прискорити перетворення суспільства. Упродовж тривалого періоду держава сформувала законодавчу і нормативно-правову базу, яка визначила поняття, статус громадських об'єднань. Разом з тим активність більшості населення у формуванні й діяльності інститутів громадянського суспільства була не надто високою. Лише з 2014 р. відбувся дійсно помітний сплеск, пов'язаний з Революцією гідності й початком російсько-української війни. Розгортання гострої фази війни після 24 лютого 2022 р. ще більше активізувало і сконсолідувало населення. Вітчизняні громадські об'єднання стали важливим ресурсом у забезпеченні територіальної цілісності та сприянні захисту України. Високий рівень самоорганізації населення у надскладні періоди є ознакою значного потенціалу для демократичного поступу. У такі моменти громадянська ідентичність значно переважала етнічну. Діяльність громадських об'єднань відіграла значну роль у поширенні громадянської ідентичності. Реалізація проєктів, участь у масових заходах, у тому числі протестних, стимулювали ідентифікаційні процеси у різних страт населення. Поступово така діяльність поглиблювала усвідомлення своєї самотності, належності й значущості як особистості та громадянина. За умови налагодження реальної й плідної співпраці з державними органами влади громадські об'єднання здатні швидко і якісно брати участь у державотворчих процесах.

Вітчизняні громадські об'єднання в умовах російсько-української війни

Активним рушієм Революції гідності стали громадські об'єднання, які, незалежно від власних ідейних поглядів, об'єдналися у боротьбі за демократичний поступ країни і її євроінтеграційний зовнішньополітичний вектор. Попит

на зміни у суспільстві зростає, а відсутність реальних кроків з боку влади змушувала громадськість шукати способи втілення цих змін. Характерною рисою суспільства після Революції гідності є побудова системи горизонтальної мобільності шляхом формування низки громадських об'єднань, волонтерських організацій, спільнот у соціальних мережах тощо. У світогляді й поведінкових практиках громадян України відбувається остаточний перехід від посткомуністичного патерналізму до активістського типу політичної поведінки (Державне політичне управління, 2017, с. 196). Активістська поведінка характеризувалася не лише проявом протесту проти негативних суспільно-політичних, економічних, соціальних явищ, але й конструктивною співпрацею інститутів громадянського суспільства з державними інститутами, місцевим самоврядуванням, міжнародними організаціями, силовими структурами, насамперед у протистоянні російській агресії.

За даними Freedom House рівень розвитку громадянського суспільства в Україні упродовж 2013–2014 рр. зріс з 2,75 до 2,50 бала (до 2019 р. оцінювання здійснювалося у спадаючому порядку). Проте рівень політичної культури лишився на невисокому рівні, що пояснюється зниженням впливу громадянського суспільства на владні інститути (Кондратенко, 2023, с. 66). У 2021 р., згідно з даними дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» довіру до громадських об'єднань висловили 39 % опитаних (Шайгородський, 2022, с. 309–310). Крім того, 9 % громадян погоджуються з тезою, що інститути громадянського суспільства ефективно працюють і докладають усіх зусиль для розв'язання важливих суспільних проблем, а ще 34 % – вважають, що вони частково мають змогу вирішувати певні суспільно важливі завдання, натомість 31 % впевнені, що громадські об'єднання не розв'язують жодної із важливих проблем суспільства (Центр Разумкова & Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 2020). Такі суспільні настрої певною мірою зумовлені відсутністю оптимальних механізмів співпраці громадських і державних інститутів, браком реального впливу громадських об'єднань на політичні, економічні й соціальні процеси, що дозволяло б ефективно використовувати громадський ресурс для розв'язання важливих питань як місцевого, так і всеукраїнського значення. Значна частина населення переконана, що діяльність вітчизняних громадських організацій є звичайною формальністю, а отже, вони не мають суттєвого впливу. До того ж, держава намагалася повністю взяти під контроль їхню діяльність, щоб мати змогу легітимізувати окремі свої рішення в очах суспільства. Попри це, події Революції Гідності засвідчили необхідність у таких інститутах громадянського суспільства, які здатні співпрацювати з владою, контролювати її або частково перебирати її функції. Саме в умовах російсько-української війни інститути громадянського суспільства активізували свою діяльність, спрямовану на захист України.

Упродовж 2014–2022 рр. тривало зростання кількості громадських об'єднань в Україні. Особливо виразно така тенденція прослідковувалася після 2015 р., коли волонтерські організації поступово почали легалізовуватися. У 2015 р. кількість зареєстрованих громадських організацій сягала 64 526 осіб, у

2016 р. – 70 321, у 2017 р. – 75 988, у 2018 р. – 80 461, у 2019 р. – 84 608, у 2020 р. – 88 882 (Шайгородський, 2022, с. 307), а у 2021 р. – 92 470 (USAID, ICNL, & FHI 360, 2021). Зазначимо, що у 2019 р. було запроваджено онлайн-реєстрацію громадських об'єднань, що, безумовно, стало позитивним зрушенням (USAID, ICNL, & FHI 360, 2020). Утім, участь населення в громадському житті була не надто високою, незважаючи на результати Революції гідності й початку російсько-української війни. За результатами опитування Центру Разумкова в грудні 2019 р. частка громадян залучених до громадської діяльності становила майже 10 % (Якименко, 2021, с. 172). Ймовірно, такий низький показник зумовлений такими чинниками: 1) низьким рівнем віри у можливість змінити ситуацію в країні/області/районі/населеному пункті; 2) невисокий рівень життя спричиняв пошук додаткового заробітку, а не участь громадському житті.

Ще одним чинником, який визначає рівень довіри чи недовіри до інститутів громадянського суспільства, є обізнаність громадян про їхню діяльність. Результати дослідження «Відсотковий механізм для фінансування організацій громадянського суспільства в Україні – 2020», здійсненого Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» і соціологічною службою Центру Разумкова на замовлення ICAP Єднання, засвідчили, що лише 15 % громадян цілком обізнані про діяльність громадських об'єднань, ще 44 % хоч і не знають, але виявляють бажання детальніше дізнатися про їхню діяльність, а 41 % – не ознайомлені й не виявляють інтересу до цього питання (Центр Разумкова & Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 2020). Громадяни хоч і висловлюють довіру до громадських організацій проте не долучаються до їхньої діяльності, натомість беруть участь у громадському житті у громадах поза громадськими організаціями (Freedom House, 2021).

У 2014–2022 рр. вітчизняні громадські об'єднання активно намагалися долучатися до формування державної політики. У 2020 р. 150 громадських організацій долучилися до розробки дорожньої карти громадянського суспільства в Україні, яка ініційована ICAP Єднання, Українським незалежним центром політичних досліджень, Центром демократії та верховенства права. Внесені пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правової і законодавчої бази, яка врегульовує діяльність громадських об'єднань, пріоритети реформування, запобігання викликам і загрозам громадській діяльності були покладені в основу Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 (USAID, ICNL, & FHI 360, 2021). Безумовно такий досвід співпраці між інститутами громадянського суспільства і державою є важливим для подальшого процесу розвитку країни. Адже, по-перше, державні інститути, використовуючи конструктивні рекомендації вітчизняних громадських організацій, ефективніше можуть упроваджувати реформи, по-друге, поглиблюється взаємозв'язок під час вирішення важливих питань і, по-третє, участь громадського сектору в розробці нормативно-правових документів чи законодавчих актів формуватиме потужний кадровий потенціал для політичних партій чи державних органів влади. Надалі подібний досвід співпраці буде важливим в

умовах повоєнної відбудови, адже громадянське суспільство «є виразником та захисником інтересів і прагнень різноманітних суспільних груп та громадян» (Президент України, 2021).

Попри наявність певних складнощів у взаємодії між громадянським суспільством і українською владою держава здійснювала підтримку діяльності громадських організацій. Особливо чітко це прослідковувалося упродовж минулого десятиліття. Лише у 2019 р. на їхню діяльність було виділено близько 887 млн грн. Від Українського культурного фонду на організацію понад 90 культурно-мистецьких проєктів, ініційованих національними меншинами, надано 70 млн грн упродовж 2018–2020 рр. Крім того, громадські об'єднання мають змогу отримувати грантові кошти від міжнародних партнерів України на реалізацію певних проєктів. Починаючи з 2014 р. ЄС надав таку фінансову підтримку 200 громадським об'єднанням України (Якименко, 2021, с. 168–169). Тобто, можливості реалізації певних заходів чи проєктів громадські організації мали. Більше того, правових бар'єрів щодо джерел фінансування громадських об'єднань не існувало. Єдине, як зазначає О. Дмитренко, частка бюджетного фінансування все ще лишалася на невисокому рівні. Його збільшення зумовить зростання інституційної спроможності неурядових організацій (Дмитренко, 2020, с. 53). Зростання фінансових можливостей інститутів громадянського суспільства суттєво підвищує ефективність їхньої діяльності.

Попри окупацію Криму, частини Донецької і Луганської областей, яка сконсолідувала суспільство, політична еліта була не готова чи навіть, певною мірою, неспроможна реагувати на зовнішньополітичні виклики. Суцільні розбіжності, які виникали на системному рівні, суттєво знижували ефективність реалізації заходів захисту територіальної цілісності та інформаційного простору. Водночас згуртоване громадянське суспільство, яке готове було взяти на себе відповідальність за захист територіальної цілісності й державного суверенітету України, сформувало «інструментальний» ресурс (через громадські інститути та неінституційні об'єднання), що дозволило вирішити низку важливих завдань національного значення (Державне політичне управління, 2017, с. 43). Фактично інститути громадянського суспільства, які пройшли Революцію гідності чи утворилися в цей період, взяли на себе відповідальність і розгорнули діяльність спрямовану на захист територіальної цілісності та державного суверенітету, матеріально-технічного забезпечення військових і добровольців, організували роботу з внутрішньо переміщеними особами. У 2014 р. громадянське суспільство України отримало суттєвий потенціал для перезавантаження влади, реалізації змін, спрямованих на укріплення демократичного розвитку країни. Відбувається активізація громадських ініціатив безпекового характеру, зокрема, волонтерського руху, який став безпрецедентним виявом громадської самоорганізації. Значна кількість громадських організацій безпосередньо чи опосередковано долучилася до волонтерського руху, що стало поштовхом для розвитку громадянського суспільства та публічно-управлінських відносин (Токар, 2020, с. 134). Різноманітність волонтерської та суспільної активності спонукала громадянську самоідентифікацію.

Важливим аспектом діяльності громадянського суспільства – поширення ідеї єдності України. Відповідно, відбувалася реалізація проєктів «Єдина країна», «Ми – українці», «Крим – це Україна» та ін. Вони виконували здебільшого інформаційно-просвітницьку функцію, руйнуючи російські міфи і висвітлюючи реальну історію України. Назви згаданих проєктів свідчать про важливість об'єднання українського суспільства навколо важливих цінностей, навколо яких має будуватися громадянська нація: незалежність, самобутність, єдність, демократичність, цивілізованість.

Волонтерство в Україні явище не нове, про що свідчать як наявні міжнародні угоди й державні нормативно-правові документи, так і активна участь молоді у різних соціальних проєктах. Аналізуючи особливості діяльності, напрями роботи, структуру, спостерігаємо різницю між волонтерськими організаціями до початку Революції гідності й після неї. Їхньою особливістю під час революційних подій і російсько-української війни стала стихійна самоорганізація активної частини населення з метою допомоги учасникам революції, військовим, добровольцям. Формування потужного волонтерського руху цілком закономірне явище, оскільки у 2014 р. держава була не здатна у повному обсязі забезпечити військових, а тим паче добровольців (Новгородовський & Новгородовська, 2021, с. 183). Загроза державному суверенітету, територіальній цілісності сприяла зростанню громадянської самоідентифікації населення, що зумовило зростання громадянської активності українців, виникненню нових громадських організацій. Піднесення громадянської ідентичності, незалежно від етнічного походження, віросповідання чи світоглядних цінностей, сприяло згуртуванню суспільства. У цьому контексті волонтерський рух став інтегруючим ресурсом, здатним об'єднати різні категорії населення задля досягнення поставленої мети.

За результатами дослідження «Волонтерський рух в Україні», проведеного на замовлення ООН, 81 % опитаних вважають, що волонтерський рух є обов'язковою складовою громадянського суспільства, 85 % – що волонтерство сприяє зміцненню миру, а 62 % – визнали позитивну роль волонтерів у змінах, які відбулися в українському суспільстві (Павлюк, 2015, с. 91). Станом на кінець 2015 р. найбільший відсоток довіри населення України був зафіксований саме стосовно соціальних інституцій та інституцій громадянського суспільства. Так, результати опитування Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка у листопаді 2015 р. засвідчили найвищий рівень довіри до волонтерів (74 %). Паралельно спостерігалось зростання динаміки довіри до громадських об'єднань (Балакірева & Дмитрук, 2016), які від початку російсько-української війни стали активними учасниками різних акцій, у тому числі благодійних. У 2017 р. згідно з результатами дослідження Центру Разумкова довіра до волонтерських організацій сягала 66,7 %. Цей показник був найвищим, порівняно з іншими інститутами (Державне політичне управління, 2017, с. 79). До 2020 р. він дещо знизився – до 60 % (Оцінка громадянами ситуації, 2020), що вірогідно пов'язано зі згасанням активності волонтерських організацій. У 2021 р. рівень довіри до громадських організацій становив 50 %, а недовіри – 14 %. Щодо волонтерських організацій, то ці показники були 69 % і 9 % довіри і недовіри, відповідно (Якименко, 2021, 170).

Дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) також показували високий рівень довіри населення до волонтерів упродовж 2014–2021 рр. (Київський міжнародний інститут соціології, 2015). Попри це, аналізуючи дані соціологічних опитувань, маємо вказати на певний спад довіри у 2017 р. На нашу думку, причинами цього є звання суспільства до конфлікту, дискредитація волонтерського руху шахраями й окремими політиками, абстрагування населення від війни тощо. Натомість, упродовж 2018–2020 рр. спостерігалось зростання довіри населення до волонтерів, які допомагають армії (з 60 % до 74 %). Довіра до волонтерів, які залучені в інших сферах, зокрема, допомозі переселенцям та іншим людям, також перебувала на високому рівні (відповідно, 66 % і 67 %) (Київський міжнародний інститут соціології, 2020).

У 2014 р. безпосередньо чи опосередковано займалися волонтерством понад 65 %, а у 2015 р. – понад 50 % громадян України (Панькова, Касперович & Іщенко, 2016). Згідно з даними координатора Ради волонтерів Міністерства оборони України Д. Арахмії, станом на травень 2015 р. кількість громадян, які систематично займалися волонтерською діяльністю, сягала 14,5 тис. осіб, а членів волонтерських організацій – 2,5 тис. Деякі інші цифри фігурують у Звіті про хід і результати виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України у 2015 р. У документі відмічається, що лише в установах соціального захисту зафіксовано близько 205 тис. волонтерів, серед яких чисельність молоді становила 100 тис. (Яблонський, Балакірева, Бондар, Джига, Корнієвський & Руденко 2017, с. 17). Згідно з даними Міністерства юстиції України станом на 2018 р. мережа інститутів громадянського суспільства асоціативного типу, які мали у своїй назві абревіатуру «АТО» або «учасники / ветерани бойових дій» інтегрувала 500 громадських об'єднань (Тищенко, Литвиненко, Михайлова, Каплан, Горелов, Корнієвський, Палій, & Пеліванова, 2021, с. 22). Реальну кількість волонтерів, громадських об'єднань, які займаються благодійною діяльністю в Україні, сьогодні визначити складно через діяльність значної частини організацій у напівлегальному статусі. Ще більше ускладнює підрахунок кількості волонтерських організацій і початок гострої фази російсько-української війни, яка спричинила новий потужний сплеск активності суспільства, створення нових організацій (у тому числі волонтерських). Більшість з новостворених об'єднань є ситуативними, метою яких стала допомога близьким, які постраждали від війни чи захищають територіальну цілісність України.

Характерною рисою волонтерського руху в умовах російсько-української війни стало виконання ним окремих функцій держави щодо забезпечення війська, правової, соціальної підтримки військових і внутрішньо переміщених осіб (ВПО), організація лікування і реабілітації поранених, визволення полонених тощо. Неформальний характер перших організацій подібного типу мав ряд переваг, серед яких варто зазначити мобільність і автономність. За короткий проміжок часу їм вдалося створити середовище, яке сприяло забезпеченню військових найнеобхіднішим.

Волонтерський рух з 2014 р. охопив різні напрями роботи, серед яких відмітимо: військовий, картографічний, високотехнологічний, медичний та

реабілітаційний, ремонтне волонтерство, «Чорний тюльпан» (передача тіл загиблих, пошук зниклих безвісти), забезпечення харчуванням військових, робота з ВПО, гуманітарна допомога населенню, яке проживає у зоні бойових дій, евакуація населення із зони зіткнення, виконання певних державних функцій (забезпечення спорядженням, допомога у розмитненні міжнародної допомоги тощо), благодійні ярмарки, спортивні чи мистецькі заходи, аукціони. М. Козачук виокремив 4 основні напрями діяльності волонтерів: збір та доставлення в зону проведення АТО необхідних ресурсів; надання медичної допомоги постраждалим у ході бойових дій; допомога ВПО; пошук зниклих безвісти та звільнення полонених (Козачук, 2016, с. 54). До цього списку варто додати й культурно-просвітницьку, розважальну, освітню, (забезпечення військових чи добровольців необхідною літературою для навчання в освітніх закладах), комунікаційну діяльність, психологічну допомогу, формування волонтерських стоматологічних центрів («Тризуб Дентал»). Різноманітність діяльності волонтерів зумовлюється не лише їхньою спеціалізацією в окремих сферах, але й необхідністю зміни окремих застарілих підходів держави до розв'язання певних побутових проблем учасників бойових дій (Новородовський & Новородовська, 2021, с. 194). З кожним роком відбувалося удосконалення механізму співпраці між волонтерськими організаціями, міжнародними неурядовими структурами. Таким чином, ще нещодавно розрізнені волонтерські організації формували цілісний рух, який комплексно міг вирішувати найскладніші завдання, використовуючи значний соціальний ресурс.

Загалом класифікувати волонтерські організації нині можна за кількома принципами: територіальним (місцеві, регіональні, всеукраїнські), обсягом ресурсів і допомоги (великі організації, середні, дрібні), напрямками діяльності (інформаційна, психологічна, матеріально-технічне забезпечення військових і добровольців, допомога ВПО, соціальне забезпечення населення). Критерії класифікації лишилися незмінними з 2014 р. і є актуальними й до сьогоднішні. Зауважимо, що на сучасному етапі між ними чітко поділено функції й напрями роботи, що засвідчує ефективність діяльності всеукраїнського волонтерського руху.

На думку фахівців, волонтерство стало реакцією суспільства на зовнішню агресію, яка сприймалася як виклик самоідентифікації, з одного боку, а з іншого – внутрішньополітичною кризою, внаслідок якої держава не могла ефективно виконувати покладені на неї функції (Горелов & Корнієвський, 2015, с. 16). Громадські й волонтерські організації стимулювали єднання населення і вияв громадянської свідомості. Фактично кожен, хто здійснював пожертву був, частково причетним до захисту країни, а отже, й усвідомлював себе її невід'ємною частиною. Волонтерські організації стали одним із перших неформальних інститутів, які об'єднали навколо себе небайдужих до проблем України. Їхня діяльність засвідчила зрілість певної частини суспільства, яка діє в інтересах своєї держави, не перекладаючи при цьому відповідальність на інші інститути.

Варто відзначити діяльність низки організацій, зокрема: Фонд допомоги Армії України «Крила Фенікса», «Армія SOS», «Народний проект», Благодійний фонд «Підтримай армію України», «Волонтерська сотня», Благодійний фонд

«Повернись живим», Благодійний фонд «Союз волонтерів України», ГО «Народний тил», Благодійний фонд Сергія Притули, які стали найбільшими волонтерськими об'єднаннями. Обсяги їхньої діяльності є значними, і фактично кожен громадянин України про них знає з медіа-ресурсів. Не можна оминати увагою регіональні організації, оскільки саме вони здійснювали значний обсяг роботи із забезпечення підрозділів усім необхідним, підтримку бійців зі свого населеного, району, області чи вихідця з певної організації («Правий Сектор», «Національний Корпус», «Ультрас» тощо). Особливістю їхньої діяльності стало налагодження комунікацій між різними організаціями, що дозволило уникнути непорозумінь. Кожна волонтерська структура відповідала за свій напрям роботи, що забезпечувало ефективність їхньої діяльності.

Разом з тим, існують і певні чинники, які не дозволяють розкрити повний потенціал волонтерського руху, зокрема: зниження обсягів допомоги, що зумовлене поступовим звиканням до конфлікту на Сході України і зниженням доходів населення; невідповідність волонтерської діяльності законодавству і новації, які не враховують сучасні реалії та заважають діяльності організацій; консерватизм державних структур; недостатній контроль за долею майна, переданого волонтерам; недостатній рівень комунікації між волонтерськими організаціями; конфронтація волонтерських структур з державними органами влади; емоційне вигорання волонтерів; діяльність шахраїв, які дискредитують волонтерський рух; безпека волонтерів (Панькова, Касперович & Іщенко 2016, с. 34–36). Причиною цього є відсутність діалогу між волонтерами, державою та суспільством. Налагодження комунікації у цьому трикутнику дозволить, з одного боку, уникнути непорозумінь, запобігти діяльності шахраїв, а з іншого – удосконалити державну політику в цій сфері. Волонтери, як частина активного громадянського суспільства, мають бути не лише об'єктом, але й суб'єктом державної політики. Конструктивні рекомендації з їхнього боку дозволять державним інститутам розв'язати низку питань щодо матеріально-технічного забезпечення військових, допомоги постраждалим від війни, розвитку громадянського суспільства. Крім того, постає необхідність удосконалення законодавчої бази, де б волонтерські організації були більш автономними й мали змогу охопити різні сфери суспільного життя. В. Голуб запропонував такі раціональні шляхи удосконалення взаємовідносин між волонтерським рухом і державою: 1) розробка і реалізація державної політики у сфері волонтерства потребує наукового підходу; 2) застосування інформаційних технологій у діяльності волонтерів (розвиток електронного волонтерства); 3) започаткування і розвиток інституту Волонтерських Муніципальних Угод; 4) опанування теоретичних і практичних аспектів волонтерської діяльності у рамках шкільної програми; 5) державна підтримка молодіжного волонтерства (Голуб, 2016а, с. 9–12). Втілення цих ідей має якісно вплинути на розгортання волонтерського руху в Україні й посилити співпрацю із державними органами влади. Використання європейського досвіду, з урахуванням національних особливостей і зовнішньополітичних викликів, у тому числі російської агресії, дозволить оптимізувати взаємовідносини між державою і волонтерським рухом (Голуб, 2016б, с. 19). Після завершення війни

прогнозується поступовий спад активності волонтерського руху. У такому разі активна частина суспільства, яка займалася волонтерством, буде змушена переорієнтувати власну енергію в інше русло, а держава має цьому сприяти. Найбільш імовірними сферами такої діяльності може стати громадська, підприємницька чи професійна діяльність, а також робота у структурах виконавчої влади, місцевого самоврядування чи початок політичної кар'єри волонтерів (Панькова, Касперович & Іщенко 2016, с. 36). Інститутам громадянського суспільства державним структурам, місцевому самоврядуванню важливо максимально використати цей ресурс у роки повоєнної відбудови.

В умовах воєнного стану паралельно із зареєстрованими організаціями формуються ініціативні групи осіб, які займаються волонтерством. Щоправда, вони мають проблеми, порівняно з легалізованими громадськими об'єднаннями, а саме: брак ресурсів, у тому числі людських, відсутність можливості залучення великих меценатів (Тараненко, 2022). Іншою проблемою для них є дискредитація шахраями, які, прикриваючись волонтерською діяльністю, наживаються на війні. Ця проблема є особливо актуальною для суспільства, оскільки ці речі формують, певної мірою, хибне уявлення щодо роботи волонтерів. Зареєстровані організації мають здійснювати звітність за використання коштів, що стає запобіжником для махінацій. У цьому є їхня перевага над стихійно самоорганізованими рухами. Крім того, вони мають більші можливості співпраці з місцевими органами самоврядування, державними інститутами, меценатами.

Досить примітною була позиція національних меншин, які у зв'язку з російською агресією чітко висловили свою громадянську позицію. Це засвідчило про інтеграцію українського суспільства навколо загрози територіальній цілісності й державному суверенітету країни. Крім того, позиція національних меншин України руйнувала міфи російської пропаганди (зокрема, про утиски російськомовного населення, антисемітизм українських націоналістів тощо), що, безумовно, було важливим чинником в інформаційній кампанії. З іншого боку, функціонували окремі організації національних меншин, які мали дещо радикальні (та навіть антиукраїнські) погляди. У першу чергу йдеться про низку проросійських організацій. Російська агресія у 2014 р. зумовила їхню активізацію. Ймовірно, існує певний зв'язок між російськими спецслужбами і керівництвом цих організацій. Тим паче, що Росія використовувала етнічний чинник для виправдання власної агресії. Попри це, більшість організацій національних меншин засудили офіційно прояви сепаратизму і російську агресію в Україні, зокрема, Асоціація болгар України, Гагаузьке національно-культурне товариство Бірлік (Коцур, 2019, с. 483), Рада єврейських організацій Дніпропетровщини, Асоціація єврейських організацій і общин (ВААД), Угорська громада Києва та Київської області, Демократична спілка угорців України та інші. Досить хибною є думка щодо підтримки сепаратизму угорськими організаціями. Т. Деяк, лідер «Карпатської Січі», відзначав, що поширення її є нагнітанням ситуації окремими політиками. Як аргумент, він наводив приклад участі угорців Закарпаття у захисті територіальної цілісності України (Коцур, 2019, с. 461). Притаманною для організацій національних меншин була волонтерська

діяльність. Вони активно долучалися до збору продуктів, речей, технічних засобів для військових. Так, громадська організація «Спілка вірмен України», починаючи з 2014 р., допомагала ЗСУ. Враховуючи реалії 2022 р., вірмени з цього об'єднання продовжують надавати допомогу військовим, допомагати постраждалим, а також добровільно долучаючись до силових структур (Спілка вірмен, 2022). Від початку повномасштабної війни активно волонтерською діяльністю займалася Демократична спілка угорців України, яка організовувала збір допомоги постраждалим і військовим. Таким чином проявляється громадянська свідомість.

Початок активної фази російсько-української війни зумовив відчутні зміни у суспільстві, його консолідацію задля захисту територіальної цілісності й державного суверенітету України. Відмітимо суттєве зростання громадянської свідомості у національній самоідентифікації. Згідно з даними опитування соціологічної групи «Рейтинг» у лютому 2023 р. абсолютна більшість респондентів ідентифікувала себе як громадян України – 94 %. Наприкінці 2021 р. цей показник сягав 76 % (Соціологічна група «Рейтинг», 2023).

З уведенням воєнного стану відбулося обмеження прав громадян, що позначилося на діяльності громадських об'єднань. Однак, незважаючи на це, українське суспільство самоорганізовувалося і стало допоміжним ресурсом держави за аналогією з 2014 р. Фактично громадянське суспільство сформувало інститути, які здатні ефективно виконувати функції інформаційного, матеріально-технічного, юридичного, психологічного забезпечення.

Незважаючи на активізацію вітчизняних громадських об'єднань в умовах російсько-української війни, існують і певні виклики, які постали перед активістами: фінансові труднощі, проблема з житлом (стосується тих, хто постраждав унаслідок бойових дій чи є внутрішньо переміщеними особами), психологічна стійкість, відсутність умов для повноцінного відновлення роботи громадської організації, відсутність впевненості у майбутньому, безпека як власна, так і родини чи членів організації, допомога з виїздом колег із окупованих територій, підтримка тих, хто лишився у зоні бойових дій, втрата матеріальних цінностей, помешкання чи офісу і, звісно, дилема вибору (зокрема, лишатися у відносно безпечних місцях чи повертатися додому). Попри це, більше 50 % громадських організацій не припиняють працювати повноцінно, 1/3 – лише частково реалізують власні ініціативи, а 16,7 % повністю припинили проєктну діяльність (Освітньо-аналітичний центр розвитку громад, 2022).

Згідно з Законом України «Про правовий режим воєнного стану» – «це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та гарантування національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і

свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» (Верховна Рада України, 2015). В Україні згідно з Указом Президента України № 64/2022 від 5 год. 30 хв. 24 лютого уведено цей правовий режим на 30 діб. Враховуючи реалії російсько-української війни, правовий режим воєнного стану продовжується. Пунктом 3 документа вводилося обмеження прав і свобод громадянина, передбаченні статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України (Президент України, 2022). Зазначимо, що конституційне право на свободу об'єднання не було обмежене указом президента, а отже, громадські об'єднання, організації мали змогу функціонувати в умовах воєнного стану. Звісно, вести повноцінну інформаційну діяльність, брати участь в управлінні державними справами, проводити масові зібрання і заходи вони не могли. Однак їхня діяльність спрямовувалася в інше русло. Здебільшого діяльність зводилася до волонтерства (інформаційне, фізичне, матеріальне забезпечення, робота з ВПО, психологічна підтримка) й участь у добровольчих формуваннях. Усі громадські об'єднання змінюють цілі своєї діяльності, які задекларовані установчими документами, адаптуючи їх під потреби в умовах війни (Тараненко, 2022). Перш за все йдеться про співпрацю з військовими адміністраціями, державними інститутами й органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями і громадянами для здійснення захисту територіальної цілісності й державного суверенітету України.

За даними дослідження Освітньо-аналітичного центру розвитку громад, яке проводилося у період 4–7 квітня 2022 р., зафіксовано зміну пріоритетів діяльності громадських об'єднань, незалежно від географії діяльності. Основна увага в умовах воєнного стану зосередилася на допомозі військовим і постраждалим, відбудові зруйнованих міст і посиленні громадського сектору. Вони також переглядають довоєнну і воєнну стратегії діяльності та переорієнтовують її на повоєнну (Освітньо-аналітичний центр розвитку громад, 2022). Швидко переорієнтування громадських об'єднань під виклики часу досить важливе для розвитку громадянського суспільства. В умовах війни різні організації переорієнтували власну роботу за певними напрямками: гуманітарна допомога постраждалим, робота із внутрішньо переміщеними особами, допомога армії, відбудова звільнених міст тощо. Ефективність проведеної роботи залежить від налаштування комунікації з військовими адміністраціями, ВПО, військовими тощо.

В умовах воєнного стану під час реєстрації благодійних громадських об'єднань, які надають допомогу українським силовим структурам, не відсутній адміністративний збір, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 209 «Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану» від 6 березня 2022 р. (Кабінет Міністрів України, 2022а). Такий крок став необхідним для реєстрації численних волонтерських рухів, які самоорганізувалися й активно виконували свої функції. Загалом, в умовах війни активність утворення громадських організацій зросла у рази через кращі можливості залучення донорів, у тому числі з-за кордону (Громадський простір, 2022).

Нині волонтери здебільшого працюють у таких напрямках: матеріально-технічне забезпечення бійців на фронті, надання медичної допомоги пораненим та постраждалим і матеріальне забезпечення та психологічна допомога внутрішньо переміщеним особам у тилу (Потапенко & Двігун, 2022). Діяльність у цих напрямках буде актуальною до завершення війни. У повоєнні роки особливий акцент буде здійснено на відбудові міст, наданні правової, психологічної, інформаційної, освітньої допомоги, сприянні реабілітації постраждалим тощо.

ВИСНОВКИ

Дослідження розвитку вітчизняних громадських об'єднань, їхнього політико-правового статусу упродовж різних періодів незалежності України дає підстави для наступних висновків:

1) За роки після проголошення незалежності в Україні формувалося законодавче і нормативно-правове підґрунтя для розвитку і діяльності громадських об'єднань, які є елементом громадянського суспільства. Задекларований демократичний розвиток України після проголошення незалежності зумовлював необхідність зміни радянської правової системи. Вагомий потенціал створених наприкінці 1990-х рр. неформальних громадських рухів актуалізував питання їхньої реєстрації і правового регулювання діяльності. Перший крок у цьому напрямі було здійснено в 1992 р. ухваленням Закону України «Про об'єднання громадян». Далі Конституцією України було гарантовано право на об'єднання громадян у політичні партії чи громадські організації. Необхідність подальшої модернізації законодавства постала внаслідок проголошення євроінтеграційних намірів України. На цьому етапі держава намагалася паралельно створити умови для інституалізації громадських об'єднань та взяти під контроль їхню діяльність для легітимізації важливих рішень у суспільстві. Після ухвалення у 2012 р. Закону України «Про громадські об'єднання» були визначені чіткі межі публічної діяльності громадських організацій в Україні. У подальшому відбувалася модернізація законодавчої і нормативно-правової бази у контексті євроінтеграційних процесів. Державі й громадянському суспільству доводилося напрацьовувати більш-менш оптимальний механізм співпраці. Зовнішньополітичні виклики, зокрема російсько-українська війна, зумовили зміни державної політики щодо діяльності громадських об'єднань в Україні. Важливо, щоб надалі громадянське суспільство долучалося до модернізації нормативно-правової і законодавчої бази, тим паче, що подібна практика апробована у процесі формування Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки.

2) Громадянське суспільство в Україні пройшло досить тривалий і складний процес становлення. Відбулася поступова зміна радянських норм врегулювання участі населення у громадсько-політичному житті. Існували певні суперечності взаємодії політичних і громадянських інститутів, що пов'язано з поєднанням елементів командно-адміністративного та демократичного управління, недостатнім

рівнем соціального і економічного розвитку країни, недостатньою сформованістю демократичних цінностей у громадян і політичної еліти.

Упродовж досліджуваного періоду спостерігалось постійне зростання кількості громадських об'єднань. Попри це активна участь населення у них була незначною, що пояснюється такими чинниками: 1) відсутністю оптимальних механізмів впливу інститутів громадянського суспільства на владу; 2) низьким соціально-економічним рівнем життя населення. Активізація суспільства відбувалася лише у кризові періоди, коли, відповідно, участь громадян у громадських об'єднаннях ставала більш масовою. Помаранчева революція, Революція гідності, російсько-українська війна засвідчили значний вияв громадянської свідомості населення. Участь у громадсько-політичних процесах зумовлювала єднання українського суспільства й усвідомлення себе як частини української нації.

Досліджуючи особливості розвитку громадських об'єднань національних меншин, ми дійшли висновку, що вони здебільшого зосереджували увагу на розвитку і збереженні власної етнокультурної та мовної спадщини, власного етнічного самовизначення тощо. Держава намагалася сприяти їхній діяльності, фінансуючи різні проекти. Разом з тим, спостерігалася їхня політизація, яка виявлялася під час суверенізації України, під час Помаранчевої революції, Революції гідності, в реаліях російсько-української війни. У більшості випадків громадські об'єднання національних меншин підтримували демократичні перетворення (кримські татари, поляки, євреї, румуни, болгары, вірмени), засуджували антиукраїнські ідеї, сепаратизм, долучалися до волонтерства тощо. Як бачимо, у цьому сенсі громадянська ідентичність проявлялася більшою мірою, ніж суто етнічна. Існували й такі організації національних меншин, які поширювали антиукраїнські ідеї, скоріше за все вони діяли за сприяння російських спецслужб.

У майбутньому буде необхідне наукове осмислення розвитку громадських об'єднань в умовах воєнного стану, потрібно вивчити залученість суспільства до заходів посилення обороноздатності, а також дослідити динаміку зміни активності залежно від фаз перебігу російсько-української війни, починаючи з 2014 р. Це дозволить повніше осягнути істинний потенціал суспільства та його здатність до розв'язання важливих питань розвитку країни, області, району, міста.

3) Від самого свого початку у 2014 р. російсько-українська війна спричинила активізацію інститутів громадянського суспільства, яке адаптувалося під виклики часу і частково виконувало функції держави. Розгорнувся стрімкий процес утворення волонтерських організацій, які виконували низку важливих функцій. Активну участь у волонтерському русі брали й національні меншини. З 2015 р. розгорнувся процес інституалізації багатьох волонтерських організацій, що зумовлювалося кількома чинниками: 1) змінами у законодавстві, які сприяли спрощеній процедурі легалізації; 2) перспективами налагодження співпраці з міжнародними фондами і організаціями; 3) пошуком оптимальної моделі співпраці між волонтерами і державою.

Активізація діяльності вітчизняних громадських об'єднань продовжилася після 24 лютого 2022 р. Тобто, загроза російської окупації, як і у 2014 р., мобілізувала громадянський ресурс, який розгорнув діяльність, спрямовану на

захист державної незалежності, забезпечення усім необхідним добровольців і волонтерів, допомогу постраждалим від війни, інформаційну, правову, психологічну підтримку, відбудову звільнених населених пунктів. Тому нині для майбутнього України, для її відновлення є особливо важливими зусилля, спрямовані на максимальне збереження і концентрацію потенціалу громадянського суспільства. Їхня діяльність сприяла поширенню громадянської ідентичності й стимулювала участь пересічних громадян у громадській чи волонтерській діяльності.

Безумовно, здатність українців до швидкої та рішучої самоорганізації для захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз і викликів, формує перспективу прискореного розвитку інститутів громадянського суспільства, які можуть виступати як суб'єктом, так і об'єктом державної політики. Нині сформована потужна мережа громадських об'єднань, у тому числі національних, регіональних і місцевих волонтерських організацій, збройних добровольчих формувань, які злагоджено взаємодіють в умовах воєнного стану. Серед них можна виокремити ГО «Братство небайдужих», МГО «Молодіжний націоналістичний конгрес», ВГО «Громадська мережа "ОПОРА"», ГО «Всеукраїнський молодіжний рух "Національний Альянс"», Фонд допомоги Армії України «Крила Фенікса», Благодійний фонд Сергія Притули, Благодійний фонд «Повернись живим», «Армія SOS», Благодійний фонд «Союз волонтерів України», ДУК Правий Сектор (до квітня 2022 р. був добровольчим підрозділом) та ін. Також варто відмітити етнічні організації, зокрема: Громадська організація «Спілка вірмен України», Асоціація єврейських організацій і общин України, Асоціація болгар України, Гагаузьке національно-культурне товариство Бірлік, Угорська громада Києва та Київської області, Демократична спілка угорців України та ін. Незалежно від етнічної належності, політичних поглядів, віросповідання відбувалося єднання українського суспільства за громадянською ознакою, а громадські і волонтерські організації цьому сприяли.

Чи буде дієвою співпраця між громадськими об'єднаннями і державою у мирний час? Цілком реально, за умови, якщо політичні діячі, партії будуть знаходити консенсус у розв'язанні гострих суспільно-політичних питань, не застосовуватимуть методи маніпуляцій, зокрема, в етнічному, мовному, релігійному аспектах і не використовуватимуть громадські, волонтерські, добровольчі рухи в політичних цілях. Держава, врахувавши досвід роботи громадських об'єднань, має удосконалити законодавство й вибудувати оптимальні умови співпраці з інститутами громадянського суспільства.

Пропозиції

Отже, враховуючи зовнішньополітичні загрози в умовах російської агресії, відбулася інтеграція українського суспільства. Здатність швидко самоорганізуватися зумовила зростання чисельності громадських об'єднань, волонтерських рухів, добровольчих формувань, які стали важливим ресурсом у захисті незалежності України. Створені умови для інституалізації дозволяють їм налагодити системну співпрацю з державними інститутами. Надалі держава має створити оптимальні умови співпраці у гуманітарній сфері, що дозволить

порівняно швидко й раціонально здійснити відбудову. У сучасних реаліях украї важливим є формування сприятливих правових і політичних умов розвитку потенціалу громадянського суспільства, особливо з огляду на виклики російської агресії та повоєнного оновлення країни. Зважаючи на це, було б корисним у програмах дій з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2026 роки:

- вивчити досвід формування та діяльності громадських об'єднань від початку російсько-української війни у 2014 р., зокрема, в аспекті взаємодії цих об'єднань з інститутами державної влади й місцевого самоврядування, формуваннями ЗСУ, в тому числі з підрозділами територіальної оборони, добровольчими формуваннями територіальних громад, а також з правоохоронними органами; сприяти імплементації цього досвіду в суспільні практики;

- окреслити напрями та завдання скоординованої роботи органів державної влади й місцевого самоврядування та громадських об'єднань у розв'язанні всеукраїнських, регіональних і місцевих проблем повоєнної розбудови країни, у тому числі з використанням потенціалу зарубіжних контактів, налагоджених вітчизняним громадським сектором після 2014 року;

- максимізувати участь консультативно-дорадчих утворень при органах державної влади та місцевого самоврядування в реалізації заходів щодо повоєнної відбудови, розвитку громад, розробки нормативно-правових і законодавчих актів;

- передбачити розроблення та забезпечити реалізацію політики культивування спільних національно-громадянських цінностей громадянського загалу країни з одночасним сприянням збереженню й розвитку етнокультурних цінностей всіх його етноспецифічних складових.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Адамович, С. (2009). Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Місто НВ.

Андрійчук, Т. (2013). Формування інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні: чинники та особливості. *Політичний менеджмент*. 1–2, 60–70

Балабан, Р. (2013). Громадські організації у політичному полі. Т. Андрійчук, Р. Балабан, Т. Бевз, М. Беззуб'як, Г. Зеленько, М. Кармазіна, М. Кирюшко, Л. Кочубей, А. Круглашов, О. Лісничук, О. Майборода (Ред.), В. Мачуський, А. Митко, В. Мойсієнко, В. Мороко, П. М'яло, В. Нахманович, Н. Окша & Р. Стадник. *Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь* (с. 106–111). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/derzhava-i-hromadianske-suspilstvo-v-ukraini-poshuk-kontseptsii-spivpratsi-analitychna-dopovid/>

Балабан, Р. (2018). Протест і порядок на етапі реформ. Р. Балабан, С. Брехаря, Г. Зеленько, Л. Кочубей, О. Майборода, С. Римаренко, Ю. Шайгородський, Ю. Шаповал & В. Ярема. *Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь* (с. 76–98). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2019/06/natsionalna_ednist.pdf

Балакірева, О. & Дмитрук, Д. (2016). Динаміка рівня довіри соціальним інститутам та органам влади наприкінці 2015 року.

<http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/2016%2001%2014%20PR%201.pdf>

Бекирова, Г. (2008). Крымские татары 1941–1991 (Опыт политической истории). Т.1. Издательский дом «Тезис».

Берченко, Г. (2012). *Конституційні засади громадянського суспільства в Україні*. [Автореферат дисертації кандидата юридичних наук, Національний Університет «Юридична Академія України імені Ярослава Мудрого»]. <http://surl.li/lfrge>

Бутирська, Т. (2014). Громадянське суспільство в Україні: основні теоретико-методологічні засади створення та розвитку. О. Руденко & С. Штурхецький (Ред.). *Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи. Колективна монографія. Серія «Громадянське суспільство»*. Випуск 7. (73–109). Видавництво Національного університету «Острозька академія».

https://eprints.ua.edu/3935/1/monografiya_rozvytok_grom_susp-va_2014.pdf

Ванюшина, О. (2015). Волонтерський рух в Україні: еволюція, сучасний стан та статус. *Вісник Національного університету оборони України*, 1 (44), 275–281.

Верховна Рада України (1992а). *Про об'єднання громадян: Закон України*. 16 червня 1992 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12#Text>

Верховна Рада України (1992b). *Про національні меншини в Україні: Закон України*. 25 червня 1992. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text>

Верховна Рада України (1996). *Конституція України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Верховна Рада України (2003). *Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України*. 15 травня 2003. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>

Верховна Рада України (2010). *Про соціальний діалог в Україні: Закон України*. 23 грудня 2010 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text>

Верховна Рада України (2012). *Про громадські об'єднання: Закон України*. 22 березня 2012 року № 4572-VI. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>

Верховна Рада України (2015). *Про правовий режим воєнного стану: Закон України*. 12 травня 2015 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

Верховна Рада України (2022а). *Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності: Закон України*. 15 серпня 2022 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2519-20#Text>

Верховна Рада України (2022b). *Про національні меншини (спільноти) України: Закон України*. 13 грудня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>

Гаврилюк, К. (2016). Діяльність громадських організацій із врегулювання політичної кризи в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3–4 (83–84), 274–287.

Голуб, В. (2016а). *Волонтерська діяльність в системі взаємовідносин держави і суспільства*. [Автореферат дисертації кандидата наук з державного управління, Національна академія державного управління при Президентові України].

Голуб, В. (2016б). Основні аспекти взаємовідносин держави та суспільства у сфері волонтерської діяльності: європейський та вітчизняний досвід. *Аспекти публічного управління*, 3, 12–20.

Гончарук, Т. & Шумка, М. (2011). Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення та потенціал. <http://surl.li/aqjnn>

Горелов, Д. & Корнієвський, О. (2015). *Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналітична доповідь*. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/volonter-697e4.pdf>

Громадський простір (2021). *Передумови незламності громадянського суспільства України під час війни: звіт Індексу сталості ОГС за 2021*. <http://surl.li/kpwlj>

Громадський простір (2022). *Місії громадських організацій під час війни: зміна напрямків, залучення міжнародної допомоги, інтеграція ВПО*. <https://www.prostir.ua/?news=misiji-hromadskyh-orhanizatsij-pid-chas-vijny-zmina-napryamkiv-zaluchennya-mizhnarodnoji-dopomohy-intehratsiya-vpo>

Дембіцький, С. (2023). *Громадська думка в Україні після 10 місяців війни. Соціологічний моніторинг «Українське суспільство»*. Інститут соціології НАН України. <http://surl.li/kigvo>

Дмитренко, О. (2020). Інституційна спроможність неурядових організацій України: фінансовий аспект. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*, 28, 47–55.

Дробот, І. (2021). Забезпечення суб'єктності національних меншин та їхніх громадських організацій в етнопатриотичній політиці України. М. Бунік, Г. Дзяна, І. Дробот, І. Колосовська, П. Петровський, М. Токар, О. Федорчак, К. Червеняк & Б. Шевчук. *Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства [Текст]: колективна монографія*. (190–202). Львівський регіональний інститут державного управління, Національної академії державного управління при Президентові України, Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики Ужгородського національного університету УжНУ, Поліграфцентр «Ліра». <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/48538>

Задирака, О. (2023). *Закон про нацменшини в Україні: про що він та чому його критикують*. RFI. <http://surl.li/kirhj>

Центр Разумкова & Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» (2020). *Звіт за результатами дослідження «Відсотковий механізм для фінансування організацій громадянського суспільства в Україні – 2020»*. <http://surl.li/kirkf>

Зорич, О. (2014). Громадянська ідентичність у фокусі громадських організацій. Т. Бевз, О. Зорич, А. Зуйковська, М. Кармазіна, Н. Ротар, В. Яремчук. *Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві*. (89–116). Інститут політичних і етнопатриотичних досліджень ім. І. Ф. Курача НАН України. https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/politychni_182.pdf

Федоренко, В. & Кагляк, Я. *Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти*. https://minjust.gov.ua/m/str_20126

Іовчу, Г. (2009). Теоретичні підходи щодо аналізу феномену «політична участь громадян». *Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки*, 2 (Том 14), 77–83.

Кабінет Міністрів України (2008). *Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова № 976*. 5 листопада 2008 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text>

Кабінет Міністрів України (2010). *Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова № 996*. 3 листопада 2010 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>

Кабінет Міністрів України (2011). *Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка: Постанова № 1048*. 12 жовтня 2011 р. <https://ips.ligazakon.net/document/KP111049?an=18>

Кабінет Міністрів України (2022a). *Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: Постанова № 209*. 6 березня 2022 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2022-%D0%BF#Text>

Кабінет Міністрів України (2022b). *Про внесення зміни до Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка: Постанова № 849*. 29 липня 2022 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/849-2022-%D0%BF#Text>

Кабінет Міністрів України (2022c). *Порядок проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України: Постанова № 1018*. 19 серпня 2022 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2022-%D0%BF#n10>

Казакевич, О. (2014). Історичні аспекти формування громадянського суспільства на українських землях та громадські ініціативи сьогодення. О. Руденко & С. Штурхецький (Ред.). *Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи. Колективна монографія. Серія «Громадянське суспільство»*. Випуск 7. (48–62). Інститут глобальних стратегій управління, Видавництво Національного університету «Острозька академія». https://eprints.ua.edu/3935/1/monografiya_rozvytok_grom_susp-va_2014.pdf

Калінічева, Г. (2013). *Діяльність громадських об'єднань як індикатор розвитку громадянського суспільства в Україні*. <https://core.ac.uk/download/pdf/197275295.pdf>

Кармазіна, М. (2013). Оцінка вітчизняного законодавства, яке стосується громадських організацій. Т. Андрійчук, Р. Балабан, Т. Бевз, М. Беззуб'як, Г. Зеленько, М. Кармазіна, М. Киришко, Л. Кочубей, А. Круглашов, О. Лісничук, О. Майборода (Ред.), В. Мачуський, А. Митко, В. Мойсієнко, В. Мороко, П. М'яло, В. Нахманович, Н. Окша & Р. Стадник. *Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь*. (156–177). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/derzhava-i-hromadianske-suspilstvo-v-ukraini-poshuk-kontseptsii-spivpratsi-analitychna-dopovid/>

Київський міжнародний інститут соціології (2015, грудень). *Довіра до соціальних інституцій та груп*. <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=2>

Київський міжнародний інститут соціології (2020, грудень). *Довіра соціальним інститутам і партіям*. <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1005&page=1>

Ковач, Л. (2013). Етнічні спільноти Донбасу в суспільно-політичному просторі регіону. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 5 (67), 32–53.

Козачук, М. (2016). Нові види волонтерства в Україні як відповідь на виклики часу. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 1/2 (29/30), 52–57.

Кондратенко, О. (2023). *Україна у світових рейтингах демократії: монографія*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/01/Kondratenko-O.-Rejtynhy-demokratii.pdf>

Конституційний Суд України (2001). *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертого статті 2, частини другої статті 6, частин першої, другої статті 10 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (справа про молодіжні організації): справа № 1-43/2001*. 13 грудня 2001 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-01#Text>

Костенко, Н. (2019). Історичне становлення та інституціональний розвиток громадянського суспільства в сучасній Україні. *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Інститут соціології НАН України, 64–93.

Котигоренко, В. (2012). Україна багатонаціональна після другої світової війни (1945–1991). О. Аркуша, В. Верстюк, С. Віднянський, Т. Вронська, В. Головченко, Г. Єфіменко, В. Котигоренко, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Майборода, І. Патер, Р. Пиріг, О. Рубльов, В. Щетніков & І. Щупак. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси*. (459–514). Ніка-Центр.

Коцур, В. (2019). *Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. поч. ХХІ ст.: монографія*. Домбровська Я. М. <https://ipiend.gov.ua/publication/kotsur-v-v-natsionalni-menshyny-ukrainy-v-kontekstisusopilno-politychnykh-transformatsij-90-kh-rr-khkh-st-poch-khkh-st-monohrafiia/>

Кулик, В. (2022). *Законопроект про «національні спільноти»: неякісний товар у гарному пакуванні*. <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/08/9/7362359/>

Левчук, К. (2009). *Громадські організації України: створення та діяльність (1985-1996 рр.)*. ПП «Едельвейс і К». <http://repository.vsau.org/getfile.php/2081.pdf>

Леонова, А. (2005) Діяльність координаційних і консультативно-дорадчих органів з питань етнонаціональної політики. *Політичний менеджмент*, 3, 63–70.

Любива, Т. (2020). Тенденції громадської активності в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7 (21), 215–220.

Любка, А. (2018). *Про угорські паспорти та українську політику*. <https://zakarpattya.net.ua/Blogs/185865-Pro-uhorski-pasporty-ta-ukrainsku-polityku>

Ляшенко, О. (2020). Національні меншини в політичному просторі сучасної України: науковий вимір. В. Котигоренко (Кер.), О. Калакура, Л. Ковач, В. Коцур, Н. Кочан, О. Ляшенко, Ю. Ніколаєць, В. Новородовський & М. Панчук. *Національні меншини України в політичних процесах ХХ – ХХІ століть: стан і проблеми дослідження*. (497–582). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/natsionalni-menshyny-ukrainy-v-politychnykh-protsesakh-khkh-khkh-stolit-stan-i-problemy-doslidzhennia/>

Ляшенко, Т. (2017). Об'єктивні і суб'єктивні чинники політичного транзиту в сучасній Україні в працях українських учених. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 1 (87), 314–329.

Майборода, О. (Ред.). (2017). *Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/derzhavne-politychne-pravlinnia-i-natsionalna-iednist-analitychna-dopovid/>

Маккарті, Е. (Вересень, 2021). *2020. Індекс сталості організації громадянського суспільства. Звіт по Україні*. https://drive.google.com/file/d/1QGzzMcZF56w8Vv_sIjSsvw9wBHhRULyK/view

Медвідь, Ф. & Гордієнко, М. (2006). Феномен «помаранчевої революції» в контексті розбудови громадянського суспільства. *Політичний менеджмент*, 1, 44–55.

Михайлова, О. (2018). Громадянська ідентичність в деліберативному концепті громадянського суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 6(74), 56–70.

Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості. *Громадська Рада*. <https://mspu.gov.ua/dlya-gromadskosti/gromadska-rada>

Міністерство юстиції України (2008). *Про затвердження Положення про Єдиний реєстр громадських формувань: Наказ Міністерства юстиції України № 2226/5*. 19.02.2008 р. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1220-08>

Мордовець, М. (2014). Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми. *Актуальні проблеми політики*, 53, 241–252.

<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1829/Mordovets%20Gromadyanska%20aktivnost.pdf?sequence=1>

Мороз, Н. (2018). *Становлення громадянського суспільства незалежної України (1991–2010 рр.)*. [Дисертація кандидата історичних наук, Національний технічний університет «Дніпровська Політехніка», Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського]. <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Moroz-1.pdf>

Мяло, П. (2013). Співпраця органів державної влади з громадськими об'єднаннями у сфері побудови громадянського суспільства: аналіз форм та методів, оцінка ефективності. Т. Андрійчук, Р. Балабан, Т. Бевз, М. Беззуб'як, Г. Зеленько, М. Кармазіна, М. Кирюшко, Л. Кочубей, А. Круглашов, О. Лісничук, О. Майборода (Ред.), В. Мачуський, А. Митко, В. Мойсієнко, В. Мороко, П. Мяло, В. Нахманович, Н. Окша & Р. Стадник. *Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь*. (111–132). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/derzhava-i-hromadianske-suspilstvo-v-ukraini-poshuk-kontseptsii-spivpratsi-analitychna-dopovid/>

Нападиста, В. (2017). Суб'єкти кримськотатарського національного руху: стратегія і тактика втілення ідейних пріоритетів у політичному контексті незалежної України. *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 1(87), 264–293.

Новородовський, В. (2022). Громадські об'єднання в умовах воєнного стану: статус, діяльність, ефективність. Україна в контексті соціогуманітарних викликів сучасності: історичний досвід та перспективи. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю). 17 травня 2022 року*. Університет Григорія Сковороди в Переяславі, 22–24.

Новородовський, В. (2020). *Національні меншини України в політичних процесах (1945–1991): науковий дискурс*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/novorodovskiy-v-v-natsionalni-menshyny-ukrainy-v-politychnykh-protsesakh-1945-1991-naukovyj-dyskurs-monohrafiia/>

Новородовський, В. & Новородовська, Н. (2021). Феномен добровольчого і волонтерського руху в Україні в умовах російської агресії. Ю. Войтенко, Б. Дем'яненко (Кер.), В. Дем'яненко, В. Коцур, Л. Коцур, Н. Новородовська, В. Новородовський, Р. Потапенко & Т. Прядко. *Трансформаційні процеси у пострадянських країнах: 30 років поступу до демократії*. (183–207). ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Домбровська Я.М.

Орлова, А. (2019). Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: динаміка змін. *Актуальні проблеми державного управління*, 4 (80), 71–75.

Осауленко, О. (Ред.). (2014). *Статистичний щорічник України за 2013 рік*. Державна служба статистики. https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/01/Arch_zor_zb.htm

Освітньо-аналітичний центр розвитку громад (2022). *Громадські організації та активісти під час війни: стан та перспективи. Результати опитування громадських активістів з 04.04.2022 по 07.04.2022 р.* https://activitycenter.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/hromadski-orhanizatsii-ta-aktyvisty-pid-chas-vijny-stand-ta-perspektivy_ukr.pdf

Павлюк, С. (2015). Волонтерський рух: зарубіжний досвід та вітчизняні практики. *Інвестиції: практика та досвід*, 13–14, 87–93.

Панчук, М., Войналович, А., Галенко, О., Геник, М., Горбань, Т., Жерноклеєв, О., Зінченко, Ю., Калакура, О., Котигоренко, В., Левенець, Ю., Макаренко, Н., Рафальський, О., Устименко & В., Чирко, Б. (2000). Національні меншини України у ХХ столітті : політико-правовий аспект. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Панчук, М., Войналович, В., Галенко, О., Горбань, Т., Заремба, О., Калакура, О., Ковач, Л., Котигоренко, В., Кочан, Н., Красівський, О., Ляшенко, О., Макаренко, Н., & Рафальський О. (2008). Закарпаття в етнополітичному вимірі. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/zakarpattia-v-etnopolitychnomu-vymiri/>

Панчук, М. (2012). Етнополітичний менеджмент. *Політологічні розвідки*. Парламентське вид-во, 332–348.

Паращевін, М. (2018). *Результати національних моніторингових опитувань 1994–2018 років*. Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>

Панькова, О., Касперович, О. & Іщенко, О. (2016). Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*, 2, 25–40.

Потапенко, В., & Двігун, А. (2022). *Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів*. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh>

Президент України (2000). *Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної і соціальної політики на 2000 – 2004 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України. 2000 рік*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276%D0%B0/2000#Text>

Президент України (2006). *Про Раду з питань етнонаціональної політики: Указ Президента № 428/2006*. 22 травня 2006 р. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/428/2006>

Президент України (2012). *Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212/2012#Text>

Президент України (2016). *Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#Text>

Президент України (2021). *Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>

Президент України (2022). *Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України №64/2022*. 24 лютого 2022 р. <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

Рафальський, І. (2016). *Національно-державне самовизначення України: внутрішні та зовнішні впливи*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/rafalskyj-i-onatsionalno-derzhavne-samovyznachennia-ukrainy-vnutrishni-chynnyky-ta-zovnishni-vplyvy/>

Рафальський, І. (2015). Роль неформальних громадських об'єднань у національно-державному самовизначенні України періоду перебудови в СРСР. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 4 (78), 73–86.

Редзюк, В. (2020). *Молодіжні організації України в контексті суспільно-політичного життя 2004–2014 рр.* [Дисертація кандидата історичних наук, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет

ім. Григорія Сковороди»]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Redziuk_Viacheslav/Molodizhni_orh_anizatsii_Ukrainy_v_konteksti_suspilno-politychnoho_zhyttia_2004-2014_rr.pdf

Ротар, Н. (2013). Етнонаціональний вимір політичних ідентичностей у локальних спільнотах: чернівецький приклад. *Політичний менеджмент*, 59, 95–106.

Ротар, Н. (2015). Механізми громадянської консолідації нації в умовах зміни конфігурації етнонаціональної «ідентифікаційної матриці» громадян України. Т. Бевз, О. Зорич, М. Кармазіна, В. Нападиста & Н. Ротар. *Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації. Аналітична доповідь*. (62–91). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Соціологічна група «Рейтинг» (2022, квітень). *Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни*. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obsche_nacionalnyu_opros_ukraina_v_usloviyah_voynu_6_aprelya_2022.html

Соціологічна група «Рейтинг» (2023, лютий). *Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року*. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_men_e_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html

Спілка вірмен України придбала позашляховики для ЗСУ. (2022, квітень). Мілітарний. <https://mil.in.ua/uk/news/spilka-virmen-ukrayiny-prydbala-pozashlyahovyky-dlya-zsu/>

Стельмах, І. (2012). *Участь у політиці та громадському житті у молоді на останньому місці – соціолог*. <https://www.radiosvoboda.org/a/24752251.html>

Тараненко, Ф. (2022). *Як працюють громадські об'єднання в умовах воєнного стану*. <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/03/28/7335234/>

Тищенко, М., Литвиненко, О., Михайлова, О., Каплан, Ю., Горелов, Д., Корнієвський, О., Палій, Г. & Пеліванова, Н. (2021). *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні: шлях протягом 30-ти років та ключові аспекти 2021 року: аналітична доповідь*. Національний інститут стратегічних досліджень. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-12/block_grom_susp.pdf

Токар, М. (2021). Громадські організації національних меншин як індикатор демократизації і консолідації українського суспільства. М. Буник, Г. Дзяна, І. Дробот, І. Колосовська, П. Петровський, М. Токар, О. Федорчак, К. Червеняк & Б. Шевчук. *Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства [Текст]: колективна монографія*. (52–67). Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики Ужгородського національного університету УжНУ, Поліграфцентр «Ліра». <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/48538>

Токар, М. (2020). *Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин*. Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/35987>

Токар, М. *Етапізація розвитку громадських організацій в Україні у контексті взаємодії держави і громадянського суспільства*. <http://surl.li/krlyw>

Тохтарова, І. (2014). Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери громадянських відносин. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*, 2. http://web.archive.org/web/20160519222515/http://el-zbirn-du.at.ua/2014_2/5.pdf

Трембач, Д. (2018). Волонтерський рух пробудив націю. *Війна на Донбасі. 2014 – 2017 рр. [Текст] : зб. наук. праць за матеріалами III Всеукр. наук. військ.-істор. конф., 19 квітня 2018 р.* Нац. військово-історичний муз. України, 224–225.

Тужанський, Д. (2018). *100 тисяч вірних Угорщини: історія та приховані деталі паспортного скандалу на Закарпатті.* <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/09/20/7087153/>

Федорчак, О. (2021). Зasadничі принципи організації діяльності громадських організацій в Україні. М. Буник, Г. Дзяна, І. Дробот, І. Колосовська, П. Петровський, М. Токар, О. Федорчак, К. Червеняк & Б. Шевчук. *Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства [Текст]: колективна монографія.* (149–167). Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України, Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики Ужгородського національного університету УжНУ, Поліграфцентр «Ліра». <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/48538>

Хруслінська, І. & Тима, П. (2011). *Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини.* Дух і літера.

Хрящевська, Л. *Міжкультурна взаємодія громадських об'єднань етностільнот України в останнє десятиліття XX ст.* URL: <http://surl.li/krmft>

Центр Разумкова (2020, жовтень–листопад). *Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації.* <http://surl.li/beavf>

Цокур, Є. (2009). Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади. *Політичний менеджмент*, 9, 129–136.

Червеняк, К. (2021). Ідентифікаційні характеристики найбільших етнонаціональних спільнот у поліетнічних регіонах України. М. Буник, Г. Дзяна, І. Дробот, І. Колосовська, П. Петровський, М. Токар, О. Федорчак, К. Червеняк & Б. Шевчук. *Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства [Текст]: колективна монографія.* (75–85). Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України, Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики Ужгородського національного університету УжНУ, Поліграфцентр «Ліра». <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/48538>

Череватюк, В. & Безпальча, О. (2015). Громадянське суспільство в Україні: етапи формування та нові громадські ініціативи. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*, 4 (37), 48–53.

Черкашина, Т. (2016). *Недержавні громадські організації як суб'єкт надання соціальної допомоги населенню.* <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/5752/1/10%20-%202%286%29%20-%2016.pdf>

Шайгородський, Ю. (2022). Розвиток громадянського суспільства та проблема «дефіциту демократії». Т. Бевз, В. Войналович, М. Горбатюк, Г. Зеленько, О. Калакура, М. Кармазіна, О. Кондратенко, В. Коцур, Л. Кочубей, О. Ляшенко, Ю. Ніколаєць, В. Новородовський, О. Рафальський, М. Рябчук, З. Самчук, Ю. Шайгородський & Ю. Шаповал. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми: монографія.* (294–329). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Шевчук, Б. (2021). Правові основи діяльності громадських організацій національних меншин. М. Буник, Г. Дзяна, І. Дробот, І. Колосовська, П. Петровський,

М. Токар, О. Федорчак, К. Червеняк & Б. Шевчук. *Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства [Текст]: колективна монографія*. (168–179). Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики Ужгородського національного університету УжНУ, Поліграфцентр «Ліра». <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/48538>

Яблонський, В., Балакірева, О., Бондар, Т., Джига, Т., Корнієвський, О. & Руденко, А. (2017). *Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь*. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/pro-stan-rozvytku-hromadyanskoho-suspilstva-ukrayiny-v-2021-rotsi>

Якименко, Ю., Биченко, А., Замятін, В., Маркевич, К., Мельник, О., Міщенко, М., Омельченко, В., Пашков, М., Пинзеник, П., Пищуліна, О., Розумний, О., Стецьків, А., Стецюк, П., Сунгуровський, М., Чекунова, С., Шангіна, Л., & Юрчишин, В. (2021). *Україна: 30 років на європейському шляху*. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Видавництво «Заповіт». <https://razumkov.org.ua/uploads/2021-nezalezhnist-30.pdf>

Allworth, E. (Ed.). (1998). *The Tatars of Crimea: Return to the Homeland: Studies and Documents*. https://books.google.com.ua/books?id=srR_4d3mjTAC&pg=PA285&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

Freedom House (2021). *Країни перехідного періоду та узагальнені середні показники*. Україна. <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021>

Kemp, W. (Ed.) *Quiet Diplomacy in Action: The OSCE High Commissioner on National Minorities*. <https://www.osce.org/files/f/documents/6/7/78633.pdf>

Malyarenko, T., & Galbreath D. (2013). Crimea: Competing Self-Determination Movements and the Politics at the Centre. *Europe-Asia Studies*, 65(5), 912–928. https://www.researchgate.net/publication/260160354_Crimea_Competing_Self-Determination_Movements_and_the_Politics_at_the_Centre

Scarr, F. (2017). *Language an war in contemporary Ukraine*. <http://ceenewperspectiv.es.iir.cz/2017/10/19/language-and-war-in-contemporary-ukraine/>

USAID, ICNL, & FHI 360 (2020). *2019 civil society organization sustainability index for Central and Eastern Europe and Eurasia 23rd edition – october 2020*. <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/resource-csosi-2019-report-europe-eurasia.pdf>

USAID, ICNL, & FHI 360 (2021). *2020 civil society organization sustainability index for Central and Eastern Europe and Eurasia 24th edition – september 2021*. <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/csosi-europe-eurasia-2020-report.pdf>

РОЗДІЛ 11

Сфера медіа

Процес формування та розвитку інформаційного середовища України майже збігся в часі зі становленням інформаційного суспільства кінця XX – початку XIX ст., в якому виробництво, використання та споживання інформації стає визначальним способом діяльності в усіх сферах суспільного буття. Інформаційне середовище є сукупністю знань індивідів, технічних і програмних засобів зберігання, обробки та передачі інформації. Розвиток інформаційного середовища держави багато у чому пов'язаний зі специфікою її політичного, економічного та культурного розвитку. Участь держави у формуванні інформаційного середовища неодмінно має зв'язок із формуванням громадянської ідентичності, яка виступає важливим чинником забезпечення стабільного розвитку країни та організації відсічі зовнішній агресії.

Перша половина 1990-х років : свобода слова, плюралізм думок та оцінки історичного минулого в умовах руйнування радянського інформаційного середовища

Розвиток українського інформаційно-комунікаційного середовища першої половини 1990-х років визначався рядом внутрішньоукраїнських та зовнішньополітичних чинників, серед яких виділимо розпад СРСР, процес суверенізації України та її інтеграцію у світове співтовариство як незалежної суверенної держави, а також технічний прогрес, пов'язаний із модернізацією засобів накопичення, обробки та передачі інформації. У період «перебудови» лібералізація суспільно-політичного життя унаслідок втрати комуністичною партією керівної ролі і управління державою, посилення самоврядування республік на фоні ослаблення центральної влади та поширення реформаторського руху сприяла переосмисленню відносин між державою та громадянами, а гласність забезпечила передумови для переосмислення подій минулого.

У січні 1987 р. на пленумі ЦК КПРС керівництво СРСР дозволило висвітлювати та обговорювати у ЗМІ заборонені перед тим теми, які стосувалися політичного, економічного, культурного розвитку країни. Тим самим було започатковано політику гласності, яка для України мала важливе значення з огляду на можливість оприлюднення правдивої інформації про Голодомор 1932–1933 рр., радянські репресії, політику депортацій, боротьбу українських урядів часів визвольних змагань. Гласність зробила можливим не лише ознайомлення із творами раніше заборонених українських авторів (М. Грушевського, В. Винниченка, М. Брайчевського, І. Дзюби тощо), а й створила передумови для вивчення історії українського державотворення.

Гласність заклала підвалини для подолання стереотипів мислення, реальної оцінки ситуації в країні на основі неупередженого аналізу відкритої для обговорення об'єктивної інформації. Однак в Україні гласність упродовж 1987–1989 рр. мало змінила тон республіканської преси. Причиною цього вважається перебування до осені 1989 р. при владі В. Щербицького. Тому для багатьох громадян України джерелом інформації про події радянського минулого, про погляди політичних діячів, економістів, істориків, філософів на ті чи інші проб-

леми певний час була російська преса. Популярністю користувалися газети «Аргументы и факты», «Совершенно секретно», «Комсомольская правда» тощо. Серед українських видань важливу роль у висвітленні «білих плям» історії відіграла газета «Літературна Україна» – центральний друкований орган Спілки письменників України. Упродовж 1987–1989 рр. було відновлене видання журналу «Український вісник». Проте українськомовні видання на той час не могли конкурувати із російською періодикою.

Поширення повідомлень про так звані «білі плями» історії сприяло зміні суспільної свідомості громадян. Однак не всі громадяни сприймали нововведення позитивно. Частина суспільства до них ставилася байдуже, а інші закликали не розкривати на сторінках преси правду про радянське минуле, оскільки це могло спричинити духовну кризу, пасивність та нігілізм. Проблемою залишалася відсутність у багатьох громадян спеціалізованих знань про основи політичної діяльності та вміння почути і зрозуміти альтернативну думку співрозмовника. Тому нав'язування певної позиції, виробленої владними структурами, частина українських громадян сприймала як «чітку позицію», а спроби публічно обговорити існуючу проблему – як «демагогію». Перешкодами створенню цивілізованих медіа-майdanчиків для обміну думками постали традиційна недовіра між громадянами, яка була вкорінена радянськими репресіями, та специфіка ставлення громадян до держави, визначена радянськими практиками формування владних структур.

Важливим кроком на шляху розвитку інформаційно-комунікаційного середовища в Україні стало скасування 12 червня 1990 р. цензури в СРСР. У Законі «Про пресу та інші засоби масової інформації» було чітко зазначено, що «цензура масової інформації не допускається». Скасування цензури відповідало тодішнім запитам суспільства і суттєво вплинуло на перегляд радянських цінностей навіть незважаючи на те, що значний масив інформації, яка відображала різні сторони життя Радянського Союзу, залишився засекреченим.

Ліквідація цензури відіграла важливу роль у припиненні існування СРСР. Ця країна виявилася досить вразливою перед поширенням інформації про злочини радянського тоталітаризму, некомпетентність лідерів країни, яка призвела до великих людських та матеріальних втрат. Нестійкою виявилася як інформаційна матриця «радянської людини», так і уявлення про перспективи побудови комуністичного суспільства у майбутньому. Порівняння рівня і якості життя у країнах Заходу та Радянському Союзі виявилось не на користь останнього. А поширення інформації про реалії життя у США робило все більш привабливою так звану «американську мрію» – доктрину, яка передбачає можливість для кожного американця досягти успіху завдяки власним зусиллям, заснованим на наполегливості та рішучості. Така перспектива видавалася більш зрозумілою за радянську ідею розбудови «світлого майбутнього», оскільки все більше громадян віддавали перевагу прискоренню реалізації власних прагнень, а не орієнтації на підвищення рівня життя у віддаленому майбутньому. Свобода слова унеможливила існування радянської тоталітарної держави, орієнтованої на придушення громадянського суспільства та мілітаризацію економіки.

Тому не випадково російські дослідники називали свободу повідомлень ідеєю-вірусом антирадянської програми. Народження засобів масової інформації було оголошене результатом шлюбу між наукою та мистецтвом. А нерозривний зв'язок між свободою пізнання, свободою інформації та свободою підприємництва називали основою філософської моделі західного суспільства (Кара-Мурза, 2007, с. 619).

В Україні відміна цензури була сприйнята як один із важливих кроків на шляху демократизації суспільства. А доступ до інформації та право висловлювати власну думку найчастіше ототожнювалися із уявленнями власне про свободу. Відміна цензури вплинула не лише на формування медіа-контенту, а й на способи поширення інформації, вибір форм та часу її подачі. Альтернативою центральному телебаченню стали телеканали, які здійснювали передачу даних у дециметровому діапазоні. Використання такого діапазону за наявної потужності передавачів обмежувало зону впевненого прийому сигналу кількома десятками кілометрів. Тому транслятори розміщували переважно у обласних центрах. Дециметрові телеканали приваблювали глядачів можливістю перегляду популярних фільмів та розважальних передач. Водночас такі канали стали джерелом місцевих новин, а у окремих випадках – інтерпретаторами повідомлень загальнодержавного значення.

Суверенізація України поставила на порядок денний організацію роботи засобів масової інформації України, орієнтованих на формування української громадянської ідентичності. Цей процес виявився надзвичайно важливим у країні, де значна кількість населення була «обтяжена радянською ідентичністю» і мала патерналістські погляди.

У республіці склалася ситуація, коли українській етнокультурній групі протистояла російська етнокультурна (точніше, російськомовна) група в Україні, орієнтована переважно на російський варіант євразійської, слов'яно-православної цивілізації. До останньої групи можна було зарахувати майже всіх росіян (22,1 % населення), російськомовних українців (12,2 % українського етносу), порівняно нечисленні національні меншини, у середовищі яких російськомовність коливалася від 50 до більш ніж 90 % (5,8 % громадян України). У Криму та на Сході України російська етнокультурність була переважаючою для всіх етнічних спільнот (Панчук, М., Войналович А. & Галенко О., 2000, с. 277). Тому формування громадянської ідентичності перебувало на одному щаблі із такими проблемами, як формування національних збройних сил, державної символіки, запровадження національної валюти.

Однак у пострадянській Україні рівень довіри громадян до держави тривалий час не відповідав завданням державного будівництва. Такий стан речей був зумовлений взаємною ізоляцією держави та суспільства у СРСР, яка посилювалася унаслідок винищення будь-яких проявів громадянського суспільства. У спадок від СРСР Україні дістався невисокий, порівняно із західно-європейськими країнами, рівень довіри між громадянами. Йдеться про відносини у суспільстві, коли громадяни прагнули до взаємної довіри, але усвідомлювали неможливість чи потенційну загрозу від невваженої довірливості. У

той же час абсолютна більшість громадян України виявила довіру ідеї розбудови суверенної держави. Мірилом консолідації став Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. щодо підтримки Акта проголошення незалежності України. У референдумі взяли участь 84,18 % осіб, внесених у списки, з яких 90,32 % підтвердили готовність будувати незалежну Українську державу. При тому важливо, що таку готовність підтвердили й національні меншини, оскільки кожен четвертий громадянин України не був етнічним українцем.

У таких умовах для збереження суверенітету та територіальної цілісності держави було важливим формування позитивного образу державного будівництва. Розбудова незалежної держави мала асоціюватися із майбутнім підвищенням рівня життя населення, із можливостями для самореалізації громадян. Одним із чинників, який впливав на таку самореалізацію, була свобода висловлення власних думок, а також вільний пошук необхідної інформації.

Розбудова незалежної держави мала відбуватися в умовах руйнації багатолітньої традиції повного контролю влади над пресою. С. Костилева стверджувала, що йшлося передусім про обмеження впливу державної й місцевої влади на ЗМІ та про створення рівних умов для діяльності засобів масової інформації різних форм власності, цільового призначення тощо. Ідеальною вона вважала ситуацію, коли вже у 1991 р. мало відбутися роздержавлення друкованих ЗМІ із постановом підприємств приватної та колективної форм власності (Костилева, 2021). Проте роздержавлення ЗМІ, як виявилось, не було гарантією «підштовхування демократизації» (вислів С. Костилевої) як самих засобів масової інформації, так і держави в цілому.

Для українських політиків важливо було забезпечити поширення вигідної для себе інформації у ЗМІ. Фінансово-промислові групи, які народжувалися в Україні у першій половині 1990-х років, переважно продукували авторитарний стиль спілкування у медіапросторі із навішуванням ярликів та беззастережною критикою позиції опонентів. У забезпеченні контролю над медіа вбачався дієвий засіб забезпечення переваги над політичними противниками, і цим відверто користувалися політичні сили, які перебували при владі. Тим більше, що значна частина владних структур була сформована із колишніх функціонерів КПРС, ВЛКСМ та «червоних директорів».

На початку 1990-х років з подачі ЗМІ у суспільстві був сформований стійкий «попит на критику». Такий попит був відображенням уявлень громадян про необхідність відмови від радянських практик «лакування дійсності». Різного роду «викриття» негативних сторін політичного життя забезпечували на початку 1990-х років бажану для медіа сенсаційність, яка дозволяла збільшувати тиражі друкованих видань. Водночас такого роду «викриття» негативно впливали на сприйняття ідеї про перспективність державного будівництва, створювали негативний імідж владним структурам України. Так, наприклад, опитування киян 18–20 червня 1993 р. засвідчило, що 64 % респондентів вважали депутатів Верховної Ради особами, які дбають виключно про власні інтереси, 47 % опитаних були переконані, що депутати Верховної Ради прагнуть за всяку ціну залишитися у владі і не дбають про інтереси держави. На думку 30 % опитаних,

інтереси мафіозних структур для владних органів були набагато вагомішими за загальнодержавні. А 46 % респондентів звинувачували депутатів у некомпетентності та непрофесіоналізмі. При тому, 19 % опитаних відзначали, що більшість депутатів не представляють нікого, окрім самих себе (Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 270, Оп. 1, Спр. 196, Арк. 11 (на звороті)). Це консервувало атомізацію суспільства, яке потребувало політичних сил, здатних вивести країну із тривалої економічної кризи. Структурування політичних сил із відповідним їх позиціонуванням у медіа на початку 1990-х років залишалося проблемою, яка дедалі ставала очевиднішою для суспільства.

Водночас забезпечення контролю влади над медіа на зразок такого, який існував за часів СРСР, було ускладнене новими реаліями розвитку інформаційно-комунікаційного середовища.

Відновлення української державності майже збіглося у часі із інформаційною революцією кінця ХХ ст. Зростання технічних можливостей обробки і передачі інформації за допомогою персональних комп'ютерів створило передумови для стрімкого зростання ступеня поінформованості суспільства про події політичного життя. Однак такі можливості суттєво розширювали й поле діяльності соціальної інженерії за використання мережі INTERNET.

Принциповою відмінністю мережі «INTERNET» від інших комп'ютерних мереж стала її можливість працювати без виділеної центральної точки. Відсутність центрального комп'ютера, пошкодження якого робило б неможливим функціонування всієї мережі, перетворювало INTERNET на мережу, стійку до втручання в умовах глобальної війни. Інтереси військових відомств фактично зробили можливим створення INTERNETу. Така мережа від свого початку була орієнтована на одночасну роботу кількох комп'ютерних мереж, які могли обмінюватися потрібною інформацією. А тому мережу «INTERNET» можна вважати принципово орієнтованою на роботу із різними джерелами інформації. Її комерційне використання завдавало удару самій ідеї формування замкнутого інформаційного простору у межах одного авторитарного чи тоталітарного державного утворення, орієнтованого на відсутність політичного плюралізму, обмеження громадян у доступі до інформації про політичні події та формування культу особи керівника.

Перші користувачі мережі «INTERNET» з'явилися на теренах України ще наприкінці 1980-х років. У 1990 р. були створені перші три вузли доступу до мережі та почалася підготовка до підтримки української частини доменного простору мережі – домену «***.ua». До кінця 1992 р. така підтримка здійснювалася неформально, а з 1 грудня домен «***.ua» був офіційно делегований Україні. Проте протягом першої половини 1990-х років кількість власників персональних комп'ютерів була порівняно невеликою, але комп'ютеризація відіграла важливу роль у розвитку вітчизняного бізнес-середовища, орієнтованого на свободу підприємницької діяльності. Комп'ютери для роботи у мережі «INTERNET» переважно використовували у офісах, де очільники фірм обладнували власні комп'ютерні мережі. У побутовому використанні спроби нала-

годити доступ до мережі INTERNET із використанням телефонного зв'язку не мали великого успіху. Причиною цього залишалася дуже низька швидкість передачі даних та нестабільний зв'язок із мережею. Однак використання персональних комп'ютерів для роботи із текстовими матеріалами та масивами даних, розміщеними у таблицях, не лише суттєво спрощувало роботу порівняно із використанням друкарських машинок, а й сприяло усвідомленню можливості вільніше висловлювати свої думки.

У минуле відійшла радянська практика ідентифікації друкарських машинок за особливостями матриці шрифту з метою протидії поширенню антирадянської пропаганди. Крім того, поступово набули поширення автоматизовані системи виготовлення друкарської продукції, що зробило доступнішим підготовку до випуску та розмноження друкованої продукції. З'явилися приватні фірми, які були орієнтовані на комерційний друк газет, журналів, брошур та листівок за максимально коротким проміжком часу для виготовлення тиражу. Використання нових засобів друку сприяло зростанню тиражів друкованих медіа і формувало передумови для наповнення політичної боротьби новим змістом завдяки необхідності реагувати на активність конкурентів у ЗМІ.

На початку 1990-х років український політикум був змушений адаптуватися до нових реалій політичної боротьби. Відновлення багатопартійності перетворювало боротьбу за політичну владу з «підклимного» протистояння родинно-земляцьких угруповань, сформованих у надрах однієї партії у часи існування СРСР, на протиборство політичних сил, зумовлене певними відмінностями політичних та економічних інтересів. Перехід боротьби за владу у публічну площину та політичний плюралізм суттєво підвищували роль медіа у формуванні кола прихильників тієї чи іншої політичної сили. Для політичних сил стало важливим виокремлення кола публічних осіб, які б могли донести потрібну інформацію до виборців. Важливим стало вміння не лише нав'язати свою позицію, а й здатність вести цивілізований діалог.

Однією з важливих умов розбудови громадянського суспільства було і залишається існування потужного середнього класу, чий рівень прибутків дозволяє відчувати себе порівняно незалежним від влади. В Україні підвищення рівня прибутків населення спробували пов'язати із ідеєю приватизації. За ініціативи владних структур на початку 1990-х років в Україні була ініційована масштабна інформаційна кампанія на підтримку процесу приватизації. Громадян переконували у перспективності відновлення приватновласницьких відносин, які мали забезпечити можливість «працювати на себе» та безперешкодно передавати власність у спадок, оскільки на законодавчому рівні забезпечувалась недоторканність приватної власності. Процес роздержавлення соціалістичної економіки в Україні здійснювався у прискореному режимі й супроводжувався широко розрекламованими обіцянками створити на базі багатогалузевого господарства УРСР суспільство з високим рівнем прибутків. Тодішні практики використання ЗМІ для формування ціннісних установок в українському атомізованому суспільстві виявилися досить дієвими. Попри всю очевидність забезпечення інтересів владних структур, широка інформаційна кампанія,

орієнтована на забезпечення позитивного ставлення до приватизації, стала одним із дороговказів для подальшої діяльності партійних політтехнологів.

Технічні можливості поширення та відтворення аудіовізуальної інформації у першій половині 1990-х років не дозволяли широкому колу користувачів записувати та відтворювати аудіовізуальну інформацію про виступи політиків, оскільки пристрої формату VHS (і тим більше S-VHS або V8) не набули широкого розповсюдження. А газетна періодика забезпечувала необмежені можливості повторного перегляду інформації. І розповсюдження друкованих видань, орієнтованих на висвітлення позиції певних політиків, ставало важливим засобом успішної реалізації передвиборчих кампаній. Це формувало попит на влучні вислови, які формували імідж політичних діячів та сенсаційні повідомлення, яких потребувала пострадянська українська аудиторія.

Успіхом інформаційної кампанії можна вважати формування у більшості населення республіки позитивного ставлення до процесу роздержавлення, який позиціонувався як важливий крок на шляху до подальшого зростання рівня життя. У 1992 р. зовсім чи скоріше не схвалювали розвиток приватного підприємництва (бізнесу) в Україні лише 14,6 % громадян, 52,7 % респондентів повністю або скоріше схвалювали цей процес (Ворона & Шульга, 2011, с. 16). Найбільшу підтримку мала ідея про розвиток малого бізнесу: позитивно до приватизації малих підприємств ставилися 56,2 % громадян. Водночас 73,4 % респондентів негативно або скоріше негативно оцінили передачу у приватну власність великих підприємств (Ворона & Шульга, 2011, с. 17). Сумніви щодо подальшої долі українських великих промислових підприємств виявилися небезпідставними. Структурні перетворення економіки України стали збагаченням для одних і зубожінням для інших (Арсеєнко, А., Толстих, Н., 2014, с. 263).

Перебуваючи у стані «пошуку себе», українське суспільство намагалося переосмислити й історію свого формування. Радянська модель історичної політики, заснована на замовчуванні та перекрученні фактів, уже не влаштувала громадян України. Політика гласності відкрила шлях до переосмислення історії, а розпад СРСР зробив можливим неупереджений аналіз архівних матеріалів зі створенням наукових досліджень на основі використання новітніх методів наукового пошуку. Результатом стало усунення багатьох «білих плям» в історії держави та формування оцінок радянської історії на основі цивілізаційного підходу. За порівняно короткий час було розвінчано багато міфів, на яких будувалася ідеологічна робота. Правда про радянські голодомори та репресії, про величезні втрати під час громадянської та Другої світової воєн, про утиски та переслідування інакомислячих у роки існування СРСР руйнувала позитивний образ Радянського Союзу, формувала у суспільстві запит на перегляд оцінок його ролі у світовій та регіональній історії (Ніколаєць, 2021b, с. 549–550).

В Україні відбувалося масштабне переосмислення вітчизняної історії із пошуком прийнятних для суспільства варіантів втілення у життя української моделі історичної політики, яка балансувала між радянською історичною спадщиною та пошуком місця України у європейській та світовій історії. Набули поширення твори істориків з української діаспори, а також було ухвалене

важливе рішення про розсекречення абсолютної більшості архівних матеріалів радянської доби із публікацією відповідних збірників документів. Спільною рисою актуалізації історичної політики виявилось новітнє конструювання або реконструювання ідентичності, що тісно перепліталось із процесом державотворення. Однак якщо у період становлення індустріальних держав подібні дії мали на меті переважно поглиблення процесу націєтворення, то в Україні першої половини 1990-х років вони були спрямовані на формування та/або зміцнення громадянської ідентичності.

Відновлення української державності актуалізувало пошуки смислів існування та розвитку України, прийнятних для соціуму, так званої національної ідеї. Поліетнічний склад населення України змушував акцентувати увагу на пошуку смислів, які б його об'єднували. І досить швидко виявилось, що у поліетнічному суспільстві України важливим був пошук альтернативи розбудові етнічної нації. Такою альтернативою виявилась розбудова нації політичної, яка, по суті, являла собою громадянську націю.

Такий підхід забезпечив широку підтримку відновлення української державності, дозволив визначити засади етнополітики і створити систему регулювання етнонаціональних процесів, що сприяло подальшій консолідації української нації. Були визначені необхідні умови для забезпечення єдності і цілісності країни у нових історичних умовах, узгодження загальнодержавних інтересів та інтересів усіх етносів, розвитку їх культурної, мовної і релігійної самобутності (Степико, 2004, с. 21).

В Україні поступово вимальовувалися рамки цивілізованої дискусії навколо тем, пов'язаних із висвітленням політичного життя країни, розбудови громадянського суспільства та визначення векторів зовнішньої політики. Відверті образи політичних опонентів у пресі загалом не набули поширення. А під певні звинувачення автори намагалися підвести обґрунтування, формуючи відповідні дискурсивні практики, оскільки поширення певної (недоведеної) інформації у друкованих виданнях або на теле- чи радіоэфірах могло тягнути за собою навіть кримінальну відповідальність.

Обговорення процесів приватизації, конверсії, багатопартійності, векторів зовнішньої політики та розбудови політичної нації заклало підґрунтя для майбутнього публічного обговорення важливих проблем у суспільстві із визначеною позицією державних органів. Заперечення курсу на приватизацію чи конверсію не стали причиною переслідування або утисків українських громадян. Принципові противники цих процесів не отримали клейма «антидержавників». Їхня точка зору переважною більшістю громадян сприймалася не як «ворожа», а як «альтернативна». Політичні партії вільно висловлювали свої міркування з приводу можливих наслідків приватизації і конверсії та їх значення для подальшого розвитку держави. Визначення перспектив розбудови громадянського суспільства та правової держави, яка б забезпечувала етнокультурні, релігійні, освітні права свої громадян, у процесі широкого суспільного обговорення стало важливим засобом консолідації громадян і запобігання проявам сепаратизму.

В Україні така принципова можливість діалогу була сприйнята як важливе досягнення державного будівництва. Тим більше, що українські громадяни мали можливість отримати інформацію про наслідки політичної кризи в Росії 1992–1993 рр., де мало місце збройне зіткнення у жовтні 1993 р. поблизу телецентру «Останкіно» та подальший штурм військами, вірними Б. Єльцину, Будинку Рад Росії. Такий штурм призвів до великої кількості жертв, у тому числі й серед цивільного населення столиці РФ.

На тлі цього практика укорінення політичного плюралізму в Україні викликала потужний попит на формування способів активної взаємодії між існуючими політичними позиціями. І одним із важливих результатів такої взаємодії стало мирне ухвалення рішення про дострокові вибори Президента України у 1994 р., укладення Конституційної угоди у 1995 р. та ухвалення Конституції України у 1996 р. Попри гострі дискусії між політиками, орієнтованими на Президента України, і політиками, які підтримували Голову Верховної Ради, українському політикуму вдалося уникнути збройного протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади. Саме у першій половині 1990-х років в Україні був започаткований процес мирного укладення важливих для подальшого розвитку держави домовленостей між різними політичними силами, які у майбутньому стали називати компромісом політичних еліт (Гужва, 2017).

У таких умовах в Україні простежувалися дві значні тенденції – традиціоналізм і модернізм, – кожна з яких створювала різні можливості для формування громадянського суспільства. Основним джерелом традиціоналістської тенденції залишалося тяжіння держави до політики адміністративно-патримоніального типу, схильність громадян до неформалізованої політичної активності. Тенденцію модернізації пов'язували зі становленням інституціональної структури демократії, з утвердженням правової державності, з розвитком самостійних структур суспільства, не контрольованих державою (Безродна, 2002a; Безродна, 2002b; Безродна, 2002c).

У цей час основним джерелом інформації виступали теле- та радіоканали, а також друкована преса. У газетній періодиці поряд із колонками політичних новин з'явилися рубрики, автори яких висвітлювали події історії. У газеті «Сільські вісті», яка впродовж 1990-х років мала мільйонні тиражі і була тісно пов'язана із діяльністю Соціалістичної партії України, регулярно друкували матеріали про історію українського селянства. У 1994 р. газету «Сільські вісті» регулярно читали 4,3 % громадян. Популярністю користувалися також газети «Голос України» (7,7 %), «Киевские ведомости» (8,2 %), «Урядовий кур'єр» (4,0 %). Районні газети були джерелом інформації для 27,6 % українських громадян, а міські – для 43,2 %, Водночас газету «Комуніст» усе ще читали 1,1 % (Ворона & Шульга, 2014, с. 123).

Відзначимо й появу та поширення газети «Час-Тіме», яка стала абсолютно новим явищем в українській журналістиці на початку відновлення Української держави. Саме з «Час-Тіме», яку видавав В.Чорновіл, була пов'язана одна із перших спроб національно-демократичних сил консолідувати свої зусилля для створення і поширення незалежної преси в Україні (Каспрук, 2019).

Газета була зареєстрована 14 липня 1994 р., «нульовий» її номер побачив світ у грудні того ж року, а перший номер з'явився 6 січня 1995 р. Газета видавала й англomовний дайджест, а згодом – окремий додаток на восьми сторінках англійською мовою, де розміщували найбільш оригінальні публікації з українськомовного випуску. Газету «Час-Тіме» друкували на 16 сторінках формату А2 із накладом 15000–32000 примірників, а окремі номер виходили навіть тиражем у 113000 газет. Наклад англomовного екземпляра «Час-Тіме-Digest» становив 30000 примірників. Проте на початку газета не мала власної широкої аудиторії. Навіть у 2002 р. її регулярно читали лише 0,8 % громадян (Ворона & Шульга, 2014, с. 123).

Але якщо у газетній періодиці кінця 1980-х–початку 1990-х років був помітним значно більший інтерес до аналізу подій з історії Радянського Союзу, то у першій половині 1990-х років українська преса вже акцентувала увагу читачів на «білих плямах» історії України. Висвітлення та аналіз раніше недоступних широкому загалу архівних матеріалів викликали великий інтерес і сприяли зростанню тиражів друкованих видань.

Порівняно новим явищем у медіапросторі України стала поява друкованих видань національних меншин. Завдяки підтримці Ради національних товариств України, створеної у 1989 р. (з лютого 1993 р. склад ради набув статусу представницького органу національних товариств, і Рада стала дорадчим органом при Міністерстві в справах національностей та міграції), вдалося зберегти фінансування для газет національних меншин, додатків до газети Верховної Ради України: «Конкордія» для румунів, «Голос Криму» для кримських татар, «Єврейські вісті», вірменської «Агарац», польської «Дзеннік Київський», болгарської «Роден край», молдавської «Луча Ферул», загальний тираж яких наближався до 50000 примірників (Панчук, М., Войналович А. & Галенко О., 2000, с. 309). Першою з часу виселення кримських татар незалежною газетою кримськотатарського національного руху (виходила кримськотатарською і російською мовами) стала заснована у 1990 р. газета «AVDET». Своєю головною метою це видання проголосило збереження ідентичності та ідеології кримських татар. На сторінках газети порушувалися й проблеми відновлення державності кримських татар та були розміщені матеріали на історичну тематику. Кримськотатарською мовою виходила й газета «Yani Dunya» («Новий світ»), наклад якої становив близько 2500 примірників. За рахунок бюджету Кримської області кримськотатарською мовою друкували з липня 1989 р. газету «Qigim» («Крим»). З 2004 р. фінансування видання здійснював Державний комітет національностей і релігій. Наклад газети становив 4000 примірників, і вона виходила двічі на тиждень.

У 1990 р. Закарпатською обласною радою та обласною державною адміністрацією була заснована газета «Новини Закарпаття», на сторінках якої регулярно публікували повідомлення про діяльність національно-культурних товариств краю. На Закарпатті поширювалася й угорськомовна газета «Karpati Igaz Szó» («Карпатське слово правди»), яка мала велику популярність серед місцевого угорського населення. Один із найбільших накладів на території Закарпаття

мав тижневик «РІО», заснований підприємцем С. Ратушняком. Популярністю серед місцевих жителів також користувався суспільно-політичний тижневик «Срібна Земля ФЕСТ», який розповсюджувався виключно на теренах Закарпатської області і мав тираж 5000 примірників. У цьому тижневику друга і третя шпальти містили блоки подієвої інформації, а 4, 5, 6 – вміщували аналітичні матеріали суспільно-політичної тематики.

Протягом першої половини 1990-х років деякі друковані видання відверто стали рупором певних політичних сил. Газети у цьому разі мали сприяти консолідації електорату. Одним із таких видань стала газета «Сільські вісті». Позиція її редколегії суттєво сприяла успіху Соціалістичної партії України на дострокових виборах 1993 р. до Верховної Ради України. Такий результат привернув увагу великих підприємців, які прагнули зміцнити свій вплив у політичних колах.

Фінансові можливості регіональних фінансово-промислових груп дозволяли на той час забезпечити зростання впливу на регіональні видання та телеканали. Особливо помітним цей процес був на тлі висвітлення шахтарських страйків на Донбасі (Глотова, 1991; Ермаков, 1991; Ильюшенко, 1991; Куписок, 1991; Серебрякова, 1991a; Серебрякова, 1991b).

Послаблення центральної влади та посилення ролі страйкових комітетів, підтриманих частиною місцевого керівництва, зацікавленого у збільшенні контролю над економічною діяльністю у регіоні, формували регіональний інформаційний простір на Донбасі, орієнтований на нав'язування думки про винятковість «шахтарського краю». Вимоги страйкарів були не лише антиурядовими, а й могли бути охарактеризовані як сепаратистські, оскільки передбачали забезпечення економічної самостійності та автономії Донбасу із налагодженням тісних зв'язків з Російською Федерацією.

Сепаратистські випадки були досить частими й у друкованих виданнях Криму. На сторінках газети «Крымская правда», яка друкувалася російською мовою, досить часто з'являлися публікації із закликами від'єднання Криму від України. Газета відрізнялася поширенням антиукраїнських настроїв та відверто закликала до сепаратистських дій. «Крымская правда» всіляко підтримувала ухвалену 4 вересня 1991 р. Декларацію про державний суверенітет Криму (скасована постановою Верховної Ради України 17 листопада 1994 р.). Під час підготовки до проведення Всеукраїнського референдуму 1991 р. газета нав'язувала думку про те, що Крим не має входити до складу України. У Криму користувалася популярністю щоденна російськомовна газета «Слава Севастополя», заснована ще 1917 р.

Водночас уже 3 грудня 1992 р. почалося видання українськомовної літературно-художньої і публіцистичної газети «Кримська світлиця». Її засновником виступило Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка та громадська організація «Кримський центр ділового та культурного співробітництва «Український дім». Друк «Кримської світлиці» здійснювався до 2010 р., коли після приходу до влади В. Януковича на деякий час газета припинила вихід як друковане видання.

У 1993 р. на сторінках медіа з'явилася інформація про конфлікт за владу між дніпропетровським кланом на чолі із Л. Кучмою та донецьким, який на той час очолював мер Донецька Ю. Звягільський. Результатом протиборства стало призначення Ю. Звягільського першим віцепрем'єром, а через деякий час і виконувачем обов'язки прем'єра. Проте вже у 1994 р. Л. Кучма, якого суттєво підтримували російські ЗМІ, переміг на дострокових виборах Президента України. Однак за порівняно короткий час йому вдалося маргіналізувати про-російські сили у Криму і досить чітко дати зрозуміти, що він не буде займати виключно проросійську позицію.

Вибори 1994 р. в Україні яскраво продемонстрували важливість медійної підтримки для консолідації електорату і забезпечення перемоги. Медіа виступили надважливим засобом формування громадської думки. Водночас у першій половині 1990-х років відбувся перехід від радянської до української журналістики, який відображав важливий етап у становленні української державності. Загострення політичної боротьби, пошук перспективних моделей побудови громадянської нації та розбудова партійної системи формували сталий попит суспільства на внутрішньо українські новини, оцінки діяльності політиків та визначення перспектив подальшого розвитку. Медіа ресурси змушені були змінюватися відповідно до вимог часу. Найбільш яскраво такі зміни були помітними у публікаціях газет «Сільські вісті» та «Молодь України». Українські видання поступово ставали все більш конкурентними у боротьбі за читача, порівняно із російськими газетами, які вільно розповсюджували в Україні. Цьому сприяло зростання попиту на внутрішньо українську тематику, підготовка фахівців у вітчизняних вузах. З іншого боку, проблемою вітчизняних друкованих видань у першій половині 1990-х років були труднощі з забезпеченням фінансування випуску тиражів. Пошук спонсорів нерідко призводив до зростання залежності видань від тих, хто забезпечував фінансування. Це спрощувало фінансово-промисловим групам акумулювати лояльні до себе видання і у подальшому орієнтувати їх на публікацію матеріалів із визначеними ціннісними або оціночними установками.

Певні ціннісні орієнтири українському суспільству намагалися нав'язати російські видання, які вільно поширювалися в Україні. Серед російських видань виділимо газети «Аргументы и факты» (наклади до 1,5 млн примірників), «Московский комсомолец» (наклади до 700000 примірників). У 1994 р. газету «Аргументы и факты» регулярно читали 16,4 % громадян України (Ворона & Шульга, 2014, с. 123). Ці друковані видання привертала увагу читачів статтями, які мали пролити світло на так звані «білі плями» історії, а також публікаціями про видатних осіб, провідних політиків та перспективи розвитку економічної діяльності після розпаду СРСР. Газета «Московский комсомолец», яка використовувала стиль таблоїдів, намагалася зацікавити молодь статтями про рок-музикантів, неформальні молодіжні організації. Російські видання переважно не мали таких проблем із фінансуванням, як українські. Однак в умовах, коли переважна більшість видань належали компартії, комсомолу або місцевим

органам влади, відбувалася зміна власників. Так, до вересня 1991 р. газета «Московский комсомолец» вважалася друкованим органом Московського обласного і міського комітетів ВЛКСМ, але після серпневого путчу пройшла перереєстрацію і з того часу одноосібним її власником залишається головний редактор П. Гусев. З часом зміна власників частини колишніх радянських друкованих видань відбулася й в Україні, проте переважно їм не вдалося зберегти колишні обсяги накладів, оскільки популярності набирали новостворені видання. Водночас в Україні не було засновано впливових видань, які б були орієнтовані переважно на молодіжну аудиторію. Тому у цій ніші медіапростору тривалий час переважали російські видання.

Успішність впливу російських видань на українську молодіжну аудиторію можна пояснити відсутністю в Україні першої половини 1990-х років аналогічних медіаресурсів. Статті про неформальні організації приваблювали українську молодь тим, що висвітлювали актуальні проблеми, пов'язані із самореалізацією та соціальною адаптацією молодих людей. Акцентуючи увагу української молоді на побутових проблемах, російські видання, орієнтовані на молодіжну аудиторію, сприяли її аполітичності. Так, якщо у 1993 р. 58 % респондентів з-поміж молодих людей зазначали, що готові брати участь у акціях протесту у разі виникнення загрози незалежності та територіальній цілісності України, то у 1994 р. таких було тільки 20,7 %. При тому, 19 % опитаних взагалі не цікавилися політикою (Корнієвський, Міщенко, 1995, с. 24).

Вплив російських ЗМІ на українську аудиторію на початку 1990-х років залишався надзвичайно великим. Це вимагало адекватних дій українського керівництва.

Весною 1991 р. Держкомтелерадіо УРСР було перетворене на Укртелерадіокомпанію, яка стала єдиним державним мовником на каналах «УТ-1», «УТ-2», а пізніше – «УТ-3». Телеканал «УТ-1» був єдиним каналом, який забезпечував покриття 97 % території країни.

У грудні 1993 р. набув чинності Закон України «Про телебачення і радіомовлення», у якому було вперше задекларовано створення державного регуляторного та наглядового органу в системі електронних ЗМІ – Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Рада отримала повноваження здійснювати державну політику ліцензування телерадіомовлення, відповідала за раціональне використання радіочастотного ресурсу держави, брала участь у реалізації державної політики у телерадіоінформаційній сфері та здійснювала контроль за дотриманням телерадіоорганізаціями ліцензійних умов і норм чинного законодавства.

У червні 1995 р. Національна рада розпочала ліцензування телерадіоорганізацій. Перша ліцензія була видана Національній радіокомпанії України на три програми проводового мовлення. У 1995 р. також було започатковано ведення реєстру телерадіоорганізацій України. До такого реєстру вносилися дані про телерадіоорганізації, що отримали ліцензії на мовлення, ліцензії провайдера програмної послуги або зареєструвалися як суб'єкти інформаційної діяльності.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років в Україні з’явилися й розвивалися приватні телерадіокомпанії. У цей час українська приватна телеіндустрія зробила значний крок уперед від організації роботи каналів дециметрового телебачення до загальнонаціональних каналів, які ставали потужними конкурентами державному телебаченню. Участь приватних інвесторів була зумовлена необхідністю залучення порівняно великих коштів для модернізації обладнання, організації роботи студій, розробки нових форматів телепрограм тощо.

У грудні 1989 р. ліцензію на мовлення отримав перший приватний канал України «Тоніс». Того ж року він отримав ліцензію на супутниковий канал WORLDNET. А у 1992 «Тоніс» почав мовлення у Києві. Компанія «Тоніс» вела мовлення як канал кабельного телебачення і стала ініціатором створення кількох незалежних телекомпаній. Протягом першої половини 1990-х років «Тоніс» дістав право мовлення у дванадцяти областях держави і паралельно почав експериментальне супутникове мовлення у рамках проекту «Слов’янський канал».

У 1991 р. український державний концерн РРТ та американська приватна корпорація Story First Communication створили телекомпанію «ICTV», програми якої вперше вийшли в ефір 15 червня 1992 р. А вже у середині 1990-х років канал посів третє місце у рейтингу українських телеканалів.

На початку 1990-х років в українському телепросторі домінували російськомовні телепрограми. Вони, як правило, були підготовлені більш професійно, аніж українські, і відрізнялися високою якістю зображення і звуку. Глядачів приваблював різноманітний розважальний контент та перегляд популярних телефільмів. Водночас трансляція російських телепрограм сприяла поширенню вигідних для РФ інформаційних матриць, згідно з якими Росія виступала потужною державою, спадкоємницею СРСР, яка претендувала на провідні ролі на пострадянському просторі.

Скасування цензури, вільне поширення друкованої продукції в Україні, зростання кількості телеканалів із появою нових форматів телепередач сприяли збільшенню кількості громадян, які вважали, що люди в Україні можуть вільно висловлювати свої погляди. Так, упродовж 1994–1996 рр. кількість респондентів, які підтримали таку позицію, зросла з 55,2 до 60 %. Водночас кількість тих, хто підтримував протилежну позицію, скоротилася несуттєво – з 14,7 % до 14,3 % (Ворона & Шульга, 2010, с. 490).

У першій половині 1990-х років громадяни України дещо розчарувалися у можливостях вітчизняних політиків навести лад у державі. Досить вірогідно, що цьому сприяло оприлюднення скандальних подробиць збагачення окремих членів депутатського та суддівського корпусу, а також урядових чиновників і представників влади на місцях. Відсутність лідерів, які могли б ефективно керувати країною, констатували у 1994 р. 24,7 % респондентів, а у 1996 р. – 30,3 %. Відсутність політичних партій і рухів, яким би можна було довірити владу, відзначали, відповідно, 28 % і 30,2 % опитаних. У 1994 р. негативно ставилися до існування багатопартійної системи 29,8 %, а у 1996 р. – 31,3 % (Ворона & Шульга, 2010, с. 490).

Перша половина 1990-х років була періодом адаптації українців до життя у незалежній державі, яка віддала перевагу розбудові ринкової економіки. Водночас Україну примушували існувати «в єдиному економічному, культурному, інформаційному просторі країн СНД». Існування єдиного інформаційного простору практично зводилося лише до можливості односторонньої трансляції Росією громадянам інших країн СНД власних «матриць світосприйняття», що, по суті, не відрізнялося від ситуації, що існувала у Радянському Союзі. Ці «матриці», в тому числі, впливали і на формування суспільної свідомості, зокрема, і на сприйняття українцями самих себе як етносу, і на взаємне сприйняття жителів різних регіонів, громадську думку стосовно побудови відносин між Україною та Росією (Якименко, 2021, с. 130).

Тому не дивно, що у 1994 р. 40,5 % респондентів віддавали пріоритет розширенню зв'язків із країнами СНД, а 16,6 % відстоювали думку про необхідність розвивати відносини переважно з РФ, у той час лише 12,6 % опитаних схилилися до думки про необхідність розвитку зв'язків із провідними західними країнами (Ворона & Шульга, 2010, с. 495).

Загалом, протягом першої половини 1990-х років інформаційно-комунікаційне середовище в Україні розвивалося в умовах становлення державних інституцій, визначення основ внутрішньої і зовнішньої політики та підготовки до ухвалення Основного закону держави. «Пошук себе» для України сприяв поширенню різних, часто полярних, точок зору на певні проблеми, але водночас позначалися й прийнятні рамки дискусій. І головне, що однією з них можна було назвати збереження у суспільстві переконання у перспективі подальшої розбудови держави. Спроби Російської Федерації зберегти свій вплив в Україні шляхом підтримки українських комуністів, провокування сепаратистських виступів, збереження напруженості навколо Криму не привели до руйнування курсу на розбудову Української держави. Перешкоджання ухваленню Конституції України, у якому активну роль взяли українські комуністи на чолі із П. Симоненком, не мали успіху. Росії не вдалося забезпечити утворення нового наддержавного об'єднання, яке б загрожувало державному українському суверенітету. Український соціум свідомо притримувався курсу на розбудову власної держави, свідченням чого стало цивілізоване укладення Конституційного договору, а потім і ухвалення Конституції України.

Гостра політична боротьба на тлі глибокої економічної кризи формувала попит на залежні медіа ресурси, які б забезпечували потрібний вплив на виборців. Атомізоване українське суспільство залишалося досить вразливим від засобів інформаційного впливу, оскільки не набуло вмінь та навичок, які б забезпечували підвищений рівень верифікації інформації ЗМІ. Проте українська влада не ставила собі за мету уніфікацію інформаційного простору, що створювало передумови для формування у громадян думки про політичні події на основі порівняння інформації з кількох джерел. З часом така звичка заклала важливу основу розвитку українського громадянського суспільства.

Друга половина 1990-х – початок 2000-х років : зміцнення медіа ресурсів великих фінансово-промислових груп та посилення загально-українських ЗМІ, російський вплив на український інформаційний простір, регіональні ЗМІ та їхній вплив на ідентичність, формування INTERNET – медіасередовища

У другій половині 1990-х років Україна постала перед вибором стратегії економічних реформ, які мали забезпечити подолання тривалої економічної кризи. Східноєвропейський шлях здійснення таких реформ передбачав можливість діяльності на українських теренах великих західних корпорацій. Білоруський варіант реформування уособлював розбудову потужного «державного капіталізму». Реформування за російським зразком означало формування вітчизняних великих фінансово-промислових груп (ФПГ) зі створенням потужних протекціоністських та корупційних перешкод на шляху вільної конкуренції із західними корпораціями. Вибір економічного реформування в інтересах українських ФПГ був найбільш логічним з погляду бізнес-середовища, яке фактично керувало Україною. Це дозволило сформувати національний капітал, зацікавлений у примноженні власних статків та збереженні незалежної держави.

Розвиток ФПГ та конкуренція між ними в українських реаліях зумовлювали розробку та реалізацію політичних проєктів в інтересах великого капіталу. Втілення у життя таких проєктів неодмінно передбачало посилення впливу у медіа. Реалізація інтересів ФПГ у розвитку інформаційно-комунікаційного середовища України передбачала як формування потужного пулу залежних медіа, так і розвиток технічних засобів передачі, обробки та накопичення інформації задля забезпечення переваг у конкурентній боротьбі на ринках України та поза її межами. У таких умовах українські великі фінансово-промислові групи активували свої зусилля для забезпечення контролю над медіа простором.

Водночас наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років дедалі помітнішою ставала концентрація зусиль РФ для посилення її впливу в українському медіа просторі. Механізм посилення такого впливу передбачав входження до складу співвласників українських телеканалів і фінансування окремих медіа-проєктів, трансляцію російського контенту на українських телеканалах і розповсюдження російських друкованих видань, виступи російських «експертів» і політиків на ток-шоу. Такі дії були спрямовані, у тому числі, й на витіснення українськомовного контенту зі ЗМІ України.

У таких умовах у другій половині 1990-х років відбувався перехід переважної більшості телеканалів та друкованих видань у приватну власність та заснування нових ЗМІ приватними інвесторами. У боротьбу за забезпечення та посилення власного контролю над українським медіапростором включилися як українські підприємці, так і іноземні компанії, серед яких виділялися, насамперед, російські.

У вересні 1995 р. був заснований телеканал «1+1», який виходив спочатку на «УТ-1», а з 1997 р. став самостійним каналом, який виходив на «УТ-2». З часу заснування телекомпанія «1+1» належала голові ради директорів каналу О. Роднянському, американській медіакорпорації Central European Media

Enterprices Ltd та компанії «Інтер-медіа», яка перебувала у власності німецької компанії «Innova-Film». Поступово Central European Media Enterprices Ltd довела свою частку акцій до 100 %, а у 2009–2010 рр. продала телеканал міноритарному акціонеру І. Коломойському.

Якщо протягом перших років існування «1+1» більшою мірою транслював українськомовний продукт, то наприкінці 1990-х більшість передач стали російськомовними. На каналі демонстрували західні кінофільми із російським перекладом, російські телешоу тощо. Помітним ставало й зростання обсягів негативної інформації про Україну на каналі у випусках новин.

Весною 1996 р. на частотах каналу «УТ-3» почав мовлення телеканал «Інтер», співвласником якого із часткою 29 % до 2015 р. був російський «Перший канал». З листопада 1996 р. мережа мовлення каналу була переважно представлена прямими ретрансляціями та записами російського «ОРТ». Каналом володів І. Плужников, а оперативний менеджмент здійснювали О. Зінченко та В. Ряшин. У жовтні 2001 р. телеканал отримав право мовлення і трансляції теле-тексту по всій території України, а через рік остаточно припинив ретрансляцію російського «ОРТ». У 2003 р. почав роботу міжнародний супутниковий канал «Інтер+». Спочатку «Інтер» перебував під контролем В. Медведчука і вважався найбільшим медіа активом СДПУ(о). При тому шеф-редактор каналу О. Мустафін визнав, що у журналістському середовищі СДПУ(о) асоціювалася зі словом «темник» (Довженко, 2018). З часом телеканал «Інтер» перейшов під контроль олігарха Д. Фірташа.

З 1 грудня 1999 р. почав регіональне мовлення у шести обласних центрах України «Новий канал», який з січня 2000 р. вже можна було переглядати у 17 великих містах. З грудня 2000 р. канал почав супутникове мовлення, а у лютому 2001 р. почав діяти вебсайт «Нового каналу». До 2003 р. «Новий канал» належав російській компанії «Альфа-груп», а у 2004 р. контроль над каналом отримав В. Пінчук. Також у 2004 р. В. Пінчук отримав контроль над каналом «СТБ», на якому тривалий час виходила рейтингова програма новин «Вікна» (зареєстрована як торгова марка у травні 2000 р.).

У вересні 2000 р. був проданий підприємству з іноземними інвестиціями «Роял Капітал», ТОВ Центральний московський депозитарій», підприємствам «Промідія», «Агенству інформаційних технологій» та «Інтерпайп» телеканал «ІСТV». І вже 3 вересні того ж року в ефір вийшов перший випуск новин «Факти». А з 1 липня 2001 р. телеканал почав цілодобове супутникове мовлення і отримав ліцензію на 10 років на право мовлення на території України.

На початку 2000-х років одним із впливових власників українських медіа став П. Порошенко. Розбіжності між власниками «СТБ», компанією «Інтермарт» та ООО «Ніко-Пі-Ер», які володіли частками акцій чернівецького ТРК «НБМ», дозволили П. Порошенку купити цей канал. У 2003 р. телерадіокомпанії «НБМ» та «Експрес-Інформ» створили «5-й канал», який протягом 2003–2021 років належав П. Порошенку. Новостворений канал позиціонував себе як «канал чесних новин», протиставляючи себе позиції «Нового каналу», «СТБ» та «1+1». Саме із цих каналів на роботу до «5-го каналу» перейшли журналісти А.

Шевченко, Р. Скрипін, Є. Глібовицький, які підписали угоду, що забороняла власникам втручатися у процес виробництва новин і ухвалили основні засади редакційної політики.

У 2001 р. було утворено ЗАТ ТРК «Україна», яке отримало ліцензію на один із метрових каналів Донецька, а з часом – на низку каналів Донецької та Луганської областей. Того ж року група Р. Ахметова SCM стала основним акціонером телеканалу «Україна», володіючи 75 % акцій (у 2007 р. – 99 %, а у 2010 р. – 100 %). У 2002–2003 рр. телерадіокомпанія «Україна» отримала більше сотні частот по всій Україні. У червні 2003 р. «Україна» почала мовлення на 11-му каналі м. Київ і започаткувала роботу через супутник. У 2004 р. «Україна» набула статусу національного каналу. Проте всі передачі транслювалися російською мовою.

Станом на 1 січня 2003 р. в Україні діяла 831 телерадіоорганізація, у тому числі 28 державних, 297 комунальних і 506 комерційних. Загальний сумарний обсяг мовлення всіх телерадіоорганізацій становив 8770 годин на добу, з них 7630 припадало на місцеві телерадіоорганізації. При тому, держкомтелерадіо контролював діяльність тільки державних телерадіокомпаній, які становили лише 3,4 % від діючих телерадіоорганізацій України. Діяльність комерційних телерадіоорганізацій щодо дотримання норм української мови у ЗМІ визначалася ліцензіями, які видавалися і контролювалися Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення. Але протягом 2000–2002 рр. Національна рада винесла лише 18 попереджень телерадіоорганізаціям, які порушили ліцензійні умови за відсутності випадків анулювання ліцензії за порушення мовного законодавства. Прикладом такого порушення була названа ТРК «Україна», де всі передачі велися російською мовою (РПУ спонукає, 2003).

У підсумковому документі Рахункової палати України про результати аналізу стану виконання Комплексних заходів із всебічного розвитку української мови, планування та використання коштів Державного бюджету України на їх впровадження зазначалося, що у телерадіофері України основну частку становлять комерційні телерадіокомпанії. Комерційні телерадіокомпанії не дотримувалися конституційних норм щодо використання української мови. Такий стан речей був названий наслідком відсутності контролю з боку Національної ради України з телебачення і радіомовлення за дотриманням ліцензійних угод.

На початку 2000-х років накладі російських та російськомовних друкованих періодичних видань в Україні суттєво переважали українськомовні видання. У 2002 р. в Україні зареєстровано 16176 друкованих ЗМІ, з них лише 3345 українськомовних видань (20,7 %) та 3052 видань паралельними випусками (українською та іншими мовами) (18,9 %). За даними Державного комітету статистики України щоденний разовий тираж російськомовних газет, що виходили в Україні, становив на початок 2002 р. 32,1 млн примірників, а українськомовних – 18,2 млн. Склалася ситуація, коли на сто українців припадало 46 примірників рідною мовою, а на сто росіян, які живуть в Україні, – 386 примірників (у 8,4 раза більше) (Панчук, М., Євтух, В. & Войналович В., 2011, с. 364).

В Україні зберегли вплив газети «Аргументы и факты» та «Комсомольская правда», на шпальтах яких інформація про цікаві події історії була поєднана із оцінками політичних реалій сучасності. Якщо у 1994 р. газету «Аргументы и факты» регулярно читали 16,4 % респондентів, у 2002 р. – 17,4 %, то у 2005 р. – 16,9 %. У 2002 р. газету «Комсомольская правда» читали 5,6 % опитаних, а у 2005 р. – 7,4 %. Досить сильні позиції мала й газета «Факты и комментарии», яку у 2000 р. читали 17,3 % опитаних, а у 2002 р. – 12,7 % (Ворона & Шульга, 2014, с. 123).

Розрахована на молодіжну аудиторію, газета «Комсомольская правда» приваблювала читачів статтями про рок-музикантів, проблеми молодіжних неформальних груп, девіантну поведінку молоді. Молодіжну аудиторію приваблював і радянсько-російський журнал «Ровестник», у якому були представлені унікальні публікації про музику («Рок-енциклопедія»), життя та культуру західної молоді. У 1996 р. на базі «Ровестника» вже видавався журнал для дівчат «Штучка». Російські друковані видання вільно розповсюджували в Україні. Вони приваблювали читачів оригінальними публікаціями, які могли б зацікавити як молодіжну аудиторію, так і громадян старшого віку. Важливим завданням розповсюдження російської друкованої преси постало формування потужної конкуренції українськомовним виданням, збереження ностальгічних ноток за СРСР (військова могутність держави, вплив на міжнародній арені не дивлячись на окремі негативні сторінки історії Радянського Союзу). Російські друковані ЗМІ тривалий час зберігали вплив на Сході і Півдні України (Ніколаєць, 2022, с. 137–149). Громадяни Сходу і Півдня України переважно були зацікавлені у збереженні економічних відносин із РФ, оскільки багато з них працювали на підприємствах, продукція яких експортувалася до Російської Федерації.

У 1996 р. почала свою діяльність газета «Комсомольська правда в Україні», щоденні накладі якої сягали 140000 примірників. При тому, сайт газети з початку 2000-х років уже розроблявся як окремий продукт, здійснювалася трансляція поточних новин у режимі on-line, сайт газети увійшов у десятку найпопулярніших ресурсів українського сегмента INTERNET за версією bigmir.net. Власне, й сам портал bigmir.net почав свою роботу виключно російською мовою у листопаді 2000 р. На порталі працювали 17 сервісів, найбільшими з яких були «Рейтинг сайтів», «Пошта» та «Погода». Спочатку власником порталу був український медіахолдинг «КР Media», який виступав офіційним дистриб'ютором Google AdWords в Україні, а з часом портал перейшов у власність С. Курченка.

8 травня 1998 р. указом президента Росії «Про вдосконалення роботи державних електронних засобів масової інформації» був створений інформаційний холдинг Всеросійська державна телевізійна і радіомовна компанія. До складу холдингу увійшла Загальноросійська радіокомпанія «Маяк» і Російська державна радіомовна компанія «Голос Росії». З липня 2002 р. почав роботу канал «РТР Планета», який здійснював телевізійне іномовлення. Зросли можливості мовлення телеканалу «НТВ», який отримав можливість супутникового мовлення. Популярністю у аудиторії від 14 до 44 років користувався

розважальний федеральний канал «ТНТ», власником якого був Газпром Медіа Холдинг. Значна кількість російських телеканалів були включені до пакетів кабельного телебачення в Україні. Крім того, їх прийом ставав можливим через супутникові антени. Російський канал «НТВ» почав мовлення поза межами РФ через канали «RTVi», «НТВ Мир». Для прийому системами супутникового телебачення залишалися доступними канали «MTV Росія», «РТР-Планета» (канал транслював програми каналу «Росія-1»). Привабливість російських телеканалів для аудиторії 14–44 років в Україні пояснювалася тим, що на них поряд із розважальними передачами регулярно показували рейтингові кінофільми та телешоу, а також музичні кліпи, часто недоступні в українському телеєфірі.

З російським впливом часто пов'язують і появу вуличного телебачення, яке стало використовуватися під час парламентських та президентських виборів в Україні як потужний засіб політичної боротьби. Появу вуличного телебачення часто пов'язують із російським політтехнологом Т. Сергєйцевим, який у 1998–2000 рр. консультував медіа- і бізнес-проекти В. Пінчука, опікувався реорганізацією телеканалу «ICTV» і групи «Інтерпайп», де обіймав посаду члена ради директорів. У 1998 р. Т. Сергєйцев займався виборчою кампанією В. Пінчука в Україні на парламентських виборах, а у 1999 р. він був у команді Л. Кучми на президентських виборах. Під час президентської кампанії 1999 р. Т. Сергєйцев реалізував проект «Вуличне телебачення». Вуличне телебачення, на думку В. Пінчука, забезпечило близько 50 % голосів Л. Кучми на виборах у 1999 р. З часом воно стало важливим засобом організації телемостів, телетрансляцій та телеконференцій.

Формування пулу залежних від ФПГ медіа не пройшло непоміченим для громадян України. Концентрація українських медіа у власності впливових ФПГ призвела до того, що більшість із ЗМІ тривалий час асоціювалася із «рупором олігархів» (Попова, 2016).

Однак зростання впливу великих ФПГ в Україні не може бути оцінене однозначно негативно, оскільки збільшення економічної могутності національного великого капіталу було одним із важливих чинників, який на той час сприяв зміцненню державності. Водночас, посилення ФПГ сприяло подальшому майновому розшаруванню в Україні і збільшенню кількості незадоволених діями влади. Зростання контролю ФПГ над ЗМІ мало наслідком зростання кількості тих громадян, які вважали, що мають перепони для вільного висловлення своєї думки. З 1996 по 1998 рр. питома вага тих, хто вважав саме так, зросла з 14,3 до 18 % (Ворона & Шульга, 2010, с. 486).

У таких умовах альтернативним майданчиком для висловлення своїх міркувань усе більше ставала мережа «INTERNET». Вважалося, що спілкування між користувачами у мережі та оприлюднення на INTERNET-сайтах будь-якої інформації відбувається поза межами політичної цензури. Крім того, розширення INTERNET-спілкування було зумовлене й певними реаліями економічного розвитку.

У другій половині 1990-х років реалії розвитку науково-технічного прогресу вимагали від підприємців інтеграції у світовий інформаційно-комуніка-

ційний простір. Така інтеграція відбувалася на фоні прискореного впровадження мобільного зв'язку, комп'ютеризації офісів, освітніх закладів та зростання кількості індивідуальних персональних комп'ютерів, здатних повноцінно працювати у мережі «INTERNET».

У 1995 р. були делеговані цільові публічні домени com.ua, gov.ua, net.ua. Домен gov.ua був призначений для обслуговування державних установ та організацій України. Домен com.ua передбачалося використовувати в інтересах бізнесу, а net.ua – для юридичних осіб, які були зареєстровані на території України і декларували надання мережевих послуг на українських теренах як провідний вид діяльності. Крім того, були делеговані дволітерні географічні домени-синоніми.

Використання мережі «INTERNET» суттєво спрощувало комунікацію між державними органами, бізнес-структурами, побутовими користувачами. Можливість організації конференцій у мережі дозволяла забезпечити багатосторонній зв'язок із зацікавленими особами в режимі реального часу, що виводило на новий рівень можливості організації управлінських структур та комунікації у бізнес-середовищі. Тому вже на кінець грудня 2002 р. у 51 публічному домені були зареєстровані понад 100000 доменних імен, а в домені .ua – понад 500 приватних доменних імен. У таких умовах уже наприкінці 1990-х років з'явилися студії розробки українських сайтів. А у листопаді 2000 р. була створена Інтернет асоціація України – торгово-промислова асоціація, метою якої стала консолідація зусиль усіх зацікавлених сторін у розвитку мережі «INTERNET» в Україні. Асоціація повинна була забезпечити реалізацію проєктів, які сприяли розвитку українського сегмента мережі (Інтернет асоціація України, 2023). Мережу називали новим інформаційним середовищем, де можна вільно висловлювати власні думки та обмінюватися потрібною інформацією. І з початку 2000-х років в Україні почалася діджиталізація медіасфери, що позитивно відбилося на зростанні кількості споживачів медіаконтенту та швидкості передачі інформації.

У таких умовах нагальною необхідністю для реалізації політичних проєктів та економічної діяльності стало поширення потрібної інформації через INTERNET. Оприлюднення інформації про виробників певної продукції та її реклама на відповідних сторінках у мережі стали візитними картками виробників. Наявність власного сайта для державних установ та організацій суттєво підвищувала можливості для комунікації із громадянами та дозволяла спростити поширення необхідної інформації про надання адміністративних послуг. Для політичних сил представлення їхньої позиції у INTERNET-мережі постало нагальною вимогою для продовження політичної діяльності. Тим більше, що наявність сторінки у мережі дозволяла суттєво прискорити зворотний зв'язок як з потенційними виборцями, так і з споживачами певної продукції. Водночас, для політтехнологів з'явилася принципово нова можливість отримувати інформацію про зацікавленість аудиторії певною політсилою через відслідковування кількості звернень на ту чи іншу INTERNET-сторінку.

На початку 2000-х років в Україні все більшої популярності набували INTERNET-видання. У цей час відомим стало, наприклад, INTERNET-видання

«Українська правда», засноване у квітні 2000 р. опозиційними журналістами Г. Гонгадзе та О. Притулою. На початку проєкту з Г. Гонгадзе працювали Д. Чепак та Є. Захаров, а у вересні 2000 р. до «Української правди» приєднався С. Лещенко. Видання успішно завойовувало симпатії української аудиторії на тлі публікацій матеріалів з критикою діючої влади, оскільки авторитаризм Л. Кучми сприяв накопиченню опозиційних настроїв у суспільстві (Василенко, В., 2011).

Водночас багатовекторна зовнішня політика Л. Кучми починала викликати все більше незадоволення у керівництва РФ. Російське керівництво не могло не помітити успішного розширення співробітництва України з НАТО за програмою «Партнерство заради миру», негативно сприймало відмову України передати українську газотранспортну систему у підпорядкування російському «Газпрому» та конкуренцію з боку українських виробників сільгосппродукції на світовому ринку. Попри зростання російського тиску на українську владу, Л. Кучма так і не став проросійським президентом. І, можливо, що саме це зумовило розгортання масштабної інформаційної кампанії проти нього.

З позиції сьогодення досить вірогідним видається наявність «російського сліду» у організації так званого «касетного скандалу». 28 листопада 2000 р. О. Мороз повідомив Верховну Раду про те, що він володіє записами розмов президента Л. Кучми та високопоставлених урядових чиновників, які могли свідчити про причетність Л. Кучми до зникнення Г. Гонгадзе. Стверджувалось, що такі записи зробив за власної ініціативи співробітник Служби охорони Президента України майор М. Мельниченко. Пізніше це називали спробою ФСБ Росії повалити владу незговірливого Л. Кучми (Луценко, 2019). Наприкінці 2000 р. «касетний скандал» набирив обертів. Хоча влада відкинула будь-які звинувачення у причетності до зникнення Г. Гонгадзе і намагалася зам'яти конфлікт, але зміст «плівок Мельниченка» за порівняно короткий проміжок часу став відомий широкому загалу. У INTERNET-мережі «плівки Мельниченка» опублікувала «Українська правда». Їх зміст також був оприлюднений у газеті «Сільські вісті», яка на той час виходила порівняно великими накладками (близько 700000 екз.) (Лук'янок, 2016). Все це призвело у грудні 2000 р. до акції «Україна без Кучми», яку очолив на той час член СПУ Ю. Луценко. До акції приєдналася також партія «Батьківщина». І хоча приводом акції стало вбивство Г. Гонгадзе, але реальні причини мали соціальний характер, про що свідчила кількість учасників протестів (Maidanmuseum, 2017). Широке висвітлення акції «Україна без Кучми» у ЗМІ виявилось одним із засобів активізації протестного руху. Це відповідним чином позначилося на оцінці громадянами політичної ситуації в країні.

Якщо у 2000 р. за необхідність активного протесту проти погіршення умов життя висловилися 30,6 % громадян, то у 2002 р. – вже 41,5 % (Ворона & Шульга, 2010, с. 502). У 2002 р. 55,3 % респондентів оцінювали політичну ситуацію як «напружену», а ще 14,8 % – як «вибухонебезпечну» (Ворона & Шульга, 2010, с. 494).

Не виключено, що на фоні цього керівництву РФ вдалося суттєво посилити свій вплив в Україні. І одним із засобів цього стало нав'язування вищому українському керівництву переконання у необхідності суттєвого посилення контролю за українським медіа простором на зразок того, як це вдалося зробити у РФ.

Вважається, що на кінець 2002 р. в Україні вперше після розпаду радянської імперії був створений єдиний інформацій простір із жорсткою вертикальною управлінням, центром якої була Адміністрація Президента України. Механізм контролю владних структур над медіапростором України на початку 2000-х років був заснований на залежності телеканалів та друкованих ЗМІ від держави. Телеканали отримували ліцензії на певні мережі для передачі інформації, а газети залежали від роботи «Укрпошти» та державних мереж продажу.

Організаційно-політична система формування інформаційного простору базувалася на лояльності до президента Л. Кучми каналів «1+1», «Інтер», «Новий канал», «СТБ» та «ICTV». Технологічно така система була вибудована на основі цензури та самоцензури. Цензуру суттєво посилили з червня 2002 р. після приходу до Адміністрації Президента України В. Медведчука. За його сприяння та підтримки російські політтехнологи дістали можливість формувати темники для українських медіа. Початком формування таких темників називають осінь 2001 р. (Так и живем, 2003). До формування вигідного владі висвітлення інформації у ЗМІ України був залучений московський Фонд ефективної політики Г. Павловського, а через деякий час – команда політтехнологів М. Гельмана. Своє авторство у створенні темників визнав і російський політтехнолог І. Шувалов, який співпрацював із СДПУ(о).

Проте вже восени 2002 р. з листом до Президента України звернувся голова Комітету з питань свободи слова М. Томенко. М. Томенко наголошував, що після призначення на посаду глави Адміністрації Президента України В. Медведчука суттєво змінилися пріоритети та характер управління інформаційною політикою держави. 2 липня 2002 р. було утворене Головне управління з інформаційної політики, повноваження та компетенція якого, на відміну від завдань Держкомінформполітики, що діяло в системі виконавчої влади, не визначені в законодавчому порядку. У листі стверджувалося, що кадрова політика Адміністрації Президента на чолі із В. Медведчуком звелася до повного контролю представниками СДПУ(о) ключових посад у інформаційній сфері, що призвело до того, що з ефіру зникли політичні дебати за участі представників влади та опозиції та поширилися факти політичної цензури у різноманітній формі. М. Томенко підкреслював, що на догоду комерційному каналу «Інтер» фактично повністю знищувалися обласні державні телерадіокомпанії, основними завданнями яких було оперативне інформування телеглядачів і радіослухачів про суспільно-політичні події в Україні. У листі М. Томенка також містилося твердження про існування загроз інформаційному суверенітету України. Свою думку він обґрунтовував позицією телеканалу «Інтер», який транслював передачі російської телекомпанії «ОРТ», зміст яких часто був спрямований проти національних інтересів держави та її цілісності (Новий «Вій», 2002).

3 жовтня 2002 р. на зборах у Будинку кіно був ухвалений «Маніфест українських журналістів щодо політичної цензури». Його текст був опублікований сайтом «Телекритика» (більш пізня назва – «Детектор медіа»). У «Маніфесті» стверджувалося про існування в Україні політичної цензури, засобами якої було цензурування за вказівкою або згодою влади програм на телебаченні й

радіо, статей у пресі, тиск у різноманітних протизаконних формах на журналістів та окремі ЗМІ, які намагалися об'єктивно висвітлювати суспільно-політичне життя країни (Маніфест українських журналістів, 2002).

У грудні 2002 р. у Верховній Раді відбулися слухання щодо політичної цензури, а на початку квітня 2003 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про внесення змін у деякі законодавчі акти України з питань забезпечення безперешкодної реалізації права людини на свободу слова» (Верховна Рада України, 2003), де було вперше зафіксовано визначення політичної цензури. Цензурою була визначена вимога, спрямована до засобу масової інформації, журналіста, головного редактора, організації, що здійснює випуск засобу масової інформації, його засновника (співзасновника), видавця, розповсюджувача, попередньо узгоджувати інформацію, що поширюється, та/або накладення заборони чи перешкоджання у будь-якій формі тиражуванню або поширенню інформації з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Заборона цензури та втручання у формах, не передбачених законодавством України або договором, укладеним між засновником (засновниками) і редакцією засобу масової інформації у професійну діяльність журналістів, була важливим кроком на шляху розбудови в Україні незалежної медіа сфери.

Однак хоча система темників була викрита у вересні 2002 р. депутатом М. Томенком, але вона не припинила своєї роботи ще принаймні два роки. На каналі «1+1» гарантом виконання темників був шеф-редактор В. Піховшек, а на «Інтері» – член СДПУ(о) – О. Мустафін. Одним із результатів стало те, що СДПУ(о) згадувалася у новинах частіше за будь-яку іншу політичну силу чи орган влади. Порівняно більше уваги медіа мав лише президент Л. Кучма (Спасибо Джорджу Соросу, 2004).

Наявність політичної цензури в Україні та посилення впливу в українському медіа просторі російських ЗМІ не могло не позначитися на формуванні громадянської ідентичності.

З 2000 до 2004 р. кількість громадян, які позитивно ставилися до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі, зросла з 40,8 % до 62,8 %, а тих, хто до такої ідеї ставився негативно, скоротилася з 37 до 20,1 %. Кількість прихильників приєднання до ЄС скоротилася з 56 % до 47,9 %, а до НАТО – з 24,9 % до 18,8 % (Ворона & Шульга, 2018, с. 430). Переважно або зовсім не довіряли ЗСУ у 2000 р. 25,8 % респондентів, а у 2004 р. – вже 36,1 % (Ворона & Шульга, 2018, с. 448). Кількість тих, хто виступав за надання російській мові статусу другої державної, з 2000 р. до 2004 р. зросла з 44 % до 47 % (Ворона & Шульга, 2018, с. 462). Якщо у 2002 р. не пишалися, що є громадянами України, 18,1 % опитаних, то у 2004 р. – 24,7 % (Ворона & Шульга, 2018, с. 504).

Незважаючи на заборону цензури в Україні після початку у 2004 р. офіційної виборчої кампанії, тиск на журналістів посилювався (Леся Сакада, 2004с). Підконтрольні В. Медведчуку медіа розгорнули широку агітацію проти євроінтеграції України (Медведчук організовує, 2004) та вели пряму трансляцію зі штабу В. Януковича. Згадані раніше політтехнологи М. Гельман і І. Шувалов стверджували про те, що їхнім основним завданням було зменшення рейтингу В. Ющенка, перемога якого могла негативно позначитися на українсько-російських відносинах (Віктор Ющенко, 2004).

Однак попри всі зусилля російських політтехнологів нівелювати цінність свободи слова в Україні не вдалося. Якщо у 2002 р. можливість висловлювати думки з політичних питань, не побоюючись за особисту свободу, була важливою для 69,1 % респондентів, то у 2004 р. – 68,8 % (Українське суспільство 2018, 507). Не вдалося й відвернути увагу українського суспільства від національно-культурного відродження та державного будівництва. У 2002 р. національно-культурне відродження вважали важливим 72,4 % опитаних, а у 2003 р. – 74 % (Українське суспільство 2018, 509). Державна незалежність країни у 2002 р. була важливою для 74,6 %, а у 2003 р. – для 74 % громадян (Українське суспільство 2018, 510). Тому можливо, що саме громадянська ідентичність стала на перешкоді фальсифікації виборів Президента України у 2004 р.: хоча частина громадян байдуже поставилася до фальсифікацій, але більшість все-таки почувалася ображеною і була готова відстоювати своє право голосу.

Ситуація в країні позначилася й на подальшому розвитку інформаційно-комунікаційного середовища. Масові протести проти фальсифікації результатів президентських виборів, які вилилися у Помаранчеву революцію, змусили частину журналістів відмовитися від виконання темників. У листопаді 2004 р. колектив «Студії «1+1» виступив із заявою про «відновлення повноцінного інформаційного та суспільно-політичного мовлення». У заяві йшлося про те, що з моменту її виголошення за зміст телевізійного продукту буде відповідали лише колектив і менеджмент «Студії «1+1», які гарантують, що будь-яка інформація, поширена каналом, буде повною і неупередженою відповідно до стандартів журналістики (Заява колективу, 2004).

Помаранчева революція не лише принесла перемогу на виборах В. Ющенку, а й сприяла певним змінам впливу у медіа просторі України. Свої позиції посилів «5 канал», який позиціонувався як опозиційний і цілодобово передавав інформацію про перебіг революційних подій. Телеканал «Інтер» наприкінці літа 2005 р. перейшов у власність до олігарха В. Хорошковського. Політика керівництва «Студія «1+1», «ICTV», «Інтер» змушувала деяких журналістів міняти місце роботи. Нерідко зміна місця роботи була продиктована принциповою незгодою журналістів із вказівками шеф-редакторів телеканалів. Водночас були й такі, хто прагнув передусім максимізувати власні статки. Окремі журналісти ставали широко відомими громадянам і їхня діяльність привертала увагу телеглядачів незалежно від зміни місця роботи. Популярність зберігали ті працівники медіа, чия діяльність не пов'язували із скандалами, джинсою та самопіаром. Поступово такі журналісти перетворювалися на лідерів думок і прагнули зберегти власний вплив, але це було досить непросто, оскільки Помаранчева революція сприяла тому, що у більшості громадян України сформувався попит на інформацію із кількох джерел, а також перевірку інформації шляхом використання горизонтальних зв'язків. Власне, саме через негативне ставлення громадян до ЗМІ, які трансливали інформацію, визначену темниками, деякі медіа були вимушені змінити свою позицію або модифікувати подачу інформації.

Якщо протягом 1990-х років серед населення країни поширювалися орієнтації на матеріалістичні цінності (важливість фізичної та економічної

безпеки людини), то на тлі Помаранчевої революції суттєво зріс рейтинг таких ціннісних позицій, як демократичний розвиток країни, державна незалежність країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, участь у політичному житті (Ручка, 2020, с. 73).

Потреба громадян у інформації про політичне життя країни позначилася й на накладах провідних друкованих видань початку 2000-х років. Популярністю користувалися газети «Голос України», яку у 2000 р. регулярно читали 3,1 % громадян, у 2002 – 5,8 %, у 2005 р. – 6,1 %, а також «Сільські вісті» (відповідно, 5,0 %, 8,8 %, 10,4 %), «Вечерние вести» (відповідно, 2,9 %, 6,1 %, 4,1 %), «Киевские ведомости» (6,6 %, 5,1 %, 4,8 %), «Бульвар» (відповідно, 5,9 %, 7,8 %, 9,6 %), «Сегодня» (7,1 %, 7,0 %, 6,2 %), «Урядовий кур'єр» (3,6 %, 4,7 %, 2,8 %), «Аргументы и факты» (8,7 %, 17,4 %, 16,9 %), «Факты и комментарии» (17,3 %, 12,7 %, 10,3 %), «Комуніст» (відповідно, 2,2 %, 4,3 %, 1,1 %) (Ворона & Шульга, 2014, с. 123).

Важливою виявилася й подача інформації у місцевих медіа, значна частина яких не підтримала проголошення перемоги на виборах В. Януковича. В умовах Помаранчевої революції частина місцевих ЗМІ зберегли свій вплив на громадян. Так, якщо у 2002 р. районні газети читали 18,0 % респондентів, то у 2005 р – 20,5 %, міські газети – відповідно, 33,4 % і 36,1 %, обласні газети – відповідно, 24,0 % і 24,5 % (Ворона & Шульга, 2014, с. 123).

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років у посиленні позицій місцевих ЗМІ стали все більше зацікавленими регіональні управлінські еліти. Деякі місцеві друковані видання мали порівняно довгу історію: частина з них виходила друком ще за радянських часів (іноді навіть з 1917 р.) і належала до друкованих органів місцевих партійних або радянських органів. Після запровадження місцевих державних адміністрацій ці органи долучилися до заснування або перереєстрації друкованих видань. У такому разі місцева преса ставала рупором відповідних органів влади. Тут публікували розпорядження місцевих адміністрацій, обговорювали проблеми місцевого значення, а також популяризували діяльність деяких місцевих керівників.

З часом за вплив на місцеву пресу почали боротьбу загальноукраїнські партії. І найчастіше місцеві видання, які видавалися за кошти місцевої державної адміністрації, приймали сторону, яку займав її очільник. Проте це не означало, що у областях не існувало видань, які могли відстоювати іншу точку зору. Проте вони здебільшого фінансувалися приватними інвесторами.

З 1991 р. виходила друком газета «Запорізька Січ» (на той час перше у місті непартійне друковане видання), яка була друкованим органом міськради Запоріжжя. У 1993 р. світ побачила запорізька «народна газета» «Верже», ціловою аудиторією якої були люди старшого покоління. З 1994 р. у Кривому Розі видавали часопис «Кур'єр Кривбасу» (наклад близько 2000 примірників), у 1995 р. Дніпропетровським обласним управлінням у справах преси та інформації була заснована щомісячна газета «Золотий фонд України», у 1999 р. Дніпропетровською обласною державною адміністрацією – обласна суспільно-політична газета «Вісті Придніпров'я». У 2004 р. з'явилася заснована запорізьким

ОАО «Мотор Січ» газета «Позиция», анонсована як загальноукраїнське суспільно-політичне видання.

У деяких регіонах помітними ставали й видання мовами національних меншин. Одним із них було Закарпаття. Станом на 2003 р. на Закарпатті українською мовою видавалися 79 видань (тираж 304401 примірників), російською мовою – 1 (3000 примірників), угорською мовою – 10 (44840 примірників), змішаними мовами – 19 (152000 примірників). У 1999 р. була заснована газета Ужгородської міської ради «Ужгород» (тираж 4700 примірників). У Берегівському, Виноградівському, Ужгородському та Мукачівському районах, де компактно проживало угорське населення, друкувалися угорські дубляжі українськомовних районних газет. Видавалися й регіональні газети румунською мовою: «Мараморошани», «Апша» (газета румунської обласної спілки «Дачія»). У лютому 1999 р. вийшов друком перший номер циганської газети «Романі Яг» («Слово ромів»). Видання виходило українською, ромською та угорською мовами (Панчук, М., Войналович, В. & Галенко О., 2008, с. 618). Такі видання переважно друкували інформацію про події, цікаві місцевим громадам.

Проте в Україні виділялися два регіони, де у повідомленнях місцевих ЗМІ все більше з'являлося антиукраїнських випадів або навіть відвертих сепаратистських закликів. Такими регіонами стали Донбас та Крим. Однак якщо ЗМІ Донбасу дещо більше акцентували увагу на формуванні регіональної ідентичності, то деякі провідні видання Криму відверто і безкарно закликали до приєднання півострова до Російської Федерації.

Аналіз повідомлень медіа Донбасу дозволяє стверджувати про активну участь значної частини ЗМІ та видань аналітичного характеру у формуванні образів історичної пам'яті, що використовувалися у межах мобілізаційних технологій на шляху забезпечення підтримки місцевим електоратом політичних сил, які позиціонуються як захисники інтересів регіону. На цій основі, власне, було сформовано стереотипи уявлень про «донецьку ідентичність». Причому варто наголосити, що наприкінці 1990-х років мас-медіа Донбасу не акцентували увагу на цьому. Повідомлення, автори яких розмірковували на тему «донецької ідентичності» особливо стали поширюватися на початку XXI ст. як складова політичної боротьби Партії регіонів, утвореної у 1997 р. (попередніми назвами були Партія трудового відродження «Трудова солідарність України», Партія регіонального відродження України). На Донбасі Партія регіонів «стала уособленням радянської трудової ідеології, замінивши собою Компартію» і запропонувавши, замість державного патріотизму, «любити свій регіон і свою партію» (Марченко, 2004). У процесі формування історичної свідомості населення регіону як один з символів «донецької ідентичності» у місцевих ЗМІ часто згадувалася Донецько-Криворізька республіка, що позиціонувалася як одне із найбільших досягнень місцевого населення – власна держава (Корнилов, 1993; Корнилов, 1998).

Серед інших видань з досить значною кількістю публікацій, де історія України значною мірою протиставлялася історії Донбасу, виділялася газета «Салон Дона и Баса», що позиціонувалася як така, що орієнтована на висвітлення соціально-економічної, етнічної та політичної історії Донбасу із

визначенням пріоритетів розвитку краю та його ролі серед інших регіонів України та Російської Федерації. Газету «Салон Дона и Баса» було засновано 1992 року і тривалий час вона утримувала лідируючі позиції на регіональному ринку реклами (62% від загального обсягу) (Котигоренко, В., Калакура, О. & Ковач, Л., 2014, с. 462).

У Криму газета «Крымская правда» була рупором очолюваного Ю. Мешковим Республіканського руху Криму і позиціонувала себе як «незалежну російську газету України». У 1997 р. за публікацію статті «Украинский сепаратизм» депутат П. Мовчан звернувся до Прем'єр-міністра України В. Пустовойтенка із вимогою припинити видання газети. А у 1998 р. після заяви головного редактора «Крымской правды» М. Бахарева про те, що «український мовний – це мовний чорний», прокуратура попередила видання про неприпустимість подібних висловлювань. Проте це не завадило М. Бахареву у 2001 р. опублікувати статтю «Мы вернемся к тебе, Родина!» (Бахарев, 2001), де містилося твердження про те, що українці є частиною російського народу і розмовляють на діалекті російської мови. Газету неодноразово звинувачували у розпалюванні міжетнічної ворожнечі, наприклад, за антитатарські публікації. Однак незважаючи на все це «Крымская правда» продовжувала виходити друком, а у 2004 р. видання різко виступило проти Помаранчевої революції і продовжило публікацію матеріалів із закликами до порушення територіальної цілісності України.

У 1996 р. в Криму виходили друком 252 періодичні видання, з яких 208 видавали російською мовою і тільки 4 російською і кримськотатарською. Проте вже у 1999 р. кількість газет, які виходили кримськотатарською мовою, вдалося збільшити до 14. Крім того, цією ж мовою друкували й один журнал. Вузьким місцем видань кримськотатарською мовою був їх локальний характер, оскільки їх розповсюджували максимум у межах району. У 2001 р. з бюджету автономії фінансували такі газети і журнали національних товариств: вірменського «Голуб Масіса», болгарського «Ізвор», грецького «Грецька газета», німецьких «Гофнунг» і «Ландеманншафт» (Панчук, 2005, с. 485).

Економічна складова діяльності українських медіа-ресурсів орієнтувала їх на охоплення якомога більшої аудиторії споживачів інформації. Це вимагало публікації сенсаційних повідомлень, заснування рубрик, цікавих для читачів та телеглядачів. Телеканали приваблювали аудиторію демонстрацією популярних кінострічок та рейтингових шоу. Певний час це дозволяло зберігати глядацьку аудиторію. Так, на початку 2000-х років половина дорослого населення України в будень приділяла телебаченню по 2–2,5 год. (Костенко, 2012, с. 386).

Особливістю розвитку української телеіндустрії 1990-х років стала поява та розвиток місцевих телеканалів, які працювали у дециметровому діапазоні. На відміну від метрового діапазону загальнонаціональних каналів («УТ-1», «УТ-2») із порівняно великою дальністю трансляції, дециметровий діапазон забезпечував прийнятний для перегляду сигнал у кращому разі на території обласних центрів, де були розташовані передавачі. Для збільшення потужності потрібні були кошти, яких регіональні приватні телекомпанії, як правило, не мали. Такі компанії нерідко транслювали кінофільми, телепередачі, не маючи ліцензій на

трансляцію, а трансляція ними музичного контенту не передбачала жодних відрахувань на користь авторів музики. Такий підхід був породжений бажанням забезпечити прибутки будь-яким способом і стимулював працівників телеканалів до зневажливого ставлення до авторських прав на медіапродукцію. З часом таке ставлення переросло у переконання, що порівняно бідні країни світу (до яких відносили й Україну) мають право на піратські дії у медіапросторі через брак коштів на придбання ліцензійних продуктів. В українському медіапросторі піратство набуло досить великого розмаху. Але водночас обмін інформацією про потрібні відео- або аудіофайли поступово сприяв формуванню горизонтальних зв'язків, створював групи громадян, об'єднані спільними інтересами у пошуку потрібної інформації. Специфіка спілкування у таких групах обумовлювала гнучкість мислення, орієнтованого на різноплановість пошуку інформаційних джерел.

У таких умовах в Україні постав новий вид ЗМІ: файлообмінники, які дозволяли громадянам вільно обмінюватися потрібною їм інформацією. З одного боку, їх діяльність часто являла собою звичайне аудіо- або відеопіратство, а з іншого – саме файлообмінники ставали важливим засобом обміну між громадянами інформацією про цікаві для них події. Процес обміну такою інформацією супроводжувався коментуванням та оцінками тих чи інших політичних подій або окремих політичних діячів.

У 2004 р. як приватна ініціатива з'явився файлообмінний сервіс Infostore.org. Метою його створення стало створення сайту, де користувачі могли б вільно обмінюватися фотознімками. Але інтерфейс користувачів був настільки зручним, що Infostore.org швидко перетворився на найбільший в Україні медіа файловий ресурс. Однак попри ретельність підбору контенту частиною споживачів через деякий час сервіс був закритий. Причиною найвірогідніше стала величезна кількість піратської продукції, завантаженої у мережу. Але ідея використання торент-трекерів виявилася досить привабливою для користувачів. Причиною стало те, що закриття торент-трекерів не могло обмежити обмін потрібними файлами, оскільки передача таких файлів здійснювалася виключно через комп'ютери споживачів, а не через певний сервер, де зберігалася піратська продукція.

Аудіо- та відеопіратство, безпідставні замовні звинувачення на адресу громадян у мережі «INTERNET» (у тому числі й такі, що стали результатами «журналістських розслідувань», чия недостовірність була доведена пізніше) сформували на певний час в Україні уявлення про те, що викладення будь-якої інформації у мережу «INTERNET» є абсолютно безкарним, навіть якщо порушуються авторські права чи інформація являє собою фейк чи відверті образи. Водночас українські громадяни називали важливою можливістю висловлювати свої думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу. У 2002 р. така можливість була скоріше важливою для 33,6 % респондентів і дуже важливою для 35,5 %, а у 2003 р. – скоріше важливою для 31,1 % і дуже важливою для 37,7 % респондентів. Це при тому, що зовсім можливість вільно висловлювати думку була у 2002 р. не важлива для 3 % респондентів і скоріше неважлива – для 8,4 %, а у 2003 р. – відповідно, для 3,9 % і 8,5 % (Ворона & Шульга, 2018, с. 507). Таким

чином, цінуючи можливість вільно висловлювати свої думки, громадяни України із розумінням або із приязню ставилися до піратства у сфері медіа. Це призводило до певних економічних труднощів у розвитку медіаіндустрії, яка недоотримувала кошти, передбачені реалізацією авторських прав.

Проте збільшення користувачів мережі «INTERNET» в Україні навіть на початку 2000-х років відбувалося досить повільно. У 2002 р. 79,8 % респондентів наголосили, що не вміють і ніколи не користувалися комп'ютером, а 80,7 % відзначили, що не мали потреби і ніколи не використовували INTERNET. У 2004 р. таких було, відповідно, 74,6 % і 83 %. Тих, хто вмів користуватися комп'ютером і користувався ним, у 2002 р. було 17,7%, а у 2004 р. – 24,1 %. У 2002 р. INTERNET вдома, на роботі або у клубі використовували 5,2 % респондентів, а у 2004 р. – 8,7 % (Ворона & Шульга, 2018, с. 498). Це свідчило про прискорене зростання кількості власників або користувачів персональних комп'ютерів порівняно із кількістю тих, хто мав можливість працювати у мережі. Доступ до мережі INTERNET через телефонні мережі забезпечував нестійкий зв'язок. Лідером за кількістю користувачів мережі «INTERNET» залишався Київ, де активно розвивалися бізнес-структури та управлінські центри. Однак кількість провайдерів, особливо у районних центрах, не забезпечувала задоволення потреб у доступі до INTERNETу.

Зростаюча кількість інформації про політичні події, засилля великих фінансово-промислових груп у забезпеченні контролю над медіа простором, тиск державних структур на медіа формували попит на створення громадських організацій, покликаних забезпечити захист свободи слова. У жовтні 1995 р. в Україні була заснована громадська організація «Інститут масової інформації», метою якої було проголошено захист свободи слова, сприяння розвитку української журналістики та дослідження громадської думки й інших явищ, пов'язаних із формуванням масової свідомості. Ця громадська організація забезпечувала проведення навчальних тренінгів для журналістів із залученням спеціалістів BBC, AFP, The Guardian, Financial Times, La Croix тощо. Українською та англійською мовами публікувався щомісячний огляд «Барометр свободи слова». Організація забезпечувала аналіз контенту, викладала карту порушень, публікувала інформацію про фейки (Інститут масової інформації, 2023). Проте зусилля тих, хто прагнув боротися за свободу слова в Україні, залишалися явно недостатніми.

З 2002 р. організація «Репортери без кордонів» почала публікувати Індекс свободи преси. Для визначення такого індексу була врахована неза-лежність ЗМІ від власника і політичного впливу, рівень самоцензури, законодавча база, яка регулює діяльність ЗМІ, плюралізм думок у ЗМІ та рівень насильства проти журналістів. У 2002 р. Україна посіла 112-е місце серед 139 країн, у 2003 р. – 132-е місце зі 166, у 2004 р. – 138-е місце зі 167 (Рейтинг свободи преси, 2021). Це свідчило про поширення тиску на журналістів, контроль контенту та характеру подачі повідомлень ЗМІ з боку їх власників та й про зацікавленість частини журналістів у роботі на певні політичні сили.

Водночас громадяни України зберегли можливість порівнювати інформацію з кількох джерел. Переважно це була друкована преса, оскільки розвиток

мережі «INTERNET» відбувався ще досить повільно. Більшість громадян не висловлювала потреби у користуванні мережею, однак поступово зростала і кількість тих, хто це робив або прагнув стати користувачем. Протягом 2002–2004 рр. з 13 % до 9,1 % скоротилася кількість тих, хто мав потребу, але не мав можливостей користуватися мережею (Ворона & Шульга, 2018, с. 498). Прагнення користуватися мережею «INTERNET» було зумовлене тим, що для пошуку інформації не виникало потреби у фізичному пошуку примірників друкованих ЗМІ, а телепрограми можна було переглядати у запису. Крім того, зберігалася можливість коментувати певні події та факти. Перешкодою, окрім фінансової неспроможності придбати необхідне обладнання, залишався страх перед хакерськими атаками та небажання втратити накопичену інформацію унаслідок некоректної роботи антивірусних програм.

Зростання кількості користувачів мережі «INTERNET» сприяло збільшенню кількості доступних точок зору та оцінок інформації про політичні події. Користувачі отримали можливість порівняно вільно обмінюватися даними та отримувати додаткові відомості про цікаві для них факти. Цей процес сприяв формуванню стійкого уявлення про необхідність верифікації інформації та пошук її альтернативних джерел, що ставало вагомим відмінністю пострадянського українського соціуму від, наприклад, російського.

З іншого боку, порівняно великі тиражі друкованих видань російською мовою із проросійським контентом, а також засилля російського телебачення в українському медіапросторі сприяли зростанню кількості громадян України, які позитивно відгукувалися про перспективу поглиблення співпраці з РФ.

Негативний вплив справляла й відсутність адекватної реакції владних структур, судових та правоохоронних органів на відверто антиукраїнські висловлювання у частині ЗМІ Криму та Донбасу, заклики до порушення територіальної цілісності України, розпалювання міжетнічної ворожнечі.

На початку 2000-х років Україна виявилася досить вразливою для проведення інформаційних атак з боку РФ. Відсутність державної стратегії захисту медіапростору України стала слабким місцем, яким тривалий час користувалися для накидання думок про «розкол України», «переслідування російськомовних громадян», а також для поширення переконання у нездатності Української держави захищати інтереси її громадян. Натомість досить вдало нав'язували тези про історичну велич та економічну могутність Росії, «силу російської зброї» та «єдність слов'янських народів».

Проте якщо перспектива вступу України у НАТО ще не знайшла широкої підтримки у суспільстві, то ідею євроінтеграції підтримувала значна кількість українських громадян. Причиною цього було усвідомлення економічних перспектив у разі поглиблення співробітництва із країнами ЄС, а також привабливість розбудови правової держави.

Можливо, саме усвідомлення громадянами перспектив, які відкривалися перед суспільством завдяки розбудові незалежної держави, зумовило неприйняття ними спроб фальсифікації народного волевиявлення у 2004 р., що і стало причиною Помаранчевої революції.

2004–2014 рр.: розвиток кібер-простору, медіапростір в умовах реалізації політтехнологічного проєкту розколу України шляхом розмивання української ідентичності, інформаційно-комунікаційне середовище як засіб посилення горизонтальних зв'язків у суспільстві, впливу на становлення національно-громадянської ідентичності

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій початку XXI ст. багато у чому визначався потребами транснаціональних корпорацій, збройних сил провідних країн світу та державних органів у передачі зростаючих обсягів відео- та аудіо інформації. Потреби національної безпеки вимагали забезпечення робо-ти автоматизованих систем контролю за перетинанням кордонів із засобами розпізнавання облич, цілодобового моніторингу ситуації у великих містах та на транспортних шляхах сполучень за допомогою камер відеоспостереження. Трагедія 11 вересня 2001 р. у США засвідчила важливість використання інформаційно-комунікаційних технологій у боротьбі із терористичною загрозою.

Необхідністю для органів державної влади і управління стало забезпечення документообігу у цифровому вигляді із можливістю використання цифрових підписів та сканування індивідуальних фізичних особливостей людини для авторизації роботи у мережах. Все це, а також потреби модернізації логістики та безпеки транспортних і пасажирських перевезень покликали до життя системи глобального позиціонування JPS і Galileo та радіонавігаційну систему ГЛОНАСС.

Виклики часу зумовили розвиток техніки, яка, врешті-решт, забезпечила можливість якісного монтажу фото- та відеоматеріалів у домашніх умовах. Потреба користувачів у забезпеченні надійного обміну відповідними файлами покликала до життя розробку ентузіастами спеціальних програм. Так постали відеохостинги, найбільш популярним з яких залишається YouTube, створений у 2005 р. Сама його назва – від англ. «ти+труба» (жарг. «телевізор»)» – свідчила про орієнтацію на аудиторію відеоманів, які розглядали відеомонтаж як своєрідну альтернативу класичному телебаченню.

Можливість записувати та передавати зображення та відео у цифровому вигляді призвела до революційних перетворень у розвитку медіа. Користувачі отримали можливість обмінюватися цифровими фото та відеороликами, поступово виступаючи все більш вагомими конкурентами теле- та кіностудіям.

Розширені можливості редагування та обміну відео-, фото-, аудіо- та текстовою інформацією, а також створення соціальних мереж і засобів моделювання реальності дозволили створити принципово нове інформаційне середовище. Поява та розвиток програм формування віртуальної реальності, а також використання штучного інтелекту сприяли появі кіберпростору – інтерактивного інформаційного середовища, яке функціонує за допомогою комп'ютерних систем. Завдяки впровадженню нових технологій глобальна трансформація інформаційно-комунікаційного середовища супроводжувалася не лише проникненням новітніх засобів масової комунікації в усі сфери життєдіяльності, а й виникненням та модернізацією нових типів комунікативних структур та процесів. Масові комунікації поступово стали формувати ареальну дійсність суспільства й цивілізації. А розвиток технологій передачі та обробки інформації зробив можливим утворення гіперсистеми глобальних комунікацій.

Формування гіперсистеми глобальних комунікацій та світові тенденції цифровізації економіки поступово справляли дедалі більший вплив на темпи інтеграції України у глобальний інформаційний простір. Потреби українських виробників, управлінців та освітян вимагали прискорення комп'ютеризації. Унаслідок цього персональні комп'ютери ставали більш доступними для громадян, що позначилося й на рівні комп'ютерної грамотності. Якщо у 2004 р. 74,6 % опитаних громадян відзначали, що не вміють і ніколи не користувалися комп'ютером, то у 2005 р. таких було 70,6 %, у 2006 р. – 64,8 %, у 2008 р. – 65,7 %, у 2010 р. – 54,7 %, у 2012 р. – 45,5, у 2014 р. – 34,6 %. У 2004 р. лише 17,8 % респондентів стверджували, що вміють працювати на комп'ютері, а 6,3 % опитаних наголосили, що постійно використовують комп'ютерну техніку на роботі. А у 2014 р. вміли працювати на комп'ютері вже 40,7 % громадян, і 23,8 % опитаних працювали на комп'ютері на роботі (Ворона & Шульга, 2014, с. 379). У 2004 р. 83 % громадян України не мали потреби і ніколи не користувалися мережею «INTERNET», а в 2014 р. таких було вже 35,1 %, Водночас упродовж 2004–2014 рр. кількість користувачів мережі, які використовували її удома зросла з 3,3 % до 55,6 % опитаних, а питома вага тих, хто користувався мережею «INTERNET» на роботі, зросла з 2,5% до 15,7 % (Ворона & Шульга, 2014, с. 380). Хоча розвиток мережі «INTERNET» в Україні відбувався прискореними темпами, однак користування мережею не дотягувало до середнього загальноєвропейського рівня у жодній віковій групі і було фактично виключене із практики людей похилого віку.

Помаранчева революція сприяла зростанню уваги суспільства до подій політичного життя. Впродовж 2005–2011 років значно зросла частка мінімального споживання телебачення, радіо й преси (з 26 % до 42 %), що суттєво перевищувало середній європейський рівень. Також зросла частка тих, хто як джерелом інформації задовольнявся телебаченням (з 20 % до 29 %), але скоротилася частка тих, хто надавав перевагу виключно радіоінформації (з 16 % до 8 %) та мав звичку читати газети поряд із телепереглядами й прослуховуванням радіо (з 20 % до 13 %) (Костенко, 2012, с. 384–394).

Характер висвітлення революційних подій провладними телеканалами із використанням темників суттєво вплинув на ставлення до телебачення як до джерела політичних новин. Частина громадян, які раніше віддавали перевагу переважно перегляду телепрограм, усвідомили, що телебачення – лише одна із можливостей отримати неупереджену інформацію.

Відчуття дефіциту достовірної інформації залишалося характерним для соціальних груп, порівняно краще забезпечених доступом до медіаджерел: негативні оцінки переважали серед молоді порівняно із людьми старшого віку. Погіршення можливості отримати достовірну інформацію про події у країні та світі у 2006 р. відзначали 13,6 % респондентів, у 2010 р. – 15,8 %, у 2012 р. – 24,2 %, у 2014 р. – 34,2 % (Скокова, 2014, с. 452).

Причинами поширення відчуття дефіциту достовірної інформації можна назвати зосередження провідних медіа-ресурсів у руках великих українських ФПГ, які все більш відверто намагалися забезпечити досягнення своїх цілей

шляхом реалізації певних політтехнологічних схем за допомогою медіа. Іншою причиною можна назвати безкарне розгортання Російською Федерацією інформаційних кампаній, спрямованих на дестабілізацію ситуації в Україні. Напруженість в українському суспільстві всіляко підігрівалася керівництвом РФ, яке доклало чималих зусиль для формування в Україні потужного проросійського мас-медіа дискурсу, орієнтованого на населення Півдня та Сходу (Ніколаєць, 2021а, с. 245–295).

З мовчазної згоди правоохоронних та судових органів України не відійшли у минуле й відверті антиукраїнські випадки та розпалювання міжетнічної ворожнечі на сторінках окремих друкованих видань. Так, у 2006 р. газету «Крымская правда» звинуватили у шовінізмі. Однак із звинуваченням виступили не відповідні органи, а видання «Кримська світлиця». Причиною такого звинувачення стала публікація статті, в якій Україну порівнювали із хворобою. У 2008 р. видання критикували за антитатарську та антиісламську позицію, висловлену у статті Н. Астахової «Принесенные ветром» (Астахова, 2008). Однак ніяка критика не завадила того ж таки року Ю. Вербицькій опублікувати статтю «В логове «бандерлогов»» (Вербицкая, 2008), у якій вона стверджувала про те, що у Криму та Галичини не багато спільного. А у 2013 р. у «Крымской правде» з'явилася публікація «С хохлами каши не сварим» (С хохлами, 2013), у якій містилася критика виділення земельних ділянок кримським татарам.

Уже під час передвиборчої боротьби 2004 р. у політтехнологічну схему були оформлені маркери «розколотості» України. Широко представлені у російськоцентричному дискурсі, такі маркери були використані Партією регіонів для мобілізації власного електорату у протиборстві із так званим «помаранчевим табором». «Розколотість» України подавалася серед іншого й через «принципово різне» сприйняття української історії східноукраїнським та західноукраїнським населенням. Після Помаранчевої революції протиборство у царині історичної політики ще більше загострилося. Втягнутому політтехнологами у таке протиборство, вищому керівництву України на чолі із В. Ющенком не вдалося налагодити виважений та цивілізований діалог у суспільстві, здатний подолати «гострі кути» історичної пам'яті та штучно сформовані контрдискурси у оцінці певних історичних подій та політичних діячів (Ніколаєць, 2014, с. 463).

21 квітня 2008 р. на засіданні Ради національної безпеки і оборони України В. Ющенко відверто сказав про найбільшу загрозу національній безпеці України, і такою загрозою він назвав інформаційну експансію іноземних держав. Завдяки цьому «в інформаційному просторі України проводилися інформаційно-психологічні кампанії з тих чи інших питань», а «предметом цих впливів були, насамперед, теми національної єдності, територіальної цілісності, мови, релігії і культури, європейської та євроатлантичної інтеграції» (Президент України застерігає, 2008).

На тлі загострення інформаційної війни із РФ В. Ющенко, будучи втягнутим у інформаційне протистояння, намагався показати складний і суперечливий шлях становлення української державності. Історична політика слугувала формуванню переконання уявлення про відмінність історичного шляху України та Росії. Акцент був зроблений на висвітленні та популяризації боротьби за

незалежність України у різні історичні періоди, аналізі відносин України та Росії в історичній ретроспективі, визначенні причин голодоморів та політичних репресій в Україні. За ініціативи В. Ющенка була продовжена робота у царині визначення та визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Значна увага була приділена висвітленню протистояння на українських землях у контексті подій Другої світової війни із акцентами щодо боротьби УПА, яка для більшості українців ще була «білою плямою».

У жовтні 2007 р. В. Ющенко видав указ про святкування 65-ї річниці створення УПА, присвоїв звання Герой України Головнокомандувачу УПА Р. Шухевичу. Указ про присвоєння звання Герой України С. Бандері за героїзм і самопожертву у боротьбі за незалежну Українську державу був підписаний В. Ющенком 22 січня 2010 р. 28 січня 2010 р. В. Ющенко видав Указ «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» (Президент України, 2010). У документі йшлося про визнання учасниками боротьби за незалежність України у ХХ ст. осіб, які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, у тому числі у складі збройних формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони «Карпатська Січ», Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради та інших військових формувань, партій, організацій та рухів, що ставили за мету здобуття Україною державної незалежності.

Поряд з тим, упродовж 2005–2010 рр. ЗМІ Донбасу приділяли багато уваги критиці В. Ющенка за так зване «переписування» історії із нав'язуванням «ідеалів Західної України» та «фашистських стереотипів» (Данилов, 2009; Гордеева, 2010а; Иванов, 2010а; Иванов, 2010b). Донецький комунікаційний ресурс (dkt.com.ua) зробив наголос, що присвоєння С. Бандері звання Героя України «повністю вписувалося у курс на відродження фашизму президента В. Ющенка» (Польський шлагбаум, 2010). Акцент був зроблений на тому, що героїзація Бандери завдає шкоди міжнародному іміджу України та «ставить під загрозу її авторитет серед європейських сусідів» (Надання Бандері, 2010). Присвоєння звання Героя України С. Бандері розглядалося як черговий крок президента В. Ющенка «до поглиблення розколу України» (Дубовой, 2010).

На поширення ідеї про «розкол України» фактично працювали й деякі автори, які належали до «помаранчевого табору», коли позиціонували Донбас передусім як «бандитський регіон» (Ар'єв, 2004; Донецкие бандиты, 2004; Кастильский, 2004; Недетская, 2004; Трачук, О., 2004; Донецкие бандиты заняли, 2004).

«Розколом України» з подачі РФ у медіа обумовлювали й доцільність федералізації України. Перетворення України на федерацію мотивувалося відмінностями у культурному, етнічному і релігійному складі населення різних регіонів, а також різницею у сприйнятті різними його частинами зовнішньої та внутрішньої політики держави, трактування певних історичних подій і ролі у

них окремих осіб. Федералізація була оголошена проросійськими авторами засобом самореалізації регіонів (Іванов, 2010с; Іванов, 2010е). Але загрозою на шляху федералізації України оголошувалася Галичина, де після ухвалення такого рішення начебто мав «початися геноцид російського населення» (Михайлова, 2013).

Містилися у повідомленнях донецьких ЗМІ і відверті погрози суверенітету та територіальній цілісності держави. Наприклад, стверджувалося, що лише федералізація може врятувати Україну як єдину державу у нинішніх кордонах (Іванов, 2010f). Проте подібна ідея не знайшла широкої підтримки на теренах України. І навіть російські науковці були змушені відзначити поразку «російських політтехнологів та ЗМІ, які викликали в українських громадян природний протест проти грубих спроб нав'язати їм свою волю» (Зубов, 2009, с. 758).

Поширення російськоцентричного дискурсу у медіа Донбасу бачиться не випадковим з огляду на позицію місцевої влади щодо українськомовних ЗМІ. Станом на 1 червня 2005 р. Управлінням у справах преси та інформації Донецької облдержадміністрації було зареєстровано 1012 періодичних друкованих видань місцевої сфери розповсюдження, з них українськомовних тільки 18. В інформаційному просторі Донецької області працювало 136 телерадіоорганізацій, з них 38 телерадіокомпаній (ТРК) і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 операторів кабельного мовлення і 13 радіостанцій дротового мовлення. Обласна ДТРК «Регіон» здійснювала телевізійні передачі українською (60% ефірного часу), російською (39%) і мовами інших національних меншин (1%). Інші телерадіоорганізації області вели свої передачі в основному російською мовою (55 % ефіру) (Мовний простір, 2013). Тому не дивно, що у більшості ЗМІ Донбасу вживання російської мови подавалося не як один із результатів цілеспрямованої русифікаторської політики, а як одна із характеристик «донецької ідентичності» і «доказ близькості» населення Донбасу до Російської Федерації та прихильності «до ідеалів інтернаціоналізму».

Після приходу до влади В. Януковича у деяких ЗМІ дедалі відвертіше почали лунати антиукраїнські випадки. Поряд з тим, посилювався тиск влади на медіа, і весною 2010 р. про існування цензури заявили журналісти телеканалів «1+1» та «СТБ», а через деякий час протести вилилися у журналістський рух «Стоп цензурі!» Розгортання руху свідчило про неприйняття частиною журналістів тиску на медіа, а також про можливість захисту інтересів тих, чії права були порушені (Головні події, 2010). Метою руху було визначено відстоювання свободи слова, запобігання встановленню цензури в Україні, перешкоджанню професійній діяльності журналістів. Організаційна підтримка руху була профінансована завдяки грантам Міжнародного фонду «Відродження», який був заснований Дж. Соросом. Фонд ще з початку 2000-х років почав сприяти розвитку незалежної медіа-сфери та журналістики і у 2002 р. підтримав «розмовну» радіостанцію «Громадське радіо».

У 2011 р. був ухвалений Закон України «Про доступ до публічної інформації» (Верховна Рада України, 2011). Законом визначався порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у

володінні суб'єктів владних повноважень та інформації, що становить суспільний інтерес. Обмеження доступу до інформації могли бути запроваджені в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи кримінальним правопорушенням тощо. Ухвалення такого Закону було важливим досягненням, однак загальний рівень медіа-грамотності населення залишав простір для численних маніпуляцій громадською думкою.

Так, незважаючи на запевнення В. Януковича про необхідність формування єдиного культурного простору в Україні, у східних та південних її областях набирала оберти кампанія з дискредитації української державності зі звинуваченням В. Ющенко у «відродженні фашизму». Антиукраїнські нападки у медіа Донбасу проявлялися у вигляді кепкування з економічних невдач і прорахунків незалежної держави із протиставленням їх економічним здобуткам СРСР (Лях, 2013). Українсько-російське прикордоння цілеспрямовано перетворювали на один із напрямів експансії Російської Федерації, активно розігруючи карту «донецької ідентичності». «Мовне питання» та нав'язування уявлень про «споконвічно російський Донбас» стало одним із засобів дестабілізації обстановки на теренах України (Ніколаєць, 2012, с. 186).

Лояльність до Російської Федерації намагалися сформувані завдяки звинуваченням Заходу у руйнуванні православної церкви (Козлов, 2013). Одним із завдань українських «націоналістів» на чолі із ВО «Свобода» була названа боротьба із православ'ям (Семенов, 2013). Прагнучи скоригувати відповідним чином настрої віруючих, православне населення Донбасу попереджали, що у Європі хрест «оголошений символом ксенофобії і нетолерантності», за його носіння нерідко звільняють з роботи (Дмитриевский, 2013). У окремих публікаціях наголошувалося, що всі православні повинні об'єднатися із Росією, оскільки вона є гарантом захисту їхніх прав та стабільного економічного розвитку (Гордеева, 2010b).

У низці публікацій 2010 року, автори яких аналізували динаміку змін в Україні після проголошення її незалежності, акцентувалася увага на демографічних проблемах і «занепаді економіки» (Іванов, 2010d; Сагань, 2010a; Сагань, 2010b). А в 2013 році вже стверджувалося, що після ухвалення Декларації про державний суверенітет України почався новий відлік «безвременья», який покликав до життя ряд «мертвонароджених національний свят», серед яких найбільше виділяли свято Конституції України, яка начебто не забезпечувала реальних прав і свобод громадянам, порівняно із Конституціями УРСР (Лях, 2013b). Набуло поширення нав'язування думки про державність України як «тимчасове непорозуміння», «невиважений крок такої собі провінції Росії» (Черепакін, 2013).

Тому й не дивно, що 3 листопада 2011 р. Верховна Рада знизилла квоту українського контенту в ефірі теле- і радіокомпаній з 50 % до 25 %, а у 2012 р. така квота була відмінена взагалі, що свідчило про згортання українізації медіа-простору, яке почалося за президентства В. Ющенко.

Упродовж 2010–2013 рр. був зроблений акцент на формалізоване конструювання ідентичності «російськомовне населення» та стимулювання росій-

ського націоналізму в Україні. Заполітизований та штучний поділ українського соціуму на російськомовних та українськомовних громадян був поєднаний із нав'язуванням думки про необхідність «захисту російськомовного населення України».

Хоча Росія протягом тривалого часу не шкодувала зусиль для поглиблення «українських поділів», загострення суперечностей та дестабілізацію обстановки, фінансування проросійський політичних та громадських організацій, формування переконання у тому, що росіяни та українці «один народ», виявилось, що світоглядні уявлення українських громадян суттєво більше «проєвропейські» аніж «проросійські». І прагнення до збереження української державності у суспільстві домінує над сприйняттям «інакшості» населення різних регіонів держави. А така «інакшість» навіть сприймається як ознака демократичності суспільства та порівняно високого «рівня свободи» його членів, сприяє підтримці національної незалежності та територіальної цілісності країни.

Закиди щодо «фашизації України» переважно скептично були сприйняті в українському суспільстві. Саме разюча відмінність між запропонованими штабом В. Януковича символами і реальністю викликала неприйняття. Для українського населення звинувачення навіть у самій можливості позитивного сприйняття ідеології фашизму бачилися неприйнятними.

Водночас і спроби синхронізувати український пам'яттєвий простір із російським, здійснені у період каденції В. Януковича, були активними, проте не надто успішними (Набок, 2017, с. 273).

Поряд з тим, упродовж президентства В. Януковича питання оборонного будівництва розглядалися як другорядні. Через ЗМІ була здійснена спроба нав'язати суспільству ідеалістично-паціфістські уявлення про те, що збройні сили, інші військові формування є лише рудиментарним атрибутом держави, які ніколи не будуть застосовані для захисту України. Цим обумовлювали й необхідність скорочення армії та відмову від оновлення озброєння та військової техніки. Політика зближення з ЄС була використана В. Януковичем та його прибічниками для загравання із проєвропейськи налаштованою частиною українського суспільства. Декларуючи у офіційних документах, зокрема у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (червень 2010 р.), Стратегії національної безпеки (червень 2012 р.), посланнях Президента України до Верховної Ради України у 2010–2012 рр., завдання європейської інтеграції, посилення практичної взаємодії із Заходом та зміцнення сектору безпеки і оборони, керівництво держави систематично і свідомо саботувало їх виконання (Національний інститут стратегічних досліджень, 2016, с. 18).

Однак перевага в Україні «європейського» вектора зовнішньої політики набула довгострокового і некон'юнктурного характеру. Така перевага була заснована на аргументах, що становили основу української громадянської ідентичності, та об'єктивних інтересах українського державотворення. Українська громадянська ідентичність постала достатньо сильною, щоб виключити реальний ризик розколу країни і протистояти зовнішнім спробам забезпечити такий розкол.

Саме у контексті існування зовнішніх спроб дестабілізувати Україну можна розглядати і те, що багато загальноукраїнських медіа все частіше віддавали перевагу трансляції новин, які мали б формувати негативне або скептичне ставлення до процесу державотворення в Україні. Акцент на повідомленнях про кримінальні злочини, правопорушення, наслідки стихійного лиха був помітним у стрічках новин провідних телеканалів.

Цей факт визнавали навіть деякі журналісти телеканалу «1+1», які запропонували ще у 2009 р. проєкт «територія позитиву». У ході його реалізації був зроблений наголос на тому, що українці не пов'язують власне щастя з економічною ситуацією в країні, а на конкурс «1+1» надійшло близько 25000 фотографій щасливих українців (Територія позитиву, 2009). Однак незважаючи на реалізацію подібних проєктів, у багатьох випусках новин українських телеканалів кількість негативної інформації усе ще переважала. І це через деякий час суттєво вплинуло на споживання медіа в Україні. Так, наприклад, у 2020 р. причиною зниження довіри до медіа респонденти називали перенасиченість негативною інформацією (Соцмережі і телебачення, 2020).

Спроби через медіа-ресурси сформувати недовіру громадян України до можливості розбудови сильної держави можна пов'язати із інтересами певних великих українських ФПГ, тісно пов'язаних із російськими бізнес-структурами. З іншого боку, було помітним і прагнення деяких західних структур посилити вплив в українському медіа-просторі.

19 вересня 2012 р. телеканали «Інтер», «ICTV», «Новий канал», «СТБ», «Україна» та представники деяких громадських організацій (Академія української преси, Асоціація «Спільний простір», Інститут масової інформації та ГО «Телекритика») підписали меморандум «Відкриті новини заради чесних виборів». Громадські організації за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» сформували експертну групу, яка мала моніторити новини цих каналів. Моніторинг, який здійснювався впродовж п'яти тижнів, певною мірою збалансував висвітлення політичних новин. Особливо це стосувалося подачі новин телеканалом «Інтер». Однак «Інтеру» не вдалося суттєво покращити рейтингові показники, оскільки за підсумками 2010 р. частка «Інтера» становила 16,15 %, у 2011 р. – 14,17 %, у 2012 р. – 13,8 %. Наприкінці літа 2012 р. посаду генерального продюсера каналу залишив В. Зеленський, а тому рейтинговий контент студії «Квартал-95» перейшов з «Інтера» та «1+1». А вже у грудні 2012 р. «Інтер» підписав меморандум із фондом «Відродження» про дотримання журналістських стандартів. Була сформована наглядова рада із незалежних медіаекспертів. Проте після продажу акцій каналу Д. Фірташу та С. Львовчкіну своєрідна «відлига» на «Інтері» закінчилася (Телекритика, 2010).

Неодноразове відверте використання телеканалів для формування політичних настроїв громадян поступово сприяло зростанню популярності інших джерел інформації. Так, у 2013 р. 73,6 % українців регулярно відвідували сайти державних, громадських структур, а 62 % використовували мережу «INTERNET» для ознайомлення з останніми новинами та поточною інфор-

мацією (Скокова, 2014, с. 457). Зростаюча популярність мережі як джерела отримання політичних новин та засобу обміну інформацією між громадянами суттєво сприяла поширенню та зміцненню горизонтальних зв'язків. Поступово такі зв'язки поставали одним із найважливіших засобів верифікації інформації про політичні події, що яскраво продемонстрували події Революції гідності.

Основними медійними джерелами інформації для населення у 2013 р. залишалися телебачення та мережа «INTERNET». Телепрограми регулярно переглядали 2/3 населення, а послугами мережі користувалися 38 % громадян. При тому, близько 14 % респондентів мали у своєму розпорядженні смартфони, отримуючи можливість споживати інформацію без прив'язки до стаціонарних місць доступу. Мобільні телефони для зв'язку використовували 88 % громадян, а 23 % систематично користувалися електронним листуванням. Водночас, паперові носії інформації стали поступатися цифровим, оскільки кількість користувачів INTERNETу стала зіставною із кількістю читачів преси. INTERNETом користувалися 61 % молоді, 42 % людей середнього віку та 14 % – старшого віку. Газети регулярно читали 49 % осіб старшого віку, 31 % – середнього віку і лише 18 % молоді. За даними 2014 р. рівень освіти вже не був значущим диференціюючим чинником для читачів преси, тоді як для аудиторії INTERNETу був характерним вищий освітній рівень (54 % серед осіб із неповною вищою і вищою освітою і 27 % серед осіб із освітою, нижчою за середню спеціальну). Електронною поштою користувалися вже 41 % респондентів із високим рівнем освіти і 13 % – із неповною і загальною середньою освітою (Скокова, 2014, с. 454).

На подальший розвиток інформаційно-комунікаційного середовища України вплинула відмова В. Януковича підписувати угоду про асоціативне членство України в Європейському Союзі, яка викликала негативну реакцію у більшості громадян. Демонстративні зрадницькі дії В. Януковича спровокували масові протести в Києві та інших містах України. Боротьба українських громадян за свої права, яка дістала назву «Євромайдан», а згодом Революція гідності, стала вагомим відповіддю спробам узурпації влади та нехтування державними інтересами України.

Висвітлення подій Революції гідності започаткувало розвиток нових засобів поширення інформації. Розвиток техніки забезпечив можливості он-лайн передачі потокового відеоконтенту (стріму). Можливість отримувати потокове мультимедіа, джерелом якого стали смартфони, створювала конкуренцію вуличному телебаченню та організації телеканалів он-лайн трансляції політичних подій.

22 листопада 2013 р. в он-лайн-ефір вийшло «Громадське телебачення». Організований групою медівників, цей проєкт став важливим засобом висвітлення подій Революції гідності. Кореспонденти «Громадського телебачення» фактично запропонували громадськості стрімінгове телебачення. І після втечі В. Януковича почалася трансляція «Громадського телебачення» у ефірі «Першого національного» як альтернативи цензурованому державному телебаченню. Під час «Євромайдану» запрацювало й «Громадське радіо».

Он-лайн трансляції, скеровані до стрімінгових платформ чи соціальних мереж, а також розміщення відеороликів у відеохостінгу YouTube набували все

більшої популярності, оскільки дозволяли прискорено отримувати інформацію та забезпечували ефект присутності.

Ідею стрімінгового поширення відеоконтенту досить швидко підхопили проросійські політичні сили. У листопаді 2013 р. почав мовлення телеканал «112 Україна», який на початку пропонував продукцію власного виробництва, що являла собою переважно прями увімкнення. І за короткий час канал став одним із провідних серед інформаційних мовників України. Канал виробляв антиукраїнський та проросійський контент і приваблював аудиторію, яка орієнтувалася на так звані Антимайдани під час Революції гідності. Крім того, «112 Україна» був єдиним із каналів України, чії журналісти мали так звану «акредитацію» терористичної організації угруповання «ДНР».

Утворення терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР» супроводжувалося формуванням та розвитком відповідних медіа-ресурсів, які постали як один із засобів реалізації так званого проекту «Новоросія». Так побачили світ INTERNET-ресурси «Русская весна», dnews.donetsk.ua («Донецкие Новости»), www.novorosia.su, www.dnr-news.com, www.dnr.today, www.icorpus.ru, www.lugansk-online.info, www.rusvesna.su, а також друковані ЗМІ «XXI век», «Новороссия», «Молния ДНР» тощо.

Моніторинг соцмереж за гіперпосиланнями із коментарів, пов'язаними із використанням пошуку за ключовими словами «русская весна», «Новороссия», «*** народная республика», дозволяють стверджувати, що учасники Антимайданів на Півдні та Сході України, з одного боку, не сприймали ідей Євромайдану, виступаючи проти євроінтеграції та зближення із західними країнами і погіршення на цьому фоні відносин із РФ; виступали проти розриву економічних зв'язків із Росією, турбуючись про долю підприємств, на яких працювали; піддавали різкій критиці порядок та характер здобуття владних повноважень політичними силами, які прийшли до влади на хвилі Євромайдану. Але, з іншого боку, учасники Антимайданів мали суттєві розбіжності у способах подолання кризи, неоднозначно ставилися до окупації Криму та до перспектив включення їхніх областей до складу РФ; із нерозумінням ставилися й до спроб проголошення окремих «республік» на теренах України. Загалом позитивно була сприйнята стабілізація ситуації та усунення загроз громадянському миру, насамперед, в обласних центрах, де сепаратисти спробували проголосити «народні республіки», що переважно пов'язувалося з реалізацією спрямованих проти спроб «розхитати ситуацію у державі» владних повноважень (Ніколаєць, 2021а, с. 245–295).

Після перемоги Революції гідності 17 квітня 2014 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України» (Верховна Рада України, 2014). У Законі було визначено, що Суспільне телебачення і радіомовлення створюється з метою задоволення інформаційних потреб суспільства, залучення громадян до обговорення та вирішення найважливіших соціально-політичних питань, забезпечення національного діалогу, сприяння формуванню громадянського суспільства. Суспільне телебачення і радіо-

мовлення мали бути утворені у формі акціонерного товариства «Національна суспільна телерадіокомпанія України» (НСТУ). Одними із його головних принципів було проголошене всебічне, об'єктивне і збалансоване інформування про суспільно значущі події в Україні та за кордоном, а також пріоритет суспільних інтересів над комерційними і політичними. Втручання державних органів та органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, а також недержавних організацій у діяльність НСТУ з метою встановлення цензури, попереднього контролю та незаконного впливу на зміст інформації, що поширюється Суспільним телебаченням і радіомовленням, заборонялося.

Створення НСТУ відбувалося в умовах розгортання російсько-української війни і було важливим кроком на шляху консолідації українського суспільства. В умовах війни важливо було зберегти єдність у організації відсічі агресору та обмежити його можливості у інформаційній війні проти України. Саме тому програми НСТУ мали становити не менше 75 % національного та європейського (країн, що ратифікували Європейську конвенцію про транскордонне телебачення) виробництва щодобового ефірного мовлення.

Комерціалізація значної частини медіа в Україні не лише забезпечувала можливість інформаційного супроводу бізнес-проектів, реалізація яких була вигідною їх власникам, а й, як виявилось, могла бути використана для створення загроз національній безпеці держави. Це яскраво виявилось під час російсько-української війни, однією зі складових якої стала потужне протистояння у інформаційному просторі.

Позитивно на українському суспільстві позначилося існування можливості вільного пошуку потрібної інформації. Специфіка пошуку альтернативної інформації у мережі «INTERNET», спроби створення «вільних ЗМІ» або забезпечення громадського контролю над медіаресурсами породили новий, порівняно із радянськими традиціями, тренд, який полягав в усвідомленні перманентності змін у суспільстві, у міжнародних відносинах. А усвідомлення невідворотності змін зумовлювало зростання попиту на інформацію, яка давала зрозуміти характер таких змін і забезпечувала можливість спрогнозувати їх наслідки. Тому попит на різнопланову інформацію поступово ставав важливим елементом соціалізації.

Альтернативність подачі інформації орієнтувала на розуміння неоднозначності світу і варіативності його розвитку. Зростання масштабів спілкування через INTERNET, у тому числі із жителями інших держав, не лише сприяло верифікації інформації, а й поступово міняло картину світу для громадян України. У минуле відходили уявлення про неминучість двополярності, одним із «полюсів» якої начебто повинна була залишатися Росія. Приходило усвідомлення наявності у світі потужних політичних гравців, чії можливості у сфері застосування сили виходили за межі уявлень про найбільшу потужність ядерної зброї. Альтернативою уявленню про силу на міжнародній арені як, передусім, силу зброї, ставало переконання у тому, що найважливішим ставало панування у сформованому людством кіберпросторі.

Інформаційно-комунікаційний простір в умовах російсько-української війни від початку 2014 року: новітні інформаційно-комунікаційні технології й інформаційна війна, посилення контролю за обміном інформацією, зміна пріоритетів у споживанні продукції медіа, громадянська консолідація суспільства

Важливим кроком на шляху розвитку кібер-простору на початку ХХІ ст. стало створення «хмарних» сервісів, які дозволяли користувачам віддалено використовувати можливості потужного комп'ютерного обладнання. Така можливість дозволила ентузіастам створення медіа-контенту монтувати його із якістю, яка раніше була доступна лише у професійних студіях. Крім того, важливим кроком у розвитку інформаційно-комунікаційного середовища стало створення багатоплатформених хмарних месенджерів, які дозволяли передавати дані у режимі реального часу. Власники смартфонів, планшетів та персональних комп'ютерів дістали можливість обмінюватися текстовими, голосовими та відеоповідомленнями, фотографіями та файлами багатьох форматів, а також організувати відеоконференції у групах та каналах. Поступово з'явилася можливість вести мікроблоги, створювати та використовувати ботів.

Масштабне зростання кількості пристроїв, які підключені до INTERNETу, використання штучного інтелекту для обробки та передачі даних, зростаюча популярність відеохостингів, стрімінгових сервісів та соцмереж, поширення мобільних гаджетів, здатних записувати і передавати відео високої чіткості (full HD), забезпечили пересічним користувачам умови для створення якісного відеоконтенту, який міг бути відтворений у всіх куточках світу, де існує доступ до мережі. Це сприяло зростанню кількості блогерів, чия продукція ставала конкурентною альтернативою телебаченню і радіомовленню. Конкурентоздатність блогерів підвищувало зростання адресності їх продукту, який міг бути розрахований навіть на вузькі кола споживачів. Орієнтовані на масового споживача, теле- та радіокомпанії не могли конкурувати із блогерами у цьому сегменті ринку медіа-продукції. І поступово продукція блогерів стала все більш цікавою навіть для рейтингових телеканалів, які у випусках новин стали використовувати розміщені у відеохостингах ролики.

Створення контенту для хмарних месенджерів та відеохостингів стало для частини блогерів основним видом заробітку, а найбільш успішні з них уже постали як інфлюенсери – лідери думок для певної аудиторії. При тому, масштаби такої аудиторії все частіше не лише перевершували накладі раніше впливових друкованих видань, а й могли бути зіставними із межами досяжності частини телеканалів.

Про масштаби поширення впливу інфлюенсерів у світі свідчить, наприклад, те, що лише з 2016 по 2021 рр. тільки інвестиції у їх рекламу збільшилися з 1,7 до 13,8 млрд дол. (Как использовать, 2021), а діяльність уже розглядалася як складова маркетингової стратегії (Werner, 2022). Робота інфлюенсерів все більше стала використовуватися для мобілізації громадян в інтересах певних політичних сил для формування або руйнування іміджу політиків, формування громадської думки про політичні події минулого чи сучасності.

У таких умовах друковані медіа почали дедалі швидше втрачати свої позиції, а класичне аналогове телебачення було змушене поступитися цифровому, що забезпечувало можливість трансляції телепрограм через мережу «INTERNET» (як через спеціалізовані сайти, так і через хмарні месенджери та соцмережі). Цифровізація медіа стала вимогою часу і вимагала значних капіталовкладень у їх розвиток. Дозволити собі такі витрати могли лише великі фінансово-промислові групи. Це обумовило як концентрацію у їхніх руках невеликих місцевих теле- та радіоканалів, так і створення медіахолдингів, що об'єднували кілька рейтингових каналів і уніфікували вимоги до редакції контенту.

Водночас розвиток інформаційно-комунікаційних технологій забезпечував раніше небачені можливості стеження за громадянами, які користувалися цифровими сервісами. Складність використання брандмаузерів створювала нові проблеми з точки зору конфіденційності та безпеки (Zaman, Elhassan & Mohd, 2022).

Використання соціальних мереж та месенджерів для збирання даних про користувачів стало важливим полем для роботи спецслужб. А новітні засоби обробки та передачі інформації робили можливими інформаційні війни у небачених раніше масштабах. Створення так званих бото-ферм дозволяло формувати вигідні дописи та коментарі у соцмережах та месенджерах, а також привертати чи відвертати увагу від певних подій. Таким чином, розвиток кібер-простору суттєво розширював поле інформаційного впливу на громадян, що дозволило збільшити вплив інформаційних атак.

У 2014 році реалізація Росією агресивних планів стосовно України передбачала активізацію протистояння в інформаційному просторі. Інформаційна війна мала не лише полегшити захоплення українських земель, а й легітимізувати його. Об'єктами війни стали історія України, робота українських владних структур, українське громадянське суспільство та окремі національні меншини. Метою було визначене формування у громадян РФ, України, європейських країн переконання у штучності створення/відновлення Української держави, неможливості України забезпечувати інтереси власних громадян, пануванні в Україні «неонацистської влади», яка начебто здобула владні повноваження унаслідок перевороту, а також у тому, що поступальний розвиток українського соціуму можливий лише за умови тісного співробітництва або об'єднання із Російською Федерацією.

Ідеологічним підґрунтям російської пропаганди став концепт «русского міра», сформульований ще у 1970-х роках у середовищі московської ліберальної інтелігенції і підхоплений Патріархом Російської православної церкви Кірілом (В. Гундяєвим) (Національний інститут стратегічних досліджень, 2016, с. 10).

Спираючись на уявлення про характер існування «русского міра», російські медіа формували уявлення про Росію як про православну державу, що протистоїть натиску католицького світу, прагненням США до світової гегемонії та є уособленням колективізму і взаємоповаги членів суспільства. У 2014 р. був актуалізований дискурс про можливість розширення «русского міра», у тому числі й за рахунок застосування силових методів боротьби. Президент РФ

В. Путін неодноразово підкреслював готовність Росії захищати росіян, які проживають на території інших країн, у тому числі й за допомогою сили зброї (Путін, 2014). А Патріарх Російської православної церкви Кіріл відверто назвав ворогами тих, хто хотів «відірвати південні і західні російські землі від єдиного «русского міра» (Кирил, 2014).

18 березня 2014 року на рівні Держдуми РФ навіть пролунала пропозиція поділу частини території України між Польщею, Угорщиною та Румунією. Йдеться про отримання Міністерством іноземних справ Польщі офіційного листа за підписом колишнього лідера фракції ЛДПР В. Жириновського із пропозицією домагатися проведення у Волинській, Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській та Рівненській областях референдумів про їх приєднання до Польщі. Такі ж послання, але стосовно Закарпатської та Чернівецької областей, отримали також Угорщина та Румунія (Жириновский предложил, 2014).

У російськоцентричному дискурсі набуло поширення твердження, що української нації не існує і ніколи не існувало. Натомість існує малоросійський народ, який є частиною великого російського народу, а Україна як держава постала виключно завдяки зусиллям радянського керівництва. І саме завдяки зусиллям СРСР сучасна Україна розташована на частині «споконовічно російських територій». У російських ЗМІ також був зроблений наголос, що «повернення Криму» обійшлося без збройного протистояння, без кровопролиття, і це мало слугувати свідченням підтримки абсолютно більшістю населення півострова входження його до складу Російської Федерації. Стверджувалося, що населення Криму радо вітало «звільнення від української окупації, яка тривала з 1954 до 2014 р.» (Романенко, 2014). Повернення Криму до складу Російської Федерації називали «відновленням історичної справедливості» (Возвращение Крыма. 2014).

Російські ЗМІ тиражували тезу про «зовнішнє управління» Україною (Украина делает все, 2014), яке подавалося не що інше, як результат приходу до влади вихідців з Майдану (Украина перешла, 2014), яких не підтримало населення «південного-сходу» (Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Харківської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей України). Наголос був зроблений на тому, що населення «південного-сходу» начебто підтримує ідею створення Новоросії, яка має стати важливим форпостом Росії у боротьбі із зовнішніми ворогами. Проте через деякий час ідея створення Новоросії поступилася тезі про необхідність захисту інтересів Донбасу (насамперед населення Донецької та Луганської областей). Це було зумовлене відмовою більшості населення Півдня та Сходу України підтримувати РФ у реалізації її загарбницьких планів (Росія готує, 2014).

Протягом 2014 р. на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей припинили свою діяльність усі незалежні від нової влади медіа. Розуміючи важливість монополізації інформаційного простору, російська окупаційна влада 31 березня 2015 р. припинила мовлення кримськотатарського каналу АТР. Працівники каналу були змушені переїхати до Києва, де й відновили мовлення у червні 2015 р.

У 2014 р. в Україні саме усвідомлення факту початку бойових дій Російською Федерацією проти України було досить болісним. Спочатку дії Росії були оцінені як «прояви імперських амбіцій Кремля», «спроби анексії українських територій», а згодом – як «військова агресія проросійських бойовиків та російських найманців», і нарешті – як «російсько-українська війна» або «гібридна війна Росії проти України» (Горбулін, 2014; Шро, 2014; Гибридная война России, 2014).

Особи, які фігурували у публікаціях спочатку як «проросійські активісти» (Пророссийские активисты, 2014; На участников митинга, 2014), поступово були переназвані «сепаратистами» або «підготовленими у Російській Федерації провокаторами», а з часом – російськими найманцями. Власне сам Президент України П.Порошенко висловився про агресивні дії Росії по відношенню до України як про «війну» лише у серпні 2014 р.

Тому не дивно, що в інформаційне протистояння з РФ через відеохостінги та хмарні меседжери включалися багато українських громадян, відстоюючи право Української держави на існування, формуючи інформаційний простір, зрозумілий і комфортний для патріотів держави.

В умовах розгортання бойових дій на Донбасі поступово сформувався досить потужний українськоцентричний дискурс про витoki російсько-української війни (Nikolaiets, 2018). Основними його топіками стали: державність на українських землях виникла й існувала задовго до створення держави на теренах РФ; Україна має подолати постколоніальну меншовартість і заслуговує на рівноправне місце серед інших країн; війни та протистояння Росії та України були у минулому, а агресія РФ є черговою спробою забезпечення контролю над Україною; Україна у черговий раз захищає Європу від наступу зі Сходу, як це було у часи навали монголо-татар; громадяни України більше цінують демократію, на відміну від схильних до одноосібного правління державою росіян.

У багатьох українських медіа підкреслювалося, що більшість громадян країни виступала проти війни та вторгнення російських військ, засуджуючи рішення російської влади про введення військ в Україну. Містився також наголос, що абсолютна більшість росіян та російськомовних громадян України вважала «допомогу Путіна» агресією. А твердження про те, що Росія забезпечує російськомовним регіонам високий рівень життя, розглядалося як «російський міф». На підкріплення такої думки були наведені приклади занепаду економіки Абхазії та Придністров'я, де розміщені «російські миротворці», а «навколо них панує безправ'я пересічних людей та тотальне безробіття».

Українські автори переважно дотримувалися думки, що 2014 р. Україна могла б втратити значно більше, ніж Крим та окремі території Луганської та Донецької областей. А основною перешкодою на шляху до реалізації агресивних планів РФ постав широкий добровольчий рух та всенародна підтримка, яку надавали громадяни Збройним силам України (Azov, 2014). І це свідчило про сформованість в Україні громадянського суспільства, яке виступило проти розколу держави.

Весною 2014 р. однією із найбільш актуальних тем медіа України стало обговорення загрози повномасштабної війни із Росією (Кризис в отношениях,

2014). Однак попри таку загрозу більшість громадян України відверто не сприймала тезу про можливість поступитися суверенітетом та територіальною цілісністю держави в обмін на «припинення бойових дій на Донбасі» чи «дешевий російський газ». Відображенням цього стало поступове нарощування потенціалу українського інформаційного спротиву та популяризації країни на міжнародній арені. Це обумовлювалося як усвідомленням залежності України від зовнішньої підтримки у війні із РФ, так і відвертою недовірою та нерозумінням ситуації, що склалася навколо цієї війни, у західних політичних колах. Для багатьох жителів Західної Європи війна на Донбасі була лише черговим локальним збройним конфліктом на пострадянському просторі. Але в Україні значна частина громадян приймала її як відповідь РФ на євроінтеграцію. На основі аналізу результатів соціологічних опитувань та емпіричних спостережень стверджувалося про відсутність в Україні жодних дій, спрямованих проти російського населення республіки. Цей факт, поєднаний із мирним характером процесу євроінтеграції, доводив, що російське вторгнення стало кроком відчаю за неможливості керівництва РФ повернути Україну на свій бік. Мілітарна агресія Кремля проти України оцінювалася як спроба реваншу за поразку СРСР у «холодній війні» і все частіше стала лунати думка, що війна проти України поклала початок черговому масштабному протистоянню Росії і Заходу, яке часто називали новою «холодною війною» (Маркус, 2016; Нова холодна війна, 2014; Холодна війна ніколи не закінчувалася, 2014; Расевич, 2017).

Розгортання російсько-української війни дедалі чіткіше давало зрозуміти, що протистояння в інформаційному просторі відіграє не менш важливу роль, аніж організація збройної відсічі агресору. Тому у 2014 р. були зроблені перші обережні кроки для послаблення впливу в Україні російських медіа. У вересні 2014 р. Окружний адміністративний суд Кисва за позовом Національної ради з питань телебачення і радіомовлення заборонив ретрансляцію в Україні 15 російських телеканалів, які найбільш активно поширювали антиукраїнські меседжі. З часом перелік заборонених каналів доповнювався незважаючи на звинувачення у порушенні свободи слова.

Загострення інформаційного протистояння зумовило створення 2 грудня 2014 р. Міністерства інформаційної політики України. Однак проблемою залишалося розмежування сфер компетенції між цим Міністерством та Державним комітетом з питань телебачення і радіомовлення. Головними завданнями Міністерства були визначені забезпечення інформаційного суверенітету України з питань поширення суспільно важливої інформації в Україні та за її межами, забезпечення функціонування державних інформаційних ресурсів, забезпечення здійснення реформ засобів масової інформації щодо поширення суспільно важливої інформації (Кабінет Міністрів України, 2015). У жовтні 2015 р. відбувся запуск Мультимедійної платформи іномовлення України. В ефірі почав роботу супутниковий телеканал «UATV», який транслювався через кілька супутників, а також у мережі «INTERNET» на власному каналі у відеохостінгу YouTube. Міністерство інформаційної політики забезпечило встановлення 55 телепередавачів у зоні АТО, а також започаткувало INTERNET-проект

«Інформаційні війська України». Однак у 2016 р. проєкт мав лише близько 40 тис. підписників. Для порівняння варто відзначити, що проросійський блогер А. Шарій у листопаді 2017 р. за загальною кількістю підписників в українському сегменті Facebook і Twitter посів 12-ге місце, маючи 511 тис. читачів (Рейтинг українських лідерів, 2017). За час діяльності Міністерство провело кілька соціальних кампаній, збирало матеріали, що мали свідчити про наявність російських військ в Україні, а також зробило досить неоднозначну спробу закріпити журналістів за військовими частинами України у зоні АТО.

Діяльність Міністерства інформаційної політики викликала багато зауважень, а низка депутатів та журналістів виступила із критикою самої ідеї створення подібного органу. Зростання кількості критичних зауважень та відверто невдалі спроби протистояти російській пропаганді призвели в кінцевому рахунку до припинення роботи Міністерства у 2019 р.

Значна кількість українських телеканалів не припиняла створювати чи транслювати антиукраїнські агітаційні матеріали. Для того, щоб протистояти цьому, була зроблена спроба оприлюднити власників провідних медіа. У жовтні 2015 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення» (Верховна Рада України, 2015). Законом визначалося, що кінцевий бенефіціарний власник – це фізична особа, яка незалежно від формального володіння має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління або господарську діяльність суб'єкта інформаційної діяльності у сфері телебачення і радіомовлення безпосередньо або через інших осіб. В Україні заборонялося засновувати та брати участь у телерадіоорганізаціях або провайдерах органам державної влади та місцевого самоврядування, юридичним та фізичним особам – підприємцям, зареєстрованим в офшорних зонах, перелік яких затверджений Кабінетом Міністрів, а також фізичним та юридичним особам, які є резидентами країни, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, або державою-окупантом. Такі кроки дозволили частково обмежити вплив Російської Федерації на медіа-простір України, але ліквідувати такий вплив повністю не вдалося.

У серпні 2015 р. почав працювати в оновленому форматі телеканал «NewsOne», який з 2010 р. належав В. Рабіновичу, а з 2014 р. – Є. Мураєву. Посилувати вплив каналу мали О. Семенов, який перед тим розробляв формат каналу «112 Україна», а також колишні російські журналісти М. Гананольський та Є. Кисельов. У лютому 2016 р. колишній головний редактор газет «Сегодня» і «Вести» І. Гужва започаткував INTERNET-проєкт «Страна.ua», який став одним із найбільш популярних INTERNET-медіа країни, транслюючи наративи російської пропаганди.

В Україні і надалі працювали оператори мобільного зв'язку «Київстар» та «Vodafone», що надавали послуги зв'язку та передачі даних на основі мобільних технологій, у тому числі 4G, для прискореного доступу до мережі «INTERNET». «Київстар» входить до складу міжнародної телеком-групи

«VEON», контрольний пакет якої належить російському олігарху М. Фрідману. «Vodafone» (до 2007 р. UMC) до листопада 2019 р. належав російській компанії «МТС», що залишається найбільшим оператором у Росії та на пострадянському просторі.

У жовтні 2018 р. Верховна Рада проголосувала за введення проти каналів В. Медведчука санкцій, що не були запроваджені. Наприкінці 2018 р. нардеп від «Опозиційного блоку» Т. Козак, якого вважають одним із близьких соратників В. Медведчука, став власником телеканалів «NewsOne» та «112 Україна», а у 2019 р. – телеканалу «ЗІК». У 2019 р. Т. Козак оголосив про об'єднання телеканалів «112 Україна», «NewsOne» та «ЗІК» у холдинг «Новини». Таке об'єднання мало наслідком уніфікацію редакційної політики телеканалів, ключову роль у якій відіграли інтереси В. Медведчука (Головні події, 2010).

У листопаді 2018 р. почав роботу телеканал «НАШ», який заснував народний депутат Є. Мураєв після продажу каналу «NewsOne» Т. Козаку. Цей телеканал вважався одним із осередків російської пропаганди після закриття каналів В. Медведчука на початку 2021 р.

Проросійські медіа намагалися нав'язати думку про те, що Україна як суверенна держава не зможе існувати без підтримки Російської Федерації. У липні 2021 р. В. Путін наголошував, що «справжня суверенність України можлива лише в партнерстві з Росією» (Путін, 2021b). А у середині жовтня того ж року член Ради з міжнародних відносин при президенті РФ Б. Безпалько стверджував, що «влада сучасної України не має суб'єктності, а інструментом зовнішнього управління Заходу виступають впливові націоналісти», тому «єдиний спосіб встановити мир на Донбасі – це ліквідувати Україну як державу» (Україну предложили, 2021).

У 2020–2021 рр. у російських медіа набули поширення твердження, що Україна «відмовляється повертати Донбас» (Путін, 2021a; Путін, 2021b; РФ призвала, 2021). Це відбувалося на тлі зростання масштабів видачі російських паспортів жителям ОРДЛО та заяв керівників терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР» про відсутність передумов для повернення «республік» до складу України (Вернеться ли Донбас, 2021). Відсутність таких передумов вони пояснювали тим, що абсолютна більшість жителів ОРДЛО бачить себе частиною Росії. Очільник «ДНР» Д. Пушилін у серпні 2021 р. виключав повернення Криму та Донбасу до складу України, оскільки «після державного перевороту вона вже не може існувати як єдине державне утворення» (Пушилін, 2021b). Водночас той таки Д. Пушилін змушений був визнати, що «російська весна» не завершилася утворенням так званої «Новоросії» через позицію населення Півдня та Сходу України. Але про «Новоросію» не забули, і тому «ДНР» та «ЛНР» повинні сконцентрувати зусилля для розширення меж «республік» принаймні на всю територію Донецької та Луганської областей, які «тимчасово окуповані Україною» (Пушилін, 2021c).

На початку 2021 р. була презентована доктрина «Русській Донбасс». Це сталося наприкінці січня, коли у Донецьку відбувся однойменний «інтеграційний форум», метою якого було назване визначення шляхів подальшого розвитку

«ДНР» та «ЛНР». І не даремно такий форум відбувся після масового отримання жителями ОРДЛО паспортів РФ та заяв керівництва цієї країни про готовність захищати російських громадян і поза межами Росії. Фактично поява доктрини «Русській Донбасс» свідчила про наміри російського керівництва інтегрувати тимчасово окуповані райони Донецької та Луганської областей. А Д. Пушилін висловився про доктрину як про маніфест «республік», що підтвердив їх єдність із «руським міром» та бажання стати частиною «Великої Росії» (Пушилін, 2021a).

Метою доктрини «Русській Донбасс» було назване сприяння відновленню історичної справедливості – зміцненню державності «ДНР» та «ЛНР», а серед завдань виділене зміцнення «російської самосвідомості» та «повернення Донбасу у сферу російського історичного простору». Народ Донбасу був проголошений невід’ємною частиною російського народу, а «ДНР» та «ЛНР» разом із Запорізькою, Харківською, Дніпропетровською, Херсонською, Миколаївською та Одеською областями, які «перебувають під контролем України», входять до складу історичної Новоросії, яка «являє собою повністю російську національну територію» (Доктрина «Русский Донбасс», 2021). Таким чином, зміст доктрини свідчив про те, що Росія не відмовилася від територіальних претензій на Схід та Південь України і готова втілити такі претензії у реальні кроки за сприятливих умов.

Українські медіа категорично відкидали звинувачення щодо України у розпалюванні війни на Донбасі. Однозначно і цілком справедливо стверджувалося, що без втручання РФ ні окупації Криму, ані війни на Донбасі не було б. Цим пояснювали те, що саме Росія має нести відповідальність за розв’язування бойових дій (Росія розпочала, 2021). Водночас зроблено наголос, що українські владні структури та громадянське суспільство винні у тому, що агресивні дії РФ стали можливими і досить дієвими. Провину за продовження війни («небажання або нездатність вести мирні переговори») у сюжетах частини медіа-ресурсів («Страна.іа», «Апостроф») поклали на українське керівництво. І якщо раніше «головним винуватцем» продовження бойових дій називали П. Порошенка, то поступово до таких «винуватців» зарахували й В. Зеленського, який начебто не зміг належним чином «забезпечити мирний процес». У відповідь на подібні звинувачення В. Зеленський стверджував, що завершення війни цілком залежить від президента РФ В. Путіна (Зеленський, 2021).

Усвідомлення неможливості домовитися із агресором без поступок у питанні суверенітету та територіальної цілісності України поступово змінило оцінку ситуації в Офісі Президента України. У середовищі українських урядовців навесні 2021 р. стала все більше луhati думка про перспективність залучення США до переговорного процесу та тиску на РФ задля забезпечення миру на Донбасі. Наголос також був зроблений на позиції західних союзників у організації «Кримської платформи» – міжнародного координаційного механізму для сприяння деокупації півострова, зміцнення європейської та глобальної безпеки. «Кримська платформа» готувалася в умовах, коли Росія стягнула значні військові сили до кордонів з Україною, зробила ряд кроків, спрямованих на

більш тісну інтеграцію ОРДЛО. Такі кроки вкотре актуалізували обговорення перспективи вторгнення регулярних підрозділів РФ на українські землі для зміцнення позицій проросійських псевдоутворень. Можливо, що саме тому у своїй промові з нагоди 30-ї річниці незалежності України Президент України В. Зеленський зробив наголос на посиленні України для забезпечення де окупації (Президент України, 2021d). Проте такий наголос був використаний російськими ЗМІ для поширення звинувачень Президента України у розпалюванні війни на Донбасі.

Однією з проблем України залишалося існування медіа ресурсів, які відверто поширювали наративи російської пропаганди. Проросійські медіа в Україні не припиняли існувати навіть в умовах російсько-української війни. А реалізувати контрзаходи з протидії їм виявилось надзвичайно складно, оскільки переважна більшість медіа перебувала у приватній власності.

Однак у травні 2017 р. в Україні на основі введеного в дію президентом рішення РНБО «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» заблокували роботу російських соцмереж «ВКонтакте» та «Однокласники», а також пошукової системи yandex.ru та поштового сервісу mail.ru. Під санкції також потрапили «Лаборатория Касперского», «Dr.Web» та «1С». Важливість цього рішення полягала в тому, що в Україні INTERNET-провайдери були зобов'язані блокувати доступ до відповідних вебресурсів та програм. При тому, в умовах російсько-української війни, яка тривала на той момент уже три роки, анти-вірусні програми «Лаборатории Касперского» та «Dr.Web», які являли собою специфічний вірусний продукт, були встановлені на величезну кількість персональних комп'ютерів і їх використовували не лише приватні користувачі, а й підприємства та державні установи. Процес «оновлення» цих програм був одним із засобів збирання необхідної інформації. Небезпека використання «1С» полягала в тому, що така програма була призначена для ведення бухгалтерського обліку і її використовували численні державні організації та приватні фірми, які таким чином втрачали можливість збереження конфіденційності відповідних фінансових операцій.

Важливим кроком на шляху реформування медіапростору України стало припинення у 2018 р. мовлення аналогових телеканалів. Перехід на трансляцію телеканалів у цифровому вигляді дозволяв частково обмежити вплив російських медіа у прифронтовій смузі, а також забезпечував можливість контролювати роботу провайдерів, змушуючи їх не включати російські канали у пакети кабельного телебачення. Проте залишалася можливість прийому російського телебачення через системи супутникового мовлення, чим і користувалася частина громадян.

За даними соціологічної компанії «InMind» у 2019 р. телебачення вперше не було визнане найпопулярнішим джерелом інформації в Україні. Перше місце посіли соціальні мережі (68 %). Інтерес до них зріс на 15 %, порівняно із даними 2018 р. Радіо та друкована преса зайняли останні позиції – відповідно, 18 % та 15 %. При тому, 75 % респондентів віддавали перевагу отриманню інформації

про політичні події із кількох джерел для її верифікації. Основним джерелом інформації залишилися загальнонаціональні медіа (INTERNET-видання, телебачення та радіо). Регіональними медіа користувалися близько третини опитаних. Виняток становила друкована преса, оскільки 65 % опитаних віддавали перевагу регіональним виданням, а не всеукраїнським (Медіа вподобання українців, 2020). Проте у регіональних INTERNET-ЗМІ Півдня і Сходу України у 2019 р. публікували більше новин про Росію, а найменше – про США та міжнародні організації (Найбільше міжнародних новин, 2019).

Опитування USAID-Inretnews (виконавець компанія «InMind»), презентоване у жовтні 2020 р., засвідчило зниження довіри до національних INTERNET-медіа з 51 % до 48 % порівняно із попереднім роком за збереження довіри до національних друкованих видань на рівні 19 %. Причиною такого зниження довіри респонденти називали перенасиченість негативною інформацією. Однак за цей час зросла довіра до регіональних INTERNET-медіа з 44 % до 48 % та до регіональних друкованих ЗМІ – з 20 % до 22 % (Соцмережі і телебачення, 2020).

Певною мірою ставлення до загальнонаціональних телеканалів змінили умови їх трансляції. У січні 2020 р. найбільші медіа-групи України закодували свої канали для супутникового мовлення. Серед закодованих каналів опинилися телеканали «ICTV» «СТБ», «М1», «М2», «Новий канал», «1+1», «2+2», «ТЕТ», «Бігуді», «ПлюсПлюс», «Інтер» «НТН», «Мега», «ZOOM», «Піксель», «К1», «К2», «Enter-фільм», «Україна», «НЛО-TV», «Індіго-TV». Але після втручання Президента України В. Зеленського були створені незакодовані міжнародні версії частини каналів. Кодування переважно негативно було сприйняте з огляду на те, що російські канали супутникового мовлення залишалися некодованими. Водночас канали Суспільного мовника залишилися некодованими, серед них: «UA:Перший», UA:Крим, UA:Культура», а також телеканал «Рада».

На тлі цього 1 березня 2020 р. почав роботу російськомовний канал «Дом», орієнтований на жителів тимчасово окупованих територій. Його трансляція на підконтрольні території не здійснювалася, але можливість переглядати через INTERNET була збережена.

3 березня 2020 р. після оголошення локдауну у зв'язку із поширенням пандемії COVID-19 діяльність медіа суттєво змінилася, оскільки значна частина перейшла на онлайн роботу, компанії втратили можливість проводити відео- та кінозйомки. У цей час набула поширення програма для організації відеоконференцій ZOOM.

У таких умовах ще більше зросла популярність отримання новин за допомогою мережі «INTERNET». Восени 2021 р. моніторинг Фонду Thomson Reuters виявив, наприклад, що 80 % респондентів Півдня та Сходу України використовували для отримання інформації пошукові системи, а 72 % – соцмережі. Все більшого значення набули різного роду цифрові платформи, оскільки зростаюча кількість громадян рідше користувалася телебаченням та газетами, покладаючись на пошукові системи, агрегатори новин та месенджери. Лише 23 % учасників дослідження відзначили, що слухають новини по радіо, а 23 % стверджували, що регулярно читають газети. Для отримання новин

найбільшою популярністю користувалися Facebook та YouTube. Як виявилось, українським громадянам притаманний скептицизм у оцінках телебачення, оскільки, на переконання багатьох з них, більшість телеканалів належала олігархам, які пропонували споживачам вигідний для себе контент (Дослідження Thomson Reuters, 2021). Із певними застереженнями громадяни також ставилися до російських ЗМІ. Так, за даними опитування USAID-Internews у 2020 р. кожен третій респондент використовував російські медіа як джерело новин. Основною причиною цього було назване прагнення дізнатися, що російській медіа розповідають про Україну, і отримати альтернативну точку зору (USAID, 2020).

Як свідчили результати опитування на території ОРДЛО, організованого газетою «Дзеркало тижня» за участі компанії «Нью Імідж Маркетинг Груп» восени 2019 року (Мостовая, Силина, Кравченко & Ведерникова, 2019), популярними джерелами політичних новин у «ДНР» та «ЛНР» були телебачення (84,3 %), соціальні мережі (60,6 %), ІНТЕРНЕТ-сайти (45,9 %), радіо (10 %), а також газети і журнали (7,4 %). Серед соціальних платформ найактивніше респонденти використовували YouTube (70,7 %), ВКонтакте (61 %), «Однокласники» (52,3 %), а також Viber (49,8 %). Тут варто відзначити, що ВКонтакте та «Однокласники» створені і підтримуються Росією, а контент для українського сегмента YouTube також агрегується у РФ. При тому, учасники опитування дивилися переважно російське телебачення – «Россия–1» (43,4 %), «НТВ/НТВ Мир» (25,9 %), «Россия 24» (19 %), «Первый» (11,8 %), «ТНТ» (10,2 %), «Звезда» (8,6 %), «СТС» (8,1 %), «ТВ–3» (7 %) та місцеві телеканали «Оплот ТВ» (без уточнення 1 чи 2) (13,6 %), «Луганск–24» (12,5 %) та «Новороссия ТВ» (6 %). І лише 4,7 % респондентів вмикали український «5-й канал», 4,6 % – «Інтер», 4 % – «1+1» та 2,3 % – «СТБ», 1,6 % – «Україна». Водночас для 58,6 % опитаних жителів ОРДЛО українські загальнонаціональні канали виявилися недоступними з огляду на технічні причини (Мостовая, Силина, Кравченко & Ведерникова, 2019).

У 2019 р. близько половини громадян не довіряли загальнонаціональним каналам телебачення і були незадоволені великою кількістю негативної інформації, яка транслюється ними. Водночас більш помітною стала довіра до регіональних медіа, які повідомляють потрібну для буденних справ інформацію. Значна частина українського медіа-простору перебувала під впливом медіа-ресурсів, пов'язаних із РФ. Це стосується, насамперед, популярних соцмереж та месенджерів. Про масштаби такого впливу може свідчити те, що у 2021 р. Міністерство цифрової трансформації України навіть запропонувало компанії Google залучити незалежних українських редакторів, які б мали підбирати контент для сторінок українського YouTube Music та YouTube.

У 2021 р. 43 % респондентів, опитаних Центром Разумкова (під час опитування було можливо обрати не більше п'яти відповідей), регулярно дивилися канал «1+1» та «СТБ» – по 32,3 %, «ICTV» – 39,9 %, «Україна» – 33,9 %, «Інтер» – 27,3 %, «Новий канал» – 12,3 %, «Україна 24» – 16,3 %, «Прямий канал» – 9,3 %, «5-й канал» – 8,2 %, «Еспресо» – 7,4 %, «24 канал» – 4,0 %, «Громадське»

– 2,3 %, «ATR» – 0,4 %. При тому, що «UA: Перший» дивилися 8,6 % опитаних, а телеканал «НАШ» – 8,1 % (Медіаспоживання в Україні, 2022). Тобто загальноукраїнський суспільний канал, який має давню традицію мовлення (телеканал прийшов на зміну державному телеканалу, що мовив з 1939 р. під логотипами «УТ», «УТ-1» та «Перший національний»), регулярно дивилися майже стільки громадян, як і недавно створений канал «НАШ», який неодноразово не лише критикували за проросійську позицію, а й притягали до суду за поширення неправдивої інформації.

У таких умовах 11 березня 2021 р. був створений робочий орган РНБО – Центр протидії дезінформації. Рішення РНБО про створення такого органу було введено в дію Указом Президента України від 19 березня 2021 р. (Президент України, 2021b). Центр почав роботу у квітні 2021 р. Його робота охоплювала воєнний напрям, протидію поширенню злочинності та корупції, зовнішню та внутрішню політику, економіку тощо. Головна увага центру мала бути зосереджена на протидії поширенню фейків у медіа. Центр повинен був забезпечити проведення аналізу та моніторингу подій і явищ в інформаційному просторі України, стану інформаційної безпеки та присутності України у світовому інформаційному просторі. Складність виконання поставлених перед Центром завдань підвищувалася завдяки зростанню у месенджерах та відеохостінгах кількості каналів, контент яких формували інфлюенсери.

Лідери думок соціальних мереж мали можливість істотно впливати на життя країни. Завдяки соціальним мережам коло осіб, які впливали на формування суспільної думки, зросло протягом останнього десятиліття з 1 % до близько 20 %. В українській аудиторії соцмереж популярністю користувалися не попзірки і шоумени, а політично і соціально активні громадяни. Тому успішне блогерство могло забезпечити успішний старт політичної кар'єри. У 2017 р. за оцінками сукупної аудиторії у Facebook і Twitter лідерами були С. Вакарчук (2134000), П. Порошенко (1933000), М. Саакашвілі (1213000), М. Наєм (1133000), А. Аваков (1061000), А. Яценюк (1014000), лікар Є. Комаровський (896000), координатор Інформаційного спротиву Д. Тимчук (707000), В. Кличко (603000), О. Ляшко (567000), психолог Д. Карпачов (555000), відеоблогер А. Шарій (511000), В. Медведчук (496000), журналіст С. Лещенко (494000), журналіст Р. Скрипін (484000). При тому, впродовж 2009–2017 рр. кількість українських користувачів Facebook зросла з 62 тис. до 10 млн (УНІАН, 2017).

Порівняно сильні позиції проросійських діячів (наприклад, В. Медведчука та А. Шарія), а також протиборство з РФ на політичній арені поряд з усвідомленням неможливості домовлятися із агресором на його умовах зумовили ряд жорстких кроків української влади, спрямованих на обмеження впливу Росії у медіапросторі України. 2 лютого 2021 р. Президент України В. Зеленський запровадив санкції проти найближчого соратника В. Медведчука – народного депутата з фракції «Опозиційна платформа» Т. Козака, а також восьми юридичних осіб: телеканалів «112 Україна», «NewsOne», «ZIK», а також регіональних мовників каналу «112 Україна» (Президент України, 2021a). Обмежувальні заходи передбачали блокування активів; обмеження торговель-

них операцій; обмеження, часткове чи повне припинення транзиту ресурсів, польотів та перевезень територією України; запобігання виведенню капіталів за межі України; зупинення виконання економічних та фінансових зобов'язань; анулювання або зупинення ліцензій та інших дозволів, одержання (наявність) яких є умовою для здійснення певного виду діяльності; заборону користуватися радіочастотним ресурсом України. Таке рішення викликало неоднозначну реакцію у суспільстві. Думки розділилися: одні громадяни вітали припинення мовлення рупорами російської пропаганди, а інші стверджували про незаконність запровадження санкцій без рішення суду.

Проте вже 20 серпня 2021 р. Президент України В. Зеленський увів у дію рішення РНБО про введення за системне ведення антиукраїнської пропаганди санкцій проти низки осіб, серед яких були І. Гужва та А. Шарій (Президент України, (2021с). Під санкції потрапили фізичні та юридичні особи, які у той чи інший спосіб здійснювали підтримку сайту «Страна.ua». 7 березня 2022 р. на території України були заблоковані YouTube-канали А. Шарія та його дружини О. Шарій.

У вересні 2021 р. Нацрада з питань телебачення і радіомовлення звинуватила телеканал «НАШ» у порушенні Закону «Про телебачення і радіомовлення» (Суд відкрив, 2021). Телеканал звинувачували у розпалюванні національної, расової та релігійної ворожнечі; ненависті у висловлюваннях, які були поширені в ефірі. А 11 лютого 2022 р. РНБО погодила рішення про запровадження санкцій проти телеканалу «НАШ», яке того ж дня було введено в дію відповідним указом президента (Президент України, 2022а).

У січні 2022 р. телеканал «НАШ» дивилися майже виключно жителі Півдня та Сходу – на Заході та в Центрі частка його глядачів менша за 4 % порівняно з 13 % та 18 % на Півдні та Сході (Медіаспоживання в Україні, 2022).

Звертає на себе увагу кількість громадян Півдня та Сходу України, які регулярно дивилися канал «НАШ», контент якого переважно мав антиукраїнське спрямування. А також те, що значна кількість журналістів погоджувалася працювати у складі команд проросійських медіа попри те, що на теренах України тривала війна, розв'язана Російською Федерацією.

Можливо саме через те, що українці до РФ ставилися загалом краще, аніж росіяни до України, у більшості українців викликало шок повідомлення про початок РФ «спеціальної воєнної операції» проти України 24 лютого 2022 р. Бойові дії розгорнулися на широкому фронті, а багато українських міст потрапили і до останнього часу перебувають під ударами російських ракет, скерованих не лише проти військових об'єктів, а й проти цивільних та об'єктів критичної інфраструктури. Певний час зберігалася загроза захоплення столиці України. Проте Збройні сили України відбили напад і змусили агресора відступити від Києва. Однак ворогові вдалося тимчасово захопити значні території на Півдні та Сході держави. Війна продовжується і протистояння з боку РФ набирає все більш жорстких форм, оскільки російські війська буквально знищують українські міста. Прикладом такого варварського знищення стали Маріуполь, Буча, Ірпінь, Волноваха, Сєвєродонецьк тощо. Ворог зруйнував ряд районів Харкова, Миколаєва, Краматорська завдаючи ударів по цивільному населенню.

3 квітня 2022 р. російське державне інформаційне агентство «РИА Новости» опублікувало статтю Т. Сергійцева «Что Россия должна сделать с Украиной». У статті «денацифікація» України ототожнена із «деукраїнізацією» – «відмовою від початого ще радянською владою масштабного штучного роздмухування етнічного компонента самоідентифікації населення історичних Малоросії і Новоросії». Її мотивацією названо те, що «українізм» – штучна антиросійська конструкція, яка не має власного цивілізаційного змісту (Сергійцев, 2022).

Подібні висловлювання, які спираються на позицію вищого керівництва РФ, показали, що війна Росії проти України є екзистенційним протистоянням і не може бути завершена умовним «перемир'ям», яке у майбутньому буде мати продовженням лише нове збройне протистояння. Усвідомлення цього факту абсолютною більшістю громадян України привело до формування суспільного консенсусу щодо війни з Російською Федерацією, який відкидав поступки агресору і передбачав ведення бойових дій до повного звільнення українських земель і забезпечення твердих гарантій безпеки у майбутньому.

Різка ескалація бойових дій мала одним із наслідків суттєві зміни у медіа-просторі України. 21 березня 2022 р. Президент України підписав Указ про єдине мовлення на всіх каналах, вводячи в дію рішення РНБО «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану» (Президент України, 2022b).

Однак навіть у 2022 р. кількість відвідин українськими користувачами проросійських сайтів залишалася високою – 68 млн (Снопко, О. 2022).

Уже навесні 2022 р. чітко прослідковувалося створення і просування анонімних TELEGRAM-каналів, значну частину яких Росія використовувала для легітимізації окупації окремих населених пунктів України та встановлення контролю над інформаційним середовищем. Центр протидії дезінформації оприлюднив у червні 2022 р. перелік Telegram-каналів, які поширювали проросійський контент. Серед них: «Легитимный», «Легитимный Live», «Резидент», «Каратель», «Сплетница», «Черный Квартал», «Херсон Live», «Бунтарь», «Скептик», «Цибуля UA», «Криоген», «ЗеРада», «Наблюдатель», «Ольга Шарий», «Анатолий Шарий», «Женщина с косой» тощо. Звернемо увагу, що Telegram-канали «Ольга Шарий» та «Анатолий Шарий» з'явилися після блокування одноіменних YouTube-каналів та їхнього каналу YouTube-каналу «Дубль» на території України. 28 червня 2022 р. канал «Анатолий Шарий» мав 611191 підписника, а «Ольга Шарий» – 122896.

Крім того, у червні 2022 р. з'явилися й нові проросійські ресурси: «Украинский формат», «Украина. Спецоперация. Мониторинг», «Медведь», «Украина новости», ХтоШо», «Open Ukraine».

Дослідження виявило, що російський імперський дискурс гнучко реагує на результати соціологічного моніторингу настроїв громадян України, формуючи контент у спосіб, вигідний для реалізації Російською Федерацією своїх зовнішньополітичних цілей.

У таких умовах для України надзвичайно важливим стало забезпечення високого рівня медіа-грамотності населення.

У травні 2022 р. Київський міжнародний інститут соціології оприлюднив результати дослідження медіа-споживання громадян України в умовах війни. Як свідчать результати дослідження, одним із найпотужніших трендів стало

використання соціальних мереж не лише для спілкування та розваг, а й для отримання новин та інформації. Після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації українське суспільство постійно стежить за оновленням подій на фронті, офіційними заявами органів влади та повідомленнями про повітряну тривогу. І хоча соціальні мережі залишаються не найбільш надійним джерелом інформації, але зручність їх використання переважає вказаний недолік. Як джерело інформації соціальні мережі використовували 76,6 % українців, телебачення – 66,7 %, мережу INTERNET (не включаючи соціальні мережі) – 61,2 %, радіо – 28,4 %, а друковані ЗМІ – лише 15,7 % опитаних. Жителі сільської місцевості порівняно частіше дивилися телебачення та читали друковані ЗМІ, а містяни переважно використовували соцмережі та INTERNET (не включаючи соціальні мережі). При тому телебаченню довіряли 60,5 % респондентів, а соціальним мережам – майже 54 %. Найбільшу довіру до телебачення мали жителі Західної (66 %) та Центральної (64 %) України. Натомість на Сході та Півдні ці показники менші: у південних районах телебаченню довіряли 53,4 % громадян, на Сході – 52,2 %. Так само помітна відмінність у довірі до друкованих ЗМІ (28,6 % у Західній Україні та лише 17,4 % у південних регіонах) і радіо (44,9 % у західних регіонах та 23 % на Сході України). Довіра до INTERNET-ресурсів відрізнялася незначно (46 % у південних регіонах і 51,2 % – у східних), як і до соціальних мереж (на рівні 50 % для всіх регіонів, крім Центральної України, де рівень довіри сягнув 58,4 %) (Опора. 2022).

В умовах війни мало місце посилення впливу інфлюенсерів. Так, наприклад, у червні 2022 р. заклик С. Притули (у 2021 р. він посідав 30-те місце серед найвпливовіших інфлюенсерів (Онлайн-рейтинг «Топ-50», 2021) про збір 600000 грн. для купівлі 3 безпілотних літальних апаратів «Байрактар» для потреб Збройних Сил України призвів до того, що впродовж кількох днів було зібрано суму, яка значно перевищувала заявлену, і була достатньою для купівлі вже чотирьох таких БПЛА. А після безоплатної передачі турецьким виробником дронів Україні, на ці гроші вдалося придбати супутник, який здатен з великою точністю слідкувати за переміщенням ворога. І це перший випадок в історії, коли подібна купівля стала можливою завдяки організованім одним із інфлюенсерів зусиллям громадян.

До ТікТок блогери щоденно завантажують відео з передової, де зафільмовані жорстокі бої, і бажаючі мають можливість на власні очі побачити ціну, яку платить Україна за захист суверенітету та територіальної цілісності. Завдяки українським блогерам, а пізніше – і західним журналістам, світ побачив жахливі наслідки руйнування російською армією українських міст, катування громадян та знищення цивільної інфраструктури. Водночас частина інфлюенсерів з України навіть в умовах повномасштабної війни не припиняє виступати на захист російської мови та культури, стверджуючи про неможливість опанувати українську мову у обсязі, достатньому хоча б для побутового спілкування. З іншого боку, серед інфлюенсерів України набув поширення й інший тренд – створення відеороликів виключно українською мовою навіть у тому випадку, коли перед війною аудіоряд був російськомовним.

ВИСНОВКИ

Українське суспільство в умовах війни загалом змогло організувати гідну відсіч агресору. Плани РФ за кілька днів захопити Україну однозначно зазнали краху. І навіть попри те, що повномасштабна війна з РФ триває уже більше року, прагнення українців зберегти і захистити свою державу не змінилося.

Стійкість українських громадян у війні з РФ змусила російське керівництво неодноразово змінювати цілі так званої «спеціальної воєнної операції» за рахунок їх обмеження. Водночас затягування бойових дій поставило у Росії на порядок денний створення та реалізацію нових форм інформаційної війни, орієнтованої на забезпечення внутрішньоукраїнського протистояння через зростання недовіри до Президента України, командування ЗСУ, окремих політичних сил. У приціл інформаційної війни потрапили відносини України із західними союзниками, організація Росією ядерного шантажу світового масштабу (загрози застосування ядерної зброї, спроби «ядерного тероризму» після захоплення Чорнобильської та Запорізької АЕС).

Росія всіляко намагається дискредитувати зусилля громадян України щодо захисту своєї держави. Росіян, які живуть в Україні, називають жертвами української пропаганди або особами, які втратили рідне коріння. Стверджується, що російське населення України прагне поновити зв'язки із РФ, але цьому перешкоджає «український нацистський уряд». Україна у цьому контексті була названа «антиросійським проектом», створення якого закидали, насамперед, США.

Українці в устах російських пропагандистів найчастіше отримують тавро «націоналістів» або «нацистів». Наголос зроблений на тому, що політика українізації матиме наслідком втрату національної ідентичності національними меншинами України, примусове перетворення їх на українців.

Водночас наголос робиться на тому, що українці і росіяни – це один народ, який всілякими способами хоче розсварити колективний Захід. А єдність етнічних українців та росіян щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності України російські ЗМІ намагаються представити як результат «тиску на Україну» з боку провідних західних країн, які «не дають Україні можливості пристати на вимоги РФ».

У той же час російські та білоруські ЗМІ неодноразово висловлювали думку про прагнення Польщі захопити західноукраїнські області. Відновлення тут польського панування було назване ними головною метою зовнішньої політики Польської держави. Увагу Польщі до «східних кресів» ототожнювали із реалізацією польською стороною чергового «антиросійського проекту».

В інформаційний простір викидається інформація, що Росія навмисне не обстрілює ракетами далекої дії Закарпаття, оскільки там компактно живуть угорці, а відсутність обстрілів Чернівецької області (на кінець серпня 2022 р.) – прагненням зберегти дружні відносини із Румунією, оскільки на території цієї області України живе багато румунів.

У таких умовах Україні вкрай необхідно забезпечити ефективну протидію РФ у інформаційній війні. Тим більше, що останнім часом популярності набувають мережі, які використовують контент із програмним алгоритмом визначення вподобань кожного споживача. У такий спосіб здійснюється моніторинг настроїв громадян та нав'язування їм певних ціннісних орієнтацій. У такій ситуації споживачі контенту нерідко оцінюють події та факти під впливом ворожої пропаганди, що вимагає відповідних скоординованих зусиль з боку українських владних структур та громадянського суспільства.

У сьогоднішньому розумінні абсолютної більшості військових експертів і аналітиків широкомасштабна війна, розв'язана РФ проти України 24 лютого 2022 р., вже давно не вкладається в поняття локального конфлікту середньої інтенсивності. Це стосується і просторових показників, і кількості залучених військових сил, і переконливого переліку засобів ураження та іншого високотехнологічного обладнання, які притаманні цьому військовому протистоянню. На думку Головнокомандувача ЗСУ В. Залужного та першого заступника голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони і розвідки, генерал-лейтенанта М. Забродського, тривалість бойових дій багато в чому зумовлена впевненістю агресора у безкарності своїх дій. Однією з причин цього В. Залужний та М. Забродський вважають хибне уявлення про масштаби російсько-української війни у багатьох країнах світу, оскільки, «незважаючи на достатню кількість широкодоступної інформації, сучасному поколінню, світу, і європейцям, перш за все, важко уявити собі в реальності бойові дії в стилі Другої світової війни» (Залужний, Забродський, 2022). Тому одним із завдань інформаційної політики України має стати вибір нових форм та засобів донесення інформації про війну до громадян інших країн, а виходячи із прогнозів тривалості бойових дій, необхідна розробка та реалізація внутрішньоукраїнської інформаційної кампанії, орієнтованої на забезпечення стійкості українських громадян у справі забезпечення відсічі ворогу у тривалій військовій кампанії.

Створення на базі РНБО Центру протидії дезінформації бачиться дещо запізнлим, а його робота вимагає значно ширшого охоплення громадян. Ідеться про створення принаймні робочих груп, які б оперативніше реагували на дії ворожих пропагандистів у мережі «INTERNET», зокрема, на створення TELEGRAM- та YouTube-каналів, а також на діяльність ботів. Крім того, необхідні системна цілеспрямована протидія спробам дискредитувати вище керівництво держави, спецслужби, ЗСУ та зусилля України на міжнародній арені. Позитивним видається й популяризація успішних прикладів самоорганізації громадян, спрямована як на організацію відсічі агресору, так і на відновлення мирного життя на деокупованих територіях і плідну роботу в тилу.

Вибір єдиного мовлення на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну видається виваженим кроком, але через деякий час доведеться його змінювати. Українські громадяни не звикли до такого формату мовлення і будуть шукати інші джерела отримання інформації із розширенням використання соціальних мереж, відеохостінгів та «хмарних» месенджерів. А цим неодмінно скористаються ворожі пропагандисти, у розпорядженні яких перебувають численні автоматизовані системи поширення інформації.

Сумнівним можна вважати й формат поширення повідомлень через кількох радників Офісу президента, оскільки вони, намагаючись швидко відреагувати на зміни, нерідко змушені транслювати неперевірену інформацію. Прагнення деяких радників зберегти та примножити свою присутність у медіапросторі може обернутися різким зростанням недовіри громадян до них та поширенням скептичного ставлення до можливості владних структур забезпечити належний діалог з суспільством в умовах війни.

Недовіра до ЗМІ зумовлена найчастіше уявленнями громадян про залежність медіа від олігархів та надзвичайно великою кількістю негативної інформації, яка транслюється. Он-лайн висвітлення успішних бойових дій ЗСУ, роботи рятувальників, працівників правоохоронних органів засобами масової інформації позитивно впливає не лише на їх власний імідж, а й на ставлення громадян до держави в цілому. Високий рівень довіри до ЗСУ ґрунтується на успіхах українських солдатів та офіцерів на полі бою. Водночас підтвержені повідомлення про втечу частини працівників із тимчасово окупованих територій, колаборацію із загарбниками, розкрадання гуманітарної допомоги негативно позначилися на іміджі органів державного управління та силових структур.

В Україні проблемою залишається і визначення балансу між захистом свободи слова та покаранням за поширення свідомо неправдивої інформації. Україна у сфері ЗМІ має застаріле законодавство 1990-х років, що обумовлює ухвалення спеціального закону про медіа, який змінює функції регулятора, охоплює нові сфери передачі інформації (наприклад, он-лайн ЗМІ). Необхідні також заходи, які сприяли б підвищенню медіа-грамотності населення, яке в умовах війни виявилось вразливим для ворожих інформаційних атак.

Українським негативним можна вважати й зволікання з припиненням діяльності ЗМІ, які провокували міжетнічну ворожнечу, висловлювалися за порушення територіальної цілісності і суверенітету України. Помітною також виявилася і тривала безкарна діяльність окремих політичних та громадських діячів, журналістів, блогерів, різного роду «експертів», які займали відверту антиукраїнську позицію.

Для формування дієвої інформаційної політики вкрай необхідна державна координація зусиль правоохоронних органів (у тому числі їх аналітичних підрозділів), наукових установ та організацій, державних органів та громадянського суспільства. Така координація дозволить сформувати як постійно діючі, так і тимчасові робочі групи, здатні не лише гнучко реагувати на закиди ворожій пропаганди, а й діяти на упередження із формуванням комфортного для громадян України інформаційного середовища. Це також дозволить сформувати потужний дискурс, орієнтований на формування позитивного ставлення до України як держави, здатної забезпечити громадянський мир та злагоду.

БІБЛОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Ар'єв, В. (2004). *Територія клану*. <http://www.hitforum.net.ua/archive/index.php?t-3628.html>
- Арсенко, А., Толстих, Н. (2014). Соціальні наслідки радикальних економічних трансформацій в Україні. В В. М. Ворона & М. О. Шульга *Українське суспільство : моніторинг соціальних змін*. Т. 1. (с. 259–270). Інститут соціології НАН України.
- Астахова, Н. (2008, Март 22). Принесенные ветром. *Крымская правда*.
- Бахарев, М. (2001, Октябрь 27). Мы вернемся к тебе, Родина! *Крымская правда*.
- Безродна, В. І. (2002а). Особливості становлення громадянського суспільства в Україні у контексті модернізації. *Держава і право*, 17, 481–484.
- Безродна, В. І. (2002b). Становлення громадянського суспільства в Україні: проблеми та перспективи. *Держава і право*, 15, 562–565.
- Безродна, В. І. (2002c). Суспільна свідомість і становлення громадянського суспільства в Україні. *Держава і право*, 16, 440–444.
- Василенко, В. (2011, Вересень 04). «Касетний скандал»: геополітичні і національні виміри. 2011. *День*.
- Вербицкая, Ю. (2008, Апрель 03). В логове «бандерлогов». *Крымская правда*.
Вернется ли Донбасс в состав Украины. (2021).
<https://crimea.ria.ru/20211110/vernetsya-li-donbass-v-sostav-ukrainy--vzglyad-iz-kryma-1121379841.html>
- Верховна Рада України. (2003, Квітень 03). *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова: Закон України (№ 676-IV)*.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/676-15#Text>
- Верховна Рада України. (2011, Січень 13). *Про доступ до публічної інформації: Закон України (№ 2939-VI)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
- Верховна Рада України. (2014, Квітень 17). *Про суспільне телебачення і радіомовлення України: Закон України (№ 1227-VII)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1227-18#Text>
- Верховна Рада України. (2015, Вересень 03). *Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення: Закон України (№ 674-VIII)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/674-19#Text>
- Віктор Ющенко «*Просьба игнорировать*». (2004).
<https://detector.media/withoutsection/article/4693/2004-05-21-viktor-yushchenko-prosba-ygnoryovat/Vozvращение Крима>. (2014). <https://www.rbc.ru/story/5422d35dcbb20f2aadd4faa0>
- Ворона, В. М., & Шульга, М. О. (Ред.). (2010). *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг*. Інститут соціології НАН України.
- Ворона, В. М., & Шульга, М. О. (Ред.). (2011). *Українське суспільство 20 років незалежності : соціологічний моніторинг*. Т. 2: Таблиці і графіки. Інститут соціології НАН України.
- Ворона, В. М., & Шульга, М. О. (Ред.). (2014). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 2: Таблиці і графіки. Інститут соціології НАН України.
- Ворона, В. М., & Шульга, М. О. (Ред.). (2018). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Інститут соціології НАН України.
- Гибридная война России с Украиной вступила в шестую фазу из восьми – польские СМИ*. (2014). <https://www.facenews.ua/articles/2014/199090/>

- Глотова, Т. (1991, Апрель 24). Все это было бы смешно... *Вечерний Донецк*.
Головні події в історії українських медіа. (2010, Січень 19).
<https://detector.media/withoutsection/article/50530/2010-01-19-ostannie-desyatylittya-zmi-golovni-podii-v-istorii-ukrainskykh-media-2000-2009-rokiv/>
- Горбулін, В. (2014). «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_.html
- Гордеева, Л. (2010а, Февраль, 5–10). Гаранта с Бандерой – к суду! *Донецкий кряж*.
 Гордеева, Л. (2010б, Август 6–12). Из полян в Европу. *Донецкий кряж*.
 Гужва, И. (2017, Ноябрь 23). *От компромисса к войне. Как Украина прошла путь от 1991 года до Майдана и эпохи потрясеней*. 2022.
<https://strana.ua/articles/istorii/105724-istorija-ukrainy-ot-1991-do-2017-hoda.html>
- Данилов, Ю. (2009, Август 10). Канадцы продвигают Бандеру в герои. donbassUA.
<https://donbass.ua/news/politics/2009/08/10/kanadcy-prodvigajut-banderu-v-geroi.html>
- Дмитриевский, А. (2013, Сентябрь–Октябрь 27–3). Кирилл Фролов: «Важно, что скажет православный Донбасс». *Донецкий кряж*.
 Довженко, О., 2018. *Медведчук і медіа: коротка історія взаємин*.
<https://web.archive.org/web/20210225030720/https://detector.media/infospace/article/141672/2018-10-10-medvedchuk-i-media-kortka-istoriya-vzaiemyb/>
- Доктрина «Русский Донбасс»*. (2021). <https://donnu.ru/russdonbass>
- Донецкие бандиты под крылышком донецкой милиции? Отримано Березня 31, 2004: <http://ajr.org.ua/?p=1493>
- Донецкие бандиты заняли первое место в Украине*. (2004).
<http://novosti.dn.ua/details/37577/>
- Дослідження Thomson Reuters: Соцмережі та пошуковики — найпопулярніші джерела інформації в Україні*. (2021, Жовтень 07).
<https://ms.detector.media/trendi/post/28258/2021-10-07-doslidzhennya-thomson-reuters-sotsmerezhi-ta-poshukovyky-naypopulyarnishi-dzherela-informatsii-v-ukraini/>
- Дубовой, Г. (2010). *Украинцы сжигают паспорта*.
<http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/11053.php>
- Ермаков, М. (1991, Апрель 20). В долгах, как в шелках. *Социалистический Донбасс*.
 Залужний, В., Забродський, М. (2022). *Перспективи забезпечення воєнної кампанії 2023 року: український погляд*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3566162-ak-zabezpeciti-voennu-kampaniu-u-2023-roci-ukrainskij-poglad.html>
- Заява колективу «Студії «1+1»*. (2004, Листопад 25).
<https://detector.media/community/article/3596/2004-11-25-zayzva-kolektyvu-studii-11/>
- Зеленський: 90% успіху в питанні повернення Донбасу і миру в Україні залежить від Путіна*. (2021). <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-donbas-putin/31395695.html>
- Зубов, А. Б. (Ред.). (2009). *История России. XX век. 1939–2007*. Астрель: АСТ.
- Жириновский предложил Польше, Венгрии и Румынии поделить Украину*. (2014).
<https://www.dw.com/ru-7515909>
- Иванов, А. (2010а, Март 5–10). Бандеро-европейская несовместимость. *Донецкий кряж*.
 Иванов, А. (2010б, Март 19–25). Никотин национализма и Табачник. *Донецкий кряж*.
 Иванов, А. (2010с, Май–Июнь 28–3). Олесь Бузина: «Федеративное устройство сразу покажет, чего стоит каждый регион». *Донецкий кряж*.

- Іванов, А. (2010d, Август 20–26). Независимость: горечь правды. *Донецкий криж*
- Іванов, А. (2010e, Октябрь 15–21). Денис Денисов: «Для Украины наиболее приемлема федерация». *Донецкий криж*
- Іванов, А. (2010f, Ноябрь–Декабрь 26–2). Мысли об украинском федерализме. *Донецкий криж*
- Ільющенко, В. (1991, Март 22). Ситуация усложняется. *Вечерний Донецк*
- Інститут масової інформації. (2023). <https://imi.org.ua/>
- Інтернет асоціація України. (2023). Про асоціацію. <https://inau.ua/pro-asotsiatsiyu>
- Кабінет Міністрів України. (2015, січень 14). *Питання діяльності Міністерства інформаційної політики України: Постанова Кабінету Міністрів України*. (№ 2). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2-2015-%D0%BF#Text>
- Как использовать influencer-маркетинг в 2021 году*. (2021). <https://mmr.ua/show/kak-ispolzovat-influencer-marketing-v-2021-godu>
- Кара-Мурза, С. Г. (2007). *Советская цивилизация. От Великой Победы до краха*. ООО «Книжный Клуб Семейного Досуга»
- Каспрук, В. (2019). *Газета В'ячеслава Чорновола «Час-Тіме» – нове слово в українській журналістиці*. Радіо Свобода <https://www.radiosvoboda.org/a/30348789.html>
- Кастильский, А. (2004). *Криминальный интернационал*. Майдан <https://maidan.org.ua/static/mai/1100012026.html>
- Кирил. (2014). *Патріарх Кирил ворогами вважає тих, хто хоче «відірвати південні і західні російські землі від єдиного «Русского мира»*. Релігійно-інформаційна служба України. http://trisu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/moscow_patriarchy/55715
- Козлов, А. (2013а, Март–Апрель 29–4). Евразийский проект и подстерегающие его опасности. *Донецкий криж*.
- Козлов, А. (2013b, Март 1–7). Мифы, которые мы выбираем. *Донецкий криж*.
- Корнієвський, О. А., & Міщенко, М. Д. (1995). *Молодь в суспільстві перехідного періоду: політологічний аналіз її соціально-політичних орієнтацій*. А.Л.Д.
- Корнилов, В. В. (1993, Февраль 23). Была такая республика. *Жизнь*.
- Корнилов, В. В. (1998, Февраль 19). Забытая страна. *Донецкий криж*.
- Костенко, Н. (2012). Динаміка медіа споживання в Україні та європейських країнах. В В. М. Ворона & М. О. Шульга (Ред.). *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. (с. 384–401). Інститут соціології НАН України
- Костишева, С. (2021). *Реформування медійної сфери: на шляху до роздержавлення друкованих засобів масової інформації новітньої України (1991–2013)*. <http://history-pages.kpi.ua/blog/2021/03/03/>
- Котигоренко, В., Калакура, О., Ковач, Л., Коцур, В., Кочан, Н., Макаренко, Н., Ніколаєць, Ю., Панчук, М., & Рафальський, О. (2014). *Донбас в етнополітичному вимірі*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipriend.gov.ua/publication/donbas-v-etnopolitychnomu-vymiri/>
- Кризис в отношениях Москвы и Киева может перейти на глобальный уровень*. (2014). <https://www.facenews.ua/articles/2014/191453/>
- Куписок, Б. (1991, Апрель 20). Площадь Октябрьская: 17, 18, 19 апреля. *Социалистический Донбасс*.
- Леся Сакада: «К сожалению, я солдат»*. (2004, Октябрь 25). <https://detector.media/community/article/719/2004-10-25-lesya-sakada-k-sozhalenyyu-ya-soldat/>
- Лук'янюк, В. (2016). *Касетний скандал*. <https://www.jnsm.com.ua/h/1128Q/>
- Луценко, Ю. (2019). *Плівки Мельниченка були спецоперацією ФСБ*. <https://www.5.ua/suspilstvo/plivky-melnychenka-buly-spetsoperatsiiei-fsb-lutsenko-185149.html>
- Лях, Л. (2013а, Март 8–14). Как это было. *Донецкий криж*.

- Лях, Л. (2013b, Іюнь–Іюль 28–4). Праздник, котрого нет. *Донецкий краяж*. *Маніфест українських журналістів з приводу політичної цензури*. (2002, жовтень 03). <https://www.pravda.com.ua/news/2002/10/3/2990892/>
- Маркус, Дж. (2016). *Чи чекає на світ нова холодна війна?* https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/10/161018_new_cold_war_marcus_yu
- Марченко, Т. (2004). *Донбасу вигідна провінціальність*. <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/12044.php>
- Михайлова, Е. (2013, Іюль–Август 26–1). Цивілізаційний вибор. *Донецкий краяж*.
- Медведчук організовує нові диверсії проти європейської України*. (2004, Вересень 01). <https://detector.media/withoutsection/article/5944/2004-09-01-medvedchuk-organizovuie-novi-diversii-proty-ievropeyskoi-ukrainy/>
- Медіа вподобання українців. Найпопулярніші джерела інформації*. (2020, Квітень 02). <https://sostav.ua/publication/med-a-vpodobannya-ukra-nts-v-najpopulyarn-sh-dzerela-nf0rmats-84782.html>
- Медіаспоживання в Україні: зміна медіа потреб та програш російської пропаганди*. (2022, Лютий 15). <https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandy/>
- Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною?* (2013). http://klich.at.ua/publ/movnij_prostir_donbasu_chi_e_ukrajinska_mova_derzhavnoju/1-1-0-171
- Мостовая, Ю., Силина, Т., Кравченко, В., & Ведерникова, И. (2019, Ноябрь 09). *Тест на совместимость*. https://zn.ua/internal/test-na-sovmestimost-335429_.html
- На участников митинга за единство Украины в Донецке напали пророссийские активисты*. (2014, Март 05). https://zn.ua/UKRAINE/na-uchastnikov-mitinga-za-edinstvo-ukrainy-v-donecke-napali-prorossiyskie-aktivisty-140470_.html
- Набок, С. (2017). Політика пам'яті в сучасній Україні: проблеми формування та контраверсійності наслідків. В О. Рафальський, В. Войналович & Л. Нагорна. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні*. (с. 229–283). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Караса НАН України.
- Надання Бандері Героя України знеславило державу*. (2010). <http://www.ngo.donetsk.ua/news/nadannya-banderi-geroya-ukrayini-zneslavilo-derzhavu>
- Найбільше міжнародних новин в онлайн-медіа Півдня та Сходу України стосуються Росії – дослідження ІМІ*. (2019, Вересень 18). <https://imi.org.ua/news/najbilshe-mizhnarodnyh-novyn-v-onlajn-media-pivdnya-ta-shodu-ukrayiny-stosuyutsya-rosiyi-i29615>
- Національний інститут стратегічних досліджень. (2016, Лютий 20). *До другої річниці агресії Росії проти України*. НІСД
- Ніколаєць, Ю. (2012). *Поселенська структура населення Донбасу : (етнополітичний аспект динаміки)*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/nikolaiets-ju-o-poselenska-struktura-naselennia-donbasu-etnopolitychnyj-aspekt-dynamiky-monohrafiia/>
- Ніколаєць, Ю. (2014). Етнополітичний контекст мас-медійного дискурсу. *Донбас в етнополітичному вимірі*. (с. 452–509). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Ніколаєць, Ю. (2021a). Вплив медійного дискурсу на формування політичних цінностей населення Сходу та Півдня України. *Ієрархія цінностей населення Півдня та Сходу України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії : монографія*. (с. 245–295). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ніколаєць, Ю. (2021b). Історична політика в Україні у 1991–2021 рр. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. (с. 549–601). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ніколаєць, Ю. (2022). Медіа дискурс як чинник впливу на формування політичних цінностей населення Півдня та Сходу України у 2014–2021 роках. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*, 1, 137–149.

Недетская, Л. (2004). *Донецкое правосудие отдыхает: бандит Нифонтов и компания теперь на свободе всей гурьбой!* <http://gromrada.com.ua/index.php?id=1621&show=news&newsid=15180>

Нова холодна війна. (2014). <https://ukrop.party/uk/news/central/11433-nova-kholodna-viyna>

Новий «Вій»: відкрити очі президенту. (2002, Жовтень 01). <https://detector.media/withoutsection/article/4339/2002-10-01-novyy-viy-vidkryty-ochi-prezydentu/>

Онлайн-рейтинг «Топ-50 блогерів України»: остаточні результати голосування. (2021, Май 03). <https://focus.ua/uk/ukraine/483850-onlayn-reyting-top-50-blogerov-ukrainy-okonchatelnye-rezultaty-golosovaniya>

Опора. (2022, Червень 01). *Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ*. https://www.oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozhyvannia-ukrayntsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori

Панчук, М., Бекірова, Г., Ганкевич, В., Галенко, О., Горбань, Т., Войналович, В., Калакура, О., Котигоренко, В., Ляшенко, О., Макаренко, Н., Омельчук, Д., Поліщук, Ю., Рафальський, О., & Хаялі, Р. (2005). *Крим в етнополітичному вимірі*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Світогляд.

Панчук, М., Войналович, В., Галенко, О., Горбань, Т., Заремба, О., Калакура, О., Ковач, Л., Котигоренко, В., Кочан, Н., Красівський, О., Ляшенко, О., Макаренко, Н., & Рафальський О. (2008). *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/zakarpattia-v-etnopolitychnomu-vymiri/>

Панчук, М., Войналович, А., Галенко, О., Генік, М., Горбань, Т., Жерноклеєв, О., Зінченко, Ю., Калакура, О., Котигоренко, В., Левенець, Ю., Макаренко, Н., Рафальський, О., Устименко, В., & Чирко, Б. (2000). *Національні меншини України у ХХ столітті : політико-правовий аспект*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Караса НАН України.

Панчук, М., Євтух, В., Войналович, В., Котигоренко, В., Калакура, О., Кочан, Н., Макаренко, Н., Горбань, Т., Ляшенко, О., & Ковач, Л. (2011). *Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/panchuk-m-ievtyukh-v-vojnalozych-v-kotyhorenko-v-kalakura-o-kochan-n-makarenko-n-horban-t-liashenko-o-kovach-l-etnopolitychni-protsezy-v-ukraini-rehionalni-osoblyvosti-monohrafiia/>

Попова, Т. (2016). *Українські медіа: проблеми та перспективи*. <https://detector.media/blogs/article/119638/2016-10-12-ukrainsky-media-problemy-ta-perspektyvu/>

Президент України. (2010, Січень 28). *Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті*. Указ Президента України (№ 75-2010). <https://www.president.gov.ua/documents/752010-9991>

Президент України. (2021а, Лютий 11). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 лютого 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»*. Указ Президента України (№ 43/2021). <https://www.president.gov.ua/documents/432021-36441>

Президент України. (2021b, Березень 11). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про створення Центру протидії дезінформації»*. Указ Президента України (№ 106/2021). <https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421>

Президент України. (2021c, Серпень 20). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»*. Указ Президента України (№ 376/2021). <https://www.president.gov.ua/documents/3762021-39745>

Президент України. (2021d, Серпень 24). *Промова Президента Володимира Зеленського з нагоди 30-ї річниці незалежності України*. <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-30-yi-rich-70333>

Президент України. (2022a, Лютий 11). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 лютого 2022 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»*. Указ Президента України (№51/2022). <https://www.president.gov.ua/documents/512022-41349>

Президент України. (2022b, Березень 19). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану»*. Указ Президента України № 152/2022. <https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761>

Президент України застерігає: інформаційна експансія іноземних держав є найбільшою загрозою національній безпеці України. (2008). <https://www.radiosvoboda.org/a/1113131.html>

Проросійские активисты захватили госказначейство Донецкой области. (2014). <https://vesti.ua/donbass/41213-prorossijskie-aktivisty-zahvatili-goskaznachejstvo-doneckoj-oblasti>

Путин, В. (2014). *Владимир Путин ответил на вопросы журналистов о ситуации на Украине*. <http://kremlin.ru/events/president/news/20366>

Путин, В. (2021a, Ноябрь 13). *Владимир Путин рассказал о диалогах по Минским соглашениям*. <https://rg.ru/2021/11/13/vladimir-putin-rasskazal-o-dialogah-po-minskim-soglasheniam.html>

Путин, В. (2021b). *Про історичну єдність росіян та українців*. 2021. <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>

Пушилин, Д. (2021a). *Доктрина «Русский Донбасс» призвана стать манифестом нашего выбора*. <https://dnronline.su/doktrina-russkij-donbass-prizvana-stat-manifestom-nashego-vybora-denis-pushilin/>

Пушилин, Д. (2021b). *Глава ДНР исключил возвращение Крыма и Донбасса в состав Украины*. <https://rossaprimavera.ru/news/fbaae1c>

Пушилин, Д. (2021c, Март 16). *Пушилин заявил, что про проект Новороссия не забыли*. <https://rubryka.com/ru/2021/07/11/pushylin-zayavyv-shho-pro-proekt-novorossyua-ne-zabuly/>

Расевич, В. (2017, Лютий 09). *«Холодная война» Путина*. https://zaxid.net/holodna_viyuna_putina_n1417460

Рейтинг свободы преси: яке місце посідала Україна в 2002–2020 роках. (2021). <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/16/infigrafika/suspilstvo/rejtynh-slobody-presy-uakemisce-posidala-ukrayina-2002-2020-rokan>

Рейтинг українських лідерів думок у соцмережах. (2017, Листопад 16). <https://www.unian.ua/society/2246394-rejting-ukrajinskih-lideriv-dumok-u-sotsmerezjah-vakarchuk-obignav-porishenko.html>

Романенко, М. (2014). *«Какая «аннексия»? Это Украина оккупировала Крым с 1954 по 2014 год!»*. <https://regnum.ru/article/3295323>

- Росія готує вторгнення на Схід України – військова техніка вже біля кордонів.* (2014). <http://www.newsru.ua/ukraine/04mar2014/rossiagotovit.html>
- Росія розпочала цю війну, продовжує її розпалювати та несе відповідальність за її припинення.* (2021, Листопад 06). <https://armyinform.com.ua/2021/11/rosiya-rozpochala-czyu-vijnu-prodovzhuye-yiyi-rozpalyuvaty-ta-nese-vidpovidalnist-za-yiyi-prypynennya-posolstvo-ssha/>
- РПУ спонукає Нацраду змусити ТРК «Україна» вести мовлення українською.* (2003, Грудень 17). <https://web.archive.org/web/20171204043310/http://detector.media/withoutsection/atricle/17199/2003-12-17-rpu-sponukaе-natsradu-zmusiti-trk-ukraina-vesti-movlennya-ukrainskoyu/>
- РФ призвала міжнародне сообщество повліяти на Київ по ситуації в Донбасі.* (2021). <https://rg.ru/2021/10/29/rf-prizvala-mezhdunarodnoe-soobshchestvo-povliiat-na-kiiev-po-situacii-v-donbasse.html>
- Ручка, А. (2020). Динаміка ціннісних пріоритетів населення України за останні три десятиліття (1991–2020 рр.). В В. Ворона & М. Шульга (Ред.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 7 (21). (с. 69–77). Інститут соціології НАН України.
- С хохлами каші не свариш* (2013, Февраль 13). *Кримська правда*.
- Сагань, Ю. (2010а, Август–Сентябрь 27–2). *Послесловие к независимости. Донецкий кряж*.
- Сагань, Ю. (2010б, Сентябрь 3–9). *Украинцы: нищие, но гордые. Донецкий кряж*.
- Семенов, С. (2013, Апрель, 5–11). *Мы и соседи в зеркале контрастов. Донецкий кряж*.
- Сергейцев, Т. (2022). *Что Россия должна сделать с Украиной*. https://ria.ru/author_sergeytssev/
- Серебрякова, Н. (1991а, Март 13). *Обстановка сложная. Вечерний Донецк*.
- Серебрякова, Н. (1991б, Март 20). *Тревога нарастает. Вечерний Донецк*.
- Скокова, Л. (2014). Особливості поточних інформаційно-культурних потреб населення України. В В. М. Ворона & М. О. Шульга (Ред.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. У 2 т. Т. 1. (с. 450–458). Інститут соціології НАН України.
- Снопко, О. (2022, Квітень 18). *Дамоклієв меч російської пропаганди*. <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/04/18/7340426/>
- Соціологічна група «Рейтинг». (2022с, Серпень). Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність, патріотизм, цінності. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html
- Соцмережі і телебачення – основні джерела новин для українців; довіра до національних медіа впала (дослідження).* (2020, Жовтень 16). <https://detector.media/inforspace/article/181614/2020-10-16/sotsmerezhhii-y-telebachennya-osnovni-dzherela-novyn-dlya-ukraintsiv-dovira-do-natsionalnykh-media-vpravda-doslidzhennya/>
- Спасибо Джорджу Соросу.* (2004а, Апрель 05). <https://detector.media/kritika/article/1182/2004-04-05-spasybo-dzhordzhu-sorosu/>
- Степико, М. (2004). *Українська політична нація: проблеми становлення. Політичний менеджмент: 1*, 19–29.
- Суд відкрив два провадження про ануляцію ліцензій каналів Мураєва.* (2021). https://24tv.ua/sud-vidkriv-dva-provadhzhennya-pro-anulyatsiyu-ukrayina-novini_n1734874
- Так и живем? Медиа-итоги-2002.* (2003, Февраль 03). <https://detector.media/rinok/article/5434/2003-02-03/tak-y-zhyvem-medya-ytogy-2002/>
- Територія позитиву.* (2009). <https://tsn.ua/spetsproekti/teritotiya-pozytyvu>

Трачук, О. (2004). *Донецькі бандити збирались не тільки голосувати на виборах, но и агітувати за Лазаренко*. <https://fakty.ua/90179-doneckie-bandity-sobiralis-ne-tolko-golosovat-na-vyborah-no-i-agitirovat-za-lazarenko>

Україна робить все, щоб довести концепцію зовнішнього управління. (2014). <https://www.kommersant.ru/doc/2763023>

Україна перейшла під зовнішнє управління. (2014). <https://www.vesti.ru/article/1752830>

Україну пропонували ліквідувати як державу. (2021, Октябрь 17). https://mlenta.ru.cdn.ampproject.org/v/s/mlenta.ru/news/2021/10/17/ukr_gos/amp_js_v=a6&_gsa=1&usqp=mq331AQKKAQArAVIIAACAaw%3D%3D#aoh=16346484512025

«Холодна війна» ніколи не закінчувалася, і цьому є переконливі докази. (2014). <https://ranok.ictv.ua/ua/videos/holodna-vijna-nikoli-ne-zakinchualasya-i-tsomu-ye-perekonlivi-dokazi/>

Черепакін, Ю. (2013, Март–Апрель 29–4). Русофобія – смертельна хвороба для України. *Донецький кряж*.

Шро, О. (2014). *Дестабілізація Востока: як Україні вирішити проблему сепаратизму*. <https://hvylya.net/analytics/politics/destabilizatsiya-vostoka-kak-ukraine-reshit-problemu-separatizma.html>

Якименко, Ю., Биченко, А., Замятін, В., Маркевич, К., Мельник, О., Міщенко, М., Омельченко, В., Пашков, М., Пинзеник, П., Пищуліна, О., Розумний, О., Стецьків, А., Стецюк, П., Сунгуровський, М., Чекунова, С., Шангіна, Л., & Юрчишин, В. (2021). *Україна: 30 років на європейському шляху*. Український центр економічних і політичних досліджень імені

Олександра Разумкова. Видавництво «Заповіт». <https://razumkov.org.ua/uploads/2021-nezalezhnist-30.pdf>

Azov. (2014). *Покликання «добровольця». Без наказів захищати батьківщину*. <https://azov.org.ua/poklukannia-dobrovolec/>

KIIS. (2022). *Показники національно-громадянської української ідентичності*. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>

Maidanmuseum. (2017). *Україна без Кучми*. <https://www.maidanmuseum.org/uk/storinka/ukraina-bez-kuchmy>

Nikolaiets, Yu. (2018). The use of mass media content in the russian-ukrainian informational confrontation in 2014–2016. *Humanitarium* 40(3), 145–177

Ostroh Academy. (2017, Листопад 16). *Про «холодну війну» XXI століття розповів доцент Тарас Жовтенко*. <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2017/16-11-01>

USAID. (2020). *Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 р.* <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/2020-Media-Consumption-Survey-FULL-FIN-Ukr-1.pdf>

Werner G. (2022). *What is Influencer Marketing: An in Dept Look at Marketing's Next Big Thing*. <https://www.influencemarketinghub.com>

Noor, Z., Elhassan Seliaman, M. & Mohd Fadzil, H. (2022). *Handbook of research on trends and future directions in big data and web intelligence /, editors*. https://www.researchgate.net/publication/281404634_Security_and_Privacy_Issues_of_Big_Data

РОЗДІЛ 12

Закордонні українці

Закордонні українці відіграють одну з ключових ролей серед зарубіжних акторів у протидії викликам та загрозам у відстоюванні незалежності, територіальної цілісності та суверенітету Української держави, а також консолідації та зміцнення національної ідентичності народу України.

Досить часто закордонних українців ототожнюють із «українською діаспорою», а до останньої відносять «не тільки вихідців з українських земель та їхніх нащадків, розпорочених по різних континентах унаслідок еміграції, але й етнічних українців, що живуть на корінних українських землях поза Україною» (Енциклопедія української діаспори), тобто автохтонних українців. Здавалося, що внести повну ясність у тлумачення цього терміна мав би Закон України «Про закордонних українців», який було ухвалено в 2004 році (зі змінами в редакції 2012 року). Проте в частині термінології Закон не повною мірою відповідає динамічним змінам, які відбувалися з 2014 року, має суттєві неточності та можливості подвійного трактування, які впливають на сутнісні характеристики феномену закордонного українця.

У Статті 1 Закону «закордонний українець» визначається як «особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є походженням з України; українське етнічне походження – це належність особи або її предків до української нації та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження» (Закон України «Про закордонних українців»).

В. Котигоренко та М. Панчук у статті «Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні», звертають увагу, що в цьому Законі «як близьке за значенням етнічному розумінню терміна “національність” вживається словосполучення “українське етнічне походження”». Ця дефініція не виключає її двоїстого етнічно-громадянського тлумачення. Адже частина вихідців (або їхніх предків) з України, які не є етнічними українцями, можуть визнавати Україну батьківщиною свого етнічного походження: це, наприклад, поляки, угорці, румуни та особи іншої національності, родоводи яких сягають далеко углиб української історії та які самі (або їхні предки) виїхали з України до інших держав або опинилися там через зміни міждержавних кордонів». (Котигоренко, Панчук, 2020, с. 26).

Юридично закріплений у Законі термін не включає в себе українців, які проживають за кордоном, не мають громадянства інших держав, мають український паспорт, але знаходяться в країні перебування тривалий термін (працюють, навчаються) – феномен, який можемо спостерігати в останні десятиліття у зв'язку зі специфікою правового регулювання статусу громадян іноземних держав і значним розширенням їхніх прав порівняно з громадянами країн перебування. Ця категорія українців за кордоном прогнозовано зросте в умовах повномасштабної військової агресії Росії проти України. Водночас, під визначення «закордонний українець» підпадають особи, які, маючи українське походження (їхні діди-прадіди були українцями), не мають українського громадянства, є громадянами інших країн, але аж ніяк не ідентифікують себе з Україною.

Українська самоідентифікація, згідно з цим Законом, є умовою лише для набуття правового статусу «закордонний українець» і не визначена належним чином як необхідна умова для самого терміна «закордонний українець». Водночас, коло людей, які можуть набути правового статусу закордонного українця, суттєво обмежено, як щодо віку тих, хто може бути внесений у цю категорію (досягнення особою 16-річного віку), так і щодо тих закордонних українців, які де-факто мають подвійне або множинне громадянство, включно з громадянством України.

В умовах повномасштабної російської агресії проти України, виявляючи свою не тільки етнічну, але й громадянську самоідентифікацію, українці у всьому світі об'єдналися задля захисту суверенітету та територіальної цілісності України, її національних інтересів, зміцнення міжнародної коаліції на протидію російській агресії. Ідентифікувати себе з Україною і українцями стало почесно. Голлівудські зірки, які раніше не надавали великого значення своєму етнічному походженню, в умовах російсько-української війни не просто позиціонують себе як українці, надаючи Україні значну фінансову підтримку (Міла Куніс, Мілла Йовович, Леонардо Ді Капріо), а й виступають потужними інформаторами про події в Україні у світовому інформаційному просторі.

Лобіювання українських інтересів та забезпечення підтримки України в умовах російсько-української війни стало головним завданням закордонного українства. Власне, і раніше закордонні українці мали вплив на формування політики щодо України через свою присутність у державних органах країн перебування. Вихідці з України та їхні нащадки обиралися депутатами парламентів. Зокрема, в 1990-х рр. членами Сейму Польщі були депутати-українці Володимир Мокрий та Мирослав Чех. Громадянка України і Угорщини, етнічна угорка, уродженка України Андреа Бочкор у 2014 р. була обрана депутатом Парламенту Угорщини і депутатом Європарламенту. В Канаді етнічні українці представлені як у законодавчій, так і у виконавчій владі. На сьогодні заступницею прем'єр-міністра, міністеркою фінансів Канади є канадійка українського походження Христя Фріланд, до 2017 р. до складу уряду Канади входила також Мері-Енн Мигайчук. Нащадок вихідців з Північної Буковини Рамон Джон Гнатишин був 24-м генерал-губернатором Канади в 1990 – 1995 рр. (Позняк, 2021, с.132). Вперше в історії США, етнічна українка Вікторія Спартц (уроджена Вікторія Кульгейко) була обрана до палати представників Конгресу США у 2021 році.

Незалежно від країни свого паспорта, десятки тисяч закордонних українців сьогодні активно підтримують суверенітет, територіальну цілісність та незалежність України своєю позицією та своїми діями. Вони сприяють залученню міжнародних інвестицій, впливають на уряди своїх країн для підсилення міжнародної підтримки України та виділення масштабної допомоги. Чимало закордонних українців вкладають гроші у малий і середній бізнес в Україні. Волонтери-іноземці з українським корінням навчають дітей в Україні іноземних мов у таборах Спілки української молоді (СУМ).

Багато закордонних українців допомагають коштами для підтримки захисників України. Починаючи з 2014 року сотні українців з-за кордону долучилися до захисту України на фронті. Серед загальновідомих постатей, зокрема: Маркіян Паславський («Франко») зі США, Назар Волинець з Канади, Василь

Сліпак («Міф») з Франції. У лютому 2022 року Президія української всесвітньої координаційної ради взяла на себе координацію й залучення добровольців із представників закордонних українців до добровольчих батальйонів, які сформувалися ще на початках російсько-української війни; підрозділів Збройних сил України, Національної гвардії та територіальної оборони.

Не варто недооцінювати внесок закордонного українства у просування економічних інтересів нашої держави та у підтримку економічної та фінансової системи України. Так, за оцінками Світового банку, українцями, які живуть за межами України, перераховано до фінансової системи України за шість років, з 2015 до 2020 року, понад 74 мільярди доларів США. Для порівняння, за тих самих шість років Міжнародний валютний фонд надав Україні кредитів на 12 мільярдів доларів США. Лише у 2020 році – році пандемії коронавірусу, від українців із-за кордону до фінансової системи України було перераховано майже 14 мільярдів доларів США. За той самий час Міжнародний валютний фонд надав Україні кредитів на 2,1 мільярда доларів США (Чолій, 2021).

Враховуючи той фактор, що кількість закордонних українців постійно зростає, слушною є думка про те, щоб розглядати українство як глобальний феномен. Українці, що перебувають поза межами своєї Батьківщини впродовж різного часу, з різних причин, та називають себе «стара діаспора», чи «нова діаспора», які частіше називають себе «четвертою хвилею», перебувають сьогодні у стані переосмислення і себе, і своєї взаємодії з Україною по-новому. Водночас за кордоном зростає кількість тих, які не є етнічними українцями, але натомість мають походження з України та ідентифікують себе як українці. Відбувається **перехід від вузького розуміння національної ідентичності як суто «етнічної» до більш повного – як «національно-громадянської».**

Оскільки представництво українців за кордоном неоднорідне як за часом перебування за кордоном, так і за своїм соціально-економічним становищем, культурно-освітнім розвитком, віросповіданням, рівнем національної самосвідомості, ступенем інтеграції у суспільства країн проживання, доцільно у цьому тексті під **«закордонними українцями»** розуміти:

- українців, які постійно проживають за кордоном, мають громадянство інших країн або є особами без громадянства, а також тих, які є громадянами України, водночас мають статус біженця, або інший статус, який передбачає довготривале перебування за кордоном (за винятком працівників закордонних державних установ України чи офіційних представників України в міжнародних організаціях);
- мають сталий зв'язок з країною перебування;
- мають українське етнічне походження та/або походження з України;
- ідентифікують себе як українці (мова, релігія, культура, традиція, країна походження);
- мають активну проукраїнську громадянську позицію.

Отже, у цьому дослідженні під **закордонними українцями** ми будемо розуміти такі групи: **українську діаспору, автохтонних українців**, українців, що мають статус **«закордонний українець»**, **трудових мігрантів та членів їхніх сімей** – українців, що перебувають за кордоном з українським паспортом з метою працевлаштування, або вже працюють, **освітніх мігрантів та членів їхніх сімей** – українців, які здобувають освіту за кордоном і залишаються там на довгі терміни.

Українська діаспора

Поняття «діаспора» є предметом дослідження достатньо великої кількості як українських, так і зарубіжних науковців з багатьох наукових галузей (Алієва, 2006, с. 63-68; Алієва, 2008, с. 63-64; Василенко, с. 56-63; Годованська, с. 6; Євтух, Трощинський & Швачка, 2003; Заставний, 1992; Зубик, 2020, с. 243-260).

Самі науковці по-різному підходять до визначення цього поняття. Наприклад, А. Зубик основні підходи зводить до двох груп: етнічна спільнота, яка перебуває в іноетнічному середовищі; громадяни, які мають певне етнічне походження та підтримують зв'язок із батьківщиною (Зубик, 2020, с. 244). М. Алієва головною ознакою віднесення до «діаспори» вважає проживання етнічних українців поза межами Батьківщини та збереження етнічної та релігійної ідентичності, О. Годованська вкладає в це визначення українську спільноту, яка проживає поза межами України та відчуває духовний зв'язок з Україною (Годованська, 2011, с. 16). Ф. Заставний називає головною ознакою діаспори проживання поза межами країни походження внаслідок насильницького виселення, геноциду та дії різних чинників (Заставний, 1992). «Енциклопедія історії України» визначає «діаспору», як «1) частину певної етнічної спільноти (народу), яка постійно проживає поза межами історичної батьківщини в іноетнічному чи інонаціональному середовищі на правах або зі статусом національно-культурної меншини; 2) етнічну меншину, яка зберігає зв'язок зі своєю батьківщиною, національні традиції тощо» (Ясь, 2004).

Офіційного визначення терміна «діаспора» в Законодавстві України немає, хоча у низці нормативних актів відповідне слово вживається. Для більшості пересічних людей «українська діаспора» сприймається як та спільнота людей, яка постійно проживає за межами державного кордону. Нерідко діаспору ототожнюють із закордонними українцями.

У цьому тексті термін «українська діаспора» вживається до тих, хто постійно мешкає за межами української етнічної території, потрапили туди станом до 1991 року – до відновлення державності України (та їх нащадків) і усвідомлюють генетичну та духовну єдність з Україною.

Автохтонні українці

Численну групу серед закордонного українства становлять автохтонні українці. Слід зазначити, що у більшості країн українці є національними меншинами, проте певна частина українців є автохтонами прилеглих до України територій сусідніх держав: Російської Федерації (українці Кубані та Білгородщини), Румунії (українці Південної Буковини та Мараморощини), Молдови (українці Придністров'я), Словаччини (українці Пряшівщини), Польщі (українці Холмщини) – і тому називати їх «діаспорою» не коректно. Вони є там автохтонами, а водночас мають статус національної меншини. С. Грабовський у статті «Українська діаспора. Історико-теоретичний абрис» на прикладі українців Словаччини зазначає: «...українців Словаччини дослідники слушно поділяють на три категорії: автохтони, чиї предки мешкали на землях з переважно українським населенням до утворення і проголошення Словацької Республіки; емігранти, тобто українці, які переселилися на терени Словаччини або за часів Чехословаччини, або після відновлення незалежності Словаччини 1993 року; діаспора – всі інші, в тому числі нащадки політичних емігрантів (Грабовський, 2021).

Українці, що мають статус «закордонний українець»

З 2004 року українці, які перебувають за кордоном, мають можливість отримати статус закордонного українця. Основним нормативно-правовим актом, що регламентує їх конституційно-правовий статус, є Закон України «Про закордонних українців». У Статті 3 цього Закону зазначається: «Правовий зв'язок України, як материнської держави, із закордонними українцями реалізується через надання особам з-поміж закордонних українців правового статусу закордонного українця». Умовами надання особі статусу закордонного українця є:

- 1) українська самоідентифікація;
- 2) українське етнічне походження або походження з України;
- 3) письмове звернення щодо бажання мати статус закордонного українця;
- 4) досягнення особою 16-річного віку;
- 5) відсутність громадянства України.

Українське етнічне походження або походження з України заявник підтверджує відповідними документами або свідченнями громадян України, закордонних українців чи громадських організацій закордонних українців (Закон України «Про закордонних українців»).

За інформацією Управління закордонного українства та гуманітарного співробітництва МЗС України, на початок 2020 року Національною комісією з питань закордонних українців надано статус закордонного українця 10950 особам, майже половину з яких становлять особи без громадянства, а більшість інших – громадяни колишніх республік СРСР (Табл. 12.1). Тобто, зацікавлення в набутті статусу закордонного українця виявляють насамперед особи без громадянства, для яких цей статус є можливістю отримання документа, який надає їм афіліацію з конкретною країною.

Таблиця 12.1

Розподіл осіб, яким надано статус закордонних українців, за громадянством станом на 22.01.2020 р. (дані МЗС України)

Громадянство	Кількість	% до загалу
Особи без громадянства	5226	47,7
Російська Федерація	1288	11,8
Республіка Молдова	964	8,8
Республіка Білорусь	441	4,0
Федеративна Республіка Бразилія	406	3,7
Федеративна Республіка Німеччина	270	2,5
Республіка Казахстан	268	2,4
Туркменістан	224	2,0
Держава Ізраїль	140	1,3
Республіка Польща	131	1,2
Інші країни	1592	14,5
УСЬОГО	10950	100,0

Джерело: Позняк, 2021, с. 130-131.

Восени 2020 року Нацкомісія з питань закордонних українців надала статус закордонного українця 92 особам без громадянства та іноземцям. У 2021 році статус закордонного українця отримали 217 громадян із 24-х держав (Статус закордонного українця надали 217 громадянам 24-х країн, 2021).

Українські трудові мігранти та члени їхніх сімей

Це ще одна категорія закордонних українців. Законом України «Про зовнішню трудову міграцію» термін «трудоий мігрант» визначено як «громадянин України, який здійснював, здійснює або здійснюватиме оплачувану діяльність у державі перебування, не заборонену законодавством цієї держави; члени сім'ї трудового мігранта – особи, які перебувають з трудовим мігрантом у шлюбі, діти та інші особи, які перебувають на його утриманні та є членами сім'ї відповідно до Сімейного кодексу України» (Закон України «Про зовнішню трудову міграцію», 2015). Точних даних про те, скільки українців працює за кордоном немає. За даними Державної прикордонної служби України станом на 2020 рік, з часу минулого перепису населення (2001р.) з України поїхали і не повернулися 6,3 мільйона громадян. За даними Міністерства соціальної політики у 2019 році налічувалося 3,2 млн трудових мігрантів (Трудова міграція: скільки українців працювали за кордоном в 2019–2021 роках, 2021). У 2021 році, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень, кількість трудових мігрантів становила 2,5–3 млн. Згідно з даними Звіту про міжнародну міграцію (*World Migration Report 2022*) Україна посідає 8 місце у списку країн, громадяни яких виїжджають на роботу за кордон, із показником 5,5–6 мільйонів осіб (Трудова міграція: чи побільшає українських заробітчан у 2022 році, 2022).

Згідно з даними державних реєстрів, за десять місяців 2021 року із України виїхала рекордна кількість громадян – понад 660 тисяч, які не повернулися додому. Зазначено, що це найбільший показник, починаючи з 2014 року (560 тисяч) (Миколук, 2022).

Експерти з питань трудової міграції зазначають, що протягом перших потоків трудової міграції з України (в середині 1990-х років) переважна більшість мігрантів виїжджала з метою тимчасового працевлаштування, але з плином часу їхні наміри змінилися: все більше і більше людей почали думати про те, як залишитися в приймаючій країні на постійній основі. Деякі з них де-факто стають постійними мігрантами. Загалом, чим довше людина залишається і працює за кордоном, тим менша ймовірність її повернення. Це також стосується і нової хвилі міграції. Тому кількість українських мігрантів, які хочуть залишитися за кордоном, буде залежати від того, що відбувається в Україні, та їх здатності адаптуватися в приймаючих країнах (Дрбохлав, Ярошевич, 2016). Наприклад, за даними дослідження Українського католицького університету, респонденти які живуть у Франції менш як три роки, більше пов'язують власне майбутнє з Україною, а ті, що живуть у Франції понад три роки – більше пов'язують його з Францією. Науковці припускають, що три роки є тим порогом, який визначає зміну мігрантами та мігрантками своїх планів – коли Франція перестає бути для них тимчасовим етапом у міграції та стає країною постійного проживання (Міхєєва, 2018).

Українські освітні мігранти та члени їхніх сімей.

В Українському законодавстві поки що немає визначення такого терміна. В цьому тексті під цим терміном слід розуміти українців, які перебувають довгі терміни за кордоном з метою отримання освіти.

Соціально-економічна ситуація в країні, кращий баланс між вартістю та якістю вищої освіти, а також вигідні юридичні рішення, що дозволяють україн-

ським студентам навчатися і працювати за кордоном, призводять до щорічного збільшення кількості українських освітніх мігрантів. Одночасно іноземні університети сусідніх з Україною держав, як то Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, проводять активні кампанії зі залучення українських абітурієнтів до навчання у своїх університетах на вигідніших умовах і з кращою перспективою на майбутнє. Подібні програми для українських студентів пропонувала і РФ.

За даними ЮНЕСКО, у 2017 році в закладах вищої освіти зарубіжних країн здобували освіту 77,1 тис. українських громадян, що є найбільшою кількістю з 2002 року. Стрімке зростання чисельності українських студентів у закордонних вузах розпочалося з 2014 року. Станом на 2017 рік їх кількість зросла у два з половиною рази або на 46,6 тис. осіб, порівняно з 2013 роком (*Inbound Internationally Mobile Students by Country of Origin, 2022*).

Основною тенденцією освітньої міграції є збільшення кількості країн призначення та розширення її географії. Якщо у 2002 році українська молодь обирала для навчання переважно заклади вищої освіти безпосередніх сусідів Української держави (РФ, Польща, Угорщина, Румунія, Молдова), то у 2010 році до першої десятки входять уже основні країни призначення української трудової міграції (Польща, Чехія, Італія, Угорщина, Іспанія, Греція), що опосередковано може свідчити про перевезення трудовими мігрантами своїх дітей до країн, де вони працюють (Табл. 12.2).

Таблиця 12.2

Країни з найбільшою кількістю студентів з України

2002		2010		2017	
країна	тис. осіб	країна	тис. осіб	країна	тис. осіб
РФ	7,0	Польща	3,9	Польща	34,7
Польща	1,7	США	1,7	РФ	15,3
Угорщина	0,9	Франція	1,5	Німеччина	6,2
Румунія	0,8	Чехія	1,4	Чехія	3,0
Молдова	0,7	Італія	1,2	Італія	2,8
Франція	0,5	Угорщина	1,1	США	1,7
Велика Британія	0,4	Австрія	0,9	Австрія	1,4
Туреччина	0,3	Велика Британія	0,6	Словаччина	1,3
Чехія	0,2	Іспанія	0,5	Франція	1,3
Австрія	0,2	Греція	0,3	Угорщина	1,2

* За 2002 рік відсутні дані щодо кількості українських студентів у Німеччині; за 2010 рік – у РФ та Німеччині

Джерело: Гладун & Шевчук, 2020, с. 105.

Результати дослідження сучасної міграції, яке проводилося Українським католицьким університетом, демонструють, що останнім часом достатньо високим є запит на здобування середньої загальної та середньої спеціальної освіти за кордоном. Це свідчить про тенденцію вкорінення українських мігрантів у суспільства країн перебування. «Якщо раніше молоді українці були налаштовані на здобування бакалаврської освіти в Україні та продовження навчання на магістерських програмах у Європі, то тепер бачимо збільшення запиту на середню, середню спеціальну та бакалаврську освіту за кордоном.» (Міхеєва, 2019, с. 93).

За даними аналітичного центру CEDOS у 2015/2016 навчальному році кількість українських PhD-студентів становила 1600 осіб. Основними країнами здобуття наукового ступеня для українців були Німеччина (525 осіб), Польща (380 осіб), Чехія (223 особи), Франція (201 особа), Швейцарія (105 осіб) (Стадний, 2017).

Перетворення освітньої міграції на еміграцію є одним з негативних чинників для нашої країни. Молоді освічені українці поповнюють лави закордонних українців, оскільки диплом навчального закладу країни ЄС визнається в будь-якій із цих країн, а значить – дає можливість працевлаштуватися і легше інтегруватися в суспільство приймаючої країни. За даними дослідження «Українська міграція у часи кризи: вимушена і трудова мобільність», яке було проведене серед українців, які проживають у країнах Вишеградської четвірки, переважна більшість хочуть залишитися тут до кінця навчання і здобути ступінь. «Крім того, деякі планують поїхати у будь-яке місце проживання в рамках програм підтримки в інших країнах ЄС. Після закінчення інституту вони мають різні плани, один хоче залишитися жити і працювати у Словаччині чи в іншій країні ЄС, інші планували повернутися в Україну, але це також буде залежати від поточної ситуації в країні» (Дрбохлав, Ярошевич, 2016, с. 150). Є й такі, які хочуть залишитися жити і працювати у Словаччині все своє життя (Дрбохлав, Ярошевич, 2016, с. 151). За даними опитування Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка», про бажання повернутися до України після навчання за кордоном повідомили лише 16,8% студентів «КПІ» та 21,2 % студентів «Львівської політехніки» (Гладун, 2020, с. 107).

Проблема збереження національної ідентичності закордонних українців

Ця проблема була і залишається предметом дослідження цілих наукових інституцій, а саме – Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка», Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, Інституту дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія», Інституту досліджень діаспори та ін.

До вивчення та аналізу означеної проблеми зверталися українські вчені: Н. Авер'янова, В. Андрієнко, М. Андрієнко, О. Антонюк, Т. Антонюк, А. Атаманенко, Т. Бевз, Л. Біловус, Л. Божук, І. Винниченко, С. Віднянський, Т. Воропасва, В. Гарагонич, Н. Горбатюк, В. Гошовський, Л. Дибчук, В. Євтух, Ф. Заставний, О. Зубалій, І. Ключковська, О. Ковальчук, Т. Коломієць, С. Лазебник, Б. Лановик, Ю. Латунов, О. Майборода, Т. Марусик, І. Недошитко, Ю. Недужко, М. Пірен, А. Попок, О. П'ятковська, В. Сергійчук, Н. Совінська, Я. Таран, М. Траф'як, М. Трофименко, В. Трощинський, Т. Федорів, К. Чернова, О. Швачка, С. Штепа та ін. Їх дослідження стосувалися окремих аспектів зазначеної проблеми: освітніх, культурних, релігійних та ін.

За офіційними даними, кількість осіб, народжених в Україні, які проживають у інших державах, за переписами цих держав, які проводилися у різні роки, становить близько 7 млн осіб (Табл. 12.3).

Таблиця 12.3

Чисельність вихідців з України та їхніх нащадків за кордоном

Країна	Чисельність етнічних українців та їхніх нащадків за даними МЗС (жовтень 2019)	Чисельність осіб, народжених в Україні, за переписами населення зарубіжних держав (база даних Департаменту з народонаселення ООН)
Австралія	38 800	–
Австрія	12 000	–
Азербайджан	29 000	–
Аргентина	250 000-300 000	–
Білорусь	159 000	141 300
Болгарія	1 800	–
Боснія та Герцеговина	Близько 5000	–
Бразилія	500 000	–
Велика Британія	30 000	25 000
Вірменія	1 600	–
Греція	Понад 32 000	24 800
Грузія	7 000	–
Естонія	22 000	–
Іспанія	86 000	88 300
Італія	–	172 600
Казахстан	333 000	272 000
Канада	1 209 085	69 200
Киргизстан	22 900	–
Латвія	45 669	33 000
Литва	22 000	–
Молдова	477 000	190 000
Німеччина	123 300	202 500
Парагвай	10 000-12 000	–
Польща	49 000	3 330 000
Португалія	Близько 42 000	–
Росія	1 930 000	3 647 200
Румунія	51 700	–
Сербія і Чорногорія	Понад 20 000	–
Словаччина	7 430	–
США	892 992	332 200
Таджикистан	Понад 3 000	–
Туркменістан	23 000	–
Угорщина	Понад 8 000	–
Узбекистан	Близько 87 000	–
Франція	30 000	–
Хорватія	4 000	–
Чехія	22 000	33 600
Чилі	Близько 1000	–

Джерело: сформовано на основі даних МЗС (Українська громада в країнах світу, 2019); Малиновська, 2012.

Кількість іноземних громадян українського походження, які постійно проживають за межами України, за даними офіційних переписів населення та підрахунками українських організацій, церков, відповідних інституцій науково-дослідного спрямування, а також імміграційних служб, становила станом на 2010 рік від 16 до 20 мільйонів осіб (Лібанова, Позняк, 2010, с. 109).

До початку повномасштабної агресії РФ на Україну (24 лютого 2022 р.) і пов'язаного з нею вимушеного виїзду українців за кордон найбільші українські громади проживали у Росії, США, Канаді. Окрім Росії, серед країн проживання найбільших українських громад близького зарубіжжя, яке після розпаду СРСР стали називати «східною діаспорою», – Молдова, Казахстан, Білорусь, Узбекистан. Численні українські громади проживають також у Латвії, Киргизстані, Грузії, Азербайджані, Естонії, Литві, Туркменістані, Таджикистані, Вірменії.

Станом на 2019 рік, Україна посідала друге місце в Європі за кількістю емігрантів. Якщо у 2010 році загальна кількість українських емігрантів у світі становила 5,4 млн то у 2019 році їх кількість зросла до 5,9 млн. Крім цього, у зв'язку з широкомасштабною російською війною проти України значно зросла кількість людей, які змушені були виїхати за кордон.

У регіональному (континентальному) розрізі українські мігранти переважно проживають у країнах Європи, на які припадає понад 80% глобального міграційного потоку з України (Табл. 12.4).

Таблиця 12.4

**Динаміка регіонального розподілу українських мігрантів у світі,
питома вага за регіонами призначення (у %), 2000 – 2019 рр.**

Регіон призначення	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2019 р.
Африка	0,051	0,060	0,084	1,126	0,137
Азія	11,243	11,443	11,828	11,478	11,375
Європа	82,221	81,631	80,445	81,246	80,986
Латинська Америка та країни Карибського басейну	0,188	0,150	0,133	0,145	0,149
Північна Америка та країни карибського басейну	5,979	6,394	7,186	6,682	7,020
Океанія	0,319	0,322	0,324	0,322	0,333
Загалом	100	100	100	100	100

Джерело: П'ятковська, 2021, с. 137.

За даними Департаменту економічних і соціальних питань ООН Міжнародного фонду мігрантів у період з 2010 до 2019 року найбільші темпи приросту українських мігрантів притаманні країнам Південної Європи за рахунок істотного їхнього зростання в Італії (у 18 разів) та Іспанії (у 45 разів) (International Migrant Stock, 2019).

Країнами Європи, де кількість українських мігрантів істотно зросла, були Данія, Фінляндія, Норвегія та Нідерланди. В Азії основними країнами призначення українських мігрантів є Казахстан, на який припадає 53% загального українського міграційного потоку в азійському регіоні, Узбекистан – 19%. 20% українського міграційного потоку припадає на Ізраїль. З 2010 року до 2019 кількість українських мігрантів у Африці зросла понад утричі. Основною причиною

цього є суттєве зростання потоків українців до Південно-Африканської Республіки (з 1,6 тис. до 6,7 тис. осіб) та незначне зростання до Єгипту та Лівії. Загалом ПАР перетворилася на країну, куди їде найбільша кількість українських мігрантів серед усіх африканських країн: її питома вага зростає з 56% (2000 р.) до майже 83% (2019 р.) (International Migrant Stock, 2019). Міграція українців до країн Північної Америки з 2000 р. до 2019 р. зростає з 335 тис. до 492 тис. осіб та концентрується у двох країнах призначення – США, на які припадає 84% цього потоку, та Канаді, якій належить майже 16%, відповідно (П'ятковська, 2021, с. 138).

За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців тільки за перші два місяці з початку російського широкомасштабного вторгнення (з 24 лютого 2022 року) понад 5 мільйонів людей залишили Україну. Станом на 28 березня 2023 року по всій Європі зафіксовано 8 173 211 осіб, які виїхали з України (включаючи країни ЄС, країни, що не входять до ЄС, та Туреччину). З них 5 008 482 осіб уже зареєстровані для тимчасового захисту в Європі (Табл. 12.5).

Таблиця 12.5

**Кількість зареєстрованих в окремих країнах Європи українців,
які виїхали з України після 24.02.2022 року**

Країна	Зареєстровані станом на 20 березня 2023 року
Польща	1 573 267
Німеччина	1 055 323
Чехія	501 540
Велика Британія	191 000
Італія	171 739
Іспанія	170 973
Франція	118 994
Словаччина	112 362
Румунія	110 012
Молдова	107 277

Джерело: Operational data portal. Ukraine refugee situation, 2023.

Згідно з даними Служби громадянства та імміграції США станом на грудень 2022 року Сполучені Штати отримали більше 200 тис. заявок і дали дозвіл на в'їзд до країни за програмою «Єднання заради України» понад 82 тис. українців (Fiscal Year 2022 Progress Report December, 2022). За офіційною інформацією Прикордонного агентства Канади 628 тис. українців подали заявки на участь у спеціальній програмі «Дозвіл Канади на екстрені подорожі для українців» (Canada-Ukraine Authorization for Emergency Travel (CUAET)). Станом на жовтень 2022 р. понад 312 тис. заявок були схвалені (Ukraine immigration measures: Key figures).

Попри те, що вже спостерігається повернення людей, які тимчасово виїхали з України, не можна виключати той факт, що значна частина з них залишиться проживати за кордоном і згодом перейде до категорії закордонних українців.

За результатами опитування Центру Разумкова «Українські біженці: настрої та оцінки (березень 2022 року)», на питання «Чи плануєте Ви повернутися в Україну після закінчення війни?» ствердну відповідь надали 79,2% опитаних, «ні» відповіли 9,9%, «Важко відповісти» – 10,9%. (Опитування

проведене Центром Разумкова на пунктах пропуску через державний кордон України у Закарпатській області (пункти пропуску Ужгород, Малий Березний та Чоп (Тиса), де були опитані громадяни України віком від 16 років, що перетинали кордон України у зв'язку з воєнними діями. З 15 березня по 1 квітня 2022 року був опитаний 101 респондент, що перетинав державний кордон пішки чи автомобільним транспортом) (Центр Разумкова, 2022).

Згідно з даними опитування «Воєнні біженці з України. Рік у Польщі», проведеного Міграційною платформою EWL та Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету на замовлення канцелярії прем'єр-міністра Польщі, у березні 2022 року про бажання залишитися в Польщі на довше заявляли 31% переміщених з України осіб. У березні 2023 майже половина (45%) планують залишитися в Польщі на довший період – на рік або кілька років після закінчення війни (Спеціальний звіт EWL «Воєнні біженці з України. Рік у Польщі», 2023).

Директорка Інституту демографії та соціальних досліджень імені Михайла Птухи НАН України Е. Лібанова прогнозувала, що «все залежить, насамперед, від того, скільки триватиме війна. Якщо закінчиться швидко, за 1–2 місяці, більшість повернуться. За кордоном залишаться максимум 600 тис. Якщо активні бойові дії будуть тривати до кінця року або довше і... поширяться територіально, то охочих покинути країну побільшає. Західні фахівці прогнозують, що за кордон виїдуть до 8 млн наших співгромадян... у такому випадку до 5 млн осіб можуть не повернутися» (Лібанова, 2022).

Закордонні українці завжди були неоднорідними за своїми культурно-освітнім розвитком, ступенем інтеграції у суспільства країн проживання, характером та міцністю зв'язків з Батьківщиною, а відтак – могли втрачати свою національну ідентичність або, навпаки – набувати її мірою самоідентифікації з Україною. За словами Ярослава Грицака «Ідентичність існує не сама собою... Вона є ситуативною і дискурсивною, тобто твориться обставинами щоденного життя («нація – це щоденний референдум», згідно зі словами Ернеста Ренана)» (Грицак, 2016).

До основних чинників, що сприяють збереженню національної (в етнічному сенсі) ідентичності закордонних українців, належать родина, церква, освіта, громадські організації. Проте, перебуваючи за кордоном, досить часто нащадки українських діаспорян, не знаючи української мови, маючи різне віросповідання, усе ще вважають себе українцями, виявляючи свою національно-громадянську ідентичність. У кінці 90-х років минулого століття «лише 20% українських канадців користувалися українською мовою, у 1971 р. українська етнічна група посідала 34-те місце серед спільнот, що володіють національною мовою, у 1991 р. вона перемістилася на 54-те, а в 1996 р. – на 84-те місце. Соціологічні дослідження свідчать про те, що в побутовому спілкуванні найчастіше використовують англійську мову – 67%, українську – 31%, французьку – 0,4%, інші мови – 0,7%» (Чернова, 2006, с. 57). Потрапивши до іншого етнічного оточення, зіткнувшись з іншими культурами, звичаями та традиціями, що досить часто кардинально відрізняються від українських, необхідно було гуртуватися, щоб легше було адаптуватися до нових умов. На цьому етапі українське походження, мова, традиція були основою для такого гуртування. Прикладом цього можуть бути українці Північноамериканського континенту.

ненту. Вони створювали свої страхові товариства, кредитівки, профспілки, школи при українських церквах, суботні та недільні школи, українські музеї, зберігаючи українську культурну спадщину.

Останніми роками спостерігається активізація процесу асиміляції закордонних українців, послаблюється зв'язок між старшим і молодшим поколіннями діаспори, стає помітним прагнення новітньої хвилі закордонних українців до опанування мови, якою користуються в країні перебування, що може вплинути на зміну у мовній ідентифікації. Проаналізувавши підсумки переписів жителів у переважній більшості країн поселення закордонних українців, можна дійти висновку, що, за винятком США і Канади, де їх кількість зросла, існує тенденція до відчутного зменшення чисельності осіб, котрі вважають себе українцями. Наприклад, у Словаччині за останні шість десятиліть автохтонне українське населення зменшилося майже втричі. Лише впродовж 1989 – 2000 рр. кількість українців у Грузії скоротилася більш як у сім разів. «Згідно з останнім переписом населення Угорщини, українцями на території цієї країни визнають себе 7396 осіб. Та лише 3384 особи вважають українську мову рідною і активно дотримуються національних та культурних традицій» (Угорщина: Українська громада, діаспора та міграція).

Підтвердженням цього є й дослідження, які проводилися науковцями Міжнародного Інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Львівської політехніки і стосувалися українців Туреччини (у період січня – березня 2021 р. було проведено 36 інтерв'ю з українцями, які проживають у п'ятьох регіонах Туреччини (Середземноморському, Мармуровоморському, Егейському, Чорноморському та Центральній Анатолії) та ПАР (мешканцями регіонів компактного проживання української спільноти (Кейптауна, Преторії та Йоганнесбурга), а також Дурбана, де українська громада поки що перебуває на етапі свого формування). Опитування українців Туреччини засвідчили, що в цій країні існує кілька груп українців, а саме – «тих, хто зберігає українську ідентичність й активно пропагує її в турецькому суспільстві; тих, хто проявляє елементи радянської чи так званої слов'янської ідентичності; тих, хто асимілювався в турецьке суспільство» (Ключковська, 2022, с. 26).

Проте події останніх років, а саме – Революція гідності та російсько-українська війна впливають на переосмислення своєї ідентичності багатьма закордонними українцями. «На час проведення опитування (2021 рік) респонденти здебільшого вважали себе українцями. Були й такі, що через власне етнічне походження вважали себе українськими євреями, татарами і т. п. Крім того, дехто з респондентів російського походження зазначав, що через російсько-українську війну став ідентифікувати себе радше українцями» (Ключковська, 2022, с. 33).

Аналогічне дослідження було проведено і серед українців Південно-Африканської Республіки. Дослідникам вдалося виокремити три типи ідентичності респондентів: українська, українсько-південноафриканська, космополітична.

Найпоширенішою є українська – ідентифікація з українською національністю. Дехто з опитаних, за даними дослідження, також зазначив, що має російське коріння, та попри те відчуває себе українцем. «Серед тих респондентів, які ідентифікують себе українцями за національністю, ми виявили такі категорії людей: ті, що

після переїзду до іншої країни починають виразно усвідомлювати свою інакшість, порівняно з місцевим населенням, та зберігають українську національну тотожність; вони зазначили, що після міграції до Південно-Африканської Республіки їхня ідентичність зміцнилася, що частково вплинуло на бажання поширювати власну українську культуру в цій країні; ті, на національну тотожність яких вплинули події в Україні. Зокрема, деякі респонденти зауважили, що події 2013 – 2014 років та російсько-українська війна стали для них стимулом для зміцнення української тотожності» (Ключковська, 2020, с. 109).

Також науковці МІОКУ за результатами дослідження виокремлюють «українсько-південноафриканську» та «космополітичну» ідентичність опитаних. «Незважаючи на те, що здебільшого опитані зберігають українську ідентичність, ми виявили серед них декількох мігрантів, у кого відбулася трансформація їхньої тотожності. Зокрема, серед респондентів є ті, хто вже переосмислив свою національну тожсамість і вважає себе і українцем, і південноафриканцем водночас» (Ключковська, 2020, с. 109). Така тенденція спостерігається серед тих українців, які прожили значну частину життя в цій країні. Чинниками, які вплинули на національну ідентичність цих респондентів, називаються сприятливі умови проживання, а саме – фінансова стабільність і комфорт.

«Деякі респонденти наголошували на тому, що вони вважають себе космополітами. Космополітизм – доволі поширене явище в добу глобалізації. Багато дослідників протиставляють космополітичну ідентичність національній. Утім, ми помітили, що космополітична тотожність опитаних не суперечить національній та співіснує поряд із нею. Тобто респонденти виразно усвідомлюють свою національну належність, проте зауважують, що є космополітами» (Ключковська, 2020, с. 110).

Прискоренню соціально-культурної інтеграції закордонних українців у країнах їх проживання сприяють процеси глобалізації. За спостереженнями професора А. Колодного, існує велика різниця між вчорашньою і нинішньою міграцією. «Вчора український біженець був вигнанцем і оплакував втрачену батьківщину, а його діти тужили за батьківщиною. Нині заробітчани мають свою Державу... Учора емігрантові громадська українська організація в країні його поселення була потрібна, там він почувався в безпеці й корисним. Нині контакт з Україною – постійний, тривкий. А відтак всі – емігранти, іммігранти – переконуються, що організоване життя непотрібне. Та є цінності, що їх треба не тільки шанувати словами, а й плекати, – моральні, духовні, національні. Сто років української діаспори в Європі доводять, що ми були ефективними, коли співпрацювали разом. Українське життя в Бельгії, Італії, Іспанії, Португалії, інших європейських країнах – це наш міст в Україну, наш вияв пошани до рідної землі наших батьків і до їхнього національного заповіту, до нашого народу» (Колодний, 2013, с. 338).

Громадські організації українців поза межами Батьківщини

Ці організації були і залишаються досить дієвим чинником національного самовизначення і самоорганізації закордонних українців, засобом зв'язку між ними і Україною. Максимальне залучення можливостей та потенціалу закордонних українців до сприяння євроінтеграційним та євроатлантичним прагненням, просування економічних інтересів України у світі можливе через співпрацю України з громадськими організаціями закордонних українців.

Загалом, сьогодні спостерігається зменшення чисельності громадських організацій закордонних українців першого покоління внаслідок асиміляції, відходу представників молодших поколінь від діяльності таких організацій. Проте слід зауважити, що є й країни, де тривають процеси самоорганізації громади та розбудови її етнокультурної інфраструктури, в яких помітне зростання кількості громадських об'єднань та організацій. Наприклад, Чеська Республіка, де відбуваються досить швидкі зміни в структурі та становищі української громади, що спричинили появу цілої низки організацій закордонних українців у різних регіонах Чехії. «У столиці держави, де мешкає понад 43% чеських українців, зокрема, діють “Українська ініціатива в ЧР (УІЧР)”, “Об'єднання українців та прихильників України” (ОУПУ), Міжнародна громадська організація “Українська Європейська Перспектива”, “Об'єднання українок в ЧР”, “Форум культур”, “Асоціація української громади в ЧР”, “Українська профспілка в ЧР”, “Міжнародна асоціація українців Євромайдан”, “Український народний дім в ЧР”, “Українська традиція в ЧР”, “Празький Майдан”, “Рута”, Скаутська організація “Пласт”, “Український бізнес-клуб в ЧР”, Міжнародне громадське об'єднання “Українська Свобода”, “Ми і Україна”, “Чеська асоціація українців” та ін.» (Мотрук, 2021).

Попри те, що впродовж десятиліть спостерігалися складнощі у взаємодії між українцями різних еміграційних хвиль, існувала «боротьба за лідерство» в громадських організаціях та і серед організацій, сьогодні завдяки бажанню допомогти Україні та спільним проектам у багатьох громадах вдалося цю проблему подолати. Для багатьох закордонних українців у світі події в Україні, починаючи з відновлення незалежності України, Помаранчевої революції, Євромайдану, стали поворотною точкою для переосмислення своєї ідентичності. Для багатьох вихідців з України, не залежно від їхньої національності, мови чи культурної традиції, часу перебування поза Україною, рівня інтеграції в суспільства країн перебування, головною справою стало підтримати Україну.

Наприклад, в Державі Ізраїль, де історично не було української діаспори як такої, а були вихідці з України, які отримали ізраїльське громадянство, і люди, які приїхали на роботу, починаючи з 2014 року відбувся перелом: українці зорганізувалися в потужну громаду, долучивши до себе й іноземців, і громадян Ізраїлю, які сформували вагоме проукраїнське лобі, розпочався величезний волонтерський рух.

Упродовж останніх років з'явилися нові осередки, утворилося багато волонтерських організацій, до складу яких увійшли представники як другого та третього покоління закордонних українців, так і трудової міграції останніх років. Наприклад, антиросійські настрої та національна свідомість привели українських мігрантів у Туреччині до утворення нових організацій. Також на розвиток цих організацій вплинули ініціативи українського уряду щодо співпраці, позитивна реакція на цю діяльність серед мігрантів.

Якщо раніше громадські рухи та організації українців за кордоном в своїй більшості будувалися на етнічній основі, то тепер членами таких організацій стають вихідці з України різних національностей, які мають мету підтримати Україну.

Українські громади налічують велику кількість різних громадських об'єднань: політичних, культурно-освітніх, професійних (об'єднання лікарів, учителів, інженерів, адвокатів), жіночих, молодіжних тощо.

Таблиця 12.6

**Чисельність громадських організацій закордонних українців,
які співпрацюють з закордонними дипломатичними установами України**

№	Назва держави	Кількість організацій	
		2019 р. (Українська громада в країнах світу).	2012 р. (Мазука, 2013).
1.	Австралія	12	17
2.	Азербайджан	1	4
3.	Аргентина	6	46
4.	Боснія і Герцеговина	4	10
5.	Велике Герцогство Люксембург	2	
6.	Грецька Республіка	7	3
7.	Грузія	12	15
8.	Держава Ізраїль	4	
9.	Естонська Республіка	2	22
10.	Ірландія	1	1
11.	Італійська Республіка	25	70
12.	Йорданське Хашимітське Королівство	1	
13.	Канада	Понад 1000	Бл.1000
14.	Киргизька Республіка	1	1
15.	Королівство Бельгія	11	11
16.	Королівство Данія	7	
17.	Королівство Іспанія	35	22
18.	Королівство Нідерланди	3	
19.	Королівство Норвегія	6	
20.	Королівство Швеція	6	8
21.	Латвійська Республіка	8	15
22.	Литовська Республіка	9	н/д
23.	Ліванська Республіка	1	
24.	Малайзія	1	
25.	Монголія	1	
26.	ОАЕ	1	
27.	ПАР	1	
28.	Португальська республіка	13	3
29.	Республіка Австрія	6	5
30.	Республіка Болгарія	1	5
31.	Республіка Вірменія	1	1
32.	Республіка Ісландія	1	
33.	Республіка Казахстан	17	22
34.	Республіка Кіпр	1	
35.	Республіка Македонія	1	
36.	Республіка Молдова	12	13
37.	Республіка Польща	15	67
38.	Республіка Сербія	9	22
39.	Республіка Сінгапур	1	
40.	Республіка Словенія	3	

Продовж. табл.12.6

41.	Республіка Узбекистан	1	8
42.	Республіка Хорватія	13	2
43.	Румунія	4	2
44.	Словацька Республіка	5	7
45.	Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії	8	10
46.	США	65	164
47.	Туніс	1	
48.	Турецька Республіка	14	
49.	Угорщина	5	3
50.	Федеративна Республіка Бразилія	15	6
51.	Федеративна Республіка Німеччина	38	32
52.	Фінляндська Республіка	2	2
53.	Французька Республіка	15	17
54.	Чеська Республіка	21	6
55.	Швейцарська Конфедерація	1	2

Джерело: сформовано за даними: Українська громада в країнах світу; Мазука, 2013.

Найбільшою так званою «парасольковою» організацією закордонних українців є **Світовий конгрес українців** (СКУ). Ця організація є міжнародною координаційною надбудовою українських громад за кордоном. До світової мережі СКУ входять українські організації з-понад 60 країн світу. СКУ сприяє консолідації світового українства, розбудовує міжнародну коаліцію підтримки України та зміцнює мережу закордонних українських організацій. СКУ визнаний Економічною та соціальною радою Організації Об'єднаних Націй як неурядова організація зі спеціальним консультативним статусом та має статус учасника міжнародної неурядової організації в Раді Європи.

Основними пріоритетами роботи СКУ є: підтримка європейських та євроатлантичних прагнень України та демократичних реформ, протидія російській агресії, розбудова громад. Задля цього СКУ співпрацює з українськими державними установами, іноземними урядами та організаціями, закордонними українцями та громадянським суспільством.

Основними цілями та завданнями СКУ є сприяння єдності та представляти інтереси українського народу в усьому світі, підтримка і координація міжнародної мережі своїх складових організацій, які просувають розвиток української релігійної, мовної, духовної, історичної, культурної та соціальної спадщини; підтримка незалежності, територіальної цілісності, національної ідентичності та економічного розвитку України; зміцнення зв'язку українських громад і українців за кордоном з Україною, у тому числі й з урядом та громадянським суспільством (Про СКУ, 2022).

У 2022 році за ініціативи Президента СКУ Павла Грода було засновано Фонд розвитку громад та адвокації. «Метою Фонду є підтримати розбудову громад та їх інституційну спроможність, а також ініціативи, які інформують міжнародну спільноту про Україну та український народ, провадять адвокацію щодо питань підтримки України» (Фонд розвитку громад та адвокації, 2022).

Фонд надає фінансову підтримку українським організаціям із мережі СКУ та їхнього членства для проектів національного, регіонального або міжнародного характеру, які відповідають основним цілям і завданням СКУ та спрямовані на: розбудову громад та/або розвиток громадських організаторів; формування правдивого іміджу України та українського народу; інформування про українську історію, культуру та сьогодення; розвиток українського шкільництва в діаспорі; розбудову українського жіночого руху і підтримку жіночого лідерства; залучення молоді до українського громадського життя в діаспорі і сприяння молодіжному лідерству в українській громаді.

Українська всевітня координаційна рада (УВКР) – незалежна, неприбуткова громадська організація, яка об'єднує українські громадські організації в Україні та з-за кордону. УВКР нараховує більше 382 членів-організацій.

Метою УВКР є утвердження інтересів світового українства у всіх сферах шляхом координації діяльності громадських організацій і діячів в Україні й українському зарубіжжі та співпраці з вітчизняними і закордонними урядовими, підприємницькими, громадськими структурами, сприяння збереженню національної ідентичності українців, зміцненню й розбудові національної, незалежної, соборної, демократичної Української держави, формуванню і розвитку засад громадянського суспільства в Україні (Статут Української Всевітньої Координаційної Ради, 2004 рік). Вищим керівним органом УВКР є Всесвітній форум українців. За ініціативи українських громадських організацій світу та за підтримки Української держави з 1992 року було проведено шість форумів з періодичністю раз на 4–5 років. Останній відбувся у 2016 році. Основними завданнями форумів були аналіз сучасних процесів як в Україні, так і в середовищі українського зарубіжжя та визначення проблем, що потребували скоординованих зусиль світового українства для їх розв'язання. Останніми роками Форум не проводився. Незважаючи на це, організація не припиняє вести активну діяльність, спрямовану на зміцнення й розбудову незалежної, соборної, демократичної Української держави.

Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО), на сьогодні об'єднує 27 жіночих організацій з 17 країн на 4 континентах. СФУЖО співпрацює з міжнародними і національними організаціями за багатьма напрямками: громадському, релігійному, культурному, освітньому. Ця організація має представництво в ООН, як недержавна організація, і працює в Комітетах: ЮНІСЕФ, Статусу Жінок, Родини, Старших осіб, Релігії та етики.

«Основним завданням СФУЖО є відстоювання гідності та, базованих на міжнародних засадах, людських прав жінок в Україні та в діаспорі. СФУЖО докладає всі зусилля, щоб зберегти українську мову, культуру, ідентичність, підсилити знання української історії та соціальної традиції та підтримати розвиток стабільного демократичного, базованого на законах, ладу в незалежній Україні» (СФУЖО, 2014).

Світова федерація українських лемківських об'єднань (СФУЛО) має за мету захист, популяризацію та розвиток самобутньої культури лемків, збереження своєї ідентичності, підтримання звичаїв та традицій, побуту,

культури й мистецтва, сприяння етнографічно-культурному відродженню Лемківщини, зокрема, на етнічних теренах, консолідацію лемків, формування лідерів та захист спільних інтересів членів Федерації (СФУЛО, 2022).

Найбільшою організацією українців США є **Український Конгресовий комітет Америки (УККА)**, представницька організація, що об'єднує понад два мільйони американців українського походження (Український Конгресовий комітет Америки звернувся до Байдена через загрози безпеці України, 2022). Масові українські громадські організації, такі як Спілка української молоді (СУМ), Пласт, Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО), Союз українок Америки (СУА) є репрезентаторами українських інтересів у США через контакти із багатьма державними службовцями і залучення до своєї роботи молоді та нового покоління українських емігрантів. Важливими досягненнями УККА було спорудження та відкриття у Вашингтоні у 1964 році пам'ятника Т. Шевченкові, відзначення 100-ліття української еміграції в США (1976–1977), щорічні відзначення Дня Української державності в Конгресі США, в конгресах штатів, а також велика кампанія, яка була проведена спільно з Посольством України в США, результатом якої стало визнання Голодомору 1932–33 років геноцидом українського народу в більш ніж половині штатів та у Конгресі США, де була прийнята відповідна Резолюція.

Конгрес українців Канади (КУК) – «парасолькова» організація, яка об'єднує більшість українських політичних, громадських, культурних та релігійних організацій. Усього на території Канади нараховується понад 1000 етнічних українських організацій.

Союз українських організацій Австралії (СУОА) включає в себе 24 члени: 7 українських громад у штатах Вікторія, Новому Південному Уельсі, Південній Австралії, Квінсленді та ін.), Союз українок, Союз українських католицьких організацій, молодіжні Пласт і СУМ та професійні організації, які мають не менше 100 членів.

Українське центральне представництво в Аргентині, або Українська центральна репрезентація в Аргентинській Республіці – позапартійна неприбуткова федеративна організація, яка представляє українську громаду Аргентини, є членом Світового конгресу українців. Об'єднує 30 товариств і організацій закордонного українства.

Європейський конгрес українців (ЄКУ) – міжнародне об'єднання українських організацій Західної та Східної Європи, яке захищає національні інтереси й координує діяльність 30 українських суспільно-громадських організацій у 23 державах, серед них: Бельгія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Велика Британія, Голландія, Греція, Данія, Іспанія, Естонія, Латвія, Литва, Німеччина, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Угорщина, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція.

Окрім головного завдання, а саме – підтримки українських мігрантів, як моральної, фінансової, юридичної, громадські організації відіграють важливу роль у збереженні головних атрибутів національної ідентичності: традицій, культури, освіти, мови, історії, релігії, самоусвідомлення себе як частини своєї історичної батьківщини.

Важливу роль у формуванні національної ідентичності молодого покоління закордонних українців відіграють українські **молодіжні організації**. Найбільш потужними серед них є **Світовий конгрес українських молодіжних організацій** (СКУМО) – координаційна надбудова українських молодіжних організацій закордонного українства, Союз українського студентства Канади (СУСК), Національна скаутська організація України «Пласт» та Міжнародна молодіжна громадська організація «Спілка української молоді» (СУМ).

З 2013 року СКУМО є членом Світового конгресу українців. «Метою організації є всебічне представлення інтересів української молоді діаспори – як через координацію діяльності українських “молодіжок” у світах, так і через співпрацю з вітчизняними відомствами, установами та організаціями в Україні.

Основною ціллю є збереження національної ідентичності української молоді, що живе за межами України. Разом з тим, пріоритетним напрямом діяльності є гуртування та консолідація сил української молоді діаспори у світі та їх спрямування на сприяння розбудови України» (СКУМО, 2021).

Центральною організацією українського студентства в США є Союз українських студентських товариств Америки (заснований у 1953 р. у Нью-Йорку), який об'єднує студентські громади при університетах і коледжах. Основними функціями організації є представлення інтересів українських студентів, допомога молоді у студентському житті, сприяння міжнародному взаємопорозумінню, інформування про Україну та популяризація української культури в США.

Важливу роль у збереженні національної ідентичності закордонних українців відіграють **українськомовні засоби масової інформації**. Українське телебачення, радіо, друковані ЗМІ пропагують наші традиції і звичаї, культуру, освіту, мову, історію.

У країнах поселення закордонних українців видається більше ста друкованих та електронних видань. Контент-аналіз українськомовної періодики української діаспори США дозволив визначити ключові проблеми, а саме: культурно-освітнє та наукове життя – 37,6 %; релігійна тематика – 10,4%; основні напрями діяльності організацій та установ – 14,7%; популяризація українських традицій – 10,9%; проблеми української мови – 4,5 %; збереження національної історичної пам'яті – 8,2%; підтримка демократизації українського суспільства, дипломатичні відносини – 10,6%; соціально-економічна співпраця з Україною та гуманітарна допомога – 3,1%. Загалом, серед усього масиву публікацій проблеми української незалежної держави займають 14,7% відповідно, життя діаспори – 85,3%. Щодо жанрової палітри українськомовних публікацій – то найбільш популярними визначено статті (65,3%), репортажі (26,7 %), звернення (4,4 %) та інтерв'ю (3,6 %) (Біловус, 2019).

Результати опитування українців Чехії (2021 р.) показали, що «джерелом інформації та комунікації для більшості, а саме – для 91% опитаних, є соціальні мережі. Зокрема, найбільш популярною є *Facebook* та відповідні групи, сторінки в ньому: “Українці в Брно”, “Українці в Чехії”, “ Українці в Пардубіці”, “Українці в Плзні”, “ Українці в Градці Кралове”, “Громада в Чехії”. Основною

метою таких груп, які є багатотисячними, як правило, є об'єднання громадян України в Чеській Республіці заради спільних інтересів, створення спільного інфопростору українською мовою у цій країні» (Мелеганіч, 2021). Українці в інших країнах також мають свої електронні ресурси: «Українська газета в Італії», «Українці в Румунії / Ucrainenii din România / Ukrainians in Romania». Численні електронні ресурси мають українці за океаном : «Українці в США / Ukrainians in USA», яка має близько 12 тис. учасників. Українці США мають також медіа-портал «VIDIA» і сайт <http://www.ukrainian-diaspora.com.ua/>. У таких спільнотах публікують актуально-важливі матеріали про події в Україні та у світі, в своїй громаді, досить часто надаються юридичні консультації тощо.

У сьогоднішніх умовах, коли зросла кількість українців, що покинули Україну у зв'язку з повномасштабною війною, важливим є те, щоб вони залишалися в українському інформаційному просторі. Державна телерадіокомпанія «Всесвітня служба “Українське телебачення і радіомовлення”» (УТР) здійснює цілодобову трансляцію на Північну Америку, Євразію, та Україну мережами супутникового, ефірного та кабельного мовлення, а також через Інтернет. УТР транслюється українською мовою, а також англійською та російською мовами. Національна радіокомпанія України здійснює мовлення на трьох загальнонаціональних каналах – УР-1, УР-2 («Промінь»), УР-3 («Культура»). Всесвітня служба «Радіо Україна» (ВСРУ) забезпечує іномовлення українською, англійською, німецькою та румунською мовами. Також державна радіокомпанія транслює свої програми у відкритому форматі через супутник та в режимі прямого ефіру в Інтернет. А на тепер у застосунку Volia TV доступними для безкоштовного перегляду стали дев'ять українських телеканалів по всьому світу. Лише за підтримки держави, приватних ініціатив, бізнесу може йтися про створення і розвиток нових закордонних українських ЗМІ, просування вітчизняної культури.

Українознавча освіта поряд із родиною та церквою є одним із ключових чинників формування національної ідентичності українців за кордоном. Саме українознавчі школи за кордоном покликані виховувати молоде покоління в національно-патріотичному дусі і формувати у дітей українську ідентичність. Окрім того, що, відвідуючи такі школи, українська молодь має можливість перебувати в українському середовищі, відчувати себе українцями, це також є основою формування українських громад та сприяє розвитку українських культурно-освітніх центрів, які представляють Україну та українців у країнах проживання. За даними МЗС у 2019 році у 42 країнах світу функціонувало 193 суботні та недільні українські школи. Українська мова викладається на 69 факультетах у 25 країнах світу.

Українські школи за кордоном переважно є культурними осередками, не мають державної акредитації і працюють раз на тиждень. Майже кожна школа працює при українських організаціях чи церквах, що дає дітям відчуття належності до української громади. Фінансову підтримку школам надають на місцевому рівні українські організації та українські кредитові спілки. Проте цієї підтримки не вистачає для повноцінного функціонування. Про це з року в рік

говорять педагоги українських шкіл за кордоном, які чинять чи не найбільший опір асиміляції українців за межами Батьківщини.

У 2018 році з метою об'єднання українських учителів для розвитку української освіти за кордоном уперше було засновано **Спілку українських освітян діаспори** (СУОД, англ. *The Union of Ukrainian Educators Abroad*) – міжнародне професійне об'єднання. У відкритому листі СУОД (2020 р.) до Міністерства освіти і науки та Міністерства закордонних справ України, зазначається, що українські школи, створені мігрантами останньої хвилі (30 років тому і пізніше), не мають ані належної матеріальної бази, ані програмно-методичного забезпечення. «Немає програм та підручників з української як іноземної для дітей, які могли б використовуватись у наших школах. Ніхто ніколи їх і не створював, та й спеціалістів таких в Україні не готують» (Спілка Освітян Української Діаспори, 2020).

Серйозною проблемою задоволення освітніх потреб представників закордонного українства є обмеженість фінансування системи освіти, що не дає можливості формувати повноцінний резервний фонд навчальної літератури для потреб навчальних закладів закордонних українців, розробляти і випускати для них спеціальні навчальні посібники з української мови та інших українознавчих предметів, надавати матеріально-технічну підтримку відкриттю та функціонуванню українських шкіл та класів за кордоном, облаштуванню навчальних кабінетів, шкільних бібліотек тощо.

Підручники не задовольняють потреби недільних та суботніх шкіл, де, згідно зі статистикою, навчається найбільша кількість дітей закордонних українців. Саме тому назріла потреба створення спеціальної навчально-методичної літератури для учителів й учнів недільних та суботніх шкіл українського зарубіжжя. Попри те, що існують Програми співпраці та підтримки закордонного українства, кошти, що виділяються на їх реалізацію, є недостатніми.

Важливим є питання наповнення бібліотечних фондів шкіл зарубіжжя творами українських письменників (приміром, серії «Шкільна бібліотека»); словниками (орфографічними, тлумачними, фразеологічними тощо); методичною літературою, у т. ч. розробками позашкільних заходів; аудіовізуальними засобами навчання (аудіозаписи народних та сучасних українських пісень, музики; відеозаписи або DVD вистав українських театрів, класики українського кіно тощо); довідниками, навчально-наочними посібниками (в т.ч. карти, таблиці); дитячими періодичними виданнями тощо. Неоціненною допомогою для вивчення української літератури та мови як в Україні, так і за кордоном могло б стати видання антологій української прози та поезії, дитячих збірок оповідань та віршів, використання матеріалів електронної бібліотеки української літератури.

У 2021 році Світовий конгрес українців звернувся до Прем'єр-міністра України з проханням створення міжвідомчої комісії з залученням МОН та МЗС України та СКУ для аналізу й розробки комплексної державної програми щодо підтримки українського шкільництва за кордоном, оскільки до звичних факторів утримання таких суботніх шкіл (залучення викладачів, орендна плата приміщень, мотивація молоді) з початком російської агресії долучився і фактор

гібридних російських проєктів. А саме – за підтримки РФ створюється широка мережа суботніх «інтернаціональних» шкіл, «які не ідентифікують себе як суто російські, але діють в ідеологічній площині спільного пострадянського культурно-політичного простору» (СКУ закликав створити міжвідомчу комісію щодо підтримки українських шкіл за кордоном, 2021). Таким чином, українські суботні школи у країнах ЄС стали об'єктом гібридної війни Росії проти України.

При СКУ діє **Світова координаційна виховно-освітня Рада (СКВОР)**, метою якої є координування роботи навчально-виховного процесу в діаспорі. СКВОР співпрацює з освітніми закладами задля розвитку української освіти та збереження української ідентичності серед молоді, яка проживає за межами України, підтримує освітні реформи в Україні шляхом залучення педагогів до вдосконалення навчальних програм та їхнього професійного розвитку. Однією з пріоритетних завдань є співпраця із навчальними закладами різних рівнів в Україні та діаспорі задля розширення роботи у напрямках методичної підтримки та розробки матеріалів для освітян.

Триває співпраця Міністерства освіти і науки України зі Світовим конгресом українців у розробці навчальних матеріалів для українських шкіл за кордоном. Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою у 2016 році започаткував у рамках освітнього напрямку «Крок до України» проєкт співпраці з українськими суботніми та недільними школами щодо розробки та апробації навчально-методичних матеріалів, які створюють працівники МІОКу. Метою проєкту є допомога суботнім та недільним школам для їхнього ефективного функціонування та плекання української ідентичності дітей світового українства.

У 2018 році Науково-дослідний інститут українознавства розробив Програму з курсу українознавства для суботніх та недільних шкіл українського зарубіжжя «Я і Україна», яка розрахована на фахівців українських освітніх закладів за межами України, учителів суботніх та недільних шкіл українського зарубіжжя, а також батьків, які виховують своїх дітей на традиціях української національної культури та допомагають їм активізувати пізнавальну діяльність щодо різнобічного вивчення багатьох граней сучасної України та її минувшини, пізнавати самобутність українського світу та особливості життєдіяльності української спільноти, зберігати українську ідентичність крізь призму вивчення сучасного українознавства.

«Метою курсу “Я і Україна” є актуалізація формування національних цінностей та пріоритетів у вихованні підростаючого покоління українського зарубіжжя, допомога чисельній українській діаспорі, яка прагне зберегти своє коріння, у впровадженні в освітній простір за кордоном українознавчої складової, яка передбачає ознайомлення дітей з Україною, світовим українством, духовними та матеріальними цінностями українського народу, особливостями української мови, культури, різноманітними формами мовленнєвого етикету, малими українськими фольклорними формами, особливостями українського довкілля, вагомими акцентами в націє- та державотворенні та сприяє у більш доступній формі зрозуміти й осмислити сучасний історичний процес розвитку України» (МОН, 2018).

Український науковий інститут Гарвардського університету, який відомий як академічний осередок, діяльність якого спрямована на поглиблення знань про Україну у США, вже понад 50 років має Літню школу (*Harvard Ukrainian Summer Institute, HUSI*) – у якому впродовж семи тижнів для найкращих студентів, аспірантів та працюючих спеціалістів з усього світу, які мають професійний, перш за все, науковий інтерес до України, її мови, культури, історії чи політики, відбувається акредитоване університетське навчання з українознавства. «Програма включає три академічні курси, які пропонуються в Літній школі, та щотижневу серію лекцій, що проводить Український науковий інститут Гарвардського університету» (УНІГУ, 2022).

Українські церкви відіграють особливо важливу роль у житті закордонних українців. Вони сприяють продовженню звичного духовного життя, стають місцем гуртування співвітчизників, є важливим чинником збереження культурної і національної ідентичності українців. Окрім духовної складової, українські церкви за кордоном також виконують роль культурних центрів, допомагають українцям інтегруватися в українські громади по всьому світі. А в умовах війни українські церкви у світі мобілізують українські громади на підтримку України і постраждалих від війни, які змушені були покинути свої домівки.

Українські церкви в Америці, попри об'єктивну певну конкуренцію, разом з українськими громадськими організаціями активно підтримали прагнення українського народу до надання автокефалії Православній церкві України.

«Завдяки створенню широкої мережі мас-медійних структур, українська церква має можливість не тільки виконувати свої прямі функції – душпастирство, а й особливого значення надавати формуванню національної ідентичності в середовищі української громади, стояти в обороні державності» (Біловус, 2017).

Українські громадські організації, релігійні організації, україномовні ЗМІ, загалом закордонні українці спрямовують свої зусилля для впливу на владу країни перебування у підтримці протидії російській агресії. Якщо метою Державної програми співпраці із закордонними українцями на 2017–2020 рр. було забезпечити поглиблення співпраці із закордонними українцями шляхом використання потенціалу української діаспори для формування позитивного іміджу України у світі, просування економічних інтересів нашої держави, утворення груп, що сприяють реалізації інтересів нашої держави за кордоном, забезпечення всебічної практичної підтримки органами влади країн проживання закордонних українців подальшої інтеграції України до європейської спільноти, то сьогодні основним завданням українських громад за кордоном є інформування світової громадськості про події, які відбуваються в Україні, протидія російській дезінформації, лобювання на найвищому рівні військової підтримки України.

Наразі українські газети, медіа, які створюються представниками закордонних українців у державах їхнього перебування, не просто забезпечують інформаційну присутність України на їх території, а й відіграють важливу роль у протидії дезінформації, зокрема, щодо подій, пов'язаних з війною.

Окремим важливим напрямом роботи закордонного українства, здобутки на якому демонструють великий потенціал впливу закордонного українства, є визнання Голодомору 1932–33 років геноцидом українського народу. Це

питання протягом кількох десятиліть порушувалося закордонними українцями у країнах свого перебування. Завдяки злагодженій роботі українських дипломатів та громадських організацій закордонного українства, проводилися масштабні інформаційні кампанії, що спонукало уряди і парламенти іноземних країн порушувати це питання. І отримали значний результат: на сьогодні вже 19 країн світу визнали Голодомор геноцидом українського народу.

Світовий конгрес українців з першого дня свого створення взяв для себе обов'язок відстоювати тему Голодомору на міжнародному рівні. У межах СКУ створений Міжнародний координаційний комітет у справі Голодомору, пріоритетним завданням якого є визнання Голодомору актом геноциду українського народу.

«Міжнародний координаційний комітет у справі Голодомору сприяє міжнародному визнанню Голодомору як геноциду українського народу. Комітет працює з українськими громадами та зацікавленими сторонами, включно з освітніми, релігійними та культурними установами, для підтримки та координації просвітницьких та комеморативних ініціатив та підвищення обізнаності міжнародної спільноти, політичних лідерів та громадянського суспільства щодо історії Голодомору та його значення для сьогоднішньої України. Пріоритетом Комітету є визнання Голодомору актом геноциду українського народу на рівні ООН та кожної держави в світі» (Ініціативи Комітету, СКУ, 2022).

Саме українська діаспора США ініціювала встановлення історичної правди щодо Великого голоду у 1932–1933 роках в Україні. Важливим внеском закордонних українців у визнанні Голодомору геноцидом є їх роль у роботі комісії США з дослідження Великого голоду в Україні, оприлюднення висновків якого дало старт процесу визнання самого Голодомору, та роботу міжнародного координаційного комітету у справі Голодомору Світового конгресу українців і Крайового комітету США з визнання Голодомору геноцидом.

«Перша резолюція із засудження радянського уряду за його дії зі знищення українського народу була представлена в Палаті представників конгресменом Гамільтоном Фішем ще в 1934-му році. У 1985-му році був прийнятий відповідний закон та заснована Комісія з українського голоду, завданням якої було розповсюдження правди про голод у світі, а також – вивчення та ознайомлення американської громадськості з методами радянської системи. Членами цієї комісії були конгресмени, представники уряду, а також представники громадськості, переважно українського походження. Керівником цієї комісії був історик та дослідник Голодомору Джеймс Мейс.

У результаті Комісія прийшла до висновку, який був представлений Конгресу в квітні 1988-го року, що голод був штучним, а Йосип Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців у 1932–33-х роках» (Ворожко, 2018).

Щоб привернути увагу світової преси і політичних діячів до замовчування Голодомору, українці діаспори проводила численні мітинги, протести і пікети під радянськими дипломатичними посольствами. Одна з найбільших таких акцій відбулася 2 жовтня 1983 року в Вашингтоні біля радянського посольства. У ній взяло участь близько восьми тисяч осіб. Глава уряду Української Народної Республіки у вигнанні Ярослав Рудницький скерував Генеральному секретарю ООН меморандум із даними про Голодомор і звинуваченнями СРСР у геноциді проти українського народу (Норберт, 2021).

Перший художній твір про події Голодомору – роман «Марія», був написаний у 1933 р. Уласом Самчуком – етнічним українцем який жив у Чехословаччині. У наступні роки за підтримки українських діаспорян його видавали у різних країнах світу, зокрема, в Аргентині – у 1952-му. І лише після відновлення незалежності цей роман вийшов в Україні. Роман «Жовтий князь» – представника української діаспори у США Василя Барки, який був написаний у 1958 – 1961 роках, став одним із перших у світовій літературі професійним прозовим твором, присвяченим Голодомору 1932 – 1933 років. Французька газета «Ле Монд» у 1967 році визнала його «найкращим твором у повоєнній Європі на одну з найважчих тем» (Лебедев, 2016). У 1981 році у США вийшли мемуари українського дисидента та радянського генерала Петра Григоренка, в яких він дуже детально описав жахи голоду та механізми його впровадження на Херсонщині та всій Україні.

Перший у світі пам'ятник жертвам Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні відкрили 23 жовтня 1983 року в Едмонтоні (провінція Альберта, Канада). Його авторкою є Людмила Темертя з Монреаля, мати якої пережила Голодомор. Монумент у вигляді надіраного кола, що символізує навмисно розірваний життєвий цикл, спорудили за ініціативи Едмонтонського відділу Комітету українців Канади (Назарчук, 2021). Перша картина про геноцид українців «Рік 1933» художника Віктора Цимбала написана в 1936 році у столиці Аргентини Буенос-Айресі.

У листопаді 2015 року у Вашингтоні відкрили «Меморіал жертвам українського Голодомору-Геноциду 1932 – 33 років». Меморіал побудований на Капітолійському пагорбі в безпосередній близькості з комплексом будівель Конгресу США на площі Колумба перед найбільшим залізничним вокзалом столиці *Union Station*. Архітекторкою меморіалу є американка українського походження Лариса Курилас.

За ініціативи Міжнародного координаційного комітету з питань обізнаності та визнання Голодомору Світовим конгресом українців створена глобальна мережа нащадків жертв Голодомору.

Загалом активна робота діаспори, а згодом і всього закордонного українства стосовно визнання Голодомору 1932 – 1933 років геноцидом українського народу та інші подібні масштабні інформаційні й лобістські кампанії зробили великий внесок для формування в країнах перебування готовності політикуму та офіційних влад до розгляду України як самостійної соборної незалежної держави. Історик Сергій Плохій у книзі «Остання імперія: розпад Радянського Союзу» доводить, що саме вплив української діаспори схилив тогочасного президента США Джорджа Буша-старшого визнати результати референдуму про незалежність України 1 грудня 1991 року.

Рішення не видавалося очевидним. Усього чотири місяці перед тим, виголошуючи промову у Верховній Раді, американський президент закликав українців триматися Москви, не проголошувати незалежність, пам'ятати про загрозу «самовбивчого націоналізму». Що ж змінилося за ці чотири місяці? Згідно зі свідченнями, зібраними Сергієм Плохієм, діаспора переконала радників, а вже ті – Буша-старшого, що йому вкрай необхідні симпатії мільйонної української

діаспори, традиційно прихильної до республіканців, вагомої сили на президентських виборах, які наближалися вже наступного року (Діаспора Чикаго, УККА й фестиваль «Українські дні – 2019» – це голос України за кордоном).

Важливим напрямом роботи громадських організацій закордонного українства є **вчинення лобістського тиску** на високопосадовців задля надання Україні військово-політичної, фінансової та гуманітарної підтримки (Леванчук, 2018).

Після 24 лютого в різних країнах світу, зокрема у Франції, Німеччині, Великій Британії, США та інших локаціях, відбулися численні мирні акції солідарності з Україною та проти агресії Росії. Закордонні українці у всьому світі проводять акції та флешмоби (#StandWithUkraine та #СкажиПутіну_НІ).

«Світовий Конгрес Українців (СКУ) та 20-мільйонна українська світова громада пліч-о-пліч у єдності стоять на захист суверенітету і територіальної цілісності України. СКУ закликає українські громади, партнерів та друзів України стати в єдності в цей критичний час та консолідувати міжнародну підтримку, а саме:

- продовжувати адвокацію перед урядами, парламентаристами та громадянським суспільством на підтримку України;

- продовжувати проводити акції та віртуальні заходи для інформування про російську агресію;

- працювати з медіа, поширювати правдиву інформацію та протидіяти дезінформації» (СКУ, 2022).

Така активна діяльність українців за кордоном зміцнює їх єдність і відчуття належності до єдиної групи, а також справляє суттєвий вплив на суспільства та політикум країн перебування. Популярність України у світі, особливо в період героїчного супротиву народу України російській агресії, формує коло прибічників і друзів України за кордоном.

Так, у Конгресі США у 1997 році було створено окрему групу сприяння Україні – «Український кокус». Сьогодні він є одним із найбільших серед подібних об'єднань конгресменів, які діють у Конгресі і об'єднують і демократів, і республіканців. Інформаційна робота, яка ведеться українцями США, є значимою для просування законопроектів на підтримку України. Активісти з українських громад проводять зустрічі з конгресменами, представниками Білого дому, державного департаменту та інших органів влади США, де визначаються пріоритетні сфери взаємодії. Українськими активістами започатковані Українські тижні в Конгресі, до участі в яких залучаються і активісти з молодіжних українських організацій. Українська національна інформаційна служба, Український конгресовий комітет Америки, Українсько-американська координаційна рада, Союз українок Америки є найбільш дієвими у просуванні українських інтересів у США.

Подібні групи дружби створені у багатьох парламентах країн Європейського Союзу, Канади, Австралії, Великої Британії, інших країн світу. Відбувається постійна взаємодія як на офіційному рівні, так і на рівні співпраці українських організацій за кордоном з політиками цих країн, що не тільки сприяє захисту національних інтересів України, але й великою мірою створює механізми для формування спільної ідентичності українців за кордоном, не залежно від їх етнічного походження.

ВИСНОВКИ

Закордонні українці продемонстрували і демонструють свій значний потенціал як один зі значущих акторів впливу на процеси зміцнення української нації як за кордоном, так і в самій Україні.

Розбудова сильних інституцій закордонних українців через утворення національних та міжнародних громадських організацій, відкриття українських шкіл, церков, мистецьких, торговельних та професійних спілок здатна зберегти українську ідентичність за кордоном та запобігти втраті мільйонів українців через асиміляцію. Сьогодні головне завдання закордонних українців – формування потужних українських громад, входження їх у місцеві, регіональні, державні органи з метою лобіювання своїх національних інтересів і свобод і, великою мірою, лобіювання інтересів України, поширення правдивої інформації про процеси реформування інститутів держави та зміни у суспільстві, що відбуваються в самій країні, та про зовнішнє оточення.

Справа, яку розпочала українська діаспора та автохтонні українці, стає все більше загальним завданням закордонного українства, не залежно від етнічного коріння. Об'єктивні чинники приводять до поступової консолідації закордонних українців на основі не стільки етнічного, а національно-громадянського.

Це демонструють і наведені статистичні дані щодо динаміки змін у кількісному і якісному складі українців зарубіжжя, а також і новітні тенденції щодо самоідентифікації значної частини громадян, які раніше або не відносили себе до українців, або походження яких не сприймалося як таке, що дає можливість визначити їх закордонними українцями.

Тектонічні зсуви, які відбуваються останнім часом, особливо після початку війни Росії проти України у 2014 році та повномасштабного вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2022 року, приводять до значного пришвидшення процесу формування складу та структури закордонного українства не тільки як етнічного, але й національно-громадянського феномену.

Ці зміни, а також необхідність уникати подвійного тлумачення чи значного розходження у науковій та правовій (зокрема, законотворчій) термінології викликають необхідність як більш чіткого юридичного визначення в українському законодавстві терміна «закордонний українець», який би максимально охоплював цю категорію українців і став би результатом наукових досліджень на новому етапі розвитку країни, так і належного застосування юридичної термінології в подальших наукових дослідженнях у цій царині.

Важливо, щоби поза увагою України не залишилися певні категорії громадян, які перебувають за межами держави тривалі терміни, не маючи іноземного громадянства, та мали би бути віднесені до категорії закордонного українства, і права яких за кордоном мають бути забезпечені не меншою мірою, ніж тих, хто належить до української діаспори. Особливо це важливо з огляду на значне зростання такої категорії українців наступними роками.

Нові статистичні дані, які можуть бути доступними лише після завершення активної фази російсько-української війни, та проведення національних переписів населення у країнах перебування потребуватимуть окремого глибокого дослідження і аналізу. Очевидно, ситуація, що складається, може суттєво вплинути як на кількісний склад закордонного українства, його ключові цілі та завдання у зміцненні української нації, так і на його роль у зміцненні позицій України в Європі і світі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Алієва, М. (2006). Діаспора: історія, історіографія та спроба уточнення значення поняття. *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія*, 86, 63–68.

Алієва, М. (2008). Різні тлумачення терміна «діаспора». *Етнічна історія народів Європи*, 24, 63–68.

Біловус, Л. (2019). Українськомовна періодика української діаспори США у збереженні національної ідентичності (1991-2017 рр.). https://tnpu.edu.ua/naukova-robotadocuments-download/d-58-053-04/Dis_Bilovus.pdf

Біловус, Л. (2017). Українські церкви у США в обороні державності України (на матеріалах україномовної періодики діаспори). *Гілея*, 126, 95–100.

Біловус, Л. (2017). Українські церкви у США в обороні державності України, на матеріалах україномовної періодики діаспори Української держави. <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/27282/1/11.PDF>

Василенко, А. (2008). Історико-правове розуміння діаспор та національних меншин. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наук. праць*, 39, 56-63.

Верховна Рада України. (2012, Лютий 09). *Про закордонних українців: Закон України*. (№ 4381-VI). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15#Text>

Верховна Рада України. (2015, Листопад 05). *Про зовнішню трудову міграцію: Закон України*. (761-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-19#Text>

Ворожко, Т. (2018). Що американці знають про Голодомор. <https://nv.ua/ukr/opinion/shcho-amerikantsi-znajut-pro-holodomor--2509250.html>

Гладун, О., & Шевчук, П. (2020). *Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002-2019 рр.* Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. <https://idss.org.ua/arhiv/population.pdf>

Годованська, О. (2011). Новітня українська діаспора: трудові мігранти в Італії, Іспанії та Португалії. Інститут народознавства НАН України.

Грабовський, С. (2021, Жовтень 21). Українська діаспора. Історико-теоретичний абрис. *Газета День*. <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci-istoriya-i-ya/ukrayinska-diaspora>

Грицак, Я. (2016). *Українська ідентичність*. Критика. <https://krytyka.com/ua/articles/ukrayinska-identychnist>

Дрбохлав, Д., & Ярошевич, М. (2016). *Українська міграція у часи кризи: вимушена і трудова мобільність*. Кафедра соціальної географії та регіонального розвитку. Факультет природничих наук Карлового університету. <https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Migr-mobility-ukr.pdf>

Євтух, В., & Швачка, О. (2003). Українська діаспора. *Соціологічні та історичні студії*. Фенікс.

Заставний, Ф. (1992). *Східна українська діаспора*. Світ.

Зубик, А. (2020). Підходи до визначення поняття «діаспора» та її типізації. <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/43/808/1629-1?inline=1>

- Ініціативи Комітету. (2022). Світовий Конгрес Українців (СКУ). <https://www.ukrainianworldcongress.org/programs/>
- Ключковська, І., П'ятковська, О., Марусик, Ю., Черепенчук, В., & Манюк, Х. (2022). *Українці Туреччини: суспільство, ідентичність, майбутнє. Результати дослідження*. Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ "Львівська політехніка". https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2022/04/Ukrainians_in_Turkey_Research_Ukr_lang.pdf
- Ключковська, І., П'ятковська, О., Марусик, Ю., Гойсан, В., Жилич, Х., & Качур, Дз. (2020). *Українці Південно-Африканської Республіки: суспільство, ідентичність, майбутнє. Результати дослідження*. Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ "Львівська політехніка". <http://miok.lviv.ua/?p=18869>
- Колодний, А. (2013). *Історіософія релігії*. Українська асоціація релігієзнавців.
- Котигоренко, В., & Панчук, М. (2020). Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум*, 72(1), 9–40. <https://doi.org/10.15407/socium.2020.01.009>
- Лебедь, Р. (2016). *10 книг про Голодомор*. BBC Україна. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38069137>
- Леванчук, І. (2018). Українська діаспора в процесі вибудовування стратегічних відносин України та США: еволюційний аналіз. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 5(3), 16–24. <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2018/2018-5-3/04.pdf>
- Лібанова, Е., & Позняк, О. (2010). *Населення України. Трудова еміграція в Україні*. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.
- Лібанова, Е. (2022, Травень 06). *До 90% українців планують повернутися, але плани можуть змінюватися*. Мінфін. <https://minfin.com.ua/ua/2022/05/06/84908432/>
- Мазука, Л. (2013). *Українська держава та світове українство: актуальні питання, потенціал і перспективи взаємодії : аналіт. доп.* Національний інститут стратегічних досліджень.
- Малиновська, О. (2012). Урізноманітнення складу населення України під впливом міжнародної міграції: виклики та шляхи реагування. Національний інститут стратегічних досліджень. <http://www.niss.gov.ua/articles/973/>
- Маркусь, В., & Маркусь, Д. (Ред.). *Енциклопедія української діаспори. (ЕУД)*. (1995). Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005100>
- Мелеганч, Г. (2021). Комунікації та ЗМІ українців у Чеській Республіці. <https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2021/>
- Миколюк, О. (2022, Січень 24). Виїхало понад 600 тисяч громадян. *Газета День*. <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayiny/vuyihalo-ponad-600-tysyach-gromadyan>
- Міхеєва, О., & Сусак, В. (2018). *Виклики сучасної міграції: українська спільнота в Парижі: аналіт. звіт*. Український католицький університет.
- Міхеєва, О., & Сусак, В. (2019). *Виклики сучасної міграції: українська спільнота в Польщі: аналіт. звіт*. Український католицький університет.
- МОН пропонує для громадського обговорення проект програми «Я і Україна» з курсу українознавства для суботніх та недільних шкіл українського зарубіжжя (2018, Вересень 24). Міністерство освіти і науки України (МОН). <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proektprogrami-ya-i-ukrayina-z-kursu-ukrayinoznavstva-dlya-subotnih-tanedilnih-shkil-ukrayinskogo-zarubizhzhya>
- Мотрук, С. (2021). Українська громада в Чехії як історичний та соціальний феномен. *Українські громади за кордоном: нові точки відліку: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 22 квітня 2021 р.* (с. 118–123). Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка».

Назарчук, І. (2021, Листопад 24). *Голодомор-геноцид: Україна пам'ятає. Чи визнає більшість світу?* Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/>

Норберт, К. (2021) *Канадська діаспора інформує про Голодомор і вимагає визнання геноциду*. Ukrainian People. <https://ukrainianpeople.us/>

Про СКУ (2022). <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/pro-sku/>

П'ятковська, О. (2021). Динаміка глобальних міграційних потоків з України у розрізі регіонів призначення. *Українські громади за кордоном: нові точки відліку: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 22 квітня 2021 р.* (с. 135–140). Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка».

Перекази в Україну: скільки коштів перераховують з-за кордону. (2021, Січень 26). Слово і діло. <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/26/infografika/>

Підтримай Україну. (2022, Лютий 09). Світовий Конгрес Українців (СКУ). <https://www.ukrainianworldcongress.org/novini/>

Позняк, О. (2021). Проблеми взаємодії держави з українською діаспорою. *Українські громади за кордоном: нові точки відліку: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 22 квітня 2021 р.* (с. 129–135). Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка».

Світовий Конгрес Українців (2021). *Річний Звіт Світового Конгресу Українців 2021.* <https://www.ukrainianworldcongress.org/novini/vyjshov-pidsumkovyj-zvit-sku-za-2021-rik/?lang=uk>

СКУ закликав створити міжвідомчу комісію щодо підтримки українських шкіл за кордоном. (2021, Жовтень 28). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3340571-sku-zaklikav-stvoriti-mizvidomcu-komisiu-sodo-pidtrimki-ukrainskih-skil-za-kordonom.html>

СКУ слідом за Радою закликає Вселенського Патріарха Варфоломія надати автокефалію Православній церкві в Україні. (2016, Червень 19). Interfax-Україна. <https://ua.interfax.com.ua/news/general/351230.html>

СКУМО (2021). Світовий Конгрес Українських Молодіжних Організацій. <https://www.skumo.org/en/2016-07-25-10-05-38/aboutus>

Спеціальний звіт EWL «Воєнні біженці з України. Рік у Польщі» (2023). <https://ewl.com.ua/zvit-voenni-bizhenци-z-ukraini/>

Спілка Освітян Української Діаспори. (2020, Лютий 02). Відкритий лист. *Facebook*. https://www.facebook.com/UnionofUkrainianEducatorsAbroad/posts/619712442137540?__tn__=R

Стадний, Є. (2017, Грудень 19). *Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи*. CEDOS. <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotyru>

Статус закордонного українця надали 217 громадянам 24-х країн. (2021, Березень 18). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/>

Статут української всесвітньої координаційної Ради. (2004). Українська Всесвітня Координаційна Рада (УВКР).

<https://web.archive.org/web/20181005045630/http://www.uvkr.org/statut>

СФУЖО | WFUWO. (2014). *Історія / History*. <http://wfuwo.org/about/>

СФУЛО, Пріоритети і завдання. (2022). Світова Федерація Українських Лемківських Об'єднань. https://sfulo.com/?page_id=220&lang=uk

Трудова міграція: скільки українців працювали за кордоном в 2019–2021 роках. (2021, Березень 18). Слово і Діло. <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/18/infografika/>

Трудова міграція: чи побільшає українських заробітчан у 2022 році (2022, Січень 19). European Business Association (EBA). <https://eba.com.ua/trudova-migratsiya-chy-pobilshaye-ukrayinskyh-zarobitchan-u-2022-rotsi/>

Угорщина: Українська громада, діаспора та міграція. Посольство України в Угорщині. <https://hungary.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/275-ukrajinci-v-ugorshhini>

Українська громада в країнах світу (2019, Жовтень 19). МЗС. <https://mfa.gov.ua/dvostoronnye-spivrobotnictvo/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu>

Український Конгресовий комітет Америки звернувся до Байдена через загрози безпеці України (2022, Січень 4). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news>

Український науковий інститут Гарвардського університету запрошує на Літню школу україністики онлайн (2022, Січень 22). UAPOST.US, Ukrainian American Media. <https://uapost.us/news/ukrayinsjkyu-naukovyyu-institut-garvardsjkogo-universytetu-zapros hue-na-litnyu-shkolu-ukrayinistyky-onlayn/>

Фонд розвитку громад та адвокації (2022). *Світовий Конгрес Українців*. <https://www.ukrainianworldcongress.org/community-development-and-advocacy-fund/?lang=uk>

Центр Разумкова (2022, березень). *Українські біженці: настрої та оцінки*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky>

Чернова, К. (2006). *Етнокультурна ідентичність національної діаспори*. Український соціум, 14–15(3–4), 87–93. <https://doi.org/10.15407/socium2006.03-04.087>

Чолій, Є. (2021, Березень 16). *Українська діаспора є передусім українською, а не тільки іноземною*. Zaxid.net. <https://zaxid.net/ukrayinska-dispora-ye-peredusim-ukrayinskoju-a-ne-tilki-inozemnoju-n1515842>

Ясь, О. (2004). Діаспора. В. А. Смолій (Голова редкол.). *Енциклопедія історії України*. Том 2: Г-Д. Видавництво “Наукова думка”. <http://www.history.org.ua/?termin=Diaspora>

Inbound Internationally Mobile Students by Country of Origin. (2022). UNESCO. <http://data.uis.unesco.org/>

Fiscal Year 2022 Progress Report December. (2022). https://www.uscis.gov/sites/default/files/document/reports/OPA_ProgressReport.pdf

Operational data portal. Ukraine refugee situation. (2023). <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Ukraine immigration measures: Key figures. (2022). <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/ukraine-measures/key-figures.html>

UN. (2019). *International migrant stock UN Department of Economic and Social Affairs Population Division*. <https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimatesmaps.asp?0t0>

РОЗДІЛ 13

Міжнародні організації

На саміті Європейської Ради 23 – 24 червня 2022 р. було прийнято рішення про надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС. Як громадяни України (Рейтинг, 1 – 2 жовтня 2022), так і громадяни країн-членів ЄС (European Commission, September 2022) позитивно сприйняли цю історичну подію. Водночас Єврокомісія висунула низку умов, серед яких: завершити реформу законодавства щодо національних меншин згідно з рекомендаціями Європейської комісії за демократію через право, більше відомої як Венеційської комісії (Delegation of the European Union to Ukraine, 17 June 2022) та імплементувати механізми його реалізації.

У тексті розділу викладено результати вивчення досвіду співпраці України з міжнародними організаціями в питаннях регулювання етнонаціональних відносин в українському соціумі. Важливо, що міжнародні організації є простором інтеракції національно-громадянського й етнічного. Дослідження є базисом для розроблення дорожньої карти трансформації системи етнополітичного управління України згідно з визначеними Єврокомісією умовами, які Україна зобов'язана забезпечити як кандидат на членство в ЄС, що визначає актуальність та своєчасність аналізу теми.

Удосконалення політико-правових засад захисту прав національних меншин України, яке є в переліку вимог, що їх Україна має виконати для вступу до ЄС, повинно включати реформування етнополітичного менеджменту України як цілісної системи. Для вирішення цього завдання запропоновано таке: посилити інституційне забезпечення етнонаціональної політики України шляхом створення профільного міністерства з етнополітики (як довгострокова перспектива); посилення організаційних можливостей та розширення функціональних повноважень *Державної служби України з етнополітики* та свободи совісті (короткострокова перспектива); сформувати та інституціоналізувати дієвий ефективний інструментарій розроблення програм та інших інструментів підготовки й утілення прийнятих регуляторних рішень у сфері етнонаціональних відносин, *зокрема в аспекті* реалізації загальнодержавної та регіональної етнополітики в умовах повномасштабної війни та після неї, з урахуванням факту вимушених переміщень великої кількості осіб різного етнічного походження (особливо Сходу та Півдня України); з'ясувати актуальну етнічну структуру населення в регіонах, а також у місцях тимчасового перебування внутрішньо переміщених осіб усередині країни та українців, які через війну опинилися за кордоном; провести «інвентаризацію» можливостей відновлення та активізації роботи осередків національних меншин в Україні та в інших державах.

Ефективна й безконфліктна життєдіяльність країни з поліетнічним складом населення можлива лише за умови забезпечення прав осіб усіх етносів – громадян України та осіб без громадянства, які живуть на її території, а також виконання ними їхніх обов'язків перед державою згідно з чинним законодавством.

Міжнародні правові механізми. Сучасні підходи міжнародного співробітництва в сфері етнополітики сформувалися після Другої світової війни. В їх інституціоналізації помітну роль відіграла Організація Об'єднаних Націй. За розподілом функцій підрозділів ООН питання захисту та реалізації прав національних меншин перебуває в компетенції Економічної та Соціальної Ради ООН (ЕКОСОП), зокрема – Комісії з прав людини, Комісії з ліквідації расової дискримінації та Комісії з прав дитини. Питання етнополітики належать також до компетенції Підкомісії зі заохочення правозахисної діяльності й захисту прав людини (до 1999 р. – Підкомісія зі запобігання дискримінації та захисту меншин), яка ініціювала підготовку Резолюції 47/135 «Декларація прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин» (1992).

Загальною декларацією прав людини (1948) було проголошено засади й принципи заборони дискримінації та захисту від дискримінації, у тому числі – за ознаками раси, кольору шкіри, мови, релігії, національного походження. У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та Факультативному протоколі (1966) зафіксовано зобов'язання країн, у структурі населення яких є етнічні, релігійні та мовні меншини, не відмовляти особам, що належать до таких меншин, користуватися своєю мовою й культурою та сповідувати свою релігію. Відповідно до Указу Президії ВРУ РСР «Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» (Верховна Рада УРСР, 19 жовтня 1973) ці положення є чинними і сьогодні.

Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, ООН була прийнята 18 грудня 1992 року. У березні 1995 року була прийнята Резолюція ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. 13 вересня 2007 року була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів, Резолюція 61/295. На рівні ОБСЄ (до 1 січня 1995 року – НБСЄ), Ради Європи та інших регіональних міжнародних організацій також сформовано міжнародні правові механізми, які регулюють сферу етнонаціональних відносин.

Серія форумів ОБСЄ, що розпочалася 1975 року в Гельсінкі, стала дуже важливою подією у сфері захисту прав національних меншин, зокрема, завдяки ухваленню Заключного акта від 1 серпня 1975 року. Десятий принцип цього документа полягає в тому, що держави-учасниці, на території яких живуть національні меншини, поважатимуть права осіб, що належать до цих меншин, і створюватимуть для них можливості користування правами людини та основними свободами, захищатимуть їхні законні інтереси. У 1983 році в Мадриді також було акцентовано увагу на питаннях захисту національних меншин. У 1989 році в Відні було актуалізовано проблематику рівноправності меншості з більшістю, права меншин на розвиток своєї культури, збереження культурно-історичних матеріалів, на навчання в межах власної культури (Віденський підсумковий документ НБСЄ, січень 1989 року). 1990 року в Копенгагені йшлося про культурні, релігійні та мовні права національних меншин, було порушено

питання про їхні політичні права (Документ Копенгагенської наради з людського виміру, червень 1990 року). У 1992 році в Гельсінкі було ухвалено документи, які зобов'язували утримуватися від практики переселення осіб, які належать до національних меншин. Також було запроваджено посади Верховного комісара з питань національних меншин, а у 1993 році засновано Фундацію міжнаціональних відносин. Фактично із заснуванням у 1992 році офісу Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин (ВКНМ) розробив низку рекомендацій, спрямованих на запобігання та розв'язання конфліктів. У Гаазьких рекомендаціях щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальній записки до них (1996), Ословських рекомендаціях щодо мовних прав національних меншин (1998) та Лундських рекомендаціях про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті (1999) обґрунтовуються права та механізми реалізації прав національних меншин на освіту й мову та участь у суспільно-політичному житті. Рекомендації щодо використання мов меншин у телерадіомовленні (жовтень 2003 року), Рекомендації з питань поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві (лютий 2006), Большанські/Боценські рекомендації щодо національних меншин у міждержавних відносинах (червень 2008), Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств (листопад 2012), Грацькі рекомендації щодо доступу до правосуддя і національних меншин (листопад 2017) є інструментами запобігання конфліктам серед та за участю національних меншин на ранньому етапі (OSCE. Thematic Recommendations and Guidelines).

У системі інституцій із захисту національних меншин, яка діє на європейському рівні, провідна роль належить Раді Європи, а саме: Комітету міністрів РЄ, Парламентській асамблеї РЄ, Конгресу місцевих та регіональних влад Європи.

Так, у листопаді 1992 року було прийнято Європейську хартію регіональних мов або мов меншин. Після того ухвалено Рекомендації Ради Європи 1201 (1993). У 1993 році було прийнято Віденську декларацію. З метою реалізації визначених Віденською конференцією (Віденська декларація з додатками, жовтень 1993 року) завдань Комітет міністрів Ради Європи у листопаді 1993 року створив тимчасовий Комітет захисту національних меншин (КЗНМ). На 95-й сесії Ради Європи Комітет міністрів прийняв Рамкову конвенцію про захист національних меншин (1 лютого 1995 року), яка стала першим юридично обов'язковим багатостороннім міжнародним документом, присвяченим безпосередньо захисту національних меншин у всіх сферах суспільного життя (ратифіковано 09.12.1997 року).

У реалізації своєї етнонаціональної політики Україна спирається на міжнародні та європейські стандарти.

Національні правові інструменти. Законами України було ратифіковано низку міжнародних правових актів, серед них:

Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» (Верховна Рада України, 9 грудня 1997), підписання відбулося у Страсбурзі 1 лютого 1995 року, від імені України – 15 вересня 1995 року, ратифіковано Україною 09.12.1997 року.

Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» (Верховна Рада України, 17 липня 1997), редакція зі змінами від 13.03.2006, підстава - 3436-IV.

Закон України «Про ратифікацію Протоколів № 12 та 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (Верховна Рада України, 9 лютого 2006), документ 3435-IV, прийняття від 09.02.2006.

Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства» (Верховна Рада України, 19 вересня 2013), підписано 27.10.2005, від імені України підписано – 31.10.2007, ратифіковано – 19.09.2013.

Відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (Верховна Рада України, 15 травня 2003) положення Хартії застосовуються до таких мов національних меншин: білоруська (belarusian), болгарська (bulgarian), гагаузька (gagauz), грецька (greek), єврейська (yiddish), кримськотатарська (crimean tatar), молдавська (moldovan), німецька (german), польська (polish), російська (russian), румунська (romanian), словацька (slovak), угорська (hungarian). Водночас такі мови України, як караїмська (karaim), кримчакська (krimchak), ромська (romani) та русинська (ruthenian), охоплюються лише частиною II Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (стаття 7), тоді як інші мови отримують захист як за частиною II, так і за частиною III (статті 8 – 14) (Committee of Ministers Council of Europe, 27 September 2017).

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин є основним міжнародним договором щодо захисту та збереження мов. Згідно з текстом Преамбули Хартії, «регіональні мови або мови меншин» (Рада Європи, 5 листопада 1992) – це мови, які традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які становлять групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави; та відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави, а також не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів. Багато європейських країн мають на своїй території регіонально розташовані групи населення, які розмовляють іншою мовою, ніж більшість населення, або населення, яке належить до окремих національних меншин, послуговуються кількома мовами. Так, греки Українського Приазов'я, які належать до грецької національної меншини, використовують урумську та румейську мови, які перебувають під загрозою зникнення. Наприклад, греки України також говорять новогрецькою мовою. Відповідно до пункту 11 Пояснювальної записки «Хартія має на меті захищати регіональні мови або мови меншин та сприяти їх розвитку, але це не стосується мовних меншин. З цієї причини акцент робиться на культурний вимір і на використання регіональних мов або мов меншин в усіх аспектах життя їхніх носіїв. Хартія не встановлює індивідуальні або колективні права для носіїв регіональних мов або мов меншин. Тим не менш, обов'язки сторін стосовно статусу цих мов і внутрішнє законодавство, яке повинно бути запроваджено відповідно до положень Хартії,

матимуть очевидний вплив на становище причетних громад та їхніх індивідуальних членів» (Рада Європи, 5 листопада 1992).

Пункт 13 Пояснювальної записки Хартії обґрунтовує, що «Хартія не стосується проблем національних груп, які прагнуть незалежності або змін кордонів, але водночас очікується, що вона зможе допомогти, у зважений та реалістичний спосіб, пом'якшити проблему меншин, чисєю відмінною рисою є їхня мова, шляхом надання їм можливості комфортно почуватися у державі, в яку їх помістила історія. Розширення можливостей для використання регіональних мов або мов меншин у різноманітних сферах життя може, зовсім не посилюючи дезінтегруючі тенденції, лише заохотити групи, які цими мовами розмовляють, забути минулі образи, що перешкождали їм здобути своє місце в країні, де вони мешкають, а також в Європі в цілому» (Рада Європи, 5 листопада 1992). У цілому тональність Хартії співзвучна ідеям Ради Європи, сповнена тезами щодо впровадження міжкультурного та багатомовного підходу, толерантності, намаганнями сприяти тіснішим зв'язкам між людьми, розвиткові співробітництва в Європі та кращому взаєморозумінню між різними групами населення в межах держави, що побудована на міжкультурній основі.

Виконання міжнародних зобов'язань щодо захисту прав осіб, які належать до національних меншин, контролюється спеціальними наглядовими органами Ради Європи – Консультативним комітетом Ради Європи з питань захисту прав національних меншин та Комітетом Рамкової конвенції про захист національних меншин, Комітетом експертів Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, Європейською комісією проти расизму та нетерпимості, Комісаром Ради Європи з прав людини.

Правові регулятори етнонаціональної сфери України почали напрацьовуватися незадовго, а також одразу після здобуття – відновлення державної незалежності в 1991 році ухваленням таких документів: Декларація прав національностей України (Верховна Рада України, 1 листопада 1991), Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (Верховна Рада України, 17 квітня 1991), Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (Верховна Рада України, 23 квітня 1991), Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» (Верховна Рада України, 13 грудня 2022 року), Закон України «Про громадські об'єднання» (Верховна Рада України, 22 березня 2012 року), Закон України «Про інформацію» (Верховна Рада України, 2 жовтня 1992), Закон України «Про медіа» (Верховна Рада України, 13 грудня 2022 року), Закон України «Про рекламу» (Верховна Рада України, 3 липня 1996), Конституція України (Верховна Рада України, 28 червня 1996), Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (Верховна Рада України, 21 травня 1997), Закон України «Про повну загальну середню освіту» (Верховна Рада України, 16 січня 2020 року), Закон України «Про позашкільну освіту» (Верховна Рада України, 22 червня 2000), Закон України «Про громадянство України» (Верховна Рада України, 18 січня 2001), Закон України «Про дошкільну освіту» (Верховна Рада України, 11 липня 2001), Закон України «Про культуру» (Верховна Рада

України, 14 грудня 2010), Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (Верховна Рада України, 17 квітня 2014), Закон України «Про вищу освіту» (Верховна Рада України, 1 липня 2014), Закон України «Про освіту» (Верховна Рада України, 5 вересня 2017), Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (Верховна Рада України, 25 квітня 2019); Закон України «Про корінні народи України» (Верховна Рада України, 1 липня 2021); кодекси України: Кодекс України про адміністративні правопорушення (Верховна Рада УРСР, 7 грудня 1984), Кодекс законів про працю України (Верховна Рада УРСР, 10 грудня 1971), Кримінальний кодекс України (Верховна Рада України, 5 квітня 2001), Цивільний кодекс України (Верховна Рада України, 16 січня 2003), Виборчий кодекс України (Верховна Рада України, 19 грудня 2019) та інші законодавчі акти.

Важливо усвідомлювати, що реформу в етнополітичній сфері неможливо здійснити, якщо ухвалити один закон про національні меншини (спільноти). Внесення змін до окремих документів задля уніфікації термінів та положень має відбуватися системно за окремо розробленою методикою. Така методика може бути прописана в Концепції/Стратегії державної етнополітики України як основного документу цієї сфери.

За тридцять років українські законодавці, вчені та громадські діячі неодноразово поверталися до питань удосконалення законодавства етнополітичної сфери. Вважалося, що таке вдосконалення має відповідати вітчизняним реаліям та викликам і узгоджуватися з міжнародними правозахисними стандартами. Робилися спроби ухвалення базового політико-правового документа (Концепції/Стратегії) державної етнополітики, який би визначив інтегральні цілі, завдання, принципи, пріоритети та механізми реалізації такої політики й визначав засади подальшого законотворення в означеній царині. Однак жоден із внесених до парламенту законопроектів так і не став законом. Політолог Олексій Ляшенко у статті «Державна етнополітика України: науковий і законодавчий аспекти» розглянув напрацьовані за роки незалежності проекти концепцій державної етнополітики України, розкрив еволюцію концептуальних підходів до розроблення нормативно правового акта, який би окреслював мету принципи і завдання етнополітичної політики України та механізми її реалізації з урахуванням реалій українського суспільства, надавав визначення термінів законодавства у сфері етнополітичних відносин (Ляшенко, 2018). Серед них проєкт закону про Концепцію державної етнополітичної політики № 6016 (2000), проєкт закону про Концепцію державної етнополітичної політики № 5659 (2004), проєкт Закону про Концепцію державної етнополітичної політики України № 7615 (2005), проєкт Закону про Концепцію державної етнополітичної політики № 3581 (2008), проєкт Закону про Концепцію державної етнополітичної політики України № 10152 (2012), проєкт Закону про Концепцію державної етнополітичної політики України № 10152-1 (2012), проєкт Закону про Концепцію державної етнополітичної політики України № 2560а (2013). Привертає увагу ґрунтовний проєкт Закону про затвердження Стратегії державної етнополітичної політики № 3106 (2008), автором якого є доктор

політичних наук, професор Віктор Котигоренко, але законопроект був поданий народним депутатом України, як автором законодавчої ініціативи Михайлом Папієвим без посилання на автора проекту. З першоджерелом стратегії можна ознайомитися на сайті журналу Стратегічні пріоритети (Котигоренко, 2008). У 2019 році Експертна рада Міністерства культури з питань етнополітики та Рада етнонаціональних організацій України запропонували своє бачення Концепції державної етнонаціональної політики України від, але документ так і залишився лише проектом.

Європейські інституції неодноразово вказували на невідповідність законодавчої та інституційної системи етнополітичного менеджменту України європейським стандартам (Council of Europe, 2022, 2016, 2009, 2006, 1999). Але ситуація кардинально почала змінюватися тільки з червня 2022 року, коли Україна набула статусу кандидата на вступ до ЄС та, відповідно, повинна завершити реформу законодавства щодо національних меншин згідно з рекомендаціями Венеційської комісії (Delegation of the European Union to Ukraine, 17 June 2022) та забезпечити імплементацію цього законодавства. Зокрема, Україна мала ухвалити й, зрештою, ухвалила нову редакцію закону про національні меншини, що, як відомо, відбулося 13.12.2022 року (на жаль, із численними недоліками, серед яких недостатній баланс між забезпеченням функціонування української мови як державної та захистом мовних прав меншин, зокрема в сфері освіти).

Отже, як одна з умов до вступу до ЄС – закон про національні меншини України має відповідати міжнародним нормам. Тому доцільно проаналізувати стан відповідності цього закону міжнародним нормам станом на 2023 рік.

Листом від 26 січня 2023 року голова Моніторингового комітету Парламентської асамблеї П'єро Фассіно звернувся до Венеційської комісії з проханням надати висновок щодо Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні». Делегація комісії організувала та провела багато зустрічей із зацікавленими сторонами задля підготовки висновку щодо відповідного Закону України. Так, 31 березня 2023 року відбулися переговори із заступником міністра освіти та іншими представниками виконавчої гілки влади України; 20 квітня 2023 року (онлайн) з Урядовим офісом координації європейської та євроатлантичної інтеграції, Радою громадських організацій національних меншин при Міністерстві освіти, Конгресом етнічних спільнот, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Комітетом Верховної Ради України з прав людини, експертами Конституційного Суду, а також представниками національних меншин; 27 квітня 2023 року з українською делегацією в Парламентській асамблеї Ради Європи; 4 – 5 травня 2023 року у місті Києві з Президентом України, Головою Верховної Ради, міністром закордонних справ, віцепрем'єр-міністром з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, міністром юстиції та заступником міністра освіти, а також представниками національних меншин, інших груп громадянського суспільства та міжнародної спільноти.

Висновок був підготовлений на основі коментарів доповідачів та результатів вищезазначених зустрічей. Проект висновку був розглянутий на засіданні Підкомісії з питань захисту національних меншин 8 червня 2023 року. Після обміну думками з головою Державної служби України з питань етнополітичної політики та свободи совісті Віктором Єленським Венеційська комісія ухвалила висновок на 135-му пленарному засіданні (Венеція, 9 – 10 червня 2023 року). Відомо, що висновки та рекомендації Венеційської комісії є документами рекомендаційного характеру та не мають зобов'язальної сили. Попри незобов'язальний характер, Україна традиційно виконує ключові рекомендації висновків Венеційської комісії.

Висновок CDL-AD(2023)021-e (Venice Commission, 12 June 2023) від 12 червня 2023 став важливим лакмусовим папером щодо готовності України до вступу до ЄС з огляду на питання національних меншин.

Венеційська комісія в цілому вітає ухвалення Закону України «Про національні меншини». Водночас, є декілька важливих зауважень, що відповідний Закон України не вносить змін до законодавства про освіту та про державну мову.

Комісія звертає увагу, що всі раніше не враховані рекомендації, надані Венеційською комісією у попередніх висновках у цій сфері, залишаються чинними. У 2017 (Venice Commission, 11 December 2017) та 2019 роках (Venice Commission, 9 December 2019) Венеційська комісія вже представляла висновки щодо мовного законодавства України. Так, Венеційська комісія зазначила, що «мовна політика є надзвичайно складним і чутливим питанням в Україні, яке стало в минулому і може стати в майбутньому джерелом напруженості у відносинах між Україною та спорідненими державами національних меншин України. Це також дуже політизоване питання...» Так, у висновку щодо Закону України «Про освіту» Венеційська комісія зазначила про необхідність внести зміни: і надалі забезпечувати достатню частку освіти мовами меншин на початковому та середньому рівнях, на додаток до викладання державної мови; підвищити якість викладання державної мови; внести зміни до відповідних перехідних положень Закону України «Про освіту», щоб надати більше часу для поступової реформи; звільнити приватні школи від нових мовних вимог відповідно до статті 13 Рамкової конвенції; розпочати, в рамках імплементації Закону України «Про освіту», новий діалог з представниками національних меншин та всіма зацікавленими сторонами щодо мови освіти, забезпечити, щоб імплементація Закону не загрожувала збереженню культурної спадщини національних меншин та безперервності освіти мовами меншин у традиційних школах.

Висновок CDL-AD(2023)021-e (Venice Commission, 12 June 2023) акцентує увагу, що Конституція України розрізняє національні меншини та корінні народи та не згадує спільноти. У той же час висновок аналізує Закон лише з точки зору його відповідності застосовним міжнародним інструментам і стандартам. У міжнародному праві є термін лише «національні меншини», а не «спільноти», водночас трактування цих термінів як синонімів не суперечить міжнародному праву.

Висновок 2023 року містить перелік таких рекомендацій:

1. Відповідно до статті 5 пункту 6 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України», «...Права і свободи осіб, які належать до національних меншин (спільнот), можуть бути обмежені відповідно до закону, якщо таке обмеження є необхідним у демократичному суспільстві. При реалізації та/або захисті прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот), забороняється популяризація або пропаганда держави-терориста (держави-агресора) та її органів, російського нацистського тоталітарного режиму, символики воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну, представників органів влади держави-терористки (держави-агресорки) та їхніх дій, що створюють позитивний образ держави-терористки (держави-агресорки), виправдовують чи визнають правомірною збройну агресію Російської Федерації як держави-терористки проти України, окупацію території України» (Верховна Рада України, 13 грудня 2022). Комісія зауважує, що «...Таке тлумачення зосереджується на конкретній ситуації і, як правило, має з'являтися не в загальному законі про меншини, а скоріше в кримінальному законодавстві...» (Venice Commission, 12 June 2023), та рекомендує розглянути можливість вилучення цього положення до іншого, більш відповідного законодавчого акта, можливо, до спеціального законодавства, що застосовується до «нинішньої надзвичайної ситуації». Водночас, через брутальну «агресію» (за текстом висновку Венеційської комісії, хоча термін «війна» є більш доречним) Російської Федерації проти України було б виправдано передбачити перехідний період під час воєнного стану, коли російській мові не надавався б привілейований статус.

2. Стаття 10(2) передбачає, що «особи, які належать до національних меншин», можуть організовувати публічні заходи мовами меншин. «Громадські об'єднання національної меншини» можуть організовувати культурні та подібні заходи мовами меншин. Висновок вказує на обмеження права на свободу об'єднання, оскільки перешкоджає особам, які не належать до громадського об'єднання національної меншини, організовувати такі заходи. Тому комісія рекомендує переглянути статтю 10 та передбачити в самому Законі України критерії для прийняття методології задля забезпечення використання мов меншин у контактах з адміністративними органами відповідно до міжнародних стандартів. Відповідно, це стосується і питання дубляжу фільмів мовами меншин, яке потребує конкретизації та доопрацювання.

3. Комісія звергає увагу на необхідність доопрацювання положень щодо забезпечення права на доступ до засобів масової інформації мовами меншин відповідно до статті 40 Закону України «Про ЗМІ» від 13 грудня 2022 року.

4. Комісія також відреагувала на статтю 19, щодо центрів національних меншин (спільнот). За висновком комісії, пункт 3 передбачає широкі повноваження відповідним державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування щодо порядку їх створення, основних напрямів та форм діяльності, що вітається. Однак було б доцільно сформулювати Закон більш чітко щодо складу, повноважень та завдань центрів. Водночас, задля забезпечення єдиних умов щодо

створення і функціонування Центрів національних меншин (спільнот) у відповідних адміністративно-територіальних одиницях на території України, визначення прозорого механізму щодо розгляду ініціативи громадських об'єднань національних меншин (спільнот) щодо їх створення ДЕСС запросила 1 червня 2023 року до публічного обговорення проекту Порядку утворення та функціонування Центру національних меншин (спільнот) (ДЕСС, 1 червня 2023).

5. Принцип пропорційності має бути враховано в контексті видання книг; щодо перекладу українською мовою інформації про публічні заходи на прохання відвідувачів (глядачів), права на організацію заходів мовами меншин для всіх осіб; щодо перекладу офіційних написів та загальної інформації мовою меншини; у контексті трансформації шкільної системи мовами меншин. У своєму висновку 2017 року Венеційська комісія висловила кілька занепокоєнь та запропонувала рекомендації з метою дотримання міжнародних та європейських стандартів щодо прав меншин в освіті:

– «повною мірою використовувати гнучкість, передбачену частиною 4 статті 7 Закону України «Про освіту» (Верховна Рада України, 5 вересня 2017), при ухваленні імплементаційного законодавства для забезпечення значного рівня викладання офіційними мовами ЄС для відповідних меншин;

– продовжувати забезпечувати достатню частку освіти мовами меншин у початковій та середній школі, на додаток до вивчення державної мови;

– покращити якість викладання державної мови;

– внести зміни до перехідних положень Закону України «Про освіту», забезпечити довший перехідний період для поступового здійснення реформи;

– звільнити приватні школи від нових мовних вимог відповідно до статті 13 Рамкової конвенції;

– розпочати в межах виконання Закону України «Про освіту» новий діалог із представниками національних меншин та усіх зацікавлених сторін щодо мовного питання в освіті;

– забезпечити, щоб виконання Закону не загрожувало збереженню культурної спадщини меншин та безперервності вивчення мов меншин у традиційних школах» (Venice Commission, 11 December 2017).

Згідно з аналітичною довідкою Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, ключові рекомендації Венеційської комісії були виконані Україною:

«1. Приватні школи звільнено від нових мовних вимог: 16 січня 2020 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про повну загальну середню освіту», який набрав чинності. Частина 10 статті 5 закріплює: «Приватні заклади освіти, що забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти за кошти фізичних та/або юридичних осіб, мають право вільного вибору мови освітнього процесу (крім закладів освіти, що отримують публічні кошти) та зобов'язані забезпечити опанування учнями державної мови відповідно до державних стандартів».

2. Продовжено перехідний період імплементації нових освітніх моделей. Особи, які навчаються мовами меншин, котрі є офіційними мовами ЄС, продовжують таку освіту до 1 вересня 2023 року (початковий варіант – до 1 вересня 2020 р.).

3. Використано гнучкість рамкового Закону України «Про освіту» для врахування потреб різних національних меншин та мовних особливостей: відповідні деталізовані положення було закріплено в Законі України «Про повну загальну середню освіту» (Верховна Рада України, 16 січня 2020), а також у низці підзаконних актів. У статті 5 Закону України «Про повну загальну середню освіту» визначено модель навчання державною і рідною мовами для закладів загальної середньої освіти з класами (групами) з навчанням мовами, що належать до офіційних мов Європейського Союзу. Пропонована в статті 5 згаданого Закону модель передбачає додавання в міру готовності дитини інших предметів для вивчення української мови, щоб таким чином дитина оволоділа значно краще термінологією. При цьому ця модель визначає лише обсяги часу, відведені на викладання тією чи іншою мовою. Водночас заклад освіти визначає у своїй освітній програмі, які саме предмети, з якого класу та якою мовою викладати» (ДЕСС, Щодо висновку Венеційської комісії, доступ до сайта 23.07.2023).

Венеційська комісія у висновку 2023 року повторно аналізує положення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (Верховна Рада України, 25 квітня 2019). Водночас наголошує, що не в змозі розглянути всі обмеження права на вільне використання мови національних меншин, а лише ті, які не були змінені Законом України від 13 грудня 2022 року «Про національні меншини (спільноти)». Тому Венеційська комісія вважає доречним повторити критику цих положень, яку вона висловила у своєму висновку щодо Закону про українську мову як державну, основні висновки якого можна підсумувати таким чином наступним чином (Venice Commission, 12 June 2023):

1. Переглянути положення в інших законах, що містять обмеження свободи використання мови меншини та диференційоване ставлення до мов меншини, у світлі попередніх висновків Венеційської комісії.

Ст. 22 (2) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» передбачає, що «наукові публікації оприлюднюються державною мовою, англійською мовою та/або іншими офіційними мовами Європейського Союзу». Венеційська комісія у своєму висновку зазначила, що це положення є порушенням свободи виявлення поглядів та академічних свобод осіб, які бажають зробити наукову публікацію мовами ЄС. Крім того, комісія вважає, що таке диференційоване ставлення до мов не видається виправданим.

2. Положення, у якому йдеться, що мовою поширення і показу національних фільмів має бути українська мова з діалоговою складовою звукової доріжки, виконаною українською мовою, та яке передбачає, що національні фільми можуть демонструватися кримськотатарською мовою або іншими мовами корінних народів, Венеційська комісія у своєму висновку розкритикувала, адже таке положення передбачає «додаткову роботу і витрати» і для того, щоб воно було пропорційним законній меті, яку воно ставить перед собою, уряд «повинен забезпечити фінансування для підтримки перекладу». Крім того, комісія заявила, що принцип недискримінації було порушено, оскільки виняток для кримськотатарської мови або інших мов корінних народів не поширюється на національні меншини.

3. Стаття 23(8) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» передбачає, що «мовою туристичного та екскурсійного обслуговування є державна мова». Ці послуги зазвичай надаються групам туристів, серед яких можуть бути громадяни та негромадяни України. Було б нереалістично очікувати, що постачальник таких послуг буде щоразу перевіряти, чи є його клієнти громадянами цієї країни, і не відповідати на запитання іншою мовою, поставлене клієнтом, який не є зазначеним громадянином. Людина не повинна бути покарана за це.

4. Частина 1 статті 32 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» передбачає, що мовою реклами є українська мова. Відповідно до частини 2 статті 32 робиться виняток для реклами однією з офіційних мов Європейського Союзу в друкованих засобах масової інформації. Венеційська комісія зазначила у своєму висновку: «Оскільки комерційне вираження поглядів також гарантується положеннями про свободу вираження поглядів, принципом має бути свобода рекламодавця обирати мову, якою він хоче розміщувати рекламу, включаючи мови меншин...».

5. Комісія, аналізуючи статтю 34 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», звернула увагу, що неможливість використання мов національних меншин під час проведення національних або місцевих спортивних заходів є порушенням права на свободу виявлення поглядів.

6. Критики також зазнала стаття 37 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», яка накладає зобов'язання на політичні партії та інші юридичні особи (громадські організації) ухвалювати «свої установчі документи та рішення» українською мовою та використовувати її у своїй діяльності та у відносинах з органами державної влади. Венеційська комісія зазначила, що «...це зобов'язання є обмеженням свободи об'єднання, що передбачає право на самоорганізацію».

Згідно з висновком Венеційської комісії, утиски української мови, що історично склалися, можуть привести до вживання позитивних заходів, спрямованих на просування української мови, але не виправдовує позбавлення інших мов меншин – зокрема російської, а також багатьох інших мов – та їхніх носіїв, які проживають в Україні, захисту, що надається іншим мовам, та не виправдовує позбавлення Україною захисту, який надається іншим мовам та їхнім носіям, з погляду прав людини в цілому.

Описані рекомендації Венеційської комісії були сприйняті неоднозначно. Символічно, що в день засідання Венеційської комісії Верховна Рада України ухвалила внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо відтермінування поступового збільшення кількості навчальних предметів українською мовою у школах з навчання мовами національних меншин до 1 вересня 2024 року. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті також приділяє увагу розробленню Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» (Кабінет Міністрів України, 12 травня 2023) (концепція якої була затверджена урядом) з урахуванням пропозицій представників націо-

нальних спільнот, висловлених під час широких консультацій. Також у процесі розроблення – методологія щодо особливостей використання мов національних меншин. Про що було повідомлено віцепрем'єр-міністеркою з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України Ольгою Стефанішиною на офіційній сторінці у фейсбуці (Фейсбук, 13 червня 2023).

Народний депутат України Володимир В'ятрович гостро відреагував на рекомендації комісії щодо скасування норм, які захищають українську мову, серед яких вимоги Закону України «Про медіа», що українською мовою має бути 90% програм на загальноукраїнських і 80% на регіональних каналах, а також закону про мову, що 50% асортименту книжок у книгарнях має бути українською, та ін.

Відповідно, не можна не вказати на дискусійність цього висновку Венеційської комісії в частині захисту російської мови, враховуючи наслідки повномасштабної війни Росії проти України з метою геноциду українського народу.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Після 24 лютого 2022 року значно ускладнилися умови, в яких Україна має удосконалювати правові засади своєї етнополітики. Російська Федерація розпочала повномасштабну збройну агресію (війну) проти України. Ця війна, як наголошують експерти, виявила й викристалізувала ознаки кризи функціонування ООН, яка наразі не належно спроможна відповідати меті її створення. Напередодні річниці війни на надзвичайній спеціальній сесії ГА ООН у Нью-Йорку була ухвалена резолюція щодо спільного заклику до Росії вивести негайно всі війська з території України. За резолюцію проголосувала 141 країна-член ООН, утрималися – 32. Проти проголосували 7 країн – Росія, Білорусь, Сирія, КНДР, Еритрея, Нікарагуа та Малі. Попри декларативність документів ООН і потребу реформування цієї установи подібні документи таки мають важливе значення та показують питому вагу держав у світі.

Водночас набули більшої ваги регіональні європейські організації, у випадку України – це Європейський Союз. Для трансформації етнополітичного менеджменту України згідно з умовами Єврокомісії, які Україна має виконати як кандидат на членство в ЄС, пропонуємо **таку «дорожню карту»** цієї роботи:

1. На порядку денному подальша модернізація законодавства про національні меншини відповідно до параметрів Рамкової Конвенції Ради Європи про захист національних меншин. Для досягнення цієї мети мав бути оновленим Закон України «Про національні меншини (спільноти) України». Прийнятий 13.12.2022 року Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» зберіг багато недоліків, на які звертали увагу експерти Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу, вчені Національної академії наук України. Ужите в названому законі формулювання «національні меншини (спільноти) України» не узгоджується з термінологією Конституції України. Також у документі має місце недостатньо чітке розрізнення

термінів і понять «національні меншини (спільноти) України» у новоприйнятому профільному законі та «корінні народи України» в Законі України «Про корінні народи України». Відповідні дефініції мають спільні ознаки в частині того, що особи, які належать до цих груп українських громадян, не є етнічними українцями, традиційно проживають на території України, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою належність до відповідної групи. Передбачено, що громадським об'єднанням національних меншин (спільнот) може надаватися на конкурсних засадах фінансова підтримка на виконання програм (проектів, заходів) за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, але порядок фінансової підтримки громадських об'єднань з місцевих бюджетів має визначатися відповідними органами місцевого самоврядування. Не вистачає потрібної конкретики й чіткості описові в тексті закону щодо повноважень центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики стосовно національних меншин та реалізацію цієї політики. На нашу думку, єдиним органом з повноваженнями формування та реалізації етнічної політики та політики забезпечення свободи совісті в перспективі має стати профільне міністерство (наразі це Державна служба з питань етнополітики та свободи совісті). Не прописано механізми організації роботи Центрів національних меншин (спільнот) та ін.

Пропонуємо залучити до обговорення необхідних змін до закону вчених Національної академії наук України та інших профільних інституцій.

2. Документ, який визначав би основи (засади) державної етнополітики України, потрібен ще й для того, щоб усунути наявну нині термінологічну плутанину та організувати в систему механізми регулювання вітчизняної етнонаціональної сфери.

Так, Віктор Котигоренко та Май Панчук обґрунтовано пропонували імплементувати до українського законодавства такі дефініції термінів етнополітики, як: *«державна етнонаціональна політика* (державна етнополітика) України – система ідей, цілей, завдань, принципів, правових регуляторів, рішень і дій держави у сфері етнонаціональних відносин; *етнонаціональні відносини в Україні* – це відносини між особами, групами осіб, організаціями, установами та іншими суспільними утвореннями з приводу питань консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України; *українська нація (український народ)* – громадяни всіх національностей, які продовжують багатовікову історію українського державотворення, дбають про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуються про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнуть розвивати та зміцнювати демократичну, соціальну, правову Українську державу; *національність* – усвідомлення особою своєї належності до певної групи, об'єднаної схожими уявленнями про її (групи) етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність і подібність громадянських інтересів і цінностей та яка має спільну історичну самоназву; *українці* – особи, які усвідомлюють свою

належність до найчисленнішої серед населення України етнічно самобутньої групи, історична самоназва якої відповідає традиційній назві простору, що є територією держави Україна, а також особи всіх національностей, які є громадянами України; до національних меншин України належать групи громадян, які не є етнічними українцями, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою, підтримують давні, міцні та безперервні зв'язки з Україною; корінні народи України – групи громадян, чий почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою відображають генезис цих груп на просторі, що є територією Української держави, де проживає більшість осіб, які належать до цих груп і які не є етнічними українцями» (Котигоренко & Панчук, 2020).

3. На часі зміни до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (Верховна Рада України, 6 вересня 2012) в частині посилення відповідальності за факти дискримінації саме за національною (етнічною) ознакою.

4. Питання судової реформи залишається актуальним та перебуває на порядку денному європейських інституцій (Європейської комісії проти расизму та нетерпимості). Сьогодні знову є сенс наголосити на необхідності оновлення ст. 161 Кримінального кодексу України задля покращення механізму його застосування.

5. В умовах повномасштабної війни Росії проти України загострилася дискусія на тему статусу російської мови в Україні. Багато науковців і політиків аргументують доцільність внесення змін до ст. 11 Конституції України, якою гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Поширеною практикою сьогодення стала заборона викладання російською мовою в вузах України. Постійно ведуться експерти дискусії щодо законності таких заборон.

6. Після війни, в умовах повернення міжнародно визнаних кордонів України 1991 року та повернення вимушених переселенців з-за кордону, необхідно невідкладно провести перепис населення, серед чільних завдань якого – з'ясування етнічної та етномовної структури населення України в її загальнонаціональному, регіональних та місцевих вимірах. Необхідне регулярне проведення спеціалізованих соціологічних досліджень для вивчення та моніторингу етнополітичної ситуації з метою розроблення, постійного вдосконалення й реалізації дієвої довгострокової та оперативної державної етнополітики.

7. Не можна забувати і про таке актуальне питання, як оновлення реєстру національних меншин України та юридично прописати процедури набуття етнічно відмінними групами громадян статусу національної меншини. Є підстави вважати, що етнічна структура українського соціуму зазнала значних змін за час після Всеукраїнського перепису населення України 2001 року, а також буде змінюватися внаслідок переміщення територією держави та за її кордони громадян України різної етнічної належності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Верховна Рада України. (1991, Квітень 17). *Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років* : Закон України. (№ 962-ХІІ). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>
- Верховна Рада України. (1991, Квітень 23). *Про свободу совісті та релігійні організації* : Закон України. (№ 987-ХІІ). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
- Верховна Рада України. (1991, Листопад 1). *Декларація прав національностей України* : Декларація. (№ 1771-ХІІ). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text>
- Верховна Рада України. (1992, Жовтень 2). *Про інформацію* : Закон України. (№ 2657-ХІІ). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
- Верховна Рада України. (1996, Липень 3). *Про рекламу* : Закон України. (№ 270/96-ВР). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Верховна Рада України. (1996, Червень 28). *Конституція України* : Закон України. (№ 254к/96-ВР). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Верховна Рада України. (1997, Грудень 9). *Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин* : Закон України. (№ 703/97-ВР). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703/97-%D0%B2%D1%80#Text>
- Верховна Рада України. (1997, Липень 17). *Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції* : Закон України. (№ 475/97-ВР). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>
- Верховна Рада України. (1997, Травень 21). *Про місцеве самоврядування в Україні* : Закон України. (№ 280/97-ВР). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
- Верховна Рада України. (2000, Червень 22). *Про позашкільну освіту* : Закон України. (№ 1841-ІІІ). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text>
- Верховна Рада України. (2001, Квітень 5). *Кримінальний кодекс України* : Кодекс України. (№ 2341-ІІІ). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
- Верховна Рада України. (2001, Липень 11). *Про дошкільну освіту* : Закон України. (№ 2628-ІІІ). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text>
- Верховна Рада України. (2001, Січень 18). *Про громадянство України* : Закон України. (№ 2235-ІІІ). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>
- Верховна Рада України. (2003, Січень 16). *Цивільний кодекс України* : Кодекс України. (№ 435-ІV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
- Верховна Рада України. (2003, Травень 15). *Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин* : Закон України. (№ 802-ІV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text>
- Верховна Рада України. (2006, Лютий 9) *Про ратифікацію Протоколів № 12 та 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод* : Закон України. (№ 3435-ІV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3435-15#Text>
- Верховна Рада України. (2010, Грудень 14). *Про культуру* : Закон України. (№ 2778-VI). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>
- Верховна Рада України. (2012, Березень 22). *Про громадські об'єднання* : Закон України. (№ 4572-VI). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>
- Верховна Рада України. (2012, Вересень 6). *Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні* : Закон України. (№ 5207-VI). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

Верховна Рада України. (2013, Вересень 19). *Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства : Закон України.* (№ 581-VII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-18#Text>

Верховна Рада України. (2014, Квітень 17). *Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою : Закон України.* (№ 1223-VII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1223-18#Text>

Верховна Рада України. (2014, Липень 1). *Про вищу освіту : Закон України.* (№ 1556-VII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

Верховна Рада України. (2017, Вересень 5). *Про освіту : Закон України.* (№ 2145-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Верховна Рада України. (2019, Грудень 19). *Виборчий кодекс України : Кодекс України.* (№ 396-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

Верховна Рада України. (2019, Квітень 25). *Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України.* (№ 2704-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

Верховна Рада України. (2020, Січень 16). *Про повну загальну середню освіту : Закон України.* (№ 463-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

Верховна Рада України. (2021, Липень 1). *Про корінні народи України : Закон України.* (№ 1616-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>

Верховна Рада України. (2022, Грудень 13). *Про медіа : Закон України.* (№ 2849-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#n2349>

Верховна Рада України. (2022, Грудень 13). *Про національні меншини (спільноти) України : Закон України.* (№ 2827-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>

Верховна Рада УРСР. (1973, Жовтень 19). *Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права : Указ Президії ВРУ РСР.* (№ 2148). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08#Text>

Верховна Рада УРСР. (1984, Грудень 7). *Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-24) : Кодекс України.* (№ 8073-X). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. (2023, Червень 1). *Порядок утворення та функціонування Центру національних меншин (спільнот).* <https://dcss.gov.ua/dcss-zaproshuie-do-publichnoho-obhovorennia-proiektu-poriadku-utvorennia-ta-funktsionuvannia-tsentru-natsionalnykh-menshyn-spilnot/>

Державна служби України з етнополітики та свободи совісті. *Щодо Висновку Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) № 902/2017 від 11 грудня 2017 р. стосовно статті 7 Закону України «Про освіту».* <https://dcss.gov.ua/ethnopolitics/>

Кабінет Міністрів України. (2023, Травень 12). *Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року : Розпорядження.* (№ 429-р). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2023-%D1%80#Text>

Котигоренко, В. О. (2008). *Щодо стратегії державної етнополітичної політики Стратегічні пріоритети. №1.*

Котигоренко, В., & Панчук, М. (2020). Проблеми термінології законодавства, що регулює етнополітичні відносини в Україні. *Український соціум 1(72).* <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/1-72-2020/problemu-terminolohii-zakonodavstva-shcho-rehuliuiet-etonatsionalni-vidnosyny-v-ukraini/>

Ляшенко, О. О. (2018). Державна етнополітика України: науковий і законодавчий аспекти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2018_6_17

Офіс Віцепрем'єрки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. (2023, Червень 13). *Венеційська комісія опублікувала висновок щодо Закону України «Про національні мови (спільноти)»*.

Фейсбук. <https://www.facebook.com/UA.EU.NATO/posts/pfbid032292TTjqwMEdnhKxgaSuvaTobVSDSEYNBQuWQfkNeYixfRpdZy2ZdM2WUCCh5BRpNI>

Рада Європи. (1992, Листопад 5). *Європейська хартія регіональних мов або мов меншин*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text

Рада Європи. (1992, Листопад 5). *Європейська хартія регіональних мов або мов меншин та Пояснювальна записка*. <https://rm.coe.int/belarus-brochure-ua-pdf/16807412ca>

Соціологічна група «Рейтинг» (2022, Жовтень 1 – 2). *Динаміка зовнішньополітичних настроїв населення*. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_zovn_shn_o-pol_tichnih_nastro_v_naselennya_1-2_zhovtnya_2022.html

Committee of Ministers Council of Europe. (2017, September 27). *1295th meeting. 10 Legal questions. 10.4 European Charter for Regional or Minority Languages. Third report of the Committee of Experts in respect of Ukraine : Document*. (CM(2017)97). § 1. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=090000168073cdfa

Council of Europe. *Ukraine: 5th report received on 10 January 2022, 4th report received on 30 May 2016, 3rd report received on 7 May 2009, 2nd report received on 8 June 2006, 1st report received on 2 November 1999*. <https://www.coe.int/en/web/minorities/ukraine>

Delegation of the European Union to Ukraine. (2022, June 17). *EU Commission's Recommendations for Ukraine's EU candidate status*. https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu-commissions-recommendations-ukraines-eu-candidate-status_en?s=232

European Commission. (2022, September). *Standard Eurobarometer 97 – Summer*. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2693>

OSCE. *Thematic Recommendations and Guidelines*. <https://www.osce.org/hcnm/thematic-recommendations-and-guidelines>

Venice Commission. (2017 December 11). *Ukraine - Opinion on the provisions of the Law on Education of 5 September 2017, which concern the use of the State Language and Minority and other Languages in Education, adopted by the Commission at its 113th Plenary Session : Document*. (CDL- AD(2017)030-e). [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2017\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2017)030-e)

Venice Commission. (2019 December 9). *Ukraine - Opinion on the Law on Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language, adopted by the Venice Commission at its 121st Plenary Session : Document*. (CDL-AD(2019)032-e). [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)032-e)

Venice Commission. (2023 June 12). *Ukraine - Opinion on the Law on national minorities (communities), adopted by the Venice Commission at its 135th Plenary Session : Document*. (CDL- AD(2023)021-e). [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2023\)021-e#](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)021-e#)

РОЗДІЛ 14

Російська Федерація: ідеологія та практика «русского міра»

Надаючи особливого значення з'ясуванню спроможностей зовнішнього впливу на громадянську та етнічну ідентичності українців, видається доцільним виокремити аналіз агресивного характеру зовнішньої й внутрішньої політики Російської Федерації, ідеології рашизму й практики «русского міра». Нинішня війна РФ проти України остаточно викрила геноцидний характер і підступні наміри багатоміліардної злочинної стратегії Московії, спрямованої на знищення української нації та її державності. Вона актуалізувала необхідність поглибленого аналізу підготовки агресії, формування людиноненависницької ідеології рашизму, розгортання агентурної й підривної діяльності, насадження практики «русского міра». Вся історія боротьби українського народу за національне визволення й власну державність, її суверенність і міжнародну суб'єктність переконливо засвідчує намагання Росії перешкодити цьому процесу. Одразу після проголошення незалежності України Російська Федерація розгорнула політичну, економічну, культурну, духовну та інформаційну експансію, намагаючись зберегти її у сфері своїх великодержавних інтересів, посилити свій колоніальний вплив та відновити у різних формах міф про велич Російської імперії.

Звичайно, тотальна криза, а відтак крах СРСР підштовхнули проімперські сили до пошуку нового ідеологічного наповнення великодержавної ідеї РФ з метою її самозбереження як спадкоємиці царської та комуністичної Росії, подолання розмитості пострадянської ідентичності, вироблення стратегії геополітичного домінування на теренах колишнього СРСР (Киридон, 2023). До її складових, як стверджував І. Зевельов, належать насамперед дві концепції. Перша – твердження про те, що Росія має залишатися великою, потужною і самодостатньою державою, стати бастионом усіх консервативних сил, що борються проти революцій, хаосу та ліберальних цінностей, що насаджуються США та Європою. Друга – насадження міфу про існування великого російського світу («русского міра») та російської цивілізації, відмінної від західної й як такої, що виходить за державні кордони власне РФ (Зевелев, 2014). Отже, у російській геополітичній думці не існує концепцій щодо визначення власних природних кордонів, власних масштабів. У ній переважають такі категорії, як «сфери виняткових інтересів», «зони впливу», «ареал розселення російськомовного населення», «ближнє зарубіжжя», «євразія». Наслідком цього стали формування так званої «нової російської нації» і специфічне ставлення до національного питання як такого, що свідчить про відсутність чіткої межі застосування методів внутрішньої та зовнішньої політики й наявність проблем у відносинах з будь-якою сусідньою державою, якщо тільки вона не погоджується на роль сателіта. Ідеологічно така політика найбільш повно реалізується доктриною т. зв. «русского міра» (Горелов, Моця & Рафальський, 2017, с. 215–216).

Концепт «русский мір» був задуманий як один із інструментів розмивання української та інших ідентичностей задля посилення зовнішньо-

політичного впливу РФ на пострадянському просторі. В усіх складових суспільного життя робилися спроби нав'язати наратив «русского міра», під яким розуміється спільнота людей, об'єднаних поглядами на домінуючу роль й місце російської мови та культури, історичної пам'яті й цінностей, лояльністю до політики Російської Федерації і її керівництва, а також підтримкою світоглядних орієнтирів Російської православної церкви, російської мови й культури (Ніколаєць, 2022, с. 539). Стосовно України ідеологи «русского міра» нав'язують парадигму «спільної історії», «одного народу», «роздільного народу», міф про споконвічну належність українських теренів до Російської імперії, про штучний характер української державності. Спочатку термін «русский мір» трактувався як «м'яка сила», спрямована на підтримку та захист культурних інтересів співвітчизників. Так, у 2006 р. В. Путін вважав, що «русский мір» може й має об'єднати всіх, для кого дороге російське слово і російська культура, де б вони не жили, у Росії чи за її межами (Русский мир, 2015). Ця нав'язлива ідея поступово еволюціонувала від поетичної метафори до ідеологічного концепту й політичної технології. У вузькому розумінні «русский мір» – ідеологема, що обґрунтовує унікальність Росії, «російської (або ж «євразійської») цивілізації», росіян («русских») з метою вмотивування претензій останніх на регіональне, а то й світове лідерство. У широкому розумінні «русский мір» – системна ідеологічна технологія, підпорядкована стратегії російської зовнішньої політики, спрямована на реінтеграцію до сфери політичного та економічного домінування Росії пострадянського простору; підвищення впливу РФ на суспільно-політичну ситуацію в країнах, де існує російськомовна діаспора; системну дестабілізацію західної цивілізації; демонтаж сучасного світоустрою, створення нових геополітичних союзів на засадах протистояння поширенню лібералізму та демократії; стратегічно – ідеологічна основа та інструмент російської геополітичної експансії (Смолій & Якубова, 2018, с. 13–14).

Ідеологи та пропагандисти «русского міра» (М. Гефтер, А. Дугін, К. Ернст, Д. Кисельов, А. Кураєв, С. Кургінян, Е. Лімонов, А. Мігранян, Н. Міхалков, Г. Павловський, З. Прилепін, А. Проханов, Т. Сергєйцев, М. Сімонян, В. Соловійов, Г. Сурков, В. Цимбурський, К. Шахназаров) сподівалися втягнути Україну у євразійський простір через її участь у проекті створення панросійської ідентичності шляхом реалізації таких угод між країнами-членами СНД, як «Угода про гуманітарну співпрацю держав-учасниць СНД» (2005 р.) та «Угода про міждержавний фонд гуманітарної співпраці держав-учасниць СНД» (2006 р.), якими передбачалася співпраця у гуманітарній сфері, зокрема, у культурі, освіті, науці, архівній справі, інформації та масовій комунікації, спорті, туризмі, роботі з молоддю. З часом захист прав російських співвітчизників став основним положенням концепту «русский мір», був поглинутий ним. До категорії «співвітчизники», як це було зафіксовано в російському законодавстві, віднесли не лише громадян Росії, а й усіх, хто спілкується російською мовою й вважає її рідною. Згідно з «Концепцією підтримки Російською Федерацією співвітчизників за кордоном на сучасному етапі» (2001 р.) та іншими нормативно-правовими документами Росія наділила себе

правом застосовувати всі засоби захисту своїх «співвітчизників» у разі їх дискримінації. Законодавча база РФ стала основою для її неоімперської політики впливу на власну діаспору у пострадянських країнах, тиску на їхні уряди для прийняття вигідних для Кремля рішень. Відхилення від політики задоволення потреб російського та російськомовного населення фактично трактувалися кремлівською стороною як дискримінація за етнічною чи мовною ознакою (Коцур & Новородовський, 2022, с. 614–615). Особливий вплив на формування проросійських настроїв мала Міжнародна рада російських співвітчизників, створена у жовтні 2002 р., яка ставила своїм завданням об'єднання російської діаспори та популяризацію власної культури серед етнічних росіян, які проживають за межами країни (Яремчук, 2016, с. 253).

На поширення «русского міра» спрямована Концепція зовнішньої політики РФ 2008 р., яка ставила завдання захищати «права та законні» інтереси російських громадян і співвітчизників, що проживають за кордоном, на основі міжнародного права та чинних двосторонніх угод, розглядаючи багатомільйонну російську діаспору – «русській мір» – як партнера, у тому числі у справі розширення та зміцнення простору російської мови та культури. В оновленій у лютому 2013 р. Концепції, насамперед, акцентується значення у сучасному світі найперше «цивілізаційної ідентичності». Тобто не цінностей (що є актуальним для західного світобачення), а саме ідентичностей (Кармазіна, 2016, с. 68). Концепція була зорієнтована на застосування «м'якої сили», у сенсі використання в міжнародній політиці інформаційних, гуманітарних та культурних механізмів, спрямованих на зміцнення позицій Росії на міжнародній арені. Реалізація цих положень давала Кремлю надію на зміцнення свого впливу на пострадянському просторі (Яблонський & Здіорук, 2014), поширенні його на інші країни світу. Інструментами реалізації офіційної культурної політики РФ у координатах РМ мали слугувати такі організації, як Федеральне агентство у справах Співдружності Незалежних Держав, співвітчизників, що проживають за кордоном, із міжнародного гуманітарного співробітництва (Росспівробітництво) та Фонд «Русській мір». У 2007 р. президентським указом було засновано Фонд «Русській мір». Фонд «Русській мір» фінансово підтримував «не лише росіян, не лише співвітчизників у країнах близького і далекого зарубіжжя, емігрантів, вихідців з Росії та їхніх нащадків, а й іноземних громадян, що говорили російською мовою, вивчали або викладали її, усіх тих, хто щиро цікавився Росією, кого хвилювало її майбутнє... Русській мір – мір Росії» (Магда, 2016, с. 69). Станом на 2014 р. під егідою Фонду працювало 100 «Русських центрів» у 45 країнах і 145 «Кабінетів Русского міра» у 56 країнах (Жиридон, 2023). Росспівробітництво було створене у вересні 2008 р. указом президента РФ як федеральний орган державної влади, підвідомчий Міністерству закордонних справ РФ.

Намагаючись легітимізувати незаконну окупацію Криму, частини Донецької та Луганської областей, запобігти запровадженню санкцій, РФ 30 листопада 2016 р. оновила Концепцію зовнішньої політики, в якій путінський режим висловлював зацікавленість у розвитку різноманітних політичних,

економічних, культурних та духовних зв'язків з Україною на основі взаємоповаги, розбудови партнерських відносин за дотримання своїх національних інтересів (Довгань, 2023). Остання версія Концепції була ухвалена 31 березня 2023 р. на тлі невдачі повномасштабного наступу Росії в Україні, посилення ізоляції країни на міжнародній арені. Відсутність згадок про Україну в тексті цієї Концепції сприймається певною мірою й як прагнення відмовити в суб'єктності нашій державі, й як неготовність публічно сформулювати цілі війни проти України. У Концепції Росія позиціонується як «євразійська» та «євротихоокеанська» держава, унікальна держава-цивілізація, що формує окрему культурно-цивілізаційну спільноту «руського міра» (Ярмоленко, 2023).

Отже, аналіз сукупності ідей Концепції зовнішньої політики РФ і концепції «руського міра» свідчить, що російськомовність стала своєрідною стигмою, яка не дає індивіду жодної можливості вийти за межі «цивілізаційної ідентифікації». Остання ж, за російським трактуванням, базується на мові, культурі, «спільній історії», православ'ї, в ієрархії ідентичностей стає домінуючою. Російськомовні потрапляють у «пастку» цивілізаційної ідентичності. Мова, релігія, історія та ін. фактори, таким чином, політизуються, як і сам феномен цивілізаційної ідентичності (Кармазіна, 2016, с. 69).

Повернення В. Путіна на посаду президента РФ у 2012 р. започаткувало новий етап ескалації зовнішньополітичного впливу Росії на країни СНД. За його ініціативи, Рада Федерації Федеральних зборів Російської Федерації ухвалила постанову «Про заходи із зміцнення співпраці з державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав, міжнародного гуманітарного співробітництва, підвищення якості роботи з співвітчизниками, які проживають за кордоном». Вона передбачала активізацію міжнародного гуманітарного співробітництва, підвищення якості роботи зі «співвітчизниками, які проживають за кордоном», затверджувався курс на поширення російської гуманітарної присутності на просторах СНД шляхом формування російського інформаційного поля й заохочення молоді до навчання у російських вищих навчальних закладах, організації низки науково-культурних заходів за кордоном тощо (Коцур & Новородовський, 2022, с. 616).

Після 2014 р. основним зняряддям політичного тиску Москви й гальмування державотворчих та націєтворчих процесів в Україні стали кремлівська агентура та російська національна меншина. Застосовуючи апробований метод дезінформації суспільства, проросійські ЗМІ поширювали вигадки про політичні утиски в Україні росіян, їхньої мови, культури, закликали до «захисту прав російськомовного населення» та збереження «звички російськомовного стереотипу мислення» (Якубова, 2012, с. 544). На основі модернізації проекту «руський мір» Москва розраховувала на те, що російськомовне населення чи населення з «подвійною ідентичністю» у разі переходу гібридної війни у відкритий збройний конфлікт з Україною підтримає сепаратистські ідеї й сприятиме переходу під контроль російській адміністрації південних та східних областей України. Тепер ішлося вже не про захист мовних та культурних традицій, а про «право» РФ приєднати до себе або сприяти створенню маріонеткових

квазідержавних утворень на територіях колишнього СРСР, де проживає значна кількість етнічних росіян (Горелов, Моця & Рафальський, 2017, с. 218). До сказаного треба додати, що частина українських русофілів не сприймала більш глибокої інтеграції РФ та України й навіть на словах засуджувала агресію Росії проти України. Один з прихильників «русского міра» П. Толочко стверджував, ніби «передбачуваний або мислимий інтегрований простір «русского міра» не має асоціюватися з єдиним державно-політичним організмом, що нагадує те, що в нас уже було» (Горелов, Моця & Рафальський, 2017, с. 29).

Прикриваючись ідеологією «русского міра», РФ упродовж восьми років вела гібридну агресію проти України, що дозволило їй загарбати Крим, а також частину Донбасу, проголосити та визнати тут так звані «ДНР» та «ЛНР», примусово нав'язувати населенню окупованих територій російське громадянство, насаджувати так звану «російськоазійську цивілізаційну ідентичність». Ця агресія розглядалася в Кремлі як генеральна репетиція гібридної окупації всієї України, яка, зрештою, й переросла з локалізованого конфлікту в повномасштабне збройне вторгнення 24 лютого 2022 р. Ідеологічна підготовка повномасштабної війни поряд з деформацією пам'яті про Другу світову війну, глорифікацією ролі у ній росіян («можемо повторити», «народ победитель»), масована культурна експансія з пропагандою «єдиного народу», «общей історії», «захисту православ'я» та «інтересів співвітчизників» тощо, спрямовувалась передусім на населення Південно-Східного регіону України з метою примусового повернення його в неоімперське утворення, нівелювання успіхів становлення загальноукраїнської громадянської ідентичності.

З урахуванням сказаного й реалізується *мета* пропонованого дослідження, спрямованого на з'ясування впливу концепту «русского міра» на процеси національно-громадянської та етнічної самоідентифікації українців, аналіз засобів і методів маніпуляції суспільною свідомістю. Паралельно вирішуються такі завдання, як: дослідження спроб РФ демонтувати міжнародну суб'єктність України, скомпрометувати її зовнішньополітичний імідж та процес трансформації етнічної й громадянської ідентичності українців; з'ясувати застосування «русского міра» для внутрішнього вжитку в межах РФ задля «денацифікації» населення, насамперед асиміляції етнічних українців; вивчення поширення ідей «русского міра» в українському суспільстві, окреслення кола його пропагандистів, політичних представників; вивчення динаміки самоідентифікації так званих радянських людей, етнічних росіян, українців з розмитою або подвійною етнічною ідентичністю, які визнають російську мову рідною та віддають перевагу євразійській інтеграції; довести загальне несприйняття українським суспільством спроб збройного нав'язування російської ідентичності.

Спроби РФ здійснити демонтаж міжнародної суб'єктності України

Сучасна політична наука визначає суб'єктність держави на міжнародній арені як її здатність реалізовувати зовнішню політику за допомогою комплексу внутрішніх ресурсів, стратегії їх використання та різного інструментарію (рівень обороноздатності, людський, економічний та науково-технічний потенціал, активна дипломатія, управління інформацією тощо) (Коротков, 2020, с. 122).

При цьому важливе значення мають такі атрибути держави, як територія, економічний, культурний і людський потенціал, чисельність населення, його етнічний склад, політичний і правовий режим, стан ідентичностей та рівень консолідації суспільства. Проголошення української незалежності на Всеукраїнському референдумі 1991 р. підтримала більшість населення в усіх регіонах України, у тому числі й зі значною часткою російської етнопільноти. Незалежність України як члена ООН, учасника більшості світових міжнародних організацій, станом на 2003 р. визнали 177 країн. Багатовекторність зовнішньої політики України, політична формула «Україна – не Росія», започаткована Л. Кучмою, давала змогу діяти їй у статусі суб'єкта в регіональному просторі міждержавних відносин, набуваючи позитивного зовнішньополітичного іміджу. За президентів Л. Кучми та В. Ющенка робилися спроби закріпити за нашою країною статус регіонального лідера (створення ГУАМ, долучення до розв'язання заморожених конфліктів і криз на пострадянському просторі в Придністров'ї, Південній Осетії та Абхазії), а також на теренах колишньої Югославії. Вже на початку 2000-х років стало зрозуміло, що Україна й Росія – це різні регіональні цивілізації, які розходяться у протилежних напрямках. Україна прямує в об'єднану Європу, а Росія буде штучну «євразійську» цивілізацію, яка поки що існує лише як ілюзорна модель суто ідеологічного характеру (Рафальський & Михальченко, 2015, с. 5).

Водночас намагання Росії зберегти Україну в сфері своїх геополітичних інтересів, свого інформаційного та культурного простору, формування внутрішньої агентури з метою активного стримування процесів державотворення, ідентифікації та національної консолідації українського народу були й залишаються пріоритетним сегментом її стратегії. Під її впливом частина проросійськи налаштованого політичного класу України виступала не тільки за розвиток добросусідських відносин на засадах Договору про дружбу, співробітництво і партнерство (1997 р.), але й за більш тісні союзи (СНД, ОДКБ, Митний союз ЄврАзЕС). Потужний вплив російських ЗМІ, телебачення та маскультури, поширення російської мови, визнання її регіональною у третині областей засвідчували спробу конструювання в Україні чи не другої за змістом Російської держави, сателіта РФ.

Після 1991 р. штучно сконструйований нерівноправний статус українців відносно росіян на внутрішньополітичному рівні (переважно в контексті самоідентифікації з «руським» («радянським») народом, але в статусі «меншого брата»), набув зовнішньополітичного характеру. Невизнання з боку Росії «іншості» України було перенесене на міжнародно-політичний рівень, перетворилося на невизнання Української суверенної держави загалом (Шинкарук, 2010, с. 44). Рубіжними тут стали виступи В. Путіна в Мюнхені в 2007 р., в Бухаресті в 2008 р. щодо ігнорування Заходом інтересів Росії у Європі та на пострадянському просторі, «штучності» державності України, її неминучого розпаду, перетворення на державу, що не відбулась. У створенні умов для нівелювання суб'єктності України в міжнародних відносинах деякі автори неправомірно на один рівень ставлять як широкомасштабність американської

стратегії «просування демократії» на Схід, так і військове посилення Росії та формування нею нової геополітичної концепції «євразійства» і «русского міра» (Коротков, 2020, с.120).

Спроби президентів В. Ющенко, П. Порошенка та В. Зеленського вивести Україну з парадигми об'єкта російської політики, довести її цивілізаційну належність до Європейського (Західного) світу, відновити суб'єктність, винести на порядок денний міжнародних відносин пріоритет українських національних інтересів та їх захист («безвіз» із ЄС, співпраця з НАТО, Кримська платформа, Люблінський трикутник, військово-політичний союз у складі України, Польщі та Великобританії, Мюнхенська конференція) наштовхнулися на нову хвилю зовнішньополітичного тиску Російської Федерації, її безцеремонного втручання у внутрішні справи. Внаслідок відсутності належного політичного керівництва, посилення корупції та олігархічного клієнтелізму Україна опинилася під впливом більш потужних гравців, котрі намагалися обстоювати, вдовольнити свої національні інтереси, зокрема, й за рахунок української суб'єктності (Майборода, 2020, с. 23).

Потужна інформаційна війна, пропаганда «русского міра», окупація Криму та збройна агресія РФ на Донбасі як вияв прямого зазіхання на суверенітет України, спроби її дезінтеграції призвели до значних світоглядних зрушень в українському суспільстві, змін у системі ціннісних орієнтацій більшості його громадян. Розкол так званої пострадянської єдності, гуманітарного та соціокультурного простору яскраво озвучила А. Дмитрук у вірші «Никогда мы не будем братьями». Спираючись на унікальний культурний код, історично сформовану етнічну окремішність, переважна більшість українців на тлі гібридної війни Росії проти України, її спроб поставити під сумнів право на самовизначення й власну державність згуртувалися навколо традиційних етнічних, громадянських та політичних цінностей: чуття єдиної родини, поваги до батьків і старших, любові до рідної землі, готовності захищати її, християнських ідеалів. Українцям важливі демократичні політичні цінності, права людини, політичні свободи тощо. Саме як протест проти фальшування результатів виборів розпочалася Помаранчева революція, а Революція гідності стала реакцією суспільства на спробу влади змінити цивілізаційний вибір українців, вдатися до силової заборони права людей на політичний протест. Усе це засвідчує, що відданість політичним свободам, демократії цивілізаційно об'єднує українців з іншими народами Східної, Центральної і Західної Європи. В умовах російської агресії Україна ще чіткіше визначила свій інтеграційний вибір і зовнішньополітичний курс, закріпивши його в Конституції.

За даними опитування Соціологічної групи «Рейтинг», проведеного 16–17 лютого 2022 р., 62% українців виступали за вступ України до НАТО, що було найбільшим показником з 2014 року. За вступ до ЄС – 68% респондентів. У протистоянні військовій агресії РФ народжується нова українська громадянська нація, яка об'єднує усіх, для кого цінністю є збереження української державності. Останні подібні дослідження (1–2 жовтня 2022 р.) засвідчують, що 86% опитаних підтримали б вступ України до Євросоюзу у разі проведення

референдуму, підтримка вступу до НАТО – найвища за історію спостережень: на референдумі цю ініціативу підтримали б 83% (Соціологічна група «Рейтинг», 2022).

Небезпечним викликом громадянській єдності українців стало визнання РФ суб'єктності ОРДЛО та введення туди військ, повномасштабний напад на Україну, включення окупованих частин українських областей до складу РФ. Повномасштабне вторгнення стало наступним етапом війни, розпочатої вісім років тому, набувши принципово нового характеру як геноцидна загроза не лише українцям, але й усьому людству, його цивілізаційним цінностям. Сучасна світова історія воєн досі не знала такої ворожості, жорстокості, ненависті, масовості жертв і руйнацій, а тому й викликала колективний спротив більшості світових держав агресивному тоталітарному режиму В. Путіна, його експансіоністській політиці. Порівняння режиму Путіна з режимами та діяльністю Гітлера та Муссоліні дозволили науковцям та політикам говорити про «путінізм» та «рашизм» як нові форми антилюдської діяльності фашистського типу (Сиротюк, 2021). До того ж, для України це не лише оборонно-визвольна війна, але й екзистенційна криза. Це війна за збереження життя людей, їх прав і свобод, української державності, цілісності території, євроатлантичного геополітичного вибору.

Генеральний секретар ООН А. Гутерреш з нагоди 100 днів з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну заявив, що «конфлікт уже забрав тисячі життів, спричинив невимовні руйнування, перемістив мільйони людей, призвів до неприпустимих порушень прав людини й активізує тривимірну глобальну кризу – продовольчу, енергетичну та фінансову, – яка б'є по найбільш уразливих країнах та економіці» (Червоножка, 2022). З цих слів може скластися враження, що йдеться ніби про звичайний міждержавний конфлікт, а не війну, а головним його мотивом є економічний інтерес РФ. Насправді, це реалізація нової доктрини загарбницьких воєн, які Росія веде упродовж усієї своєї історії, що віддзеркалює нові міжнародні реалії після розпаду СРСР, становлення мультиполярного світу, особливості постіндустріального суспільства, застосування новітніх видів зброї та інформаційних технологій.

У руслі актуальності теми нашого дослідження стали більш зрозумілими пріоритети цієї війни для України. Поряд з військовим, не менш важливим є антропологічний, тобто людський, соціогуманітарний, етнокультурний і морально-психологічний сегменти. Саме тут криється потужний каталізатор відсічі агресору, який ще недостатньо осмислений і оцінений. Ми спеціально акцентуємо увагу на гуманітарному і етнокультурному вимірі війни з тим, щоб показати її людиноненависницьку складову та геноцидну спрямованість з боку Росії. Рік війни засвідчує, що під лицемірним виглядом «спецоперації» РФ взяла курс не лише на геноцидне знищення українства, обнулення української державності, окупацію нашої території й відновлення імперії, але й на демонстрацію сили перед Західним світом. Не зайвим буде наголосити, що на сьогодні парламенти 8 країн визнали злочини Росії геноцидом українського народу, – це Україна, Естонія, Латвія, Канада, Польща, Литва, Чехія, Ірландія. Світове

співтовариство все більше готове вважати російську «денацифікацію» спробою знищити українців як націю, і як громадянську, і як етнічну.

Повертаючись до парадигми «русского міра», наголосимо, що це ідеологія війни, яка представляє експансію як звільнення, агресію як миротворчість, агресора як жертву, а жертву як агресора; виправдовує будь-яке насилля сакральною духовно-моральною місією Росії. Реалізація доктрини «русского міра» в Україні націлена на повернення українських територій у політичний і соціокультурний простір, в якому українська історія та ідентичність практично повністю відсутні, означає ліквідацію української державності. Ця доктрина є однозначно загрозливою для суверенітету та існування всіх країн, які оголошені РФ зоною її інтересів і єдиного простору «русского міра» (Киридон, 2023). Головна проблема формування зовнішньої політики та ідеології РФ полягає у бажанні відгородитися від глобального світу, ізолюватися та водночас намагатися відігравати роль світового центру пливу.

Політика денаціоналізації українців РФ

Що таке концепт «русский мір» для внутрішньої політики РФ? «Русский мір» був покликаний стати чинником внутрішньої консолідації росіян, російського суспільства навколо цінності Російської держави, російського етносу. «Русский мір» як культурний та духовно-ціннісний фундамент російської самобутності поступово мав витіснити ностальгію за радянськими цінностями, радянським народом, але на практиці призвів до неосталінізму. Назагал «русский мір» як множинна інтелектуальна й політична концепція відобразив і формував настрої значної частини представників російських інтелектуальних кіл та широких верств російського населення (Киридон, 2023). Внутрішня політика РФ визнала національні меншини, насамперед українську національну меншину, одним із зайвих елементів російського соціуму. Якщо за переписом населення СРСР 1989 р. на території РРФСР мешкало 4,4 млн українців, у 2001 р. в Росії проживало 2,9 млн людей, які визнавали себе українцями, 75% з яких називали українську мову рідною, то вже перепис населення 2010 р. показав, що в Росії мешкає лише 1,9 млн українців, а ставлення до рідної мови у них дзеркально змінилося, тепер українську мову рідною визнавало тільки 24,2% українців Росії (Завьялов, 2017, с. 171). Перед війною режим Путіна остаточно зачистив культурне і духовне життя українців в РФ від будь-якої національної самобутності. Єдина церква Київського Патріархату була захоплена в Підмосков'ї, єдине визнане Росією Об'єднання українців Росії, попри його поміркованість, було заборонене на території РФ. Сьогодні немає жодного культурного представництва українців на території РФ (Сиротюк, 2021). Хоча, за оцінками демографів, від 7 до 10 млн мешканців Росії є українцями за походженням. Перепис населення РФ 2021 р. показав чергове скорочення українців в Росії до 884 007 осіб, або 0,68% населення країни. Тобто у період з 1989 по 2021 р. чисельність українців у Російській Федерації зменшилася в 5 разів (на 80%). Таке скорочення можна пояснити геноцидним ставленням правлячого політичного режиму до українців як усередині РФ, так і в Україні. Щодалі виразніше у доктрині «русского міра» проступало нехтування нормами міжнародного права,

суверенітетом інших держав, волевиявленням народів, правами й свободами громадян. Красномовним прикладом є оприлюднена 11 листопада 2014 р. «Декларація російської (русской) ідентичності», за якою «росіянин (русский) – це людина, що вважає себе росіянином (русским), не має інших етнічних уподобань, розмовляє й думає російською мовою, визнає православне християнство основою національної духовної культури, відчуває солідарність із долею російського (русского) народу» (Русская Православная Церковь, 2014). Ми бачимо, що у внутрішній політиці РФ цілеспрямовано було обмежено використання поняття «росіянин» як об'єднувачого для громадян федерації й замінено поняттям «русский». Як уже зазначалось, що самоідентифікацію «русский мір» пропонував і поза межами РФ усім, хто володів та спілкувався російською мовою, знаходився під впливом РПЦ чи «великої русской культури».

За даними незаконно проведеного перепису на Кримському півострові 2014 р. проживало 2 284 769 осіб, з яких на території Автономної Республіки Крим – 1 891 465 осіб (82,8%), у Севастополі – 393 304 особи (17,2%). За етнічною самоідентифікацією: росіян – 1,49 млн осіб (67,90%), українців – 344,5 тис. осіб (15,68%), кримських татар – 232,3 тис. осіб (10,57%). Після 2014 р. в Росії опинилися 311,5 тис. зареєстрованих біженців з України, чисельність яких зросла до 3 жовтня 2022 р. близько 2,85 млн осіб (СІА, 2023). Серед цих громадян України, безумовно, є прихильники «русского міра», але більшість становлять депортовані мешканці окупованих українських територій. На тимчасово окупованих територіях України РФ обмежує усі громадянські права, навіть можливість вільно пересуватися без отримання російського громадянства.

Примусове переселення дітей, їх депортація з тимчасово окупованих територій дали підстави Міжнародному кримінальному суду Гааги видати міжнародні ордери на арешт президента Росії В. Путіна, а також уповноваженій з прав дитини М. Львової-Белової як осіб, які несуть особисту відповідальність за ці злочини. На цей час точна кількість «украдених» Росією дітей не встановлена. За різними оцінками, може йтися про десятки тисяч дітей. Раніше уповноважена Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Д. Герасимчук говорила, що станом на жовтень 2022 р. окупанти вивезли з України щонайменше 8709 дітей (Прохоренко, 2023). На тимчасово окупованих територіях та в Росії, за даними І. Верещук, перебуває 4390 українських статусних дітей, йдеться про вихованців спеціальних дитячих закладів – дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (Верещук, 2023). Спроби «всиновлення» українських дітей громадянами РФ, у тому числі М. Львовою-Беловою, є складовою злочину проти людяності та злочину геноциду проти української нації, бажання знищити українців, стерти особистість та змінити їхню ідентичність, асимілювати. Ці дії передбачали не тільки зміну громадянства, але й прізвища та імені дітей. Таким чином, «русский мір» планував зростання чисельності своєї громади на території РФ.

Формування п'ятої колони «русского міра» в Україні

Як засвідчує історія, будь-який великий зовнішній гравець на полі малого завжди має підтримку серед місцевого населення (Люттвак, 2014), тим

більше, якщо він спирається на військову силу й маніпулює свідомістю. Україна, яка обрала демократичний шлях розвитку, формувала свою етнонаціональну політику на відповідних засадах. У 1991 р. громадянами України стали усі мешканці УРСР, хто мав таке бажання. Були ухвалені законодавчі акти, які гарантувати національним меншинам збереження та розвиток їхньої культури та самобутності. Серед громадян України опинилася значна частина громадян УРСР з роздвоєною ідентичністю – «біетнорів», «радянських людей» тощо. Більшість з них вважали російську мову рідною для себе. РФ, просуваючи тези «русского міра», орієнтувалася саме на цей прошарок населення України. Популяризація російської мови за кордоном, включаючи й Україну, стала одним із головних напрямів зовнішньої політики Кремля. Імперське забарвлення мали «Програма роботи зі співвітчизниками за кордоном на 2006–2008 рр.», Федеральна цільова програма «Російська мова (2006–2010 рр.)», «Державна програма сприяння переселенню в Російську Федерацію співвітчизників, що проживають за кордоном». Після створення Фонду «Рускій мір» для популяризації російської мови й культури в інших країнах Україна стала одним із плацдармів реалізації цих програм (Коцур & Новородовський, 2022, с. 589). Починаючи з 2011 р. з державного бюджету РФ виділялися значні кошти, спрямовані на поширення й популяризацію російської мови за кордоном. Як наслідок, було реалізовано такі програми, як «Підтримка російської мови як основи розвитку інтеграційних процесів в СНД», «Задоволення мовних потреб співвітчизників, що мешкають за кордоном» тощо. Маючи в Україні потужну підтримку в особі Партії регіонів, Комуністичної партії України й інших проросійських політичних організацій, Кремль вдало здійснював експансію у мовно-культурній сфері України (Яблонський & Здіорук, 2014, с. 42, 44). Рух за збереження та поширення російської мови в Україні просував у політичний порядок денний ідеї збереження за російської мовою статусу мови міжетнічного спілкування, вимогу надання російській мові статусу другої державної. З його подачі в 2012 р. було ухвалено Закон «Про основи державної мовної політики», який передбачав офіційне використання регіональних мов у роботі місцевих органів державної влади у разі проживання мінімум 10% носіїв на територіях, на яких поширена ця мова. Відповідно до цього Закону статус регіональної російській мові надали обласні Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Херсонська, Харківська, а також міські Ізмаїльська, Одеська, Севастопольська, Харківська, Миколаївська та Херсонська ради (Котигоренко та ін., 2014, с. 301). «Мовний» Закон провів додаткову лінію розколу в свідомості українських громадян. Наголосимо, що РФ ніколи не обмежувалася впливом виключно на російську національну меншину в Україні, завжди намагалася впливати на різноманітні суспільні групи. Власне росіяни України розділилися на дві великі групи. Проукраїнська частина російської національної меншини обстоює в протистоянні з Росією суверенітет і територіальну цілісність Української держави, тоді як інша її частина підтримує ідеї «русского міра» та антиукраїнські дії східного сусіда (Коцур, 2017). Мовне питання, як і релігійне, у версії Кремля стало одним із засобів реалізації стратегії російського духовного домінування якщо не в усій Україні, то в її регіонах (Коцур & Новородовський, 2022, с. 593).

Розглянемо детальніше вплив РФ на процеси політичної та етнокультурної самоідентифікації мешканців регіонів України, в яких «русській мір» отримав певну підтримку. Саме мешканці Південно-Східного регіону демонстрували вищий рівень розмитості етнічної свідомості, ніж в Україні загалом. У цьому регіоні, за даними опитування 1996 р., більшість опитаних росіян (64%) можна було віднести до типу маргінальної етнічності (низький рівень ідентичності з українською чи російською етнічною групою, чітко не виділена етнічна ідентичність, іноді її повна відсутність). Подвійна українсько-російська самоідентифікація була характерна для 51% населення трьох областей Східної України – Донецької, Харківської та Луганської (Котигоренко та ін., 2014, с. 216). Тому, насамперед, території Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей стали плацдармом діяльності проросійських сил. Тут було сформовано значний пласт російських громадських організацій, завданням яких стало поширення ідей «русского міра». Привабливість «русского міра» полягала, власне, у його амбівалентності. Тому до його прихильників належали й ліберали, й комуністи, й націоналісти, віруючі, агностики й невіруючі. Попри амбівалентність концепції «русского міра» в уяві його ідеологів він має виразні риси: по-перше, він є російськомовним, поширюється на всі території, де чути російську. По-друге, він має релігійно-православне підґрунтя й тому протиставляється «католицькому» Заходу як символу моральної корупції, всеохопного консюмеризму й воєнної загрози. По-третє (мабуть, найважливіше), він має цивілізаційно-місійний характер: «русській мір» своєю «незіпсованістю й святістю» покликаний врятувати весь світ. Відповідно, «русській мір» має історичне право на свій особливий шлях розвитку – такий собі *Sonderweg* – який, серед іншого, уособлюється в системі «керованої демократії» (Грицак, 2010).

Реалізація стратегії російського впливу в публічній політиці України здійснювалася через низку громадських об'єднань і політичних партій, їхні засоби масової інформації, які фінансувалися Москвою та деякими олігархами. На 2013 р. на території України функціонувало понад 200 проросійських громадсько-політичних організацій та регіональних російських общин. Значна їх частка припадала на АРК та Донбас. Агресивну антиукраїнську риторику демонстрували організації «Молода гвардія», «Союз рожденных революцией», «Ми», «Донецька республіка» та ін., фактично відмовляючись від діалогу зі спеціалізованими органами влади, які опікувалися питаннями національних меншин. Ідеологічною основою розгортання сепаратизму на Донбасі стала апеляція до історії «Донецько-Криворізької республіки» (ДКР). Зважаючи на використання символіки ДКР терористичною організацією «Донецька народна республіка», стає очевидним, що фінансування кампанії з апеляції до історії ДКР як ідеологічного підґрунтя сепаратизму в регіоні здійснювала РФ (Коцур & Новородовський, 2022, с. 607). Через російську меншину, русифіковані етнічні спільноти та зросійщених українців, Російську православну церкву кремлівської структури активно пропагували концепцію «русского міра» на Донбасі та у інших полікультурних регіонах України.

Особливо активними були російські та проросійські організації на території АРК та Севастополя. Серед них виділялися «Русская община Крыма»,

«Русский блок», «Прогресивна соціалістична партія України», «Євразійський союз молоді», «Русская община Севастополя», Організація із захисту прав російських співвітчизників «Вера», Народний фронт «Севастополь – Крым – Россия», «Міллі Фірка» (проросійська кримськотатарська організація) та ін. Частина з них навіть не приховувала факт свого фінансування Росією та виконання її замовлень. Донорами поширення політичного екстремізму в Україні, особливо на Кримському півострові, виступали як російські владні чинники (спецслужби, офіцери Чорноморського флоту, політики), так і її російська «опозиція» (комуністи, ЛДПР В. Жириновського) та позасистемні організації (соціал-нацисти та шовіністи). Вони отримували від Росії всебічну фінансову, інформаційну та політичну підтримку. Кремль ставився до них як до прототипів російських політичних структур в Україні, своєрідного фундаменту для побудови «русского міра» (Смолій & Якубова, 2016, с. 521). Російська пропаганда всіляко підтримувала проросійські настрої кримчан. Вона оцінювала проукраїнські сили як радикальні націоналістичні угруповання, європейський вибір – як чужий для кримчан, а культурну політику української влади – як «насильницьку українізацію» та «наступ на права національних меншин». Тому понад 50% населення півострова мали проросійську орієнтацію, яка виявлялася в ідентифікації себе як кримчанина, росіянина («русского»), «россіянина», частиною радянського народу (Коцур, 2019, с. 324, 353). За результатами регіонального опитування «Омнібус R&B Group» у АР Крим у червні 2012 р. 46% респондентів насамперед відчували себе жителем свого регіону, ще 14% – громадянином колишнього СРСР / союзу країн колишнього СРСР / СНД (Ляшенко, 2019, с. 109). Проросійські організації з відверто антиукраїнською активністю упродовж 2006–2013 рр. під гаслами дружби з Росією розхитували суспільно-політичну ситуацію на Кримському півострові для «перетворення Криму на форпост російської політики та «русского міра» в Україні» (Смолій & Якубова, 2016, с. 522). На 1 січня 2013 р. на півострові було зареєстровано 40 російських громадських об'єднань, крім того, 30 таких об'єднань діяло у Севастополі. Для узгодження всіх дій проросійських сил Криму було створено Координаційну раду російських співвітчизників (Яремчук, 2016, с. 268).

Активно пропагувалися ідеї «русского міра» також в Одеській області. Це ускладнювало етнопатрістичні відносини у регіоні. Починаючи від 1990-х рр. тут культивувалися ідеї так званої «Новоросії». Відбувалося штучне нав'язування тези щодо окремого народу – «новоросів», основу якого становили російські переселенці на землі Північного Причорномор'я. Ідеї сепаратизму поширювалися на території області під час Помаранчевої революції з ініціативи місцевих чиновників. Тодішній мер Одеси Р. Боделан був одним із ініціаторів відокремлення Одеської області від України у самостійний Новоросійський край (Бевз, 2016, с. 259).

Окремо зупинимося на впливі РФ на політичні та світоглядні процеси на Закарпатті. Перш за все йдеться про фінансову підтримку русинського сепаратизму в 2008–2009 рр. російським урядовим Фондом «Русский мір». Русинський рух в Україні, як і будь-які інші проросійські організації,

підтримувалися з боку УПЦ Московського патріархату та Російської православної церкви. Паралельно російські псевдонауковці активно просували тезу про русинів як про четвертий східнослов'янський народ або ж навіть як етнографічну групу росіян – частину «руського міра» (Панчук, 2012, с. 326–327). Так званий лідер «Республіки Подкарпатська Русь» П. Гецько упродовж багатьох років перебував у Москві, наголошував на природності захисту інтересів закарпатців саме слов'янською Росією і створював відповідну «картинку» прагнення русинів до автономного статусу в Україні чи відокремлення від неї.

У риторичі весни 2014 р. з усіх концепцій найбільш активно задіяним виявилось поняття «руського міра», зручно співзвучне поняттям «ісконно русская земля» (Крим), «руській город» (Севастополь), «російська військова слава» (Чорноморський флот) (Зевелев, 2014). У цей «логічний» ланцюжок вписувався і проєкт «Новоросія», який мав виправдати підконтрольність Російській Федерації Півдня й Сходу України. Його репрезентував В. Путін 17 квітня 2014 р., наголосивши на тому, що території Харківської, Луганської, Донецької, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей у часи Російської імперії не входили до складу України, а їх передав Україні радянський уряд. У цьому полягала ідея Путіна щодо відновлення «історичної справедливості» – утворення держави «Новоросія». На підтримку ідеї «Новоросії» фінансувалося проведення акцій інформаційного впливу: мітингів, демонстрацій, ухвалення резолюцій щодо приєднання до РФ, псевдореферендуми тощо. Але ці акції частково досягли своєї мети лише на Донбасі, решта ж російськомовних регіонів не піддалася на провокації. На Донбасі збройні дії почали російські спецпризначенці, залучивши до участі у бойових діях українських громадян, а згодом й підрозділи регулярної армії Росії (Лібанова & Дмитренко, 2015, с. 46). В контексті наших зацікавлень відзначимо, що Донбас був тим регіоном України, де довіра до російських ЗМІ, російського ТБ була найвищою. Опитування, проведене КМІС 9–19 жовтня 2014 р., показало, що якщо згрупувати тих респондентів, які довіряли російському ТБ повністю та частково, і прослідкувати, як рівень «загальної довіри» варіювався між регіонами, то побачимо, що в Україні в цілому цей рівень становив 31%, у Західному регіоні – 8%, у Центрі – 15%, у Південному регіоні – 29%, у Східному (без Донбасу) – 61%, у Донбасі – 87% (Кармазіна, 2016, с. 223).

Російська націоналістична, шовіністична свідомість відродила проєкт «Новоросія» і породила «Кримнаш», а також терористичні організації «ДНР» і «ЛНР» (Кармазіна, 2016, с. 41). Правда, проєкт «Новоросії» довелося згорнути, але «гібридна» війна на Донбасі тривала, забираючи тисячі життів українців та росіян. Замість «Новоросії», Путін отримав «Новозію», «руський мір» перетворився на лайливе поняття, ставка на відродження імперії в її колишніх кордонах стала катастрофою перш за все для народів Росії. РФ все більшою мірою перетворюється на фундаменталістську сатрапію східного типу, стала світовим ізгоєм на кшталт Північної Кореї (Горелов, 2015, с. 37).

У 2014 р., в умовах гібридної агресії Росії більшість населення на Півдні України виступила проти формування тут «квазінародних республік».

Державницьку позицію українських громадян регіону засвідчила їхня активна участь у добровольчому й волонтерському рухах. Відсутність широкої підтримки ідей сепаратизму, насамперед у середовищі національних меншин, ілюструє, зокрема, заява Асоціації болгар України, в якій спростовується її участь у створенні Народної ради Бессарабії. Аналогічну заяву зробило і гагаузьке національно-культурне товариство «Бірлік». Події в Одесі зупинили просування «русского міра» Півднем України, захистили регіон від розгортання *Донецького й Луганського сценарію*.

Соціологічні дослідження засвідчують, що гібридна війна, ідеологічна й культурна експансія «рашизму», пропаганда «русского міра», політика «денацифікації» тощо спрямовуються передусім на маргіналів, українців з малоросійською, розмитою або подвійною ідентичністю, колишніх «радянських людей», у тому числі серед населення Південно-Східного регіону України з метою блокування можливості становлення української національної самосвідомості. На думку багатьох експертів, росіяни поставили на службу своїх військових операцій дезінформаційний потенціал засобів масової культури та бойовничої пропаганди, а також ЗМІ й московського православ'я. «Рускій мір» використовував усі сучасні засоби масової комунікації. Спілкування через соціальні мережі дозволило виробити ефективні методи взаємодії з групами населення всередині інших країн, які сприяють тому, щоб віртуально спрямовувати ідеологічну, етнічну чи релігійну опозицію (Ткаченко & Дорошенко, 2014, с. 47). В Україні працювали сотні груп у соціальних мережах, які пропагували «русській мір» та розколювали суспільство. «М'яка сила» зросійщення мала певні успіхи до початку «гарячої фази» війни. Так, за даними Соціологічної групи «Рейтинг», у травні 2019 р. 51,5% жителів України вважали помилкою й обмеженням прав громадян заборону ретрансляції російських телеканалів; 54,3% так ставилися до обмеження доступу до російських соціальних мереж і 57,5% – до заборони гастролей окремих російських артистів та фільмів. Подібне дослідження у регіональному розрізі, проведене у березні 2019 року КМІС, показало, що на Сході України вважали помилкою й обмеженням права громадян заборону окремих артистів і російських фільмів в Україні 87% опитаних, заборону російських телеканалів – 80,4%, заборону російських соцмереж – 83%; на Півдні, відповідно, 74,8%, 68,8% і 68,3%. Так само здебільшого негативними були настрої населення Сходу і Півдня щодо введення квот на українську мову на радіо і ТБ – 64,9% і 52,6%, відповідно. Загалом в Україні цю позицію поділяли 42,2% громадян, підтримували квоти на українську мову на радіо і ТБ 32,2%, не визначилися 24,6% (Калакура, 2021, 309–310).

Адепти «русского міра» поряд з мовним питанням використовували для розколювання українського соціуму також і проблематику історичної пам'яті. Як писав А. Мігранян, «русській мір» пов'язаний не з російським народом, а з Російською державою, суто «русській мір» у плані культурно-мовної експансії – це, звичайно, спадщина Радянського Союзу, реальний «русській мір» створив Радянський Союз за рахунок, у тому числі, просування російської мови, культури, російської літератури до Східної Європи та Південно-Східної Азії.

Зберігається, насамперед, не етнічність, не мова, не належність до релігії, а історична пам'ять (Яблонський & Здіорук, 2014, с. 18). Для підтвердження «спільності» української та російської історії українському суспільству нав'язувалася думка про доцільність написання шкільних підручників спільно з російськими авторами, де мали б насправді пропагуватися цінності «руського міра» й вкотре ретранслюватися імперські стереотипи (Коцур, 2019, с. 193). Російський шантаж призводив до того, що в суспільній свідомості українців нерідко змагалися між собою два історичні дискурси: власне український, з вшануванням українських перемог, глорифікацією українських борців за незалежність і визначенням власних історичних маркерів, і російсько-імперський, який частково трансформувався в радянський, за яким Україна є частиною єдиної «общності», де все українське сприймається як знецінене, недолуге, а то й відверто вороже. Саме до цих архетипів постійно апелює «руській мір». О. Забужко справедливо назвала таке інформаційне протистояння між Росією та Україною війною за ідентичність. І саме історія є однією з основ формування національної пам'яті, а національна пам'ять є однією з основ формування національної ідентичності. І головне питання, на відміну від досвіду Другої світової війни, стоїть зараз не стільки в тому, існуватимуть чи не існуватимуть українці, скільки в тому, якими будуть українці, які цінності та ідеали будуть для них важливими? – ставив питання у 2019 р. голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович (В'ятрович, 2019). Тезу, що у війні Росії проти України українці відстоюють свою ідентичність, підтримує більшість українських та значна частина європейських дослідників. Вони сходяться на тому, що Путін своєю недолугою політикою зробив неоціненний внесок у становлення української самосвідомості, коли ототожнив поняття «Росія» і «війна», «Росія» і «ворог». Процеси національного самоусвідомлення та ідентифікація з Батьківщиною для багатьох українців значно прискорилися (Розумний, 2020).

На думку Ю. Шаповала, є всі підстави вважати, що «руській мір» перетворився на своєрідну символічну антитезу декомунізації. Понад те, саме цей шовіністичний проєкт почав становити реальну загрозу українській державності, територіальній цілісності й суверенітету України, безпеці й добробуту її мешканців. Таким чином, всебічна декомунізація як процес системного аналізу, оцінки й відходу від зразків комуністичного світогляду, засудження комуністичної практики й пропаганди стала актуальним завданням внутрішньої політики (Шаповал, 2022, с. 488).

З погляду історичної ретроспективи сучасні рашисти перевершили злочини й жорстокість гітлерівського фашизму, а їх поведінка є продовженням геноцидної політики імперської та більшовицької Росії щодо знищення козацької держави, Української Народної Республіки, окупації західноукраїнських земель, придушення українського національно-визвольного руху, голодоморів та масових репресій проти української інтелігенції, які увійшли до національної пам'яті як «розстріляне відродження». Засобами насильницького впровадження «радянських цінностей» стали виселення, терор, переслідування інакодумців, нав'язування ідеологем про «братні народи», нову історичну спільність

«радянський народ», зросійщення та нищення традиційних етнокультурних і релігійно-духовних цінностей українства. Практично упродовж усього свого існування Російська імперія й її спадкоємець Радянський Союз переслідували все українське саме як альтернативне бачення світу, а українців як носіїв інших – європейських культурних цінностей: свободи, демократії, республіканізму, секулярності тощо. Продовжувачем цього злочинного курсу сьогодні виступає путінський режим РФ (Сиротюк, 2021).

Російська Федерація, спираючись на агентів впливу, проросійські та колабораціоністські сили, сподівалася посягти хаос, спровокувати внутрішні конфлікти, протестні настрої населення, в т. ч. на етнічному, мовному, історико-світоглядному й релігійному ґрунті. Антиукраїнські політики, ЗМІ постійно виносили на порядок денний питання поглиблення стосунків з Росією, підвищення статусу російської мови, збереження й розширення російськомовної освіти, спекулювали на прорахунках влади в соціокультурній та гуманітарній сфері загалом. Відтак соціокультурний простір Півдня та Сходу України впродовж усіх років незалежності перебував у полоні радянських стереотипів щодо ролі російської мови та культури, зневажливого ставлення до інших культур регіону, насамперед до української.

РФ підживлювала етнополітичний конфлікт в Україні за відпрацьованим алгоритмом в інших пострадянських державах (Молдові та Грузії): регіон, населений національною меншиною, незадоволеною етнонаціональною політикою та/або політичним курсом держави, підбурюється гібридними засобами до протестів, сецесії та виходу зі складу держави. Невдоволення настільки штучно підсилюється пропагандистськими засобами, що відокремлення подається як найкращий шлях вирішення начебто внутрішнього етнополітичного конфлікту, який набув зовнішньополітичного характеру, як тільки до захисту національної меншини долучилася Російська Федерація, надаючи їй військову, фінансову, політичну підтримку і порушуючи принцип невтручання у внутрішні справи суверенної держави. Російська Федерація скористалася політичною кризою (самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень) для окупації Автономної Республіки Крим, інспірування та підтримки проявів сепаратизму на Донбасі. Як справедливо вважає В. Явір, Крим і Донбас стали об'єктом уваги Російської Федерації через пострадянську та російську ідентичність значної частини населення, яке лояльно ставилося до Російської Федерації та її інтеграційних проєктів. Ставка на етнічний і мовно-культурний чинники відіграла пріоритетну роль у тому, що саме ці регіони України були обрані майданчиками застосування технологій етнополітичної та соціокультурної дезінтеграції суверенної держави (Явір, 2018, с. 416).

Помаранчева революція, а відтак Революція гідності започаткували глибинні суспільно-політичні трансформації, які прискорили ідентифікацію українського соціуму в руслі демократії і євроатлантичного вибору. На цьому тлі парадигма «руського міра» втрачала будь-який сенс. Це було одним із вагомих чинників, що підштовхнули кремлівських імперіалістів до агресії 2014 р., а відтак до повномасштабної війни Росії проти України.

Виклики повномасштабної російсько-української війни

Віроломне збройне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. і початок повномасштабної військової агресії під виглядом «спецоперації» остаточно зірвали маски «руського міра», і наступило прозріння навіть для тих українців, які все ще вірили в «хороших русскіх» або керувалися принципом «какая різниця». Україна опинилася перед реальною загрозою втратити свою державність, повернутися на три десятиріччя назад і знову потрапити у лоно відновленої імперії. Стало зрозумілим, що насаджувана Кремлем альтернативна реальність всередині РФ і на тимчасово окупованих українських територіях Криму, Донецької та Луганської областей були репетицією тотального нищення не «націоналістів» і «бандерівців», але й етнічних росіян і так званих російськомовних українців, які вважали себе громадянами незалежної України. Кровопротитна війна проти «братнього» народу, масові військові злочини в окупованих населених пунктах, погрози ядерною зброєю іншим країнам, енергетичний шантаж засвідчили банкрутство парадигми «руського міра» як соціокультурного проекту. Один із авторів «руського міра» Т. Сергєйцев у статті, яка з'явилася в офіційному державному ЗМІ РФ – «РІА Новості», «Що Росія має зробити з Україною?» відкритим текстом підбурював до геноциду українців, пропонував застосовувати масові репресії для перевиховання українців, які неправильно зрозуміли суть «спецоперації». Президент України В. Зеленський назвав цей текст одним із «доказів для майбутнього трибуналу проти російських військових злочинців» (Зеленський, 2022).

Запровадження воєнного стану, а відтак низка інших безальтернативних заходів, здійснених Президентом України, парламентом, урядом та Радою національної безпеки і оборони, ухвалення Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій», підтверджені судами рішення щодо заборони діяльності проросійських політичних партій та контрольованих ними засобів масової інформації хоч і обмежили деякі свободи і права громадян, але завдали нищівного удару по п'ятій колонії, формування якої спонсорувала РФ. Так, станом на жовтень 2022 р. було заборонено діяльність 12 таких організацій, зокрема: «Опозиційний блок», «Соціалісти», «Соціалістична партія», партія «Справедливості та розвитку», «Наші», «Держава», «Блок Володимира Сальдо», «Ліва опозиція», «Партія Шарія», «Союз лівих сил», «Опозиційна платформа – За життя» та «Прогресивна соціалістична партія України». Як на рівні керівництва, так і звичайних членів цих партій спостерігалася демонстративна підтримка та популяризація агресивної антиукраїнської політики Росії. Подібні рішення щодо низки інших проросійських партій ще ухвалюються судами. За інформацією СБУ, в ході слідчо-оперативних дій було доведено, що представники цих політичних сил брали безпосередню участь у встановленні режиму загарбників на захоплених РФ територіях України, організації та проведенні тут фейкових «референдумів». Від початку широкомасштабного вторгнення РФ за фактами діяльності їхніх функціонерів слідчі СБУ розпочали понад 80 досудових розслідувань, у тому числі щодо депутатів рад різного рівня. У межах цих проваджень оголосили 37 підозр (в Україні,

2022). Одна з проросійських партій – партія «Русь Єдина» – мала територіальні представництва з провокативною назвою «Політики Путіна», що свідчить про потурання правоохоронної системи, Міністерства юстиції, партій, діяльність яких спрямована на підрив суверенітету України, та створювала загрози національній безпеці. Обмеження впливу РФ на внутрішню політику України, у тому числі через ЗМІ та політичні партії, позитивно вплинуло на консолідацію української нації та зміцнення громадянської ідентичності українців.

Уже за перший рік повномасштабної війни було зафіксовано не лише колосальні людські втрати, масові викрадення дітей, але й сотні випадків знищення російським агресором культурної спадщини українського народу. Так, окупанти повністю знищили або пошкодили релігійні споруди, пам'ятки історії, архітектури та містобудування, меморіальні пам'ятники на честь історичних особистостей та подій XIX – початку XXI століття, будівлі та комплекси музеїв і заповідників на Харківщині, Сумщині, Чернігівщині, Київщині, Херсонщині, Запоріжжі, Миколаївщині, Одещині та ін. регіонах. Окрім цього, під ворожі обстріли потрапили Будинки культури, театри, бібліотеки та інші об'єкти цінної історичної забудови (Смагіна, 2022). Ворог знищив полотна всесвітньо відомої художниці Марії Примаченко разом з Історико-краєзнавчим музеєм в Іванкові, Охтирський міський краєзнавчий музей, Національний музей Григорія Сковороди, найбільший дерев'яний храм України – Всіхсвятський скит Святогірської лаври тощо, вдався до насильницької русифікації освітнього процесу на тимчасово окупованих територіях Сходу та Півдня України. Тотальне нищення культурних пам'яток, освітньо-культурних закладів, пограбування архівів і музеїв, масове мародерство цивільного населення – маркери геноциду українського народу.

Як зазначає О. Забужко, саме те, що росіяни прийшли в Україну нищити місцеві музеї–театри–бібліотеки, відразу перевертає співвідношення сил на «з точністю до навпаки» і виносить Росію за дужки *great nation* просто-таки ударною хвилею, вмикаючи натомість зовсім інший архетип: орда варварів приперлась палити Рим/Константинополь! Саме тому тема знищеного українського культурного спадку має на найближчі роки стати для нас інформаційно пріоритетною: це наша найсильніша наративна зброя, каже письменниця (Забужко, 2023).

У контексті масштабної підтримки й допомоги Україні з боку західних держав вдалося налагодити плідну співпрацю з ЮНЕСКО щодо захисту об'єктів всесвітньої культурної спадщини, відкрити представництво організації в Києві. Президент В. Зеленський поінформував генерального директора ЮНЕСКО Одрі Азуле про зруйновані та пошкоджені Росією українські культурні об'єкти, наголосивши, що станом на березень 2023 р. їх загальна кількість становить близько 1190, а також про викрадення та незаконне вивезення українських культурних цінностей із тимчасово окупованих територій (Мигаль, 2023). Організація внесла історичний центр Одеси до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО під загрозою та готується надати аналогічний статус історичному центру Чернігова. Такі рішення ЮНЕСКО сприятимуть поширенню серед громадян України усвідомлення важливості української культури як культури європейської, підкреслюють близькість української та європейської ідентичностей.

Нині вже немає сумнівів, що воєнні злочини РФ в Україні мають характер геноциду. За словами голови Українського інституту національної пам'яті А. Дробовича, навіть не вдаючись до тонкощів міжнародного права, можна стверджувати, що вбивства людей (не обов'язково навіть масові) отримують назву «геноцид», якщо метою їх здійснення є намір повністю або частково знищити національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. Російська пропаганда, політична номенклатура, допитані російські військовополонені, вцілілі жертви росіян свідчать про те, що метою російських вбивств було знищення людей, які визнають себе українцями. Російські окупанти намагаються знищити ідентичність та її носіїв, вбивають і катують за українську мову та вірність своєму громадянству (Барсукова, 2022).

На тимчасово окупованих територіях упроваджують заборони на вивчення української мови, вилучають навчальні матеріали та скасовують українські освітні програми, знищують книжки з української мови, історії України, української літератури, замінюють навчально-педагогічних працівників на російських тощо. Фактично заборонено використання, вивчення, застосування української нематеріальної культурної спадщини. Ставиться і реалізується завдання «перевиховання» населення «шляхом впровадження цензури, репресій та придушення проукраїнських державницьких позицій в освіті та культурі», заборони будь-яких проявів українського культурного життя (Киридон, 2023).

22 травня 2022 р. Верховна Рада України визнала Росію державою-терористом із тоталітарним неонацистським режимом. Голова Верховної Ради України Р. Стефанчук, зазначив, що метою політичного режиму РФ є геноцид українського народу, фізичне знищення, масові вбивства українців і скоєння міжнародних злочинів проти цивільного населення (Стефанчук, 2022). Поряд зі здійсненими російською армією злочинами на це рішення значною мірою вплинула радикалізація ідеології рашизму (Горбатенко, 2023), яка стала складовою концепту «русского міра». Зі вступом російської агресії в активну фазу, вважає Я. Верменич, поляризація суспільних настроїв сягнула апогею – ті, хто ідентифікує себе з «українськістю», категорично відкидають ціннісно-нормативну систему «русского міра», і, навпаки, адепти «русского міра» розглядають усе українське під кутом зору «несправжності» й зомбування. Українсько-російське культурне порубіжжя трансформується в українсько-російський культурний кордон (Верменич, 2023, с. 40–41).

Можна погодитися з думкою А. Киридон про те, що в умовах російсько-української війни концепт «русского міра» може набувати варіативних тлумачень, але сутнісно він залишається незмінним. Підтвердженням цього може слугувати слова заступника секретаря Ради безпеки РФ Д. Медведєва, який ще 6 квітня 2022 р. посилався на заяву В. Путіна про те, що мета «спецоперації» – демілітаризація та денацифікація України, а ці складні завдання не виконуються одночасно: «І вони вирішуватимуться не лише на полях битв. Змінити криваву та повну брехливих міфів свідомість частини нинішніх українців – найважливіша мета. Ціль в ім'я спокою майбутніх поколінь самих українців та можливості нарешті збудувати відкриту Євразію – від Лісабона до

Владивостока». В ході війни рельєфно виплеснув виплеканий століттями імперський експансіонізм Росії та відкрито засвітилася справжня сутність ставлення до України в оптиці «русского міра»: українофобія, етноцид, наруга, зневага до українства. Це і є змістовне втілення концепту «денацифікації», строки якої, за визначенням посіпаки В. Путіна, «не можуть бути меншими за одне покоління, яке має народитися, вирости та досягти зрілості в умовах денацифікації»; він включає заборону назви «Україна»; вимогу «спокути провини перед Росією за ставлення до неї як до ворога» тощо (Киридон, 2023).

На окрему увагу заслуговує аналіз деструктивної діяльності Російської православної церкви в Україні, її філії – Української православної церкви Московського патріархату, керівництво якої підтримувало сепаратистський рух на Сході та Півдні України, поширювало пропаганду «русского міра». Про неукраїнську позицію її очільника митрополита Онуфрія можна судити хоча б з того, що під час вшанування 9 травня 2015 р. пам'яті Героїв Небесної сотні, а також тих патріотів України, які загинули на Донбасі, він не встав, а в серпні 2022 р. благословив російських солдатів-військовополонених. З початком повномасштабної війни УПЦ МП не тільки не засудила агресію, але й звинуватила у війні українську владу. Як встановили правоохоронці, на території Успенської Києво-Печерської лаври було виявлено чимало антиукраїнської літератури підривного характеру, а її колишній намісник Павло (Лебідь) у своїх публічних виступах неодноразово ображав релігійні почуття українців, принижував гідність і погляди вірян інших конфесій, намагався сформувати ворожі настрої до них, неодноразово робив заяви, котрі виправдовували дії Росії. Все це призвело до того, що у березні 2023 р. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» розірвав договір про безоплатне користування УПЦ МП приміщеннями монастиря. Подібне рішення прийняте і щодо Почаївської лаври. Власне всі спроби Москви використати церкву як інструмент війни проти України спричинили досить виразний конфлікт ідентичностей у церковно-конфесійній матриці православ'я, що створює соціальну й духовну напругу в суспільстві, дестабілізує його (Киридон, 2021). Як зазначив митрополит Православної церкви України Епіфаній, осуджуючи «русській мір», не слід зневажати святість Лаври як нашої духовної святині, необхідно очистити її від російської облуди, не допустити розпалювання релігійного протистояння, а досягти порозуміння та забезпечити церковну єдність українців.

На тлі повномасштабної війни ще природнішим стало бажання українців фізично, культурно, ментально максимально дистанціюватися від РФ («Геть від Москви. Дайош Європу!», як писав М. Хвильовий), продовжити політику деколонізації та декомунізації, блокувати все російськомовне, російське, проникнуте імперським духом, а не тільки вимагати виключити Росію з ЮНЕСКО, складової організації ООН, яка опікується культурною спадщиною. Зазначимо також, що у відповідь на військове вторгнення сотні наукових і освітніх організацій, театрів, фестивалів зараз припинили співпрацю з представниками російської інтелігенції. Навіть за умов війни українська культура в її різноманітності залишається надзвичайно цікавою світу, вона використовує будь-які

можливості для просування, а її носії прагнуть ознайомити світ зі своєю творчістю, наприклад, як це зробили «Kalush Orchestra», «Антитіла», А. Хливнок та сотні інших колективів та виконавців. Водночас не можемо забувати, що історично українська культура має елементи полінаціональності та багатомовності, вона не обмежує й не забороняє культурні права, цим і протистоїть культурі тоталітарній. Більше того, вихід з поствоєнної травми може полягати саме через гасло «До української ідентичності через діалог культур» (Рафальський та ін., 2022, с. 471), коли за допомогою ЗМІ, закладів системи освіти та виховання, засобами мистецтва буде відновлено формування толерантного суспільного середовища, перш за все тих комунікаційних зон, що стосуються відносин між людьми різних культур, національностей, віросповідання й походження, але об'єднаних українським громадянством, патріотизмом, європейським майбутнім.

Деяку настороженість у частини суспільствознавців викликає певна радикалізація українського соціуму, збільшення проявів ксенофобії до громадян України, які є росіянами за національністю. Так, опитування, проведене КМІС упродовж 22 лютого – 6 березня 2023 р., засвідчило, що 36% населення негативно ставляться до громадян України, які є росіянами за національністю. Це ставлення вочевидь має емоційно-психологічний характер і є відповіддю на звірства окупаційних військ, але дані соціологічних досліджень показують, що в цілому погляди громадян України – етнічних росіян хоч і дещо відрізняються від поглядів етнічних українців, однак не дуже істотно, й частина цих громадян так само захищає Україну від ворогів (Паніотто, 2023). Звичайно, є й немало зрадників, колаборантів, чия підступна діяльність на руку ворогу й негативно впливає на єдність українського соціуму.

Особливістю сучасного стану етнокультурної та громадянської ідентичності українців є те, що виросло покоління, яке сформувалося або народилося у незалежній Україні. Це покоління вже не сприймає ні СНД (Співдружності Незалежних Держав), ні Митного союзу, ні імперських амбіцій путінської Росії. Важливі зміни відбулися й у свідомості тих громадян, хто голосував за незалежність у 1991 р. Формальна належність до української громадянської нації, українського етносу, українське походження багатьох громадян стали чинником долучення до українського культурного світу та мовного простору.

Підводячи попередні підсумки впливу повномасштабної війни на національно-громадянську та етнічну ідентичність українського соціуму, можна стверджувати, що вона витримала перевірку на ідейно-політичну та морально-психологічну зрілість, продемонструвала стійкість і монолітність. Українці остаточно відкинули вкрай небезпечну теорію і практику «русского міра» як ідеологію війни, а його адепти зазнали краху. Відбулася, як вважають соціологи, потужна громадянська мобілізація. Свідченням цього є результати опитування, проведеного КМІС 6–20 липня 2022 р. Воно показало, що 85% населення України вважають себе перш за все громадянами своєї країни. При цьому серед різних соціальних категорій населення – вікових, регіональних, лінгвоетнічних, гендерних і поселенських – немає великої різниці за цим показником. Так, серед жителів Сходу 81% вважає себе перш за все громадянами України, серед

російськомовних українців – 81%, серед російськомовних росіян – 78%, тоді як станом на 24 лютого рівень громадянської ідентичності не перевищував 64,6% (Дембійський, 2022). Отже, повномасштабна війна РФ проти України тільки посилила органічний зв'язок громадян України зі своєю державою, що дає впевненість на продовження демократичного транзиту суспільства й надалі.

При цьому важливо враховувати, що проблема спротиву ідеології «русского міра» не обмежується українським виміром і подіями 2014–2023 рр. Його щупальці проникли за межі Східної Європи і мають планетарний характер. Як слушно зауважила під час національного круглого столу «Геноцид української нації: збройна агресія Росії проти України» Н. Кузнецова, українська спільнота повинна переосмислити своє надмірно пацифістське ставлення до всього російського і зробити все для того, щоб нищість «русского міра» побачив увесь світ («Геноцид, 2023»).

ВИСНОВКИ

Матеріали розділу спростовують тезу-ілюзію В. Путіна про те, що в Україні чекали «русській мір», а самі українці є складовою російської (євразійської) цивілізації. РФ упродовж трьох десятиліть української незалежності постійно намагалася принизити й скомпрометувати державність України, дискредитувати її зовнішньополітичний імідж. З цією метою вона наполегливо формувала в Україні потужну п'яту колону, проросійські політичні сили, маскувала діяльність Російської православної церкви під вівіскою української, створювала агентуру впливу, ставлячи під сумнів правомірність українського державотворення, нав'язуючи світу скептичне ставлення до її досягнень. Водночас усередині РФ «русській мір» прагнув «денаціоналізувати» й асимілювати етнічних українців, які є громадянами Росії, стерти їхню етнічну ідентичність, розірвати органічний зв'язок з історичною батьківщиною. Росія почала витіснити зі суспільного дискурсу поняття «росіянин» (громадянин РФ) як ознаку громадянської ідентичності, замінила його на «росіянин» («русській»). Агресія РФ проти України прискорила природний процес подальшої сепарації від імперії, консолідації українського суспільства та прискороного формування громадянської ідентичності, заснованої на традиційних українських та загальнодемократичних цінностях. Зміцнення національної єдності є одним з маркерів успішності становлення громадянської ідентичності. Всупереч агресивній і людиноненависницькій політиці Росії пріоритетом державної доктрини України в сфері етнонаціональних відносин залишається людиноцентризм і гуманізм у його українському вимірі, захист гідності, прав і свобод людини. Не чекаючи закінчення війни, необхідно вже зараз аналізувати її повчальні уроки, наші прорахунки, робити висновки щодо поглибленого дослідження проблем етнокультурної складової державної політики в контексті нових реалій, подолання комплексу меншовартості, синдрому комунізації, малоросійства і колоніального мислення. Потребує подальшого розвінчування і засудження на законодавчому рівні ідеологія «русского міра» – «рашизму», а її та поширювачі в Україні мають розглядатися як співучасники злочинів і колабораціоністи, притягатися до відповідальності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Барсукова, О. (2022, Вересень 18). *Чому воєнні злочини РФ в Україні називають геноцидом? Пояснює голова Інституту нацпам'яті*. Українська правда. Життя. <https://life.pravda.com.ua/society/2022/09/18/250491/>

Бевз, Т.А. (2016). *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

В Україні остаточно заборонили діяльність 12 проросійських партій. (2022, Жовтень, 22). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3598718-v-ukraini-ostatocno-zaboronili-dialnist-12-prorosijskih-partij.html>

В'ятрович, В. (2019, Червень 07). *«Як зробити історію популярною?»*. Попередні підсумки дводенного Форуму істориків. Український інститут національної пам'яті. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novynu/yak-zrobyty-istoriyu-populyarnouy-poperedni-pidsumky-dvodenного-forumu-istorykiv>

Верещук, В. (2023, Березень 28). *Ірина Верещук: «На тимчасово окупованих територіях та в Росії перебуває 4390 українських статусних дітей»*. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. <https://minre.gov.ua/2023/03/28/iryna-vereshhuk-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah-ta-v-rosii-perebuvaye-4390-ukrayinskyh-statusnyh-ditej/>

Верменич, Я. В. (2023). Феномен пограниччя в умовах «війн ідентичностей»: трансформаційна динаміка та евристичний потенціал. *Вісник НАН України*, 3. 30–42.

«Геноцид української нації потребує комплексної уваги нашого суспільства» – учасники національного круглого столу. (2023, Квітень 03). Юридична практика. <https://pravo.ua/henotsyd-ukrainskoi-natsii-potrebuie-kompleksnoi-uvahy-nashoho-suspilstva-uchasnyku-natsionalnoho-kruhloho-stolu/>

Горбатенко, В. П. (2023). Рашизм. *Велика українська енциклопедія*. <https://vue.gov.ua/Рашизм>

Горелов, М. (2015). Цивілізаційна парадигма краху Переяславського процесу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 75(1) (січень–лютий). 32–38.

Горелов, М., Моця, О., & Рафальський, О. (2017). *Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі)*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Грицак, Я. (2010, Грудень 02). *Нові повороти в українській політиці пам'яті*. http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?novi_povoroti_v_ukrayinskiy_polititsi_pamyati&objectId=1117515

Дембіцький, С. (2022, Серпень 16). *Показники національно-громадянської української ідентичності*. Київський міжнародний інститут соціології <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=9>

Довгань, К. (2023, Квітень 04). *Бути чи здаватися: що передбачає нова концепція зовнішньої політики Росії від Путіна*. 24 канал. https://24tv.ua/kontseptsiya-zovnishnoyi-politiki-rosiyi-2023-punkti-pro-ukrayinu_n2287321

Забужко, О. (2023, Квітень 04). *Розбомблені музеї – наша найсильніша наративна зброя*. Еспресо. <https://espresso.tv/rozbombleni-muzei-nasha-naysilnisha-narativna-zbroya>

Завьялов, А. В. (2017). *Социальная адаптация украинских иммигрантов : монография*. Изд-во ИГУ.

Зевелев, И. (2014). Границы русского мира. Трансформация национальной идентичности и новейшая внешнеполитическая доктрина России. *Россия в глобальной политике*, 2. <https://globalaffairs.ru/articles/graniczy-russkogo-mira/>

Зеленський, В. (2022, Квітень 04). *Зеленський: Стаття в РІА «Новості» – один з доказів для майбутнього трибуналу*. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3448738-zelenskij-statta-v-ria-novosti-odin-z-dokaziv-dla-majbutnogo-tribunalu.html>

Інформаційні матеріали до Дня Незалежності України. (2021, Серпень, 16). Український інститут національної пам'яті. <https://uin.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-nezalezhnosti-ukrayiny>

Калакура, О. (2021). Ціннісні орієнтації населення Сходу та Півдня України на тлі російської агресії та культурної експансії. В В. А. Войналович, В. Є. Єленський, О. Я. Калакура, В. О. Котигоренко, В. М. Кулик, Ю. О. Ніколаєць, Ю. М. Поліщук, & М. Ю. Рябчук. *Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії : монографія*. (с. 296–335). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/ierarkhiia-tsinnostej-naselennia-skhodu-ta-pivdnia-ukrainy-etnopolitychnyj-aspekt-v-umovakh-rosijskoi-ahresii/>

Кармазіна, М. (2016). *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Киридон, А. М. (2021). Маркери православного середовища України: релігійно-конфесійна ідентичність (1990–2021). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*, 31, 201–213.

Киридон, А. М. (2023). Русский мир. *Велика українська енциклопедія*. <https://vue.gov.ua/Русский мир>

Коротков, Д. С. (2020). Україна у геостратегіях США та Росії: проблеми суб'єктності. *Політикус*, 4, 118–123.

Котигоренко, В., Калакура, О., Ковач, Л., Коцур, В., Кочан, Н., Макаренко, Н., Ніколаєць, Ю., Панчук, М., & Рафальський, О. (2014). *Донбас в етнополітичному вимірі*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/donbas-v-etnopolitychnomu-vymiri/>

Коцур, В. (2017). Вплив російського чинника на етнонаціональні процеси в Україні в 1990-х рр. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 91(5), 368–381.

Коцур, В. В. (2019). *Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. : монографія*. Домбровська Я.М.

Коцур, В. В., & Новородовський, В. В. (2022). Етнополітична ситуація в Україні у контексті сучасних зовнішньополітичних викликів. В *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми : монографія*. (с. 582–646). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/politychnyj-protses-u-nezalezhnij-ukraini-pidsumky-i-problemy-2/>

Лібанова, Е., & Дмитренко, С. (2015). Чому саме Донбас став місцем національної трагедії? Пошук неполітизованої відповіді на політичне питання. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 79–80(5–6), 4–56.

Люттвак, Э. (2014, Жовтень 01). *Какая еще Ирредента? Конфликт государств! Россия в глобальной политике*. <https://globalaffairs.ru/articles/kakaya-eshhe-irredenta-konflikt-gosudarstv/>

Ляшенко, О. (2019). Громадянська самоідентифікація населення України: спільне та відмінне. *Humanitarium*, 41(3), 100–113.

Магда, Є. В. (2016). *Гібридна війна: вижити і перемогти*. Віват.

Майборода, О.М. (Ред.). (2020). *Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози: аналітична доповідь*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipend.gov.ua/publication/sub-iektnist-ukrainy-v-suchasnomu-sviti-otsinky-stratehii-prohnozy-analitychna-dopovid/>

Мигаль, М. *Гендиректор ЮНЕСКО вручила Зеленському сертифікат для Одеси*. (2023, Квітень 03). Главком. <https://glavcom.ua/odesa/news/hendirektor-junesko-vruchila-zelenskomu-sertifikat-dlja-odesi-918526.html>

Николаєць, Ю. О. (2022). Історична політика в Україні (1991–2021). В *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми : монографія*. (с. 511–563). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipend.gov.ua/publication/politychnyj-protses-u-nezalezhnij-ukraini-pidsumky-i-problemy-2/>

Паніотто, В. (2023, Березень 30). *Ставлення до біженців, внутрішньо-переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України*. Київський міжнародний інститут соціології. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1218&page=1>

Панчук, М. І. (2012). Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проєкт. В *Політологічні розвідки*. Парламентське видавництво.

Прохоренко, В. (2023, Березень 17). *Міжнародний суд у Гаазі видав ордер на арешт Володимира Путіна*. УНІАН. <https://www.unian.ua/world/mizhnarodniy-sud-u-gaazi-vidav-order-na-aresht-volodimira-putina-12182916.html>

Рафальський, О. & Михальченко, М. (2015). Від Переяслава до Донбасу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*, 75(1). 4–12.

Рафальський, О. (Кер.), Калакура, Я. (науковий редактор), Калакура, О., & Юрій, М. (2022). *Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipend.gov.ua/publication/tsyvilizatsijna-identychnist-ukrainstva-istoriia-i-suchasnist/>

Розумний, М. (2020, Лютий 26). *Війна за ідентичність*. https://espresso.tv/article/2020/02/26/viyna_za_identychnist

Русская Православная Церковь. (2014, листопад 11). *Декларация русской идентичности*. Офіційний сайт Московського патріарха. Декларация русской идентичности / Официальные документы / Патриархия.ru (patriarchia.ru)

Русский мир – идеологический миф или политическая реальность? (2015). Politrussia.com - общественно-политический онлайн-журнал. politrussia.com/society/russkiy-mir-918/

Сиротюк, Ю. (2021, Листопад 05). *Екзистенційна війна*. <https://ukrnationalism.com/publications/4361-ekzystentsiina-viina.html>

Смагіна, А. (2022, Травень 18). *Удар по культурі: 10 музеїв, які постраждали від російської агресії*. Рубрика. <https://rubryka.com/article/ukrainian-museums-destroyed-war/>

Смолій, В., & Якубова, Л. (2016). *Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи: аналітична доповідь*. НАН України. Інститут історії України.

Смолій, В., & Якубова, Л. (2018). *Історичний контекст формування проєкту російський мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі: аналітична записка / НАН України*. Інститут історії України.

Соціологічна група «Рейтинг» (2022, жовтень 03). *Динаміка зовнішньополітичних настроїв населення (1–2 жовтня)*. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_zovni_shno-pol_tichnih_nastro_v_naselennya_1-2_zhovtnya_2022.html?fbclid=iwar2wrxybdchtv4jpkk-t6qubajnmotnpu4ukwkg3kvutt1fipr3hcprbng

Стефанчук, Р. (2022, Серпень 19) *Руслан Стефанчук: Парламент України визнав Росію державою-терористом ще 22 травня 2022 року – на рівні Закону*. Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту. <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/227020.html>

Ткаченко, В., & Дорошенко, Н. (2014). «Гибридная война»: истоки и политические последствия. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: *Історія, міжнародні відносини*, 14. 41–57.

Червоножка, В. (2022, Червень 04). *ООН: Війна створює «тривимірну глобальну кризу»*. Кореспондент. net. <https://ua.korrespondent.net/world/4483680-oon-viina-stvoruii-etryvymirnu-hlobalnu-kryzu>

Шаповал, Ю. І. (2022). Україна у 2014–2020 роках: запізнена декомунізація. В *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми : монографія*. (с. 486–510). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/politychnyj-protses-u-nezalezhnij-ukraini-pidsumky-i-problemy-2/>

Шинкарук, К. О. (2010). Вплив Росії як «значущого іншого» на формування зовнішньополітичної ідентичності України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць*, 5(1). 43–48.

Яблонський, В. М., & Здіорук С.І. (Ред.) (2014). *Україна та проект «русского мира» : аналіт. доп.* Національний інститут стратегічних досліджень.

Явір, В.А. (2018). *Етнополітична інтеграція та дезинтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт: монографія*. Логос.

Якубова, Л. Д. (Кер.). (2012). *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: Історичні нариси*. НАН України. Інститут історії України.

Яремчук, В. (2016). Післямова. В *Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014). Аналітична доповідь*. (с. 296–299). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ярмоленко, В. (2023). *Нова редакція концепції зовнішньої політики Росії: аналіз змісту*. Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/nova-redaktsiya-kontseptsiyi-zovnishnoyi-polityky-rosiyi-analiz>

CIA. (2023). *Russia*. The World Factbook. Washington, D.C. : Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/russia/#communications>

ПІСЛЯМОВА

Коли автори цього дослідження вже наближалися до його завершення, Російська Федерація вдалася до ескалації розпочатої 2014 року війни проти України. Повномасштабне збройне вторгнення кардинально змінило життя українців. Водночас почала змінюватися ситуація в усьому світі. З'ясувалося, що глобалізація зробила країни й суспільства ще більш залежними одне від одного, аніж про це мислили, писали й говорили інтелектуали. Дехто з них, і не тільки вони, стверджують, що тільки зараз, у війні з агресором, формується українська нація. Це суто умоглядне твердження. Воно відсторонене від реалій не набагато далі, аніж марення кремлівського очільника та його камарильї, буцімто українців як нації не існує й ніколи не існувало, що українці є одним народом з рускімі, а тому мають бути разом під «опікою» кремлівської влади. Це марення підживлювалося близькими до цієї влади істориками, філософами, політологами etc. Засобами масової комунікації воно інфікувало й формувало почуття та свідомість загалу громадян Росії й не тільки їх. Світськими та церковними агентами впливу «руського міра» поширювалося і в Україні. Це ще більше посилювало гарячку хазяїна кремлівського осідку та його прагнення здійснити свою хворобливу мрію.

Невідомо, чи та гарячка спала й наскільки. Але стало точно відомо не тільки «за поребриком», а й у всьому світі, що в Україні є і буде потужна українська нація. Вона об'єднала у своєму складі переважну більшість етнічних українців, українськомовних і неукраїнськомовних українських білорусів, євреїв, кримських татар, молдаван, поляків, румунів, руських, угорців, громадян іншої національності. Після 24 лютого 2022 року ця мультиетнічна й мультикультурна громадянська спільнота з етноукраїнським осердям проходить чергове випробування у своїй історії – повномасштабною війною. Таким є трагічний і водночас найвиразніший та найпоказовіший вияв діалектики національно-громадянського та етнічного в українському соціумі.

Параметри цієї діалектики ніколи не були сталими, вони постійно змінювалися. Дослідження відповідної динаміки показало її суперечливість і нелінійність. Успіхи націєтворення чергувалися з невдачами і тимчасовими поразками. Проте з усіх кризових ситуацій українська нація виходила сильнішою. Це не означає, що в кожному такому випадку проблеми зникали. Якись розв'язувалися, інші набували латентного стану, поставали нові.

Сформувалися й досі залишаються актуальними питання системності пріоритетів і законодавчого та інституціонального забезпечення державної політики консолідації й розвитку української нації, етнічної, культурної, мовної, релігійної та іншої самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, зокрема, в частині завдань, виконання яких необхідне для успішного входження до Європейського Союзу.

Війна не зняла, а загострила виниклі до неї труднощі з успішним продовженням реформи децентралізації та територіальної організації влади,

формування спроможного місцевого самоврядування на засадах узгодження інтересів держави, регіонів і громад. Серед таких інтересів – пов’язані зі задоволенням етнокультурних, мовних та інших потреб і запитів.

Зміна пріоритетів не скасувала необхідності подолання нерівномірності соціально-економічного розвитку регіонів і громад включно з тими, які різняться етнічним складом, мовними та іншими перевагами населення.

Загострилася давня проблема балансування національно-громадянського й етнічного у церковно-релігійній сфері. Водночас з’явилися нові можливості її розв’язання. Їх успішна реалізація потребує наполегливості, але й обережності.

Спричинене війною посилення громадянської ініціативи та самоорганізації важливо зберегти для розв’язання повоєнних проблем, у тому числі пов’язаних із реінтеграцією в український соціальний простір тимчасово окупованих територій та їх населення, етнічно й етнокультурно іншого, аніж більшість громадянського загалу країни. За час окупації ці відмінності тільки збільшилися. Реінтеграційні проблеми постануть також у процесі повернення в Україну так званих «переміщених осіб», які тікали від жахів війни як на Захід, так і на Схід, у тому числі на територію РФ.

Вірогідно, відбуватиметься демографічно та економічно зумовлене й, мабуть, потрібне зростання імміграції в Україну з країн Індокитаю, Центральної Азії, Близького Сходу та інших регіонів, з пострадянського простору також. Тому слід готуватися до нейтралізації загроз розмивання традиційного етнічного, культурного, цивілізаційного, ціннісного й іншого, в тому числі світоглядного національного простору, який ще донедавна був і досі залишається не таким потужним і стабільним, яким мав би бути.

Не зникне, а не виключено, посилиться автократична загроза демократичному вибору України й українців, що може спричинити нову політичну кризу та чергову хвилю соціальної дестабілізації, яку зацікавлені суб’єкти можуть спрямувати в русло етнічних, мовних, расових та інших відмінностей.

Держава спільно з науковцями, політикумом і громадянським суспільством, з усіма соціально активними громадянами вже зараз має готувати ефективні відповіді на ймовірні виклики. Низку пропозицій до таких відповідей подано в цьому виданні.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**ДІАЛЕКТИКА
НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО
І ЕТНІЧНОГО
В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ**

Монографія

Літературний редактор – С. І. Носова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. О. Парецька

Підписано до друку 14.12.2023. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк.51,60 Обл.-вид. арк.49,90
Тираж 150 прим. Зам. № 2169

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
м. Київ, 01011, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. + 38 (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600
Тел.: + 38 (067) 441-21-24
e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.